

T. LIVI
AB URBE CONDITA LIBRI.

RECOGNOVIT

H. J. MUELLER.

PARS I

LIBROS I ET II CONTINENS.

BEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXXXI.

PRAEFATIO.

Cum hac aetate moris sit, ut adulescentes, qui in veterum Graecorum Romanorumque scripta incumbunt, in schola ipsa talibus editionibus uti iubeantur, quae omni careant adnotatione, Ioannis Reimeri, bibliopolae honestissimi, amicorumque complurium precibus obsecutus non nullos T. Livi a. u. c. libros denuo typis excribendos curavi. assentior enim iis, qui, quod ad usum scholarum attineat, plus interesse dicunt, ut exemplaria, quae in discentium manibus sint, inter se congruant, quam ut textus, quem vocamus, ad fidem librorum manu scriptorum constitutus sit: hoc discipulis nihil affert utilitatis, discrepantia scripturae vel maximo impedimento potest esse. quare quoniam in maiorem Weifsenbornii editionem, quae apud Weidmannos prodiit, satis magnum numerum novarum lectionum recepi, huius meae annalium Livianorum recensionis aliquam partem repetere vel ideo constitui, ne adulescentes in locis intricatis haerere cogerentur aut leviter officio fungi assuefierent, cui administrando se pares esse posse desperarent. ut autem philologi aliquid ad artem criticam factitandam adiumenti haberent, virorum doctorum coniecturas in hac praefatione enumeravi, quas amplexus corruptos aliquot locos si non sanavisse ubique, at certe expedivisse mihi visus sum, qua in re, ut codices denotarem, iisdem signis usus sum atque Andreas Frigell in 'collatione codicum Livianorum' Upsaliae anno h. s. duodeoctogesimo emissa. scripsi igitur

Praef. 3 *et ipsum*] secundum PFUD; ceteri codices exhibent: *me ipsum*, sed 'M incipit versum ab *e ipsum*, inter quae nulla littera fuit. iuxta *e* in margine (ut solent interdum in hoc codice principia nominum eminere) littera aliqua deleta est atque supra *e* manu recentiore adscriptum *me* et *e* in & leviter mutatum'. — 3 *in obscuro sit*] secundum cod.; sed M exhibet: *in obscuro est.* — 5 *prisca illa tota*] RDU; MPF: *prisca tota illa.* — 6 *decora*] cod.; sed M: *decorata*, 'ubi inter *r* et *t* rasura est'. — 9 *desidentis*] ed. vet.; cod.: *dissidentis* (U: *dissidentes*). — 13 *tantum operis*] P; ceteri cod.: *tanti operis.*

I 1, 1 *fuerunt*] cod.; in P correctum est *fuerant.* — 1, 3 *primum*] M; cet. cod.: *primo.* — 1, 5 *ibi*] cod.; sed M: *ubi.* — 1, 5 *superesset*] cod.; sed PF: *superessent.* — 1, 8 *condendaeque urbi*] cod.; sed M: *condendaeque urbis.* — 1, 9 *ibi*] cod.; sed M: *ubi.* — 1, 11 *stirpis*] MPFDU Helmstad. 1; cet. cod.: *stirps.* — 2, 1 *petiti*] M; cet. cod.: *simul petiti.* — 2, 6 *Numicum fluvium*] M; cet. cod.: *Numicum flumen.* — 3, 3 *reliquit*] cod.; sed P: *relinquit.* — 4, 5 *eluvie*] emendavit Gronovius; cod.: *alluvie (adluvie).* — 5, 4 *impetus*] Gronovius; cod.: *impetum.* — 5, 5 *aperire*] PFU; cet. cod.: *aperiri.* — 6, 1 *scelus in se*] M; cet. cod.: *scelera in se.* — 7, 1 *se ostendisset*] cod.; sed M: *sese ostendisset*, 'ubi deletum et inductum est, quod ad plicam quandam scriptum fuit *se*, post quam rugam in plana membrana extat alterum *se*'. — 7, 4 *laeto reficeret*]

cod.; sed M: *laetiores efficeret.* — 7, 12 *ibi tum*] cod. rec.; cod. meliores: *ibi dum.* — 7, 15 *partae*] Sobius; cod.: *parta.* — 8, 3 *hoc genus*] I. Gronovius; cod.: *et hoc genus.* — 8, 3 *et* ante *numerum* addidit Heumannus. — 9, 3 *quas sua*] Aldus; cod.: *qua sua.* — 9, 5 *a plerisque*] non nulli cod. rec.; cet. cod.: *ac plerisque*, sed 'monendum in D et R scriptum fuisse *ac*, deletam litteram *c*'. — 9, 6 *vocat*] cod.; sed RD: *uacat*, U: *uocauit*, in M omissum est. — 11, 8 *fabula*] Glareanus; cod.: *fabulae.* — 12, 6 *monumentum*] cod.; in P *monumentum* ex *monumento* correctum est, et 'mutavisse videtur ipse librarius'. — 12, 6 *praesenti ope servatam*] cod.; sed M man. 1: *presenti opseruatam*, man. 2: *presentia perseruatam*, U: *praesenti ope reseruatam.* — 12, 7 *velut si*] M; cet. cod.: *ueluti.* — 13, 2 *se sanguine*] cod.; in M 'versus longius eminens desinit in *ne sanguine*, post quod aliquid erasum forsitan fuerit *se*, ibi aliquamdiu additum ut suo loco omissum; incipit sequens versus ab *nefando*'. — 13, 4 *movet*] M; cet. cod.: *mouent.* — 13, 5 *equus Curtium*] Sabellicus; *equus* in P man. 2 in margine scripsit; cet. cod.: *equos (eques)*, sed 'prima terminatio in M et R deleta est'. pro *curtium* in cod. est *curtius*, in P *curtios*, sed a man. 2 corr. in *curtius.* — 14, 3 *renovatum est*] cod.; sed M: *renouatum.* — 14, 4 *occupant*] cod.; sed M: *occupabant.* — 14, 7 *obsita* incerta coniectura delevit H. I. Muellerus. — 14, 9 *mota e castris*] cod.; sed M: *mota castris.* — 14, 9 *quique cum eo equites erant*] cod. rec. secutus H. I. Muellerus; cet. cod.: *quique cum eo uisi erant* vel *quique cum eo abierant* vel alia. — 15, 4 *nulla arte*] Nannius; cod.: *nulla parte.* — 16, 4 *sed perobscura*] cod.; sed P: *sed obscura*, FU: *subobscura.* — 16, 6 *venerabundus*] M; cet. cod.: *uenerabundusque.* — 17, 1 *ad singulos*] Graevius; cod.: *a singulis.* — 17, 2 *aequa*] cod.; sed M man. 1: *quia*, m. 2: *qua.* — 17, 3 *regnari*] ed. vet.; cod.: *regnare.* — 17, 8 *retinerent*] Gronovius; cod.: *detinerent.* — 17, 11 *iuberentque ut*] cod.; sed M man. 1: *iuberentque*, man. 2: *iuberentque quod.* — 18, 2 *Crotona*] Glareanus; cod.: *crotonam*; sed M: *grotonā.* — 18, 8 *quoad*] Weiſsenbornius; cod.: *quod*; sed M: *quō*, P man. 2: *quo.* — 19, 5 *praeficere*] cod.; sed M: *perficere.* — 19, 6 *discribit*] Buechelerus; cod.: *describit.* — 19, 6 *desuntque * dies*] Wesenbergius; cod.: *desuntque dies.* — 19, 6 *intercalariis*] Heerwagenius et Mommsenius; cod.: *intercalares.* — 20, 4 *Salios*] unus cod. rec.; cet. cod.: *alios.* — 21, 1 *pro anxio*] Madvigius; cod.: *proximo.* — 21, 3 *ibi*] Nannius; cod.: *sibi.* — 21, 3 *concilia*] cod.; sed M: *consilia.* — 21, 4 *soli* delevit Rycquius. — 22, 5 *res acta*] cod.; sed M man. 1: *rex acte*, man. 2: *res actae.* — 22, 5 *comiter*] U Harlei. 1; ceteri cod. mirum quantum discrepant; PF: *comi fronte comiter*, M: *concomi fraterniter*, alii alia exhibent. — 22, 6 *tum*] cod.; sed M: *tunc.* — 22, 6 *facit*] cod.; sed M: *fecit.* — 23, 3 *Cluilia*] Gruterus; cod.: *ciuili* (M: *cluili*, RU: *ciuilii*). — 23, 5 *quam proxume*] cod.; sed U: *qua proxime.* — 23, 6 *tamen, si uana adferantur*] I. H. Vossius et Heerwagenius; cod.: *tametsi uana adferebantur.* — 23, 6 *procedunt*] PFU; cet. cod.: *prodeunt*; sed M: *prodeunt procedunt.* — 23, 8 *Tuscis*] Strothius; cod.: *uulscis (uolscis).* — 24, 3 *cuius*[*que*]: Aldus; cod.: *cuiusque.* — 24, 8 *illo die, Iuppiter*] ed. vet.; cod.: *ille dies iuppiter*; sed 'in M *iup* erasum est, scalptum et quod praecedit *s*'. — 25, 1 *cum sui*] cod.; sed PFU: *armati cum sui.* — 25, 2 *animos intendunt*] H. I. Muellerus; cod.: *animo incenduntur.* — 25, 12 *causae*] Gronovius; cod.: *causam.* — 25, 13 *quod prope*] Wesenbergius; cod.: *quo prope.* — 26, 5 *in ius*] R; cet. cod.: *intus*; sed M: *initus.* — 26, 5 *ac secundum*] Rhenanus; cod. meliores: *ad secundum*; cod. rec.: *aut secundum.* — 26, 7 *i lictor*] Modius; cod.:

lictor. — 26, 8 *de* ante *provocatione* deleverunt Tan. Faber et Madvigius. — 26, 9 *in filium*] ed. vet.; cod.: *in filiam*. — 27, 1 *fuerat*] Bauerus; cod.: *fuerit*. — 27, 5 *et* ante *in acie* del. Wesenbergius. — 27, 8 *invadant*] PFU; R et cod. rec.: *inuadat*; idem in P, sed 'radendo mutatus est'; M: *inuada*, 'in quo desinit versus. alia manu minutioribus litteris adscriptum est *nt*'. — 27, 8 *item*] Weifsenbornius; cod.: *idem*. — 27, 8 *erigerent*] Helmstad. 1; M: *erigere erigerent iubeat*; PFU: *erigerent iubeat*; cet. cod.: *erigere iubet (iubeat)*. — 29, 3 *obliti* del. Madvigius. — 29, 6 *egressis urbe*] Madvigius; cod.: *egressis urbem*. — 30, 1 *ibique deinde*] M; cet. cod.: *ibique*. — 30, 2 *Iulios*] Sabellicus; cod.: *tullios*. — 31, 1 *pluvisse*] Priscianus inst. gr. x 2, 11; cod.: *pluisse*. — 31, 5 *inplicitus*] cod.; sed M: *inplicatus*. — 32, 2 *longe antiquissimum*] Gronovius; cod.: *longeque antiquissimum*. — 32, 2 *relata*] ed. vet.; cod.: *elata*. — 32, 8 *fuit*] Wesenbergius; cod.: *fuerit*. — 32, 9 *Iane*] Perizonius; cod.: *iuno*. — 32, 10 *tum* [*is*] *nuntius*] *tum* Hachtmannus, *is* del. H. I. Muellerus; cod.: *cum his (is, hiis) nuntius*; sed R: *cum nuntius*. — 32, 11 *rex his*] Gruterus; cod.: *rex ex his*. — 32, 11 *hominibusque*] cod. mel.; cod. rec.: *omnibusque*. — 32, 11 *Priscis Latinis*] ed. vet.; cod.: *priscis uel latinis*. — 32, 11 *dari, solvi, fieri*] Madvigius; cod.: *dari fieri solui*. — 32, 12 *praeustam sanguineam*] Madvigius; cod.: *sanguineam praeustam*. — 32, 13 *hominesque*] Sigonius; cod.: *hominesue* (M: *homines*). — 33, 2 *veterum*] MHarl. 1; cet. cod.: *ueterem*. — 33, 6 *in Tiberi*] cod.; sed M: *in tiberim*. — 34, 4 *ea, quo*] Weifsenbornius; cod.: *ea cum*. — 34, 5 *exule*] Aldus; cod.: *exulem*. — 34, 8 *leniter*] ed. vet.; cod.: *leuiter*. — 35, 3 *cum* deleverunt Dukerus et Heumannus. — 36, 4 *augurio*] Tan. Faber; cod.: *in augurio*. — 36, 7 *alterum tantum*] Gruterus; cod.: *tantum alterum*. — 37, 2 *et fusis*] I. Gronovius; cod.: *effusis*. — 37, 2 *hostem*] cod.; sed M: *hostes*. — 37, 6 *gesta res erat*] cod.; sed M: *gestae res erant*. — 37, 6 *iere*] P; cet. cod.: *ire*. — 38, 6 *qua*] PRD; cet. cod.: *quam*. — 38, 6 *cloacis*] cod. rec.; M man. 1: *secloacis*; M man. 2 PFU: *e cloacis*. — 39, 1 *visu*] Aldus; cod.: *uisum*; sed duo recentissimi *uisu* exhibent. — 39, 2 *sedatoque eam*] Gronovius; cod.: *sedatoque iam*. — 39, 3 *viden tu*] Gronovius; MRD: *uidine tu* ('in M erasum est *e* atque alterum *i* mutatum in *e*'; item in D man. 2 correxit *uidene*); FU: *uidesne*; P man. 1: *uidi*.. (man. 2 corr. *uidesne*); cod. rec.: *uidesne tu*. — 39, 5 *in domo*] Gruterus; cod.: *domo*. — 40, 3 *quod*] Madvigius; cod.: *quam*. — 40, 3 *servus*] FU man. 1; cet. cod.: *seruius*. — 40, 5 *quibus*] cod. mel.; cod. rec.: *qui*. — 41, 1 *mirantium*] cod. rec.; cet. cod.: *mirandum* (U: *mirantum*). — 41, 1 *eicit*] Ascensius; cod.: *eiecit*. — 41, 4 *versas*] ed. Frob. 2 (1535); cod.: *uersus*. — 41, 6 *factum est*] Weifsenbornius; cod.: *factum et*. — 41, 7 *ut* ante *vivere* del. Klixius. — 42, 2 *quin*] cod. rec.; M: *quicumin*; PF: *quicum*; U: *cuicum*. — 42, 5 *discripsit*] Buechelerus; cod.: *descripsit*. — 43, 3 *bello facerent*] Lipsius; cod.: *bello ferrent*. — 43, 5 *in* ante *quinquaginta* del. Sobius. — 43, 5 *et hae*] ed. vet.; cod.: *et haec*. — 43, 6 *verutum*] cod. rec.; cod. mel.: *uerrutum*. — 43, 7 *in* ante *his* del. Perizonius. — 43, 7 *tubicinesque*] Ascensius; cod.: *tibicinesque* (M: *tobicinesque*). — 43, 7 *duas centurias*] L. Langius; cod.: *tres centurias*. — 43, 11 *primum peditum vocabantur* expunxit Sigonius. — 43, 13 *regionibusque et collibus*] Weifsenbornius; cod. plerique: *regionibusque collibus*; non nulli (in quibus RD): *regionibus collibusque*. — 44, 2 *is censendo*] Gronovius ex codice Mureti; cet. cod.: *in censendo*. — 45, 2 *iam tum*] RD; M: *tantum*; P man. 1: *uel tamtum*; FUP man. 2: *uel tantum*. — 45, 5 *civis* .. *immolasset*] Rhenanus; cod.:

ciues (PL: *ciuis*) .. *immolassent.* — 46, 6 *aversa*] Gebhardus; cod.: aut *aduersa* (MRD) aut *uersa* (PFU). — 47, 5 *fratris similior quam patris*] Alschefskius; cod.: *fratri similior quam patri*; sed M: *fratris imilior quam patris.* — 48, 3 *deicit*] ed. vet.; cod.: *deiecit.* — 48, 3 *redit*] ed. vet.; cod.: *rediit.* — 48, 4 *exanguis ab iis*] Drakenborchius et Heerwagenius; cod.: *exanguis* (R: *exsanguis*) *cum semianimis regio comitatu domum se reciperet peruenissetque ad summum cōs primum uicum ab his* (in singulis vocabulis inter se non congruentes). — 49, 7 *traditum*] Grynaeus; cod.: *ut traditur.* — 50, 2 *toto die*] PUBamb.; cet. cod.: *tota die.* — 51, 2 *ut in deversorium*] Aldus; cod.: *in deuersorium.* — 52, 2 *eo*] Perizonius; cod.: *in eo.* — 52, 2 *quo ab*] cod.; sed MPU: *quod ab.* — 52, 2 *coloniis*] Weifsenbornius; cod.: *colonis.* -- 53, 3 *divendita*] ed. Moguntina; cod.: *diuidenda* (M: *diuidenta*). — 53, 5 *aciendis*] Vascosanus; cod.: *faciendis.* — 53, 8 *se* ante *inde* del. Gronovius. — 54, 1 *consilia*] cod.; sed M: *concilia.* — 54, 1 *auctor esse et in*] Alschefskius; cod.: *auctor esset in.* — 54, 5 [*prae*] *Gabiis*: ed. vet.; cod.: *p̄ gabiis* (PF: *p. gabinis*). — 54, 9 *diuisui*] RD; cod. rec.: *diuisa*; sed PF: *diuisi*; 'in M post *diuis* scriptum man. 1 videtur *a* in rasura, quae angustior est, quam ut duas litteras capere potuerit'. — 55, 1 *vovisse*] cod. rec. et M man. 2 R man. 2; cet. cod. et M man. 1 R man. 1: *uoluisse.* — 55, 7 *Pomptinae*] MFU; P: *promptine*; cet. cod.: *pontinae (pontine).* — 55, 9 [*quia*] *summam*: Gronovius; cod.: *quia summam* (M *quia summa* 'in exitu versus'). — 56, 2 *quam postquam*] Bekkerus; cod.: *quae (que) postquam.* — 56, 2 *sub terra*] PU; cet. cod.: *sub terram.* — 56, 4 *in regia*] Bauerus; cod.: *in regiam.* — 56, 11 *Tarquinii, ut Sextus*] ed. vet.; cod.: *tarquinius sextus.* — 56, 11 *ignarus*] PF; cet. cod.: *ut ignarus.* — 56, 11 *redissent*] cod. rec.; cod. mel.: *redisset.* — 57, 2 *ministeriis*] cod.; sed M et cod. Rhenani: *ministerio.* — 58, 7 *satin salvae*] R; cet. cod.: *satin salue.* — 59, 1 *manantem*] cod. rec.; cod. mel.: *manante.* — 59, 1 *denique*] Madvigius; cod.: *dehinc.* — 59, 1 *exacturum*] Rhenanus; cod.: *exsecuturum.* — 59, 5 *parte praesidio relicta*] Büttnerus et Heerwagenius; cod.: *pari* (P: *paris*, F Bamb.: *patri paris*) *praesidio relicto.*

II 1, 2 *multitudinis*] cod.; sed PF: *multitudini.* — 1, 6 *possent*] Aldus; cod.: *posset.* — 2, 1 *necubi*] cod. rec.; cod. mel.: *necubiibi*; M: *necubitibi.* — 2, 1 *sacrificulum*] Campanus; cod.: *sacrificolum*; sed PD: *sacrificorum*; R man. 1 et cod. rec.: *sacrificiorum*; R man. 2: *sacrificum.* — 2, 4 *hic*] Gruterus; cod.: *hinc.* — 2, 6 *reciperatam*] MPF; sed M man. 2 RDU: *recuperatam.* — 2, 10 *postmodum*] cod.; sed P: *post modo.* — 3, 2 *nec ii*] ed. vet.; cod.: *nec hi.* — 3, 6 [*alii*] *alia*: Creverius; cod.: *alii alia*; sed P: *alia alia.* — 4, 5 *et* ante *conatum* del. Dukerus. — 5, 1 *regiis*] Gruterus; cod.: *regis.* — 5, 1 *ii victi*] Alschefskius, qui *hi victi* scripsit; cod. mel.: *ibi uicti*; cod. rec.: *isti (illi) uicti.* — 7, 3 *quisquam*] MP; cet. cod.: *quicquam.* — 7, 6 *alto*] M; cet. cod.: *ibialto*; sed P: *ubialto.* — 7, 6 *inexpugnabilem fieri* [*fore*]: Alschefskius; cod. mel.: *inexpugnabilem fieri fore*; cod. rec.: *inexpugnabilem fore.* — 7, 7 *escendit*] MP man. 2; cet. cod.: *ascendit.* — 7, 9 *a* ante *vobis* del. Gronovius. — 7, 10 *pendet*] cod.; sed RD: *pendere.* — 7, 12 *Potae aedes est*] Siesbyeus; cod.: *potae est.* — 8, 5 *memoriam*] cod. rec.; cod. mel.: *memoria.* — 9, 6 *venibat*] cod. rec.; cod. mel.: *ueniebat*; sed M: *ueniebant.* — 9, 6 *sumptu recepto*] Weifsenbornius praeeunte Clerico; cod.: *sumptu.* — 9, 6 *plebes*] Gronovius; cod.: *plebe.* — 9, 6 *educerent*] Latinius; cod.: *educent.* — 11, 8 *T. Lucretius*] cod.; sed M: *p̄. lucretius.* — 11, 10 *vagandi*] Aldus; cod.: *euagandi*; sed P: *auagandi.* — 12, 7 *eum*] MPF; sed RD: *eū ue.* — 12, 16 *primo*] D et unus cod. rec.; MP:

primi. — 13, 1 *a quo*] Heumannus; cod.: *quo.* — 13, 8 *intactam inviolatamque*] ed. Frob. 1 (1531); cod.: *inuiolatamque.* — 13, 10 *et virginitati*] cod.; sed M: *uirginitati.* — 14, 4 *in potestatem*] cod.; sed PFU: *in potestate.* — 15, 1 *Sp. Larcius*] Mommsenius; cod.: *publius lucretius*; sed M: *spurius publius lucretius*; R: *spurius lucretius*; D: *purius lucretius.* — 15, 1 *T. Herminius*] Mommsenius; cod.: *p. ualerius publicola* (in F deest *p.*); sed RD: *titus ermenius* (R: *erminius*) *p̄. ualerius publicola.* — 15, 3 *quam regibus portas*] RD cod. rec.; cet. cod.: *quam portas regibus*; sed P man. 2: *portas quam regibus.* — 15, 3 *ea esse vota*] Hertzius; cod.: *eam* (P: *ea*) *esse uoluntatem*; sed M et cod. Rhen.: *eam ea esse uota esse uoluntatem.* — 16, 4 *Inregillo*] Weifsenbornius; cod.: *cin̄* (*cn̄*, *c̄*; deest in U) *rigillo.* — 16, 6 *timeri posset*] Dukerus; cod.: *timere possent.* — 16, 7 *funeri*] cod.; sed RD: *funeris.* — 17, 3 *sed utrum* [*nomen*]: Lipsius (*nomen* del. Freudenbergius); cod.: *sed uerum nomen.* — 17, 4 *relatus*] Dukerus; cod.: *relictus.* — 17, 4 *maiore* [*bellum*]: ed. vet.; cod.: *maiore bellum.* — 17, 6 *foeda .. passi*] Madvigius; cod.: *foede .. passim.* — 18, 1 *Postumum*] Sigonius; cod.: *postumium.* — 18, 3 *super*] Dukerus; cod.: *supra.* — 18, 4 *quibus consulibus*] Rhenanus; cod.: *quibus facti* (U: *facta*; D et cod. rec.: *factis*) *consulibus.* — 18, 6 *M. filium*] Rhenanus; M: *marci fufium*; F: *m̄. fufiū*; P: *m̄. f.ufium*; RD: *fufium*; U: *m̄. ū. filium.* — 18, 7 *quin, si*] Lehnertus; cod.: *qui si*; sed P: *quis in.* — 19, 5 *ipsi*] Gronovius; cod.: *ipsis.* — 20, 9 *veruto*] UM man. 2; cet. cod.: *uerruto.* — 21, 4 *secundum quos*[*dam*]: Creverius; cod.: *secundum quosdam.* — 21, 7 *una et viginti*] cod. Bambergensis et Periocha; cet. cod.: *una et xxx* vel *et xxx.* — 22, 5 *reicerent*] ed. Frob. 2; cod.: *traicerent.* — 23, 3 *malorum*] Lipsius; cod.: *maiorum.* — 23, 7 *continet*] ed. vet.; cod.: *sustinet.* — 23, 8 *nexi*] cod. rec. et R man. 2; cet. cod.: *nexu*; sed M: *inexsui.* — 24, 2 *plebes*] MP man. 2; P man. 1: *plebis.* — 24, 5 *praeverti se*] Weifsenbornius; cod.: *praeuertisse*; sed M: *puertisse.* — 24, 5 *postmodo*] cod.; sed U: *postmodum.* — 24, 6 *fieret, neu*] PFU; sed MRD: *fieret ne.* — 25, 1 *posset*] MPF; sed RD: *possit.* — 27, 3 *cogebat*] MRD; sed PFU: *cogebant.* — 27, 3 *praeceps erat*] Sabellicus; cod.: *praeceperat (preceperat).* — 27, 4 *adaequasse*] M; cet. cod.: *aequasse (equasse).* — 27, 9 *periculum libertatis*] cod.; sed M: *periculum.* — 28, 3 *concilium*] cod. mel.; cod. rec. aliquot: *consilium.* — 28, 6 *escendunt*] MP; sed FU: *ascendunt*; RD: *descendunt.* — 28, 9 *propere*] M man. 2; cet. cod.: *prope.* — 28, 9 *convolavere*] cod.; sed M: *conuolare.* — 29, 12 *violarit*] R man. 2; cet. cod.: *uiolauit.* — 30, 1 *putabant sententiam* del. Gebhardus. — 30, 4 *magistratus* inseruit Heerwagenius. — 30, 5 *M'. Valerius*] cod. rec.; cod. mel.: *m. ualerius.* — 31, 1 *exuit*] cod.; M: *exuitq.*, sed 'q. et supra et infra expunctum, etsi ab inferiore parte iam deletum est quod fuit punctulum'. — 31, 2 *quam*] L Harl. 1; cet. cod.: *qua.* — 31, 2 *aciem* del. Gronovius. — 31, 6 *aversas*] Tan. Faber et Gronovius; cod.: *aduersas.* — 32, 8 *sic placuit igitur*] M; cet. cod.: *placuit igitur*; 'omnes vero codices *placuit* cum praecedentibus coniungunt distinguendo ante *igitur*'. — 32, 9 *consentientia*] Heerwagenius; cod.: *consentiant*; sed U: *consentiunt*; cod. rec.: vel *consentiebant* vel *consenserant.* — 32, 10 *nec dentes* [*quae*]: PFU (U: *ne dentes*) cod. rec.; sed M man. 1: *nec dentesq.*; RDM man. 2: *nec dentesquae*; 'in P intervallo quodam *dentes* a sequenti verbo seiungitur'. — 33, 2 *in his*] cod.; sed P man. 1: *in is*, P man. 2: *in iis.* — 33, 3 *Postumus*] Sigonius; cod.: *postumius.* — 33, 3 *inierant*] Reizius; cod.: *inierunt.* — 33, 5 *Poluscam, item*] Sigonius; cod.: *mucamitem*; sed P: *mus camitem.* —

33, 7 *proximo*] ed. vet.; cod.: *proxima.* — 33, 7 *arreptum*] Aldus; cod.: *abreptum.* — 33, 8 *primum orto*] Madvigius; cod.: *primo ortu.* — 33, 8 *cui*] ed. Moguntina; cod.: *'qui.* — 33, 9 *in* addidit H. I. Muellerus. — 33, 10 *omni in vita*] I. Gronovius; cod.: *omnium uita*; cod. rec.: *omni uita.* — 34, 3 *quaesitum* del. Creverius. — 34, 6 *Norbam*] Dukerus; cod.: *norbae (norbe).* — 34, 9 *cur ego*] cod.; sed P man. 1: *cur ergo*, P man. 2: *cur ego.* — 34, 10 *ante* inseruit Wesenbergius. — 34, 10 *fruantur*] Alschefskius; cod.: *utantur*; sed M: *fruantur utantur.* — 35, 6 *benigne*] Aldus; cod.: *benigni.* — 36, 3 *timorque*] H. I. Muellerus; cod.: *timorem.* — 36, 6 *in* addidit Wesenbergius. — 36, 6 *haud dubio*] Aldus; cod.: *haud dubie.* — 37, 4 *quam vellem*] Wesenbergius; cod.: *quam uelim.* — 37, 8 *urbe*] Harl. 1 et cod. Sig.; cet. cod.: *urbem.* — 38, 1 *veniret*] ed. Frob. 1; cod.: *eueniret.* — 38, 2 lacunam statuit Weifsenbornius. — 39, 3 *novella*] Sigonius; cod.: *nouellam.* — 40, 3 *in* ante *primo* del. Aldus. — 40, 8 *nec mihi miserius*] Bekkerus; cod.: *quam mihi miserius.* — 40, 8 *ut sum*] M; cet. cod.: *ut sim.* — 41, 4 *exisse*] Lentzius; cod.: *isse*; sed M: *egisse*; RD: *esse.* — 41, 5 *acceperint*] ed. Frob. 1; cod.: *acceperant.* — 41, 6 *duce*] M; sed PR(?)U: *ducem.* — 42, 5 *a Postumio*] du Rieuus; cod.: *postumio.* — 42, 6 *furoris in multitudine*] cod.; sed M: *fauoris immultitudinem.* — 42, 10 *ita*] cod.; sed R et cod. rec.: *ira.* — 43, 1 *Iulius*] Sigonius; cod.: *tullius.* — 43, 3 *Sp. Licinius*] cod.; sed RD: *spurius publius licinius.* — 43, 8 *stare*] Muretus; cod.: *instare.* — 43, 11 *Manlius*] cod. rec.; cod. mel.: *manilius.* — 44, 1 *auctorem*] cod.; sed R: *actorem.* — 45, 1 *proximo*] cod.; sed M: *proximi*; in eodem cod. M man. 2 *exempli* ex *exemplo* correxit. — 45, 7 *abdenda*] Gebhardus; cod.: *addenda.* — 45, 16 *Fabia gens* del. Schaeferus. — 46, 1 *pugnarint*] M; cet. cod.: *pugnauerint.* — 46, 6 *K.*] ed. Moguntina; cod.: *gaius*; sed U: *c̄.* — 46, 7 *infestis*] Sobius; cod.: *infensis.* — 47, 12 *arte*] Gruterus; cod.: *parte.* — 48, 1 *K.*] cod. rec. et R man. 2; cod. mel.: *G (g* vel *c̄).* — 48, 1 *belli*] Dukerus; cod.: *bella.* — 48, 5 *in* del. ed. Frob. 2. — 48, 6 *moturos esse*] M. Seyffertus; cod.: *moturos se.* — 50, 1 *in incursantes*] Goebelius; cod.: *incursantium*; sed P: *incursantes ium*; M: *incursantes lupi.* — 50, 7 *accidebant*] ed. Frob. 2; cod.: *accedebant.* — 50, 11 *prope puberem aetate*] cod.; sed M: *prope puberem aetatē.* — 51, 1 *est*] Creverius; cod.: *esset*; 'RD in rasura, ubi plus quam tres litterae scriptae fuerunt, iam praebent *esset*'. — 51, 4 *proxima pugna*] Gronovius; cod.: *proximam pugnae.* — 51, 4 *ab arce Ianiculo*] Madvigius; cod.: *ab arce ianiculi.* — 52, 4 *ea oppressit*] Gronovius; cod.: *eam oppressit*; sed RD cod. rec.: *eam oppresserunt.* — 52, 5 *multam dixerunt*] Leid. 2; cet. cod.: *multam edixerunt*; sed R et Leid. 2 in margine: *multae dixerunt.* — 54, 6 *proponat*] Aldus; cod.: *proponant.* — 54, 7 *habuere*] MR man. 2 L Harl. 1; sed PFR man. 1 U: *habere.* — 55, 1 *sub hanc . . victoriam*] Gronovius; cod.: *sub hac . . uictoria.* — 56, 2 *permissurum*] RD cod. rec.; sed M: *permissurum administraturum*; PU: *administraturum permissurum*; F: *administ . .* (lacuna). — 56, 4 *nec quae una vis*] U; cet. cod.: *neque (neq.) una uis.* — 56, 7 *accusationem*] Creverius; cod.: *in accusationem.* — 56, 12 *contemptim*] unus cod. rec.; cet. cod.: *et contemptim.* — 57, 2 *avocabantur*] Klockius; cod.: *aduocabantur.* — 58, 1 *additos*] ed. Moguntina; cod.: *addito*; sed P: *attito.* — 58, 5 *quod* ante *se* del. Rhenanus. — 58, 7 *omnes*] U; cet. cod.: *omne*; sed RD: *omnem.* — 59, 3 *alibi*] Weifsenbornius; cod.: *alii.* — 60, 3 *praedae . omnis*] cod.; sed M: *prae de eadomn* in fine versus, quod man. 2 correxit in: *praede ea omnis.* — 61, 7 *prodicerent*] Gro-

novius ex M *(prodiicerent)*; cet. cod.: *producerent*; D: *p̄ducerent*; cod. rec.: *p̄dicerent*. — 62, 2 *velut*] cod. rec.; cod. mel.: *uel*. -- 65, 5 *restitere*] R; cet. cod.: *resistere* (in P corr. ex *reisistere* vel *reiistere*). — 65, 5 *refecerant*] Weiſsenbornius; cod.: *ferebant*.

T. LIVI

AB URBE CONDITA LIBRI I PERIOCHA.

[I[a]. Adventus Aeneae in Italiam et res gestae. Ascani regnum Albae et Silvi et deinceps Silviorum. Numitoris filia a Marte compressa nati Romulus et Remus. Amulius obtruncatus. urbs a Romulo condita. senatus lectus. cum Sabinis bellatum. spolia opima Feretrio Iovi lata. in curias populus divisus. Fidenates, Veientes victi. Romulus consecratus. Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. porta Iani clausa. Tullus Hostilius Albanos diripuit. trigeminorum pugna. Metti Fufeti supplicium. Tullus fulmine consumptus. Ancus Martius Latinos devicit, Ostiam condidit. Tarquinius Priscus Latinos superavit, circum fecit, finitimos devicit, muros et cloacas fecit. Ser. Tullio caput arsit. Ser. Tullius Veientes devicit et populum in classes divisit, aedem Dianae dedicavit. Tarquinius Superbus occiso Tullio regnum invasit. Tulliae scelus in patrem. Turnus Herdonius per Tarquinium occisus. bellum cum Vulscis. fraude Sex. Tarquini Gabii direpti. Capitolium inchoatum. Termini et Iuventae arae moveri non potuerunt. Lucretia se occidit. Superbi expulsio. regnatum est annis ducentis quinquaginta quinque.]

I[b]. * * Latinis victis montem Aventinum adsignavit, fines protulit, Ostiam coloniam deduxit, caerimonias a Numa institutas renovavit. regnavit annis viginti quattuor. Lucumo, Demarati Corinthii filius, a Tarquiniis, Etrusca civitate, Romam venit et in amicitiam Anci receptus Tarquini Prisci nomen ferre coepit et post mortem Anci regnum excepit. centum in patres allegit, Latinos subegit, ludos in circo edidit, equitum centurias ampliavit, urbem muro circumdedit, cloacas fecit. occisus est ab Anci filiis, cum regnasset annis triginta octo. [hic temptandae scientiae Atti Navi auguris causa fertur consuluisse eum, an id, de quo cogitaret, effici posset; quod cum ille fieri posse dixisset, iussisse eum novacula cotem praecidere, idque ab Atto protinus factum.]

Successit ei Ser. Tullius, natus ex captiva nobili Corniculana, cui puero adhuc in cunis posito caput arsisse traditum erat. is censum primum egit, lustrum condidit, quo censa octoginta milia esse dicuntur, pomerium protulit, colles urbi adiecit Quirinalem, Viminalem, Esquilinum, templum Dianae cum Latinis in Aventino fecit. interfectus est a L. Tarquinio, Prisci filio, consilio filiae suae Tulliae, cum regnasset annis quadraginta quattuor.

Post hunc L. Tarquinius Superbus neque patrum neque populi iussu regnum invasit. is armatos circa se in custodiam sui habuit. bellum cum Vulscis gessit et ex spoliis eorum templum in Capitolio Iovi fecit. Gabios dolo in potestatem suam redegit. huius filiis Delphos profectis et consulentibus, quis eorum Romae regnaturus esset, dictum est eum regnaturum, qui primum matrem osculatus esset. quod responsum cum ipsi

aliter interpretarentur, Iunius Brutus, qui cum eis profectus erat, prolapsum se simulavit et terram osculatus est; idque factum eius eventus conprobavit. nam cum inpotenter se gerendo Tarquinius Superbus omnes in odium sui adduxisset, ad ultimum propter expugnatam nocturna vi a Sexto filio eius Lucretiae pudicitiam, quae ad se vocato patre Tricipitino et viro Collatino obtestata, ne inulta mors eius esset, cultro se interfecit, Bruti opera maxime expulsus est, cum regnasset annos viginti quinque. tum consules creati sunt L. Iunius Brutus L. Tarquinius Conlatinus.

Ab editione Ottonis Iahnii (Lipsiae MDCCCLIII) discrepant haec:

I^a et I^b 24—27, quae uncis inclusa sunt, spuria esse demonstravit Woelfflinius. — I^b 1 *Ostiam*] *Hostiam*. — 3 *Tarquiniis*] *Tarquinis*. — 22 *in potestatem suam*] *in potestate sua*.

T. LIVI

AB URBE CONDITA LIBRI II PERIOCHA.

Brutus iure iurando populum adstrinxit neminem Romae regnare passurum. Tarquinium Collatinum, collegam suum, propter adfinitatem Tarquiniorum suspectum coegit consulatu se abdicare et civitate cedere. bona regum diripi iussit, agrum Marti consecravit, qui campus Martius nominatus est. adulescentes nobiles, in quibus suos quoque et fratris filios, quia coniuraverant de recipiendis regibus, securi percussit. servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cuius nomine vindicta appellata. cum adversus reges, qui contractis Veientum et Tarquiniensium copiis bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arrunte, filio Superbi, commortuus est; eumque matronae anno luxerunt. P. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. Porsenna, Clusinorum rex, bello pro Tarquiniis suscepto cum ad Ianiculum venisset, ne Tiberim transiret, virtute Coclitis Horati prohibitus est, qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit et ponte rupto armatus in flumen se misit et ad suos transnavit. accessit alterum virtutis exemplum a Mucio, qui, cum ad feriendum Porsennam castra hostium intrasset, occiso scriba, quem regem esse existimaverat, conprehensus inpositam manum altaribus, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est dixitque tales trecentos esse. quorum admiratione coactus Porsenna pacis condiciones ferre bellum omisit acceptis obsidibus. ex quibus virgo una Cloelia deceptis custodibus per Tiberim ad suos transnavit et, cum reddita esset, a Porsenna honorifice remissa, equestri statua donata est. adversus Tarquinium Superbum cum Latinorum exercitu bellum inferentem A. Postumius dictator prospere pugnavit. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit; ob hoc Claudia tribus adiecta et numerus tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. plebs cum propter nexos ob aes alienum in Sacrum montem secessisset, consilio Meneni Agrippae a seditione revocata est. idem Agrippa cum decessisset, propter paupertatem publico inpendio elatus est. tribuni plebis quinque creati sunt. oppidum Vulscorum Corioli captum est virtute et opera Cn. Marci, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. T. Latinius, vir de plebe, cum in

visu admonitus, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, id neglexisset, amisso filio pedibus debilis factus, postquam delatus ad senatum lectica eadem illa indicaverat, usu pedum recepto domum reversus est. cum Cn. Marcius Coriolanus, qui in exilium erat pulsus, dux Vulscorum factus exercitum hostium urbi admovisset, et missi ad eum primum legati, postea sacerdotes frustra deprecati essent, ne bellum patriae inferret, Veturia mater et Volumnia uxor impetraverunt ab eo, ut recederet. lex agraria primum lata est. Sp. Cassius consularis regni crimine damnatus est necatusque. Opillia virgo Vestalis ob incestum viva defossa est. cum vicini Veientes incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum depoposcit misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram praeter unum ab hostibus caesi sunt. Ap. Claudius consul, cum adversus Vulscos contumacia exercitus male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. res praeterea adversus Vulscos et Hernicos et Veientes *gestas* et seditiones inter patres plebemque continet.

19 *trecentos esse*] *trecentos esse coniuratos in mortem ipsius regis.* — 40 *Opillia*] Hertzius; cf. II 42, 11; cod.: *illia*; Jahnius: *Ilia.* — 46 *Veientes gestas*] *Veientes* * *.

T. LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER I.

PRAEFATIO.

Facturusne operae pretium sim, si a primordio urbis res
populi Romani perscripserim, nec satis scio nec, si sciam, dicere
ausim, quippe qui cum veterem tum vulgatam esse rem videam, 2
dum novi semper scriptores aut in rebus certius aliquid allatu-
ros se aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos credunt.
utcumque erit, iuvabit tamen rerum gestarum memoriae princi- 3
pis terrarum populi pro virili parte et ipsum consuluisse; et si in
tanta scriptorum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac
magnitudine eorum me, qui nomini officient meo, consoler. res 4
est praeterea et inmensi operis, ut quae supra septingentesimum
annum repetatur et quae ab exiguis profecta initiis eo creverit,
ut iam magnitudine laboret sua; et legentium plerisque haud
dubito quin primae origines proximaque originibus minus prae-
bitura voluptatis sint, festinantibus ad haec nova, quibus iam
pridem praevalentis populi vires se ipsae conficiunt; ego contra 5
hoc quoque laboris praemium petam, ut me a conspectu malo-
rum, quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum
prisca illa tota mente repeto, avertam, omnis expers curae, quae
scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen effi-
cere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poeticis magis de- 6
cora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis tra-
duntur, ea nec adfirmare nec refellere in animo est. datur haec 7
venia antiquitati, ut miscendo humana divinis primordia urbium
augustiora faciat; et si cui populo licere oportet consecrare ori-
gines suas et ad deos referre auctores: ea belli gloria est populo
Romano, ut, cum suum conditorisque sui parentem Martem po-
tissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo ani-
mo, quam imperium patiuntur. sed haec et his similia, utcumque 8
animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem po-
nam discrimine: ad illa mihi pro se quisque acriter intendat ani- 9
mum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque ar-

tibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit; labente
deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequatur
animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint
praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec
10 remedia pati possumus, perventum est. hoc illud est praecipue
in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli do-
cumenta in inlustri posita monumento intueri: inde tibi tuaeque
rei publicae quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum
11 exitu, quod vites. ceterum aut me amor negotii suscepti fallit,
aut nulla umquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis
exemplis ditior fuit, nec in quam civitatem tam serae avaritia lu-
xuriaque inmigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac
parsimoniae honos fuerit: adeo quanto rerum minus, tanto mi-
12 nus cupiditatis erat; nuper divitiae avaritiam et abundantes vo-
luptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perden-
dique omnia invexere. sed querellae, ne tum quidem gratae
futurae, cum forsitan necessariae erunt, ab initio certe tantae
13 ordiendae rei absint; cum bonis potius ominibus votisque et
precationibus deorum dearumque, si, ut poetis, nobis quoque
mos esset, libentius inciperemus, ut orsis tantum operis succes-
sus prosperos aarent.

1 Iam primum omnium satis constat Troia capta in ceteros
saevitum esse Troianos; duobus, Aeneae Antenorique, et vetusti
iure hospitii et quia pacis reddendaeque Helenae semper auctores
2 fuerunt, omne ius belli Achivos abstinuisse; casibus deinde variis
Antenorem cum multitudine Enetum, qui seditione ex Paphlago-
nia pulsi et sedes et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso
3 quaerebant, venisse in intimum Hadriatici maris sinum, Euga-
neisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsis Enetos Troia-
nosque eas tenuisse terras. et in quem primum egressi sunt locum,
Troia vocatur, pagoque Troiano inde nomen est; gens universa
4 Veneti appellati. Aeneam ab simili clade domo profugum, sed
ad maiora rerum initia ducentibus fatis primo in Macedoniam
venisse, inde in Siciliam quaerentem sedes delatum, ab Sicilia
5 classe ad Laurentem agrum tenuisse. Troia et huic loco nomen
est. ibi egressi Troiani, ut quibus ab inmenso prope errore nihil
praeter arma et naves superesset, cum praedam ex agris agerent,
Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcen-
6 dam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. du-
plex inde fama est: alii proelio victum Latinum pacem cum Aenea,
7 deinde affinitatem iunxisse tradunt; alii, cum instructae acies
constitissent, priusquam signa canerent, processisse Latinum in-
ter primores ducemque advenarum evocasse ad conloquium; per-

cunctatum deinde, qui mortales essent, unde aut quo casu pro-
fecti domo quidve quaerentes in agrum Laurentinum exissent,
postquam audierit multitudinem Troianos esse, ducem Aeneam, 8
filium Anchisae et Veneris, cremata patria domo profugos sedem
condendaeque urbi locum quaerere, et nobilitatem admiratum
gentis virique et animum vel bello vel paci paratum dextra data
fidem futurae amicitiae sanxisse. inde foedus ictum inter duces, 9
inter exercitus salutationem factam; Aeneam apud Latinum fuisse
in hospitio; ibi Latinum apud penates deos domesticum publico
adiunxisse foedus filia Aeneae in matrimonium data. ea utique 10
res Troianis spem adfirmat tandem stabili certaque sede finiendi
erroris. oppidum condunt; Aeneas ab nomine uxoris Lavinium 11
appellat. brevi stirpis quoque virilis ex novo matrimonio fuit,
cui Ascanium parentes dixere nomen.

Bello deinde Aborigines Troianique petiti. Turnus, rex Ru- 2
tulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Aeneae fuerat, praela-
tum sibi advenam aegre patiens simul Aeneae Latinoque bellum
intulerat. neutra acies laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli; 2
victores Aborigines Troianique ducem Latinum amisere. inde 3
Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Me-
zentiumque, regem eorum, confugiunt, qui Caere, opulento tum
oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus novae ori-
gine urbis et tum nimio plus, quam satis tutum esset accolis, rem
Troianam crescere ratus haud gravatim socia arma Rutulis
iunxit. Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Abori- 4
ginum sibi conciliaret, nec sub eodem iure solum sed etiam no-
mine omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit. nec 5
deinde Aborigines Troianis studio ac fide erga regem Aeneam
cessere. fretusque his animis coalescentium in dies magis duo-
rum populorum Aeneas, quamquam tanta opibus Etruria erat,
ut iam non terras solum sed mare etiam per totam Italiae lon-
gitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nominis sui in-
plesset, tamen, cum moenibus bellum propulsare posset, in aciem
copias eduxit. secundum inde proelium Latinis, Aeneae etiam 6
ultimum mortalium operum fuit. situs est, quemcumque eum
dici ius fasque est, super Numicum fluvium; Iovem indigetem
appellant.

Nondum maturus imperio Ascanius, Aeneae filius, erat; tamen 3
id imperium ei ad puberem aetatem incolume mansit; tantisper
tutela muliebri, tanta indoles in Lavinia erat, res Latina et re-
gnum avitum paternumque puero stetit. haud ambigam — quis 2
enim rem tam veterem pro certo adfirmet? —, hicine fuerit
Ascanius, an maior quam hic, Creusa matre Ilio incolumi natus

comesque inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens
3 auctorem nominis sui nuncupat. is Ascanius, ubicumque et qua-
cumque matre genitus — certe natum Aenea constat —, abun-
dante Lavini multitudine florentem iam, ut tum res erant, atque
opulentam urbem matri seu novercae reliquit, novam ipse aliam
sub Albano monte condidit, quae ab situ porrectae in dorso urbis
4 Longa Alba appellata. inter Lavinium et Albam Longam deduc-
tam coloniam triginta ferme interfuere anni. tantum tamen opes
creverant maxime fusis Etruscis, ut ne morte quidem Aeneae,
nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum
puerilis regni movere arma aut Mezentius Etruscique aut ulli alii
5 accolae ausi sint. pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque flu-
6 vius Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis esset. Silvius dein-
7 de regnat, Ascanii filius, casu quodam in silvis natus. is Aeneam
Silvium creat; is deinde Latinum Silvium. ab eo coloniae aliquot
8 deductae, Prisci Latini appellati. mansit Silviis postea omnibus
cognomen, qui Albae regnaverunt. Latino Alba ortus, Alba Atys,
Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus, qui in traiectu
Albulae amnis submersus celebre ad posteros nomen flumini
9 dedit. Agrippa inde, Tiberini filius, post Agrippam Romulus
Silvius a patre accepto imperio regnat. Aventino fulmine ipse
ictus regnum per manus tradidit. is sepultus in eo colle, qui
nunc pars Romanae est urbis, cognomen colli fecit. Proca de-
10 inde regnat. is Numitorem atque Amulium procreat; Numitori,
qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silviae gentis legat.
plus tamen vis potuit quam voluntas patris aut verecundia aeta-
11 tis. pulso fratre Amulius regnat. addit sceleri scelus: stirpem
fratris virilem interimit; fratris filiae Reae Silviae per speciem
honoris, cum Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem
partus adimit.

4 Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis maximi-
2 que secundum deorum opes imperii principium. vi compressa
Vestalis cum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia
deus auctor culpae honestior erat, Martem incertae stirpis patrem
3 nuncupat. sed nec dii nec homines aut ipsam aut stirpem a
crudelitate regia vindicant; sacerdos vincta in custodiam datur;
4 pueros in profluentem aquam mitti iubet. forte quadam divinitus
super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis nec adiri usquam ad
iusti cursum poterat amnis et posse quamvis languida mergi
5 aqua infantes spem ferentibus dabat. ita, velut defuncti regis im-
perio, in proxima eluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est — Romu-
6 larem vocatam ferunt —, pueros exponunt. vastae tum in his
locis solitudines erant. tenet fama, cum fluitantem alveum, quo

expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam si-
tientem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum
flexisse; eam summissas infantibus adeo mitem praebuisse mam-
mas, ut lingua lambentem pueros magister regii pecoris invene-
rit — Faustulo fuisse nomen ferunt —; ab eo ad stabula Laren- 7
tiae uxori educandos datos. sunt, qui Larentiam vulgato corpore
lupam inter pastores vocatam putent; inde locum fabulae ac mi-
raculo datum. ita geniti itaque educati, cum primum adolevit ae- 8
tas, nec in stabulis nec ad pecora segnes, venando peragrare sal-
tus. hinc robore corporibus animisque sumpto iam non feras 9
tantum subsistere, sed in latrones praeda onustos impetus facere
pastoribusque rapta dividere et cum his crescente in dies grege
iuvenum seria ac iocos celebrare.

Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse ludicrum fe- 5
runt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium, dein Palatium
montem appellatum. ibi Euandrum, qui ex eo genere Arcadum 2
multis ante tempestatibus tenuerit loca, sollemne adlatum ex Ar-
cadia instituisse, ut nudi iuvenes Lycaeum Pana venerantes per
lusum atque lasciviam currerent, quem Romani deinde vocave-
runt Inuum. huic deditis ludicro, cum sollemne notum esset, in- 3
sidiatos ob iram praedae amissae latrones, cum Romulus vi se
defendisset, Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse ultro
accusantes. crimini maxime dabant in Numitoris agros ab iis 4
impetus fieri; inde eos collecta iuvenum manu hostilem in mo-
dum praedas agere. sic ad supplicium Numitori Remus deditur.
iam inde ab initio Faustulo spes fuerat regiam stirpem apud se 5
educari; nam et expositos iussu regis infantes sciebat et tempus,
quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem inma-
turam nisi aut per occasionem aut per necessitatem aperire no-
luerat. necessitas prior venit; ita metu subactus Romulo rem 6
aperit. forte et Numitori, cum in custodia Remum haberet au-
dissetque geminos esse fratres, comparando et aetatem eorum et
ipsam minime servilem indolem tetigerat animum memoria ne-
potum; sciscitandoque eodem pervenit, ut haud procul esset, quin
Remum agnosceret. ita undique regi dolus nectitur. Romulus 7
non cum globo iuvenum — nec enim erat ad apertam vim par —,
sed aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire pasto-
ribus ad regem impetum facit, et a domo Numitoris alia compa-
rata manu adiuvat Remus. ita regem obtruncant. Numitor inter 6
primum tumultum hostis invasisse urbem atque adortos regiam
dictitans, cum pubem Albanam in arcem praesidio armisque ob-
tinendam avocasset, postquam iuvenes perpetrata caede pergere
ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio scelus in se

fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent,
2 caedem deinceps tyranni seque eius auctorem ostendit. iuvenes
per mediam contionem agmine ingressi cum avum regem salu-
tassent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen
imperiumque regi efficit.
3 Ita Numitori Albana re permissa Romulum Remumque cu-
pido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati erant, urbis
condendae. et supererat multitudo Albanorum Latinorumque;
ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facile spem face-
rent parvam Albam, parvum Lavinium prae ea urbe, quae conde-
4 retur, fore. intervenit deinde his cogitationibus avitum malum,
regni cupido, atque inde foedum certamen, coortum a satis miti
principio. quoniam gemini essent, nec aetatis verecundia discri-
men facere posset, ut dii, quorum tutelae ea loca essent, auguriis
legerent, qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio re-
geret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum
7 templa capiunt. priori Remo augurium venisse fertur, sex vul-
tures, iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Romulo se
ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat: tem-
2 pore illi praecepto, at hi numero avium regnum trahebant. inde
cum altercatione congressi certamine irarum ad caedem vertun-
tur; ibi in turba ictus Remus cecidit. vulgatior fama est ludibrio
fratris Remum novos transiluisse muros; inde ab irato Romulo,
cum verbis quoque increpitans adiecisset 'sic deinde, quicumque
3 alius transiliet moenia mea', interfectum. ita solus potitus im-
perio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata.
Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit. sacra
diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Euandro instituta
4 erant, facit. Herculem in ea loca Geryone interempto boves mira
specie abegisse memorant ac prope Tiberim fluvium, qua prae
se armentum agens nando traiecerat, loco herbido, ut quiete et
pabulo laeto reficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse.
5 ibi cum eum cibo vinoque gravatum sopor oppressisset, pastor
accola eius loci, nomine Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine
boum cum avertere eam praedam vellet, quia, si agendo armen-
tum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem domi-
num eo deductura erant, aversos boves, eximium quemque pul-
6 chritudine, caudis in speluncam traxit. Hercules ad primam au-
roram somno excitus cum gregem perlustrasset oculis et partem
abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte
eo vestigia ferrent. quae ubi omnia foras versa vidit nec in par-
tem aliam ferre, confusus atque incertus animi ex loco infesto
7 agere porro armentum occepit. inde cum actae boves quaedam

ad desiderium, ut fit, relictarum mugissent, reddita inclusarum
ex spelunca boum vox Herculem convertit. quem cum ad spelun-
cam vadentem Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava fidem
pastorum nequiquam invocans morte occubuit. Euander tum ea 8
profugus ex Peloponneso auctoritate magis quam imperio rege-
bat loca, venerabilis vir miraculo litterarum, rei novae inter ru-
des artium homines, venerabilior divinitate credita Carmentae
matris, quam fatiloquam ante Sibyllae in Italiam adventum mira-
tae eae gentes fuerant. is tum Euander concursu pastorum tre- 9
pidantium circa advenam manifestae reum caedis excitus post-
quam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque
viri aliquantum ampliorem augustioremque humana intuens ro-
gitat, qui vir esset. ubi nomen patremque ac patriam accepit, 10
'Iove nate, Hercules, salve' inquit; 'te mihi mater, veridica in-
terpres deum, aucturum caelestium numerum cecinit, tibique
aram hic dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens
maximam vocet tuoque ritu colat.' dextra Hercules data accipere 11
se omen inpleturumque fata ara condita ac dicata ait. ibi tum 12
primum bove eximia capta de grege sacrum Herculi adhibitis ad
ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quae tum familiae
maxime inclitae ea loca incolebant, factum. forte ita evenit, ut 13
Potitii ad tempus praesto essent, iisque exta apponerentur, Pi-
narii extis adesis ad ceteram venirent dapem. inde institutum
mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vesce-
rentur. Potitii ab Euandro edocti antistites sacri eius per multas 14
aetates fuerunt, donec tradito servis publicis sollemni familiae
ministerio genus omne Potitiorum interiit. haec tum sacra Ro-
mulus una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum inmortalita-
tis virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

Rebus divinis rite perpetratis vocataque ad concilium mul- 8
titudine, quae coalescere in populi unius corpus nulla re prae-
terquam legibus poterat, iura dedit; quae ita sancta generi homi- 2
num agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii
fecisset, cum cetero habitu se augustiorem, tum maxime lictori-
bus duodecim sumptis fecit. alii ab numero avium, quae augurio 3
regnum portenderant, eum secutum numerum putant; me haud
paenitet eorum sententiae esse, quibus et apparitores hoc ge-
nus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga prae-
texta sumpta est, *et* numerum quoque ipsum ductum placet, et
ita habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis communiter
creato rege singulos singuli populi lictores dederint.

Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia adpe- 4
tendo loca, cum in spem magis futurae multitudinis quam ad id,

5 quod tum hominum erat, munirent. deinde, ne vana urbis ma-
gnitudo esset, adiciendae multitudinis causa vetere consilio con-
dentium urbes, qui obscuram atque humilem conciendo ad se
multitudinem natam e terra sibi prolem ementiebantur, locum,
qui nunc saeptus descendentibus inter duos lucos est, asylum
6 aperit. eo ex finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber
an servus esset, avida novarum rerum perfugit, idque primum
7 ad coeptam magnitudinem roboris fuit. cum iam virium haud
paeniteret, consilium deinde viribus parat. centum creat sena-
tores, sive quia is numerus satis erat, sive quia soli centum erant,
qui creari patres possent. patres certe ab honore, patriciique
progenies eorum appellati.

9 Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum
civitatum bello par esset; sed penuria mulierum hominis aetatem
duratura magnitudo erat, quippe quibus nec domi spes prolis nec
2 cum finitimis conubia essent. tum ex consilio patrum Romulus
legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem conubiumque
3 novo populo peterent: urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci;
dein, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi magnumque
4 nomen facere; satis scire origini Romanae et deos adfuisse et
non defuturam virtutem; proinde ne gravarentur homines cum
5 hominibus sanguinem ac genus miscere. nusquam benigne le-
gatio audita est; adeo simul spernebant, simul tantam in medio
crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. a plerisque
rogitantibus dimissi, ecquod feminis quoque asylum aperuissent;
6 id enim demum conpar conubium fore. aegre id Romana pubes
passa, et haud dubie ad vim spectare res coepit. cui tempus lo-
cumque aptum ut daret Romulus, aegritudinem animi dissimu-
lans ludos ex industria parat Neptuno equestri sollemnis; Con-
7 sualia vocat. indici deinde finitimis spectaculum iubet, quantoque
apparatu tum sciebant aut poterant, concelebrant, ut rem claram
8 expectatamque facerent. multi mortales convenere, studio etiam
videndae novae urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Cru-
9 stumini, Antemnates; iam Sabinorum omnis multitudo cum libe-
ris ac coniugibus venit. invitati hospitaliter per domos cum
situm moeniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur
10 tam brevi rem Romanam crevisse. ubi spectaculi tempus venit,
deditaeque eo mentes cum oculis erant, tum ex composito orta
vis, signoque dato iuventus Romana ad rapiendas virgines discur-
11 rit. magna pars forte, in quem quaeque inciderat, raptae; quas-
dam forma excellentes primoribus patrum destinatas ex plebe
12 homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant; unam
longe ante alias specie ac pulchritudine insignem a globo Talassii

cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus, cuinam eam
ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum;
inde nuptialem hanc vocem factam. turbato per metum ludicro 13
maesti parentes virginum profugiunt, incusantes violati hospitii
foedus deumque invocantes, cuius ad sollemne ludosque per fas
ac fidem decepti venissent. nec raptis aut spes de se melior aut 14
indignatio est minor. sed ipse Romulus circumibat docebatque
patrum id superbia factum, qui conubium finitimis negassent;
illas tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civi-
tatisque et, quo nihil carius humano generi sit, liberum fore;
mollirent modo iras et, quibus fors corpora dedisset, darent ani- 15
mos. saepe ex iniuria postmodum gratiam ortam, eoque meliori-
bus usuras viris, quod adnisurus pro se quisque sit, ut, cum suam
vicem functus officio sit, parentium etiam patriaeque expleat de-
siderium. accedebant blanditiae virorum factum purgantium cu- 16
piditate atque amore, quae maxime ad muliebre ingenium effi-
caces preces sunt.

Iam admodum mitigati animi raptis erant; at raptarum pa- 10
rentes tum maxime sordida veste lacrimisque et querellis civita-
tes concitabant. nec domi tantum indignationes continebant, sed
congregabantur undique ad T. Tatium, regem Sabinorum, et le-
gationes eo, quod maximum Tatii nomen in iis regionibus erat,
conveniebant. Caeninenses Crustuminique et Antemnates erant, 2
ad quos eius iniuriae pars pertinebat. lente agere his Tatius
Sabinique visi sunt; ipsi inter se tres populi communiter bellum
parant. ne Crustumini quidem atque Antemnates pro ardore ira- 3
que Caeninensium satis se inpigre movent; ita per se ipsum no-
men Caeninum in agrum Romanum impetum facit. sed effuse 4
vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus levique certamine
docet vanam sine viribus iram esse. exercitum fundit fugatque,
fusum persequitur; regem in proelio obtruncat et spoliat; duce
hostium occiso urbem primo impetu capit. inde exercitu victore 5
reducto ipse, cum factis vir magnificus tum factorum ostentator
haud minor, spolia ducis hostium caesi suspensa fabricato ad id
apte ferculo gerens in Capitolium escendit ibique ea cum ad
quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono desi-
gnavit templo Iovis finis cognomenque addidit deo. 'Iuppiter 6
Feretri' inquit, 'haec tibi victor Romulus rex regia arma fero
templumque his regionibus, quas modo animo metatus sum, de-
dico, sedem opimis spoliis, quae regibus ducibusque hostium
caesis me auctorem sequentes posteri ferent.' haec templi est 7
origo, quod primum omnium Romae sacratum est. ita deinde
diis visum, nec inritam conditoris templi vocem esse, qua laturos

eo spolia posteros nuncupavit, nec multitudine conpotum eius
doni vulgari laudem. bina postea inter tot annos, tot bella opima
parta sunt spolia; adeo rara eius fortuna decoris fuit.

11 Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per oc-
casionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem
facit. raptim et ad hos Romana legio ducta palatos in agris
2 oppressit. fusi igitur primo impetu et clamore hostes; oppidum
captum; duplicique victoria ovantem Romulum Hersilia coniunx
precibus raptarum fatigata orat, ut parentibus earum det veniam
et in civitatem accipiat: ita rem coalescere concordia posse. facile
3 impetratum. inde contra Crustuminos profectus bellum inferen-
tes. ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi, cer-
4 taminis fuit. utroque coloniae missae; plures inventi, qui propter
ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent. et Romam
inde frequenter migratum est, a parentibus maxime ac propin-
quis raptarum.

5 Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id maxi-
mum fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem actum est, nec
6 ostenderunt bellum prius quam intulerunt. consilio etiam addi-
tus dolus. Sp. Tarpeius Romanae praeerat arci. huius filiam
virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat;
7 aquam forte ea tum sacris extra moenia petitum ierat. accepti
obrutam armis necavere, seu ut vi capta potius arx videretur, seu
prodendi exempli causa, ne quid usquam fidum proditori esset.
8 additur fabula, quod vulgo Sabini aureas armillas magni ponde-
ris bracchio laevo gemmatosque magna specie anulos habuerint,
pepigisse eam, quod in sinistris manibus haberent; eo scuta illi
9 pro aureis donis congesta. sunt, qui eam ex pacto tradendi, quod
in sinistris manibus esset, derecto arma petisse dicant et fraude
visam agere sua ipsam peremptam mercede.

12 Tenuere tamen arcem Sabini atque inde postero die, cum
Romanus exercitus instructus quod inter Palatinum Capitolinum-
que collem campi est complesset, non prius descenderunt in ae-
quum, quam ira et cupiditate recuperandae arcis stimulante ani-
2 mos in adversum Romani subiere. principes utrimque pugnam
ciebant, ab Sabinis Mettius Curtius, ab Romanis Hostius Hosti-
lius. hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque
3 audacia sustinebat. ut Hostius cecidit, confestim Romana incli-
natur acies fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus et
4 ipse turba fugientium actus arma ad caelum tollens 'Iuppiter,
tuis' inquit 'iussus avibus hic in Palatio prima urbi fundamenta
ieci. arcem iam scelere emptam Sabini habent; inde huc armati
5 superata media valle tendunt; at tu, pater deum hominumque, hinc

saltem arce hostes, deme terrorem Romanis fugamque foedam
siste. hic ego tibi templum Statori Iovi, quod monumentum sit 6
posteris tua praesenti ope servatam urbem esse, voveo.' haec 7
precatus, velut si sensisset auditas preces, 'hinc' inquit, 'Romani,
Iuppiter optimus maximus resistere atque iterare pugnam iubet.'
restitere Romani tamquam caelesti voce iussi; ipse ad primores
Romulus provolat. Mettius Curtius ab Sabinis princeps ab arce 8
decucurrerat et effusos egerat Romanos, toto quantum foro spatium
est. nec procul iam a porta Palatii erat clamitans: 'vicimus per-
fidos hospites, inbelles hostes; iam sciunt longe aliud esse virgi-
nes rapere, aliud pugnare cum viris.' in eum haec gloriantem 9
cum globo ferocissimorum iuvenum Romulus impetum facit. ex
equo tum forte Mettius pugnabat; eo pelli facilius fuit. pulsum
Romani persequuntur; et alia Romana acies audacia regis accensa
fundit Sabinos. Mettius in paludem sese strepitu sequentium 10
trepidante equo coniecit; averteratque ea res etiam Sabinos tanti
periculo viri. et ille quidem annuentibus ac vocantibus suis favore
multorum addito animo evadit; Romani Sabinique in media con-
valle duorum montium redintegrant proelium. sed res Romana
erat superior. tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bellum 13
ortum erat, crinibus passis scissaque veste victo malis muliebri
pavore ausae se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu
facto dirimere infestas acies, dirimere iras, hinc patres hinc viros 2
orantes, ne se sanguine nefando soceri generique respergerent,
ne parricidio macularent partus suos, nepotum illi, hi liberum pro-
geniem. 'si adfinitatis inter vos, si conubii piget, in nos vertite 3
iras; nos causa belli, nos vulnerum ac caedium viris ac paren-
tibus sumus; melius peribimus quam sine alteris vestrum viduae
aut orbae vivemus.' movet res cum multitudinem tum duces; 4
silentium et repentina fit quies; inde ad foedus faciendum duces
prodeunt; nec pacem modo, sed civitatem unam ex duabus faciunt.
regnum consociant; imperium omne conferunt Romam. ita ge- 5
minata urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus
appellati. monumentum eius pugnae, ubi primum ex profunda
emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum
appellarunt.

Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores Sabinas viris 6
ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. itaque, cum po-
pulum in curias triginta divideret, nomina earum curiis inposuit.
id non traditur, cum haud dubie aliquanto numerus maior hoc 7
mulierum fuerit, aetate an dignitatibus suis virorumque an sorte
lectae sint, quae nomina curiis darent. eodem tempore et cen- 8
turiae tres equitum conscriptae sunt: Ramnenses ab Romulo, ab

T. Tatio Titienses appellati; Lucerum nominis et originis causa
incerta est. inde non modo commune sed concors etiam regnum
duobus regibus fuit.
14 Post aliquot annos propinqui regis Tatii legatos Lauren-
tium pulsant, cumque Laurentes iure gentium agerent, apud
2 Tatium gratia suorum et preces plus poterant. igitur illorum
poenam in se vertit; nam Lavini, cum ad sollemne sacrificium
3 eo venisset, concursu facto interficitur. eam rem minus aegre,
quam dignum erat, tulisse Romulum ferunt, seu ob infidam so-
cietatem regni, seu quia haud iniuria caesum credebat. itaque
bello quidem abstinuit; ut tamen expiarentur legatorum iniuriae
regisque caedes, foedus inter Romam Laviniumque urbes reno-
vatum est.
4 Et cum his quidem insperata pax erat; aliud multo propius
atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidenates nimis vici-
nas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris
esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere. iu-
ventute armata immissa vastatur agri quod inter urbem ac Fide-
5 nas est. inde ad laevam versi, quia dextra Tiberis arcebat, cum
magna trepidatione agrestium populantur; tumultusque repens
6 ex agris in urbem inlatus pro nuntio fuit. excitus Romulus —
neque enim dilationem pati tam vicinum bellum poterat — exer-
7 citum educit, castra a Fidenis mille passuum locat. ibi modico
praesidio relicto egressus omnibus copiis partem militum locis
circa densa [obsita] virgulta obscuris subsidere in insidiis iussit;
cum parte maiore atque omni equitatu profectus, id quod quaere-
bat, tumultuoso et minaci genere pugnae, adequitando ipsis prope
portis hostem excivit. fugae quoque, quae simulanda erat, eadem
8 equestris pugna causam minus mirabilem dedit. et cum velut
inter pugnae fugaeque consilium trepidante equitatu pedes
quoque referret gradum, plenis repente portis effusi hostes in-
pulsa Romana acie studio instandi sequendique trahuntur ad lo-
9 cum insidiarum. inde subito exorti Romani transversam inva-
dunt hostium aciem; addunt pavorem mota e castris signa eorum,
qui in praesidio relicti fuerant; ita multiplici terrore perculsi
Fidenates prius paene, quam Romulus quique cum eo equites
10 erant circumagerent frenis equos, terga vertunt; multoque effu-
sius, quippe vera fuga, qui simulantes paulo ante secuti erant,
11 oppidum repetebant. non tamen eripuere se hosti; haerens in
tergo Romanus, priusquam fores portarum obicerentur, velut
agmine uno inrumpit.
15 Belli Fidenatis contagione inritati Veientium animi et con-
sanguinitate — nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt — et

quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta
finitimis essent, stimulabat, in fines Romanos excucurrerunt
populabundi magis quam iusti more belli. itaque non castris 2
positis, non expectato hostium exercitu raptam ex agris praedam
portantes Veios rediere. Romanus contra, postquam hostem
in agris non invenit, dimicationi ultimae instructus intentusque
Tiberim transit. quem postquam castra ponere et ad urbem ac- 3
cessurum Veientes audivere, obviam egressi, ut potius acie de-
cernerent, quam inclusi de tectis moenibusque dimicarent. ibi 4
viribus nulla arte adiutis tantum veterani robore exercitus rex
Romanus vicit persecutusque fusos ad moenia hostes urbe valida
muris ac situ ipso munita abstinuit; agros rediens vastat ulci-
scendi magis quam praedae studio. eaque clade haud minus 5
quam adversa pugna subacti Veientes pacem petitum oratores
Romam mittunt. agri parte multatis in centum annos indutiae
datae.

Haec ferme Romulo regnante domi militiaeque gesta, quo- 6
rum nihil absonum fidei divinae originis divinitatisque post mor-
tem creditae fuit, non animus in regno avito recuperando, non
condendae urbis consilium, non bello ac pace firmandae. ab illo 7
enim profecto viribus datis tantum valuit, ut in quadraginta
deinde annos tutam pacem haberet. multitudini tamen gratior 8
fuit quam patribus, longe ante alios acceptissimus militum ani-
mis; trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Celeres
appellavit, non in bello solum sed etiam in pace habuit.

His inmortalibus editis operibus cum ad exercitum recen- 16
sendum contionem in campo ad Caprae paludem haberet, subito
coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso
regem operuit nimbo, ut conspectum eius contioni abstulerit;
nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes sedato tandem 2
pavore, postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux
rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat patribus,
qui proxumi steterant, sublimem raptum, procella tamen velut
orbitatis metu icta maestum aliquamdiu silentium obtinuit.
deinde a paucis initio facto deum deo natum, regem parentem- 3
que urbis Romanae salvere universi Romulum iubent; pacem
precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet
progeniem. fuisse credo tum quoque aliquos, qui discerptum 4
regem patrum manibus taciti arguerent; manavit enim haec
quoque, sed perobscura fama; illam alteram admiratio viri
et pavor praesens nobilitavit. et consilio etiam unius hominis 5
addita rei dicitur fides. namque Proculus Iulius, sollicita civitate
desiderio regis et infensa patribus, gravis, ut traditur, quamvis

6 magnae rei auctor, in contionem prodit. 'Romulus' inquit,
'Quirites, parens urbis huius, prima hodierna luce caelo repente
delapsus se mihi obvium dedit. cum perfusus horrore venera-
bundus adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset,
7 'abi, nuntia' inquit 'Romanis caelestes ita velle, ut mea Roma ca-
put orbis terrarum sit; proinde rem militarem colant sciantque
et ita posteris tradant nullas opes humanas armis Romanis resi-
8 stere posse.' haec, inquit, 'locutus sublimis abiit.' mirum, quantum
illi viro nuntianti haec fides fuerit, quamque desiderium Romuli
apud plebem exercitumque facta fide inmortalitatis lenitum sit.
17 Patrum interim animos certamen regni ac cupido versabat.
necdum ad singulos, quia nemo magnopere eminebat in novo po-
2 pulo, pervenerat; factionibus inter ordines certabatur. oriundi
ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab sua parte non erat
regnatum, in societate aequa possessionem imperii amitterent,
sui corporis creari regem volebant; Romani veteres peregrinum
3 regem aspernabantur. in variis voluntatibus regnari tamen om-
4 nes volebant libertatis dulcedine nondum experta. timor deinde
patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce
multarum circa civitatium inritatis animis vis aliqua externa ado-
riretur. et esse igitur aliquod caput placebat, et nemo alteri con-
5 cedere in animum inducebat. ita rem inter se centum patres
decem decuriis factis singulisque in singulas decurias creatis, qui
summae rerum praeessent, consociant. decem imperitabant; unus
6 cum insignibus imperii et lictoribus erat; quinque dierum spatio
finiebatur imperium ac per omnes in orbem ibat; annuumque
intervallum regni fuit. id ab re, quod nunc quoque tenet nomen,
7 interregnum appellatum. fremere deinde plebs multiplicatam
servitutem, centum pro uno dominos factos; nec ultra nisi regem
8 et ab ipsis creatum videbantur passuri. cum sensissent ea mo-
veri patres, offerendum ultro rati, quod amissuri erant, ita gra-
tiam ineunt summa potestate populo permissa, ut non plus da-
9 rent iuris, quam retinerent. decreverunt enim, ut, cum populus
regem iussisset, id sic ratum esset, si patres auctores fierent.
hodie quoque in legibus magistratibusque rogandis usurpatur
idem ius vi adempta; priusquam populus suffragium ineat, in
10 incertum comitiorum eventum patres auctores fiunt. tum inter-
rex contione advocata 'quod bonum, faustum felixque sit' inquit,
'Quirites, regem create; ita patribus visum est. patres deinde,
si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur, crearitis, aucto-
11 res fient.' adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio vide-
rentur, id modo sciscerent iuberentque, ut senatus decerneret,
qui Romae regnaret.

Inclita iustitia religioque ea tempestate Numae Pompili erat. 18
Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir, ut in illa quisquam
esse aetate poterat, omnis divini atque humani iuris. auctorem 2
doctrinae eius, quia non extat alius, falso Samium Pythagoram
edunt, quem Servio Tullio regnante Romae, centum amplius post
annos, in ultima Italiae ora circa Metapontum Heracleamque et
Crotona iuvenum aemulantium studia coetus habuisse constat.
ex quibus locis, etsi eiusdem aetatis fuisset, quae fama in Sabi- 3
nos? aut quo linguae commercio quemquam ad cupiditatem di-
scendi excivisset? quove praesidio unus per tot gentes dissonas
sermone moribusque pervenisset? suopte igitur ingenio tempera- 4
tum animum virtutibus fuisse opinor magis instructumque non
tam peregrinis artibus quam disciplina tetrica ac tristi veterum
Sabinorum, quo genere nullum quondam incorruptius fuit. au- 5
dito nomine Numae patres Romani, quamquam inclinari opes ad
Sabinos rege inde sumpto videbantur, tamen neque se quisquam
nec factionis suae alium nec denique patrum aut civium quem-
quam praeferre illi viro ausi ad unum omnes Numae Pompilio
regnum deferendum decernunt. accitus, sicut Romulus augurato 6
urbe condenda regnum adeptus est, de se quoque deos consuli
iussit. inde ab augure, cui deinde honoris ergo publicum id per-
petuumque sacerdotium fuit, deductus in arcem in lapide ad me-
ridiem versus consedit. augur ad laevam eius capite velato sedem 7
cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem
lituum appellarunt. inde ubi prospectu in urbem agrumque
capto deos precatus regiones ab oriente ad occasum determinavit,
dextras ad meridiem partes, laevas ad septentrionem esse dixit,
signum contra, quoad longissime conspectum oculi ferebant, 8
animo finivit; tum lituo in laevam manum translato dextra in ca-
put Numae imposita precatus ita est: 'Iuppiter pater, si est fas 9
hunc Numam Pompilium, cuius ego caput teneo, regem Romae
esse, uti tu signa nobis certa adclarassis inter eos fines, quos
feci.' tum peregit verbis auspicia, quae mitti vellet. quibus mis- 10
sis declaratus rex Numa de templo descendit.

Qui regno ita potitus urbem novam, conditam vi et armis, 19
iure eam legibusque ac moribus de integro condere parat. quibus 2
cum inter bella adsuescere videret non posse, quippe efferari
militia animos, mitigandum ferocem populum armorum desuetu-
dine ratus, Ianum ad infimum Argiletum indicem pacis bellique
fecit, apertus ut in armis esse civitatem, clausus pacatos circa
omnes populos significaret. bis deinde post Numae regnum clau- 3
sus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum primum perfec-
tum bellum, iterum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videre-

mus, post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace
4 terra marique parta. clauso eo cum omnium circa finitimorum
societate ac foederibus iunxisset animos, positis externorum pe-
riculorum curis ne luxuriarent otio animi, quos metus hostium
disciplinaque militaris continuerat, omnium primum, rem ad
multitudinem inperitam et illis saeculis rudem efficacissimam,
5 deorum metum iniciendum ratus est. qui cum descendere ad
animos sine aliquo commento miraculi non posset, simulat sibi
cum dea Egeria congressus nocturnos esse; eius se monitu, quae
acceptissima diis essent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique
deorum praeficere.

6 Atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim men-
ses discribit annum; quem, quia tricenos dies singulis mensibus
luna non explet, desuntque * dies solido anno, qui solstitiali cir-
cumagitur orbe, intercalariis mensibus interponendis ita dispen-
savit, ut vicesimo anno ad metam eandem solis, unde orsi essent,
7 plenis omnium annorum spatiis dies congruerent. idem nefastos
dies fastosque fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile
futurum erat.

20 Tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quamquam ipse
plurima sacra obibat, ea maxime, quae nunc ad Dialem flaminem
2 pertinent. sed quia in civitate bellicosa plures Romuli quam Nu-
mae similes reges putabat fore iturosque ipsos ad bella, ne sacra
regiae vicis desererentur, flaminem Iovi adsiduum sacerdotem
creavit insignique eum veste et curuli regia sella adornavit. huic
3 duos flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino; virginesque
Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium et genti conditoris haud
alienum. iis, ut adsiduae templi antistites essent, stipendium de
publico statuit, virginitate aliisque caerimoniis venerabiles ac
4 sanctas fecit. Salios item duodecim Marti Gradivo legit tunicae-
que pictae insigne dedit et super tunicam aeneum pectori tegu-
men caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per
urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollemnique saltatu
5 iussit. pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex pa-
tribus legit eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit,
quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa sacra fierent, atque
6 unde in eos sumptus pecunia erogaretur. cetera quoque omnia
publica privataque sacra pontificis scitis subiecit, ut esset, quo
consultum plebes veniret, ne quid divini iuris neglegendo pa-
7 trios ritus peregrinosque adsciscendo turbaretur; nec caelestes
modo caerimonias sed iusta quoque funebria placandosque manes
ut idem pontifex edoceret, quaeque prodigia fulminibus aliove
quo visu missa susciperentur atque curarentur. ad ea elicienda

ex mentibus divinis Iovi Elicio aram in Aventino dicavit deum-
que consuluit auguriis, quae suscipienda essent.
Ad haec consultanda procurandaque multitudine omni a vi 21
et armis conversa et animi aliquid agendo occupati erant, et deo-
rum assidua insidens cura, cum interesse rebus humanis cae-
leste numen videretur, ea pietate omnium pectora imbuerat, ut
fides ac ius iurandum pro anxio legum ac poenarum metu civita-
tem regerent. et cum ipsi se homines in regis velut unici exem- 2
pli mores formarent, tum finitumi etiam populi, qui antea castra,
non urbem positam in medio ad sollicitandam omnium pacem
crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem totam
in cultum versam deorum violare ducerent nefas. lucus erat, 3
quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua. quo
quia se persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae
inferebat, Camenis eum lucum sacravit, quod earum ibi concilia
cum coniuge sua Egeria essent. et [soli] Fidei sollemne instituit. 4
ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit manu-
que ad digitos usque involuta rem divinam facere, significantes
fidem tutandam sedemque eius etiam in dexteris sacratam esse.
multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeos ponti- 5
fices vocant, dedicavit. omnium tamen maximum eius operum
fuit tutela per omne regni tempus haud minor pacis quam regni.
ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello hic pace, civita- 6
tem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos, Numa
tres et quadraginta. cum valida tum temperata et belli et pacis
artibus erat civitas.
Numae morte ad interregnum res rediit. inde Tullum Ho- 22
stilium, nepotem Hostili, cuius in infima arce clara pugna adver-
sus Sabinos fuerat, regem populus iussit; patres auctores facti.
hic non solum proximo regi dissimilis sed ferocior etiam quam 2
Romulus fuit. cum aetas viresque tum avita quoque gloria ani-
mum stimulabat. senescere igitur civitatem otio ratus undique
materiam excitandi belli quaerebat. forte evenit, ut agrestes Ro- 3
mani ex Albano agro, Albani ex Romano praedas in vicem age-
rent. imperitabat tum C. Cluilius Albae. utrimque legati fere 4
sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus praeceperat
suis, ne quid prius quam mandata agerent; satis sciebat nega-
turum Albanum: ita pie bellum indici posse. ab Albanis socor- 5
dius res acta; excepti hospitio ab Tullo blande ac benigne, comiter
regis convivium celebrant. tantisper Romani et res repetiverant
priores et neganti Albano bellum in tricesimum diem indixerant.
haec renuntiant Tullo. tum legatis Tullus dicendi potestatem, 6
quid petentes venerint, facit. illi omnium ignari primum pur-

gando terunt tempus: se invitos quicquam, quod minus placeat
Tullo, dicturos, sed imperio subigi; res repetitum se venisse;
7 ni reddantur, bellum indicere iussos. ad haec Tullus 'nuntiate'
inquit 'regi vestro regem Romanum deos facere testes, uter
prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit, ut in
23 eum omnes expetant huiusce clades belli.' haec nuntiant domum
Albani. et bellum utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello, prope inter parentes natosque, Troianam utramque
prolem, cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Albano-
2 rum stirpe regum oriundi Romani essent. eventus tamen belli
minus miserabilem dimicationem fecit, quod nec acie certatum
est, et tectis modo dirutis alterius urbis duo populi in unum con-
3 fusi sunt. Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum
impetum fecere. castra ab urbe haud plus quinque milia passuum
locant, fossa circumdant; fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot saecula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate
4 abolevit. in his castris Cluilius, Albanus rex, moritur; dictatorem
Albani Mettium Fufetium creant. interim Tullus ferox, praecipue
morte regis, magnumque deorum numen ab ipso capite orsum
in omne nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum inpium
dictitans, nocte praeteritis hostium castris infesto exercitu in
5 agrum Albanum pergit. ea res ab stativis excivit Mettium. ducit
quam proxume ad hostem potest. inde legatum praemissum
nuntiare Tullo iubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio;
si secum congressus sit, satis scire ea se allaturum, quae nihilo
6 minus ad rem Romanam quam ad Albanam pertineant. haud
aspernatus Tullus, tamen, si vana adferantur, in aciem educit.
exeunt contra et Albani. postquam structi utrimque stabant, cum
7 paucis procerum in medium duces procedunt. ibi infit Albanus:
'iniurias et non redditas res ex foedere quae repetitae sint et
ego regem nostrum Cluilium causam huiusce esse belli audisse
videor nec te dubito, Tulle, eadem prae te ferre; sed si vera
potius quam dictu speciosa dicenda sunt, cupido imperii duos
8 cognatos vicinosque populos ad arma stimulat. neque, recte an
perperam, interpretor; fuerit ista eius deliberatio, qui bellum
suscepit; me Albani gerendo bello ducem creavere. illud te,
Tulle, monitum velim: Etrusca res quanta circa nos teque maxime
sit, quo propior es Tuscis, hoc magis scis. multum illi terra,
9 plurimum mari pollent. memor esto, iam cum signum pugnae
dabis, has duas acies spectaculo fore, ut fessos confectosque
simul victorem ac victum adgrediantur. itaque, si nos di amant,
quoniam non contenti libertate certa in dubiam imperii servitiique aleam imus, ineamus aliquam viam, qua, utri utris impe-

rent, sine magna clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni possit.' haud displicet res Tullo, quanquam cum indole animi tum spe victoriae ferocior erat. quaerentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa praebuit materiam.

Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini fratres nec 24
aetate nec viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse satis
constat, nec ferme res antiqua alia est nobilior; tamen in re tam
clara nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii
fuerint. auctores utroque trahunt; plures tamen invenio, qui
Romanos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat animus. cum 2
trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent ferro:
ibi imperium fore, unde victoria fuerit. nihil recusatur; tempus
et locus convenit. priusquam dimicarent, foedus ictum inter 3
Romanos et Albanos est his legibus, ut, cuius populi cives eo
certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret.
foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia fiunt. tum 4
ita factum accepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est.
fetialis regem Tullum ita rogavit: 'iubesne me, rex, cum patre
patrato populi Albani foedus ferire?' iubente rege 'sagmina' in-
quit 'te, rex, posco.' rex ait: 'puram tollito.' fetialis ex arce 5
graminis herbam puram attulit. postea regem ita rogavit: 'rex,
facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa co-
mitesque meos?' rex respondit: 'quod sine fraude mea populi-
que Romani Quiritium fiat, facio.' fetialis erat M. Valerius; is 6
patrem patratum Sp. Fusium fecit verbena caput capillosque
tangens. pater patratus ad ius iurandum patrandum, id est san-
ciendum fit foedus multisque id verbis, quae longo effata carmine
non operae est referre, peragit. legibus deinde recitatis 'audi' 7
inquit, 'Iuppiter, audi, pater patrate populi Albani, audi tu, popu-
lus Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabulis cerave
recitata sunt sine dolo malo, utique ea hic hodie rectissime intel-
lecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. si 8
prior defexit publico consilio dolo malo, tum illo die, Iuppiter,
populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hic hodie fe-
riam; tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque.' id 9
ubi dixit, porcum saxo silice percussit. sua item carmina Albani
suumque ius iurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes
peregerunt.

Foedere icto trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. 25
cum sui utrosque adhortarentur, deos patrios, patriam ac parentes, quicquid civium domi, quicquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus, feroces et suopte ingenio et pleni adhortantium vocibus in medium inter duas acies procedunt.

2 consederant utrimque pro castris duo exercitus periculi magis
praesentis quam curae expertes: quippe imperium agebatur in
tam paucorum virtute atque fortuna positum. itaque ergo erecti
suspensique in minime gratum spectaculum animos intendunt.
3 datur signum infestisque armis velut acies terni iuvenes magno-
rum exercituum animos gerentes concurrunt. nec his nec illis
periculum suum, publicum imperium servitiumque obversatur
animo futuraque ea deinde patriae fortuna, quam ipsi fecissent.
4 ut primo statim concursu increpuere arma micantesque fulsere
gladii, horror ingens spectantis perstringit; et neutro inclinata
5 spe torpebat vox spiritusque. consertis deinde manibus cum iam
non motus tantum corporum agitatioque anceps telorum armo-
rumque sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent, duo
Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis expirantes
6 corruerunt. ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus
exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum tamen cura
deseruerat, exanimes vice unius, quem tres Curiatii circumste-
7 terant. forte is integer fuit, ut universis solus nequaquam par,
sic adversus singulos ferox. ergo, ut segregaret pugnam eorum,
capessit fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere adfectum
8 corpus sineret. iam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum
est, aufugerat, cum respiciens videt magnis intervallis sequentes;
9 unum haud procul ab sese abesse. in eum magno impetu rediit,
et dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis, uti opem ferant fra-
tri, iam Horatius caeso hoste victor secundam pugnam petebat.
tunc clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adiu-
10 vant militem suum; et ille defungi proelio festinat. prius itaque,
quam alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum
11 Curiatium conficit; iamque aequato Marte singuli supererant, sed
nec spe nec viribus pares. alterum intactum ferro corpus et ge-
minata victoria ferocem in certamen tertium dabat; alter fessum
vulnere, fessum cursu trahens corpus victusque fratrum ante se
12 strage victori obicitur hosti. nec illud proelium fuit. Romanus
exultans 'duos' inquit 'fratrum Manibus dedi; tertium causae
belli huiusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.' male sustinenti
13 arma gladium superne iugulo defigit; iacentem spoliat. Romani
ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt eo maiore cum gaudio,
quod prope metum res fuerat. ad sepulturam inde suorum ne-
quaquam paribus animis vertuntur, quippe imperio alteri aucti,
14 alteri dicionis alienae facti. sepulcra extant, quo quisque loco
cecidit, duo Romana uno loco propius Albam, tria Albana Ro-
mam versus, sed distantia locis, ut et pugnatum est.

26 Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio, ex foedere

icto quid imperaret, imperat Tullus, uti iuventutem in armis ha-
beat; usurum se eorum opera, si bellum cum Veientibus foret.
ita exercitus inde domos abducti. princeps Horatius ibat trige- 2
mina spolia prae se gerens; cui soror virgo, quae desponsa uni
ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit; cognitoque
super umeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat,
solvit crines et flebiliter nomine sponsum mortuum appellat.
movet feroci iuveni animum conploratio sororis in victoria sua 3
tantoque gaudio publico. stricto itaque gladio simul verbis in-
crepans transfigit puellam. 'abi hinc cum inmaturo amore ad 4
sponsum' inquit, 'oblita fratrum mortuorum vivique, oblita pa-
triae. sic eat, quaecumque Romana lugebit hostem.' atrox visum 5
id facinus patribus plebique, sed recens meritum facto obstabat.
tamen raptus in ius ad regem. rex, ne ipse tam tristis ingratique
ad vulgus iudicii ac secundum iudicium supplicii auctor esset,
concilio populi advocato 'duumviros' inquit, 'qui Horatio per-
duellionem, iudicent, secundum legem facio.' lex horrendi car- 6
minis erat: duumviri perduellionem iudicent; si a duumviris pro-
vocarit, provocatione certato; si vincent, caput obnubito; infelici
arbori reste suspendito; verberato vel intra pomerium vel extra po-
merium. hac lege duumviri creati. qui se absolvere non rebantur 7
ea lege ne innoxium quidem posse, cum condemnassent, tum
alter ex iis 'P. Horati, tibi perduellionem iudico' inquit; 'i,
lictor, conliga manus.' accesserat lictor iniciebatque laqueum. 8
tum Horatius auctore Tullo, clemente legis interprete, 'provoco'
inquit. ita [de] provocatione certatum ad populum est. moti ho- 9
mines sunt in eo iudicio maxime P. Horatio patre proclamante
se filiam iure caesam iudicare; ni ita esset, patrio iure in filium
animadversurum fuisse. orabat deinde, ne se, quem paulo ante
cum egregia stirpe conspexissent, orbum liberis facerent. inter 10
haec senex iuvenem amplexus, spolia Curiatiorum fixa eo loco,
qui nunc pila Horatia appellatur, ostentans 'huncine' aiebat,
'quem modo decoratum ovantemque victoria incedentem vidistis,
Quirites, eum sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre
potestis? quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum
ferre possent. i, lictor, conliga manus, quae paulo ante armatae 11
imperium populo Romano pepererunt. i, caput obnube liberato-
ris urbis huius; arbore infelici suspende; verbera vel intra pome-
rium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel extra pomerium,
modo inter sepulcra Curiatiorum. quo enim ducere hunc iuve-
nem potestis, ubi non sua decora eum a tanta foeditate supplicii
vindicent?' non tulit populus nec patris lacrimas nec ipsius pa- 12
rem in omni periculo animum, absolveruntque admiratione ma-

gis virtutis quam iure causae. itaque, ut caedes manifesta aliquo
tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium expiaret pe-
13 cunia publica. is quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quae
deinde genti Horatiae tradita sunt, transmisso per viam tigillo
capite adoperto velut sub iugum misit iuvenem. id hodie quo-
que publice semper refectum manet; sororium tigillum vocant.
14 Horatiae sepulcrum, quo loco corruerat icta, constructum est
saxo quadrato.
27 Nec diu pax Albana mansit. invidia vulgi, quod tribus mili-
tibus fortuna publica conmissa fuerat, vanum ingenium dictato-
ris corrupit et, quoniam recta consilia haud bene evenerant,
2 pravis reconciliare popularium animos coepit. igitur, ut prius in
bello pacem, sic in pace bellum quaerens, quia suae civitati ani-
morum plus quam virium cernebat esse, ad bellum palam atque
ex edicto gerundum alios concitat populos, suis per speciem so-
3 cietatis proditionem reservat. Fidenates, colonia Romana, Ve-
ientibus sociis consilii adsumptis pacto transitionis Albanorum
4 ad bellum atque arma incitantur. cum Fidenae aperte descissent,
Tullus Mettio exercituque eius ab Alba accito contra hostes ducit.
ubi Anienem transiit, ad confluentis collocat castra. inter eum
5 locum et Fidenas Veientium exercitus Tiberim transierat. hi in
acie prope flumen tenuere dextrum cornu; in sinistro Fide-
nates propius montes consistunt. Tullus adversus Veientem
hostem derigit suos, Albanos contra legionem Fidenatium conlo-
cat. Albano non plus animi erat quam fidei. nec manere ergo
6 nec transire aperte ausus sensim ad montes succedit; inde, ubi
satis subisse sese ratus est, erigit totam aciem fluctuansque ani-
mo, ut tereret tempus, ordines explicat. consilium erat, qua
7 fortuna rem daret, ea inclinare vires. miraculo primo esse Ro-
manis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum di-
gressu senserunt; inde eques citato equo nuntiat regi abire Alba-
nos. Tullus in re trepida duodecim vovit Salios fanaque Pallori
8 ac Pavori. equitem clara increpans voce, ut hostes exaudirent,
redire in proelium iubet: nihil trepidatione opus esse; suo iussu
circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga inva-
9 dant; item imperat, ut hastas equites erigerent. id factum ma-
gnae parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani
exercitus intersaepsit; qui viderant, id, quod ab rege auditum
erat, rati, eo acrius pugnant. terror ad hostes transit; et audi-
verant clara voce dictum, et magna pars Fidenatium, ut qui coloni
10 additi Romanis essent, Latine sciebant. itaque, ne subito ex col-
libus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga ver-
tunt. instat Tullus fusoque Fidenatium cornu in Veientem alieno

pavore perculsum ferocior redit. nec illi tulere impetum, sed ab effusa fuga flumen obiectum ab tergo arcebat. quo postquam 11
fuga inclinavit, alii arma foede iactantes in aquam caeci ruebant, alii, dum cunctantur in ripis, inter fugae pugnaeque consilium oppressi. non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, deductus in 28
campos. Mettius Tullo devictos hostes gratulatur; contra Tullus Mettium benigne adloquitur. quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris iungere iubet; sacrificium lustrale in diem posterum parat. ubi inluxit, paratis omnibus, ut adsolet, vocari ad 2
contionem utrumque exercitum iubet. praecones ab extremo orsi primos excivere Albanos. hi novitate etiam rei moti, ut regem Romanum contionantem audirent, proximi constitere. ex con- 3
posito armata circumdatur Romana legio; centurionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia exequerentur. tum ita Tul- 4
lus infit: 'Romani, si umquam ante alias ullo in bello fuit, quod primum dis inmortalibus gratias ageretis, deinde vestrae ipsorum virtuti, hesternum id proelium fuit. dimicatum est enim non magis cum hostibus quam, quae dimicatio maior atque periculosior est, cum proditione ac perfidia sociorum. nam, ne vos 5
falsa opinio teneat, iniussu meo Albani subiere ad montes, nec imperium illud meum, sed consilium et imperii simulatio fuit, ut nec vobis ignorantibus deseri vos averteretur a certamine animus et hostibus circumveniri se ab tergo ratis terror ac fuga iniceretur. nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est; 6
ducem secuti sunt, ut et vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettius ille est ductor itineris huius, Mettius idem huius machinator belli, Mettius foederis Romani Albanique ruptor. audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne iam documentum mortalibus dedero.' centuriones armati Met- 7
tium circumsistunt; rex cetera, ut orsus erat, peragit: 'quod bonum, faustum felixque sit populo Romano ac mihi vobisque, Albani, populum omnem Albanum Romam traducere in animo est, civitatem dare plebi, primores in patres legere, unam urbem, unam rem publicam facere. ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.' ad haec Albana 8
pubes inermis ab armatis saepta in variis voluntatibus communi tamen metu cogente silentium tenet. tum Tullus 'Metti Fufeti' 9
inquit, 'si ipse discere posses fidem ac foedera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset; nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quae a te violata sunt. ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus

10 passim distrahendum dabis.' exinde duabus admotis quadrigis
in currus earum distentum inligat Mettium, deinde in diversum
iter equi concitati lacerum in utroque curru corpus, qua inhae-
11 serant vinculis membra, portantes. avertere omnes ab tanta foe-
ditate spectaculi oculos. primum ultimumque illud supplicium
apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit;
in aliis gloriari licet nulli gentium mitiores placuisse poenas.

29 Inter haec iam praemissi Albam erant equites, qui multitu-
dinem traducerent Romam. legiones deinde ductae ad diruendam
2 urbem. quae ubi intravere portas, non quidem fuit tumultus ille
nec pavor, qualis captarum esse urbium solet, cum effractis portis
stratisve ariete muris aut arce vi capta clamor hostilis et cursus
3 per urbem armatorum omnia ferro flammaque miscet; sed silen-
tium triste ac tacita maestitia ita defixit omnium animos, ut prae
metu [obliti], quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente
consilio rogitantesque alii alios nunc in liminibus starent, nunc
4 errabundi domos suas ultimum illud visuri pervagarentur. ut vero
iam equitum clamor exire iubentium instabat, iam fragor tecto-
rum, quae diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur, pulvis-
que ex distantibus locis ortus velut nube inducta omnia inple-
verat, raptim quibus quisque poterat elatis, cum larem ac penates
tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes
5 exirent, iam continens agmen migrantium inpleverat vias, et con-
spectus aliorum mutua miseratione integrabat lacrimas, vocesque
etiam miserabiles exaudiebantur mulierum praecipue, cum ob-
sessa ab armatis templa augusta praeterirent ac velut captos re-
6 linquerent deos. egressis urbe Albanis Romanus passim publica
privataque omnia tecta adaequat solo, unaque hora quadringen-
torum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac ruinis dedit;
templis tamen deum — ita enim edictum ab rege fuerat — tem-
peratum est.

30 Roma interim crescit Albae ruinis. duplicatur civium nu-
merus; Caelius additur urbi mons, et, quo frequentius habitare-
tur, eam sedem Tullus regiae capit ibique deinde habitavit.
2 principes Albanorum in patres, ut ea quoque pars rei publicae
cresceret, legit: Iulios, Servilios, Quinctios, Geganios, Curiatios,
Cloelios; templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quae Ho-
3 stilia usque ad patrum nostrorum aetatem appellata est. et ut om-
nium ordinum viribus aliquid ex novo populo adiceretur, equitum
decem turmas ex Albanis legit, legiones et veteres eodem supple-
mento explevit et novas scripsit.

4 Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti ea
tempestate secundum Etruscos opulentissimae viris armisque.

utrimque iniuriae factae ac res nequiquam erant repetitae: Tullus 5
ad Feroniae fanum mercatu frequenti negotiatores Romanos con-
prehensos querebatur, Sabini suos prius in lucum confugisse ac
Romae retentos. hae causae belli ferebantur. Sabini, haud pa- 6
rum memores et suarum virium partem Romae ab Tatio loca-
tam et Romanam rem nuper etiam adiectione populi Albani auc-
tam, circumspicere et ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, 7
proximi Etruscorum Veientes. inde ob residuas bellorum iras
maxime sollicitatis ad defectionem animis voluntarios traxere,
et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit; pu-
blico auxilio nullo adiuti sunt, valuitque apud Veientes — nam
de ceteris minus mirum est — pacta cum Romulo indutiarum
fides. cum bellum utrimque summa ope pararent, vertique in 8
eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus in
agrum Sabinum transire. pugna atrox ad silvam Malitiosam fuit, 9
ubi et peditum quidem robore, ceterum equitatu aucto nuper
plurimum Romana acies valuit. ab equitibus repente invectis 10
turbati ordines sunt Sabinorum; nec pugna deinde illis constare
nec fuga explicari sine magna caede potuit.

Devictis Sabinis cum in magna gloria magnisque opibus re- 31
gnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi patribus-
que est in monte Albano lapidibus pluvisse. quod cum credi vix 2
posset, missis ad id visendum prodigium, in conspectu haud
aliter, quam cum grandinem venti glomeratam in terras agunt,
crebri cecidere caelo lapides. visi etiam audire vocem ingentem ex 3
summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae
velut diis quoque simul cum patria relictis oblivioni dederant, et
aut Romana sacra susceperant aut fortunae, ut fit, obirati cultum
reliquerant deum. Romanis quoque ab eodem prodigio noven- 4
diale sacrum publice susceptum est, seu voce caelesti ex Albano
monte missa — nam id quoque traditur — seu haruspicum mo-
nitu; mansit certe sollemne, ut, quandoque idem prodigium nun-
tiaretur, feriae per novem dies agerentur.

Haud ita multo post pestilentia laboratum est. unde cum 5
pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies dabatur a
bellicoso rege, salubriora etiam credente militiae quam domi iu-
venum corpora esse, donec ipse quoque longinquo morbo est in-
plicitus. tunc adeo fracti simul cum corpore sunt spiritus illi 6
feroces, ut, qui nihil ante ratus esset minus regium quam sacris
dedere animum, repente omnibus magnis parvisque superstitio-
nibus obnoxius degeret religionibusque etiam populum inpleret.
vulgo iam homines eum statum rerum, qui sub Numa rege fu- 7
erat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si pax

8 veniaque ab diis inpetrata esset, credebant. ipsum regem tradunt
volventem commentarios Numae, cum ibi quaedam occulta sol-
lemnia sacrificia Iovi Elicio facta invenisset, operatum iis sacris
se abdidisse; sed non rite initum aut curatum id sacrum esse,
nec solum nullam ei oblatam caelestium speciem, sed ira Iovis
sollicitati prava religione fulmine ictum cum domo conflagrasse.
Tullus magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.
32 Mortuo Tullo res, ut institutum iam inde ab initio erat, ad
patres redierat, hique interregem nominaverant. quo comitia
habente Ancum Marcium regem populus creavit; patres fuere
auctores. Numae Pompili regis nepos, filia ortus, Ancus Mar-
2 cius erat. qui ut regnare coepit, et avitae gloriae memor, et quia
proximum regnum, cetera egregium, ab una parte haud satis
prosperum fuerat, aut neglectis religionibus aut prave cultis,
longe antiquissimum ratus sacra publica, ut ab Numa instituta
erant, facere, omnia ea ex commentariis regis pontificem in al-
bum relata proponere in publico iubet. inde et civibus otii cu-
pidis et finitimis civitatibus facta spes in avi mores atque insti-
3 tuta regem abiturum. igitur Latini, cum quibus Tullo regnante
ictum foedus erat, sustulerant animos et, cum incursionem in
agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis superbe
responsum reddunt, desidem Romanum regem inter sacella et
4 aras acturum esse regnum rati. medium erat in Anco ingenium,
et Numae et Romuli memor; et praeterquam quod avi regno
magis necessariam fuisse pacem credebat cum in novo tum fe-
roci populo, etiam quod illi contigisset otium sine iniuria, id se
haud facile habiturum; temptari patientiam et temptatam con-
5 temni, temporaque esse Tullo regi aptiora quam Numae. ut ta-
men, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a se bellicae
caerimoniae proderentur, nec gererentur solum, sed etiam indi-
cerentur bella aliquo ritu, ius ab antiqua gente Aequiculis, quod
6 nunc fetiales habent, descripsit, quo res repetuntur. legatus ubi
ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo —
lanae velamen est — 'audi, Iuppiter' inquit; 'audite, fines'
— cuiuscumque gentis sunt, nominat —; 'audiat fas: ego sum
publicus nuntius populi Romani; iuste pieque legatus venio ver-
7 bisque meis fides sit.' peragit deinde postulata. inde Iovem
testem facit: 'si ego iniuste inpieque illos homines illasque res
dedier mihi exposco, tum patriae compotem me numquam siris
8 esse.' haec, cum finis suprascandit, haec, quicumque ei primus vir
obvius fuit, haec portam ingrediens, haec forum ingressus paucis
verbis carminis concipiendique iuris iurandi mutatis peragit. si
9 non deduntur, quos exposcit, diebus tribus et triginta — tot enim

sollemnes sunt — peractis bellum ita indicit: 'audi, Iuppiter, et tu, 10
Iane Quirine, diique omnes caelestes, vosque terrestres, vosque
inferni, audite: ego vos testor, populum illum' — quicumque
est, nominat — 'iniustum esse neque ius persolvere. sed de istis
rebus in patria maiores natu consulemus, quo pacto ius nostrum
adipiscamur.' tum [is] nuntius Romam ad consulendum redit.
confestim rex his ferme verbis patres consulebat: 'quarum rerum, 11
litium, causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium
patri patrato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis,
quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari,
solvi, fieri oportuit, dic' inquit ei, quem primum sententiam ro-
gabat, 'quid censes?' tum ille: 'puro pioque duello quaerendas 12
censeo itaque consentio consciscoque.' inde ordine alii roga-
bantur; quandoque pars maior eorum, qui aderant, in eandem
sententiam ibat, bellum erat consensum. fieri solitum, ut fetialis
hastam ferratam aut praeustam sanguineam ad fines eorum ferret
et non minus tribus puberibus praesentibus diceret: 'quod po- 13
puli Priscorum Latinorum hominesque Prisci Latini adversus
populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod popu-
lus Romanus Quiritium bellum cum Priscis Latinis iussit esse
senatusque populi Romani Quiritium censuit, consensit, conscivit,
ut bellum cum Priscis Latinis fieret, ob eam rem ego populusque
Romanus populis Priscorum Latinorum hominibusque Priscis
Latinis bellum indico facioque.' id ubi dixisset, hastam in fines
eorum emittebat. hoc tum modo ab Latinis repetitae res ac bel- 14
lum indictum, moremque eum posteri acceperunt.

Ancus demandata cura sacrorum flaminibus sacerdotibus- 33
que aliis, exercitu novo conscripto profectus Politorium, urbem
Latinorum, vi cepit secutusque morem regum priorum, qui rem
Romanam auxerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudi-
nem omnem Romam traduxit. et cum circa Palatium, sedem 2
veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Caelium
montem Albani inplessent, Aventinum novae multitudini datum.
additi eodem haud ita multo post, Tellenis Ficanaque captis,
novi cives. Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum 3
occupaverant Prisci Latini; eaque causa diruendae urbis eius
fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. postremo 4
omni bello Latino Medulliam conpulso aliquamdiu ibi Marte in-
certo varia victoria pugnatum est; nam et urbs tuta munitioni-
bus praesidioque firmata valido erat, et castris in aperto positis
aliquotiens exercitus Latinus comminus cum Romanis signa con-
tulerat. ad ultimum omnibus copiis conisus Ancus acie primum 5
vincit; inde ingenti praeda potens Romam redit, tum quoque

multis milibus Latinorum in civitatem acceptis, quibus, ut iun-
6 geretur Palatio Aventinum, ad Murciae datae sedes. Ianiculum
quoque adiectum, non inopia loci, sed ne quando ea arx hostium
esset. id non muro solum, sed etiam ob commoditatem itineris
ponte sublicio, tum primum in Tiberi facto, coniungi urbi pla-
7 cuit. Quiritium quoque fossa, haud parvum munimentum a pla-
8 nioribus aditu locis, Anci regis opus est. ingenti incremento
rebus auctis cum in tanta multitudine hominum discrimine recte
an perperam facti confuso facinora clandestina fierent, carcer ad
terrorem increscentis audaciae media urbe inminens foro aedi-
9 ficatur. nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager fines-
que: silva Mesia Veientibus adempta usque ad mare imperium
prolatum, et in ore Tiberis Ostia urbs condita, salinae circa fac-
tae, egregieque rebus bello gestis aedis Iovis Feretrii amplificata.
34 Anco regnante Lucumo, vir inpiger ac divitiis potens, Ro-
mam commigravit cupidine maxime ac spe magni honoris, cuius
adipiscendi Tarquiniis — nam ibi quoque peregrina stirpe oriun-
2 dus erat — facultas non fuerat. Demarati Corinthii filius erat,
qui ob seditiones domo profugus cum Tarquiniis forte consedis-
set, uxore ibi ducta duos filios genuit. nomina his Lucumo at-
que Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium
heres; Arruns prior quam pater moritur uxore gravida relicta.
3 nec diu manet superstes filio pater; qui cum, ignorans nurum
ventrem ferre, inmemor in testando nepotis decessisset, puero
post avi mortem in nullam sortem bonorum nato ab inopia Ege-
rio inditum nomen. Lucumoni contra omnium heredi bonorum
4 cum divitiae iam animos facerent, auxit ducta in matrimonium
Tanaquil summo loco nata et quae haud facile iis, in quibus nata
5 erat, humiliora sineret ea, quo innupsisset. spernentibus Etruscis
Lucumonem exule advena ortum, ferre indignitatem non potuit
oblitaque ingenitae erga patriam caritatis, dummodo virum hono-
6 ratum videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est
ad id potissimum visa: in novo populo, ubi omnis repentina at-
que ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro;
regnasse Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Numam a Cu-
ribus, et Ancum Sabina matre ortum nobilemque una imagine
7 Numae esse. facile persuadet ut cupido honorum et cui Tarquinii
materna tantum patria esset. sublatis itaque rebus amigrant Ro-
8 mam. ad Ianiculum forte ventum erat. ibi ei carpento sedenti
cum uxore aquila suspensis demissa leniter alis pilleum aufert
superque carpentum cum magno clangore volitans rursus velut
ministerio divinitus missa capiti apte reponit; inde sublimis abit.
9 accepisse id augurium laeta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo

Etrusci, caelestium prodigiorum mulier. excelsa et alta sperare
conplexa virum iubet: eam alitem, ea regione caeli et eius dei
nuntiam venisse, circa summum culmen hominis auspicium fe-
cisse, levasse humano superpositum capiti decus, ut divinitus
eidem redderet. has spes cogitationesque secum portantes urbem 10
ingressi sunt domicilioque ibi conparato L. Tarquinium Priscum
edidere nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiaeque 11
faciebant; et ipse fortunam benigno adloquio, comitate invitandi
beneficiisque, quos poterat, sibi conciliando adiuvabat, donec in
regiam quoque de eo fama perlata est. notitiamque eam brevi 12
apud regem liberaliter dextereque obeundo officia in familiaris
amicitiae adduxerat iura, ut publicis pariter ac privatis consiliis
bello domique interesset et per omnia expertus postremo tutor
etiam liberis regis testamento institueretur.

Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, cuilibet superio- 35
rum regum belli pacisque et artibus et gloria par. iam filii prope
puberem aetatem erant. eo magis Tarquinius instare, ut quam
primum comitia regi creando fierent; quibus indictis sub tempus 2
pueros venatum ablegavit. isque primus et petisse ambitiose
regnum et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis ani-
mos conpositam: [cum] se non rem novam petere, quippe qui 3
non primus, quod quisquam indignari mirarive posset, sed ter-
tius Romae peregrinus regnum adfectet; et Tatium non ex pere-
grino solum sed etiam ex hoste regem factum, et Numam ignarum
urbis non petentem in regnum ultro accitum; se, ex quo sui 4
potens fuerit, Romam cum coniuge ac fortunis omnibus commi-
grasse; maiorem partem aetatis eius, qua civilibus officiis fun-
gantur homines, Romae se quam in vetere patria vixisse; domi 5
militiaeque sub haud paenitendo magistro, ipso Anco rege, Ro-
mana se iura, Romanos ritus didicisse; obsequio et observantia
in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso
certasse. haec eum haud falsa memorantem ingenti consensu 6
populus Romanus regnare iussit. ergo virum cetera egregium
secuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio est;
nec minus regni sui firmandi quam augendae rei publicae me-
mor centum in patres legit, qui deinde minorum gentium sunt
appellati, factio haud dubia regis, cuius beneficio in curiam ve-
nerant.

Bellum primum cum Latinis gessit et oppidum ibi Apiolas 7
vi cepit praedaque inde maiore, quam quanta belli fama fuerat,
revecta ludos opulentius instructiusque quam priores reges fecit.
tunc primum circo, qui nunc maximus dicitur, designatus locus 8
est. loca divisa patribus equitibusque, ubi spectacula sibi quis-

9 que facerent; fori appellati. spectavere furcis duodenos ab terra
spectacula alta sustinentibus pedes. ludicrum fuit equi pugiles-
que, ex Etruria maxime acciti. sollemnes deinde annui mansere
10 ludi, Romani magnique varie appellati. ab eodem rege et circa
forum privatis aedificanda divisa sunt loca; porticus tabernaeque
36 factae. muro quoque lapideo circumdare urbem parabat, cum Sa-
binum bellum coeptis intervenit. adeoque ea subita res fuit, ut
prius Anienem transirent hostes, quam obviam ire ac prohibere
2 exercitus Romanus posset. itaque trepidatum Romae est. et primo
dubia victoria magna utrimque caede pugnatum est. reductis
deinde in castra hostium copiis datoque spatio Romanis ad con-
parandum de integro bellum Tarquinius, equitem maxime suis
deesse viribus ratus ad Ramnes, Titienses, Luceres, quas centu-
rias Romulus scripserat, addere alias constituit suoque insignes
3 relinquere nomine. id quia inaugurato Romulus fecerat, negare
Attus Navius, inclitus ea tempestate augur, neque mutari neque
4 novum constitui, nisi aves addixissent, posse. ex eo ira regi mota,
eludensque artem, ut ferunt, ‘agedum’ inquit, ‘divine tu, inau-
gura, fierine possit, quod nunc ego mente concipio.’ cum ille
augurio rem expertus profecto futuram dixisset, ‘atqui hoc ani-
mo agitavi’ inquit, ‘te novacula cotem discissurum; cape haec
et perage, quod aves tuae fieri posse portendunt.’ tum illum
5 haud cunctanter discidisse cotem ferunt. statua Atti capite velato,
quo in loco res acta est, in comitio in gradibus ipsis ad laevam
curiae fuit; cotem quoque eodem loco sitam fuisse memorant,
6 ut esset ad posteros miraculi eius monumentum. auguriis certe
sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli do-
mique postea nisi auspicato gereretur, concilia populi, exercitus
vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur.
7 neque tum Tarquinius de equitum centuriis quicquam mutavit;
numero alterum tantum adiecit, ut mille et octingenti equites in
8 tribus centuriis essent — posteriores modo sub iisdem nominibus,
qui additi erant, appellati sunt —, quas nunc, quia geminatae
sunt, sex vocant centurias.

37 Hac parte copiarum aucta iterum cum Sabinis confligitur.
sed praeterquam quod viribus creverat Romanus exercitus, ex
occulto etiam additur dolus missis, qui magnam vim lignorum,
in Anienis ripa iacentem, ardentem in flumen conicerent; vento-
que iuvante accensa ligna et pleraque in ratibus inpacta sublicis
2 cum haererent, pontem incendunt. ea quoque res in pugna ter-
rorem attulit Sabinis et fusis eadem fugam inpediit; multique
mortales, cum hostem effugissent, in flumine ipso periere; quo-
rum fluitantia arma ad urbem cognita in Tiberi prius paene,

quam nuntiari posset, insignem victoriam fecere. eo proelio 3
praecipua equitum gloria fuit: utrimque ab cornibus positos, cum
iam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab la-
teribus ferunt, ut non sisterent modo Sabinas legiones ferociter
instantes cedentibus, sed subito in fugam averterent. montes 4
effuso cursu Sabini petebant, et pauci tenuere; maxima pars, ut
ante dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius 5
instandum perterritis ratus, praeda captivisque Romam missis,
spoliis hostium — id votum Vulcano erat — ingenti cumulo ac-
censis, pergit porro in agrum Sabinum exercitum inducere; et 6
quamquam male gesta res erat nec gesturos melius sperare
poterant, tamen, quia consulendi res non dabat spatium, iere
obviam Sabini tumultuario milite iterumque ibi fusi perditis iam
prope rebus pacem petiere. Collatia et quidquid citra Collatiam 38
agri erat, Sabinis ademptum; Egerius — fratris hic filius erat
regis — Collatiae in praesidio relictus. deditosque Collatinos ita
accipio eamque deditionis formulam esse: rex interrogavit: 'estis- 2
ne vos legati oratoresque missi a populo Conlatino, ut vos popu-
lumque Conlatinum dederetis?' sumus. 'estne populus Conla-
tinus in sua potestate?' est. 'deditisne vos populumque Conla-
tinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina
humanaque omnia in meam populique Romani dicionem?' de-
dimus. 'at ego recipio.' bello Sabino perfecto Tarquinius trium- 3
phans Romam redit. inde Priscis Latinis bellum fecit. ubi nus- 4
quam ad universae rei dimicationem ventum est; ad singula
oppida circumferendo arma omne nomen Latinum domuit. Cor-
niculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Me-
dullia, Nomentum, haec de Priscis Latinis aut qui ad Latinos de-
fecerant, capta oppida. pax deinde est facta.

Maiore inde animo pacis opera inchoata, quam quanta mole 5
gesserat bella, ut non quietior populus domi esset, quam militiae
fuisset; nam et muro lapideo, cuius exordium operis Sabino bello 6
turbatum erat, urbem, qua nondum munierat, cingere parat et
infima urbis loca circa forum aliasque interiectas collibus con-
valles, quia ex planis locis haud facile evehebant aquas, cloacis
fastigio in Tiberim ductis siccat et aream ad aedem in Capitolio 7
Iovis, quam voverat bello Sabino, iam praesagiente animo futuram
olim amplitudinem loci occupat fundamentis.

Eo tempore in regia prodigium visu eventuque mirabile fuit: 39
puero dormienti, cui Servio Tullio fuit nomen, caput arsisse fe-
runt multorum in conspectu. plurimo igitur clamore inde ad 2
tantae rei miraculum orto excitos reges, et cum quidam familia-
rium aquam ad restinguendum ferret, ab regina retentum, seda-

toque eam tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua sponte
3 experrectus esset. mox cum somno et flammam abisse. tum ab-
ducto in secretum viro Tanaquil 'viden tu puerum hunc' inquit,
'quem tam humili cultu educamus? scire licet hunc lumen quon-
dam rebus nostris dubiis futurum praesidiumque regiae adflictae;
proinde materiam ingentis publice privatimque decoris omni in-
4 dulgentia nostra nutriamus.' inde puerum liberum loco coeptum
haberi erudirique artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae
cultum excitantur. evenit facile, quod diis cordi esset: iuvenis
evasit vere indolis regiae, nec, cum quaereretur gener Tarquinio,
quisquam Romanae iuventutis ulla arte conferri potuit, filiamque
5 ei suam rex despondit. hic quacumque de causa tantus illi honos
habitus credere prohibet serva natum eum parvumque ipsum
servisse. eorum magis sententiae sum, qui Corniculo capto Servi
Tulli, qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro occiso uxo-
rem, cum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobi-
litatem ab regina Romana prohibitam ferunt servitio partum Ro-
6 mae edidisse Prisci Tarquini *in* domo; inde tanto beneficio et
inter mulieres familiaritatem auctam, et puerum, ut in domo a
parvo eductum, in caritate atque honore fuisse; fortunam matris,
quod capta patria in hostium manus venerit, ut serva natus cre-
deretur, fecisse.

40 Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare coeperat
Tarquinius, non apud regem modo sed apud patres plebemque
2 longe maximo honore Servius Tullius erat. tum Anci filii duo,
etsi antea semper pro indignissimo habuerant se patrio regno
tutoris fraude pulsos, regnare Romae advenam non modo vici-
nae sed ne Italicae quidem stirpis, tum inpensius iis indignitas
3 crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed
praeceps inde porro ad servitia caderet, ut in eadem civitate post
centesimum fere annum quod Romulus, deo prognatus, deus
ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id servus serva
natus possideat. cum commune Romani nominis tum praecipue
id domus suae dedecus fore, si Anci regis virili stirpe salva non
4 modo advenis sed servis etiam regnum Romae pateret. ferro igi-
tur eam arcere contumeliam statuunt. sed et iniuriae dolor in
Tarquinium ipsum magis quam in Servium eos stimulabat, et
quia gravior ultor caedis, si superesset, rex futurus erat quam
privatus, tum Servio occiso quemcumque alium generum dele-
5 gisset, eundem regni heredem facturus videbatur, ob haec ipsi
regi insidiae parantur. ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad
facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis,
in vestibulo regiae quam potuere tumultuosissime specie rixae

in se omnes apparitores regios convertunt; inde, cum ambo re-
gem appellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset,
vocati ad regem pergunt. primo uterque vociferari et certatim 6
alter alteri obstrepere; coerciti ab lictore et iussi in vicem dicere
tandem obloqui desistunt; unus rem ex conposito orditur. dum 7
intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in
caput deiecit, relictoque in vulnere telo ambo se foras eiciunt.

Tarquinium moribundum cum, qui circa erant, excepissent, 41
illos fugientes lictores conprehendunt. clamor inde concursus-
que populi, mirantium, quid rei esset. Tanaquil inter tumultum
claudi regiam iubet, arbitros eicit. simul quae curando vulneri
opus sunt, tamquam spes subesset, sedulo conparat, simul, si
destituat spes, alia praesidia molitur. Servio propere accito cum 2
paene exanguem virum ostendisset, dextram tenens orat, ne in-
ultam mortem soceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat.
'tuum est' inquit, 'Servi, si vir es, regnum, non eorum, qui 3
alienis manibus pessimum facinus fecere. erige te deosque duces
sequere, qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso
igni portenderunt. nunc te illa caelestis excitet flamma, nunc ex-
pergiscere vere. et nos peregrini regnavimus; qui sis, non unde
natus sis, reputa. si tua re subita consilia torpent, at tu mea
consilia sequere.' cum clamor impetusque multitudinis vix susti- 4
neri posset, ex superiore parte aedium per fenestras in Novam
viam versas — habitabat enim rex ad Iovis Statoris — populum
Tanaquil adloquitur. iubet bono animo esse: sopitum fuisse re- 5
gem subito ictu; ferrum haud alte in corpus descendisse; iam ad
se redisse; inspectum vulnus absterso cruore; omnia salubria
esse; confidere prope diem ipsum eos visuros; interim Servio
Tullio iubere populum dicto audientem esse; eum iura redditurum
obiturumque alia regis munia esse. Servius cum trabea et licto- 6
ribus prodit ac sede regia sedens alia decernit, de aliis consultu-
rum se regem esse simulat. itaque per aliquot dies, cum iam expi-
rasset Tarquinius, celata morte per speciem alienae fungendae
vicis suas opes firmavit. tum demum palam factum est conplora-
tione in regia orta. Servius praesidio firmo munitus primus in-
iussu populi voluntate patrum regnavit. Anci liberi iam tum, 7
cum conprensis sceleris ministris [ut] vivere regem et tantas esse
opes Servi nuntiatum est, Suessam Pometiam exulatum ierant.

Nec iam publicis magis consiliis Servius quam privatis mu- 42
nire opes, et ne, qualis Anci liberum animus adversus Tarqui-
nium fuerat, talis adversus se Tarquini liberum esset, duas filias
iuvenibus regiis, Lucio atque Arrunti Tarquiniis, iungit; nec ru- 2
pit tamen fati necessitatem humanis consiliis, quin invidia regni

etiam inter domesticos infida omnia atque infesta faceret. per-
opportune ad praesentis quietem status bellum cum Veientibus
3 — iam enim indutiae exierant — aliisque Etruscis sumptum. in
eo bello et virtus et fortuna enituit Tulli; fusoque ingenti hostium
exercitu haud dubius rex, seu patrum seu plebis animos pericli-
4 taretur, Romam rediit. adgrediturque inde ad pacis longe maxi-
mum opus, ut, quem ad modum Numa divini auctor iuris fuisset,
ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque,
quibus inter gradus dignitatis fortunaeque aliquid interlucet,
5 posteri fama ferrent. censum enim instituit, rem saluberrimam
tanto futuro imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim,
ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent; tum classes centurias-
que et hunc ordinem ex censu discripsit vel paci decorum vel
43 bello. ex iis, qui centum milium aeris aut maiorem censum habe-
rent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac iu-
2 niorum; prima classis omnes appellati; seniores ad urbis custodiam
ut praesto essent, iuvenes ut foris bella gererent. arma his impe-
rata galea, clipeum, ocreae, lorica, omnia ex aere, haec, ut tegu-
3 menta corporis essent; tela in hostem hastaque et gladius. additae
huic classi duae fabrum centuriae, quae sine armis stipendia fa-
4 cerent; datum munus, ut machinas in bello facerent. secunda
classis intra centum usque ad quinque et septuaginta milium
censum instituta, et ex iis, senioribus iunioribusque, viginti con-
scriptae centuriae. arma imperata scutum pro clipeo, et praeter
5 loricam omnia eadem. tertiae classis [in] quinquaginta milium
censum esse voluit; totidem centuriae et hae eodemque discri-
mine aetatium factae. nec de armis quicquam mutatum, ocreae
6 tantum ademptae. in quarta classe census quinque et viginti mi-
lium; totidem centuriae factae. arma mutata; nihil praeter hastam
7 et verutum datum. quinta classis aucta; centuriae triginta factae.
fundas lapidesque missiles hi secum gerebant. [in] his accensi
cornicines tubicinesque, in duas centurias distributi. undecim
8 milibus haec classis censebatur. hoc minor census reliquam mul-
titudinem habuit; inde una centuria facta est immunis militia.
ita pedestri exercitu ornato distributoque equitum ex primoribus
9 civitatis duodecim scripsit centurias. sex item alias centurias,
tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratae erant,
nominibus fecit. ad equos emendos dena milia aeris ex publico
data, et, quibus equos alerent, viduae adtributae, quae bina milia
aeris in annos singulos penderent. haec omnia in dites a paupe-
10 ribus inclinata onera. deinde est honos additus; non enim, ut ab
Romulo traditum ceteri servaverant reges, viritim suffragium eadem
vi eodemque iure promisce omnibus datum est, sed gradus facti,

ut neque exclusus quisquam suffragio videretur, et vis omnis penes
primores civitatis esset. equites enim vocabantur primi; octoginta 11
inde primae classis centuriae [primum peditum vocabantur]; ibi si
variaret, quod raro incidebat, ut secundae classis vocarentur, nec
fere umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent.
nec mirari oportet hunc ordinem, qui nunc est post expletas 12
quinque et triginta tribus duplicato earum numero centuriis iu-
niorum seniorumque, ad institutam ab Servio Tullio summam
non convenire. quadrifariam enim urbe divisa regionibusque *et* 13
collibus, qui habitabantur, partes eas tribus appellavit, ut ego
arbitror, a tributo; nam eius quoque aequaliter ex censu confe-
rendi ab eodem inita ratio est; neque eae tribus ad centuriarum
distributionem numerumque quicquam pertinuere.

Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de incensis 44
latae cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives
Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis in campo
Martio prima luce adessent. ibi instructum exercitum omnem 2
suovetaurilibus lustravit; idque conditum lustrum appellatum,
quia is censendo finis factus est. milia octoginta eo lustro civium
censa dicuntur; adicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor,
eorum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse. ad eam 3
multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. addit duos
colles, Quirinalem Viminalemque; inde deinceps auget Esquilias
ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. aggere et fossis et
muro circumdat urbem; ita pomerium profert. pomerium, verbi 4
vim solam intuentes, postmoerium interpretantur esse; est autem
magis circamoerium, locus, quem in condendis urbibus quon-
dam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis in-
augurato consecrabant, ut neque interiore parte aedificia moe-
nibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam coniungunt, et
extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. hoc 5
spatium, quod neque habitari neque arari fas erat, non magis,
quod post murum esset, quam quod murus post id, pomerium
Romani appellarunt; et in urbis incremento semper, quantum
moenia processura erant, tantum termini hi consecrati profere-
bantur.

Aucta civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi et 45
ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes adquirerentur,
consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod addere
urbi decus. iam tum erat inclitum Dianae Ephesiae fanum; id 2
communiter a civitatibus Asiae factum fama ferebat. eum con-
sensum deosque consociatos laudare mire Servius inter proceres
Latinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amicitias-

que de industria iunxerat. saepe iterando eadem perpulit tandem,
ut Romae fanum Dianae populi Latini cum populo Romano fa-
3 cerent. ea erat confessio caput rerum Romam esse, de quo to-
tiens armis certatum fuerat. id quamquam omissum iam ex om-
nium cura Latinorum ob rem totiens infeliciter temptatam armis
videbatur, uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio
4 imperii recuperandi. bos in Sabinis nata cuidam patri familiae
dicitur miranda magnitudine ac specie; fixa per multas aetates
cornua in vestibulo templi Dianae monumentum ei fuere miraculo.
5 habita, ut erat, res prodigii loco est; et cecinere vates, cuius ci-
vitatis eam civis Dianae immolasset, ibi fore imperium; idque
6 carmen pervenerat ad antistitem fani Dianae. Sabinusque, ut
prima apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit
ad fanum Dianae et ante aram statuit. ibi antistes Romanus, cum
eum magnitudo victumae celebrata fama movisset, memor responsi
Sabinum ita adloquitur: 'quidnam tu, hospes, paras?' inquit
'inceste sacrificium Dianae facere? quin tu ante vivo perfunderis
7 flumine? infima valle praefluit Tiberis.' religione tactus hospes,
qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet rite facta,
extemplo descendit ad Tiberim. interea Romanus immolat Dianae
bovem. id mire gratum regi atque civitati fuit.

46 Servius quamquam iam usu haud dubie regnum possederat,
tamen, quia interdum iactari voces a iuvene Tarquinio audiebat
se iniussu populi regnare, conciliata prius voluntate plebis agro
capto ex hostibus viritim diviso ausus est ferre ad populum, vel-
lent iuberentne se regnare; tantoque consensu, quanto haud
2 quisquam alius ante, rex est declaratus. neque ea res Tarquinio
spem adfectandi regni minuit; immo eo inpensius, quia de agro
plebis adversa patrum voluntate senserat agi, criminandi Servi
apud patres crescendique in curia sibi occasionem datam ratus
est, et ipse iuvenis ardentis animi et domi uxore Tullia inquietum
3 animum stimulante. tulit enim et Romana regia sceleris tragici
exemplum, ut taedio regum maturior veniret libertas, ultimum-
4 que regnum esset, quod scelere partum foret. hic L. Tarquinius
— Prisci Tarquini regis filius neposne fuerit, parum liquet;
pluribus tamen auctoribus filium ediderim — fratrem habuerat
5 Arruntem Tarquinium, mitis ingenii iuvenem. his duobus, ut
ante dictum est, duae Tulliae, regis filiae, nupserant, et ipsae
longe dispares moribus. forte ita inciderat, ne duo violenta in-
genia matrimonio iungerentur, fortuna, credo, populi Romani,
quo diuturnius Servi regnum esset constituique civitatis mores
6 possent. angebatur ferox Tullia nihil materiae in viro neque ad
cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum aversa

Tarquinium eum mirari, eum virum dicere ac regio sanguine or-
tum; spernere sororem, quod virum nacta muliebri cessaret au-
dacia. contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit: malum malo 7
aptissimum; sed initium turbandi omnia a femina ortum est. ea
secretis viri alieni adsuefacta sermonibus nullis verborum contu-
meliis parcere de viro ad fratrem, de sorore ad virum; et se rec-
tius viduam et illum caelibem futurum fuisse contendere, quam
cum inpari iungi, ut elanguescendum aliena ignavia esset. si sibi 8
eum, quo digna esset, dii dedissent virum, domi se prope diem
visuram regnum fuisse, quod apud patrem videat. celeriter adu-
lescentem suae temeritatis implet. Arruns Tarquinius et Tullia 9
minor, prope continuatis funeribus cum domos vacuas novo ma-
trimonio fecissent, iunguntur nuptiis magis non prohibente Ser-
vio quam adprobante. tum vero in dies infestior Tulli senectus, 47
infestius coepit regnum esse. iam enim ab scelere ad aliud
spectare mulier scelus, nec nocte nec interdiu virum conquie-
scere pati, ne gratuita praeterita parricidia essent: non sibi de- 2
fuisse, cui nupta diceretur, nec cum quo tacita serviret; defuisse,
qui se regno dignum putaret, qui meminisset se esse Prisci Tar-
quini filium, qui habere quam sperare regnum mallet. 'si tu is 3
es, cui nuptam esse me arbitror, et virum et regem appello; sin
minus, eo nunc peius mutata res est, quod istic cum ignavia est
scelus. quin accingeris? non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, 4
ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est; di te penates
patriique et patris imago et domus regia et in domo regale solium
et nomen Tarquinium creat vocatque regem. aut si ad haec pa- 5
rum est animi, quid frustraris civitatem? quid te ut regium iuve-
nem conspici sinis? facesse hinc Tarquinios aut Corinthum, de-
volvere retro ad stirpem, fratris similior quam patris.' his aliisque 6
increpando iuvenem instigat, nec conquiescere ipsa potest, si,
cum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo,
ut duo continua regna viro ac deinceps genero dedisset, ipsa,
regio semine orta, nullum momentum in dando adimendoque
regno faceret. his muliebribus instinctus furiis Tarquinius cir- 7
cumire et prensare minorum maxime gentium patres; admonere
paterni beneficii ac pro eo gratiam repetere; allicere donis iuve-
nes; cum de se ingentia pollicendo tum regis criminibus omnibus
locis crescere. postremo, ut iam agendae rei tempus visum est, 8
stipatus agmine armatorum in forum inrupit. inde omnibus per-
culsis pavore in regia sede pro curia sedens patres in curiam per
praeconem ad regem Tarquinium citari iussit. convenere ex- 9
templo, alii iam ante ad hoc praeparati, alii metu, ne non venisse
fraudi esset, novitate ac miraculo attoniti et iam de Servio actum

10 rati. ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ultima orsus: servum
servaque natum post mortem indignam parentis sui, non inter-
regno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non per suffragium
populi, non auctoribus patribus, muliebri dono regnum occupasse.
11 ita natum, ita creatum regem, fautorem infimi generis hominum,
ex quo ipse sit, odio alienae honestatis ereptum primoribus
12 agrum sordidissimo cuique divisisse; omnia onera, quae commu-
nia quondam fuerint, inclinasse in primores civitatis; instituisse
censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna esset et
48 parata, unde, ubi vellet, egentissimis largiretur. huic orationi
Servius cum intervenisset trepido nuntio excitatus, extemplo a
vestibulo curiae magna voce 'quid hoc' inquit, 'Tarquini, rei est?
qua tu audacia me vivo vocare ausus es patres aut in sede consi-
2 dere mea?' cum ille ferociter ad haec, se patris sui tenere sedem,
multo quam servum potiorem filium regis regni heredem, satis
illum diu per licentiam eludentem insultasse dominis, clamor ab
utriusque fautoribus oritur, et concursus populi fiebat in curiam,
3 apparebatque regnaturum, qui vicisset. tum Tarquinius necessi-
tate iam etiam ipsa cogente ultima audere, multo et aetate et vi-
ribus validior, medium arripit Servium elatumque e curia in in-
feriorem partem per gradus deicit; inde ad cogendum senatum
4 in curiam redit. fit fuga regis apparitorum atque comitum; ipse
prope exanguis ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem conse-
5 cuti erant, interficitur. creditur, quia non abhorret a cetero sce-
lere, admonitu Tulliae id factum. carpento certe, id quod satis
constat, in forum invecta nec reverita coetum virorum evocavit
6 virum e curia regemque prima appellavit. a quo facessere iussa
ex tanto tumultu cum se domum reciperet pervenissetque ad
summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti car-
pentum dextra in Urbium clivum, ut in collem Esquiliarum evehe-
retur, restitit pavidus atque inhibuit frenos is, qui iumenta agebat,
7 iacentemque dominae Servium trucidatum ostendit. foedum in-
humanumque inde traditur scelus, monumentoque locus est. Sce-
leratum vicum vocant, quo amens agitantibus furiis sororis ac viri
Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur partemque san-
guinis ac caedis paternae cruento vehiculo, contaminata ipsa re-
spersaque, tulisse ad penates suos virique sui, quibus iratis malo
8 regni principio similes prope diem exitus sequerentur.
Servius Tullius regnavit annos quattuor et quadraginta ita, ut
bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis aemulatio esset.
ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum illo simul iusta
9 ac legitima regna occiderunt. id ipsum tam mite ac tam mode-
ratum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo

habuisse quidam auctores sunt, ni scelus intestinum liberandae
patriae consilia agitanti intervenisset.

Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo cognomen 49
facta indiderunt, quia socerum gener sepultura prohibuit, Romu-
lum quoque insepultum perisse dictitans, primoresque patrum, 2
quos Servi rebus favisse credebat, interfecit; conscius deinde
male quaerendi regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse,
armatis corpus circumsaepsit; neque enim ad ius regni quicquam 3
praeter vim habebat, ut qui neque populi iussu neque auctoribus
patribus regnaret. eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei 4
reponenti metu regnum tutandum esset. quem ut pluribus incu-
teret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus
exercebat perque eam causam occidere, in exilium agere, bonis 5
multare poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil
aliud quam praedam sperare posset. praecipue ita patrum numero 6
inminuto statuit nullos in patres legere, quo contemptior pauci-
tate ipsa ordo esset minusque per se nihil agi indignarentur. hic 7
enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus se-
natum consulendi solvit, domesticis consiliis rem publicam ad-
ministravit, bellum, pacem, foedera, societates per se ipse, cum
quibus voluit, iniussu populi ac senatus fecit diremitque. Lati- 8
norum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque
opibus tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum primo-
ribus eorum, sed adfinitates quoque iungebat. Octavio Mamilio 9
Tusculano — is longe princeps Latini nominis erat, si famae
credimus, ab Ulixe deaque Circa oriundus — ei Mamilio filiam
nuptum dat perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque
eius conciliat.

Iam magna Tarquini auctoritas inter Latinorum proceres 50
erat, cum in diem certam ut ad lucum Ferentinae conveniant in-
dicit: esse, quae agere de rebus communibus velit. conveniunt 2
frequentes prima luce; ipse Tarquinius diem quidem servavit, sed
paulo ante, quam sol occideret, venit. multa ibi toto die in con-
cilio variis iactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aricia 3
ferociter in absentem Tarquinium erat invectus: haud mirum
esse Superbo inditum Romae cognomen — iam enim ita clam
quidem mussitantes, vulgo tamen eum appellabant —; an quic-
quam superbius esse quam ludificari sic omne nomen Latinum?
principibus longe a domo excitis ipsum, qui concilium indixerit, 4
non adesse. temptari profecto patientiam, ut, si iugum accepe-
rint, obnoxios premat. cui enim non apparere, adfectare eum
imperium in Latinos? quod si sui bene crediderint cives, aut si 5
creditum illud et non raptum parricidio sit, credere et Latinos,

6 quamquam ne sic quidem alienigenae, debere; sin suos eius pae-
niteat, quippe qui alii super alios trucidentur, exulatum eant,
bona amittant, quid spei melioris Latinis portendi? si se audiant,
domum suam quemque inde abituros neque magis observaturos
7 diem concilii, quam ipse, qui indixerit, observet. haec atque alia
eodem pertinentia seditiosus facinerosusque homo hisque artibus
opes domi nactus cum maxime dissereret, intervenit Tarquinius.
8 is finis orationi fuit; aversi omnes ad Tarquinium salutandum.
qui silentio facto monitus a proximis, ut purgaret se, quod id
temporis venisset, disceptatorem ait se sumptum inter patrem et
filium, cura reconciliandi eos in gratiam moratum esse et, quia
ea res exemisset illum diem, postero die acturum, quae consti-
9 tuisset. ne id quidem ab Turno tulisse tacitum ferunt; dixisse
enim nullam breviorem esse cognitionem quam inter patrem et
filium, paucisque transigi verbis posse: ni pareat patri, habiturum
51 infortunium esse. haec Aricinus in regem Romanum increpans
ex concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam videbatur
aegrius ferens confestim Turno necem machinatur, ut eundem
terrorem, quo civium animos domi oppresserat, Latinis iniceret.
2 et quia pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso cri-
mine insontem oppressit. per adversae factionis quosdam Ari-
cinos servum Turni auro corrupit, *ut* in deversorium eius vim
3 magnam gladiorum inferri clam sineret. ea cum una nocte per-
fecta essent, Tarquinius paulo ante lucem accitis ad se principi-
bus Latinorum quasi re nova perturbatus, moram suam hesternam,
velut deorum quadam providentia inlatam, ait saluti sibi atque
4 illis fuisse. ab Turno dici sibi et primoribus populorum parari
necem, ut Latinorum solus imperium teneat. adgressurum fuisse
hesterno die in concilio; dilatam rem esse, quod auctor concilii
5 afuerit, quem maxime peteret. inde illam absentis insectationem
esse natam, quod morando spem destituerit. non dubitare, si vera
deferantur, quin prima luce, ubi ventum in concilium sit, in-
6 structus cum coniuratorum manu armatusque venturus sit. dici
gladiorum ingentem esse numerum ad eum convectum. id vanum
necne sit, extemplo sciri posse. rogare eos, ut inde secum ad
7 Turnum veniant. suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox
et oratio hesterna et mora Tarquini, quod videbatur ob eam
differri caedes potuisse. eunt inclinatis quidem ad credendum
animis, tamen nisi gladiis deprehensis cetera vana existimaturi.
8 ubi est eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumsistunt
custodes; conprehensisque servis, qui caritate domini vim para-
bant, cum gladii abditi ex omnibus locis deverticuli protraheren-
tur, enimvero manifesta res visa, iniectaeque Turno catenae; et

confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur.
ibi tam atrox invidia orta est gladiis in medio positis, ut indicta 9
causa, novo genere leti, deiectus ad caput aquae Ferentinae crate
superne iniecta saxisque congestis mergeretur. revocatis deinde 52
ad concilium Latinis Tarquinius conlaudatisque, qui Turnum
novantem res pro manifesto parricidio merita poena adfecissent,
ita verba fecit: posse quidem se vetusto iure agere, quod, cum 2
omnes Latini ab Alba oriundi sint, eo foedere teneantur, quo
ab Tullo res omnis Albana cum coloniis suis in Romanum cesserit
imperium; ceterum se utilitatis id magis omnium causa censere, 3
ut renovetur id foedus, secundaque potius fortuna populi Romani
ut participes Latini fruantur, quam urbium excidia vastationesque
agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo regnante perpessi
sint, semper aut expectent aut patiantur. haud difficulter per- 4
suasum Latinis, quamquam in eo foedere superior Romana res
erat, ceterum et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege
videbant, et Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset, recens
erat documentum. ita renovatum foedus indictumque iunioribus 5
Latinorum, ut ex foedere die certa ad lucum Ferentinae armati
frequentes adessent. qui ubi ad edictum Romani regis ex omnibus 6
populis convenere, ne ducem suum neve secretum imperium pro-
priave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque,
ut ex binis singulos faceret binosque ex singulis; ita geminatis
manipulis centuriones inposuit.

Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit; quin 53
ea arte aequasset superiores reges, ni degeneratum in aliis huic
quoque decori offecisset. is primus Volscis bellum in ducentos 2
amplius post suam aetatem annos movit Suessamque Pometiam
ex his vi cepit. ubi cum divendita praeda quadraginta talenta ar- 3
genti refecisset, concepit animo eam amplitudinem Iovis templi,
quae digna deum hominumque rege, quae Romano imperio, quae
ipsius etiam loci maiestate esset. captivam pecuniam in aedifica-
tionem eius templi seposuit.

Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios, pro- 4
pinquam urbem, nequiquam vi adortus, cum obsidendi quoque
urbem spes pulso a moenibus adempta esset, postremo minime
arte Romana, fraude ac dolo adgressus est. nam cum velut po- 5
sito bello fundamentis templi iaciendis aliisque urbanis operibus
intentum se esse simularet, Sextus filius eius, qui minimus ex
tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se saevitiam
intolerabilem conquerens: iam ab alienis in suos vertisse super- 6
biam, et liberorum quoque cum frequentiae taedere, ut, quam in
curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat, ne quam stirpem,

7 ne quem heredem regni relinquat. se quidem inter tela et gladios
patris elapsum nihil usquam sibi tutum nisi apud hostes L. Tar-
quinii credidisse. nam ne errarent, manere iis bellum, quod po-
situm simuletur, et per occasionem eum incautos invasurum.
8 quod si apud eos supplicibus locus non sit, pererraturum se
omne Latium Volscosque [se] inde et Aequos et Hernicos peti-
turum, donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque
9 inpiis suppliciis tegere liberos sciant. forsitan etiam ardoris ali-
quid ad bellum armaque se adversus superbissimum regem ac
10 ferocissimum populum inventurum. cum, si nihil morarentur,
infensus ira porro inde abiturus videretur, benigne ab Gabinis
excipitur. vetant mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis
11 ad ultimum in liberos esset; in se ipsum postremo saeviturum,
si alia desint. sibi vero gratum adventum eius esse, futurumque
credere brevi, ut illo adiuvante a portis Gabinis sub Romana
54 moenia bellum transferatur. inde in consilia publica adhiberi.
ubi cum de aliis rebus adsentire se veteribus Gabinis diceret, qui-
bus eae notiores essent, ipse identidem belli auctor esse et in eo
sibi praecipuam prudentiam adsumere, quod utriusque populi
vires nosset sciretque invisam profecto superbiam regiam civibus
2 esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent. ita cum sensim ad
rebellandum primores Gabinorum incitaret, ipse cum promptissi-
mis iuvenum praedatum atque in expeditiones iret, et dictis fac-
tisque omnibus ad fallendum instructis vana adcresceret fides,
3 dux ad ultimum belli legitur. ibi cum inscia multitudine, quid
ageretur, proelia parva inter Romam Gabiosque fierent, quibus
plerumque Gabina res superior esset, tum certatim summi infimi-
que Gabinorum Sex. Tarquinium dono deum sibi missum ducem
4 credere. apud milites vero obeundo pericula ac labores pariter,
praedam munifice largiendo tanta caritate esse, ut non pater Tar-
5 quinius potentior Romae quam filius Gabiis esset. itaque post-
quam satis virium collectum ad omnes conatus videbat, tum ex
suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se fa-
cere vellet, quandoquidem, ut omnia unus [prae] Gabiis posset,
6 ei dii dedissent. huic nuntio, quia, credo, dubiae fidei videbatur,
nihil voce responsum est; rex velut deliberabundus in hortum
aedium transit sequenti nuntio filii; ibi inambulans tacitus summa
7 papaverum capita dicitur baculo decussisse. interrogando expec-
tandoque responsum nuntius fessus, ut re inperfecta, redit Gabi-
os; quae dixerit ipse quaeque viderit, refert: seu ira seu odio seu
8 superbia insita ingenio nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi,
quid vellet parens quidve praeciperet tacitis ambagibus, patuit,
primores civitatis criminando alios apud populum, alios sua ipsos

invidia opportunos interemit. multi palam, quidam, in quibus
minus speciosa criminatio erat futura, clam interfecti. patuit qui- 9
busdam volentibus fuga, aut in exilium acti sunt, absentiumque
bona iuxta atque interemptorum divisui fuere. largitiones inde 10
praedaeque; et dulcedine privati commodi sensus malorum publi-
corum adimi, donec orba consilio auxilioque Gabina res regi Ro-
mano sine ulla dimicatione in manum traditur.

Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aequorum gente fe- 55
cit, foedus cum Tuscis renovavit. inde ad negotia urbana animum
convertit; quorum erat primum, ut Iovis templum in monte Tar-
peio monumentum regni sui nominisque relinqueret: Tarquinios
reges ambos, patrem vovisse, filium perfecisse. et ut libera a ce- 2
teris religionibus area esset tota Iovis templique eius, quod inae-
dificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit, quae aliquot ibi, a
Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae
vota, consecrata inaugurataque postea fuerant. inter principia 3
condendi huius operis movisse numen ad indicandam tanti impe-
rii molem traditur deos; nam cum omnium sacellorum exaugu-
rationes admitterent aves, in Termini fano non addixere; idque 4
omen auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem
unumque eum deorum non evocatum sacratis sibi finibus firma
stabiliaque cuncta portendere. hoc perpetuitatis auspicio accepto 5
secutum aliud magnitudinem imperii portendens prodigium est:
caput humanum integra facie aperientibus fundamenta templi
dicitur apparuisse. quae visa species haud per ambages arcem 6
eam imperii caputque rerum fore portendebat, idque ita cecinere
vates, quique in urbe erant quosque ad eam rem consultandam
ex Etruria acciverant. augebatur ad inpensas regis animus. ita- 7
que Pomptinae manubiae, quae perducendo ad culmen operi de-
stinatae erant, vix in fundamenta suppeditavere. eo magis Fabio, 8
praeterquam quod antiquior est, crediderim quadraginta ea sola
talenta fuisse, quam Pisoni, qui quadraginta milia pondo argenti 9
seposita in eam rem scribit, [quia] summam pecuniae neque ex
unius tum urbis praeda sperandam, et nullius ne horum quidem
magnificentiae operum fundamenta non exuperaturam. intentus 56
perficiendo templo fabris undique ex Etruria accitis non pecunia
solum ad id publica est usus, sed operis etiam ex plebe. qui cum
haud parvus et ipse militiae adderetur labor, minus tamen plebs
gravabatur se templa deum exaedificare manibus suis, quam post- 2
quam et ad alia ut specie minora sic laboris aliquanto maioris
traducebantur opera, foros in circo faciendos cloacamque maxi-
mam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terra
agendam; quibus duobus operibus vix nova haec magnificentia

3 quicquam adaequare potuit. his laboribus exercita plebe, quia et
urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et
colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat, Signiam
Circeiosque colonos misit, praesidia urbi futura terra marique.
4 Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex columna
lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia fecisset, ipsius
regis non tam subito pavore perculit pectus, quam anxiis inplevit
5 curis. itaque cum ad publica prodigia Etrusci tantum vates ad-
hiberentur, hoc velut domestico exterritus visu Delphos ad ma-
6 xime inclitum in terris oraculum mittere statuit; neque responsa
sortium ulli alii committere ausus duos filios per ignotas ea tem-
7 pestate terras, ignotiora maria in Graeciam misit. Titus et Ar-
runs profecti. comes iis additus L. Iunius Brutus, Tarquinia so-
rore regis natus, iuvenis longe alius ingenio, quam cuius simula-
tionem induerat. is cum primores civitatis, in quibus fratrem suum
ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quicquam
regi timendum neque in fortuna concupiscendum relinquere sta-
tuit contemptuque tutus esse, ubi in iure parum praesidii esset.
8 ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae cum se suaque
praedae esse regi sineret, Bruti quoque haud abnuit cognomen,
ut sub eius obtentu cognominis liberator ille populi Romani ani-
9 mus latens opperiretur tempora sua. is tum ab Tarquiniis duc-
tus Delphos, ludibrium verius quam comes, aureum baculum in-
clusum corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur,
10 per ambages effigiem ingenii sui. quo postquam ventum est,
perfectis patris mandatis cupido incessit animos iuvenum scisci-
tandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. ex
infimo specu vocem redditam ferunt: ‘imperium summum Ro-
mae habebit, qui vestrum primus, o iuvenes, osculum matri tu-
11 lerit.’ Tarquinii, ut Sextus, qui Romae relictus fuerat, ignarus
responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri iubent;
ipsi inter se, uter prior, cum Romam redissent, matri osculum
12 daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus spectare Pythicam vo-
cem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit, scilicet
13 quod ea communis mater omnium mortalium esset. reditum inde
Romam, ubi adversus Rutulos bellum summa vi parabatur.
57 Ardeam Rutuli habebant, gens ut in ea regione atque in ea
aetate divitiis praepollens. eaque ipsa causa belli fuit, quod rex
Romanus cum ipse ditari, exhaustus magnificentia publicorum
2 operum, tum praeda delenire popularium animos studebat, prae-
ter aliam superbiam regno infestos etiam, quod se in fabrorum
ministeriis ac servili tam diu habitos opere ab rege indignabantur.
3 temptata res est, si primo impetu capi Ardea posset. ubi id pa-

rum processit, obsidione munitionibusque coepti premi hostes.
in his stativis, ut fit longo magis quam acri bello, satis liberi 4
commeatus erant, primoribus tamen magis quam militibus; regii 5
quidem iuvenes interdum otium conviviis comisationibusque in-
ter se terebant. forte potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi 6
et Conlatinus cenabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de uxori-
bus mentio; suam quisque laudare miris modis. inde certamine 7
accenso Conlatinus negat verbis opus esse, paucis id quidem horis
posse sciri, quantum ceteris praestet Lucretia sua. 'quin, si vi-
gor iuventae inest, conscendimus equos invisimusque praesentes
nostrarum ingenia? id cuique spectatissimum sit, quod necopi-
nato viri adventu occurrerit oculis.' incaluerant vino; 'age sa- 8
ne!' omnes; citatis equis avolant Romam. quo cum primis se
intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam, ubi 9
Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in convivio luxu-
que cum aequalibus viderant tempus terentes, sed nocte sera de-
ditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium sedentem
inveniunt. muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. ad- 10
veniens vir Tarquiniique excepti benigne; victor maritus comiter
invitat regios iuvenes. ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucre-
tiae per vim stuprandae capit; cum forma tum spectata castitas
incitat. et tum quidem ab nocturno iuvenali ludo in castra 11
redeunt.

Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius inscio Conlatino 58
cum comite uno Collatiam venit. ubi exceptus benigne ab ignaris 2
consilii cum post cenam in hospitale cubiculum deductus esset,
amore ardens, postquam satis tuta circa sopitique omnes vide-
bantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit sinistra-
que manu mulieris pectore oppresso 'tace, Lucretia' inquit;
'Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est; moriere, si emise-
ris vocem.' cum pavida ex somno mulier nullam opem, prope 3
mortem imminentem videret, tum Tarquinius fateri amorem,
orare, miscere precibus minas, versare in omnes partes mulie-
brem animum. ubi obstinatam videbat et ne mortis quidem metu 4
inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortua iugulatum ser-
vum nudum positurum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur.
quo terrore cum vicisset obstinatam pudicitiam velut victrix 5
libido, profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore mu-
liebri esset, Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam eundem
ad patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus
amicis veniant; ita facto maturatoque opus esse; rem atrocem
incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio, Volesi filio, Conlatinus 6
cum L. Iunio Bruto venit, cum quo forte Romam rediens ab

nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem maestam in
7 cubiculo inveniunt. adventu suorum lacrimae obortae quaerentique viro 'satin salvae?' 'minime' inquit; 'quid enim salvi est
mulieri amissa pudicitia? vestigia viri alieni, Conlatine, in lecto
sunt tuo; ceterum corpus est tantum violatum, animus insons;
mors testis erit. sed date dexteras fidemque haud inpune adul-
8 tero fore. Sex. est Tarquinius, qui hostis pro hospite priore
nocte vi armatus mihi sibique, si vos viri estis, pestiferum hinc
9 abstulit gaudium.' dant ordine omnes fidem; consolantur aegram
animi avertendo noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem
peccare, non corpus, et unde consilium afuerit, culpam abesse.
10 'vos' inquit 'videritis, quid illi debeatur; ego me etsi peccato
absolvo, supplicio non libero; nec ulla deinde inpudica Lucretiae
11 exemplo vivet.' cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum
12 in corde defigit prolapsaque in vulnus moribunda cecidit. conclamat vir paterque.

59 Brutus illis luctu occupatis cultrum ex vulnere Lucretiae
extractum manantem cruore prae se tenens, 'per hunc' inquit
'castissimum ante regiam iniuriam sanguinem iuro vosque, dii,
testes facio me L. Tarquinium Superbum cum scelerata coniuge
et omni liberorum stirpe ferro, igni, quacumque denique vi possim,
exacturum nec illos nec alium quemquam regnare Romae pas-
2 surum.' cultrum deinde Conlatino tradit, inde Lucretio ac Valerio,
stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium.
ut praeceptum erat, iurant; totique ab luctu versi in iram, Brutum
iam inde ad expugnandum regnum vocantem sequuntur ducem.
3 elatum domo Lucretiae corpus in forum deferunt concientque
miraculo, ut fit, rei novae atque indignitate homines. pro se quis-
4 que scelus regium ac vim queruntur. movet cum patris maestitia,
tum Brutus castigator lacrimarum atque inertium querellarum
auctorque, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi
5 adversus hostilia ausos. ferocissimus quisque iuvenum cum armis voluntarius adest; sequitur et cetera iuventus. inde parte
praesidio relicta Collatiae ad portas custodibusque datis, ne quis
eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati duce Bruto Romam
6 profecti. ubi eo ventum est, quacumque incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit; rursus ubi anteire primores
7 civitatis vident, quidquid sit, haud temere esse rentur. nec minorem motum animorum Romae tam atrox res facit, quam Collatiae fecerat. ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur.
quo simul ventum est, praeco ad tribunum celerum, in quo tum
8 magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. ibi oratio habita nequaquam eius pectoris ingeniique, quod simulatum ad eam

diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando
Lucretiae et miserabili caede, de orbitate Tricipitini, cui morte
filiae causa mortis indignior ac miserabilior esset. addita super- 9
bia ipsius regis miseriaeque et labores plebis in fossas cloacasque
exhauriendas demersae; Romanos homines, victores omnium circa
populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. indigna 10
Servi Tulli regis memorata caedis et invecta corpori patris ne-
fando vehiculo filia, invocatique ultores parentum dii. his atro- 11
cioribusque, credo, aliis, quae praesens rerum indignitas haud-
quaquam relatu scriptoribus facilia subicit, memoratis incensam
multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret exulesque esse
iuberet L. Tarquinium cum coniuge ac liberis. ipse iunioribus, 12
qui ultro nomina dabant, lectis armatisque ad concitandum inde
adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus; impe-
rium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam ante ab rege instituto,
relinquit. inter hunc tumultum Tullia domo profugit exsecranti- 13
bus, quacumque incedebat, invocantibusque parentum furias
viris mulieribusque.

Harum rerum nuntiis in castra perlatis cum re nova trepi- 60
dus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam
Brutus — senserat enim adventum —, ne obvius fieret; eodem-
que fere tempore diversis itineribus Brutus Ardeam, Tarquinius
Romam venerunt. Tarquinio clausae portae exiliumque indic- 2
tum; liberatorem urbis laeta castra accepere, exactique inde li-
beri regis. duo patrem secuti sunt, qui exulatum Caere in Etru-
scos ierunt. Sex. Tarquinius Gabios tamquam in suum regnum
profectus ab ultoribus veterum simultatium, quas sibi ipse cae-
dibus rapinisque concierat, est interfectus. L. Tarquinius Super- 3
bus regnavit annos quinque et viginti. regnatum Romae ab con-
dita urbe ad liberatam annos ducentos quadraginta quattuor.
duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex com- 4
mentariis Servi Tulli creati sunt, L. Iunius Brutus et L. Tarqui-
nius Conlatinus.

T. LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER II.

1 Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas,
annuos magistratus imperiaque legum potentiora quam homi-
2 num peragam. quae libertas ut laetior esset, proxumi regis su-
perbia fecerat. nam priores ita regnarunt, ut haud inmerito
omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi
3 sedes ab se auctae multitudinis addiderunt, numerentur. neque
ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae Superbo exacto
rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis in-
maturae cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset.
4 quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs,
transfuga ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut liberta-
tem aut certe inpunitatem adepta, soluta regio metu, agitari coep-
ta esset tribuniciis procellis et in aliena urbe cum patribus se-
5 rere certamina, priusquam pignera coniugum ac liberorum cari-
tasque ipsius soli, cui longo tempore adsuescitur, animus eorum
6 consociasset? dissipatae res nondum adultae discordia forent,
quas fovit tranquilla moderatio imperii eoque nutriendo perduxit,
ut bonam frugem libertatis maturis iam viribus ferre possent.
7 libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium
consulare factum est, quam quod deminutum quicquam sit ex
8 regia potestate, numeres. omnia iura, omnia insignia primi
consules tenuere; id modo cautum est, ne, si ambo fasces habe-
rent, duplicatus terror videretur. Brutus prior concedente colle-
ga fasces habuit; qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam
9 deinde custos fuit. omnium primum avidum novae libertatis
populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset,
10 iure iurando adegit neminem Romae passuros regnare. deinde,
quo plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, cae-
dibus regis deminutum patrum numerum primoribus equestris
11 gradus lectis ad trecentorum summam explevit; traditumque inde
fertur, ut in senatum vocarentur, qui patres quique conscripti
essent: conscriptos, videlicet novum senatum, appellabant lectos.
id mirum quantum profuit ad concordiam civitatis iungendosque

patribus plebis animos. rerum deinde divinarum habita cura; 2
et quia quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne-
cubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. id sa- 2
cerdotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos aliquid
libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret. ac nescio an ni-
mis undique eam minimisque rebus muniendo modum excesse-
rint. consulis enim alterius, cum nihil aliud offenderit, nomen 3
invisum civitati fuit: nimium Tarquinios regno adsuesse; initium
a Prisco factum; regnasse dein Ser. Tullium; ne intervallo qui-
dem facto oblitum, tamquam alieni, regni Superbum Tarquinium
velut hereditatem gentis scelere ac vi repetisse; pulso Superbo
penes Conlatinum imperium esse; nescire Tarquinios privatos vi-
vere. non placere nomen, periculosum libertati esse. hic primo 4
sensim temptantium animos sermo per totam civitatem est datus,
sollicitamque suspicione plebem Brutus ad contionem vocat. ibi 5
omnium primum ius iurandum populi recitat neminem regnare
passuros nec esse Romae, unde periculum libertati foret. id
summa ope tuendum esse neque ullam rem, quae eo pertineat,
contemnendam. invitum se dicere hominis causa nec dicturum
fuisse, ni caritas rei publicae vinceret: non credere populum Ro- 6
manum solidam libertatem reciperatam esse; regium genus, re-
gium nomen non solum in civitate, sed etiam in imperio esse;
id officere, id obstare libertati. 'hunc tu' inquit 'tua voluntate, 7
L. Tarquini, remove metum. meminimus, fatemur, eiecisti reges;
absolve beneficium tuum, aufer hinc regium nomen. res tuas tibi
non solum reddent cives tui auctore me, sed, si quid deest, mu-
nifice augebunt. amicus abi; exonera civitatem vano forsitan
metu: ita persuasum est animis, cum gente Tarquinia regnum
hinc abiturum.' consuli primo tam novae rei ac subitae admi- 8
ratio incluserat vocem; dicere deinde incipientem primores civi-
tatis circumsistunt, eadem multis precibus orant. et ceteri qui- 9
dem movebant minus; postquam Sp. Lucretius, maior aetate ac
dignitate, socer praeterea ipsius, agere varie rogando alternis sua-
dendoque coepit, ut vinci se consensu civitatis pateretur, timens 10
consul, ne postmodum privato sibi eadem illa cum bonorum
amissione additaque alia insuper ignominia acciderent, abdicavit
se consulatu rebusque suis omnibus Lavinium translatis civitate
cessit. Brutus ex senatus consulto ad populum tulit, ut omnes 11
Tarquiniae gentis exules essent. collegam sibi comitiis centuria-
tis creavit P. Valerium, quo adiutore reges eiecerat.

Cum haud cuiquam in dubio esset bellum ab Tarquiniis in- 3
minere, id quidem spe omnium serius fuit; ceterum, id quod
non timebant, per dolum ac proditionem prope libertas amissa

2 est. erant in Romana iuventute adulescentes aliquot, nec ii tenui
loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, aequales soda-
lesque adulescentium Tarquiniorum, adsueti more regio vivere.
3 eam tum aequato iure omnium licentiam quaerentes libertatem
aliorum in suam vertisse servitutem inter se conquerebantur:
regem hominem esse, a quo inpetres, ubi ius, ubi iniuria opus
sit; esse gratiae locum, esse beneficio, et irasci et ignoscere posse,
4 inter amicum atque inimicum discrimen nosse; leges rem sur-
dam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi quam
potenti, nihil laxamenti nec veniae habere, si modum excesseris;
periculosum esse in tot humanis erroribus sola innocentia vivere.
5 ita iam sua sponte aegris animis legati ab regibus superveniunt
sine mentione reditus bona tantum repetentes. eorum verba
postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio
tenuit, ne non reddita belli causa, reddita belli materia et adiu-
6 mentum essent. interim legati [alii] alia moliri, aperte bona re-
petentes clam recuperandi regni consilia struere et tamquam ad
id, quod agi videbatur, ambientes nobilium adulescentium ani-
7 mos pertemptant. a quibus placide oratio accepta est, iis litteras
ab Tarquiniis reddunt et de accipiendis clam nocte in urbem
4 regibus conloquuntur. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo com-
missa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat, iam-
que ex eo matrimonio adulescentes erant liberi, Titus Tiberius-
2 que; eos quoque in societatem consilii avunculi adsumunt. prae-
terea aliquot nobiles adulescentes conscii adsumpti, quorum
3 vetustate memoria abiit. interim cum in senatu vicisset sententia,
quae censebat reddenda bona, eamque ipsam causam morae in
urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula conparanda a con-
sulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res, omne id tem-
pus cum coniuratis consultando absumunt evincuntque instando,
4 ut litterae sibi ad Tarquinios darentur: nam aliter qui credituros
eos non vana ab legatis super rebus tantis adferri? datae litterae,
5 ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt. nam cum
pridie, quam legati ad Tarquinios proficiscerentur, cenatum
forte apud Vitellios esset, coniuratique ibi remotis arbitris multa
inter se de novo, ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex ser-
6 vis unus excepit, qui iam antea id senserat agi, sed eam occasio-
nem, ut litterae legatis darentur, quae deprehensae rem coarguere
possent, expectabat. postquam datas sensit, rem ad consules de-
7 tulit. consules ad deprehendendos legatos coniuratosque pro-
fecti domo sine tumultu rem omnem oppressere; litterarum in
primis habita cura, ne interciderent. proditoribus extemplo in
vincla coniectis de legatis paululum addubitatum est, et quam-

quam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, ius tamen
gentium valuit. de bonis regiis, quae reddi ante censuerant, res 5
integra refertur ad patres. ii victi ira vetuere reddi, vetuere in
publicum redigi: diripienda plebi sunt data, ut contacta regia 2
praeda spem in perpetuum cum iis pacis amitteret. ager Tarqui-
niorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti Mar-
tius deinde campus fuit. forte ibi tum seges farris dicitur fuisse 3
matura messi. quem campi fructum quia religiosum erat consu-
mere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum si-
mul inmissa corbibus fudere in Tiberim tenui fluentem aqua, ut
mediis caloribus solet. ita in vadis haesitantis frumenti acervos 4
sedisse inlitos limo; insulam inde paulatim et aliis, quae fert te-
mere flumen, eodem invectis factam. postea credo additas moles
manuque adiutum, ut tam eminens area firmaque templis quo-
que ac porticibus sustinendis esset. direptis bonis regum damnati 5
proditores sumptumque supplicium, conspectius eo, quod poenae
capiendae ministerium patri de liberis consulatus inposuit, et, qui
spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem suppli-
cii dedit. stabant deligati ad palum nobilissimi iuvenes; sed a ce- 6
teris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se aver-
terant oculos, miserebatque non poenae magis homines quam
sceleris, quo poenam meriti essent: illos eo potissimum anno 7
patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex
domo Iunia, patres, plebem, quidquid deorum hominumque
Romanorum esset, induxisse in animum, ut superbo quondam
regi, tum infesto exuli proderent. consules in sedem processere 8
suam, missique lictores ad sumendum supplicium. nudatos virgis
caedunt securique feriunt, cum inter omne tempus pater vultus-
que et os eius spectaculo esset eminente animo patrio inter pu-
blicae poenae ministerium. secundum poenam nocentium, ut in 9
utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset,
praemium indici pecunia ex aerario, libertas et civitas data. ille
primum dicitur vindicta liberatus. quidam vindictae quoque no- 10
men tractum ab illo putant; Vindicio ipsi nomen fuisse. post
illum observatum, ut, qui ita liberati essent, in civitatem accepti
viderentur.

His, sicut acta erant, nuntiatis incensus Tarquinius non do- 6
lore solum tantae ad inritum cadentis spei sed etiam odio iraque,
postquam dolo viam obsaeptam vidit, bellum aperte moliendum
ratus circumire supplex Etruriae urbes; orare maxume Veientes 2
Tarquiniensesque, ne se ortum, eiusdem sanguinis, extorrem
egentem ex tanto modo regno cum liberis adulescentibus ante
oculos suos perire sinerent. alios peregre in regnum Romam

accitos, se regem, augentem bello Romanum imperium a proxi-
3 mis scelerata coniuratione pulsum. eos inter se, quia nemo unus
satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse; bona sua diri-
pienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset. patriam se
regnumque suum repetere et persequi ingratos cives velle. fer-
rent opem, adiuvarent; suas quoque veteres iniurias ultum irent,
4 totiens caesas legiones, agrum ademptum. haec moverunt Veien-
tes, ac pro se quisque Romano saltem duce ignominias demendas
belloque amissa repetenda minaciter fremunt. Tarquinienses no-
men ac cognatio movet; pulchrum videbatur suos Romae regnare.
5 ita duo duarum civitatium exercitus ad repetendum regnum bel-
loque persequendos Romanos secuti Tarquinium. postquam in
6 agrum Romanum ventum est, obviam hosti consules eunt: Vale-
rius quadrato agmine peditem ducit; Brutus ad explorandum cum
equitatu antecessit. eodem modo primus eques hostium agminis
fuit; praeerat Arruns Tarquinius, filius regis; rex ipse cum legio-
7 nibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus procul consulem esse,
deinde iam propius ac certius facie quoque Brutum cognovit, in-
flammatus ira 'ille est vir' inquit, 'qui nos extorres expulit pa-
tria. ipse en ille nostris decoratus insignibus magnifice incedit.
8 di regum ultores adeste.' concitat calcaribus equum atque in
ipsum infestus consulem derigit. sensit in se iri Brutus. deco-
rum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus; avide itaque se
9 certamini offert, adeoque infestis animis concurrerunt, neuter,
dum hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut con-
trario ictu per parmam uterque transfixus, duabus haerentes
10 hastis moribundi ex equis lapsi sint. simul et cetera equestris
pugna coepit, neque ita multo post et pedites superveniunt. ibi
varia victoria et velut aequo Marte pugnatum est: dextera utrim-
11 que cornua vicere, laeva superata. Veientes, vinci ab Romano
milite adsueti, fusi fugatique; Tarquiniensis, novus hostis, non
7 stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum pepulit. ita cum
pugnatum esset, tantus terror Tarquinium atque Etruscos inces-
sit, ut omissa inrita re nocte ambo exercitus, Veiens Tarquinien-
2 sisque, suas quisque abirent domos. adiciunt miracula huic pu-
gnae: silentio proximae noctis ex silva Arsia ingentem editam
vocem; Silvani vocem eam creditam; haec dicta: uno plus Tusco-
3 rum cecidisse in acie; vincere bello Romanum. ita certe inde
abiere Romani ut victores, Etrusci pro victis. nam postquam in-
luxit, nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius con-
4 sul spolia legit triumphansque inde Romam rediit. collegae fu-
nus quanto tum potuit apparatu fecit; sed multo maius morti
decus publica fuit maestitia, eo ante omnia insignis, quia matro-

nae annum ut parentem eum luxerunt, quod tam acer ultor vio-
latae pudicitiae fuisset.
Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles volgi ani- 5
mi, ex favore non invidia modo sed suspicio etiam cum atroci cri-
mine orta. regnum eum adfectare fama ferebat, quia nec colle- 6
gam subrogaverat in locum Bruti et aedificabat in summa Velia:
alto atque munito loco arcem inexpugnabilem fieri [fore]. haec 7
dicta vulgo creditaque cum indignitate angerent consulis animum,
vocato ad concilium populo summissis fascibus in contionem
escendit. gratum id multitudini spectaculum fuit, submissa sibi
esse imperii insignia confessionemque factam populi quam con-
sulis maiestatem vimque maiorem esse. ibi audire iussis consul 8
laudare fortunam collegae, quod liberata patria, in summo hono-
re, pro re publica dimicans, matura gloria necdum se vertente in
invidiam mortem occubuisset; se superstitem gloriae suae ad
crimen atque invidiam superesse, ex liberatore patriae ad Aqui-
lios se Vitelliosque recidisse. 'numquamne ergo' inquit 'ulla adeo 9
[a] vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat? ego
me, illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis regni cri-
men subiturum timerem? ego si in ipsa arce Capitolioque habi- 10
tarem, metui me crederem posse a civibus meis? tam levi mo-
mento mea apud vos fama pendet? adeone est fundata leviter
fides, ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? non obstabunt 11
P. Valeri aedes libertati vestrae, Quirites; tuta erit vobis Velia.
deferam non in planum modo aedes, sed colli etiam subiciam, ut
vos supra suspectum me civem habitetis; in Velia aedificent,
quibus melius quam P. Valerio creditur libertas.' delata con- 12
festim materia omnis infra Veliam, et, ubi nunc Vicae Potae *aedes*
est, domus in infimo clivo aedificata.
Latae deinde leges, non solum quae regni suspicione con- 8
sulem absolverent, sed quae adeo in contrarium verterent, ut
popularem etiam facerent. inde cognomen factum Publicolae est.
ante omnes de provocatione adversus magistratus ad populum 2
sacrandoque cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia
inisset, gratae in vulgus leges fuere. quas cum solus pertulisset, 3
ut sua unius in his gratia esset, tum deinde comitia collegae
subrogando habuit. creatus Sp. Lucretius consul, qui magno natu 4
non sufficientibus iam viribus ad consularia munera obeunda in-
tra paucos dies moritur. suffectus in Lucreti locum M. Horatius
Pulvillus. apud quosdam veteres auctores non invenio Lucretium 5
consulem; Bruto statim Horatium suggerunt; credo, quia nulla
gesta res insignem fecerit consulatum, memoriam intercidisse.
Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis aedes. Valerius 6

Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret. Horatio sorte eve-
7 nit; Publicola ad Veientium bellum profectus. aegrius, quam
dignum erat, tulere Valeri necessarii dedicationem tam incliti
templi Horatio dari. id omnibus modis inpedire conati, postquam
alia frustra temptata erant, postem iam tenenti consuli foedum
inter precationem deum nuntium incutiunt mortuum eius filium
8 esse, funestaque familia dedicare eum templum non posse. non
crediderit factum, an tantum animo roboris fuerit, nec traditur
certum, nec interpretatio est facilis; nihil aliud ad eum nuntium
a proposito aversus, quam ut cadaver efferri iuberet, tenens po-
stem precationem peragit et dedicat templum.

9 Haec post exactos reges domi militiaeque gesta primo anno.
inde P. Valerius iterum T. Lucretius consules facti.

9 Iam Tarquinii ad Lartem Porsinnam, Clusinum regem, per-
fugerant. ibi miscendo consilium precesque nunc orabant, ne se,
oriundos ex Etruscis, eiusdem sanguinis nominisque, egentes
2 exulare pateretur, nunc monebant etiam, ne orientem morem
pellendi reges inultum sineret. satis libertatem ipsam habere
3 dulcedinis. nisi, quanta vi civitates eam expetant, tanta regna
reges defendant, aequari summa infimis; nihil excelsum, nihil,
quod supra cetera emineat, in civitatibus fore; adesse finem re-
4 gnis, rei inter deos hominesque pulcherrimae. Porsinna cum
regem esse Romae tum Etruscae gentis regem amplum Tuscis
5 ratus Romam infesto exercitu venit. non umquam alias ante
tantus terror senatum invasit; adeo valida res tum Clusina erat
magnumque Porsinnae nomen. nec hostes modo timebant, sed
suosmet ipsi cives, ne Romana plebs metu perculsa receptis in
6 urbem regibus vel cum servitute pacem acciperet. multa igitur
blandimenta plebi per id tempus ab senatu data. annonae in
primis habita cura, et ad frumentum conparandum missi alii in
Volscos, alii Cumas. salis quoque vendendi arbitrium, quia in-
penso pretio venibat, in publicum omni sumptu *recepto* ademptum
privatis; portoriisque et tributo plebes liberata, ut divites confer-
rent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pendere,
7 si liberos educerent. itaque haec indulgentia patrum asperis post-
modum rebus in obsidione ac fame adeo concordem civitatem
tenuit, ut regium nomen non summi magis quam infimi horre-
8 rent, nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis esset,
quam tum bene imperando universus senatus fuit.

10 Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris de-
migrant, urbem ipsam saepiunt praesidiis. alia muris, alia Ti-
2 beri obiecto videbantur tuta; pons sublicius iter paene hostibus
dedit, ni unus vir fuisset, Horatius Cocles: id munimentum illo

die fortuna urbis Romanae habuit. qui positus forte in statione 3
pontis, cum captum repentino impetu Ianiculum atque inde cita-
tos decurrere hostes vidisset trepidamque turbam suorum arma
ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsistens obte-
stansque deum et hominum fidem testabatur nequiquam deserto 4
praesidio eos fugere; si transitum pontem a tergo reliquissent,
iam plus hostium in Palatio Capitolioque quam in Ianiculo fore.
itaque monere, praedicere, ut pontem ferro, igni, quacumque vi
possint, interrumpant; se impetum hostium, quantum corpore
uno posset obsisti, excepturum. vadit inde in primum aditum 5
pontis, insignisque inter conspecta cedentium pugnae terga ob-
versis comminus ad ineundum proelium armis ipso miraculo
audaciae obstupefecit hostis. duos tamen cum eo pudor tenuit, 6
Sp. Larcium ac T. Herminium, ambos claros genere factisque. cum 7
his primam periculi procellam et quod tumultuosissimum pugnae
erat parumper sustinuit; deinde eos quoque ipsos exigua parte
pontis relicta, revocantibus qui rescindebant, cedere in tutum
coegit. circumferens inde truces minaciter oculos ad proceres 8
Etruscorum nunc singulos provocare, nunc increpare omnes: ser-
vitia regum superborum, suae libertatis inmemores alienam op-
pugnatum venire. cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, ut 9
proelium incipiant, circumspectant. pudor deinde commovit aci-
em, et clamore sublato undique in unum hostem tela coniciunt.
quae cum in obiecto cuncta scuto haesissent, neque ille minus 10
obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, iam impetu conaban-
tur detrudere virum, cum simul fragor rupti pontis, simul clamor
Romanorum alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito im-
petum sustinuit. tum Cocles 'Tiberine pater' inquit, 'te sancte 11
precor, haec arma et hunc militem propitio flumine accipias.'
ita sic armatus in Tiberim desiluit multisque superincidentibus
telis incolumis ad suos tranavit rem ausus plus famae habituram
ad posteros quam fidei. grata erga tantam virtutem civitas fuit: 12
statua in comitio posita; agri quantum uno die circumaravit da-
tum. privata quoque inter publicos honores studia eminebant; 13
nam in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid
fraudans se ipse victu suo contulit.

Porsinna primo conatu repulsus consiliis ab oppugnanda urbe 11
ad obsidendam versis, praesidio in Ianiculo locato ipse in plano
ripisque Tiberis castra posuit navibus undique accitis et ad cu- 2
stodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut prae-
datum milites trans flumen per occasiones aliis atque aliis locis
traicerent; brevique adeo infestum omnem Romanum agrum red- 3
didit, ut non cetera solum ex agris sed pecus quoque omne in

urbem compelleretur, neque quisquam extra portas propellere
4 auderet. hoc tantum licentiae Etruscis non metu magis quam
consilio concessum. namque Valerius consul, intentus in occa-
sionem multos simul et effusos inproviso adoriundi, in parvis
rebus neglegens ultor gravem se ad maiora vindicem servabat.
5 itaque ut eliceret praedatores, edicit suis, postero die frequentes
porta Esquilina, quae aversissima ab hoste erat, expellerent pecus,
scituros id hostes ratus, quod in obsidione et fame servitia infida
6 transfugerent. et sciere perfugae indicio, multoque plures, ut in
7 spem universae praedae, flumen traiciunt. P. Valerius inde T. Her-
minium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabina via oc-
cultum considere iubet, Sp. Larcium cum expedita iuventute ad
portam Collinam stare, donec hostis praetereat, inde se obicere,
8 ne sit ad flumen reditus. consulum alter T. Lucretius porta Nae-
via cum aliquot manipulis militum egressus, ipse Valerius Caelio
9 monte cohortes delectas educit. hique primi apparuere hosti;
Herminius ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis versisque
in Lucretium Etruscis terga caedit; dextra laevaque, hinc a porta
10 Collina, illinc ab Naevia, redditus clamor: ita caesi in medio prae-
datores neque ad pugnam viribus pares et ad fugam saeptis om-
nibus viis. finisque ille tam effuse vagandi Etruscis fuit.
12 Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa caritate
inopia, sedendoque expugnaturum se urbem spem Porsinna ha-
2 bebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, cui indignum videbatur
populum Romanum servientem, cum sub regibus esset, nullo bello
nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eundem populum ab
3 iisdem Etruscis obsideri, quorum saepe exercitus fuderit —; ita-
que magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindican-
dam ratus primo sua sponte penetrare in hostium castra consti-
4 tuit; dein metuens, ne, si consulum iniussu et ignaris omnibus
iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retraheretur ut
transfuga, fortuna tum urbis crimen adfirmante, senatum adit.
5 'transire Tiberim' inquit, 'patres, et intrare, si possim, castra
hostium volo, non praedo nec populationum in vicem ultor: ma-
ius, si di iuvant, in animo est facinus.' adprobant patres. abdito
6 intra vestem ferro proficiscitur. ubi eo venit, in confertissima
7 turba prope regium tribunal constitit. ibi cum stipendium mili-
tibus forte daretur, et scriba cum rege sedens pari fere ornatu
multa ageret, eum milites vulgo adirent: timens sciscitari, uter
Porsinna esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis es-
set, quo temere traxit fortuna facinus, scribam pro rege obtrun-
8 cat. vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento mucrone
sibi ipse fecerat viam, cum concursu ad clamorem facto conpre-

hensum regii satellites retraxissent, ante tribunal regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunae minas metuendus magis quam metuens 'Romanus sum' inquit 'civis; C. Mucium vocant. ho- 9
stis hostem occidere volui, nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad caedem: et facere et pati fortia Romanum est. nec unus 10
in te ego hos animos gessi; longus post me ordo est idem petentium decus. proinde in hoc discrimen, si iuvat, accingere, ut in singulas horas capite dimices tuo, ferrum hostemque in vestibulo habeas regiae. hoc tibi iuventus Romana indicimus bellum. nul- 11
lam aciem, nullum proelium timueris; uni tibi et cum singulis res erit.' cum rex simul ira infensus periculoque conterritus cir- 12
cumdari ignes minitabundus iuberet, nisi exprometeret propere, quas insidiarum sibi minas per ambages iaceret, 'en tibi' inquit, 13
'ut sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vident', dextramque accenso ad sacrificium foculo inicit. quam cum velut alienato ab sensu torreret animo, prope attonitus miraculo rex cum ab sede sua prosiluisset amoverique ab altaribus iuvenem iussisset, 'tu vero abi' inquit, 'in te magis quam in me 14
hostilia ausus. iuberem macte virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret; nunc iure belli liberum te intactum inviolatumque hinc dimitto.' tunc Mucius quasi remunerans meritum 'quando 15
quidem' inquit 'est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me, quod minis nequisti: trecenti coniuravimus principes iuventutis Romanae, ut in te hac via grassaremur. mea prima sors 16
fuit; ceteri, utcumque ceciderit primo, quoad te opportunum fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt.'

Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade dextrae ma- 13
nus cognomen inditum, legati a Porsinna Romam secuti sunt; adeo moverat eum et primi periculi casus, *a* quo nihil se praeter 2
errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio totiens, quot coniurati superessent, ut pacis condiciones ultro ferret Romanis. iactatum in condicionibus nequiquam de Tarquiniis in regnum re- 3
stituendis, magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod negatum iri sibi ab Romanis ignoraret. de agro Veientibus 4
restituendo inpetratum, expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Ianiculo praesidium deduci vellent. his condicionibus composita pace exercitum ab Ianiculo deduxit Porsinna et agro Romano excessit. patres C. Mucio virtutis causa trans Tiberim 5
agrum dono dedere, quae postea sunt Mucia prata appellata. ergo 6
ita honorata virtute feminae quoque ad publica decora excitatae, et Cloelia virgo, una ex obsidibus, cum castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter tela hostium Tiberim tranavit sospitesque omnes

7 Romam ad propinquos restituit. quod ubi regi nuntiatum est,
primo incensus ira oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem
8 deposcendam: alias haud magni facere; deinde in admirationem
versus supra Coclites Muciosque dicere id facinus esse et prae se
ferre, quem ad modum, si non dedatur obses, pro rupto foedus
se habiturum, sic deditam *intactam* inviolatamque ad suos remis-
9 surum. utrimque constitit fides: et Romani pignus pacis ex foe-
dere restituerunt, et apud regem Etruscum non tuta solum sed
honorata etiam virtus fuit, laudatamque virginem parte obsidum
10 se donare dixit: ipsa, quos vellet, legeret. productis omnibus ele-
gisse inpubes dicitur, quod et virginitati decorum et consensu ob-
sidum ipsorum probabile erat, eam aetatem potissimum liberari ab
11 hoste, quae maxime opportuna iniuriae esset. pace redintegrata Ro-
mani novam in femina virtutem novo genere honoris, statua eque-
stri, donavere; in summa sacra via fuit posita virgo insidens equo.
14 Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis Etrusci abhor-
rens mos traditus ab antiquis usque ad nostram aetatem inter
2 cetera sollemnia manet bona Porsinnae regis vendendi. cuius ori-
ginem moris necesse est aut inter bellum natam esse neque omis-
sam in pace aut a mitiore crevisse principio, quam hic prae se
3 ferat titulus bona hostiliter vendendi. proximum vero est ex iis,
quae traduntur, Porsinnam discedentem ab Ianiculo castra opu-
lenta convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriae arvis com-
meatu Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab longinqua obsi-
4 dione; ea deinde, ne populo inmisso diriperentur hostiliter, venisse
bonaque Porsinnae appellata, gratiam muneris magis significante
titulo quam auctionem fortunae regiae, quae ne in potestatem
quidem populi Romani esset.
5 Omisso Romano bello Porsinna, ne frustra in ea loca exer-
citus adductus videretur, cum parte copiarum filium Arruntem
6 Ariciam oppugnatum mittit. primo Aricinos res necopinata per-
culerat; arcessita deinde auxilia et a Latinis populis et a Cumis
tantum spei fecere, ut acie decernere auderent. proelio inito ad-
eo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent ipso in-
7 cursu Aricinos; Cumanae cohortes arte adversus vim usae de-
clinavere paululum effuseque praelatos hostes conversis signis ab
tergo adortae sunt: ita in medio prope iam victores caesi Etrusci.
8 pars perexigua duce amisso, quia nullum propius perfugium erat,
Romam inermes et fortuna et specie supplicum delati sunt. ibi
9 benigne excepti divisique in hospitia. curatis volneribus alii pro-
fecti domos nuntii hospitalium beneficiorum; multos Romae hospi-
tum urbisque caritas tenuit. his locus ad habitandum datus, quem
deinde Tuscum vicum appellarunt.

Sp. Larcius inde et T. Herminius consules facti. eo anno 15
postremum legati a Porsinna de reducendo in regnum Tarquinio
venerunt. quibus cum responsum esset missurum ad regem se-
natum legatos, missi confestim honoratissimus quisque e patri-
bus: non quin breviter reddi responsum potuerit, non recipi re- 2
ges, ideo potius delectos patrum ad eum missos, quam legatis eius
Romae daretur responsum, sed ut in perpetuum mentio eius
rei finiretur, neu in tantis mutuis beneficiis in vicem animi solli-
citarentur, cum ille peteret, quod contra libertatem populi Ro-
mani esset, Romani, nisi in perniciem suam faciles esse vellent,
negarent, cui nihil negatum vellent. non in regno populum Ro- 3
manum, sed in libertate esse. ita induxisse in animum, hostibus
potius quam regibus portas patefacere; ea esse vota omnium,
ut, qui libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit. proinde, 4
si salvam esse vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare.
rex verecundia victus 'quando id certum atque obstinatum est' 5
inquit, 'neque ego obtundam saepius eadem nequiquam agendo,
nec Tarquinios spe auxilii, quod nullum in me est, frustrabor.
alium hinc, seu bello opus est seu quiete, exilio quaerant locum,
ne quid meam vobiscum pacem distineat.' dictis facta amiciora 6
adiecit: obsidum quod reliquum erat reddidit, agrum Veientem
foedere ad Ianiculum icto ademptum restituit. Tarquinius spe 7
omni reditus incisa exulatum ad generum Mamilium Octavium
Tusculum abiit. Romanis pax fida ita cum Porsinna fuit.

Consules M. Valerius P. Postumius. eo anno bene pugna- 16
tum cum Sabinis; consules triumpharunt. maiore inde mole Sa- 2
bini bellum parabant. adversus eos et nè quid simul ab Tusculo,
unde, etsi non apertum, suspectum tamen bellum erat, repentini
periculi oriretur, P. Valerius quartum T. Lucretius iterum con-
sules facti. seditio inter belli pacisque auctores orta in Sabinis 3
aliquantum inde virium transtulit ad Romanos. namque Attius 4
Clausus, cui postea Ap. Claudio fuit Romae nomen, cum pacis
ipse auctor a turbatoribus belli premeretur nec par factioni esset,
ab Inregillo, magna clientium comitatus manu, Romam transfugit.
his civitas data agerque trans Anienem: vetus Claudia tribus ad- 5
ditis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellata.
Appius inter patres lectus haud ita multo post in principum di-
gnationem pervenit. consules infesto exercitu in agrum Sabinum 6
profecti cum ita vastatione, dein proelio adflixissent opes ho-
stium, ut diu nihil inde rebellionis timeri posset, triumphantes
Romam redierunt. P. Valerius, omnium consensu princeps belli 7
pacisque artibus, anno post Agrippa Menenio P. Postumio con-
sulibus moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis,

ut funeri sumptus deesset: de publico est datus. luxere matro-
8 nae ut Brutum. eodem anno duae coloniae Latinae, Pometia et
Cora, ad Auruncos deficiunt. cum Auruncis bellum initum, fu-
soque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consulibus
ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam compul-
9 sum est. nec magis post proelium quam in proelio caedibus
temperatum est: et caesi aliquanto plures erant quam capti, et
captos passim trucidaverunt; ne ab obsidibus quidem, qui tre-
centi accepti numero erant, ira belli abstinuit. et hoc anno Ro-
mae triumphatum.
17 Secuti consules Opiter Verginius Sp. Cassius Pometiam pri-
2 mo vi, deinde vineis aliisque operibus oppugnarunt. in quos Au-
runci magis iam inexpiabili odio quam spe aliqua aut occasione
coorti cum plures igni quam ferro armati excucurrissent, caede
3 incendioque cuncta conplent. vineis incensis, multis hostium
vulneratis et occisis consulum quoque alterum — sed utrum [no-
men], auctores non adiciunt — gravi vulnere ex equo deiectum
4 prope interfecerunt. Romam inde male gesta re reditum. inter
multos saucios consul spe incerta vitae relatus. interiecto deinde
haud magno spatio, quod vulneribus curandis supplendoque exer-
citui satis esset, cum ira maiore [bellum] tum viribus etiam auctis
5 Pometiae arma inlata. et cum vineis refectis aliaque mole belli
6 iam in eo esset, ut in muros evaderet miles, deditio est facta. ce-
terum nihilo minus foeda dedita urbe, quam si capta foret, Au-
runci passi: principes securi percussi, sub corona venierunt co-
7 loni alii; oppidum dirutum, ager veniit. consules magis ob iras
graviter ultas quam ob magnitudinem perfecti belli triumpharunt.
18 Insequens annus Postumum Cominium et T. Larcium con-
2 sules habuit. eo anno Romae, cum per ludos ab Sabinorum iu-
ventute per lasciviam scorta raperentur, concursu hominum rixa
ac prope proelium fuit, parvaque ex re ad rebellionem spectare
3 res videbatur. super belli Latini metum id quoque accesserat,
quod triginta iam coniurasse populos concitante Octavio Mamilio
4 satis constabat. in hac tantarum expectatione rerum sollicita
civitate dictatoris primum creandi mentio orta. sed nec quo an-
no, nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquiniana essent
— id quoque enim traditur —, parum creditum sit, nec quis
5 primum dictator creatus sit, satis constat. apud veterrimos ta-
men auctores T. Larcium dictatorem primum, Sp. Cassium ma-
gistrum equitum creatos invenio. consulares legere: ita lex iube-
6 bat de dictatore creando lata. eo magis adducor, ut credam Lar-
cium, qui consularis erat, potius quam M'. Valerium M. filium
Volesi nepotem, qui nondum consul fuerat, moderatorem et ma-

gistrum consulibus appositum; quin, si maxime ex ea familia 7
legi dictatorem vellent, patrem multo potius M. Valerium spec-
tatae virtutis et consularem virum legissent.

Creato dictatore primum Romae, postquam praeferri secu- 8
res viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores es-
sent ad dicto parendum. neque enim, ut in consulibus, qui pari
potestate essent, alterius auxilium, neque provocatio erat neque
ullum usquam nisi in cura parendi auxilium. Sabinis etiam crea- 9
tus Romae dictator eo magis, quod propter se creatum credide-
rant, metum incussit. itaque legatos de pace mittunt. quibus 10
orantibus dictatorem senatumque, ut veniam erroris hominibus
adulescentibus darent, responsum, ignosci adulescentibus posse,
senibus non posse, qui bella ex bellis sererent. actum tamen est 11
de pace, inpetrataque foret, si, quod inpensae factum in bellum
erat, praestare Sabini — id enim postulatum erat — in animum
induxissent. bellum indictum; tacitae indutiae quietum annum
tenuere.

Consules Ser. Sulpicius M'. Tullius; nihil dignum memoria 19
actum. T. Aebutius deinde et C. Vetusius. his consulibus Fide- 2
nae obsessae, Crustumeria capta; Praeneste ab Latinis ad Ro-
manos descivit. nec ultra bellum Latinum gliscens iam per ali-
quot annos dilatum. A. Postumius dictator T. Aebutius magister 3
equitum magnis copiis peditum equitumque profecti ad lacum
Regillum in agro Tusculano agmini hostium occurrerunt et, 4
quia Tarquinios esse in exercitu Latinorum auditum est, susti-
neri ira non potuit, quin extemplo confligerent. ergo etiam proe- 5
lium aliquanto quam cetera gravius atque atrocius fuit. non enim
duces ad regendam modo consilio rem adfuere, sed suismet ipsi
corporibus dimicantes miscuere certamina, nec quisquam proce-
rum ferme hac aut illa ex acie sine vulnere praeter dictatorem
Romanum excessit. in Postumium prima in acie suos adhortan- 6
tem instruentemque Tarquinius Superbus, quamquam iam aetate
et viribus erat gravior, equum infestus admisit ictusque ab latere
concursu suorum receptus in tutum est. et ad alterum cornu 7
Aebutius magister equitum in Octavium Mamilium impetum de-
derat nec fefellit veniens Tusculanum ducem; contra quem et
ille concitat equum. tantaque vis infestis venientium hastis fuit, 8
ut brachium Aebutio traiectum sit, Mamilio pectus percussum.
hunc quidem in secundam aciem Latini recepere; Aebutius cum 9
saucio brachio tenere telum non posset, pugna excessit. Latinus 10
dux nihil deterritus vulnere proelium ciet et, quia suos perculsos
videbat, arcessit cohortem exulum Romanorum, cui L. Tar-
quini filius praeerat. ea, quo maiore pugnabat ira ob erepta bona

20 patriamque ademptam, pugnam parumper restituit. referen-
tibus iam pedem ab ea parte Romanis M. Valerius, Publicolae
frater, conspicatus ferocem iuvenem Tarquinium ostentantem se
2 in prima exulum acie, domestica etiam gloria accensus, ut, cuius
familiae decus eiecti reges erant, eiusdem interfecti forent, sub-
3 dit calcaria equo et Tarquinium infesto spiculo petit. Tarquinius
retro in agmen suorum infenso cessit hosti. Valerium temere
invectum in exulum aciem ex transverso quidam adortus trans-
figit, nec quicquam equitis vulnere equo retardato moribundus
4 Romanus labentibus super corpus armis ad terram defluxit. dic-
tator Postumius postquam cecidisse talem virum, exules feroci-
5 ter citato agmine invehi, suos perculsos cedere animadvertit,
cohorti suae, quam delectam manum praesidii causa circa se habe-
bat, dat signum, ut, quem suorum fugientem viderint, pro hoste
habeant. ita metu ancipiti versi a fuga Romani in hostem et re-
6 stituta acies. cohors dictatoris tum primum proelium iniit; in-
7 tegris corporibus animisque fessos adorti exules caedunt. ibi alia
inter proceres coorta pugna. imperator Latinus ubi cohortem
exulum a dictatore Romano prope circumventam vidit, ex subsi-
8 diariis manipulos aliquot in primam aciem secum rapit. hos ag-
mine venientes T. Herminius legatus conspicatus interque eos
insignem veste armisque Mamilium noscitans tanto vi maiore,
quam paulo ante magister equitum, cum hostium duce proelium
9 iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occiderit Mamilium et
ipse inter spoliandum corpus hostis veruto percussus, cum vic-
tor in castra esset relatus, inter primam curationem exspirave-
10 rit. tum ad equites dictator advolat obtestans, ut fesso iam pe-
dite descendant ex equis et pugnam capessant. dicto paruere:
desiliunt ex equis, provolant in primum et pro antesignanis par-
11 mas obiciunt. recipit extemplo animum pedestris acies, post-
quam iuventutis proceres aequato genere pugnae secum partem
periculi sustinentes vidit. tum demum inpulsi Latini, perculsa-
12 que inclinavit acies. equiti admoti equi, ut persequi hostem pos-
set; secuta et pedestris acies. ibi nihil nec divinae nec humanae
opis dictator praetermittens aedem Castori vovisse fertur ac pro-
nuntiasse militi praemia, qui primus, qui secundus castra hostium
13 intrasset; tantusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant
hostem Romani, castra caperent. hoc modo ad lacum Regillum
pugnatum est. dictator et magister equitum triumphantes in
urbem rediere.

21 Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit. consules
Q. Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempronius et M. Minucius.
2 his consulibus aedis Saturno dedicata, Saturnalia institutus fe-

stus dies. A. deinde Postumius et T. Verginius consules facti. hoc 3
demum anno ad Regillum lacum pugnatum apud quosdam inve-
nio: A. Postumium, quia collega dubiae fidei fuerit, se consula-
tu abdicasse; dictatorem inde factum. tanti errores inplicant 4
temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui
consules secundum quos[dam], nec quid quoque anno actum sit,
in tanta vetustate non rerum modo sed etiam auctorum digerere
possis.

Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. insignis 5
hic annus est nuntio Tarquinii mortis. mortuus Cumis, quo se
post fractas opes Latinorum ad Aristodemum tyrannum contu-
lerat. eo nuntio erecti patres, erecta plebes. sed patribus nimis 6
luxuriosa ea fuit laetitia; plebi, cui ad eam diem summa ope in-
servitum erat, iniuriae a primoribus fieri coepere. eodem anno 7
Signia colonia, quam rex Tarquinius deduxerat, suppleto numero
colonorum iterum deducta est. Romae tribus una et viginti fac-
tae. aedes Mercuri dedicata est idibus Maiis.

Cum Volscorum gente Latino bello neque pax neque bellum 22
fuerat; nam et Volsci conparaverant auxilia, quae mitterent La-
tinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset, et maturavit Ro-
manus, ne proelio uno cum Latino Volscoque contenderet. hac 2
ira consules in Volscum agrum legiones duxere. Volscos consilii
poenam non metuentes necopinata res perculit; armorum in-
memores obsides dant trecentos principum a Cora atque Pome-
tia liberos: ita sine certamine inde abductae legiones. nec ita 3
multo post Volscis levatis metu suum rediit ingenium; rursus oc-
cultum parant bellum Hernicis in societatem armorum adsump-
tis. legatos quoque ad sollicitandum Latium passim dimittunt; sed 4
recens ad Regillum lacum accepta cladis Latinos ira odioque eius,
quicumque arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis absti-
nuit: conprehensos Volscos Romam duxere. ibi traditi consulibus,
indicatumque est Volscos Hernicosque parare bellum Romanis.
relata re ad senatum adeo fuit gratum patribus, ut et captivorum 5
sex milia Latinis remitterent et de foedere, quod prope in per-
petuum negatum fuerat, rem ad novos magistratus reicerent.
enimvero tum Latini gaudere facto; pacis auctores in ingenti 6
gloria esse. coronam auream Iovi donum in Capitolium mittunt.
cum legatis donoque qui captivorum remissi ad suos fuerant,
magna circumfusa multitudo venit. pergunt domos eorum, apud 7
quem quisque servierant; gratias agunt liberaliter habiti cultique
in calamitate sua; inde hospitia iungunt. numquam alias ante
publice privatimque Latinum nomen Romano imperio coniunc-
tius fuit.

23 Sed et bellum Volscum imminebat, et civitas secum ipsa
discors intestino inter patres plebemque flagrabat odio, maxime
2 propter nexos ob aes alienum. fremebant se foris pro libertate
et imperio dimicantes domi a civibus captos et oppressos esse,
tutioremque in bello quam in pace et inter hostis quam inter
cives libertatem plebis esse; invidiamque eam sua sponte gliscen-
3 tem insignis unius calamitas accendit. magno natu quidam
cum omnium malorum suorum insignibus se in forum proiecit.
obsita erat squalore vestis, foedior corporis habitus pallore ac
4 macie perempti; ad hoc promissa barba et capilli efferaverant
speciem oris. noscitabatur tamen in tanta deformitate, et ordines
duxisse aiebant aliaque militiae decora vulgo miserantes eum iac-
tabant; ipse testes honestarum aliquot locis pugnarum cicatrices
5 adverso pectore ostentabat. sciscitantibus, unde ille habitus, unde
deformitas, cum circumfusa turba esset prope in contionis mo-
dum, Sabino bello ait se militantem, quia propter populationes
agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta
omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore imperatum,
6 aes alienum fecisse. id cumulatum usuris primo se agro paterno
avitoque exuisse, deinde fortunis aliis, postremo velut tabem per-
venisse ad corpus; ductum se ab creditore non in servitium, sed
7 in ergastulum et carnificinam esse. inde ostentare tergum foe-
dum recentibus vestigiis verberum. ad haec visa auditaque cla-
mor ingens oritur. non iam foro se tumultus continet, sed
8 passim totam urbem pervadit. nexi vincti solutique se undique
in publicum proripiunt, inplorant Quiritium fidem. nullo loco
deest seditionis voluntarius comes; multis passim agminibus per
9 omnes vias cum clamore in forum curritur. magno cum peri-
culo suo, qui forte patrum in foro erant, in eam turbam incide-
10 runt; nec temperatum manibus foret, ni propere consules, P.
Servilius et Ap. Claudius, ad conprimendam seditionem interve-
nissent. at in eos multitudo versa ostentare vincula sua defor-
11 mitatemque aliam. haec se meritos dicere exprobrantes suam
quisque alius alibi militiam; postulare multo minaciter magis
quam suppliciter, ut senatum vocarent, curiamque ipsi futuri ar-
12 bitri moderatoresque publici consilii circumsistunt. pauci ad-
modum patrum, quos casus obtulerat, contracti ab consulibus;
ceteros metus non curia modo sed etiam foro arcebat, nec agi
13 quicquam per infrequentiam poterat senatus. tum vero eludi
atque extrahi se multitudo putare, et patrum qui abessent, non
casu, non metu, sed inpediendae rei causa abesse, et consules ip-
14 sos tergiversari, nec dubie ludibrio esse miserias suas. iam prope
erat, ut ne consulum quidem maiestas coerceret iras hominum,

cum incerti, morando an veniendo plus periculi contraherent,
tandem in senatum veniunt; frequentique tandem curia non
modo inter patres sed ne inter consules quidem ipsos satis con-
veniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari rem 15
agendam censebat: uno aut altero adrepto quieturos alios; Ser-
vilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti quam
frangi putabat cum tutius tum facilius esse.

Inter haec maior alius terror: Latini equites cum tumul- 24
tuoso advolant nuntio Volscos infesto exercitu ad urbem oppu-
gnandam venire. quae audita — adeo duas ex una civitate dis-
cordia fecerat — longe aliter patres ac plebem adfecere. exul- 2
tare gaudio plebes, ultores superbiae patrum adesse dicere deos;
alius alium confirmare, ne nomina darent: cum omnibus potius
quam solos perituros; patres militarent, patres arma caperent,
ut penes eosdem pericula belli, penes quos praemia essent. at 3
vero curia maesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste
Servilium consulem, cui ingenium magis populare erat, orare, ut
tantis circumventam terroribus expediret rem publicam. tum 4
consul misso senatu in contionem prodit. ibi curae esse patri-
bus ostendit, ut consulatur plebi; ceterum deliberationi de ma-
xima quidem illa, sed tamen parte civitatis metum pro universa
re publica intervenisse. nec posse, cum hostes prope ad portas 5
essent, bello praeverti se quicquam, nec, si sit laxamenti aliquid,
aut plebi honestum esse, nisi mercede prius accepta arma pro
patria non cepisse, neque patribus satis decorum per metum
potius quam postmodo voluntate adflictis civium suorum fortu-
nis consuluisse. contioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, 6
ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quo mi-
nus ei nominis edendi apud consules potestas fieret, neu quis
militis, donec in castris esset, bona possideret aut venderet, li-
beros nepotesve eius moraretur. hoc proposito edicto et qui ade- 7
rant nexi, profiteri extemplo nomina, et undique ex tota urbe
proripientium se ex privato, cum retinendi ius creditori non es-
set, concursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. magna ea 8
manus fuit, neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque
opera enituit. consul copias contra hostem educit; parvo diri-
mente intervallo castra ponit.

Proxima inde nocte Volsci discordia Romana freti, si qua 25
nocturna transitio proditiove fieri posset, temptant castra. sen-
sere vigiles, excitatus exercitus, signo dato concursum est ad
arma; ita frustra id inceptum Volscis fuit. relicum noctis utrim- 2
que quieti datum. postero die prima luce Volsci fossis repletis
vallum invadunt. iamque ab omni parte munimenta vellebantur, 3

cum consul, quamquam cuncti undique, et nexi ante omnes, ut
signum daret, clamabant, experiendi animos militum causa pa-
rumper moratus, postquam satis apparebat ingens ardor, dato
tandem ad erumpendum signo militem avidum certaminis emit-
4 tit. primo statim incursu pulsi hostes; fugientibus, quoad inse-
qui pedes potuit, terga caesa; eques usque ad castra pavidos egit.
mox ipsa castra legionibus circumdatis, cum Volscos inde etiam
5 pavor expulisset, capta direptaque. postero die ad Suessam Po-
metiam, quo confugerant hostes, legionibus ductis, intra paucos
dies oppidum capitur, captum praedae datum. inde paulum re-
6 creatus egens miles. consul cum maxima gloria sua victorem
exercitum Romam reducit. decedentem Romam Ecetranorum
Volscorum legati, rebus suis timentes post Pometiam captam,
adeunt. his ex senatus consulto data pax, ager ademptus.

26 Confestim et Sabini Romanos territavere; tumultus enim
fuit verius quam bellum. nocte in urbem nuntiatum est exerci-
tum Sabinum praedabundum ad Anienem amnem pervenisse;
2 ibi passim diripi atque incendi villas. missus extemplo eo cum
omnibus copiis equitum A. Postumius, qui dictator bello Latino
fuerat; secutus consul Servilius cum delecta peditum manu.
3 plerosque palantes eques circumvenit, nec advenienti peditum
agmini restitit Sabina legio; fessi cum itinere tum populatione
nocturna, magna pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugae
quod satis esset virium habuere.

4 Nocte una audito perfectoque bello Sabino postero die in
magna iam spe undique partae pacis legati Aurunci senatum
5 adeunt, ni decedatur Volsco agro, bellum indicentes. cum lega-
tis simul exercitus Auruncorum domo profectus erat; cuius fama
haud procul iam ab Aricia visi tanto tumultu concivit Romanos,
ut nec consuli ordine patres nec pacatum responsum arma infe-
6 rentibus arma ipsi capientes dare possent. Ariciam infesto
agmine itur, nec procul inde cum Auruncis signa conlata proe-
lioque uno debellatum est.

27 Fusis Auruncis victor tot intra paucos dies bellis Romanus
promissa consulis fidemque senatus expectabat, cum Appius et
insita superbia animo et ut collegae vanam faceret fidem, quam
asperrime poterat, ius de creditis pecuniis dicere. deinceps et,
qui ante nexi fuerant, creditoribus tradebantur et nectebantur
2 alii. quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat. concur-
sus ad Servilium fiebat; illius promissa iactabant; illi exprobra-
bant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas. postula-
bant, ut aut referret ad senatum, aut ut auxilio esset consul
3 civibus suis, imperator militibus. movebant consulem haec, sed

tergiversari res cogebat; adeo in alteram causam non collega so-
lum praeceps erat, sed omnis factio nobilium. ita medium se
gerendo nec plebis vitavit odium nec apud patres gratiam iniit.
patres mollem consulem et ambitiosum rati, plebes fallacem; 4
brevique apparuit adaequasse eum Appii odium. certamen con- 5
sulibus inciderat, uter dedicaret Mercuri aedem. senatus a se
rem ad populum reiecit: utri eorum dedicatio iussu populi data
esset, eum praeesse annonae, mercatorum collegium instituere,
sollemnia pro pontifice iussit suscipere. populus dedicationem 6
aedis dat M. Laetorio, primi pili centurioni, quod facile appare-
ret non tam ad honorem eius, cui curatio altior fastigio suo data
esset, factum quam ad consulum ignominiam. saevire inde uti- 7
que consulum alter patresque; sed plebi creverant animi, et longe
alia quam primo instituerant via grassabantur. desperato enim 8
consulum senatusque auxilio, cum in ius duci debitorem vidis-
sent, undique convolabant. neque decretum exaudiri consulis
prae strepitu et clamore poterat, neque, cum decresset, quisquam
obtemperabat. vi agebatur, metusque omnis et periculum liber- 9
tatis, cum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur,
in creditores a debitoribus verterant. super haec timor incessit 10
Sabini belli; dilectuque decreto nemo nomen dedit, furente Ap-
pio et insectante ambitionem collegae, qui populari silentio rem
publicam proderet et ad id, quod de credita pecunia ius non
dixisset, adiceret, ut ne dilectum quidem ex senatus consulto
haberet: non esse tamen desertam omnino rem publicam neque 11
proiectum consulare imperium, se unum et suae et patrum
maiestatis vindicem fore. cum circumstaret cotidiana multitudo 12
licentia accensa, arripi unum insignem ducem seditionum iussit.
ille cum a lictoribus iam traheretur, provocavit; nec cessisset
provocationi consul, quia non dubium erat populi iudicium, nisi
aegre victa pertinacia foret consilio magis et auctoritate princi-
pum quam populi clamore; adeo supererant animi ad sustinen-
dam invidiam. crescere inde malum in dies non clamoribus 13
modo apertis, sed, quod multo perniciosius erat, secessione oc-
cultisque conloquiis. tandem invisi plebi consules magistratu
abeunt, Servilius neutris, Appius patribus mire gratus.

A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. tum 28
vero plebs incerta, quales habitura consules esset, coetus noctur-
nos, pars Esquiliis, pars in Aventino facere, ne in foro subitis tre-
pidaret consiliis et omnia temere ac fortuito ageret. eam rem 2
consules rati, ut erat, perniciosam ad patres deferunt, sed dela-
tam consulere ordine non licuit; adeo tumultuose excepta est
clamoribus undique et indignatione patrum, si, quod imperio

5*

consulari exequendum esset, invidiam eius consules ad senatum
3 reicerent. profecto, si essent in re publica magistratus, nullum
4 futurum fuisse Romae nisi publicum concilium; nunc in mille
curias contionesque, cum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant
concilia, dispersam et dissipatam esse rem publicam. unum her-
cule virum — id enim plus esse quam consulem —, qualis
Ap. Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos coe-
5 tus fuisse. correpti consules cum, quid ergo se facere vellent,
nihil enim segnius molliusve, quam patribus placeat, acturos,
percunctarentur, decernunt, ut dilectum quam acerrimum ha-
6 beant: otio lascivire plebem. dimisso senatu consules in tribu-
nal escendunt; citant nominatim iuniores. cum ad nomen nemo
responderet, circumfusa multitudo in contionis modum negare
7 ultra decipi plebem posse; numquam unum militem habituros,
ni praestaretur fides publica; libertatem unicuique prius redden-
dam esse quam arma danda, ut pro patria civibusque, non pro
8 dominis pugnent. consules, quid mandatum esset a senatu, vi-
debant, sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter loqueren-
tur, neminem adesse invidiae suae participem. et apparebat
9 atrox cum plebe certamen. prius itaque quam ultima experi-
rentur, senatum iterum consulere placuit. tum vero ad sellas
consulum propere convolavere minimus quisque natu patrum,
abdicare consulatum iubentes et deponere imperium, ad quod
29 tuendum animus deesset. utraque re satis experta tum demum
consules: 'ne praedictum negetis, patres conscripti, adest ingens
seditio. postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam increpant, ad-
sint nobis habentibus dilectum. acerrimi cuiusque arbitrio,
2 quando ita placet, rem agemus.' redeunt in tribunal; citari no-
minatim unum ex iis, qui in conspectu erant, dedita opera iu-
bent. cum staret tacitus et circa eum aliquot hominum, ne forte
violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum consules mittunt.
3 quo repulso tum vero indignum facinus esse clamitantes, qui
patrum consulibus aderant, devolant de tribunali, ut lictori au-
4 xilio essent. sed ab lictore nihil aliud quam prendere prohibito
cum conversus in patres impetus esset, consulum intercursu rixa
sedata est, in qua tamen sine lapide, sine telo plus clamoris at-
5 que irarum quam iniuriae fuerat. senatus tumultuose vocatus
tumultuosius consulitur quaestionem postulantibus iis, qui pul-
sati fuerant, decernente ferocissimo quoque non sententiis ma-
6 gis quam clamore et strepitu. tandem cum irae resedissent, ex-
probrantibus consulibus nihilo plus sanitatis in curia quam in
7 foro esse, ordine consuli coepit. tres fuere sententiae. P. Ver-
ginius rem non vulgabat; de iis tantum, qui fidem secuti P. Ser-

vili consulis Volsco, Aurunco Sabinoque militassent bello, agen-
dum censebat. T. Larcius non id tempus esse, ut merita tan- 8
tummodo exsolverentur; totam plebem aere alieno demersam
esse, nec sisti posse, ni omnibus consulatur; quin, si alia aliorum
sit condicio, accendi magis discordiam quam sedari. Ap. Clau- 9
dius, et natura inmitis et efferatus hinc plebis odio, illinc patrum
laudibus, non miseriis ait, sed licentia tantum concitum turbarum,
et lascivire magis plebem quam saevire. id adeo malum ex pro- 10
vocatione natum; quippe minas esse consulum, non imperium,
ubi ad eos, qui una peccaverint, provocare liceat. 'agedum' in- 11
quit 'dictatorem, a quo provocatio non est, creemus, iam hic,
quo nunc omnia ardent, conticiscet furor. pulset tum mihi lic- 12
torem, qui sciet ius de tergo vitaque sua penes unum illum esse,
cuius maiestatem violarit.'

Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appi sententia; 30
rursus Vergini Larcique exemplo haud salubres, utique Larci
[putabant sententiam], quae totam fidem tolleret. medium maxime
et moderatum utroque consilium Vergini habebatur; sed fac- 2
tione respectuque rerum privatarum, quae semper offecere of-
ficientque publicis consiliis, Appius vicit, ac prope fuit, ut dic-
tator ille idem crearetur; quae res utique alienasset plebem peri- 3
culosissimo tempore, cum Volsci Aequique et Sabini forte una
omnes in armis essent. sed curae fuit consulibus et senioribus 4
patrum, ut *magistratus* imperio suo vehemens mansueto permit-
teretur ingenio. M.' Valerium dictatorem Volesi filium creant. 5
plebes etsi adversus se creatum dictatorem videbat, tamen, cum
provocationem fratris lege haberet, nihil ex ea familia triste nec
superbum timebat. edictum deinde a dictatore propositum confir- 6
mavit animos Servili fere consulis edicto conveniens; sed et ho-
mini et potestati melius rati credi omisso certamine nomina de-
dere. quantus nunquam ante exercitus, legiones decem effectae; 7
ternae inde datae consulibus, quattuor dictator usus.

Nec iam poterat bellum differri. Aequi Latinum agrum in- 8
vaserant. oratores Latinorum ab senatu petebant, ut aut mitte-
rent subsidium aut se ipsos tuendorum finium causa capere ar-
ma sinerent. tutius visum est defendi inermes Latinos quam 9
pati retractare arma. Vetusius consul missus est. is finis popu-
lationibus fuit. cessere Aequi campis locoque magis quam armis
freti summis se iugis montium tutabantur. alter consul in Vol- 10
scos profectus, ne et ipse tereret tempus, vastandis maxime agris
hostem ad conferenda propius castra dimicandumque acie exci-
vit. medio inter castra campo ante suum quisque vallum infestis 11
signis constitere. multitudine aliquantum Volsci superabant;

12 itaque effusi et contemptim pugnam iniere. consul Romanus nec
promovit aciem, nec clamorem reddi passus defixis pilis stare
suos iussit: ubi ad manum venisset hostis, tum coortos tota vi
13 gladiis rem gerere. Volsci cursu et clamore fessi cum se velut
stupentibus metu intulissent Romanis, postquam inpressionem
sensere ex adverso factam et ante oculos micare gladios, haud
secus, quam si in insidias incidissent, turbati vertunt terga; et ne
ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in proelium ierant.
14 Romani contra, quia principio pugnae quieti steterant, vigentes
corporibus, facile adepti fessos et castra impetu ceperunt et ca-
stris exutum hostem Velitras persecuti uno agmine victores cum
15 victis in urbem inrupere; plusque ibi sanguinis promiscua om-
nium generum caede quam in ipsa dimicatione factum. paucis
data venia, qui inermes in deditionem venerunt.

31 Dum haec in Volscis geruntur, dictator Sabinos, ubi longe
2 plurimum belli fuerat, fundit fugatque, exuit castris. equitatu
inmisso mediam turbaverat hostium aciem, quam, dum se cornua
latius pandunt, parum apte introrsum ordinibus [aciem] firmave-
rant; turbatos pedes invasit. eodem impetu castra capta debella-
3 tumque est. post pugnam ad Regillum lacum non alia illis annis
pugna clarior fuit. dictator triumphans urbem invehitur. super
solitos honores locus in circo ipsi posterisque ad spectaculum da-
4 tus, sella in eo loco curulis posita. Volscis devictis Veliternus
ager ademptus; Velitras coloni ab urbe missi et colonia deducta.
cum Aequis post aliquanto pugnatum est invito quidem consule,
5 quia loco iniquo subeundum erat ad hostes; sed milites extrahi
rem criminantes, ut dictator, priusquam ipsi redirent in urbem,
magistratu abiret, inritaque, sicut ante consulis, promissa eius
caderent, perpulere, ut forte temere in adversos montes agmen
6 erigeret. id male commissum ignavia hostium in bonum vertit,
qui, priusquam ad coniectum teli veniretur, obstupefacti audacia
Romanorum relictis castris, quae munitissimis tenuerant locis,
in aversas valles disiluere; ubi satis praedae et victoria incruen-
ta fuit.

7 Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum rerum
eventu nec patribus nec plebi cura decesserat; tanta cum gratia
tum arte praeparaverant faeneratores, quae non modo plebem, sed
8 ipsum etiam dictatorem frustrarentur. namque Valerius post
Vetusi consulis reditum omnium actionum in senatu primam ha-
buit pro victore populo rettulitque, quid de nexis fieri placeret.
9 quae cum reiecta relatio esset, 'non placeo' inquit 'concordiae
auctor; optabitis, mediusfidius, propediem, ut mei similes Ro-
mana plebes patronos habeat. quod ad me attinet, neque fru-

strabor ultra cives meos neque ipse frustra dictator ero. dis- 10
cordiae intestinae, bellum externum fecere, ut hoc magistratu
egeret res publica; pax foris parta est, domi inpeditur; privatus
potius quam dictator seditioni interero.' ita curia egressus dic-
tatura se abdicavit. apparuit causa plebi, suam vicem indignan- 11
tem magistratu abisse; itaque velut persoluta fide, quoniam per
eum non stetisset, quin praestaretur, decedentem domum cum
favore ac laudibus prosecuti sunt.

Timor inde patres incessit, ne, si dimissus exercitus foret, 32
rursus coetus occulti coniurationesque fierent. itaque, quam-
quam per dictatorem dilectus habitus esset, tamen, quoniam in
consulum verba iurassent, sacramento teneri militem rati, per
causam renovati ab Aequis belli educi ex urbe legiones iussere.
quo facto maturata est seditio. et primo agitatum dicitur de con- 2
sulum caede, ut solverentur sacramento; doctos deinde nullam
scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore iniussu con-
sulum in Sacrum montem secessisse — trans Anienem amnem
est, tria ab urbe milia passuum; ea frequentior fama est quam, 3
cuius Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse —;
ibi sine ullo duce vallo fossaque communitis castris quieti, rem 4
nullam nisi necessariam ad victum sumendo, per aliquot dies ne-
que lacessiti neque lacessentes sese tenuere. pavor ingens in ur- 5
be, metuque mutuo suspensa erant omnia. timere relicta ab suis
plebes violentiam patrum; timere patres residem in urbe plebem,
incerti, manere eam an abire mallent. quamdiu autem tranquil- 6
lam, quae secesserit, multitudinem fore? quid futurum deinde,
si quod externum interim bellum existat? nullam profecto nisi 7
in concordia civium spem reliquam ducere; eam per aequa, per
iniqua reconciliandam civitati esse. sic placuit igitur oratorem 8
ad plebem mitti Menenium Agrippam, facundum virum et, quod
inde oriundus erat, plebi carum. is intromissus in castra prisco
illo dicendi et horrido modo nihil aliud quam hoc narrasse fer-
tur: tempore, quo in homine non, ut nunc, omnia in unum con- 9
sentientia, sed singulis membris suum cuique consilium, suus
sermo fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore ac
ministerio ventri omnia quaeri, ventrem in medio quietum nihil
aliud quam datis voluptatibus frui; conspirasse inde, ne manus 10
ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes [quae]
conficerent. hac ira dum ventrem fame domare vellent, ipsa una
membra totumque corpus ad extremam tabem venisse. inde ap- 11
paruisse ventris quoque haud segne ministerium esse, nec ma-
gis ali quam alere eum, reddentem in omnis corporis partes hunc,
quo vivimus vigemusque, divisum pariter in venas, maturum

12 confecto cibo sanguinem. conparando hinc, quam intestina cor-
poris seditio similis esset irae plebis in patres, flexisse mentes
33 hominum. agi deinde de concordia coeptum concessumque in
condiciones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus
auxilii latio adversus consules esset, neve cui patrum capere eum
2 magistratum liceret. itaque tribuni plebei creati duo, C. Licinius
et L. Albinus. hi tres collegas sibi creaverunt. in his Sicinium
fuisse, seditionis auctorem; de duobus, qui fuerint, minus con-
3 venit. sunt, qui duos tantum in Sacro monte creatos tribunos
esse dicant ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Cominius
4 consulatum inierant. his consulibus cum Latinis populis ictum
foedus. ad id feriendum consul alter Romae mansit; alter ad
Volscum bellum missus Antiates Volscos fundit fugatque, con-
5 pulsos in oppidum Longulam persecutus moenibus potitur. inde
protinus Poluscam, item Volscorum, cepit; tum magna vi adortus
est Coriolos. erat tum in castris inter primores iuvenum Cn.
Marcius, adulescens et consilio et manu promptus, cui cogno-
6 men postea Coriolano fuit. cum subito exercitum Romanum Corio-
los obsidentem atque in oppidanos, quos intus clausos habebat,
intentum sine ullo metu extrinsecus imminentis belli Volscae legio-
nes profectae ab Antio invasissent, eodemque tempore ex oppido
7 erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit. is cum delecta
militum manu non modo impetum erumpentium retudit, sed per
patentem portam ferox inrupit caedeque in proximo urbis facta
8 ignem temere arreptum imminentibus muro aedificiis iniecit. cla-
mor inde oppidanorum mixtus muliebri puerilique ploratu ad
terrorem, ut solet, primum orto et Romanis auxit animum et
turbavit Volscos, utpote capta urbe, cui ad ferendam opem vene-
9 rant. ita fusi Volsci Antiates, Corioli oppidum captum; tantum-
que sua laude obstitit famae consulis Marcius, ut, nisi foedus cum
Latinis in columna aenea insculptum monumento esset, ab Sp.
Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium
bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset.

10 Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni in vita
pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior plebi fac-
11 tus. huic interpreti arbitroque concordiae civium, legato patrum
ad plebem, reductori plebis Romanae in urbem sumptus funeri
defuit; extulit eum plebs sextantibus conlatis in capita.

34 Consules deinde T. Geganius P. Minucius facti. eo anno,
cum et foris quieta omnia a bello essent et domi sanata discor-
2 dia, aliud multo gravius malum civitatem invasit, caritas primum
annonae ex incultis per secessionem plebis agris, fames deinde,

qualis clausis solet. ventumque ad interitum servitiorum utique 3
et plebis esset, ni consules providissent dimissis passim ad fru-
mentum coemendum non in Etruriam modo dextris ab Ostia li-
toribus laevoque per Volscos mari usque ad Cumas, sed [quaesi-
tum] in Siciliam quoque; adeo finitimorum odia longinquis coe-
gerant indigere auxiliis. frumentum Cumis cum coemptum esset, 4
naves pro bonis Tarquiniorum ab Aristodemo tyranno, qui heres
erat, retentae sunt; in Volscis Pomptinoque ne emi quidem po-
tuit; periculum quoque ab impetu hominum ipsis frumentatori-
bus fuit; ex Tuscis frumentum Tiberi venit; eo sustentata est 5
plebs. incommodo bello in tam artis commeatibus vexati forent,
ni Volscos iam moventes arma pestilentia ingens invasisset. ea 6
clade conterritis hostium animis, ut etiam, ubi ea remisisset, ter-
rore aliquo tenerentur, et Velitris auxere numerum colonorum
Romani et Norbam in montis novam coloniam, quae arx in
Pomptino esset, miserunt.

M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna vis 7
frumenti ex Sicilia advecta, agitatumque in senatu, quanti plebi
daretur. multi venisse tempus premendae plebis putabant recu- 8
perandique iura, quae extorta secessione ac vi patribus essent.
in primis Marcius Coriolanus, hostis tribuniciae potestatis, ‘si 9
annonam’ inquit ‘veterem volunt, ius pristinum reddant patri-
bus. cur ego plebeios magistratus, cur Sicinium potentem video
sub iugum missus, tamquam ab latronibus redemptus? egone has 10
indignitates diutius patiar quam necesse est? Tarquinium regem
qui non tulerim, Sicinium feram? secedat nunc, avocet plebem;
patet via in Sacrum montem aliosque colles. rapiant frumenta
ex agris nostris, quem ad modum tertio *ante* anno rapuere;
fruantur annona, quam furore suo fecere. audeo dicere hoc malo 11
domitos ipsos potius cultores agrorum fore, quam ut armati per
secessionem coli prohibeant.’ haud tam facile dictu est, facien- 12
dumne fuerit, quam potuisse arbitror fieri, ut condicionibus la-
xandi annonam et tribuniciam potestatem et omnia invitis iura
imposita patres demerent sibi. et senatui nimis atrox visa sen- 35
tentia est, et plebem ira prope armavit: fame se iam sicut hostes
peti, cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quae sola
alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi Cn. Mar-
cio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis Romanae satis-
fiat. eum sibi carnificem novum exortum, qui aut mori aut
servire iubeat. in exeuntem e curia impetus factus esset, ni perop- 2
portune tribuni diem dixissent. ibi ira est suppressa; se iudi-
cem quisque, se dominum vitae necisque inimici factum videbat.
contemptim primo Marcius audiebat minas tribunicias: auxilii, 3

non poenae ius datum illi potestati, plebisque, non patrum tribu-
nos esse. sed adeo infensa erat coorta plebs, ut unius poena de-
4 fungendum esset patribus. restiterunt tamen adversa invidia
usique sunt qua suis quisque, qua totius ordinis viribus. ac pri-
mo temptata res est, si dispositis clientibus absterrendo singulos
5 a coitionibus conciliisque disicere rem possent. universi deinde
processere — quidquid erat patrum, reos diceres — precibus
plebem exposcentes, unum sibi civem, unum senatorem, si inno-
6 centem absolvere nollent, pro nocente donarent. ipse cum die
dicta non adesset, perseveratum in ira est. damnatus absens in
Volscos exulatum abiit minitans patriae hostilesque iam tum
spiritus gerens. venientem Volsci benigne excepere benignius-
que in dies colebant, quo maior ira in suos eminebat, crebrae-
7 que nunc querellae, nunc minae percipiebantur. hospitio uteba-
tur Atti Tulli. longe is tum princeps Volsci nominis erat Roma-
nisque semper infestus. ita cum alterum vetus odium, alterum
8 ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. haud
facile credebant plebem suam inpelli posse, ut totiens infeliciter
temptata arma caperent: multis saepe bellis, pestilentia postremo
amissa iuventute fractos spiritus esse; arte agendum in exo-
leto iam vetustate odio, ut recenti aliqua ira exacerbarentur
animi.

36 Ludi forte ex instauratione magni Romae parabantur. in-
staurandi haec causa fuerat: ludis mane servum quidam pater
familiae nondum commisso spectaculo sub furca caesum medio
egerat circo; coepti inde ludi, velut ea res nihil ad religionem
2 pertinuisset. haud ita multo post T. Latinio, de plebe homini,
somnium fuit: visus Iuppiter dicere sibi ludis praesultatorem
displicuisse; nisi magnifice instaurarentur ii ludi, periculum urbi
3 fore; iret, ea consulibus nuntiaret. quamquam haud sane liber
erat religione animus, verecundia tamen maiestatis magistratuum
4 timorque vicit, ne in ora hominum pro ludibrio abiret. magno
illi ea cunctatio stetit; filium namque intra paucos dies amisit.
cuius repentinae cladis ne causa dubia esset, aegro animi eadem
illa in somnis obversata species visa est rogitare, satin magnam
spreti numinis haberet mercedem; maiorem instare, ni eat pro-
5 pere ac nuntiet consulibus. iam praesentior res erat. cunctan-
tem tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta est debilitate
6 subita. tunc enimvero deorum ira admonuit. fessus igitur ma-
lis praeteritis instantibusque consilio propinquorum adhibito
cum visa atque audita et obversatum totiens *in* somno Iovem, mi-
nas irasque caelestes repraesentatas casibus suis exposuisset, con-
sensu inde haud dubio omnium, qui aderant, in forum ad con-

sules lectica defertur. inde in curiam iussu consulum delatus 7
eadem illa cum patribus ingenti omnium admiratione enarrasset,
ecce aliud miraculum: qui captus omnibus membris delatus in 8
curiam esset, eum functum officio pedibus suis domum redisse
traditum memoriae est.

Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus decrevit. ad eos 37
ludos auctore Attio Tullio vis magna Volscorum venit. prius- 2
quam committerentur ludi, Tullius, ut domi compositum cum
Marcio fuerat, ad consules venit; dicit esse, quae secreto agere
de re publica velit. arbitris remotis 'invitus' inquit, 'quod se- 3
quius sit, de meis civibus loquor. non tamen admissum quic-
quam ab iis criminatum venio, sed cautum, ne admittant. nimio 4
plus quam vellem nostrorum ingenia sunt mobilia. multis id cla- 5
dibus sensimus, quippe qui non nostro merito, sed vestra patien-
tia incolumes simus. magna hic nunc Volscorum multitudo est;
ludi sunt; spectaculo intenta civitas erit. memini, quid per ean- 6
dem occasionem ab Sabinorum iuventute in hac urbe commis-
sum sit; horret animus, ne quid inconsulte ac temere fiat. haec
nostra vestraque causa prius dicenda vobis, consules, ratus sum.
quod ad me attinet, extemplo hinc domum abire in animo est, 7
ne cuius facti dictive contagione praesens violer.' haec locutus
abiit. consules cum ad patres rem dubiam sub auctore certo 8
detulissent, auctor magis, ut fit, quam res ad praecavendum vel
ex supervacuo movit; factoque senatus consulto, ut urbe exce-
derent Volsci, praecones dimittuntur, qui omnes eos proficisci
ante noctem iuberent. ingens pavor primo discurrentis ad suas 9
res tollendas in hospitia perculit; proficiscentibus deinde indi-
gnatio oborta, se ut consceleratos contaminatosque ab ludis, fe-
stis diebus, coetu quodam modo hominum deorumque abactos
esse. cum prope continuato agmine irent, praegressus Tullius 38
ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum exci-
piens querendo indignandoque, et eos ipsos sedulo audientes se-
cunda irae verba et per eos multitudinem aliam in subiectum
viae campum deduxit. ibi in contionis modum orationem exorsus 2
veteres populi Romani iniurias cladesque gentis Volscorum **
'ut omnia' inquit 'obliviscamini alia, hodiernam hanc contume-
liam quo tandem animo fertis, qua per nostram ignominiam lu-
dos commisere? an non sensistis triumphatum hodie de vobis 3
esse? vos omnibus, civibus peregrinis, tot finitimis populis spec-
taculo abeuntes fuisse, vestras coniuges, vestros liberos traduc-
tos per ora hominum? quid eos, qui audivere vocem praeconis, 4
quid, qui nos videre abeuntes, quid eos, qui huic ignominioso
agmini fuere obvii, existimasse putatis, nisi aliquod profecto ne-

fas esse, quod, si intersimus spectaculo, violaturi simus ludos
piaculumque merituri, ideo nos ab sede piorum, coetu concilio-
5 que abigi? quid deinde? illud non succurrit, vivere nos, quod
maturarimus proficisci? si hoc profectio et non fuga est. et
hanc urbem vos non hostium ducitis, ubi si unum diem morati
essetis, moriendum omnibus fuit? bellum vobis indictum est,
6 magno eorum malo, qui indixere, si viri estis.' ita et sua
sponte irarum pleni et incitati domos inde digressi sunt insti-
gandoque suos quisque populos effecere, ut omne Volscum no-
men deficeret.

39 Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententia
lecti Attius Tullius et Cn. Marcius, exul Romanus, in quo aliquan-
2 to plus spei repositum. quam spem nequaquam fefellit, ut facile
appareret ducibus validiorem quam exercitu rem Romanam esse.
Cerceios profectus primum colonos inde Romanos expulit libe-
3 ramque eam urbem Volscis tradidit; inde in Latinam viam trans-
versis tramitibus transgressus Satricum, Longulam, Poluscam,
4 Coriolos, novella haec Romanis oppida ademit; inde Lavinium
recepit; tum deinceps Corbionem, Vetelliam, Trebium, Labicos, Pe-
5 dum cepit. postremum ad urbem a Pedo ducit et ad fossas Cluilias
quinque ab urbe milia passuum castris positis populatur inde
6 agrum Romanum custodibus inter populatores missis, qui patri-
ciorum agros intactos servarent, sive infensus plebi magis, sive
7 ut discordia inde inter patres plebemque oreretur. quae profecto
orta esset — adeo tribuni iam ferocem per se plebem criminando
in primores civitatis instigabant —, sed externus timor, maximum
concordiae vinculum, quamvis suspectos infensosque inter se iun-
8 gebat animos. id modo non conveniebat, quod senatus consules-
que nusquam alibi spem quam in armis ponebant, plebes omnia
9 quam bellum malebat. Sp. Nautius iam et Sex. Furius consules
erant. eos recensentes legiones, praesidia per muros aliaque, in
quibus stationes vigiliasque esse placuerat, loca distribuentis mul-
titudo ingens pacem poscentium primum seditioso clamore con-
terruit, deinde vocare senatum, referre de legatis ad Cn. Marcium
10 mittendis coegit. acceperunt relationem patres, postquam appa-
ruit labare plebis animos; missique de pace ad Marcium oratores
11 atrox responsum rettulerunt: si Volscis ager redderetur, posse
agi de pace; si praeda belli per otium frui velint, memorem se
et civium iniuriae et hospitum beneficii adnisurum, ut appareat
12 exilio sibi inritatos, non fractos animos esse. iterum deinde iidem
missi non recipiuntur in castra. sacerdotes quoque suis insigni-
bus velatos isse supplices ad castra hostium traditum est; nihilo
40 magis quam legatos flexisse animum. tum matronae ad Veturiam,

matrem Coriolani, Volumniamque uxorem frequentes coeunt.
id publicum consilium an muliebris timor fuerit, parum invenio;
pervicere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia 2
duos parvos ex Marcio ferens filios secum in castra hostium irent,
et, quoniam armis viri defendere urbem non possent, mulieres
precibus lacrimisque defenderent. ubi ad castra ventum est nun- 3
tiatumque Coriolano est adesse ingens mulierum agmen, [in] pri-
mo, ut qui nec publica maiestate in legatis nec in sacerdotibus
tanta offusa oculis animoque religione metus esset, multo obsti-
natior adversus lacrimas muliebres erat. dein familiarium qui- 4
dam, qui insignem maestitia inter ceteras cognoverat Veturiam
inter nurum nepotesque stantem, 'nisi me frustrantur' inquit
'oculi, mater tibi coniunxque et liberi adsunt'. Coriolanus pro- 5
pe ut amens consternatus ab sede sua cum ferret matri obviae
conplexum, mulier in iram ex precibus versa 'sine, priusquam
conplexum accipio, sciam' inquit, 'ad hostem an ad filium ve-
nerim, captiva materne in castris tuis sim. in hoc me longa vita 6
et infelix senecta traxit, ut exulem te, deinde hostem viderem?
potuisti populari hanc terram, quae te genuit atque aluit? non 7
tibi, quamvis infesto animo et minaci perveneras, ingredienti fi-
nes ira cecidit? non, cum in conspectu Roma fuit, succurrit 'in-
tra illa moenia domus ac penates mei sunt, mater, coniunx libe-
rique?' ergo ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur; nisi 8
filium haberem, libera in libera patria mortua essem. sed ego
nihil iam pati nec tibi turpius nec mihi miserius possum nec,
ut sum miserrima, diu futura sum; de his videris, quos, si pergis, 9
aut inmatura mors aut longa servitus manet.' uxor deinde ac
liberi amplexi, fletusque ab omni turba mulierum ortus et con-
ploratio sui patriaeque fregere tandem virum. conplexus inde suos 10
dimittit; ipse retro ab urbe castra movit. abductis deinde legi-
onibus ex agro Romano invidia rei oppressum perisse tradunt alii
alio leto. apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad
senectutem vixisse eundem invenio; refert certe hanc saepe eum 11
exacta aetate usurpasse vocem, multo miserius seni exilium esse.
non inviderunt laude sua mulieribus viri Romani; adeo sine ob-
trectatione gloriae alienae vivebatur; monumento quoque quod 12
esset, templum Fortunae muliebri aedificatum dedicatumque est.

Rediere deinde Volsci adiunctis Aequis in agrum Romanum,
sed Aequi Attium Tullium haud ultra tulere ducem. hinc ex cer- 13
tamine, Volsci Aequine imperatorem coniuncto exercitui darent,
seditio, deinde atrox proelium ortum. ibi fortuna populi Romani
duos hostium exercitus haud minus pernicioso quam pertinaci
certamine confecit.

14 Consules T. Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci, Aquilio
Hernici — nam ii quoque in armis erant — provincia evenit. eo
anno Hernici devicti; cum Volscis aequo Marte discessum est.
41 Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius consules facti. cum
Hernicis foedus ictum; agri partes duae ademptae. inde dimi-
2 dium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius erat. adi-
ciebat huic muneri agri aliquantum, quem publicum possideri a
privatis criminabatur. id multos quidem patrum, ipsos posses-
sores, periculo rerum suarum terrebat; sed et publica patribus
sollicitudo inerat, largitione consulem periculosas libertati opes
3 struere. tum primum lex agraria promulgata est, numquam de-
inde usque ad hanc memoriam sine maximis motibus rerum agi-
4 tata. consul alter largitioni resistebat auctoribus patribus nec
omni plebe adversante, quae primo coeperat fastidire munus vul-
5 gatum a civibus exisse in socios; saepe deinde et Verginium
consulem in contionibus velut vaticinantem audiebat, pestilens
collegae munus esse, agros illos servitutem iis, qui acceperint, la-
6 turos, regno viam fieri. quid ita enim adsumi socios et nomen
Latinum? quid attinuisse Hernicis, paulo ante hostibus, capti
agri partem tertiam reddi, nisi ut eae gentes pro Coriolano du-
7 ce Cassium habeant? popularis iam esse dissuasor et interces-
sor legis agrariae coeperat. uterque deinde consul certatim plebi
indulgere. Verginius dicere passurum se adsignari agros, dum
8 ne cui nisi civi Romano adsignentur; Cassius, quia in agraria
largitione ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut alio
munere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo fru-
9 mento pecuniam acceptam retribui populo. id vero haud secus
quam praesentem mercedem regni aspernata plebes; adeo prop-
ter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia, munera
10 eius in animis hominum respuebantur. quem, ubi primum ma-
gistratu abiit, damnatum necatumque constat. sunt, qui patrem
auctorem eius supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse
ac necasse peculiumque filii Cereri consecravisse; signum inde
11 factum esse et inscriptum 'ex Cassia familia datum.' invenio
apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone
Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis, damnatumque po-
puli iudicio, dirutas publice aedes. ea est area ante Telluris ae-
12 dem. ceterum, sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium,
damnatur Ser. Cornelio Q. Fabio consulibus.
42 Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. dulcedo agrariae
legis ipsa per se dempto auctore subibat animos, accensaque ea
cupiditas est malignitate patrum, qui devictis eo anno Volscis
2 Aequisque militem praeda fraudavere. quidquid captum ex ho-

stibus est, vendidit Fabius consul ac redegit in publicum. invi-
sum erat Fabium nomen plebi propter novissimum consulem;
tenuere tamen patres, ut cum L. Aemilio Caeso Fabius consul
crearetur. eo infestior facta plebes seditione domestica bellum 3
externum excivit. bello deinde civiles discordiae intermissae. uno
animo patres ac plebs rebellantes Volscos et Aequos duce Aemi-
lio prospera pugna vicere. plus tamen hostium fuga quam proe- 4
lium absumpsit: adeo pertinaciter fusos insecuti sunt equites. Ca- 5
storis aedes eodem anno idibus Quintilibus dedicata est. vota
erat Latino bello *a* Postumio dictatore; filius eius duumvir ad id
ipsum creatus dedicavit.

Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae legis animi 6
plebis. tribuni plebi popularem potestatem lege populari cele-
brabant; patres satis superque gratuiti furoris in multitudine cre-
dentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta horrebant.
acerrimi patribus duces ad resistendum consules fuere. ea igitur 7
pars rei publicae vicit nec in praesens modo, sed in venientem
etiam annum M. Fabium, Caesonis fratrem, et magis invisum al-
terum plebi accusatione Sp. Cassi, L. Valerium, consules dedit.
certatum eo quoque anno cum tribunis est. vana lex vanique 8
legis auctores iactando inritum munus facti. Fabium inde nomen
ingens post tres continuos consulatus unoque velut tenore omnes
expertos tribuniciis certaminibus habitum; itaque, ut bene loca-
tus, mansit in ea familia aliquamdiu honos. bellum inde Veiens
initum, et Volsci rebellarunt. sed ad bella externa prope super- 9
erant vires, abutebanturque iis inter semet ipsos certando. ac- 10
cessere ad aegras iam omnium mentes prodigia caelestia, prope
cotidianas in urbe agrisque ostentantia minas; motique ita nu-
minis causam nullam aliam vates canebant publice privatimque
nunc extis nunc per aves consulti, quam haud rite sacra fieri.
qui terrores tamen eo evasere, ut Oppia virgo Vestalis damnata 11
incesti poenas dederit.

Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti. eo anno non 43
segnior discordia domi et bellum foris atrocius fuit. ab Aequis
arma sumpta; Veientes agrum quoque Romanorum populantes
inierunt. quorum bellorum crescente cura K. Fabius et Sp.
Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, Aequi oppugna- 2
bant; Veientes pleni iam populationum Romam ipsam se oppu-
gnaturos minabantur. qui terrores cum conpescere deberent, 3
auxere insuper animos plebis; redibatque non sua sponte plebi
mos detractandi militiam, sed Sp. Licinius tribunus plebis, ve-
nisse tempus ratus per ultimam necessitatem legis agrariae patri-
bus iniungendae, susceperat rem militarem impediendam. ceterum 4

tota invidia tribuniciae potestatis versa in auctorem est, nec in
eum consules acrius quam ipsius collegae coorti sunt, auxilioque
5 eorum dilectum consules habent. ad duo simul bella exercitus scri-
bitur; ducendus Fabio in Veientes, in Aequos Furio datur. et in
6 Aequis quidem nihil dignum memoria gestum est, Fabio aliquanto
plus negotii cum civibus quam cum hostibus fuit. unus ille vir,
ipse consul, rem publicam sustinuit, quam exercitus odio consu-
7 lis, quantum in se fuit, prodebat. nam cum consul praeter ceteras
imperatorias artes, quas parando gerendoque bello edidit plurimas,
ita instruxisset aciem, ut solo equitatu emisso exercitum hostium
8 funderet, insequi fusos pedes noluit; nec illos, etsi non adhortatio
invisi ducis, suum saltem flagitium et publicum in praesentia de-
decus, postmodo periculum, si animus hosti redisset, cogere po-
9 tuit gradum accelerare aut, si aliud nihil, stare instructos. iniussu
signa referunt maestique — crederes victos —, execrantes nunc
imperatorem nunc navatam ab equite operam, redeunt in castra.
10 nec huic tam pestilenti exemplo remedia ulla ab imperatore
quaesita sunt; adeo excellentibus ingeniis citius defuerit ars, qua
11 civem regant, quam qua hostem superent. consul Romam rediit
non tam belli gloria aucta quam inritato exacerbatoque in se mi-
litum odio. obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente consulatus
maneret; M. Fabium consulem creant, Fabio collega Cn. Man-
lius datur.

44 Et hic annus tribunum auctorem legis agrariae habuit. Ti.
Pontificius fuit. is eandem viam, velut processisset Sp. Licinio,
2 ingressus dilectum paulisper inpediit. perturbatis iterum patri-
bus Ap. Claudius victam tribuniciam potestatem dicere priore
anno, in praesentia re, exemplo in perpetuum, quando inven-
3 tum sit suis ipsam viribus dissolvi. neque enim umquam defutu-
rum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam melioris partis
bono publico velit quaesitam; et plures, si pluribus opus sit, tri-
bunos ad auxilium consulum paratos fore, et unum vel adversus
4 omnes satis esse. darent modo et consules et primores patrum
operam, ut, si minus omnes, aliquos tamen ex tribunis rei pu-
5 blicae et senatui conciliarent. praeceptis Appii moniti patres et
universi comiter ac benigne tribunos appellare, et consulares, ut
cuique eorum privatim aliquid iuris adversus singulos erat, partim
gratia partim auctoritate obtinuere, ut tribuniciae potestatis vires
6 salubres vellent rei publicae esse; novemque tribunorum adver-
sus unum moratorem publici commodi auxilio dilectum consules
habent.

7 Inde ad Veiens bellum profecti, quo undique ex Etruria
auxilia convenerant, non tam Veientium gratia concitata, quam

quod in spem ventum erat discordia intestina dissolvi rem Ro-
manam posse. principesque in omnium Etruriae populorum con- 8
ciliis fremebant aeternas opes esse Romanas, nisi inter semet
ipsi seditionibus saeviant. id unum venenum, eam labem civita-
tibus opulentis repertam, ut magna imperia mortalia essent. diu 9
sustentatum id malum partim patrum consiliis partim patientia
plebis, iam ad extrema venisse. duas civitates ex una factas,
suos cuique parti magistratus, suas leges esse. primum in dilecti- 10
bus saevire solitos, eosdem in bello tamen paruisse ducibus. qua-
licumque urbis statu manente disciplina militari sisti potuisse;
iam non parendi magistratibus morem in castra quoque Roma-
num militem sequi. proximo bello in ipsa acie, in ipso certamine
consensu exercitus traditam ultro victoriam victis Aequis, signa
deserta, imperatorem in acie relictum, iniussu in castra reditum;
profecto, si instetur, suo milite vinci Romam posse. nihil aliud 12
opus esse quam indici ostendique bellum; cetera sua sponte fata
et deos gesturos. hae spes Etruscos armaverant multis in vicem
casibus victos victoresque. consules quoque Romani nihil prae- 45
terea aliud quam suas vires, sua arma horrebant. memoria pes-
simi proximo bello exempli terrebat, ne rem committerent eo,
ubi duae simul acies timendae essent. itaque castris se tenebant, 2
tam ancipiti periculo aversi: diem tempusque forsitan ipsum le-
niturum iras sanitatemque animis adlaturum. Veiens hostis Etru- 3
scique eo magis praepropere agere; lacessere ad pugnam primo
obequitando castris provocandoque, postremo, ut nihil movebant,
qua consules ipsos, qua exercitum increpando: simulationem in- 4
testinae discordiae remedium timoris inventum, et consules ma-
gis non confidere quam non credere suis militibus; novum sedi-
tionis genus, silentium otiumque inter armatos. ad haec in novita-
tem generis originisque qua falsa, qua vera iacere. haec cum sub 5
ipso vallo portisque streperent, haud aegre consules pati; at in-
peritae multitudini nunc indignatio, nunc pudor pectora versare et
ab intestinis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle successum
non patribus, non consulibus; externa et domestica odia certare
in animis. tandem superant externa; adeo superbe insolenterque 6
hostis eludebat. frequentes in praetorium conveniunt; poscunt
pugnam, postulant, ut signum detur. consules velut deliberabundi 7
capita conferunt, diu conlocuntur. pugnare cupiebant, sed retro
revocanda et abdenda cupiditas erat, ut adversando remorandoque
incitato semel militi adderent impetum. redditur responsum in- 8
maturam rem agi, nondum tempus pugnae esse; castris se tene-
rent. edicunt inde, ut abstineant pugna: si quis iniussu pugnave-
rit, ut in hostem animadversuros. ita dimissis, quo minus consu- 9

les velle credunt, crescit ardor pugnandi. accendunt insuper
hostes ferocius multo, ut statuisse non pugnare consules cognitum
10 est: quippe inpune se insultaturos, non credi militi arma, rem
ad ultimum seditionis erupturam, finemque venisse Romano im-
perio. his freti occursant portis, ingerunt probra, aegre abstinent,
11 quin castra oppugnent. enimvero non ultra contumeliam pati
Romanus posse; totis castris undique ad consules curritur; non
iam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant, sed
passim omnes clamoribus agunt. matura res erat; tergiversantur
12 tamen. Fabius deinde, ad crescentem tumultum iam metu sedi-
tionis collega concedente, cum silentium classico fecisset: 'ego
istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne scirem, ipsi fecerunt.
13 itaque certum atque decretum est non dare signum, nisi victores
se redituros ex hac pugna iurant. consulem Romanum miles
semel in acie fefellit, deos numquam fallet.' centurio erat M. Fla-
14 voleius, inter primores pugnae flagitator. 'victor' inquit, 'M.
Fabi, revertar ex acie.' si fallat, Iovem patrem Gradivumque
Martem aliosque iratos invocat deos. idem deinceps omnis ex-
ercitus in se quisque iurat. iuratis datur signum; arma capiunt;
15 eunt in pugnam irarum speique pleni. nunc iubent Etruscos pro-
bra iacere, nunc armati sibi quisque lingua promptum hostem
16 offerri. omnium illo die, qua plebis, qua patrum, eximia virtus
fuit; Fabium nomen [Fabia gens] maxime enituit. multis civilibus
certaminibus infensos plebis animos illa pugna sibi reconciliare
statuunt.
46 Instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscaeque legiones de-
tractant. prope certa spes erat non magis secum pugnaturos,
quam pugnarint cum Aequis; maius quoque aliquod in tam inri-
tatis animis et occasione ancipiti haud desperandum esse facinus.
2 res aliter longe evenit; nam non alio ante bello infestior Roma-
nus — adeo hinc contumeliis hostes, hinc consules mora exacer-
3 baverant — proelium iniit. vix explicandi ordinis spatium Etru-
scis fuit, cum pilis inter primam trepidationem abiectis temere
magis quam emissis pugna iam in manus, iam ad gladios, ubi
4 Mars est atrocissimus, venerat. inter primores genus Fabium in-
signe spectaculo exemploque civibus erat. ex his Q. Fabium
— tertio hic anno ante consul fuerat — principem in confertos
Veientes euntem ferox viribus et armorum arte Tuscus, incautum
inter multas versantem hostium manus, gladio per pectus trans-
5 figit; telo extracto praeceps Fabius in vulnus abiit. sensit utra-
que acies unius viri casum, cedebatque inde Romanus, cum M.
Fabius consul transiluit iacentis corpus obiectaque parma 'hoc
6 iurastis' inquit, 'milites, fugientes vos in castra redituros? adeo

ignavissimos hostis magis timetis quam Iovem Martemque, per
quos iurastis? at ego iniuratus aut victor revertar aut prope te
hic, Q. Fabi, dimicans cadam.' consuli tum K. Fabius, prio-
ris anni consul: 'verbisne istis, frater, ut pugnent, te impe-
traturum credis? dii impetrabunt, per quos iuravere; et nos, ut 7
decet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando potius
quam adhortando accendamus militum animos.' sic in primum
infestis hastis provolant duo Fabii totamque moverunt secum
aciem. proelio ex parte una restituto nihilo segnius in cornu al- 47
tero Cn. Manlius consul pugnam ciebat, ubi prope similis for-
tuna est versata. nam ut altero in cornu Q. Fabium, sic in hoc 2
ipsum consulem Manlium iam velut fusos agentem hostis et in-
pigre milites secuti sunt et, ut ille gravi vulnere ictus ex acie
cessit, interfectum rati gradum rettulere; cessissentque loco, ni 3
consul alter cum aliquot turmis equitum in eam partem citato
equo advectus, vivere clamitans collegam, se victorem fuso altero
cornu adesse, rem inclinatam sustinuisset. Manlius quoque ad 4
restituendam aciem se ipse coram offert. duorum consulum
cognita ora accendunt militum animos. simul et vanior iam erat
hostium acies, dum abundante multitudine freti subtracta sub-
sidia mittunt ad castra oppugnanda. in quae haud magno cer- 5
tamine impetu facto, dum praedae magis quam pugnae memo-
res tererent tempus, triarii Romani, qui primam inruptionem
sustinere non potuerant, missis ad consules nuntiis, quo loco
res essent, conglobati ad praetorium redeunt et sua sponte ipsi
proelium renovant. et Manlius consul revectus in castra ad om- 6
nes portas milite opposito hostibus viam clauserat. ea desperatio
Tuscis rabiem magis quam audaciam accendit. nam cum incur-
santes, quacumque exitum ostenderet spes, vano aliquotiens im-
petu issent, globus iuvenum unus in ipsum consulem insignem
armis invadit. prima excepta a circumstantibus tela; sustineri 7
deinde vis nequit. consul mortifero vulnere ictus cadit, fusique
circa omnes. Tuscis crescit audacia; Romanos terror per tota 8
castra trepidos agit, et ad extrema ventum foret, ni legati rapto
consulis corpore patefecissent una porta hostibus viam. ea erum- 9
punt; consternatoque agmine abeuntes in victorem alterum inci-
dunt consulem. ibi iterum caesi fusique passim. victoria egregia
parta, tristis tamen duobus tam claris funeribus. itaque consul 10
decernente senatu triumphum, si exercitus sine imperatore tri-
umphare possit, pro eximia eo bello opera facile passurum re-
spondit; se, familia funesta Q. Fabi fratris morte, re publica ex
parte orba, consule altero amisso, publico privatoque deformem
luctu lauream non accepturum. omni acto triumpho depositus 11

triumphus clarior fuit; adeo spreta in tempore gloria interdum
cumulatior rediit. funera deinde duo deinceps collegae fratrisque
ducit, idem in utroque laudator, cum concedendo illis suas lau-
12 des ipse maximam partem earum ferret. neque inmemor eius,
quod initio consulatus inbiberat, reconciliandi animos plebis,
saucios milites curandos dividit patribus. Fabiis plurimi dati
nec alibi maiore cura habiti. inde populares iam esse Fabii nec
hoc ulla re nisi salubri rei publicae arte.

48 Igitur non patrum magis quam plebis studiis K. Fabius
cum T. Verginio consul factus neque belli neque dilectus neque
ullam aliam priorem curam agere, quam ut iam aliqua ex parte
inchoata concordiae spe primo quoque tempore cum patribus
2 coalescerent animi plebis. itaque principio anni censuit, prius-
quam quisquam agrariae legis auctor tribunus existeret, occupa-
rent patres ipsi suum munus facere, captivum agrum plebi quam
maxime aequaliter darent: verum esse habere eos, quorum san-
3 guine ac sudore partus sit. aspernati patres sunt; questi quoque
quidam nimia gloria luxuriare et evanescere vividum quondam il-
lud Caesonis ingenium. nullae deinde urbanae factiones fuere.
4 vexabantur incursionibus Aequorum Latini. eo cum exercitu
Caeso missus in ipsorum Aequorum agrum depopulandum transit.
Aequi se in oppida receperunt murisque se tenebant. eo nulla
pugna memorabilis fuit.

5 At a Veiente hoste clades accepta temeritate alterius consu-
lis, actumque de exercitu foret, ni K. Fabius in tempore sub-
sidio venisset. ex eo tempore neque pax neque bellum cum
6 Veientibus fuit; res proxime [in] formam latrocinii venerat: legio-
nibus Romanis cedebant in urbem; ubi abductas senserant legio-
nes, agros incursabant bellum quiete, quietem bello in vicem
eludentes. ita neque omitti tota res nec perfici poterat. et alia
bella aut praesentia instabant, ut ab Aequis Volscisque, non diu-
tius, quam recens dolor proximae cladis transiret, quiescentibus,
aut mox moturos esse apparebat Sabinos semper infestos Etru-
7 riamque omnem. sed Veiens hostis, adsiduus magis quam gra-
vis, contumeliis saepius quam periculo animos agitabat, quod
8 nullo tempore neglegi poterat aut averti alio sinebat. tum Fabia
gens senatum adiit. consul pro gente loquitur: 'adsiduo magis
quam magno praesidio, ut scitis, patres conscripti, bellum Veiens
eget. vos alia bella curate, Fabios hostis Veientibus date. aucto-
9 res sumus tutam ibi maiestatem Romani nominis fore. nostrum
id nobis velut familiare bellum privato sumptu gerere in animo
est; res publica et milite illic et pecunia vacet.' gratiae ingentes
10 actae. consul e curia egressus comitante Fabiorum agmine, qui

in vestibulo curiae senatus consultum expectantes steterant, do-
mum redit. iussi armati postero die ad limen consulis adesse;
domos inde discedunt. manat tota urbe rumor; Fabios ad cae- 49
lum laudibus ferunt: familiam unam subisse civitatis onus, Veiens
bellum in privatam curam, in privata arma versum. si sint duae 2
roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant haec Volscos sibi, illa
Aequos, populo Romano tranquillam pacem agente omnes fini-
timos subigi populos posse. Fabii postera die arma capiunt;
quo iussi erant, conveniunt. consul paludatus egrediens in ve- 3
stibulo gentem omnem suam instructo agmine videt; acceptus in
medium signa ferri iubet. numquam exercitus neque minor nu-
mero neque clarior fama et admiratione hominum per urbem in-
cessit: sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, 4
quorum neminem ducem sperneret egregius quibuslibet tempori-
bus senatus, ibant, unius familiae viribus Veienti populo pestem
minitantes. sequebatur turba, propria alia cognatorum sodalium- 5
que, nihil medium, nec spem nec curam, sed inmensa omnia vol-
ventium animo, alia publica sollicitudine excitata, favore et admira-
tione stupens. ire fortes, ire felices iubent, inceptis eventus pares 6
reddere; consulatus inde ac triumphos, omnia praemia ab se, om-
nes honores sperare. praetereuntibus Capitolium arcemque et alia 7
templa, quidquid deorum oculis, quidquid animo occurrit, precan-
tur, ut illud agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in
patriam ad parentes restituant. in cassum missae preces. infelici 8
via, dextro Iano portae Carmentalis, profecti ad Cremeram flumen
perveniunt. is opportunus visus locus communiendo praesidio.

L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. et donec 9
nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad praesidium
modo tutandum Fabii satis erant, sed tota regione, qua Tuscus
ager Romano adiacet, sua tuta omnia, infesta hostium vagantes
per utrumque finem fecere. intervallum deinde haud magnum po- 10
pulationibus fuit, dum et Veientes accito ex Etruria exercitu prae-
sidium Cremerae oppugnant, et Romanae legiones ab L. Aemilio
consule adductae comminus cum Etruscis dimicant acie. quam-
quam vix derigendi aciem spatium Veientibus fuit; adeo inter pri- 11
mam trepidationem, dum post signa ordines introeunt subsidia-
que locant, invecta subito ab latere Romana equitum ala non pu-
gnae modo incipiendae, sed consistendi ademit locum. ita fusi 12
retro ad saxa rubra — ibi castra habebant — pacem supplices
petunt; cuius impetratae ab insita animis levitate ante deductum
Cremera Romanum praesidium paenituit.

Rursus cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo maioris 50
belli apparatu certamen, nec erant incursiones modo in agros

aut subiti impetus *in* incursantes, sed aliquotiens aequo campo
2 conlatisque signis certatum, gensque una populi Romani saepe
ex opulentissima, ut tum res erant, Etrusca civitate victoriam
3 tulit. id primo acerbum indignumque Veientibus est visum; inde
consilium ex re natum insidiis ferocem hostem captandi; gau-
4 dere etiam multo successu Fabiis audaciam crescere. itaque et
pecora praedantibus aliquotiens, velut casu incidissent, obviam
acta, et agrestium fuga vasti relicti agri, et subsidia armatorum
ad arcendas populationes missa saepius simulato quam vero pa-
5 vore refugerunt. iamque Fabii adeo contempserant hostem, ut
sua invicta arma neque loco neque tempore ullo crederent susti-
neri posse. haec spes provexit, ut ad conspecta procul a Creme-
ra magno campi intervallo pecora, quamquam rara hostium ap-
6 parebant arma, decurrerent. et cum inprovidi effuso cursu insi-
dias circa ipsum iter locatas superassent palatique passim vaga,
ut fit pavore iniecto, raperent pecora, subito ex insidiis consur-
7 gitur, et adversi et undique hostes erant. primo clamor circum-
latus exterruit, dein tela ab omni parte accidebant; coeuntibusque
Etruscis iam continenti agmine armatorum saepti, quo magis se
hostis inferebat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colli-
8 gere, quae res et paucitatem eorum insignem et multitudinem
9 Etruscorum multiplicatis in arto ordinibus faciebat. tum omis-
sa pugna, quam in omnes partes parem intenderant, in unum
locum se omnes inclinant. eo nisi corporibus armisque rupere
10 cuneo viam. duxit via in editum leniter collem. inde primo
restitere; mox, ut respirandi superior locus spatium dedit reci-
piendique a pavore tanto animum, pepulere etiam subeuntes;
vincebatque auxilio loci paucitas, ni iugo circummissus Veiens in
11 verticcm collis evasisset. ita superior rursus hostis factus. Fabii
caesi ad unum omnes praesidiumque expugnatum. trecentos sex
perisse satis convenit, unum prope puberem aetate relictum, stir-
pem genti Fabiae dubiisque rebus populi Romani sacpe domi
bellique vel maximum futurum auxilium.

51 Cum haec accepta clades est, iam C. Horatius et T. Mene-
nius consules erant. Menenius adversus Tuscos victoria elatos
2 confestim missus. tum quoque male pugnatum est, et Ianiculum
hostes occupavere; obsessaque urbs foret super bellum annona
premente — transierant enim Etrusci Tiberim —, ni Horatius
consul ex Volscis esset revocatus. adeoque id bellum ipsis insti-
tit moenibus, ut primo pugnatum ad Spei sit aequo Marte, iterum
3 ad portam Collinam. ibi quamquam parvo momento superior
Romana res fuit, meliorem tamen militem recepto pristino ani-
mo in futura proelia id certamen fecit.

A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. post acceptam 4
proxima pugna cladem Veientes abstinuere acie; populationes
erant, et velut ab arce Ianiculo passim in Romanum agrum impe-
tus dabant; non usquam pecora tuta, non agrestes erant. capti 5
deinde eadem arte sunt, qua ceperant Fabios. secuti dedita opera
passim ad inlecebras propulsa pecora praecipitavere in insidias.
quo plures erant, maior caedes fuit. ex hac clade atrox ira maio- 6
ris cladis causa atque initium fuit. traiecto enim nocte Tiberi
castra Servili consulis adorti sunt oppugnare. inde fusi magna
caede in Ianiculum se aegre recepere. confestim consul et ipse 7
transit Tiberim, castra sub Ianiculo communit. postero die luce
orta nonnihil et hesterna felicitate pugnae ferox, magis tamen
quod inopia frumenti quamvis in praecipitia, dum celeriora es-
sent, agebat consilia, temere adverso Ianiculo ad castra hostium
aciem erexit foediusque inde pulsus, quam pridie pepulerat, 8
interventu collegae ipse exercitusque est servatus. inter duas 9
acies Etrusci, cum in vicem his atque illis terga darent, occidione
occisi. ita oppressum temeritate felici Veiens bellum.

Urbi cum pace laxior etiam annona rediit et advecto ex 52
Campania frumento et, postquam timor sibi cuique futurae ino-
piae abiit, eo, quod abditum fuerat, prolato. ex copia deinde otio- 2
que lascivire rursus animi et pristina mala, postquam foris de-
erant, domi quaerere. tribuni plebem agitare suo veneno, agra-
ria lege; in resistentes incitare patres nec in universos modo,
sed in singulos. Q. Considius et T. Genucius, auctores agrariae 3
legis, T. Menenio diem dicunt. invidiae erat amissum Cremerae
praesidium, cum haud procul inde stativa consul habuisset; ea 4
oppressit, cum et patres haud minus quam pro Coriolano adnisi
essent, et patris Agrippae favor hauddum exolevisset. in multa 5
temperarunt tribuni: cum capitis anquisissent, duo milia aeris
damnato multam dixerunt. ea in caput vertit. negant tulisse
ignominiam aegritudinemque; inde morbo absumptum esse.

Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit, C. Nau- 6
tio et P. Valerio consulibus, initio statim anni ab L. Caedicio et
T. Statio tribunis die dicta non, ut Menenius, precibus suis aut
patrum, sed cum multa fiducia innocentiae gratiaeque tribunicios
impetus tulit. et huic proelium cum Tuscis ad Ianiculum erat 7
crimini. sed fervidi animi vir, ut in publico periculo ante, sic
tum in suo, non tribunos modo, sed plebem oratione feroci re-
futando exprobrandoque T. Meneni damnationem mortemque,
cuius patris munere restituta quondam plebs eos ipsos, quibus
tum saeviret, magistratus, eas leges haberet, periculum audacia
discussit. iuvit et Verginius collega, testis productus, participando 8

laudes; magis tamen Menenianum — adeo mutaverant animum
— profuit iudicium.

53 Certamina domi finita; Veiens bellum exortum, quibus Sa-
bini arma coniunxerant. P. Valerius consul accitis Latinorum
Hernicorumque auxiliis cum exercitu Veios missus castra Sabina,
quae pro moenibus sociorum locata erant, confestim adgreditur
tantamque trepidationem iniecit, ut, dum dispersi alii alia mani-
pulatim excurrunt ad arcendam hostium vim, ea porta, cui signa
2 primum intulerat, caperetur. intra vallum deinde caedes magis
quam proelium esse. tumultus e castris et in urbem penetrat;
tamquam Veis captis, ita pavidi Veientes ad arma currunt. pars
Sabinis eunt subsidio, pars Romanos toto impetu intentos in
3 castra adoriuntur. paulisper aversi turbatique sunt; deinde et
ipsi utroque versis signis resistunt, et eques ab consule inmissus
Tuscos fundit fugatque; eademque hora duo exercitus, duae po-
tentissimae et maximae finitimae gentes superatae sunt.

4 Dum haec ad Veios geruntur, Volsci Aequique in Latino
agro posuerant castra populatique fines erant. eos per se ipsi
Latini adsumptis Hernicis sine Romano aut duce aut auxilio ca-
5 stris exuerunt; ingenti praeda praeter suas reciperatas res potiti
sunt. missus tamen ab Roma consul in Volscos C. Nautius; mos,
credo, non placebat sine Romano duce exercituque socios pro-
6 priis viribus consiliisque bella gerere. nullum genus calamitatis
contumeliaeque non editum in Volscos est, nec tamen perpelli
potuere, ut acie dimicarent.

54 L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio Veientes pro-
vincia evenit. non tamen bellatum; indutiae in annos quadra-
2 ginta petentibus datae frumento stipendioque imperato. paci
externae confestim continuatur discordia domi. agrariae legis
tribuniciis stimulis plebs furebat. consules, nihil Meneni dam-
natione, nihil periculo deterriti Servilii, summa vi resistunt. ab-
euntes magistratu Cn. Genucius tribunus plebis arripuit.

3 L. Aemilius et Opiter Verginius consulatum ineunt; Vopi-
scum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus consulem inve-
nio. hoc anno — quoscumque consules habuit — rei ad populum
Furius et Manlius circumeunt sordidati non plebem magis quam
4 iuniores patrum. suadent, monent, honoribus et administratione
rei publicae abstineant; consulares vero fasces, praetextam curu-
lemque sellam nihil aliud quam pompam funeris putent; claris
5 insignibus velut infulis velatos ad mortem destinari. quod si con-
sulatus tanta dulcedo sit, iam nunc ita in animum inducant, con-
sulatum captum et oppressum ab tribunicia potestate esse; con-
suli, velut apparitori tribunicio, omnia ad nutum imperiumque

tribuni agenda esse; si se commoverit, si respexerit patres, si 6
aliud quam plebem esse in re publica crediderit, exilium Cn.
Marci, Meneni damnationem et mortem sibi proponat ante ocu-
los. his accensi vocibus patres consilia inde non publica, sed in 7
privato seductaque a plurium conscientia habuere. ubi cum id
modo constaret, iure an iniuria eripiendos esse reos, atrocissima
quaeque maxime placebat sententia, nec auctor quamvis audaci
facinori deerat. igitur iudicii die, cum plebs in foro erecta ex- 8
pectatione staret, mirari primo, quod non descenderet tribunus;
dein, cum iam mora suspectior fieret, deterritum a primoribus
credere et desertam ac proditam causam publicam queri; tan- 9
dem, qui obversati vestibulo tribuni fuerant, nuntiant domi mor-
tuum esse inventum. quod ubi in totam contionem pertulit ru-
mor, sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim alii alio.
praecipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil auxilii sacratae
leges haberent, morte collegae monitos. nec patres satis mode- 10
rate ferre laetitiam; adeoque neminem noxiae paenitebat, ut etiam
insontes fecisse videri vellent, palamque ferretur malo domandam
tribuniciam potestatem.

Sub hanc pessimi exempli victoriam dilectus edicitur, paven- 55
tibusque tribunis sine intercessione ulla consules rem peragunt.
tum vero irasci plebs tribunorum magis silentio quam consulum 2
imperio et dicere actum esse de libertate sua, rursus ad antiqua
reditum; cum Genucio una mortuam ac sepultam tribuniciam
potestatem. aliud agendum ac cogitandum, quo modo resistatur
patribus; id autem unum consilium esse, ut se ipsa plebs, quan- 3
do aliud nihil auxilii habeat, defendat. quattuor et viginti lictores
apparere consulibus et eos ipsos plebis homines; nihil contemp-
tius neque infirmius, si sint, qui contemnant; sibi quemque ea
magna atque horrenda facere. his vocibus alii alios cum inci- 4
tassent, ad Voleronem Publilium, de plebe hominem, quia, quod
ordines duxisset, negaret se militem fieri debere, lictor missus
est a consulibus. Volero appellat tribunos. cum auxilio nemo 5
esset, consules spoliari hominem et virgas expediri iubent. 'pro-
voco' inquit 'ad populum' Volero, 'quoniam tribuni civem Ro-
manum in conspectu suo virgis caedi malunt quam ipsi in lec-
to suo a vobis trucidari.' quo ferocius clamitabat, eo infestius
circumscindere et spoliare lictor. tum Volero, et praevalens ipse 6
et adiuvantibus advocatis repulso lictore, ubi indignantium pro
se acerrimus erat clamor, eo se in turbam confertissimam recipit
clamitans 'provoco et fidem plebis inploro. adeste cives, adeste 7
commilitones; nihil est, quod expectetis tribunos, quibus ipsis
vestro auxilio opus est.' concitati homines veluti ad proelium se 8

expediunt; apparebatque omne discrimen adesse, nihil cuiquam
9 sanctum non publici fore, non privati iuris. huic tantae tempe-
stati cum se consules obtulissent, facile experti sunt parum tutam
maiestatem sine viribus esse. violatis lictoribus, fascibus fractis
e foro in curiam conpelluntur, incerti, quatenus Volero exerceret
10 victoriam. conticiscente deinde tumultu cum in senatum vocari
iussissent, queruntur iniurias suas, vim plebis, Voleronis auda-
11 ciam. multis ferociter dictis sententiis vicere seniores, quibus
ira patrum adversus temeritatem plebis certari non placuit.
56 Voleronem amplexa favore plebs proximis comitiis tribunum
plebi creat in eum annum, qui L. Pinarium P. Furium con-
2 sules habuit. contraque omnium opinionem, qui eum vexandis
prioris anni consulibus permissurum tribunatum credebant, post
publicam causam privato dolore habito, ne verbo quidem violatis
consulibus, rogationem tulit ad populum, ut plebei magistratus
3 tributis comitiis fierent. haud parva res sub titulo prima specie
minime atroci ferebatur, sed quae patriciis omnem potestatem
per clientium suffragia creandi, quos vellent, tribunos auferret.
4 huic actioni gratissimae plebi cum summa vi resisterent patres,
nec, quae una vis ad resistendum erat, ut intercederet aliquis
ex collegio auctoritate aut consulum aut principum adduci pos-
set, res tamen suo ipsa molimine gravis certaminibus in annum
5 extrahitur. plebs Voleronem tribunum reficit; patres, ad ultimum
dimicationis rati rem venturam, Ap. Claudium, Appi filium, iam
inde a paternis certaminibus invisum infestumque plebi, consu-
lem faciunt. collega ei T. Quinctius datur.
6 Principio statim anni nihil prius quam de lege agebatur. sed
ut inventor legis Volero, sic Laetorius, collega eius, auctor cum
7 recentior, tum acrior erat. ferocem faciebat belli gloria ingens,
quod aetatis eius haud quisquam manu promptior erat. is, cum
Volero nihil praeterquam de lege loqueretur, insectatione absti-
nens consulum, ipse [in] accusationem Appi familiaeque super-
8 bissimae ac crudelissimae in plebem Romanam exorsus, cum a
patribus non consulem, sed carnificem ad vexandam et laceran-
dam plebem creatum esse contenderet, rudis in militari homine
9 lingua non suppetebat libertati animoque. itaque deficiente ora-
tione ‘quando quidem non facile loquor’ inquit, ‘Quirites, quam,
quod locutus sum, praesto, crastino die adeste. ego hic aut in
10 conspectu vestro moriar aut perferam legem.’ occupant tribuni
templum postero die; consules nobilitasque ad inpediendam le-
gem in contione consistunt. submoveri Laetorius iubet, praeter-
11 quam qui suffragium ineant. adulescentes nobiles stabant nihil
cedentes viatori. tum ex his prendi quosdam Laetorius iubet.

consul Appius negare ius esse tribuno in quemquam nisi in ple-
beium; non enim populi, sed plebis eum magistratum esse; nec 12
illum ipsum submovere pro imperio posse more maiorum, quia
ita dicatur 'si vobis videtur, discedite, Quirites.' facile [et] con-
temptim de iure disserendo perturbare Laetorium poterat. ar- 13
dens igitur ira tribunus viatorem mittit ad consulem, consul lic-
torem ad tribunum, privatum esse clamitans, sine imperio, sine
magistratu; violatusque esset tribunus, ni et contio omnis atrox 14
coorta pro tribuno in consulem esset, et concursus hominum in
forum ex tota urbe concitatae multitudinis fieret. sustinebat ta-
men Appius pertinacia tantam tempestatem; certatumque haud 15
incruento proelio foret, ni Quinctius, consul alter, consularibus
negotio dato, ut collegam vi, si aliter non possent, de foro abdu-
cerent, ipse nunc plebem saevientem precibus lenisset, nunc
orasset tribunos, ut concilium dimitterent; darent irae spatium: 16
non vim suam illis tempus ademturum, sed consilium viribus
additurum, et patres in populi et consulem in patrum fore pote-
state. aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius consul alter 57
a patribus. dimisso tandem concilio plebis senatum consules 2
habent. ubi cum timor atque ira in vicem sententias variassent,
quo magis spatio interposito ab impetu ad consultandum avo-
cabantur, eo plus abhorrebant a certatione animi, adeo ut Quinctio
gratias agerent, quod eius opera mitigata discordia esset. ab Ap- 3
pio petitur, ut tantam consularem maiestatem esse vellet, quanta
esse in concordi civitate posset. dum tribuni consulesque ad
se quisque omnia trahant, nihil relictum esse virium in medio;
distractam laceratamque rem publicam; magis quorum in manu
sit, quam ut incolumis sit, quaeri. Appius contra testari deos 4
atque homines rem publicam prodi per metum ac deseri, non
consulem senatui, sed senatum consuli deesse; graviores accipi
leges, quam in Sacro monte acceptae sint. victus tamen patrum
consensu quievit. lex silentio perfertur. tum primum tributis 58
comitiis creati tribuni sunt. numero etiam additos tres, perinde
ac duo antea fuerint, Piso auctor est. nominat quoque tribunos, 2
Cn. Siccium, L. Numitorium, M. Duellium, Sp. Icilium, L. Me-
cilium.

Volscum Aequicumque inter seditionem Romanam est bel- 3
lum coortum. vastaverant agros, ut, si qua secessio plebis fieret,
ad se receptum haberet; conpositis deinde rebus castra retro
movere. Ap. Claudius in Volscos missus, Quinctio Aequi provin- 4
cia evenit. eadem in militia saevitia Appi, quae domi, esse, libe-
rior, quod sine tribuniciis vinculis erat. odisse plebem plus quam 5
paterno odio: [quod] se victum ab ea, se unico consule electo

adversus tribuniciam potestatem perlatam legem esse, quam mi-
nore conatu, nequaquam tanta patrum spe, priores inpedierunt
6 consules. haec ira indignatioque ferocem animum ad vexandum
saevo imperio exercitum stimulabat. nec ulla vi domari poterat;
7 tantum certamen animis inbiberant. segniter, otiose, neglegen-
ter, contumaciter omnia agere; nec pudor nec metus coercebat;
si citius agi vellet agmen, tardius sedulo incedere; si adhortator
operis adesset, omnes sua sponte motam remittere industriam;
8 praesenti vultus demittere, tacite praetereuntem execrari, ut in-
9 victus ille odio plebeio animus interdum moveretur. omni nequi-
quam acerbitate prompta nihil iam cum militibus agere, a centu-
rionibus corruptum exercitum dicere, tribunos plebei cavillans
59 interdum et Volerones vocare. nihil eorum Volsci nesciebant
instabantque eo magis sperantes idem certamen animorum ad-
versus Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
2 Fabium consulem habuisset. ceterum multo Appio quam Fabio
violentior fuit; non enim vincere tantum noluit, ut Fabianus
exercitus, sed vinci voluit. productus in aciem turpi fuga petit
castra nec ante restitit, quam signa inferentem Volscum muni-
3 mentis vidit foedamque extremi agminis caedem. tum expressa
vis ad pugnandum, ut victor iam a vallo submoveretur hostis,
satis tamen appareret capi tantum castra militem Romanum no-
4 luisse, alibi gaudere sua clade atque ignominia. quibus nihil in-
fractus ferox Appii animus cum insuper saevire vellet contionem-
que advocaret, concurrunt ad eum legati tribunique monentes,
ne utique experiri vellet imperium, cuius vis omnis in consensu
5 oboedientium esset. negare vulgo milites se ad contionem ituros,
passimque exaudiri voces postulantium, ut castra ex Volsco agro
moveantur. hostem victorem paulo ante prope in portis ac vallo
fuisse, ingentisque mali non suspicionem modo sed apertam spe-
6 ciem obversari ante oculos. victus tandem, quando quidem nihil
praeter tempus noxae lucrarentur, remissa contione iter in inse-
quentem diem pronuntiari cum iussisset, prima luce classico si-
7 gnum profectionis dedit. cum maxime agmen e castris explica-
retur, Volsci, ut eodem signo excitati, novissimos adoriuntur. a
quibus perlatus ad primos tumultus eo pavore signaque et ordi-
nes turbavit, ut neque imperia exaudiri neque instrui acies pos-
8 set. nemo ullius nisi fugae memor. ita effuso agmine per stra-
gem corporum armorumque evasere, ut prius hostis desisteret
9 sequi quam Romanus fugere. tandem collectis ex dissipato cursu
militibus consul, cum revocando nequiquam suos persecutus es-
set, in pacato agro castra posuit; advocataque contione invectus
haud falso in proditorem exercitum militaris disciplinae, deserto-

rem signorum, ubi signa, ubi arma essent, singulos rogitans, iner- 10
mes milites, signo amisso signiferos, ad hoc centuriones duplica- 11
riosque, qui reliquerant ordines, virgis caesos securi percussit;
cetera multitudo sorte decumus quisque ad supplicium lecti.

Contra ea in Aequis inter consulem ac milites comitate ac 60
beneficiis certatum est. et natura Quinctius erat lenior, et sae-
vitia infelix collegae, quo is magis gauderet ingenio suo, effecerat.
huic tantae concordiae ducis exercitusque non ausi offerre se Ae- 2
qui, vagari populabundum hostem per agros passi; nec ullo ante
bello latius inde actae praedae. omnis militi data est. addeban- 3
tur et laudes, quibus haud minus quam praemio gaudent militum
animi. cum duci tum propter ducem patribus quoque placatior
exercitus redit, sibi parentem, alteri exercitui dominum datum
ab senatu memorans.

Varia fortuna belli atroci discordia domi forisque annum 4
exactum insignem maxime comitia tributa efficiunt, res maior
victoria suscepti certaminis quam usu; plus enim dignitatis co- 5
mitiis ipsis detractum est patribus ex concilio submovendis, quam
virium aut plebi additum est aut demptum patribus.

Turbulentior inde annus excepit L. Valerio T. Aemilio con- 61
sulibus, cum propter certamina ordinum de lege agraria tum
propter iudicium Ap. Claudi, cui, acerrimo adversario legis cau- 2
samque possessorum publici agri tamquam tertio consuli sus-
tinenti, M. Duillius et Cn. Siccius diem dixere. numquam ante 3
tam invisus plebi reus ad iudicium vocatus populi est, plenus
suarum, plenus paternarum irarum. patres quoque non temere 4
pro ullo aeque adnisi sunt: propugnatorem senatus maiestatisque
vindicem suae, ad omnes tribunicios plebeiosque oppositum tu-
multus, modum dumtaxat in certamine egressum, iratae obici
plebi. unus e patribus, ipse Ap. Claudius, et tribunos et plebem 5
et suum iudicium pro nihilo habebat. illum non minae plebis,
non senatus preces perpellere umquam potuere, non modo ut
vestem mutaret aut supplex prensaret homines, sed ne ut ex con-
sueta quidem asperitate orationis, cum ad populum agenda causa
esset, aliquid leniret atque submitteret. idem habitus oris, eadem 6
contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat, adeo ut ma-
gna pars plebis Appium non minus reum timeret, quam consulem
timuerat. semel causam dixit, quo semper agere omnia solitus 7
erat, accusatorio spiritu; adeoque constantia sua et tribunos
obstupefecit et plebem, ut diem ipsi sua voluntate prodicerent,
trahi deinde rem sinerent. haud ita multum interim temporis 8
fuit; ante tamen, quam prodicta dies veniret, morbo moritur.
cuius cum laudationem tribuni plebis inpedire conarentur, plebs 9

fraudari sollemni honore supremum diem tanti viri noluit et
laudationem tam aequis auribus mortui audivit, quam vivi accu-
sationem audierat, et exequias frequens celebravit.
62 Eodem anno Valerius consul cum exercitu in Aequos pro-
fectus cum hostem ad proelium elicere non posset, castra oppu-
gnare est adortus. prohibuit foeda tempestas cum grandine ac
2 tonitribus caelo deiecta. admirationem deinde auxit signo re-
ceptui dato adeo tranquilla serenitas reddita, ut velut numine
aliquo defensa castra oppugnare iterum religio fuerit. omnis ira
3 belli ad populationem agri vertit. alter consul Aemilius in Sabinis
bellum gessit. et ibi, quia hostis moenibus se tenebat, vastati agri
4 sunt. incendiis deinde non villarum modo sed etiam vicorum,
quibus frequenter habitabatur, Sabini exciti cum praedatoribus
occurrissent, ancipiti proelio digressi postero die rettulere castra
5 in tutiora loca. id satis consuli visum, cur pro victo relinqueret
hostem, integro inde decedens bello.
63 Inter haec bella manente discordia domi consules T. Nu-
2 micius Priscus A. Verginius facti. non ultra videbatur latura ple-
bes dilationem agrariae legis, ultimaque vis parabatur, cum Vol-
scos adesse fumo ex incendiis villarum fugaque agrestium cogni-
tum est. ea res maturam iam seditionem ac prope erumpentem
3 repressit. consules coacti extemplo ab senatu ad bellum educta
4 ex urbe iuventute tranquilliorem ceteram plebem fecerunt. et
hostes quidem, nihil aliud quam perfusis vano timore Romanis,
5 citato agmine abeunt; Numicius Antium adversus Volscos, Ver-
ginius contra Aequos profectus. ibi ex insidiis prope magna ac-
cepta clade virtus militum rem prolapsam neglegentia consulis
6 restituit. melius in Volscis imperatum est; fusi primo proelio
hostes fugaque in urbem Antium, ut tum res erant, opulentissi-
mam acti. quam consul oppugnare non ausus Caenonem, aliud
7 oppidum nequaquam tam opulentum, ab Antiatibus cepit. dum
Aequi Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini usque ad por-
tas urbis populantes incessere. deinde ipsi paucis post diebus ab
duobus exercitibus, utroque per iram consule ingresso in finis,
plus cladium, quam intulerant, acceperunt.
64 Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut semper alias, solli-
citae pacis certamine patrum et plebis. irata plebs interesse con-
2 sularibus comitiis noluit; per patres clientesque patrum consules
creati T. Quinctius Q. Servilius. similem annum priori consules
3 habent, seditiosa initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini
Crustuminos campos citato agmine transgressi cum caedes et in-
cendia circum Anienem flumen fecissent, a porta prope Collina
moenibusque pulsi ingentes tamen praedas hominum pecorumque

egere. quos Servilius consul infesto exercitu insecutus ipsum 4
quidem agmen adipisci aequis locis non potuit, populationem
adeo effuse fecit, ut nihil bello intactum relinqueret multiplicique
capta praeda rediret. et in Volscis res publica egregie gesta cum 5
ducis tum militum opera. primum aequo campo signis conlatis
pugnatum ingenti caede utrimque, plurimo sanguine. et Romani, 6
quia paucitas damno sentiendo propior erat, gradum rettulissent,
ni salubri mendacio consul fugere hostes ab cornu altero
clamitans concitasset aciem. impetu facto, dum se putant vincere,
vicere. consul metuens, ne nimis instando renovaret certa- 7
men, signum receptui dedit. intercessere pauci dies, velut tacitis 8
indutiis utrimque quiete sumpta, per quos ingens vis hominum
ex omnibus Volscis Aequisque populis in castra venit, haud dubitans,
si senserint, Romanos nocte abituros. itaque tertia fere 9
vigilia ad castra oppugnanda veniunt. Quinctius sedato tumultu, 10
quem terror subitus exciverat, cum manere in tentoriis quietum
militem iussisset, Hernicorum cohortem in stationem educit,
cornicines tubicinesque in equos inpositos canere ante vallum
iubet sollicitumque hostem ad lucem tenere. relicum noctis adeo 11
tranquilla omnia in castris fuere, ut somni quoque Romanis copia
esset. Volscos species armatorum peditum, quos et plures esse
et Romanos putabant, fremitus hinnitusque equorum, qui et insueto
sedente equite et insuper aures agitante sonitu saeviebant,
intentos velut ad impetum hostium tenuit. ubi inluxit, Romanus 65
integer satiatusque somno productus in aciem fessum stando et
vigiliis Volscum primo impetu perculit; quamquam cessere ma- 2
gis quam pulsi hostes sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post
principia integris ordinibus tutus receptus fuit. consul, ubi ad
iniquum locum ventum est, sistit aciem. miles aegre teneri, clamare
et poscere, ut perculsis instare liceat. ferocius agunt equi- 3
tes; circumfusi duci vociferantur se ante signa ituros. dum cunctatur
consul virtute militum fretus, loco parum fidens, conclamant
se ituros, clamoremque res est secuta. fixis in terram
pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu subeunt. Volscus effusis 4
ad primum impetum missilibus telis saxo obiacentia pedibus ingerit
in subeuntes turbatosque ictibus crebris urget ex superiore
loco. sic prope oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni referentibus
iam gradum consul increpando simul temeritatem simul
ignaviam pudore metum excussisset. restitere primo obstinatis 5
animis; deinde, ut obtinentes locum vires refecerant, audent ultro
gradum inferre et clamore renovato commovent aciem; tum
rursus impetu capto enituntur atque exsuperant iniquitatem loci.
iam prope erat, ut in summum clivi iugum evaderent, cum terga 6

hostes dedere effusoque cursu paene agmine uno fugientes sequentesque castris incidere. in eo pavore castra capiuntur. qui
7 Volscorum effugere potuerunt, Antium petunt. Antium et Romanus exercitus ductus. paucos circumsessum dies deditur, nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam inde ab infelici pugna castrisque amissis ceciderant animi.

Lipsiae, typis I. B. Hirschfeldi.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI.

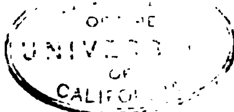
RECOGNOVIT

H. J. MUELLER.

PARS II

LIBROS III ET IIII CONTINENS.

BEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXXXI.

PRAEFATIO.

III 1, 1 *Fabius*] scribendum esse intellexit Aldus; codices exhibent: *fabius quinctius*. — 2, 1 *stativa habuit*] editiones veteres; codices: *statiua habuit castra*. — 2, 10 *certaminis*] MRD; PFU: *certamini*. — 3, 4 *proximi*] Sobius; MRD: *proxume*, PF: *proximum*, rel.: *proxime*. — 3, 8 *Quincti*] editiones veteres; cod.: *quinti*. — 3, 8 *in urbem*] MRD; PFU: *in urbe*. — 3, 9 *septingenta*] Weifsenbornius; MPF: *acc*, U: *ac. c.*, T: *ac. cc.*, RD: *&cc*. — 4, 1 *A. Postumius*] R(?); M: *an postumius*, rel.: *postumius*. — 4, 1 *Fusus*] Sigonius; cod.: *fuscus*. — 4, 1 *Furios Fusios*] Sigonius; cod.: *furios* (M: *furius*) *fusios fabios*. — 5, 1 *carpere*] MR; PFU: *capere*. — 5, 5 *substitit*] codices; sed M: *subsistit*. — 5, 6 *ab tergo*] MR; PFU: *a tergo*. — 5, 8 *Latino*] Madvigius; cod.: *cum latino*. — 5, 10 *eum saucio*] cod. rec.; MPF: *cumasaucio*, R: *cumausatio*, D: *cum* /// *saucio*, U: *tumasaucio*. — 5, 13 *octingentos*] Weifsenbornius; U: *ū. ac. cc.*, D: /// *a. ccc.*, MPF: *.ū. acc.*, R: *v. м. ccc.* — 5, 14 *ut . . reditum est*] MPFU; RDL: *in . . reditum est*. — 6, 3 *colluvio*] editio Moguntina 1518; cod.: *con(col)luuione*. — 6, 6 *reportantes*] V; rel. cod.: *referentes*. — 7, 2 *animus*] cod. rec.; rel. cod.: *animos*. — 7, 4 *moti si nec*] editiones veteres; M: *moti sinet*, RD: *motis nec*, VF: *moti sine*. — 7, 5 *Tusculana*] codices; sed PFU: *tusculano*. — 8, 6 *demissum*] Gronovius; cod.: *dimissum*, sed V: *missum*. — 8, 7 *re subita*] Nannius; V: *res subita*, rel. cod.: *in re subita*. — 8, 7 *urbi; is*] MR; VPF: *urbis*, U: *urbi*. — 9, 8 *rei publicae*] PR; M: *reimp̄.*, U: *rep̃*. — 9, 10 *illum*] ed. Frobeniana 1535; cod.: *illud*. — 9, 10 *placatam*] M; rel. cod.: *pacatam*. — 9, 13 *Terentilio*] Niebuhrius; cod.: *terentillo*; item 10, 5. — 10, 6 *carne*] MVorm.; rel. cod.: *carnem*. — 10, 8 *accisae res sint*] Ascensius; cod.: *abscisae res sint*, sed P: *abscissae res sint*, U: *abcesserint*, F: *abcesserint*. — 10, 10 *studi*] Rhenanus; cod.: *ludi*. — 11, 2 *spes et*] PFU; rel. cod.: *spe et*. — 12, 4 *missum*] V; rel. cod.: *ipsum missum*. — 13, 6 *ni sistatur*] V; rel. cod.: *nisi sistatur*. — 13, 8 *dari*] Madvigius; cod.: *dare*. — 13, 8 *publico*] Gronovius; cod.: *publicos*. — 14, 3 *sodalicium*] V; rel. cod.: *sodalium*. — 14, 6 *incommodi*] Madvigius; cod.: *incommoda*. — 15, 4 *a Volscis*] MRD; P: *ad uolscis*; FU: *ab uolscis*. — 15, 5 *occupavere*] MR; PFU: *occupaverunt*. — 16, 4 *quiescere*] Linsmayer; cod.: *queesse*. — 16, 6 *avocato*] Aldus; cod.: *aduocato*. — 17, 3 *urbis, Quirites*] Sabellicus; cod.: *urbisq*. — 18, 3 *demerendi*] editiones veteres; cod.: *demerendo*. — 18, 6 *edoceri se sissent*] Rhenanus; cod.: *se doceri sensissent*. — 18, 6 *quo*] Gronovius; cod.: *quod*. — 18, 11 *efferretur*] editiones veteres; RD: *referretur*, VMPU: *ferretur*. — 19, 1 *pace parta*] VP; rel. cod.: *parta pace*. — 19, 1 *C. Claudio*] H. J. Mueller; cod.: *Claudio*. — 19, 4 *domo*] V; rel. cod.: *modo*. — 19, 6 *bellum*] Madvigius; cod.: *bella*. — 19, 12 *fato*] VU; rel. cod.: *facto*. — 20, 1 *actiones*] Heerwagenius; cod.: *actionem*. — 21, 2 *senatus consulta fiunt, ut*] V; rel. cod.: *s. c. fiunt*. — 21, 2 *eosdem*] V; rel. cod.: *eos*. — 21, 6 *peccate*] Klockius; cod.: *peccatis*. — 21, 7 *et ipse*] VMR; PFU: *ipse*. — 22, 9 *ni*] VPRU; sed M: *nisi*. — 23, 5 *qua*] Gronovius; cod.: *quo*. — 23, 6 *reducto*] V; rel. cod.: *relicto*. — 24, 5 *nec its*] Madvigius; cod.: *nec his*. — 24, 5 *frequentem*]

V: *frequente*, rel. cod.: *frequentemque*. — 24, 10 *ferunt*] cod. rec.; cod. mel.: *fuerunt*. — 25, 1 *C. Nautius*] cod. praeter MPU: *L. nautius*. — 25, 3 *Mani*] Sigonius; cod.: *ualeri*. — 25, 6 *Labicanum*] Gruter; cod.: *lanuuinum*. — 25, 6 *foedere*] Sigonius; cod.: *eo foedere*. — 26, 7 *qui*] PRD; M: *quia*. — 26, 7 *effuse*] editiones veteres; cod.: *effusae*. — 26, 9 *palae*] Sabellicus; V: *paleae*, rel. cod.: *palo*. — 26, 9 *verteret*] VUD man. 2; MP: *uerterat*, RD man. 1: *euerterat*. — 26, 9 *satin salvae*] cf. 1, 58, 7; VP: *satin salue*, M: *satiam satis* | *ne salua essent omnia* | *in saluem*, R: *satine salua essent omnia*, rel. cod.: *satiene salua essent omnia*. — 26, 12 *ipso*] Christius; cod.: *in ipso*. — 27, 1 *Tarquitium*] Sigonius; cod.: *tarquinium*. — 27, 7 *perveniri*] F man. 2; cod.: *peruenire*. — 28, 2 *iacere*] RD; PFU: *facere*. — 28, 9 *iussi; is*] Rupertius; cod.: *iussis*. — 28, 9 *infensus*] R(?)L; M: *insensus*, PU: *incensus*. — 28, 11 *iugum*] Duker; cod.: *iugo*. — 29, 6 *in exilium*] cod. rec.; cod. mel.: *exsilium*. — 29, 7 *Fabius*] editio Frobeniana 1531; VMR: *fabius quinctius*; PFD: *fabius quintius*; cod. rec.: *fabius quintus*. — 30, 5 *perpulit*] Gronovius; cod.: *perculit*. — 31, 2 *celebrabant*] VRDL; MPFU: *celebrant*. — 31, 4 *eademque*] U et cod. rec.; MRPF: *ea denique*. — 31, 5 *Sp. Tarpeio*] unus cod. rec.; cod. mel.: *spurio p̃. tarpeio*. — 31, 5 *Calvio*] R; PFU: *claudio*, M: *caluio claudio*. — 31, 8 *laturum*] Klockius; cod.: *daturum*. — 32, 5 *Sestius*] Glareanus; cod.: *sextius*, sed P man. 2 F: *textius*, D: *sextilius*. — 32, 7 *Icilia*] Glareanus; cod.: *acilia*. — 33, 3 *Sestius*] Glareanus; cod.: *sextius*. — 33, 3 *Romilius*] unus cod. rec.; cod. mel.: *romulius*. — 33, 5 *additi*] Harantius; cod.: *habiti*. — 33, 7 *favore*] R man 2 F man. 2; P man. 1: *auore*, MR man. 1 DU: *pauore*. — 33, 8 *populo*] MRD; PFU: *populi*. — 33, 8 *est*] Doeringius; cod.: *esset*. — 33, 8 *erat*] RF; MPU: *erit*. — 33, 9 *P. Sestium*] editiones veteres; cod.: *p. sextium*, sed M: *sextium*. — 33, 10 *iure*] editiones veteres; cod.: *ex iure*. — 34, 5 *non iussisse*] PUR man. 2; P man. 2 (in margine) R man. 1: *non inuasisse*, M: *inuasisse. ñ. iussisse*. — 34, 6 *editos*] Duker; cod.: *edito*. — 34, 6 *qui .. fons*] V; rel. cod.: *quae .. frons*, sed R: *quae .. fons*. — 34, 8 *perosa erat*] VR; MP: *peroserat*, U: *perosum erat*. — 34, 8 *appellationi*] Drakenborchius; cod.: *appellatione*. — 35, 2 *contenderant*] R man. 2 et editiones veteres; cod.: *contenderent*. — 35, 3 *demissa*] Gronovius; cod.: *dimissa*. — 35, 5 *Duillios*] Drakenborchius; cod.: *duellios*. — 35, 5 *Iciliosque*] Aldus; cod.: *siliciosq.*, sed V: *siciliosq*. — 35, 7 *obsecundando*] VRDL; FU: *obsequendo obsecundando*, M: *obsequendo secumdando*, P: *obsecundo* | *obsecundando*. — 35, 8 *haec*] VMPU; rel. cod.: *ea haec*. — 35, 9 *coitionem*] Sigonius; cod.: *contionem*. — 35, 10 *improbabant*] PRL; VM: *inprobant*, U: *improbrant*. — 35, 11 *K. Duillius*] cod. rec.; VPU: *c̃. duilius*, M: *c̃. duillius*, R: *eduilius*. — 36, 3 *inito igitur magistratu*] Duker; cod.: *initio igitur magistratu*. — 36, 5 *populo*] Aldus; cod.: *populum*. — 36, 7 *ab*] Aldus; cod.: *ad*. — 37, 3 *et processerat*] cod.; sed RDL: *processerat*. — 37, 5 *plebes*] R man. 2; PR man. 1 (?) DL: *plebe*, FU: *plebem*. — 37, 6 *obsederant*] cod.; sed M: *obsedebant*. — 37, 7 *quicquid*] Duker; cod.: *qua quicquid*. — 38, 4 *addit*] MPFU; VRDL: *addidit*. — 38, 5 *legati ea*] V; rel. cod.: *legati*. — 38, 6 *perpulit*] editiones veteres; cod.: *perculit*, sed D: *peculi|||*, L: *peculis*. — 38, 9 *civitati*] V; rel. cod.: *ciuitatis*. — 39, 1 *esse*] Freudenbergius; cod.: *est*. — 39, 4 *nominis*] U; P: *nomen is*, F: *nom̃ his*, rel. cod.: *nomen*. — 39, 4 *reges*] Weifsenbornius; cod.: *reges appellatos*. — 39, 7 *fortior*] MPU; D et cod. rec.: *ferocior*. — 39, 9 *nunc*] Scheller; cod.: *tunc*. — 40, 2 *similior*] Ascensius; cod.: *similis*. — 40, 7 *iudicabat*] editiones veteres; cod.: *iudica-*

bant. — 40, 9 *aut soli*] Creverius; cod.: *aut socii.* — 40, 11 *nec enim*] Weifsenbornius; cod.: *neminem.* — 40, 11 *fieri*] H. J. Mueller Madvigium secutus; cod.: *auferri.* — 40, 12 *decemvir*] U; rel. cod.: *decemuirum.* — 40, 14 *decemviros*] M; rel. cod.: *et decemuiros.* — 41, 4 *cui*] Rhenanus; M: *quid cui*, rel. cod: *quid*, sed U et cod. rec.: *quod.* — 41, 10 *M. Sergio*] editiones veteres; cod.: *l. sergio*, sed U: *sergio.* — 42, 2 *noxia*] M; rel. cod.: *noxa.* — 42, 4 *numquam*] VRLU; rel. cod.: *nusquam.* — 42, 4 *certamini*] V; rel. cod.: *certamine.* — 42, 7 *ac supplementum*] V; rel. cod.: *ad supplementum.* — 42, 7 *degressos*] Gronovius; cod.: *digressos.* — 43, 6 *armatum*] V; rel. cod.: *armatumque.* — 44, 4 *amens*] VPFU; rel. cod.: *ardens*, sed M: *ardens mens.* — 44, 4 *animadvertit*] V; rel. cod.: *animaduerterat.* — 44, 5 *vindicias*] VPU; rel. cod.: *uindictis.* — 44, 6 *tabernaculis*] V; rel. cod.: *tabernis.* — 44, 6 *serva sua natam servamque appellans; sequi*] V; rel. cod.: *seruam suam natam seruamque appellans esse sequique se.* — 44, 6 *cunctantem*] cod.; sed V: *cunctantemq.* — 44, 7 *celebratur*] RDL; V: *celebratum*, MPFU: *celebrabatur.* — 46, 3 *ius eo*] PU; rel. cod.: *iusto.* — 47, 2 *fortiter*] Woelfflinius; cod.: *ferociter.* — 47, 4 *escendit*] M man. 1; M man. 2 et rel. cod.: *ascendit.* — 47, 4 *ius sibi*] editiones veteres; cod.: *sibi.* — 48, 3 *inquit i lictor*] Frigellius; cod.: *inquit lictor*, sed RD: *ii inquit lictor.* — 48, 4 *si quo*] Weifsenbornius; cod.: *si quod.* — 49, 3 *conaretur*] U; rel. cod.: *conarentur.* — 49, 4 *escendit*] P man. 1; rel. cod.: *ascendit*, sed M man. 1: *aescendit*, man. 2: *escendit.* — 49, 6 *ad quae*] Strothius; cod.: *atque.* — 50, 2 *ibi*] M; rel. cod.: *ubi.* — 50, 6 *sua*] cod. rec.; cod. mel.: *suae.* — 50, 6 *liberae ac pudicae*] editiones veteres; cod.: *libere ac pudice.* — 50, 7 *nec se*] MR; PFU: *nec.* — 50, 10 *eadem*] cod. rec.; cod. mel.: *cum eadem.* — 50, 11 *insecutique*] Gronovius; cod.: *insecutosque.* — 50, 12 *leniter*] cod. rec.; cod. mel.: *leuiter.* — 50, 14 *seditioni*] V; rel. cod.: *seditionis.* — 50, 16 *quod responderetur*] V; rel. cod.: *quid responderetur*, sed R man. 1 D man. 1 L: *qui responderetur.* — 50, 16 *iis*] F; rel. cod.: *his.* — 50, 1 *responsumque*] codices, sed RDL: *responsum.* — 51, 2 *rei*] V; rel. cod.: *rei. p̄.* — 51, 2 *appellari*] Gruter; cod.: *appellare.* — 51, 7 *renovata*] codices, sed RDL: *reuocata.* — 51, 8 *praerogativam*] V; rel. cod.: *praerogatiua.* — 51, 9 *ei potestati*] Rhenanus; cod.: *et potestati.* — 52, 2 *scituros quam*] Rhenanus; cod.; *scituros que.* — 52, 3 *Ficulensi*] editiones veteres; cod.: *figulensi.* — 52, 5 *plures*] cod. rec.; cod. mel.: *pluresque.* — 52, 7 *aliorum*] editio Frobeniana 1531; cod.: *aliorumque.* — 52, 7 *moveamur*] editiones veteres; cod.: *moueatur.* — 53, 2 *iis*] editiones veteres; cod.: *his*, sed in RD omissum. — 53, 8 *quiescet*] Aldus; cod.: *quiescit.* — 53, 9 *humilis*] codices, sed P: *humili.* — 54, 10 *convellunt*] Gronovius; cod.: *conuertunt.* — 54, 11 *L. Verginium*] Sigonius; cod.: *aulum uerginium.* — 55, 5 *noxae*] codices, sed PFU: *noxiae.* — 55, 8 *eorum*] P et cod. rec.; rel. cod.: *deorum.* — 55, 8 *cuiquam*] U et cod. rec.; M: *cuiquem*, F: *cuiquā cui*, P: *quecui*, RD: *quem.* — 55, 8 *Iovi*] H. J. Mueller; cod.: *id.* — 55, 9 *sacro sancteque*] MR; PFU: *sacrosancto.* — 55, 12 *fuerit*] codices, sed P man. 1: *fuerat* (man. 2: *fuerit*). — 56, 5 *tamen*] Madvigius; cod.: *attamen.* — 56, 12 *appellationis*] V; rel. cod.: *appellationis causa.* — 56, 12 *in quod*] Creverius; cod.: *in quam.* — 56, 12 *at se*] J. Gronovius; cod.: *ait se.* — 57, 5 *ferre ni*] V; rel. cod.: *ferre ne*, sed P: *ferrent*, U: *ferre ut.* — 57, 10 *urbe egrederentur*] PFU; rel. cod.: *urbem egrederentur.* — 58, 11 *felicioris*] Guilielmius; cod.: *feliciores.* — 59, 1 *iam iidem*] cod. rec.; cod. mel.: *iam inde*, sed R: *iam in die.* — 59, 1 *potestati*] Gronovius; cod.: *potestatis.* — 59, 3

cum] Rhenanus; M: *et cum*, rel. cod.: *cum et*. — 60, 5 *reddit*] MR; PFU: *reddidit*. — 61, 8 *e campo*] RLPU; VM: *de campo*. — 61, 11 *laetitia*] V; rel. cod.: *laetitia modo*. — 61, 12 *excursionibus*] V; rel. cod.: *excursionib. sufficiendo*. — 61, 12 *levibus*] V; rel. cod.: *lenibus*, sed FU: *lenius*. — 61, 13 *recurrentesque*] codices, sed V: *recursantesque*. — 62, 3 *mihi feceritis*] Creverius, et ita P exhibet spatio inter illa vocabula relicto; M: *milites. geritis*, RD(?)L: *mihi tegeritis*, F: *milneffeceritis*. U: *mihi effeceritis*. — 62, 8 *sescenti*] V (*sescentis*); rel. cod.: *ac*, sed R: *a. c̃*. — 63, 5 *supplicatum*] editio Frobeniana 1531; cod.: *supplicatumque est*. — 63, 6 *vocavere*] V; rel. cod.: *euocauere*. — 63, 7 *Apollinare*] V; rel. cod.: *apollinarem* (M: *appollinarem*). — 63, 9 *tribunum*] V; rel. cod.: *tributum*. — 63, 11 *a ceteris*] VRman. 2 PFU; MVorm. Rman. 1 D: *ceteris*. — 64, 1 *consules*] Madvigius; cod.: *consulibus*, sed V: *conss*. — 64, 2 *tribunorum plebis*] V; rel. cod.: *plebis*. — 64, 2 *labefactata*] V (*labefactatum*); rel. cod.: *labefacta*. — 64, 3 *factionis suae*] Madvigius; cod.: *factiones suas*, sed V: *factionis sua*. — 64, 6 *haud popularis*] Strothius; cod.: *haud populares*, sed V: *haud populari*. — 64, 7 *rerum*] Gronovius; cod.: *rerumque*, sed V: *quae rerum*. — 64, 9 *tribuni*] V; rel. cod.: *tribunis*. — 64, 10 *in quo sic erat*] H. J. Mueller; cod.: *in quo si*. — 64, 10 *tum ut ii*] Weifsenbornius; V: *tum uti*(?); rel. cod.: *ii tum uti*, sed PFU: *iis* (*his*) *tum uti*. — 64, 10 *quos hi*] V; rel. cod.: *quos*. — 64, 10 *cooptassint*] Rhenanus; cod.: *cooptassent*. — 64, 10 *legitimi*] V, in quo non plus octo litterae fuerunt; rel. cod.: *ut illi legitimi*. — 65, 1 *Aternium*] Cassiodor. 31, 5; cod.: *aeternium*. — 65, 4 *usque eo*] MD; RL: *uso eo*, PFU: *usque*, V: *adeo*. — 65, 4 *plebi faceret*] Drakenborchius; cod.: *plebei faceret*, sed V: *pl. faceret*, U: *plebeios faceret*, RDL: *faceret*. — 65, 5 *M.*] codices, sed M: *cñ*. — 65, 5 *Macerinus*] Sigonius; V(?)U: *macrinus*, MPF: *m̃ acrinus*, RDL: *m̃. agrinus*. — 65, 5 *contentiones*] V; rel. cod.: *contiones*. — 65, 6 *otio foris quoque*] V; rel. cod.: *quoque otio foris*. — 66, 3 *Aequi ac Volsci*] codices, sed V: *aequi uolscique*. — 67, 1 *in conspectum vestrum*] V; rel. cod.: *in contionem uestram*. — 67, 5 *si in vobis*] V; rel. cod.: *sin uobis*. — 67, 6 *et venenum*] V; rel. cod.: *est uenenum*. — 67, 6 *urbis huius*] codices, sed V: *huius urbis*. — 67, 6 *nos*] V; rel. cod.: *hos*. — 67, 6 *illis*] Clericus; cod.: *illi*. — 67, 10 *ecquando . . ecquando*] cod. rec.; cod. mel.: *etquando . . etquando*. — 67, 11 *vidimus*] Welzius et Forchhammer; cod.: *quidem*. — 68, 3 *quo statu*] MPFU; VRDL: *in quo statu*. — 68, 5 *ecquis*] editiones veteres; cod.: *etquis*, sed RD: *acquis*. — 68, 7 *sequetur*] V; rel. cod.: *sequitur*. — 69, 3 *ut unum*] MR; PFU: *ut in unum*. — 70, 1 *facilitati*] U; rel. cod.: *facilitate*. — 70, 4 *aversam*] codices, sed MPU: *aduersam*. — 70, 6 *integrum*] M; PFU: *interdum*, RD: *in tertiũ*. — 70, 10 *arrepta*] Duker; cod.: *accepta*. — 71, 7 *ore*] Klockius; cod.: *more*. — 71, 8 *cum senex*] PF; rel. cod.: *tum senex*. — 72, 2 *tribus*] J. Perizonius; cod.: *tribunos*. — 72, 2 *iudici*] U; rel. cod.: *iudicis*. — 72, 4 *hac*] U; rel. cod.: *hoc*. — 72, 4 *Scaptium; sed*] Alschefskius; cod.: *scaptium esse*. — 72, 6 *valet. vocatae*] R; M: *uoc*//////*ualet*, P: *uocatuellc̃*, U: *uocareualet*.

IIII 1, 1 *C. Curtius*] Sigonius; cod.: *p. curatius*. — 1, 1 *nam anni*] codices, sed Pman. 1: *nam animi*, MVorm.: *anni nam*. — 1, 6 *scivisset*] editio Frobeniana 1531; cod.: *sciuisset et*. — 2, 4 *ipsi*] codices, sed in M omissum. — 2, 4 *et*] cod. rec.; cod. mel.: *ut*. — 2, 4 *se esse*] cod. rec.; cod. mel.: *esse*. — 2, 7 *rogari ut*] codices, sed M: *rogari*. — 2, 11 *non posse*] Valesius; cod.: *posse*. — 2, 14 *ni*] Madvigius; cod.:

si. — 3, 10 *auctoribus*] cod. rec.; in cod. mel. omissum. — 4, 1 *at enim vero*] P; rel. cod.: *atenim.* — 4, 1 *sint*] editiones veteres; cod.: *sunt.* — 4, 5 *publico*] Klockius; MVorm.: *exemplo publico,* PF: *exemplo.* — 4, 9 *non fertis*] Madvigius; cod.: *non confertis.* — 4, 11 *immutatur*] M; rel. cod.: *mutatur.* — 5, 3 *nobis*] PHarl. 1; MP: *uobis.* — 6, 2 *concessere*] codices, sed MVorm.: *cansensere* (M: *consensere*) *concessere.* — 6, 9 *umquam*] Creverius; cod.: *huncquam.* — 6, 10 *adipiscendi*] RDF (in F *ad* in rasura); M: *adpiscendi,* rel. cod.: *apiscendi.* — 6, 11 *ac si*] codices, sed V: *ac.* — 7, 3 *fundato*] Madvigius; cod.: *famato* vel *formato,* sed V: *fumato.* — 7, 3 *Curtius*] Sigonius; cod.: *curiatius* (MP) vel *curatius.* — 7, 4 *ab Ardea*] VL; P: *abardeat,* rel. cod.: *ab ardeatibus.* — 7, 6 *irae*] codices, sed V: *iram.* — 7, 8 *vicerunt*] codices, sed V: *uicere.* — 7, 8 *perinde ac si*] codices, sed V: *perinde ac.* — 7, 11 *suffectorum iis consulum praetermissa nomina*] Mommsenius; cod.: *suffectis* (V: *suffecti*) *iis consulibus praetermissa nomina consulum horum.* — 8, 1 *quintum*] Gronovius; cod.: *quintum consule.* — 8, 2 *in centuriis*] Weifsenbornius; cod.: *centuriis.* — 8, 4 *ad senatum*] Alschefskius; cod.: *ab senatu,* sed P: *ab senatum.* — 8, 4 *custodiaeque tabularum*] Creverius; cod.: *custodiaeque et tabularum.* — 8, 6 *necessarii*] Madvigius; cod.: *necessarium.* — 8, 7 *dubitatur*] editiones veteres; cod.: *dubitabatur.* — 9, 3 *pluribus* delevit Wesenbergius. — 9, 4 *duo* addidit Kiehlius. — 9, 9 *omni*] Weifsenbornius; cod.: *omnis.* — 9, 9 *experte*] Drakenborchius; cod.: *expertem.* — 9, 12 *Cluilio*] editio Frobeniana 1535; cod.: *ciuili,* sed Voss. 1: *ciuilio.* — 10, 3 *esse*] Bekker; cod.: *esse et.* — 10, 7 *Cluilio*] editio Frobeniana 1535; cod.: *ciuilio,* sed VP: *ciuili.* — 11, 1 *creantur*] V; rel. cod.: *creant.* — 11, 7 *remanendo*] V; rel. cod.: *coloni adscripti remanendo.* — 12, 1 *Pacilo*] Sigonius; M: *p̃.,* P: *pacilius,* rel. cod.: *pacilio.* — 12, 10 *et vendere*] codices, sed V: *ut uenderet.* — 13, 3 *favore .. despondentem*] codices, sed V: *plebeio fauore .. despondente.* — 13, 4 *certamine*] V; rel. cod.: *certaminum.* — 13, 6 *Menenius*] codices, sed V: *mallius,* M: *miamanliusenenius.* — 13, 8 *publice*] editiones veteres; M: *rep.,* rel. cod.: *reip.* — 13, 8 *defert*] V; rel. cod.: *refert.* — 13, 9 *coitiones*] Gronovius; cod.: *contiones.* — 13, 9 *mercede* omisit M. — 13, 10 *audita cum*] Wesenbergius; cod.: *audita et,* sed V: *auditaque et.* — 14, 6 *cruore*] V; rel. cod.: *cruore obtruncati.* — 14, 6 *esto*] codices, sed V: *estob.* — 16, 4 *plebem*] editio Frobeniana 1531; cod.: *plebi.* — 16, 5 *Caecilius*] codices, sed M: *celius catilius.* — 17, 1 *regem defecere*] V; rel. cod.: *regem ac Veientes defecere.* — 17, 2 *Sp. Antium*] codices, sed V: *spuantium.* — 17, 5 *posset*] codices, sed V: *possent.* — 17, 11 *degressi*] Sigonius; cod.: *digressi.* — 17, 11 *Faliscorum auxilio*] Kiehlius; cf. V: *faliscorum auxiliorum*; rel. cod.: *auxilio faliscorum.* — 18, 6 *ab auguribus*] editio Frobeniana 1531; cod.: *ex auguribus,* sed M: *ex auribus.* — 18, 6 *admisissent*] editio Frobeniana 1531; cod.: *admissae essent.* — 18, 7 *ubi*] Aldus et cod. rec.; cod. mel.: *simul ubi.* — 19, 2 *videret*] F; rel. cod.: *uidet.* — 19, 5 *fudit*] codices, sed PF: *fundit.* — 20, 7 *ac restitutorem*] M; P: *aut restitutorem.* — 20, 8 *quis*] Gronovius; cod.: *qui si.* — 20, 8 *libri librique*] Mommsenius; cod.: *libri.* — 20, 8 *decimo*] Glareanus; cod.: *septimo.* — 20, 9 *Penno*] Sigonius; cod.: *poeno* (*peno*). — 20, 9 *A. Cornelium*] editio Frobeniana 1531; cod.: *m. cornelium.* — 20, 9 *possit*] unus cod. rec.; cod. mel.: *posset.* — 21, 6 *tantum*] Tan. Faber; cod.: *tantum metum.* — 21, 6 *exiret*] V; rel. cod.: *non exiret.* — 21, 7 *aut montibus*] V; rel. cod.: *aut oppido aut montibus.* — 21, 10 *Postumum*] Sigonius; cod.: *postumium.* — 21, 10 *Helvam*] M (*heluam hel-*

uium); rel. cod.: *heluium*. — 22, 2 *subiit*] V; rel. cod.: *subit*. — 22, 7 *Pacilius*] Sigonius; M: *pacilius*, P: *p. acilius*. — 23, 3 *placet*] Muretus; cod.: *placet et*, sed V: *placuit*. — 23, 3 *sit*] Muretus; cod.: *sed*, sed V: ..*t*. — 23, 3 *cooperta*] Mommsenius; cod.: *conperta*. — 23, 6 *A. Postumius Tubertus*] editio Frobeniana 1531; cod.: *aurelius postumius tubero* (*tuber*). — 23, 6 *proxime*] Gronovius; cod.: *proxumo*. — 24, 2 *communicari non sirint*] J. Gronovius; cod.: *communicati non sint*. — 24, 5 *magnam partem*] Madvigius; cod.: *magna parte*. — 24, 6 *placeant*] PRL; M: *placeantre*, V: *placere*, omisso *quam*. — 24, 7 *imposito fine alteri*] V; rel. cod.: *modo aliorum magistratui inposito fine alteri*. — 24, 8 *ignominiae*] codices, sed M: *ignote*. — 25, 1 *contentionibus*] V; rel. cod.: *contionibus*. — 25, 2 *nullum*] editiones veteres; cod.: *nullus*. — 25, 4 *promiscua*] Gronovius; cod.: *promiscue* (*promiscuae*). — 25, 4 *famem quoque ex pestilentia morbo implicitis cultoribus*] V; rel. cod.: *famem cultoribus*. — 25, 13 *liceret causa*] codices, sed V: *causa liceret*. — 26, 2 *Penno*] Sigonius; cod.: *poeno* (*paeno*, *peno*). — 26, 5 *rebellarant*] V; rel. cod.: *rebellarent*. — 26, 12 *dilectus simul*] V; rel. cod.: *simul*. — 27, 3 *viderant*] codices; sed V: *uideret*. — 27, 7 *ope*] codices, sed M: *opere*. — 28, 2 *circumagenti se*] editio Moguntina 1518; cod.: *circumagentes*. — 29, 5 *decesserit*] Gronovius; cod.: *discesserit*. — 29, 6 *appellata sunt*] cod. rec.; cod. mel.: *appellata sint*. — 29, 6 *cum qui*] Rhenanus; cod.: *quemqui*. — 30, 4 *Pennus*] editiones veteres; cod.: *poenus* (*penus*). — 31, 7 *ante*] M; rel. cod.: *antea*. — 32, 7 *qui*] Tan. Faber; cod.: *eos qui*. — 33, 10 *unde*] codices, sed M: *inde*. — 33, 10 *distulissent*] Gronovius; cod.: *dispulissent*. — 33, 12 *eadem*] codices, sed U: *eodem*. — 34, 3 *castraque*] codices, sed M: *castra*. — 34, 4 *ac centurione*] Madvigius; cod.: *ad centurionem*, sed V: *ad centurionis*. — 35, 4 *Ap. Claudius*] Sigonius; cod.: *claudius*. — 35, 4 *Nautius*] editio Frobeniana 1531; cod.: *naeuius* (*neuius*). — 35, 4 *Rutilus L.. Iulus*] Sigonius; cod.: *rutilius t. .. tullus*. — 35, 5 *publice consenserant*] Gronovius; M: *consenserant consilio publico consensu uenerant*, rel. cod.: *publico consensu uenerant*. — 35, 5 *fuit*] F; M: *afuit*, P: *affuit*. — 35, 6 *revocandi*] Madvigius; cod.: *reuocandam*. — 35, 8 *tetenderit*] Madvigius; cod.: *tenderet*. — 36, 5 *filium decemviri*] codices, sed V: *decemuiri filium*. — 37, 2 *accepti*] editiones veteres; cod.: *acceptis*. — 37, 6 *dux esset*] cod. rec.; cod. mel.: *dux isset*. — 37, 9 *qua*] codices, sed P: *quo*. — 37, 9 *prodidit*] Gruter; cod.: *incerto clamore prodidit*. — 38, 3 *parmata*] Schelius; cod.: *armata*. — 39, 1 *elati*] Duker; cod.: *inlati*. — 39, 8 *degressus*] Sigonius; cod.: *digressus*. — 40, 6 *Iunius*] editiones veteres; cod.: *iulius*. — 41, 4 *pugnantem adhortantem*] MVorm. F; P: *pugnantem atque hortantem*. — 42, 1 *M. Asellium*, *Ti. Antistium*, *Ti. Spurilium*] Mommsenius; cod.: *asellium et antistium et spurillium*. — 42, 6 *potestatem*] F; M: *potestatempl.*, Vorm.: *potestatem pl.*, P: *potestatem. pr.* — 43, 1 *Num.*] Sigonius; cod.: *c̄n.* — 43, 4 *duo ut*] Gronovius; cod.: *duo qui*. — 43, 4 *tribuni*] Weifsenbornius; cod.: *a consulibus tribuni*. — 43, 4 *ad id*] cod. rec.; cod. mel.: *id*. — 43, 5 *ius siissent adaequari ita*] Madvigius (*ius .. adaequari ita*) et M. Seyffertus (*siissent aequari*); cod.: *usi sunt adaeque*. — 43, 7 *rediit*] Wesenbergius; cod.: *redit*. — 43, 10 *increparet*] M; rel. cod.: *increpet*. — 43, 12 *tribuni*] editiones veteres; cod.: *tribunos*. — 44, 1 *L. Furius*] Sigonius; cod.: *sex. furius*, sed Voss.: *l. sex. furius*. — 44, 4 *esset*] editiones veteres; cod.: *esset quod*. — 44, 7 *sub*] RD; M: *per sub*, PU: *per*. — 44, 11 *criminis*] M; rel. cod.: *crimine*. — 44, 11 *ab suspicione*] Gronovius; cod.: *ob suspicionem*. — 45, 7

ignobilem] M; rel. cod.: *ignobilemque.* — 47, 3 *brevior*] editio Frobeniana 1535; cod.: *breuiore.* — 47, 6 *acceperunt*] Madvigius; cod.: *acceperant.* — 47, 7 *C. Servilio*] Glareanus; cod.: *l. seruilio.* — 48, 1 *M. Metilius*] Alschefskius; cod.: *metilius.* — 48, 2 *ei*] Madvigius; cod.: *et.* — 48, 4 *conciliis*] editiones veteres; cod.: *consiliis.* — 48, 9 *quam cum universo . . tum*] Tan. Faber; cod.: *quam uniuerso . . cum.* — 48, 13 *confugere*] codices, sed M: *effugere.* — 49, 1 *duo*] M man. 2 F H L; M man. 1: *aduo*, P man. 1: *arduo*, man. 2: *ardua.* — 49, 1 *Num.*] Sigonius; cod.: *marcus.* — 49, 6 *L. Decio*] cod. rec.; cod. mel.: *l. dexio.* — 49, 9 *irrupit*] M; rel. cod.: *inrumpit.* — 49, 11 *M. Sextio*] ML; rel. cod.: *sextio.* — 49, 11 *dignum enim esse*] Tan. Faber; cod.: *dignos enim esse.* — 50, 2 *Sestius*] Sigonius; cod.: *sextius.* — 51, 1 *L.* addiderunt editiones veteres. — 51, 3 *consensu*] Creverius; cod.: *consensu populi.* — 51, 6 *vi*] editio Frobeniana 1531; cod.: *ut.* — 51, 8 *ipsum agerque*] Weifsenbornius; M: *ipse agerque*, rel. cod.: *ipse ager.* — 52, 1 *L. Icilius*] editio Frobeniana 1531; cod.: *lucilius.* — 52, 3 *a foro*] codices, sed M: *foro.* — 53, 2 *Menenius*] cod. rec.; MP: *menius.* — 53, 9 *recepit*] M; rel. cod.: *recipit.* — 54, 2 *C. Appius*] V; rel. cod.: *p. pipius.* — 54, 3 *K.*] Pighius; cod.: *c.* — 54, 3 *C. Appius*] V; rel. cod.: *p. pipius.* — 54, 4 *multarum*] V; rel. cod.: *hii multarum.* — 54, 4 *ad ea*] Graevius; cod.: *adeo.* — 54, 9 *dicere*] Aldus; cod.: *dicerent.* — 55, 2 *Hernicumque*] codices, sed V: *hernicosque.* — 55, 2 *tunc*] codices, sed V: *tum.* — 55, 3 *retinenda*] Mommsenius; cod.: *detinenda*, sed V: *deretinenda.* — 55, 4 *in arcem*] codices, sed V: *ad arcem.* — 55, 4 *civitatis*] codices, sed P: *ciuitati.* — 56, 1 *vicere*] codices, sed M: *euicere.* — 56, 2 *Iulus*] Sigonius; M: *tullius*, P: *tullus.* — 56, 5 *castigantes*] V; rel. cod.: *castigantesque.* — 56, 6 *divisa*] codices, sed V: *diuis.* — 56, 11 *in se*] Gronovius; cod.: *in.* — 56, 13 *vi atque verecundia*] Mommsenius; cf. V: *uia//uerecundia*; rel. cod.: *uerecundia.* — 56, 13 *potestatemque tribuniciam*] V; rel. cod.: *quoque tribuniciam potestatem.* — 57, 6 *collegis se*] Alschefskius; cod.: *collegis*, sed F: *collegas.* — 57, 8 *rediit*] editiones veteres; cod.: *redit.* — 57, 12 *Num.*] Sigonius; cod.: *c̃n.* — 58, 1 *Veiente*] M; rel. cod.: *ueienti.* — 58, 1 *obvia*] cod. rec.; cod. mel.: *obuiam.* — 58, 4 *non in*] Weifsenbornius; cod.: *in.* — 58, 4 *restari*] V; rel. cod.: *restare.* — 58, 4 *nuntiabatur*] Mommsenius; cod.: *nuntiabantur.* — 58, 7 *ex urbe*] Wesenbergius; cod.: *urbe.* — 58, 13 *esset*] unus cod. rec.; cod. mel.: *esse.* — 58, 13 *quod dari*] V; rel. cod.: *qui dari.* — 59, 7 *nihil*] P; rel. cod.: *nil.* — 59, 7 *armatos*] Madvigius; cod.: *armatus.* — 59, 11 *tribunorumque*] M; PHL: *tribunorumue.* — 60, 2 *iuvaret*] codices, sed M: *iuuarebat.* — 61, 1 *Iulus . . Manlius*] Sigonius; cod.: *tullus . . manilius.* — 61, 4 *K. Fabium . . Rutilum*] Sigonius; cod.: *c. fabium . . rutilium.* — 61, 6 *praeterque*] editio Frobeniana 1531; cod.: *praeterquam.*

T. LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI III PERIOCHA.

Seditiones de agrariis legibus fuere. Capitolium ab exulibus et servis occupatum caesis his receptum est. census bis actus est: priore lustro censa sunt civium capita * octo milia septingenta quattuordecim praeter

orbos orbasque, sequenti centum septendecim milia ducenta undeviginti. cum adversus Aequos male gesta res esset, L. Quinctius Cincinnatus dictator factus, cum rure intentus operi rustico esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. is victos hostes sub iugum misit. tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, tricesimo sexto anno *a* primis tribunis plebis. petitis per legatos et allatis Atticis legibus ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus sine ullis aliis magistratibus creati altero et trecentesimo anno, quam Roma condita erat, et ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros imperium translatum. hi decem tabulis legum positis cum modeste se in eo honore gessissent et ob id in alterum quoque annum eundem esse magistratum *placuisset, duabus tabulis* ad decem adiectis cum complura impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere et in tertium annum retinuerunt, donec inviso eorum imperio finem attulit libido Ap. Claudii. qui cum in amorem Virginiae virginis incidisset, summisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri eius Virginio imposuit **. rapto ex taberna proxima cultro filiam occidit, cum aliter effici non posset, ne in potestatem stuprum illaturi veniret. hoc tam magnae luxuriae exemplo plebs concitata montem Aventinum occupavit coegitque decemviros abdicare se magistratu. ex quibus Appius, qui praecipue poenam meruerat, in carcerem coniectus est; ceteri in exilium sunt acti. res praeterea contra Sabinos et Volscos prospere gestas continet et parum honestum populi Romani iudicium, qui iudex inter Ardeates et Aricinos sumptus agrum, de quo ambigebatur, sibi adiudicavit.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI IIII PERIOCHA.

Lex de conubio patrum et plebis a tribunis contentione magna patribus repugnantibus perlata est. tribuni plebis **. aliquot annos res populi Romani domi militiaeque per hoc genus magistratus administratae sunt. item censores tunc primum creati sunt. ager Ardeatibus populi iudicio ablatus missis in eum colonis restitutus est. cum fame populus Romanus laboraret, Sp. Maelius eques Romanus frumentum populo sua impensa largitus est et ob id factum conciliata sibi plebe regnum affectans a C. Servilio Ahala magistro equitum iussu Quinctii Cincinnati dictatoris occisus est; L. Minucius index bove aurata donatus est. legatis Romanis a Fidenatibus occisis, quoniam ob rem publicam occubuerant, statuae in rostris positae sunt. Cossus Cornelius tribunus militum occiso Tolumnio, Veientum rege, opima spolia secunda rettulit. Mam. Aemilius dictator censurae honorem, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finiit; ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenae in potestatem redactae eoque coloni missi sunt; quibus occisis Fidenates cum defecissent, ab Mam. Aemilio dictatore victi sunt et Fidenae captae. coniuratio servorum oppressa. Postumius tribunus militum propter crudelitatem ab exercitu occisus est. stipendium ex aerario tum primum militibus datum est. res praeterea gestas adversus Volscos et Fidenates et Faliscos continet.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER III.

Antio capto T. Aemilius et Q. Fabius consules fiunt. hic 1
erat Fabius, qui unus exstinctae ad Cremeram genti superfuerat.
iam priore consulatu Aemilius dandi agri plebi fuerat auctor; ita- 2
que secundo quoque consulatu eius et agrarii se in spem legis
erexerant, et tribuni rem contra consules saepe temptatam adiu-
tore utique consule obtineri posse rati suscipiunt; et consul ma-
nebat in sententia sua. possessores et magna pars patrum, tribu- 3
niciis se iactare actionibus principem civitatis et largiendo de ali-
eno popularem fieri querentes, totius invidiam rei a tribunis in
consulem averterant. atrox certamen aderat, ni Fabius con- 4
silio neutri parti acerbo rem expedisset. T. Quincti ductu et
auspicio agri capti priore anno aliquantum a Volscis esse; An- 5
tium, propinquam, opportunam et maritimam urbem, coloniam
deduci posse; ita sine querelis possessorum plebem in agros itu-
ram, civitatem in concordia fore. haec sententia accepta est. 6
triumviros agro dando creat T. Quinctium, A. Verginium, P. Fu-
rium. iussi nomina dare, qui agrum accipere vellent. fecit statim, 7
ut fit, fastidium copia, adeoque pauci nomina dedere, ut ad explen-
dum numerum coloni Volsci adderentur; cetera multitudo po-
scere Romae agrum malle quam alibi accipere. Aequi a Q. Fabio 8
— is eo cum exercitu venerat — pacem petiere irritamque eam
ipsi subita incursione in agrum Latinum fecere.

Q. Servilius insequenti anno — is enim cum Sp. Postumio 2
consul fuit — in Aequos missus in Latino agro stativa habuit.
quies necessaria morbo implicitum exercitum tenuit. extractum 2
in tertium annum bellum est Q. Fabio et T. Quinctio consulibus.
Fabio extra ordinem, quia is victor pacem Aequis dederat, ea
provincia data. qui haud dubia spe profectus famam nominis 3
sui pacaturam Aequos, legatos in concilium gentis missos nun-
tiare iussit Q. Fabium consulem dicere, se ex Aequis pacem Ro-
mam tulisse, ab Roma Aequis bellum afferre eadem dextera ar-
mata, quam pacatam illis antea dederat. quorum id perfidia et 4

periurio fiat, deos nunc testes esse, mox fore ultores. se tamen,
utcumque sit, etiam nunc paenitere sua sponte Aequos quam pati
5 hostilia malle. si paeniteat, tutum receptum ad expertam cle-
mentiam fore; sin periurio gaudeant, dis magis iratis quam ho-
6 stibus gesturos bellum. haec dicta adeo nihil moverunt quemquam,
ut legati prope violati sint, exercitusque in Algidum adversus
7 Romanos missus. quae ubi Romam sunt nuntiata, indignitas rei
magis quam periculum consulem alterum ab urbe excivit. ita duo
consulares exercitus ad hostem accessere acie instructa, ut con-
8 festim dimicarent. sed cum forte haud multum diei superesset,
9 unus ab statione hostium exclamat: 'ostentare hoc est, Romani,
non gerere bellum. in noctem imminentem aciem instruitis; lon-
giore luce ad id certamen, quod instat, nobis opus est. crastino
die oriente sole redite in aciem; erit copia pugnandi; ne timete.'
10 his vocibus irritatus miles in diem posterum in castra reducitur
longam venire noctem ratus, quae moram certaminis faceret. tum
quidem corpora cibo somnoque curant; ubi illuxit postero die,
prior aliquanto constitit Romana acies; tandem et Aequi pro-
11 cessere. proelium fit utrimque vehemens, quod et Romanus ira
odioque pugnabat, et Aequos conscientia contracti culpa periculi
et desperatio futurae sibi postea fidei ultima audere et experiri co-
12 gebat. non tamen sustinuere aciem Romanam Aequi; pulsique
cum in fines suos se recepissent, nihilo inclinatioribus ad pacem
animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem, qua
13 pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit; Aequos popu-
lationibus incursionibusque meliores esse, et multas passim ma-
nus quam magnam molem unius exercitus rectius bella gerere.
3 Relicto itaque castris praesidio egressi tanto cum tumultu
invasere fines Romanos, ut ad urbem quoque terrorem pertule-
2 rint. necopinata etiam res plus trepidationis fecit, quod nihil
minus, quam ne victus ac prope in castris obsessus hostis memor
3 populationis esset, timeri poterat, agrestesque pavidi incidentes
portis non populationem nec praedonum parvas manus, sed
omnia vano augentes timore exercitus et legiones adesse hostium
4 et infesto agmine ruere ad urbem clamabant. ab his proximi
audita incerta eoque vaniora ferre ad alios. cursus clamorque
vocantium ad arma haud multum a pavore captae urbis abesse.
5 forte ab Algido Quinctius consul redierat Romam. id remedium
timori fuit; tumultuque sedato victos timeri increpans hostes
6 praesidia portis imposuit. vocato dein senatu cum ex auctoritate
patrum iustitio indicto profectus ad tutandos fines esset Q. Ser-
7 vilio praefecto urbis relicto, hostem in agris non invenit. ab
altero consule res gesta egregie est; qui, qua venturum hostem

sciebat, gravem praeda eoque impeditiore agmine incedentem ag-
gressus funestam populationem fecit. pauci hostium evasere ex 8
insidiis; praeda omnis recepta est. sic finem iustitio, quod qua-
driduum fuit, reditus Quinctii consulis in urbem fecit.

Census deinde actus et conditum ab Quinctio lustrum. cen- 9
sa civium capita centum quattuor milia septingenta quattuorde-
cim dicuntur praeter orbos orbasque. in Aequis nihil deinde 10
memorabile actum. in oppida sua se recepere uri sua populari-
que passi. consul, cum aliquotiens per omnem hostium agrum
infesto agmine populabundus isset, cum ingenti laude praedaque
Romam rediit.

Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius Fusus. Furios 4
Fusios scripsere quidam; id admoneo, ne quis immutationem
virorum ipsorum esse, quae nominum est, putet. haud dubium 2
erat, quin cum Aequis alter consulum bellum gereret. itaque
Aequi ab Ecetranis Volscis praesidium petiere; quo cupide oblato
— adeo civitates eae perpetuo in Romanos odio certavere —
bellum summa vi parabatur. sentiunt Hernici et praedicunt 3
Romanis Ecetranum ad Aequos descisse. suspecta et colonia
Antium fuit, quod magna vis hominum inde, cum oppidum cap-
tum esset, confugisset ad Aequos; isque miles per bellum
Aequicum vel acerrimus fuit. compulsis deinde in oppida Aequis 4
ea multitudo dilapsa cum Antium redisset, sua sponte iam infidos
colonos Romanis abalienavit. necdum matura re cum defectio- 5
nem parari delatum ad senatum esset, datum negotium est con-
sulibus, ut principibus coloniae Romam excitis quaererent, quid
rei esset. qui cum haud gravate venissent, introducti a consulibus 6
ad senatum ita responderunt ad interrogata, ut magis suspecti
quam venerant dimitterentur.

Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius, consulum 7
alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Aequos Hernicorum
in agro populabundum hostem invenit ignarusque multitudinis,
quia nusquam universa conspecta fuerat, imparem copiis exerci-
tum temere pugnae commisit. primo concursu pulsus se intra 8
castra recepit. neque is finis periculi fuit; namque et proxima
nocte et postero die tanta vi castra sunt circumsessa atque op-
pugnata, ut ne nuntius quidem inde mitti Romam posset. Her- 9
nici et male pugnatum et consulem exercitumque obsideri nun-
tiaverunt tantumque terrorem incussere patribus, ut, quae forma
senatus consulti ultimae semper necessitatis habita est, Postumio,
alteri consulum, negotium daretur, videret, ne quid res publica
detrimenti caperet. ipsum consulem Romae manere ad conscri- 10
bendos omnes, qui arma ferre possent, optimum visum est; pro

consule T. Quinctium subsidio castris cum sociali exercitu mitti;
11 ad eum explendum Latini Hernicique et colonia Antium dare
Quinctio subitarios milites — ita tum repentina auxilia appella-
bant — iussi.

5 Multi per eos dies motus multique impetus hinc atque illinc
facti, quia superante multitudine hostes carpere multifariam vires
2 Romanas, ut non suffecturas ad omnia, aggressi sunt; simul ca-
stra oppugnabantur, simul pars exercitus ad populandum agrum
Romanum missa urbemque ipsam, si qua fortuna daret, temptan-
3 dam. L. Valerius ad praesidium urbis relictus, consul Postumius
4 ad arcendas populationes finium missus. nihil remissum ab ulla
parte curae aut laboris; vigiliae in urbe, stationes ante portas
praesidiaque in muris disposita et, quod necesse erat in tanto
5 tumultu, iustitium per aliquot dies servatum. interim in castris
Furius consul cum primo quietus obsidionem passus esset, in
incautum hostem decumana porta erupit et, cum persequi posset,
6 metu substitit, ne qua ex parte altera in castra vis fieret. Furium
legatum — frater idem consulis erat — longius extulit cursus;
nec suos ille redeuntes persequendi studio neque hostium ab
tergo incursum vidit. ita exclusus multis saepe frustra conatibus
captis, ut viam sibi ad castra faceret, acriter dimicans cecidit.
7 et consul nuntio circumventi fratris conversus ad pugnam, dum
se temere magis quam satis caute in mediam dimicationem infert,
vulnere accepto aegre ab circumstantibus ereptus et suorum ani-
8 mos turbavit et ferociores hostes fecit; qui caede legati et con-
sulis vulnere accensi nulla deinde vi sustineri potuere, cum com-
pulsi in castra Romani rursus obsiderentur nec spe nec viribus
pares, venissetque in periculum summa rerum, ni T. Quinctius
9 peregrinis copiis, Latino Hernicoque exercitu, subvenisset. is
intentos in castra Romana Aequos legatique caput ferociter
ostentantes ab tergo adortus, simul ad signum a se procul edi-
tum ex castris eruptione facta, magnam vim hostium circum-
10 venit. minor caedes, fuga effusior Aequorum in agro fuit Ro-
mano; in quos palatos praedam agentes Postumius aliquot locis,
quibus opportuna imposuerat praesidia, impetum dedit. hi vagi
dissipato agmine fugientes in Quinctium victorem cum saucio
11 consule revertentem incidere. tum consularis exercitus egregia
pugna consulis vulnus, legati et cohortium ultus est caedem.
magnae clades ultro citroque illis diebus et illatae et acceptae.
12 difficile ad fidem est in tam antiqua re, quot pugnaverint ceci-
derintve, exacto affirmare numero; audet tamen Antias Valerius
13 concipere summas: Romanos cecidisse in Hernico agro quinque
milia octingentos, ex praedatoribus Aequorum, qui populabundi

in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule duo milia et quadringentos caesos; ceteram multitudinem praedam agentem, quae inciderit in Quinctium, nequaquam pari defunctam esse caede; interfecta inde quattuor milia et exequendo subtiliter numerum ducentos ait et triginta.

Ut Romam reditum est, iustitium remissum est. caelum vi- 14
sum est ardere plurimo igni, portentaque alia aut obversata oculis aut vanas exterritis ostentavere species. his avertendis terroribus in triduum feriae indictae, per quas omnia delubra pacem deum exposcentium virorum mulierumque turba imple-
bantur. cohortes inde Latinae Hernicaeque ab senatu gratiis ob 15
impigram militiam actis remissae domos. Antiates mille milites, quia serum auxilium post proelium venerant, prope cum ignominia dimissi.

Comitia inde habita; creati consules L. Aebutius, P. Servi- 6
lius. kal. Sextilibus, ut tunc principium anni agebatur, consu-
latum ineunt. grave tempus et forte annus pestilens erat urbi 2
agrisque, nec hominibus magis quam pecori; et auxere vim morbi terrore populationis pecoribus agrestibusque in urbem acceptis.
ea colluvio mixtorum omnis generis animantium et odore insolito 3
urbanos et agrestem confertum in arta tecta aestu ac vigiliis angebat, ministeriaque invicem ac contagio ipsa vulgabant morbos.
vix instantes sustinentibus clades repente legati Hernici nuntiant 4
in agro suo Aequos Volscosque coniunctis copiis castra posuisse;
inde exercitu ingenti fines suos depopulari. praeterquam quod 5
infrequens senatus indicio erat sociis afflictam civitatem pestilentia esse, maestum etiam responsum tulere, ut per se ipsi Hernici cum Latinis res suas tutarentur: urbem Romanam subita deum ira morbo populari; si qua eius mali quies veniat, ut anno
ante, ut semper alias sociis opem laturos. discessere socii pro 6
tristi nuntio tristiorem domum reportantes, quippe quibus per se sustinendum bellum erat, quod vix Romanis fulti viribus susti-
nuissent. non diutius se in Hernico hostis continuit; pergit inde 7
infestus in agros Romanos etiam sine belli iniuria vastatos. ubi cum obvius nemo ne inermis quidem fieret, perque omnia non praesidiis modo deserta sed etiam cultu agresti transirent, pervenere ad tertium lapidem Gabina via.

Mortuus Aebutius erat Romanus consul; collega eius Ser- 8
vilius exigua in spe trahebat animam; affecti plerique principum, patrum maior pars, militaris fere aetas omnis, ut non modo ad expeditiones, quas in tanto tumultu res poscebat, sed vix ad
quietas stationes viribus sufficerent. munus vigiliarum senatores, 9
qui per aetatem ac valetudinem poterant, per se ipsi obibant; cir-

cumitio ac cura aedilium plebi erat; ad eos summa rerum ac
7 maiestas consularis imperii venerat. deserta omnia, sine capite,
sine viribus, dii praesides ac fortuna urbis tutata est, quae Volscis
2 Aequisque praedonum potius mentem quam hostium dedit; adeo
enim nullam spem non potiundi modo sed ne adeundi quidem
Romana moenia animus eorum cepit, tectaque procul visa atque
3 imminentes tumuli avertere mentes eorum, ut totis passim castris
fremitu orto, quid in vasto ac deserto agro inter tabem pecorum
hominumque desides sine praeda tempus tererent, cum integra
loca, Tusculanum agrum opimum copiis, petere possent, signa
repente convellerent transversisque itineribus per Labicanos
agros in Tusculanos colles transirent. eo vis omnis tempestas-
4 que belli conversa est. interim Hernici Latinique, pudore etiam,
non misericordia solum moti, si nec obstitissent communibus
hostibus infesto agmine Romanam urbem petentibus nec opem
ullam obsessis sociis ferrent, coniuncto exercitu Romam pergunt.
5 ubi cum hostes non invenissent, secuti famam ac vestigia obvii
fiunt descendentibus ab Tusculana in Albanam vallem. ibi haud-
quaquam aequo proelio pugnatum est, fidesque sua sociis parum
felix in praesentia fuit.

6 Haud minor Romae fit morbo strages, quam quanta ferro
sociorum facta erat. consul, qui unus supererat, moritur; mortui
et alii clari viri, M. Valerius, T. Verginius Rutilus augures, Ser.
7 Sulpicius curio maximus; et per ignota capita late vagata est vis
morbi. inopsque senatus auxilii humani ad deos populum ac
vota vertit: iussi cum coniugibus ac liberis supplicatum ire pacem-
8 que exposcere deum. ad id, quod sua quemque mala cogebant,
auctoritate publica evocati omnia delubra implent. stratae passim
matres crinibus templa verrentes veniam irarum caelestium
finemque pesti exposcunt.

8 Inde paulatim seu pace deum impetrata seu graviore tempore
anni iam circumacto defuncta morbis corpora salubriora esse in-
2 cipere; versisque animis iam ad publicam curam, cum aliquot in-
terregna exissent, P. Valerius Publicola tertio die, quam inter-
regnum inierat, consules creat L. Lucretium Tricipitinum et T.
3 Veturium Geminum, sive ille Vetusius fuit. ante diem tertium
idus Sextiles consulatum ineunt iam satis valida civitate, ut non
4 solum arcere bellum sed ultro etiam inferre posset. igitur nun-
tiantibus Hernicis in fines suos transcendisse hostes impigre pro-
missum auxilium. duo consulares exercitus scripti. Veturius
5 missus in Volscos ad bellum ultro inferendum; Tricipitinus po-
pulationibus arcendis sociorum agro oppositus non ultra quam
in Hernicos procedit. Veturius primo proelio hostes fundit fu-

gatque; Lucretium, dum in Hernicis sedet, praedonum agmen 6
fefellit supra montes Praenestinos ductum, inde demissum in
campos. vastavere agros Praenestinum Gabinumque, ex Gabino
in Tusculanos flexere colles; urbi quoque Romae ingens prae- 7
bitus terror, magis re subita quam quod ad arcendam vim
parum virium esset. Q. Fabius praeerat urbi. is armata iuventute
dispositisque praesidiis tuta omnia ac tranquilla fecit. itaque 8
hostes praeda ex proximis locis rapta appropinquare urbi non
ausi cum circumacto agmine redirent, quanto longius ab urbe
hostium abscederent, eo solutiore cura, in Lucretium incidunt
consulem, iam ante exploratis itineribus suis instructum et ad cer-
tamen intentum. igitur praeparatis animis repentino pavore per- 9
culsos adorti aliquanto pauciores multitudinem ingentem fundunt
fugantque et compulsos in cavas valles, cum exitus haud in facili
essent, circumveniunt. ibi Volscum nomen prope deletum est. 10
tredecim milia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac
fuga, mille septingentos quinquaginta vivos captos, signa viginti
septem militaria relata in quibusdam annalibus invenio; ubi etsi
adiectum aliquid numero sit, magna certe caedes fuit. victor 11
consul ingenti praeda potitus eodem in stativa rediit. tum con-
sules castra coniungunt, et Volsci Aequique afflictas vires suas
in unum contulere. tertia illa pugna eo anno fuit. eadem for-
tuna victoriam dedit; fusis hostibus etiam castra capta.

Sic res Romana in antiquum statum rediit, secundaeque belli 9
res extemplo urbanos motus excitaverunt. C. Terentilius Harsa tri- 2
bunus plebis eo anno fuit. is consulibus absentibus ratus locum
tribuniciis actionibus datum, per aliquot dies patrum superbiam
ad plebem criminatus, maxime in consulare imperium tamquam
nimium nec tolerabile liberae civitati invehebatur. nomine enim 3
tantum minus invidiosum, re ipsa prope atrocius quam regium
esse; quippe duos pro uno dominos acceptos immoderata, infinita 4
potestate, qui, soluti atque effrenati ipsi, omnes metus legum om-
niaque supplicia verterent in plebem. quae ne aeterna illis licentia 5
sit, legem se promulgaturum, ut quinque viri creentur legibus de
imperio consulari scribendis: quod populus in se ius dederit, eo
consulem usurum; non ipsos libidinem ac licentiam suam pro
lege habituros. qua promulgata lege cum timerent patres, ne 6
absentibus consulibus iugum acciperent, senatus a praefecto urbis
Q. Fabio vocatur, qui adeo atrociter in rogationem latoremque
ipsum est invectus, ut nihil, si ambo consules infesti circumsta-
rent tribunum, relictum minarum atque terroris sit: insidiatum 7
eum et tempore capto adortum rem publicam. si quem similem 8
eius priore anno inter morbum bellumque irati dii tribunum de-

dissent, non potuisse sisti. mortuis duobus consulibus, iacente
aegra civitate, in colluvione omnium rerum ad tollendum rei
publicae consulare imperium laturum leges fuisse, ducem Vol-
9 scis Aequisque ad oppugnandam urbem futurum. quid tandem?
illi non licere, si quid consules superbe in aliquem civium aut
crudeliter fecerint, diem dicere, accusare iis ipsis iudicibus, quo-
10 rum in aliquem saevitum sit? non illum consulare imperium,
sed tribuniciam potestatem invisam intolerandamque facere,
quam placatam reconciliatamque patribus de integro in antiqua
redigi mala. neque illum se deprecari, quo minus pergat, ut
11 coeperit; 'vos' inquit Fabius, 'ceteri tribuni, oramus, ut pri-
mum omnium cogitetis potestatem istam ad singulorum auxi-
lium, non ad perniciem universorum comparatam esse: tribunos
12 plebis vos creatos, non hostes patribus. nobis miserum, invi-
diosum vobis est desertam rem publicam invadi. non ius vestrum,
sed invidiam minueritis. agite cum collega, ut rem integram in
adventum consulum differat. ne Aequi quidem ac Volsci morbo
absumptis priore anno consulibus crudeli superboque nobis
13 bello institere.' agunt cum Terentilio tribuni, dilataque in spe-
10 ciem actione, re ipsa sublata consules extemplo arcessiti. Lucre-
tius cum ingenti praeda, maiore multo gloria rediit. et auget
gloriam adveniens exposita omni in campo Martio praeda, ut
suum quisque per triduum cognitum abduceret. reliqua vendita,
2 quibus domini non extitere. debebatur omnium consensu con-
suli triumphus, sed dilata res est tribuno de lege agente; id an-
3 tiquius consuli fuit. iactata per aliquot dies cum in senatu res
tum apud populum est. cessit ad ultimum maiestati consulis
tribunus et destitit. tum imperatori exercituique honos suus red-
4 ditus; triumphavit de Volscis Aequisque, triumphantem secutae
suae legiones. alteri consuli datum, ut ovans sine militibus ur-
bem iniret.
5 Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto relata collegio
novos aggressa consules est; erant consules P. Volumnius, Ser.
6 Sulpicius. eo anno caelum ardere visum, terra ingenti concussa
motu est. bovem locutam, cui rei priore anno fides non fuerat,
creditum. inter alia prodigia et carne pluit, quem imbrem ingens
numerus avium intervolitando rapuisse fertur; quod intercidit,
sparsum ita iacuisse per aliquot dies, ut nihil odor mutaret.
7 libri per duumviros sacrorum aditi; pericula a conventu alieni-
genarum praedicta, ne qui in loca summa urbis impetus caedes-
que inde fierent; inter cetera monitum, ut seditionibus abstine-
retur. id factum ad impediendam legem tribuni criminabantur,
ingensque aderat certamen.

Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur, Hernici 8
nuntiant Volscos et Aequos, etsi accisae res sint, reficere exer-
citus; Antii summam rei positam, Ecetrae Antiates colonos pa-
lam concilia facere; id caput, eas vires belli esse. ut haec dicta 9
in senatu sunt, dilectus edicitur. consules belli administrationem
inter se dispertiri iussi, alteri ut Volsci, alteri ut Aequi provincia
esset. tribuni coram in foro personare fabulam compositam Volsci 10
belli, Hernicos ad partes paratos. iam ne virtute quidem premi
libertatem populi Romani, sed arte eludi. quia occidione prope 11
occisos Volscos et Aequos movere sua sponte arma posse iam
fides abierit, novos hostes quaeri; coloniam fidam, propinquam
infamem fieri. bellum innoxiis Antiatibus indici, geri cum plebe 12
Romana, quam oneratam armis ex urbe praecipiti agmine acturi
essent, exilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. sic, ne 13
quid aliud actum putent, victam legem esse, nisi, dum in integro
res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne possessione urbis
pellantur, ne iugum accipiant. si animus sit, non defore auxi- 14
lium; consentire omnes tribunos. nullum terrorem externum,
nullum periculum esse; cavisse deos priore anno, ut tuto libertas
defendi posset. haec tribuni. at ex parte altera consules in con- 11
spectu eorum positis sellis dilectum habebant. eo decurrunt
tribuni contionemque secum trahunt. citati pauci velut rei ex-
periendae causa, et statim vis coorta. quemcumque lictor iussu 2
consulis prendisset, tribunus mitti iubebat; neque suum cuique
ius modum faciebat, sed virium spes, et manu obtinendum erat,
quod intenderes.

Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo dilec- 3
tu, sic patres in lege, quae per omnes comitiales dies ferebatur,
impedienda gerebant. initium erat rixae, cum discedere populum 4
iussissent tribuni, quod patres se submoveri haud sinebant. nec
fere seniores rei intererant, quippe quae non consilio regenda,
sed permissa temeritati audaciaeque esset. multum et consules 5
se abstinebant, ne cui in colluvione rerum maiestatem suam
contumeliae offerrent.

Caeso erat Quinctius, ferox iuvenis qua nobilitate gentis, qua 6
corporis magnitudine et viribus. ad ea munera data a diis et ipse
addiderat multa belli decora facundiamque in foro, ut nemo non
lingua, non manu promptior in civitate haberetur. hic cum in 7
medio patrum agmine constitisset eminens inter alios, velut omnes
dictaturas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus im-
petus tribunicios popularesque procellas sustinebat. hoc duce 8
saepe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebes est; qui obvius fu-
erat, mulcatus nudatusque abibat, ut satis appareret, si sic agi

9 liceret, victam legem esse. tum prope iam perculsis aliis tribunis
A. Verginius ex collegio unus Caesoni capitis diem dicit. atrox
ingenium accenderat eo facto magis quam conterruerat; eo acrius
obstare legi, agitare plebem, tribunos velut iusto persequi bello.
10 accusator pati reum ruere invidiaeque flammam ac materiam cri-
minibus suis suggerere; legem interim non tam ad spem perfe-
11 rendi quam ad lacessendam Caesonis temeritatem ferre. ibi multa
saepe ab iuventute inconsulte dicta factaque in unius Caesonis
12 suspectum incidunt ingenium. tamen legi resistebatur. et A.
Verginius identidem plebi: 'ecquid sentitis iam vos, Quirites,
Caesonem simul civem et legem, quam cupitis, habere non posse?
13 quamquam quid ego legem loquor? libertati obstat; omnes Tar-
quinios superbia exsuperat. expectate, dum consul aut dictator
fiat, quem privatum viribus et audacia regnantem videtis.' as-
sentiebantur multi, pulsatos se querentes, et tribunum ad rem
peragendam ultro incitabant.

12 Iam aderat iudicio dies apparebatque vulgo homines in
damnatione Caesonis libertatem agi credere. tum demum coac-
2 tus cum multa indignitate prensabat singulos. sequebantur ne-
cessarii, principes civitatis. T. Quinctius Capitolinus, qui ter
3 consul fuerat, cum multa referret sua familiaeque decora, affir-
mabat neque in Quinctia gente neque in civitate Romana tantam
indolem tam maturae virtutis umquam extitisse; suum primum
4 militem fuisse, se saepe vidente pugnasse in hostem; Sp. Furius:
missum ab Quinctio Capitolino sibi eum in dubiis suis rebus
venisse subsidio; neminem unum esse, cuius magis opera putet
5 rem restitutam. L. Lucretius, consul anni prioris, recenti gloria
nitens, suas laudes participare cum Caesone, memorare pugnas,
referre egregia facinora nunc in expeditionibus, nunc in acie,
6 suadere et monere, iuvenem egregium, instructum naturae for-
tunaeque omnibus bonis, maximum momentum rerum eius ci-
vitatis, in quamcumque venisset, suum quam alienum mallent
7 civem esse. quod offendat in eo, fervorem et audaciam, aetatem
cotidie magis auferre; quod desideretur, consilium, id in dies
crescere. senescentibus vitiis, maturescente virtute sinerent tan-
8 tum virum senem in civitate fieri. pater inter hos L. Quinctius,
cui Cincinnato cognomen erat, non iterando laudes, ne cumularet
invidiam, sed veniam errori atque adulescentiae petendo, sibi, qui
non dicto, non facto quemquam offendisset, ut condonarent
9 filium orabat. sed alii aversabantur preces aut verecundia aut
metu; alii se suosque mulcatos querentes atroci responso iu-
dicium suum praeferebant.

13 Premebat reum praeter vulgatam invidiam crimen unum,

quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot annos tribunus plebis
fuerat, testis extiterat se haud multo post, quam pestilentia in 2
urbe fuerat, in iuventutem grassantem in Subura incidisse. ibi
rixam natam esse, fratremque suum maiorem natu, necdum ex
morbo satis validum, pugno ictum ab Caesone cecidisse; semi- 3
animem inter manus domum ablatum mortuumque inde arbi-
trari, nec sibi rem exequi tam atrocem per consules superiorum
annorum licuisse. haec Volscio clamitante adeo concitati homi-
nes sunt, ut haud multum afuerit, quin impetu populi Caeso in-
teriret. Verginius arripi iubet hominem et in vincula duci. pa- 4
tricii vi contra vim resistunt. T. Quinctius clamitat, cui rei
capitalis dies dicta sit et de quo futurum prope diem iudicium,
eum indemnatum indicta causa non debere violari. tribunus sup- 5
plicium negat sumpturum se de indemnato; servaturum tamen
in vinculis esse ad iudicii diem, ut, qui hominem necaverit, de eo
supplicii sumendi copia populo Romano fiat. appellati tribuni 6
medio decreto ius auxilii sui expediunt, in vincla conici vetant;
sisti reum pecuniamque, ni sistatur, populo promitti placere
pronuntiant. summam pecuniae quantam aequum esset promitti, 7
veniebat in dubium; id ad senatum reicitur. reus, dum consu-
lerentur patres, retentus in publico est. vades dari placuit; unum 8
vadem tribus milibus aeris obligaverunt; quot darentur, permis-
sum tribunis est. decem finierunt. tot vadibus accusator vada-
tus est reum. hic primus vades publico dedit. dimissus e foro
nocte proxima in Tuscos in exilium abiit. iudicii die cum ex- 9
cusaretur solum vertisse exilii causa, nihilo minus Verginio
comitia habente collegae appellati dimisere concilium. pecunia 10
a patre exacta crudeliter, ut divenditis omnibus bonis aliquam-
diu trans Tiberim velut relegatus devio quodam tugurio viveret.

Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civitatem; ab exter- 14
nis armis otium fuit. cum velut victores tribuni perculsis patri- 2
bus Caesonis exilio prope perlatam esse crederent legem et quod
ad seniores patrum pertineret cessissent possessione rei publicae,
iuniores, id maxime quod Caesonis sodalicium fuit, auxere iras 3
in plebem, non minuerunt animos; sed ibi plurimum profectum
est, quod modo quodam temperavere impetus suos. cum primo 4
post Caesonis exilium lex coepta ferri est, instructi paratique
cum ingenti clientium exercitu sic tribunos, ubi primum summo-
ventes praebuere causam, adorti sunt, ut nemo unus inde prae-
cipuum quicquam gloriae domum invidiaeve ferret, mille pro uno
Caesones extitisse plebes quereretur. mediis diebus, quibus tri- 5
buni de lege non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius
erat: benigne salutare, alloqui plebis homines, domum invitare,

adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine interpellatione con-
cilia habere, numquam ulli neque publice neque privatim truces
esse, nisi cum de lege agi coeptum esset; alibi popularis iuven-
6 tus erat. nec cetera modo tribuni tranquillo peregere, sed refecti
quoque in insequentem annum. ne voce quidem incommodi,
nedum ut ulla vis fieret, paulatim permulcendo tractandoque man-
suefecerant plebem. his per totum annum artibus lex elusa est.
15 Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Claudius, Appii
filius, et P. Valerius Publicola. nihil novi novus annus attulerat;
2 legis ferendae aut accipiendae cura civitatem tenebat. quantum
iuniores patrum plebi se magis insinuabant, eo acrius contra tri-
buni tendebant, ut plebi suspectos eos criminando facerent:
3 coniurationem factam; Caesonem Romae esse; interficiendorum
tribunorum, trucidandae plebis consilia inita; id negotii datum
ab senioribus patrum, ut iuventus tribuniciam potestatem e re
publica tolleret, formaque eadem civitatis esset, quae ante Sa-
4 crum montem occupatum fuerat. et a Volscis et Aequis statum
iam ac prope sollemne in singulos annos bellum timebatur,
5 propiusque aliud novum malum necopinato exortum. exules
servique, ad duo milia hominum et quingenti, duce Ap. Her-
6 donio Sabino nocte Capitolium atque arcem occupavere. confe-
stim in arce facta caedes eorum, qui coniurare et simul capere ar-
ma noluerant; alii inter tumultum praecipites pavore in forum
devolant; alternae voces 'ad arma' et 'hostes in urbe sunt' audie-
7 bantur. consules et armare plebem et inermem pati timebant
incerti, quod malum repentinum, externum an intestinum, ab
odio plebis an ab servili fraude, urbem invasisset. sedabant tu-
multus, sedando interdum movebant; nec enim poterat pavida
8 et consternata multitudo regi imperio. dant tamen arma, non
vulgo, tantum ut incerto hoste praesidium satis fidum ad omnia
esset. solliciti reliquum noctis incertique, qui homines, quantus
numerus hostium esset, in stationibus disponendis ad opportuna
omnis urbis loca egere. lux deinde aperuit bellum ducemque
9 belli. servos ad libertatem Ap. Herdonius ex Capitolio vocabat:
se miserrimi cuiusque suscepisse causam, ut exules iniuria pul-
sos in patriam reduceret et servitiis grave iugum demeret. id
malle populo Romano auctore fieri; si ibi spes non sit, se Vol-
scos et Aequos et omnia extrema temptaturum et concitaturum.
16 Dilucere res magis patribus atque consulibus. praeter ea
tamen, quae denuntiabantur, ne Veientium neu Sabinorum id
2 consilium esset timere et, cum tantum in urbe hostium esset,
mox Sabinae Etruscaeque legiones ex composito adessent, tum
aeterni hostes Volsci et Aequi non ad populandos, ut ante, fines,

sed ad urbem ut ex parte captam venirent. multi et varii timo- 3
res; inter ceteros eminebat terror servilis, ne suus cuique domi
hostis esset, cui nec credere nec non credendo, ne infestior fie-
ret, fidem abrogare satis erat tutum; vixque concordia sisti vide- 4
batur posse. tantum superantibus aliis ac mergentibus malis
nemo tribunos aut plebem timebat; mansuetum id malum et per
aliorum quietem malorum semper exoriens tum quiescere pere-
grino terrore sopitum videbatur. at id prope unum maxime in- 5
clinatis rebus incubuit. tantus enim tribunos furor tenuit, ut
non bellum, sed vanam imaginem belli ad avertendos ab legis
cura plebis animos Capitolium insedisse contenderent, patricio-
rum hospites clientesque; si perlata lege frustra tumultuatos esse
se sentiant, maiore quam venerint silentio abituros. concilium 6
inde legi perferendae habere avocato populo ab armis. senatum
interim consules habent alio se maiore ab tribunis metu osten-
dente, quam quem nocturnus hostis intulerat.

Postquam arma poni et discedere homines ab stationibus 17
nuntiatum est, P. Valerius collega senatum retinente se ex curia
proripit, inde in templum ad tribunos venit. ‘quid hoc rei est’ 2
inquit, ‘tribuni? Ap. Herdonii ductu et auspicio rem publicam
eversuri estis? tam felix vobis corrumpendis fuit, qui servitia
non commovit auctor? cum hostes supra caput sint, discedi ab
armis legesque ferri placet?’ inde ad multitudinem oratione 3
versa: ‘si vos urbis, Quirites, si vestri nulla cura tangit, at vos
veremini deos vestros ab hostibus captos. Iuppiter optimus
maximus, Iuno regina et Minerva, alii dii deaeque obsidentur;
castra servorum publicos vestros penates tenent; haec vobis 4
forma sanae civitatis videtur? tantum hostium non solum intra
muros est, sed in arce, supra forum curiamque; comitia interim
in foro sunt, senatus in curia est; velut cum otium superat, se-
nator sententiam dicit, alii Quirites suffragium ineunt. non quid- 5
quid patrum plebisque est, consules, tribunos, deos hominesque
omnes armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac
pacare augustissimam illam domum Iovis optimi maximi decuit?
Romule pater, tu mentem tuam, qua quondam arcem ab his iis- 6
dem Sabinis auro captam recepisti, da stirpi tuae; iube hanc in-
gredi viam, quam tu dux, quam tuus ingressus exercitus est.
primus en ego consul, quantum mortalis deum possum, te ac tua
vestigia sequar.’ ultimum orationis fuit: se arma capere, vocare 7
omnes Quirites ad arma. si qui impediat, iam se consularis im-
perii, iam tribuniciae potestatis sacratarumque legum oblitum,
quisquis ille sit, ubicumque sit, in Capitolio, in foro, pro hoste
habiturum. iuberent tribuni, quoniam in Ap. Herdonium vetarent, 8

in P. Valerium consulem sumi arma; ausurum se in tribunis,
9 quod princeps familiae suae ausus in regibus esset. vim ultimam
apparebat futuram spectaculoque seditionem Romanam hosti-
bus fore. nec lex tamen ferri nec ire in Capitolium consul po-
tuit. nox certamina coepta oppressit. tribuni cessere nocti
10 timentes consulum arma. amotis inde seditionis auctoribus pa-
tres circumire plebem inserentesque se in circulos sermones
tempori aptos serere, admonere, ut viderent, in quod discrimen
11 rem publicam adducerent: non inter patres ac plebem certamen
esse, sed simul patres plebemque, arcem urbis, templa deorum,
12 penates publicos privatosque hostibus dedi. dum haec in foro
sedandae discordiae causa aguntur, consules interim, ne Sabini
neve Veiens hostis moveretur, circa portas murosque disces-
serant.

18 Eadem nocte et Tusculum de arce capta Capitolioque occu-
2 pato et alio turbatae urbis statu nuntii veniunt. L. Mamilius
Tusculi tum dictator erat. is confestim convocato senatu atque
3 introductis nuntiis magno opere censet, ne expectent, dum ab
Roma legati auxilium petentes veniant; periculum ipsum discri-
menque ac sociales deos fidemque foederum id poscere. deme-
rendi beneficio tam potentem, tam propinquam civitatem num-
4 quam parem occasionem daturos deos. placet ferri auxilium;
iuventus conscribitur, arma dantur. Romam prima luce ve-
nientes procul speciem hostium praebuere; Aequi aut Volsci ve-
nire visi sunt; deinde, ubi vanus terror abiit, accepti in urbem
5 agmine in forum descendunt. ibi iam P. Valerius relicto ad por-
6 tarum praesidia collega instruebat aciem. auctoritas viri moverat
affirmantis Capitolio recuperato et urbe pacata si edoceri se sis-
sent, quae fraus ab tribunis occulta in lege ferretur, memorem
se majorum suorum, memorem cognominis, quo populi colendi
velut hereditaria cura sibi a maioribus tradita esset, concilium
7 plebis non impediturum. hunc ducem secuti nequiquam recla-
mantibus tribunis in clivum Capitolinum erigunt aciem. adiun-
gitur et Tusculana legio. certare socii civesque, utri recuperatae
8 arcis suum decus facerent; dux uterque suos adhortatur. trepi-
dare tum hostes, nec ulli satis rei praeterquam loco fidere; tre-
pidantibus inferunt signa Romani sociique. iam in vestibulum
perruperant templi, cum P. Valerius inter primores pugnam
9 ciens interficitur. P. Volumnius consularis vidit cadentem. is dato
negotio suis, ut corpus obtegerent, ipse in locum vicemque con-
sulis provolat. prae ardore impetuque tantae rei sensus non per-
venit ad militem; prius vicit, quam se pugnare sine duce sentiret.
10 multi exulum caede sua foedavere templum, multi vivi capti, Her-

donius interfectus. ita Capitolium recuperatum. de captivis, ut
quisque liber aut servus esset, suae fortunae a quoque sumptum
supplicium est; Tusculanis gratiae actae; Capitolium purgatum
atque lustratum. in consulis domum plebes quadrantes, ut fu- 11
nere ampliore efferretur, iactasse fertur.

Pace parta instare tum tribuni patribus, ut P. Valeri fidem 19
exsolverent, instare *C.* Claudio, ut collegae deos manes fraude
liberaret, agi de lege sineret. consul, antequam collegam sibi
surrogasset, negare passurum agi de lege. hae tenuere conten- 2
tiones usque ad comitia consulis surrogandi. Decembri mense
summo patrum studio L. Quinctius Cincinnatus, pater Caesonis,
consul creatur, qui magistratum statim occiperet. perculsa erat 3
plebes consulem habitura iratum, potentem favore patrum, vir-
tute sua, tribus liberis, quorum nemo Caesoni cedebat magnitu-
dine animi, consilium et modum adhibendo, ubi res posceret,
priores erant. is ut magistratum iniit, assiduis contionibus pro 4
tribunali non in plebe coercenda quam senatu castigando vehe-
mentior fuit, cuius ordinis languore perpetui iam tribuni plebis,
non ut in re publica populi Romani, sed ut in perdita domo,
lingua criminibusque regnarent. cum Caesone filio suo virtutem, 5
constantiam, omnia iuventutis belli domique decora pulsa ex urbe
Romana et fugata esse; loquaces, seditiosos, semina discordiarum,
iterum ac tertium tribunos pessimis artibus, regia licentia vivere.
'Aulus' inquit 'ille Verginius, quia in Capitolio non fuit, minus 6
supplicii quam Ap. Herdonius meruit? plus hercule aliquanto,
qui vere rem aestimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem
se fatendo prope denuntiavit, ut arma caperetis; hic negando bel-
lum esse arma vobis ademit nudosque servis vestris et exulibus
obiecit. et vos — C. Claudi pace et P. Valeri mortui loquar — 7
prius in clivum Capitolinum signa intulistis, quam hos hostes de
foro tolleretis? pudet deorum hominumque. cum hostes in arce,
in Capitolio essent, exulum et servorum dux profanatis omnibus
in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante quam Ro-
mae sumpta sunt arma; in dubio fuit, utrum L. Mamilius, Tuscu- 8
lanus dux, an P. Valerius et C. Claudius consules Romanam
arcem liberarent; et qui ante Latinos ne pro se quidem ipsis,
cum in finibus hostem haberent, attingere arma passi sumus,
nunc, nisi Latini sua sponte arma sumpsissent, capti et deleti
eramus. hoc est, tribuni, auxilium plebi ferre, inermem eam 9
hosti trucidandam obicere? scilicet, si quis vobis humillimus ho-
mo de vestra plebe, quam partem velut abruptam a cetero populo
vestram patriam peculiaremque rem publicam fecistis, si quis
ex his domum suam obsessam a familia armata nuntiaret, fe-

10 rendum auxilium putaretis: Iuppiter optimus maximus exulum at-
que servorum saeptus armis nulla humana ope dignus erat? et hi
postulant, ut sacrosancti habeantur, quibus ipsi dii neque sacri
11 neque sancti sunt? at enim divinis humanisque obruti sceleribus
legem vos hoc anno perlaturos dictitatis. tum hercule illo die, quo
ego consul sum creatus, male gesta res publica est, peius multo,
12 quam cum P. Valerius consul periit, si tuleritis. 'iam primum
omnium' inquit, 'Quirites, in Volscos et Aequos mihi atque col-
legae legiones ducere in animo est. nescio quo fato magis bel-
lantes quam pacati propitios habemus deos. quantum periculum
ab illis populis fuerit, si Capitolium ab exulibus obsessum scis-
sent, suspicari de praeterito quam re ipsa experiri est melius.'
20 Moverat plebem oratio consulis; erecti patres restitutam
credebant rem publicam. consul alter, comes animosior quam
auctor, suscepisse collegam priorem actiones tam graves facile
passus, in peragendis consularis officii partem ad se vindicabat.
2 tum tribuni eludentes velut vana dicta persequi quaerendo, quo-
nam modo exercitum educturi consules essent, quos dilectum
3 habere nemo passurus esset? 'nobis vero' inquit Quinctius 'nihil
dilectu opus est, cum, quo tempore P. Valerius ad recipiendum
Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba iuraverint con-
4 venturos se iussu consulis nec iniussu abituros. edicimus itaque,
omnes, qui in verba iurastis, crastina die armati ad lacum Regil-
lum adsitis.' cavillari tum tribuni et populum exsolvere religione
velle: privatum eo tempore Quinctium fuisse, cum sacramento
5 adacti sint. sed nondum haec, quae nunc tenet saeculum, negle-
gentia deum venerat, nec interpretando sibi quisque ius iuran-
dum et leges aptas faciebat, sed suos potius mores ad ea accom-
6 modabat. igitur tribuni, ut impediendae rei nulla spes erat, de
proferendo exercitu agere, eo magis, quod et augures iussos ad-
esse ad Regillum lacum fama exierat locumque inaugurari, ubi
auspicato cum populo agi posset, ut, quidquid Romae vi tribunicia
7 rogatum esset, id comitiis ibi abrogaretur: omnes id iussuros,
quod consules vellent; neque enim provocationem esse longius
ab urbe mille passuum, et tribunos, si eo veniant, in alia turba
8 Quiritium subiectos fore consulari imperio. terrebant haec; sed
ille maximus terror animos agitabat, quod saepius Quinctius
dictitabat se consulum comitia non habiturum: non ita civitatem
aegram esse, ut consuetis remediis sisti posset; dictatore opus
esse rei publicae, ut, qui se moverit ad sollicitandum statum ci-
vitatis, sentiat sine provocatione dictaturam esse.
21 Senatus in Capitolio erat; eo tribuni cum perturbata plebe
veniunt. multitudo clamore ingenti nunc consulum, nunc patrum

fidem implorant nec ante moverunt de sententia consulem, quam
tribuni se in auctoritate patrum futuros esse polliciti sunt. tunc 2
referente consule de tribunorum et plebis postulatis senatus
consulta fiunt, ut neque tribuni legem eo anno ferrent, neque
consules ab urbe exercitum educerent; in reliquum magistratus
continuari et eosdem tribunos refici iudicare senatum contra
rem publicam esse. consules fuere in patrum potestate; tribuni 3
reclamantibus consulibus refecti. patres quoque, ne quid cede-
rent plebi, et ipsi L. Quinctium consulem reficiebant. nulla toto
anno vehementior actio consulis fuit. 'mirer' inquit, 'si vana ve- 4
stra, patres conscripti, auctoritas ad plebem est? vos elevatis eam;
quippe quia plebs senatus consultum in continuandis magistra-
tibus solvit, ipsi quoque solutum vultis, ne temeritati multitudinis
cedatis. tamquam id sit plus posse in civitate plus levitatis ac 5
licentiae habere. levius enim vaniusque profecto est sua decreta
et consulta tollere quam aliorum. imitamini, patres conscripti, 6
turbam inconsultam, et, qui exemplo aliis esse debetis, aliorum
exemplo peccate potius, quam alii vestro recte faciant, dum ego
ne imiter tribunos nec me contra senatus consultum consulem
renuntiari patiar. te vero, C. Claudi, adhortor, ut et ipse popu- 7
lum Romanum hac licentia arceas et de me hoc tibi persuadeas,
me ita accepturum, ut non honorem meum a te impeditum, sed
gloriam spreti honoris auctam invidiamque, quae ex continuato
eo impenderet, levatam putem.' communiter inde edicunt, ne 8
quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset, se id suf-
fragium non observaturos. consules creati Q. Fabius Vibulanus 22
tertium et L. Cornelius Maluginensis. census actus eo anno;
lustrum propter Capitolium captum, consulem occisum condi
religiosum fuit.

Q. Fabio, L. Cornelio consulibus principio anni statim res 2
turbulentae. instigabant plebem tribuni; bellum ingens a Volscis
et Aequis Latini atque Hernici nuntiabant: iam Antii Volscorum
legiones esse. et ipsam coloniam ingens metus erat defecturam;
aegreque impetratum a tribunis, ut bellum praeverti sinerent.
consules inde partiti provincias: Fabio ut legiones Antium du- 3
ceret datum, Cornelius ut Romae praesidio esset, ne qua pars
hostium, qui Aequis mos erat, ad populandum veniret. Hernici 4
et Latini iussi milites dare ex foedere; duaeque partes sociorum
in exercitu, tertia civium fuit. postquam ad diem praestitutum
venerunt socii, consul extra portam Capenam castra locat. inde
lustrato exercitu Antium profectus haud procul oppido stativis-
que hostium consedit. ubi cum Volsci, quia nondum ab Aequis 5
venisset exercitus, dimicare non ausi, quemadmodum quieti

vallo se tutarentur, pararent, postero die Fabius non permixtam
unam sociorum civiumque, sed trium populorum tres separatim
acies circa vallum hostium instruxit; ipse erat medius cum legio-
6 nibus Romanis. inde signum observare iussit, ut pariter et socii
rem inciperent referrentque pedem, si receptui cecinisset. equi-
7 tes item suae cuique parti post principia collocat. ita trifariam
adortus castra circumvenit et, cum undique instaret, non susti-
nentes impetum Volscos vallo deturbat. transgressus inde mu-
nitiones pavidam turbam inclinatamque in partem unam castris
8 expellit. inde effuse fugientes eques, cui superare vallum haud
facile fuerat, cum ad id spectator pugnae adstitisset, libero campo
9 adeptus parte victoriae fruitur territos caedendo. magna et in
castris et extra munimenta caedes fugientium fuit, sed praeda
maior, quia vix arma secum efferre hostis potuit. deletusque
exercitus foret, ni fugientes silvae texissent.

23 Dum ad Antium haec geruntur, interim Aequi robore iu-
ventutis praemisso arcem Tusculanam improviso nocte capiunt;
reliquo exercitu haud procul moenibus Tusculi considunt, ut
2 distenderent hostium copias. haec celeriter Romam, ab Roma
in castra Antium perlata movent Romanos haud secus, quam
si Capitolium captum nuntiaretur; adeo et recens erat Tuscula-
norum meritum, et similitudo ipsa periculi reposcere datum
3 auxilium videbatur. Fabius omissis omnibus praedam ex castris
raptim Antium convehit; ibi modico praesidio relicto citatum
agmen Tusculum rapit. nihil praeter arma et quod cocti ad ma-
num fuit cibi ferre militi licuit; commeatum ab Roma consul
4 Cornelius subvehit. aliquot menses Tusculi bellatum. parte
exercitus consul castra Aequorum oppugnabat, partem Tuscu-
lanis dederat ad arcem recuperandam. vi numquam eo subiri
5 potuit; fames postremo inde detraxit hostem. qua postquam
ventum ad extremum est, inermes nudique omnes sub iugum
ab Tusculanis missi. hos ignominiosa fuga domum se reci-
pientes Romanus consul in Algido consecutus ad unum omnes
6 occidit. victor ad Columen — id loco nomen est — exercitu
reducto castra locat. et alter consul, postquam moenibus iam
Romanis pulso hoste periculum esse desierat, et ipse ab Roma
7 profectus. ita bifariam consules ingressi hostium fines ingenti
certamine hinc Volscos, hinc Aequos populantur.

Eodem anno descisse Antiates apud plerosque auctores in-
venio; L. Cornelium consulem id bellum gessisse oppidumque
cepisse. certum affirmare, quia nulla apud vetustiores scriptores
eius rei mentio est, non ausim.

24 Hoc bello perfecto tribunicium domi bellum patres terri-

tat. clamant fraude fieri, quod foris teneatur exercitus; frustra-
tionem eam legis tollendae esse; se nihilo minus rem susceptam
peracturos. obtinuit tamen L. Lucretius, praefectus urbis, ut 2
actiones tribuniciae in adventum consulum differrentur. erat et 3
nova exorta causa motus. A. Cornelius et Q. Servilius quaestores
M. Volscio, quod falsus haud dubie testis in Caesonem extitisset,
diem dixerant. multis enim emanabat indiciis neque fratrem 4
Volsci, ex quo semel fuerit aeger, umquam non modo visum in
publico, sed ne assurrexisse quidem ex morbo multorumque
tabe mensum mortuum, nec iis temporibus, in quae testis cri- 5
men coniecisset, Caesonem Romae visum, affirmantibus, qui
una meruerant, secum eum tum frequentem ad signa sine ullo
commeatu fuisse. nisi ita esset, multi privatim ferebant Volscio
iudicem. cum ad iudicium ire non auderet, omnes eae res in 6
unum congruentes haud magis dubiam damnationem Volsci,
quam Caesonis Volscio teste fuerat, faciebant. in mora tribuni 7
erant, qui comitia quaestores habere de reo, nisi prius habita
de lege essent, passuros negabant. ita extracta utraque res in
consulum adventum est. qui ubi triumphantes victore cum exer- 8
citu urbem inierunt, quia silentium de lege erat, perculsos magna
pars credebant tribunos. at illi — etenim extremum anni iam 9
erat — quartum affectantes tribunatum in comitiorum discep-
tationem ab lege certamen averterant. et cum consules nihilo
minus adversus continuationem tribunatus, quam si lex minuen-
dae suae maiestatis causa promulgata ferretur, tetendissent, vic-
toria certaminis penes tribunos fuit.

Eodem anno Aequis pax est petentibus data. census, res 10
priore anno inchoata, perficitur; idque lustrum ab origine urbis
decimum conditum ferunt. censa civium capita centum septen-
decim milia trecenta undeviginti.

Consulum magna domi bellique eo anno gloria fuit, quod et 11
foris pacem peperere, et domi etsi non concors, minus tamen
quam alias infesta civitas fuit.

L. Minucius inde et C. Nautius consules facti duas residuas 25
anni prioris causas exceperunt. eodem modo consules legem, 2
tribuni iudicium de Volscio impediebant; sed in quaestoribus no-
vis maior vis, maior auctoritas erat. cum M. Valerio, Mani filio, 3
Volesi nepote, quaestor erat T. Quinctius Capitolinus, qui ter
consul fuerat. is, quoniam neque Quinctiae familiae Caeso neque
rei publicae maximus iuvenum restitui posset, falsum testem,
qui dicendae causae innoxio potestatem ademisset, iusto ac pio
bello persequebatur. cum Verginius maxime ex tribunis de lege 4
ageret, duum mensum spatium consulibus datum est ad inspi-

ciendam legem, ut, cum edocuissent populum, quid fraudis oc-
cultae ferretur, sinerent deinde suffragium inire. hoc intervalli
5 datum res tranquillas in urbe fecit. nec diuturnam quietem
Aequi dederunt, qui rupto foedere, quod ictum erat priore anno
cum Romanis, imperium ad Gracchum Cloelium deferunt; is tum
6 longe princeps in Aequis erat. Graccho duce in Labicanum
agrum, inde in Tusculanum hostili populatione veniunt plenique
praedae in Algido castra locant. in ea castra Q. Fabius, P. Vo-
lumnius, A. Postumius legati ab Roma venerunt questum iniurias
7 et ex foedere res repetitum. eos Aequorum imperator, quae
mandata habeant ab senatu Romano, ad quercum iubet dicere;
se alia interim acturum. quercus, ingens arbor, praetorio immi-
8 nebat, cuius umbra opaca sedes erat. tum ex legatis unus abiens
'et haec' inquit 'sacrata quercus et quidquid deorum est au-
diant foedus a vobis ruptum nostrisque et nunc querellis adsint
et mox armis, cum deorum hominumque simul violata iura ex-
9 sequemur'. Romam ut rediere legati, senatus iussit alterum
consulem contra Gracchum in Algidum exercitum ducere, alteri
populationem finium Aequorum provinciam dedit. tribuni suo
more impedire dilectum et forsitan ad ultimum impedissent;
26 sed novus subito additus terror est. vis Sabinorum ingens prope
ad moenia urbis infesta populatione venit; foedati agri, terror
iniectus urbi est. tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus
2 frustra tribunis magni duo exercitus scripti. alterum Nautius
contra Sabinos duxit castrisque ad Eretum positis per expeditio-
nes parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam vastita-
tem in Sabino agro reddidit, ut comparati ad eam prope intacti
3 bello fines Romani viderentur. Minucio neque fortuna nec vis
animi eadem in gerendo negotio fuit; nam cum haud procul ab
hoste castra posuisset, nulla magnopere clade accepta castris
4 se pavidus tenebat. quod ubi senserant hostes, crevit ex metu
alieno, ut fit, audacia, et nocte adorti castra, postquam parum vis
aperta profecerat, munitiones postero die circumdant. quae
priusquam undique vallo obiectae clauderent exitus, quinque
equites inter stationes hostium emissi Romam pertulere consulem
5 exercitumque obsideri. nihil tam inopinatum nec tam insperatum
accidere potuit. itaque tantus pavor, tanta trepidatio fuit, quanta
6 si urbem, non castra hostes obsiderent. Nautium consulem ar-
cessunt. in quo cum parum praesidii videretur dictatoremque
dici placeret, qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius Cin-
cinnatus consensu omnium dicitur.

7 Operae pretium est audire, qui omnia prae divitiis humana
spernunt neque honori magno locum neque virtuti putant esse,

nisi ubi effuse afluant opes. spes unica imperii populi Romani, 8
L. Quinctius, trans Tiberim, contra eum ipsum locum, ubi nunc
navalia sunt, quattuor iugerum colebat agrum, quae prata Quinc-
tia vocantur. ibi ab legatis, seu fossam fodiens palae innixus 9
seu cum araret, operi certe, id quod constat, agresti intentus,
salute data invicem redditaque rogatus, ut, quod bene verteret
ipsi reique publicae, togatus mandata senatus audiret, admiratus
rogitansque 'satin salvae?' togam propere e tugurio proferre
uxorem Raciliam iubet. qua simul absterso pulvere ac sudore 10
velatus processit, dictatorem eum legati gratulantes consalutant,
in urbem vocant, qui terror sit in exercitu, exponunt. navis 11
Quinctio publice parata fuit, transvectumque tres obviam egressi
filii excipiunt, inde alii propinqui atque amici, tum patrum maior
pars. ea frequentia stipatus antecedentibus lictoribus deductus
est domum. et plebis concursus ingens fuit; sed ea nequaquam 12
tam laeta Quinctium vidit, et imperii nimium et virum ipso im-
perio vehementiorem rata. et illa quidem nocte nihil praeter-
quam vigilatum est in urbe.

Postero die dictator, cum ante lucem in forum venisset, ma- 27
gistrum equitum dicit L. Tarquitium, patriciae gentis, sed qui,
cum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset, bello tamen
primus longe Romanae iuventutis habitus esset. cum magistro 2
equitum in contionem venit, iustitium edicit, claudi tabernas tota
urbe iubet, vetat quemquam privatae quicquam rei agere. tum, 3
quicumque aetate militari essent, armati cum cibariis in dies quin-
que coctis vallisque duodenis ante solis occasum Martio in campo
adessent; quibus aetas ad militandum gravior esset, vicino mi- 4
liti, dum is arma pararet vallumque peteret, cibaria coquere iussit.
sic iuventus discurrit ad vallum petendum. sumpsere, unde cui- 5
que proximum fuit; prohibitus nemo est; impigreque omnes ad
edictum dictatoris praesto fuere. inde composito agmine non 6
itineri magis apti quam proelio, si res ita tulisset, legiones ipse
dictator, magister equitum suos equites ducit. in utroque agmine
quas tempus ipsum poscebat adhortationes erant: adderent gra- 7
dum; maturato opus esse, ut nocte ad hostem perveniri posset.
consulem exercitumque Romanum obsideri, tertium diem iam
clausos esse; quid quaeque nox aut dies ferat, incertum esse;
puncto saepe temporis maximarum rerum momenta verti. 'acce- 8
lera signifer', 'sequere miles' inter se quoque gratificantes duci-
bus clamabant. media nocte in Algidum perveniunt et, ut sen-
sere se iam prope hostes esse, signa constituunt.

Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat, equo circum- 28
vectus contemplatusque, qui tractus castrorum quaeque forma

esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas in unum conici iu-
beant, militem cum armis valloque redire in ordines suos. facta
2 quae imperavit. tum, quo fuerant ordine in via, exercitum om-
nem longo agmine circumdat hostium castris et, ubi signum da-
tum sit, clamorem omnes tollere iubet, clamore sublato ante se
3 quemque ducere fossam et iacere vallum. edito imperio signum
secutum est. iussa miles exsequitur. clamor hostes circumsonat;
4 superat inde castra hostium et in castra consulis venit; alibi pa-
vorem, alibi gaudium ingens facit. Romani civilem esse clamo-
rem atque auxilium adesse inter se gratulantes ultro ex stationi-
5 bus ac vigiliis territant hostem. consul differendum negat: illo
clamore non adventum modo significari, sed rem ab suis coep-
tam; mirumque esse, ni iam exteriore parte castra hostium op-
6 pugnentur. itaque arma suos capere et se subsequi iubet. nocte
initum proelium est; legionibus dictatoris clamore significant ab
7 ea quoque parte rem in discrimine esse. iam se ad prohibenda
circumdari opera Aequi parabant, cum ab interiore hoste proelio
coepto, ne per media sua castra fieret eruptio, a munientibus ad
pugnantes introrsum versi vacuam noctem operi dedere; pugna-
8 tumque cum consule ad lucem est. luce prima iam circumval-
lati ab dictatore erant et vix adversus unum exercitum pugnam
sustinebant. tum a Quinctiano exercitu, qui confestim a perfecto
opere ad arma rediit, invaditur vallum. hic instabat nova pu-
9 gna; illa nihil remiserat prior. tum ancipiti malo urgente a proe-
lio ad preces versi hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in
occidione victoriam ponerent, ut inermes se inde abire sinerent.
ab consule ad dictatorem ire iussi; is ignominiam infensus addi-
10 dit: Gracchum Cloelium ducem principesque alios vinctos ad se
adduci iubet, oppido Corbione decedi. sanguinis se Aequorum
non egere; licere abire; sed, ut exprimatur tandem confessio sub-
11 actam domitamque esse gentem, sub iugum abituros. tribus ha-
stis iugum fit humi fixis duabus superque eas transversa una de-
ligata. sub hoc iugum dictator Aequos misit.

29 Castris hostium receptis plenis omnium rerum — nudos
2 enim emiserat — praedam omnem suo tantum militi dedit; con-
sularem exercitum ipsumque consulem increpans 'carebis' in-
quit 'praedae parte, miles, ex eo hoste, cui prope praedae fuisti;
et tu, L. Minuci, donec consularem animum incipias habere, le-
3 gatus his legionibus praeeris.' ita se Minucius abdicat consu-
latu iussusque ad exercitum manet. sed adeo tum imperio me-
liori animus mansuete oboediens erat, ut beneficii magis quam
ignominiae hic exercitus memor et coronam auream dictatori li-
bram pondo decreverit et proficiscentem eum patronum saluta-

verit. Romae a Q. Fabio praefecto urbis senatus habitus trium- 4
phantem Quinctium quo veniebat agmine urbem ingredi iussit.
ducti ante currum hostium duces, militaria signa praelata, secu-
tus exercitus praeda onustus. epulae instructae dicuntur fuisse 5
ante omnium domus, epulantesque cum carmine triumphali et
sollemnibus iocis comisantium modo currum secuti sunt. eo die 6
L. Mamilio Tusculano approbantibus cunctis civitas data est. con-
festim se dictator magistratu abdicasset, ni comitia M. Volsci,
falsi testis, tenuissent: ea ne impedirent tribuni, dictatoris obstitit
metus. Volscius damnatus Lanuvium in exilium abiit. Quinctius 7
sexto decimo die dictatura in sex menses accepta se abdicavit.
per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egregie pu-
gnat; ad vastatos agros ea quoque clades accessit Sabinis. Mi-
nucio Fabius successor in Algidum missus. extremo anno agita- 8
tum de lege ab tribunis est; sed quia duo exercitus aberant, ne
quid ferretur ad populum, patres tenuere; plebes vicit, ut quin-
tum eosdem tribunos crearent. lupos visos in Capitolio ferunt a 9
canibus fugatos; ob id prodigium lustratum Capitolium esse.
haec eo anno gesta.

Secuntur consules Q. Minucius, M. Horatius Pulvillus. cuius 30
initio anni cum foris otium esset, domi seditiones iidem tribuni,
eadem lex faciebat; ulteriusque ventum foret — adeo exarserant 2
animis —, ni velut dedita opera nocturno impetu Aequorum
Corbione amissum praesidium nuntiatum esset. senatum con- 3
sules vocant: iubentur subitarium scribere exercitum atque in
Algidum ducere. inde posito legis certamine nova de dilectu con-
tentio orta; vincebaturque consulare imperium tribunicio auxilio, 4
cum alius additur terror, Sabinum exercitum praedatum descen-
disse in agros Romanos, inde ad urbem venire. is metus perpulit, 5
ut scribi militem tribuni sinerent, non sine pactione tamen, ut,
quoniam ipsi quinquennium elusi essent, parvumque id plebi
praesidium foret, decem deinde tribuni plebis crearentur. ex- 6
pressit hoc necessitas patribus; id modo excepere, ne postea eos-
dem tribunos viderent. tribunicia comitia, ne id quoque post
bellum ut cetera vanum esset, extemplo habita. tricesimo sexto 7
anno a primis tribuni plebis decem creati sunt, bini ex singulis
classibus, itaque cautum est ut postea crearentur. dilectu deinde 8
habito Minucius contra Sabinos profectus non invenit hostem.
Horatius, cum iam Aequi Corbione interfecto praesidio Ortonam
etiam cepissent, in Algido pugnat, multos mortales occidit, fugat
hostem non ex Algido modo sed a Corbione Ortonaque. Corbio-
nem etiam diruit propter proditum praesidium.

Deinde M. Valerius, Sp. Verginius consules facti. domi fo- 31

risque otium fuit; annona propter aquarum intemperiem labo-
ratum est. de Aventino publicando lata lex est. tribuni plebis
2 iidem refecti. hi sequente anno T. Romilio, C. Veturio consulibus
legem omnibus contionibus suis celebrabant: pudere se numeri
sui nequiquam aucti, si ea res aeque suo biennio iaceret, ac toto
3 superiore lustro iacuisset. cum maxime haec agerent, trepidi
nuntii ab Tusculo veniunt Aequos in agro Tusculano esse. fecit
pudorem recens eius populi meritum morandi auxilii. ambo
consules cum exercitu missi hostem in sua sede, in Algido in-
4 veniunt. ibi pugnatum. supra septem milia hostium caesa, alii
fugati, praeda parta ingens. eam propter inopiam aerarii consu-
les vendiderunt. invidiae tamen res ad exercitum fuit eademque
5 tribunis materiam criminandi ad plebem consules praebuit. ita-
que ergo, ut magistratu abiere, Sp. Tarpeio, A. Aternio consuli-
bus dies dicta est Romilio ab C. Calvio Cicerone tribuno plebis,
6 Veturio ab L. Alieno aedile plebis. uterque magna patrum indi-
gnatione damnatus, Romilius decem milibus aeris, Veturius quin-
decim. nec haec priorum calamitas consulum segniores novos
fecerat consules; et se damnari posse aiebant, et plebem et tri-
7 bunos legem ferre non posse. tum abiecta lege, quae promulgata
consenuerat, tribuni lenius agere cum patribus: finem tandem
certaminum facerent. si plebeiae leges displicerent, at illi com-
muniter legum latores et ex plebe et ex patribus, qui utrisque
utilia ferrent quaeque aequandae libertatis essent, sinerent creari.
8 rem non aspernabantur patres; laturum leges neminem nisi ex
patribus aiebant. cum de legibus conveniret, de latore tantum
discreparet, missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A. Manlius,
P. Sulpicius Camerinus iussique inclitas leges Solonis descri-
bere et aliarum Graeciae civitatium instituta, mores iuraque
noscere.

32 Ab externis bellis quietus annus fuit, quietior insequens P.
Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus perpetuo silentio tribuno-
rum, quod primo legatorum, qui Athenas ierant, legumque pere-
2 grinarum expectatio praebuit, dein duo simul mala ingentia ex-
orta, fames pestilentiaque, foeda homini, foeda pecori. vastati agri
sunt, urbs assiduis exhausta funeribus; multae et clarae lugubres
3 domus. flamen Quirinalis Ser. Cornelius mortuus, augur C.
Horatius Pulvillus; in cuius locum C. Veturium eo cupidius, quia
4 damnatus a plebe erat, augures legere. mortuus consul Quinc-
tilius, quattuor tribuni plebi. multiplici clade foedatus annus; ab
hoste otium fuit.

5 Inde consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus. neque eo
6 anno quicquam belli externi fuit; domi motus orti. iam redierant

legati cum Atticis legibus. eo intentius instabant tribuni, ut tan-
dem scribendarum legum initium fieret. placet creari decemviros
sine provocatione, et ne quis eo anno alius magistratus esset.
admiscerenturne plebei, controversia aliquamdiu fuit; postremo 7
concessum patribus, modo ne lex Icilia de Aventino aliaeque sa-
cratae leges arrogarentur.

Anno trecentesimo altero, quam condita Roma erat, iterum 33
mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, quemad-
modum ab regibus ante ad consules venerat, translato imperio.
minus insignis, quia non diuturna, mutatio fuit. laeta enim 2
principia magistratus eius nimis luxuriavere; eo citius lapsa res
est, repetitumque, duobus uti mandaretur consulum nomen im-
periumque. decemviri creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Se- 3
stius, L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius, P. Curiatius,
T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Genucio, quia designati 4
consules in eum annum fuerant, pro honore honos redditus, et
Sestio, alteri consulum prioris anni, quod eam rem collega invito
ad patres rettulerat. his proximi additi legati tres, qui Athenas 5
ierant, simul ut pro legatione tam longinqua praemio esset honos,
simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura usui fore
credebant. supplevere ceteri numerum. graves quoque aetate 6
electos novissimis suffragiis ferunt, quo minus ferociter aliorum
scitis adversarentur. regimen totius magistratus penes Appium 7
erat favore plebis; adeoque novum sibi ingenium induerat, ut
plebicola repente omnisque aurae popularis captator evaderet pro
truci saevoque insectatore plebis. decimo die ius populo singuli 8
reddebant. eo die penes praefectum iuris fasces duodecim erant;
collegis novem singuli accensi apparebant. et in unica concor-
dia inter ipsos, qui consensus privatis interdum inutilis est,
summa adversus alios aequitas erat. moderationis eorum argu- 9
mentum exemplo unius rei notasse satis erit. cum sine provo-
catione creati essent, defosso cadavere domi apud P. Sestium, pa- 10
triciae gentis virum, invento prolatoque in contionem, in re iuxta
manifesta atque atroci C. Iulius decemvir diem Sestio dixit et ac-
cusator ad populum extitit, cuius rei iudex legitimus erat, de-
cessitque iure suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati
adiceret.

Cum promptum hoc ius velut ex oraculo incorruptum pari- 34
ter ab iis summi infimique ferrent, tum legibus condendis opera
dabatur; ingentique hominum expectatione propositis decem
tabulis populum ad contionem advocaverunt et, quod bonum fau- 2
stum felixque rei publicae, ipsis liberisque eorum esset, ire et
legere leges propositas iussere. se, quantum decem hominum 3

ingeniis provideri potuerit, omnibus, summis infimisque, iura
4 aequasse; plus pollere multorum ingenia consiliaque. versarent in
animis secum unamquamque rem, agitarent deinde sermonibus
atque in medium, quid in quaque re plus minusve esset, confer-
5 rent: eas leges habiturum populum Romanum, quas consensus
omnium non iussisse latas magis quam tulisse videri posset.
6 cum ad rumores hominum de unoquoque legum capite editos
satis correctae viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum
leges perlatae sunt, qui nunc quoque in hoc immenso aliarum
super alias acervatarum legum cumulo fons omnis publici priva-
7 tique est iuris. vulgatur deinde rumor duas deesse tabulas, qui-
bus adiectis absolvi posse velut corpus omnis Romani iuris. ea
expectatio, cum dies comitiorum appropinquaret, desiderium de-
8 cemviros iterum creandi fecit. iam plebs, praeterquam quod
consulum nomen haud secus quam regum perosa erat, ne tribu-
nicium quidem auxilium cedentibus invicem appellationi decem-
viris quaerebat.

35 Postquam vero comitia decemviris creandis in trinum nun-
2 dinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio, ut primores quoque
civitatis — metu, credo, ne tanti possessio imperii vacuo ab se
relicto loco haud satis dignis pateret — prensarent homines,
honorem summa ope a se impugnatum ab ea plebe, cum qua
3 contenderant, suppliciter petentes. demissa iam in discrimen
dignitas ea aetate iisque honoribus actis stimulabat Ap. Claudium.
nescires, utrum inter decemviros an inter candidatos numerares.
4 propior interdum petendo quam gerendo magistratui erat: cri-
minari optimates, extollere candidatorum levissimum quemque
5 humillimumque, ipse medius inter tribunicios, Duillios Iciliosque,
in foro volitare, per illos se plebi venditare, donec collegae quo-
que, qui unice illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum
6 oculos, mirantes, quid sibi vellet. apparere nihil sinceri esse;
profecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore; ni-
mium in ordinem se ipsum cogere et vulgari cum privatis non
tam properantis abire magistratu quam viam ad continuandum
7 magistratum quaerentis esse. propalam obviam ire cupiditati
parum ausi obsecundando mollire impetum aggrediuntur. comi-
tiorum illi habendorum, quando minimus natu sit, munus con-
8 sensu iniungunt. ars haec erat, ne semet ipse creare posset,
quod praeter tribunos plebi, et id ipsum pessimo exemplo, nemo
umquam fecisset. ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se
9 comitia professus, impedimentum pro occasione arripuit deiec-
tisque honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino et
Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in op-

timatium causa, et aliis eiusdem fastigii civibus, nequaquam splen-
dore vitae pares decemviros creat, se in primis, quod haud secus 10
factum improbabant boni, quam nemo facere ausurum credide-
rat. creati cum eo M. Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Mi- 11
nucius, Q. Fabius Vibulanus, Q. Poetilius, T. Antonius Merenda,
K. Duillius, Sp. Oppius Cornicen, M'. Rabuleius.

Ille finis Appio alienae personae ferendae fuit; suo iam inde 36
vivere ingenio coepit novosque collegas, iam priusquam inirent
magistratum, in suos mores formare. cotidie coibant remotis 2
arbitris; inde impotentibus instructi consiliis, quae secreto ab
aliis coquebant, iam haud dissimulando superbiam, rari aditus,
colloquentibus difficiles, ad idus Maias rem perduxere. idus 3
tum Maiae sollemnes ineundis magistratibus erant. inito igitur
magistratu primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris
insignem fecere. nam cum ita priores decemviri servassent, ut
unus fasces haberet, et hoc insigne regium in orbem suam
cuiusque vicem per omnes iret, subito omnes cum duodenis
fascibus prodiere. centum viginti lictores forum impleverant 4
et cum fascibus secures illigatas praeferebant; nec attinuisse
demi securem, cum sine provocatione creati essent, interpreta-
bantur. decem regum species erat multiplicatusque terror non 5
infimis solum sed primoribus patrum ratis caedis causam ac
principium quaeri, ut, si quis memorem libertatis vocem aut in
senatu aut in populo misisset, statim virgae securesque etiam
ad ceterorum metum expedirentur. nam praeterquam quod in 6
populo nihil erat praesidii sublata provocatione, intercessionem
quoque consensu sustulerant, cum priores decemviri appellatione
collegae corrigi reddita ab se iura tulissent, et quaedam, quae
sui iudicii videri possent, ad populum reiecissent. aliquamdiu 7
aequatus inter omnes terror fuit; paulatim totus vertere in plebem
coepit. abstinebatur a patribus; in humiliores libidinose crude-
literque consulebatur. hominum, non causarum toti erant, ut
apud quos gratia vim aequi haberet. iudicia domi conflabant, 8
pronuntiabant in foro. si quis collegam appellasset, ab eo, ad
quem venerat, ita discedebat, ut paeniteret non prioris decreto
stetisse. opinio etiam sine auctore exierat non in praesentis 9
modo temporis eos iniuriam conspirasse, sed foedus clandesti-
num inter ipsos iure iurando ictum, ne comitia haberent perpe-
tuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

Circumspectare tum patriciorum vultus plebei et inde li- 37
bertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum statum
rem publicam adduxerant. primores patrum odisse decemviros, 2
odisse plebem; nec probare, quae fierent, et credere haud in-

dignis accidere; avide ruendo ad libertatem in servitutem elapsos
3 iuvare nolle, cumulare quoque iniurias, ut taedio praesentium
consules duo tandem et status pristinus rerum in desiderium
4 veniant. iam et processerat pars maior anni, et duae tabulae le-
gum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae, nec quicquam
iam supererat, si eae quoque leges centuriatis comitiis perlatae
5 essent, cur eo magistratu rei publicae opus esset. expectabant,
quam mox consulibus creandis comitia edicerentur. id modo
plebes agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, muni-
mentum libertati, rem intermissam, repararent, cum interim
6 mentio comitiorum nulla fieri. et decemviri, qui primo tribuni-
cios homines, quia id populare habebatur, circum se ostentave-
rant plebei, patriciis iuvenibus saepserant latera. eorum catervae
7 tribunalia obsederant. hi ferre agere plebem plebisque res, cum
8 fortuna, quicquid cupitum foret, potentioris esset. et iam ne tergo
quidem abstinebatur: virgis caedi, alii securi subici, et, ne gra-
tuita crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini supplicium.
hac mercede iuventus nobilis corrupta non modo non ire obviam
iniuriae, sed propalam licentiam suam malle quam omnium liber-
tatem.
38 Idus Maiae venere. nullis surrogatis magistratibus privati
pro decemviris neque animis ad imperium inhibendum imminutis
neque ad speciem honoris insignibus prodeunt. id vero regnum
2 haud dubie videri. deploratur in perpetuum libertas, nec vindex
quisquam existit aut futurus videtur. nec ipsi solum desponde-
rant animos, sed contemni coepti erant a finitimis populis im-
3 periumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur. Sabini
magna manu incursionem in agrum Romanum fecere lateque
populati, cum hominum atque pecudum inulti praedas egissent,
recepto ad Eretum, quod passim vagatum erat, agmine castra
locant spem in discordia Romana ponentes: eam impedimentum
4 dilectui fore. non nuntii solum sed per urbem agrestium fuga
trepidationem iniecit. decemviri consultant, quid opus facto sit,
destituti inter patrum et plebis odia. addit terrorem insuper
5 alium fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido locant de-
populanturque inde excursionibus Tusculanum agrum. legati ea
6 ab Tusculo praesidium orantes nuntiant. is pavor perpulit decem-
viros, ut senatum simul duobus circumstantibus urbem bellis
consulerent. citari iubent in curiam patres haud ignari, quanta
7 invidiae immineret tempestas: omnes vastati agri periculorum-
que imminentium causas in se congesturos, temptationemque
eam fore abolendi sibi magistratus, ni consensu resisterent im-
perioque inhibendo acriter in paucos praeferocis animi conatus

aliorum comprimerent. postquam audita vox in foro est prae- 8
conis patres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res,
quia intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mirabun-
dam plebem convertit, quidnam incidisset, cur ex tanto intervallo
rem desuetam usurparent: hostibus belloque gratiam habendam, 9
quod solitum quicquam liberae civitati fieret. circumspectare
omnibus fori partibus senatorem raroque usquam noscitare;
curiam inde ac solitudinem circa decemviros intueri, cum et ipsi 10
consensu invisum imperium, et plebs, quia privatis ius non esset
vocandi senatum, non convenire patres interpretarentur; iam
caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem senatui
det et, quemadmodum patres vocati non coeant in senatum,
sic plebs abnuat dilectum. haec fremunt plebes. patrum haud 11
fere quisquam in foro, in urbe rari erant. indignitate rerum
cesserant in agros suarumque rerum erant amissa publica, tan-
tum ab iniuria se abesse rati, quantum a coetu congressuque im-
potentium dominorum se amovissent. postquam citati non con- 12
veniebant, dimissi circa domos apparitores simul ad pignera
capienda sciscitandumque, num consulto detrectarent, referunt
senatum in agris esse. laetius id decemviris accidit, quam si prae-
sentes detrectare imperium referrent. iubent acciri omnes sena- 13
tumque in diem posterum edicunt; qui aliquanto spe ipsorum
frequentior convenit. quo facto proditam a patribus plebs liber-
tatem rata, quod iis, qui iam magistratu abissent, privatisque,
si vis abesset, tamquam iure cogentibus senatus paruisset.

Sed magis oboedienter ventum in curiam esse quam obnoxie 39
dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum proditum me- 2
moriae est post relationem Ap. Claudii, priusquam ordine sen-
tentiae rogarentur, postulando, ut de re publica liceret dicere,
prohibentibus minaciter decemviris prodituram se ad plebem
denuntiantem tumultum excivisse. nec minus ferociter M. Hora- 3
tium Barbatum isse in certamen decem Tarquinios appellantem
admonentemque Valeriis et Horatiis ducibus pulsos reges. nec 4
nominis homines tum pertaesum esse, quippe quo Iovem appel-
lari fas sit, quo Romulum, conditorem urbis, deincepsque reges,
quod sacris etiam ut sollemne retentum sit; superbiam violen-
tiamque tum perosos regis. quae si in rege tum * eodem aut in 5
filio regis ferenda non fuerint, quem laturum in tot privatis?
viderent, ne vetando in curia libere homines loqui extra curiam 6
etiam moverent vocem. neque se videre, qui sibi minus privato
ad contionem populum vocare quam illis senatum cogere liceat.
ubi vellent, experirentur, quanto fortior dolor libertate sua vin- 7
dicanda quam cupiditas iniusta dominatione esset. de bello Sabino 8

eos referre, tamquam maius ullum populo Romano bellum sit
quam cum iis, qui legum ferendarum causa creati nihil iuris in
civitate reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui
vicissitudinem imperitandi, quod unum exaequandae sit libertatis,
9 sustulerint, qui privati fasces et regium imperium habeant. fuis-
se regibus exactis patricios magistratus, creatos postea post se-
cessionem plebis plebeios: cuius illi partis essent, rogitare. po-
pulares? quid enim eos per populum egisse? optimates? qui
anno iam prope senatum non habuerint, nunc ita habeant, ut
10 de re publica loqui prohibeant? ne nimium in metu alieno spei
ponerent; graviora quae patiantur videri iam hominibus, quam
quae metuant.

40 Haec vociferante Horatio cum decemviri nec irae nec igno-
scendi modum reperirent nec, quo evasura res esset, cernerent,
2 C. Claudii, qui patruus Appii decemviri erat, oratio fuit precibus
quam iurgio similior, orantis per sui fratris parentisque eius ma-
3 nes, ut civilis potius societatis, in qua natus esset, quam foede-
ris nefarie icti cum collegis meminisset. multo id magis se illius
4 causa orare quam rei publicae; quippe rem publicam, si a volen-
tibus nequeat, ab invitis ius expetituram; sed ex magno certa-
mine magnas excitari ferme iras; earum eventum se horrere.
5 cum aliud, praeterquam de quo rettulissent, decemviri dicere pro-
hiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. sententiam igi-
6 tur peregit nullum placere senatus consultum fieri. omnesque
ita accipiebant, privatos eos a Claudio iudicatos; multique ex
7 consularibus verbo assensi sunt. alia sententia, asperior in spe-
ciem, vim minorem aliquanto habuit, quae patricios coire ad
prodendum interregem iubebat. censendo enim quoscumque
magistratus esse qui senatum haberent iudicabat, quos privatos
8 fecerat auctor nullius senatus consulti faciendi. ita labente iam
causa decemvirorum L. Cornelius Maluginensis, M. Corneli de-
cemviri frater, cum ex consularibus ad ultimum dicendi locum
consulto servatus esset, simulando curam belli fratrem collegas-
9 que eius tuebatur, quonam fato incidisset, mirari se dictitans, ut
decemviros, qui decemviratum petissent, aut soli aut hi maxime
10 oppugnarent; aut quid ita, cum per tot menses vacua civitate ne-
mo, iustine magistratus summae rerum praeessent, controversiam
fecerit, nunc demum, cum hostes prope ad portas sint, civiles
discordias serant, nisi quod in turbido minus perspicuum fore
11 putent, quid agatur. ceterum — nec enim maiore cura occupatis
animis verum esse praeiudicium rei tantae fieri — sibi placere
de eo, quod Valerius Horatiusque ante idus Maias decemviros
abisse magistratu insimulent, bellis, quae immineant, perfectis, re

publica in tranquillum redacta, senatu disceptante agi, et iam 12
nunc ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quae decem-
viris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi rationem red-
dendam esse, utrum in unum annum creati sint, an donec leges,
quae deessent, perferrentur. in praesentia omnia praeter bellum 13
omitti placere; cuius si falso famam vulgatam vanaque non nun-
tios solum sed Tusculanorum etiam legatos attulisse putent, spe-
culatores mittendos censere, qui certius explorata referant; sin 14
fides et nuntiis et legatis habeatur, dilectum primo quoque tem-
pore haberi, decemviros quo cuique eorum videatur exercitus
ducere, nec rem aliam praeverti. in hanc sententiam ut discede- 41
retur, iuniores patrum evincebant. ferocioresque iterum coorti
Valerius Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere;
dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat; ne-
que enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse ob-
stare, neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse. tum 2
Appius, iam prope esse ratus, ut, ni violentiae eorum pari re-
sisteretur audacia, victum imperium esset, 'non erit melius' in- 3
quit, 'nisi de quo consulimus, vocem misisse' et ad Valerium,
negantem se privato reticere, lictorem accedere iussit. iam Qui- 4
ritium fidem implorante Valerio a curiae limine, L. Cornelius com-
plexus Appium non cui simulabat consulendo diremit certamen;
factaque per Cornelium Valerio dicendi gratia, quae vellet, cum
libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum te-
nuere. consulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciae 5
potestatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius quam con-
sularis imperii rebantur esse, prope malebant postmodo ipsos
decemviros voluntate abire magistratu quam invidia eorum ex-
surgere rursus plebem; si leniter ducta res sine populari strepitu 6
ad consules redisset, aut bellis interpositis aut moderatione con-
sulum in imperiis exercendis posse in oblivionem tribunorum
plebem adduci.

Silentio patrum edicitur dilectus. iuniores, cum sine pro- 7
vocatione imperium esset, ad nomina respondent. legionibus
scriptis inter se decemviri comparabant, quos ire ad bellum, quos
praeesse exercitibus oporteret. principes inter decemviros erant 8
Q. Fabius et Ap. Claudius. bellum domi maius quam foris appa-
rebat. Appii violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos
motus; in Fabio minus in bono constans quam navum in malitia
ingenium esse. hunc enim virum, egregium olim domi militiae- 9
que, decemviratus collegaeque ita mutaverant, ut Appii quam sui
similis mallet esse. huic bellum in Sabinis M'. Rabuleio et Q. Poe-
tilio additis collegis mandatum. M. Cornelius in Algidum missus 10

cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duillio et M. Sergio. Sp. Op-
pium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam aequo omnium
decemvirorum imperio decernunt.
42 Nihilo militiae quam domi melius res publica administrata
2 est. illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio essent civibus, fe-
cerant; alia omnis penes milites noxia erat, qui, ne quid ductu
atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur, vinci
3 se per suum atque illorum dedecus patiebantur. fusi et ab Sa-
binis ad Eretum et in Algido ab Aequis exercitus erant. ab Ereto
per silentium noctis profugi propius urbem inter Fidenas Cru-
4 stumeriamque loco edito castra communierant; persecutis hosti-
bus nusquam se aequo certamini committentes natura loci ac
5 vallo, non virtute aut armis tutabantur. maius flagitium in Al-
gido, maior etiam clades accepta; castra quoque amissa erant,
exutusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide miseri-
cordiaque victurus hospitum, quae tamen non fefellerunt, contu-
6 lerat. Romam tanti erant terrores allati, ut posito iam decem-
virali odio patres vigilias in urbe habendas censerent, omnes, qui
per aetatem arma ferre possent, custodire moenia ac pro portis
7 stationes agere iuberent, arma Tusculum ac supplementum decer-
nerent decemvirosque ab arce Tusculi degressos in castris militem
habere; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri bello-
que ultro inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandae.
43 Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora
2 decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium in Sabinis, per invi-
diam decemviralem tribunorum creandorum secessionisque men-
tiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem, prospe-
3 culatum ad locum castris capiendum mittunt. datur negotium
militibus, quos miserant expeditionis eius comites, ut eum op-
4 portuno adorti loco interficerent. haud inultum interfecere;
nam circa repugnantem aliquot insidiatores cecidere, cum ipse
5 se praevalidus pari viribus animo circumventus tutaretur. nun-
tiant in castra ceteri praecipitatum in insidias esse; Siccium egre-
6 gie pugnantem militesque quosdam cum eo amissos. primo fides
nuntiantibus fuit; profecta deinde cohors ad sepeliendos qui ceci-
derant decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum ibi
corpus Sicciumque in medio iacentem armatum omnibus in
eum versis corporibus videre, hostium neque corpus ullum nec
vestigia abeuntium, profecto ab suis interfectum memorantes ret-
7 tulere corpus. invidiaeque plena castra erant, et Romam ferri
protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publica
impensa facere maturassent. sepultus ingenti militum maestitia,
pessima decemvirorum in vulgus fama est.

Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum, haud minus 44
foedo eventu, quam quod per stuprum caedemque Lucretiae urbe
regnoque Tarquinios expulerat, ut non finis solum idem decem-
viris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii amittendi esset.
Ap. Claudium virginis plebeiae stuprandae libido cepit. pater 2
virginis, L. Verginius, honestum ordinem in Algido ducebat, vir
exempli recti domi militiaeque. perinde uxor instituta fuerat li-
berique instituebantur. desponderat filiam L. Icilio tribunicio, 3
viro acri et pro causa plebis expertae virtutis. hanc virginem 4
adultam, forma excellentem Appius amore amens pretio ac spe
perlicere adortus, postquam omnia pudore saepta animadvertit,
ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio 5
clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem assereret neque
cederet secundum libertatem postulantibus vindicias, quod pater
puellae abesset, locum iniuriae esse ratus. virgini venienti in fo- 6
rum — ibi namque in tabernaculis litterarum ludi erant — minister
decemviri libidinis manum iniecit serva sua natam servamque
appellans; sequi iubebat: cunctantem vi abstracturum. pavida 7
puella stupente ad clamorem nutricis fidem Quiritium implo-
rantis fit concursus. Verginii patris sponsique Icilii populare
nomen celebratur. notos gratia eorum, turbam indignitas rei
virgini conciliat. iam a vi tuta erat, cum assertor nihil opus esse 8
multitudine concitata ait; se iure grassari, non vi. vocat puellam
in ius. auctoribus, qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal Appii 9
perventum est. notam iudici fabulam petitor, quippe apud ipsum
auctorem argumenti, peragit; puellam domi suae natam furtoque
inde in domum Verginii translatam suppositam ei esse; id se in- 10
dicio compertum afferre probaturumque vel ipso Verginio iudice,
ad quem maior pars iniuriae eius pertineat; interim dominum
sequi ancillam aequum esse. advocati puellae, cum Verginium 11
rei publicae causa dixissent abesse, biduo affuturum, si nuntia-
tum ei sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant, 12
ut rem integram in patris adventum differat, lege ab ipso lata
vindicias det secundum libertatem neu patiatur virginem adultam
famae prius quam libertatis periculum adire.

Appius decreto praefatus, quam libertati faverit, eam ipsam 45
legem declarare, quam Verginii amici postulationi suae praeten-
dant; ceterum ita in ea firmum libertati fore praesidium, si nec 2
causis nec personis variet; in iis enim, qui asserantur in liberta-
tem, quia quivis lege agere possit, id iuris esse; in ea, quae
in patris manu sit, neminem esse alium, cui dominus possessione
cedat; placere itaque patrem arcessiri, interea iuris sui iacturam 3
assertorem non facere, quin ducat puellam sistendamque in ad-

4 ventum eius, qui pater dicatur, promittat. adversus iniuriam de-
creti cum multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare
auderet, P. Numitorius, puellae avus, et sponsus Icilius inter-
5 veniunt; dataque inter turbam via, cum multitudo Icilii maxime
interventu resisti posse Appio crederet, lictor decresse ait voci-
6 ferantemque Icilium summovet. placidum quoque ingenium tam
atrox iniuria accendisset. 'ferro hinc tibi summovendus sum,
Appi', inquit, 'ut tacitum feras, quod celari vis. virginem ego
7 hanc sum ducturus nuptamque pudicam habiturus. proinde
omnes collegarum quoque lictores convoca; expediri virgas et se-
8 cures iube; non manebit extra domum patris sponsa Icilii. non,
si tribunicium auxilium et provocationem plebi Romanae, duas
arces libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque no-
9 stros coniugesque regnum vestrae libidini datum est. saevite in
tergum et in cervices nostras; pudicitia saltem in tuto sit. huic
si vis afferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa, Verginius
militum pro unica filia, omnes deorum hominumque implorabi-
mus fidem, neque tu istud umquam decretum sine caede nostra
10 referes. postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo pro-
11 grediare. Verginius viderit de filia, ubi venerit, quid agat; hoc
tantum sciat, sibi, si huius vindiciis cesserit, condicionem filiae
quaerendam esse. me vindicantem sponsam in libertatem vita
46 citius deseret quam fides.' concitata multitudo erat certamenque
instare videbatur. lictores Icilium circumsteterant; nec ultra mi-
2 nas tamen processum est, cum Appius non Verginiam defendi
ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc spi-
3 rantem locum seditionis quaerere diceret. non praebiturum se
illi eo die materiam; sed ut iam sciret non id petulantiae suae, sed
Verginio absenti et patrio nomini et libertati datum, ius eo die se
non dicturum neque decretum interpositurum; a M. Claudio
petiturum, ut decederet iure suo vindicarique puellam in poste-
4 rum diem pateretur; quod nisi pater postero die affuisset, denun-
tiare se Icilio similibusque Icili, neque legi suae latorem neque
decemviro constantiam defore. nec se utique collegarum lictores
convocaturum ad coercendos seditionis auctores; contentum se
5 suis lictoribus fore. cum dilatum tempus iniuriae esset, secessis-
sentque advocati puellae, placuit omnium primum fratrem Icilii
filiumque Numitorii, impigros iuvenes, pergere inde recta ad por-
tam, et, quantum accelerari posset, Verginium acciri e castris:
6 in eo verti puellae salutem, si postero die vindex iniuriae ad tem-
pus praesto esset. iussi pergunt citatisque equis nuntium ad pa-
7 trem perferunt. cum instaret assertor puellae, ut vindicaret spon-
soresque daret, atque id ipsum agi diceret Icilius sedulo tempus

terens, dum praeciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere
undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum Icilio
ostendere. atque ille lacrimabundus 'gratum est' inquit; 'crastina 8
die vestra opera utar, sponsorum nunc satis est.' ita vindicatur
Verginia spondentibus propinquis. Appius paulisper moratus, ne 9
eius rei causa sedisse videretur, postquam omissis rebus aliis
prae cura unius nemo adibat, domum se recepit collegisque in
castra scribit, ne Verginio commeatum dent atque etiam in cu-
stodia habeant. improbum consilium serum, ut debuit, fuit, et 10
iam commeatu sumpto profectus Verginius prima vigilia erat, cum
postero die mane de retinendo eo nequiquam litterae redduntur.

At in urbe prima luce cum civitas in foro expectatione 47
erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum obsoleta veste
comitantibus aliquot matronis cum ingenti advocatione in forum
deducit. circumire ibi et prensare homines coepit et non orare 2
solum precariam opem, sed pro debita petere: se pro liberis
eorum ac coniugibus cotidie in acie stare, nec alium virum esse,
cuius strenue ac fortiter facta in bello plura memorari possent;
quid prodesse, si incolumi urbe, quae capta ultima timeantur,
liberis suis sint patienda? haec prope contionabundus cir- 3
cumibat homines. similia his ab Icilio iactabantur. comitatus 4
muliebris plus tacito fletu quam ulla vox movebat. adversus quae
omnia obstinato animo Appius — tanta vis amentiae verius quam
amoris mentem turbaverat — in tribunal escendit, et ultro que-
rente pauca petitore, quod *ius* sibi pridie per ambitionem dictum
non esset, priusquam aut ille postulatum perageret aut Verginio
respondendi daretur locus, Appius interfatur. quem decreto 5
sermonem praetenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui
tradiderint; quia nusquam ullum in tanta foeditate decreti veri
similem invenio, id, quod constat, nudum videtur proponendum,
decresse vindicias secundum servitutem. primo stupor omnes 6
admiratione rei tam atrocis defixit; silentium inde aliquamdiu
tenuit. dein, cum M. Claudius circumstantibus matronis iret ad
prendendam virginem, lamentabilisque eum mulierum comploratio
ratio excepisset, Verginius intentans in Appium manus 'Icilio' 7
inquit, 'Appi, non tibi filiam despondi et ad nuptias, non ad
stuprum educavi. placet pecudum ferarumque ritu promiscue
in concubitus ruere? passurine haec isti sint, nescio; non spero
esse passuros illos, qui arma habent.' cum repelleretur assertor 8
virginis a globo mulierum circumstantiumque advocatorum, si-
lentium factum per praeconem. decemvir, alienatus ad libidinem 48
animo, negat ex hesterno tantum convicio Icilii violentiaque
Verginii, cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quo-

que indiciis compertum se habere nocte tota coetus in urbe
2 factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud inscium eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro maiestate
3 imperii coerceret. 'proinde quiesse erit melius' inquit; 'i, lictor, summove turbam et da viam domino ad prendendum mancipium.' cum haec intonuisset plenus irae, multitudo ipsa se sua
4 sponte dimovit, desertaque praeda iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, 'quaeso' inquit, 'Appi, primum ignosce patrio dolori, si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic coram virgine nutricem percontari, quid hoc rei sit, ut, si falso pater dictus sum, aequiore hinc animo
5 discedam.' data venia seducit filiam ac nutricem prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc novis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto 'hoc te uno quo possum' ait 'modo, filia, in libertatem vindico.' pectus deinde puellae transfigit respectansque ad tribunal 'te' inquit, 'Appi, tuumque caput sanguine hoc con-
6 secro.' clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius comprendi Verginium iubet. ille ferro quacumque ibat viam facere, donec multitudine etiam prosequentium tuente ad portam per-
7 rexit. Icilius Numitoriusque exangue corpus sublatum ostentant populo; scelus Appii, puellae infelicem formam, necessi-
8 tatem patris deplorant. sequentes clamitant matronae, eamne liberorum procreandorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse?, cetera, quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior
9 imbecillo animo, eo miserabilia magis querentibus subicit. virorum et maxime Icilii vox tota tribuniciae potestatis ac provocationis ad populum ereptae publicarumque indignationum erat.
49 concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim spe per
2 occasionem repetendae libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, postremo, cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum agmine patriciorum iuvenum per
3 turbam vadens in vincula duci iubet. iam circa Icilium non solum multitudo sed duces quoque multitudinis erant, L. Valerius et M. Horatius, qui repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim afferre conaretur, ibi quoque
4 haud impares fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit; franguntur a multitudine fasces. in contionem Appius escendit; sequuntur Horatius Valeriusque. eos
5 contio audit; decemviro obstrepitur. iam pro imperio Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum fractis animis Appius vitae metuens in domum se propinquam foro insciis adversariis
6 capite obvoluto recipit. Sp. Oppius, ut auxilio collegae esset, in

forum ex altera parte irrumpit. videt imperium vi victum. agitatus deinde consiliis, ad quae ex omni parte assentiendo multis auctoribus trepidaverat, senatum postremo vocari iussit. ea res, 7
quod magnae parti patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendae potestatis eius multitudinem sedavit. senatus nec plebem irritandam censuit et multo magis 8
providendum, ne quid Verginii adventus in exercitu motus faceret.

Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum in monte 50
Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem, quam reliquerat in 2
urbe, motum excivit. nam praeterquam quod agmine prope qua- 3
dringentorum hominum veniens, qui ab urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, conspectus est, strictum etiam telum respersusque ipse cruore tota in se castra convertit. et togae multifariam in castris visae maioris aliquanto, quam erat, speciem urbanae multitudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset, flens 4
diu vocem non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium turba constitit ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta erant, exposuit. supinas deinde tendens manus commilitones ap- 5
pellans orabat, ne, quod scelus Ap. Claudii esset, sibi attribuerent neu se ut parricidam liberum aversarentur. sibi vitam filiae sua 6
cariorem fuisse, si liberae ac pudicae vivere licitum fuisset; cum velut servam ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum quam contumelia liberos, misericordia se in speciem crudelitatis lapsum. nec se superstitem filiae futurum fuisse, nisi spem 7
ulciscendae mortis eius in auxilio commilitonum habuisset. illis quoque enim filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem Ap. Claudii extinctam esse, sed quo impunitior sit, eo effrenatiorem fore. aliena calamitate documentum datum illis 8
cavendae similis iniuriae. quod ad se attineat, uxorem sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura fuerit, miseram, sed honestam mortem occubuisse; non esse iam Appii libidini locum 9
in domo sua; ab alia violentia eius eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiae; ceteri sibi ac liberis suis consulerent. haec Verginio vociferanti succlamabat multitudo nec 10
illius dolori nec suae libertati se defuturos. et immixti turbae militum togati eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam audita indigniora potuerint videri, simul profligatam iam rem nuntiando Romae esse, insecutique, qui Appium prope interemptum 11
in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad arma conclamaretur, vellerentque signa et Romam proficiscerentur. decemviri, 12
simul iis, quae videbant, iisque quae acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem castrorum ad sedandos motus dis-

currunt. et leniter agentibus responsum non redditur; impe-
rium si quis inhiberet, et viros et armatos se esse respondetur.
13 eunt agmine ad urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occur-
rerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos
14 plebis adhortantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum
Sp. Oppius habet. nihil placet aspere agi: quippe ab ipsis datum
15 locum seditioni esse. mittuntur tres legati consulares Sp. Tar-
peius, C. Iulius, P. Sulpicius, qui quaererent senatus verbis,
cuius iussu castra deseruissent, aut quid sibi vellent, qui armati
Aventinum obsedissent belloque averso ab hostibus patriam suam
16 cepissent. non defuit, quod responderetur; deerat, qui daret re-
sponsum nullodum certo duce nec satis audentibus singulis invi-
diae se offerre. id modo a multitudine conclamatum est, ut
L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent: iis se daturos re-
51 sponsum. dimissis legatis admonet milites Verginius in re non
maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo
fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter, fortuito tamen
2 magis consensu quam communi consilio esse. placere decem
creari, qui summae rei praeessent, militarique honore tribunos
3 militum appellari. cum ad eum ipsum primum is honos deferretur,
'melioribus meis vestrisque rebus reservate' inquit 'ista de me
4 iudicia; nec mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse pati-
tur, nec in perturbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui
5 proximi invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo minor ex pri-
6 vato capietur'. ita decem numero tribunos militares creant.
7 Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auctore Icilio
Numitorioque secessio ab decemviris facta est non minore motu
animorum Siccii caedis memoria renovata, quam quem nova fama
8 de virgine adeo foede ad libidinem petita accenderat. Icilius, ubi
audivit tribunos militum in Aventino creatos, ne comitiorum
militarium praerogativam urbana comitia iisdem tribunis plebis
9 creandis sequerentur, peritus rerum popularium imminensque ei
potestati et ipse, priusquam iretur ad urbem, pari potestate
10 eundem numerum ab suis creandum curat. porta Collina urbem
intravere sub signis mediaque urbe agmine in Aventinum per-
gunt. ibi coniuncti alteri exercitui viginti tribunis militum nego-
tium dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae
rerum praeessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant.
11 Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie esset,
12 iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Siccii caedes decem-
viris et Appiana libido et dedecora militiae obiciebantur. placebat
Valerium Horatiumque ire in Aventinum. illi negabant se aliter
ituros, quam si decemviri deponerent insignia magistratus eius,

quo anno iam ante abissent. decemviri querentes se in ordinem 13
cogi non ante quam perlatis legibus, quarum causa creati essent,
depositeros imperium se aiebant.

Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat, certior facta plebs 52
contentionibus assiduis nihil transigi, in Sacrum montem ex
Aventino transit affirmante Duillio non prius, quam deseri ur- 2
bem videant, curam in animos patrum descensuram; admonitu-
rum Sacrum montem constantiae plebis, scituros, quam sine
restituta potestate redigi in concordiam res nequeant. via No- 3
mentana, cui tum Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte
Sacro locavere modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset, retrac-
tante. prosequuntur coniuges liberique, cuinam se relinquerent 4
in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas sancta esset, mise-
rabiliter rogitantes.

Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in foro 5
praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in senatum
patribus desertum apparuisset forum, plures iam quam Horatius
ac Valerius vociferabantur: 'quid exspectabitis, patres conscripti? 6
si decemviri finem pertinaciae non faciunt, ruere ac deflagrare
omnia passuri estis? quod autem istud imperium est, decemviri,
quod amplexi tenetis? tectis ac parietibus iura dicturi estis? non 7
pudet lictorum vestrorum maiorem prope numerum in foro con-
spici quam togatorum aliorum? quid, si hostes ad urbem veniant,
facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione movea-
mur, armata veniat? occasune urbis vultis finire imperium? at- 8
qui aut plebs non est habenda, aut habendi sunt tribuni plebis.
nos citius caruerimus patriciis magistratibus quam illi plebeis.
novam inexpertamque eam potestatem eripuere patribus nostris, 9
ne nunc dulcedine semel capti ferant desiderium, cum praesertim
nec nos temperemus imperiis, quominus illi auxilii egeant.' cum 10
haec ex omni parte iactarentur, victi consensu decemviri futuros
se, quando ita videatur, in potestate patrum affirmant. id modo 11
simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur, nec suo
sanguine ad supplicia patrum plebem assuefaciant.

Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem condicionibus 53
quibus videretur revocandam componendasque res decemviris
quoque ab ira et impetu multitudinis praecavere iubentur. pro- 2
fecti gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur, quippe liberato-
res haud dubie et motus initio et exitu rei. ob haec iis advenien-
tibus gratiae actae. Icilius pro multitudine verba facit. idem, 3
cum de condicionibus ageretur, quaerentibus legatis, quae postu-
lata plebis essent, composito iam ante adventum legatorum con-

silio ea postulavit, ut appareret in aequitate rerum plus quam in
4 armis reponi spei. potestatem enim tribuniciam provocationem-
que repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis fue-
rant, et ne cui fraudi esset concisse milites aut plebem ad repe-
5 tendam per secessionem libertatem. de decemvirorum modo
supplicio atrox postulatum fuit; dedi quippe eos aequum cense-
6 bant vivosque igni concrematuros minabantur. legati ad ea:
'quae consilii fuerunt, adeo aequa postulastis, ut ultro vobis de-
ferenda fuerint; libertati enim ea praesidia petitis, non licentiae
7 ad impugnandos alios. irae vestrae magis ignoscendum quam
indulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in crudelitatem
ruitis et prius paene, quam ipsi liberi sitis, dominari iam in ad-
8 versarios vultis. numquamne quiescet civitas nostra a suppliciis
9 aut patrum in plebem Romanam aut plebis in patres? scuto vo-
bis magis quam gladio opus est. satis superque humilis est, qui
iure aequo in civitate vivit nec inferendo iniuriam nec patiendo.
10 etiamsi quando metuendos vos praebituri estis, cum recuperatis
magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de ca-
pite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis;
54 nunc libertatem repeti satis est.' facerent ut vellent permitten-
tibus cunctis mox redituros se legati rebus perfectis affirmant.
2 profecti cum mandata plebis patribus exposuissent, alii decem-
viri, quandoquidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla
3 mentio fieret, haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et
invidia praecipua, odium in se aliorum suo in eos metiens odio
4 'haud ignaro' inquit 'imminet fortuna. video, donec arma ad-
versariis tradantur, differri adversus nos certamen. dandus in-
vidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror, quominus de-
5 cemviratu abeam.' factum senatus consultum, ut decemviri se
primo quoque tempore magistratu abdicarent, Q. Furius pontifex
maximus tribunos plebis crearet, et ne cui fraudi esset secessio
militum plebisque.

6 His senatus consultis perfectis dimisso senatu decemviri
prodeunt in contionem abdicantque se magistratu ingenti homi-
7 num laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quidquid in urbe
hominum supererat prosequitur. huic multitudini laeta alia turba
ex castris occurrit. congratulantur libertatem concordiamque ci-
8 vitati restitutam. legati pro contione: 'quod bonum, faustum
felixque sit vobis reique publicae, redite in patriam ad penates,
coniuges liberosque vestros; sed, qua hic modestia fuistis, ubi
nullius ager in tot rerum usu necessario tantae multitudini est vio-
latus, eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis libertatis

vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit pontifex maximus,
qui comitia habeat.' ingens assensus alacritasque cuncta appro- 10
bantium fuit. convellunt inde signa profectique Romam certant
cum obviis gaudio. armati per urbem silentio in Aventinum
perveniunt. ibi extemplo pontifice maximo comitia habente tri- 11
bunos plebis creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde
L. Icilium et P. Numitorium, avunculum Verginii, auctores se-
cessionis, tum C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tri- 12
bunum plebis creatum in Sacro monte proditum memoriae est,
et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros crea-
tos gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat.
spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, 13
C. Apronius, Ap. Villius, C. Oppius. tribunatu inito L. Icilius 14
extemplo plebem rogavit, et plebs scivit, ne cui fraudi esset se-
cessio ab decemviris facta. confestim de consulibus creandis cum 15
provocatione M. Duillius rogationem pertulit. ea omnia in pratis
Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium ap-
pellant.

Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M. Hora- 55
tius, qui extemplo magistratum occeperunt. quorum consulatus
popularis sine ulla patrum iniuria nec sine offensione fuit; quid- 2
quid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus cre-
debant. omnium primum, cum velut in controverso iure esset, 3
tenerenturne patres plebiscitis, legem centuriatis comitiis tulere,
ut, quod tributim plebes iussisset, populum teneret; qua lege tri-
buniciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam deinde 4
consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis,
decemvirali potestate eversam, non restituunt modo sed etiam in
posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum ma- 5
gistratum sine provocatione crearet; qui creasset, eum ius fasque
esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum 6
plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent,
ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope
iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo
caerimoniis renovarunt, et cum religione inviolatos eos tum lege 7
etiam fecerunt sanciendo, ut, qui tribunis plebis, aedilibus, iudici-
bus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia
ad aedem Cereris, Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris 8
interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui
eorum cuiquam nocuerit, *Iovi* sacrum sanciri; itaque aedilem 9
prendi ducique a maioribus magistratibus, quod, etsi non iure fiat
— noceri enim ei, cui hac lege non liceat —, tamen argumentum
esse non haberi pro sacro sanctoque aedilem; tribunos vetere iure 10

iurando plebis, cum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos
11 esse. fuere, qui interpretarentur eadem hac Horatia lege consuli-
bus quoque et praetoribus, quia eisdem auspiciis quibus consules
12 crearentur, cautum esse; iudicem enim consulem appellari. quae
refellitur interpretatio, quod iis temporibus nondum consulem
13 iudicem, sed praetorem appellari mos fuerit. hae consulares le-
ges fuere. institutum etiam ab iisdem consulibus, ut senatus
consulta in aedem Cereris ad aediles plebis deferrentur, quae an-
14 tea arbitrio consulum supprimebantur vitiabanturque. M. Duillius
deinde tribunus plebis plebem rogavit plebesque scivit, qui ple-
bem sine tribunis reliquisset quique magistratum sine provoca-
15 tione creasset, tergo ac capite puniretur. haec omnia ut invitis,
ita non adversantibus patriciis transacta, quia nondum in quem-
quam unum saeviebatur.

56 Fundata deinde et potestate tribunicia et plebis libertate
tum tribuni aggredi singulos tutum maturumque iam rati accu-
2 satorem primum Verginium et Appium reum deligunt. cum diem
Appio Verginius dixisset, et Appius stipatus patriciis iuvenibus
in forum descendisset, redintegrata extemplo est omnibus me-
moria foedissimae potestatis, cum ipsum satellitesque eius vidis-
3 sent. tum Verginius 'oratio' inquit 'rebus dubiis inventa est;
itaque neque ego accusando apud vos eum tempus teram, a cuius
crudelitate vosmet ipsi armis vindicastis, nec istum ad cetera
4 scelera impudentiam in defendendo se adicere patiar. omnium
igitur tibi, Ap. Claudi, quae impie nefarieque per biennium alia
super alia es ausus, gratiam facio; unius tantum criminis nisi
iudicem dices, te ab libertate in servitutem contra leges vindicias
5 non dedisse, in vincla te duci iubebo.' nec in tribunicio auxilio
Appius nec in iudicio populi ullam spem habebat; tamen et
tribunos appellavit et nullo morante arreptus a viatore 'provoco'
6 inquit. audita vox una vindex libertatis, ex eo missa ore, quo
7 vindiciae nuper ab libertate dictae erant, silentium fecit. et dum
pro se quisque deos tandem esse et non neglegere humana fre-
munt, et superbiae crudelitatique etsi seras, non leves tamen venire
8 poenas: provocare, qui provocationem sustulisset, et implorare
praesidium populi, qui omnia iura populi obtrisset, rapique in
vincla egentem iure libertatis, qui liberum corpus in servitutem
addixisset, ipsius Appii inter contionis murmur fidem populi Ro-
9 mani implorantis vox audiebatur. maiorum merita in rem publi-
cam domi militiaeque commemorabat, suum infelix erga plebem
Romanam studium, quo aequandarum legum causa cum maxima
offensione patrum consulatu abisset, suas leges, quibus manenti-
10 bus lator earum in vincla ducatur. ceterum sua propria bona

malaque, cum causae dicendae data facultas sit, tum se experturum; in praesentia se communi iure civitatis civem Romanum die dicta postulare, ut dicere liceat, ut iudicium populi Romani experiri. non ita se invidiam pertimuisse, ut nihil in aequitate et misericordia civium suorum spei habeat. quod si indicta causa 11
in vincla ducatur, iterum se tribunos plebei appellare et monere, ne imitentur quos oderint. quod si tribuni eodem foedere obli- 12
gatos se fateantur tollendae appellationis, in quod conspirasse decemviros criminati sint, at se provocare ad populum, implorare leges de provocatione et consulares et tribunicias eo ipso anno latas. quem enim provocaturum, si hoc indemnato indicta causa 13
non liceat? cui plebeio et humili praesidium in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento futurum, utrum novis legibus dominatio an libertas firmata sit, et appellatio provocatioque adversus iniuriam magistratuum ostentata tantum inanibus litteris an vere data sit.

Contra ea Verginius unum Ap. Claudium et legum expertem 57
et civilis et humani foederis esse aiebat. respicerent tribunal ho- 2
mines, castellum omnium scelerum, ubi decemvir ille perpetuus bonis, tergo, sanguini civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum hominumque contemptor, carnificibus, non 3
lictoribus stipatus, iam ab rapinis et caedibus animo ad libidinem verso virginem ingenuam in oculis populi Romani velut bello captam ab complexu patris abreptam ministro cubiculi sui clienti dono dederit; ubi crudeli decreto nefandisque vindiciis dextram 4
patris in filiam armaverit; ubi tollentis corpus semianime virginis sponsum avumque in carcerem duci iusserit, stupro interpellato magis quam caede motus. et illi carcerem aedificatum esse, quod domicilium plebis Romanae vocare sit solitus. proinde ut ille 5
iterum ac saepius provocet, sic se iterum ac saepius iudicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit; si ad iudicem non eat, pro damnato in vincla duci iubere. ut haud quo- 6
quam improbante, sic magno motu animorum, cum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia libertas videretur, in carcerem est coniectus. tribunus ei diem prodixit.

Inter haec ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de con- 7
cordia patrum ac plebis Romam venerunt donumque ob eam Iovi optimo maximo coronam auream in Capitolium tulere parvi ponderis, prout res haud opulentae erant, colebanturque religiones pie magis quam magnifice. iisdem auctoribus cognitum est 8
Aequos Volscosque summa vi bellum apparare. itaque partiri 9
provincias consules iussi. Horatio Sabini, Valerio Aequi evenere. cum ad ea bella dilectum edixissent, favore plebis non iuniores

modo sed emeritis etiam stipendiis pars magna voluntariorum
ad nomina danda praesto fuere, eoque non copia modo sed ge-
nere etiam militum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit.
10 priusquam urbe egrederentur, leges decemvirales, quibus tabulis
duodecim est nomen, in aes incisas in publico proposuerunt.
sunt, qui iussu tribunorum aediles functos eo ministerio scribant.
58 C. Claudius, qui perosus decemvirorum scelera et ante
omnes fratris filii superbiae infestus Regillum antiquam in pa-
triam se contulerat, is magno iam natu, cum ad pericula eius de-
precanda redisset, cuius vitia fugerat, sordidatus cum gentilibus
2 clientibusque in foro prensabat singulos orabatque, ne Claudiae
genti eam inustam maculam vellent, ut carcere et vinculis vide-
rentur digni. virum honoratissimae imaginis futurum ad poste-
ros, legum latorem conditoremque Romani iuris, iacere vinctum
3 inter fures nocturnos ac latrones! averterent ab ira parumper ad
cognitionem cogitationemque animos et potius unum tot Clau-
diis deprecantibus condonarent, quam propter unius odium mul-
4 torum preces aspernarentur. se quoque id generi ac nomini dare
nec cum eo in gratiam redisse, cuius adversae fortunae velit suc-
cursum. virtute libertatem recuperatam esse; clementia concor-
5 diam ordinum stabiliri posse. erant, quos moveret sua magis
pietate quam eius, pro quo agebat, causa; sed Verginius sui po-
tius ut misererentur orabat filiaeque, nec gentis Claudiae regnum
in plebem sortitae, sed necessariorum Verginiae, trium tribuno-
rum, preces audirent, qui ad auxilium plebis creati ipsi plebis
6 fidem atque auxilium implorarent. iustiores hae lacrimae vide-
bantur. itaque spe incisa, priusquam prodicta dies adesset, Ap-
pius mortem sibi conscivit.
7 Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proximus in-
vidiae, quod in urbe fuerat, cum iniustae vindiciae a collega dice-
8 rentur. plus tamen facta iniuria Oppio quam non prohibita
invidiae fecit. testis productus, qui septem et viginti enumeratis
stipendiis octiens extra ordinem donatus donaque ea gerens in
conspectu populi, scissa veste tergum laceratum virgis ostendit
nihilum deprecans, quin, si quam suam noxam reus dicere posset,
9 privatus iterum in se saeviret. Oppius quoque ductus in vincula
est et ante iudicii diem finem ibi vitae fecit. bona Claudii Oppii-
que tribuni publicavere. collegae eorum exilii causa solum ver-
10 terunt; bona publicata sunt. et M. Claudius, assertor Verginiae,
die dicta damnatus ipso remittente Verginio ultimam poenam
11 dimissus Tibur exulatum abiit, manesque Verginiae, mortuae
quam vivae felicioris, per tot domos ad petendas poenas vagati
nullo relicto sonte tandem quieverunt.

Ingens metus incesserat patres, vultusque iam iidem tribu- 59
norum erant, qui decemvirorum fuerant, cum M. Duillius tri-
bunus plebis inhibito salubriter modo nimiae potestati 'et liber- 2
tatis' inquit 'nostrae et poenarum ex inimicis satis est; itaque
hoc anno nec diem dici cuiquam nec in vincla duci quemquam
sum passurus. nam neque vetera peccata repeti iam oblitterata 3
placet, cum nova expiata sint decemvirorum suppliciis, et nihil
admissum iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua
consulum amborum in libertate vestra tuenda cura.' ea primum 4
moderatio tribuni metum patribus dempsit eademque auxit con-
sulum invidiam, quod adeo toti plebis fuissent, ut patrum salutis
libertatisque prior plebeio magistratui quam patricio cura fuisset,
et ante inimicos satietas poenarum suarum cepisset, quam obviam
ituros licentiae eorum consules appareret. multique erant, qui 5
mollius consultum dicerent, quod legum ab iis latarum patres
auctores fuissent, neque erat dubium, quin turbato rei publicae
statu tempori succubuissent.

Consules rebus urbanis compositis fundatoque plebis statu 60
in provincias diversi abiere. Valerius adversus coniunctos iam
in Algido exercitus Aequorum Volscorumque sustinuit consilio
bellum; quodsi extemplo rem fortunae commisisset, haud scio 2
an, qui tum animi ab decemvirorum infelicibus auspiciis Roma-
nis hostibusque erant, magno detrimento certamen staturum
fuerit. castris mille passuum ab hoste positis copias continebat. 3
hostes medium inter bina castra spatium acie instructa com-
plebant, provocantibusque ad proelium responsum Romanus
nemo reddebat. tandem fatigati stando ac nequiquam expectando 4
certamen Aequi Volscique, postquam concessum propemodum
de victoria credebant, pars in Hernicos, pars in Latinos praeda-
tum abeunt; relinquitur magis castris praesidium quam satis
virium ad certamen. quod ubi consul sensit, reddit illatum 5
antea terrorem instructaque acie ultro hostem lacessit. ubi illi 6
conscientia, quid abesset virium, detrectavere pugnam, crevit
extemplo Romanis animus, et pro victis habebant paventes intra
vallum. cum per totum diem stetissent intenti ad certamen, 7
nocti cessere. et Romani quidem pleni spei corpora curabant;
haudquaquam pari hostes animo nuntios passim trepidi ad re-
vocandos praedatores dimittunt. recurritur ex proximis locis;
ulteriores non inventi. ubi illuxit, egreditur castris Romanus 8
vallum invasurus, ni copia pugnae fieret. et postquam multa
iam dies erat neque movebatur quicquam ab hoste, iubet signa
inferri consul; motaque acie indignatio Aequos et Volscos in-
cessit, si victores exercitus vallum potius quam virtus et arma

tegerent. igitur et ipsi efflagitatum ab ducibus signum pugnae
9 accepere. iamque pars egressa portis erat, deincepsque alii ser-
vabant ordinem in suum quisque locum descendentes, cum con-
sul Romanus, priusquam totis viribus fulta constaret hostium
10 acies, intulit signa; adortusque nec omnes dum eductos nec, qui
erant, satis explicatis ordinibus, prope fluctuantem turbam trepi-
dantium huc atque illuc circumspectantiumque se ac suos addito
11 turbatis mentibus clamore atque impetu invadit. rettulere primo
pedem hostes; deinde, cum animos collegissent et undique duces,
victisne cessuri essent, increparent, restituitur pugna.

61 Consul ex altera parte Romanos meminisse iubebat illo die
primum liberos pro libera urbe Romana pugnare. sibimet ipsis
2 victuros, non ut decemvirorum victores praemium essent. non
Appio duce rem geri, sed consule Valerio ab liberatoribus populi
Romani orto, liberatore ipso. ostenderent prioribus proeliis per
3 duces, non per milites stetisse, ne vincerent; turpe esse contra
cives plus animi habuisse quam contra hostes et domi quam
4 foris servitutem magis timuisse. unam Verginiam fuisse, cuius
pudicitiae in pace periculum esset, unum Appium civem pericu-
losae libidinis; at, si fortuna belli inclinet, omnium liberis ab tot
5 milibus hostium periculum fore; nolle ominari, quae nec Iup-
piter nec Mars pater passuri sint iis auspiciis conditae urbi acci-
dere. Aventini Sacrique montis admonebat, ut, ubi libertas
parta esset paucis ante mensibus, eo imperium illibatum refer-
6 rent ostenderentque eandem indolem militibus Romanis post
exactos decemviros esse, quae ante creatos fuerit, nec aequatis
7 legibus imminutam virtutem populi Romani esse. haec ubi inter
signa peditum dicta dedit, advolat deinde ad equites: 'agite, iu-
venes', inquit, 'praestate virtute peditem, ut honore atque ordine
8 praestatis. primo concursu pedes movit hostem, pulsum vos
immissis equis exigite e campo. non sustinebunt impetum et
9 nunc cunctantur magis quam resistunt.' concitant equos per-
mittuntque in hostem pedestri iam turbatum pugna et perruptis
ordinibus elati ad novissimam aciem, pars libero spatio circum-
vecti, iam fugam undique capessentes plerosque a castris aver-
10 tunt praeterequitantesque absterrent. peditum acies et consul
ipse visque omnis belli fertur in castra captisque cum ingenti
caede, maiore praeda potitur.

11 Huius pugnae fama, perlata non in urbem modo sed in
Sabinos ad alterum exercitum, in urbe laetitia celebrata est,
12 in castris animos militum ad aemulandum decus accendit. iam
Horatius eos excursionibus proeliisque levibus experiendo as-
suefecerat sibi potius fidere quam meminisse ignominiae de-

cemvirorum ductu acceptae; parvaque certamina in summam
totius profecerant spei. nec cessabant Sabini, feroces ab re 13
priore anno bene gesta, lacessere atque instare rogitantes, quid
latrocinii modo procursantes pauci recurrentesque tererent
tempus et in multa proelia parvaque carperent summam unius
belli? quin illi congrederentur acie inclinandamque semel for- 14
tunae rem darent? ad id, quod sua sponte satis collectum ani- 62
morum erat, indignitate etiam Romani accendebantur: iam al-
terum exercitum victorem in urbem rediturum, sibi ultro per
contumelias hostem insultare; quando autem se, si tum non
sint, pares hostibus fore? ubi haec fremere militem in castris 2
consul sensit, contione advocata 'quemadmodum' inquit 'in
Algido res gesta sit, arbitror vos, milites, audisse. qualem liberi
populi exercitum decuit esse, talis fuit. consilio collegae, virtute
militum victoria parta est. quod ad me attinet, id consilii ani- 3
mique habiturus sum, quod vos mihi feceritis. et trahi bellum
salubriter et mature perfici potest. si trahendum est, ego, ut in 4
dies spes virtusque vestra crescat, eadem, qua institui, disciplina
efficiam; si iam satis animi est decernique placet, agitedum cla-
morem, qualem in acie sublaturi estis, tollite hic indicem volun-
tatis virtutisque vestrae.' postquam ingenti alacritate clamor est 5
sublatus, quod bene vertat, gesturum se illis morem posteroque
die in aciem deducturum affirmat. reliquum diei apparandis ar-
mis consumptum est. postero die simul instrui Romanam aciem 6
Sabini videre et ipsi, iam pridem avidi certaminis, procedunt.
proelium fuit, quale inter fidentes sibimet ambo exercitus, veteris
perpetuaeque alterum gloriae, alterum nuper nova victoria elatum.
consilio etiam Sabini vires adiuvere; nam cum aequassent aciem, 7
duo extra ordinem milia, quae in sinistrum cornu Romanorum in
ipso certamine impressionem facerent, tenuere. quae ubi illatis ex 8
transverso signis degravabant prope circumventum cornu, equites
duarum legionum sescenti fere ex equis desiliunt cedentibusque
iam suis provolant in primum simulque et hosti se opponunt et
aequato primum periculo, pudore deinde animos peditum accen-
dunt. verecundiae erat equitem suo alienoque Marte pugnare, pe- 9
ditem ne ad pedes quidem degresso equiti parem esse. vadunt 63
igitur in proelium ab sua parte omissum et locum, ex quo cesse-
rant, repetunt; momentoque non restituta modo pugna, sed in-
clinatur etiam Sabinis cornu. eques inter ordines peditum tectus 2
se ad equos recipit. transvolat inde in partem alteram suis victo-
riae nuntius; simul et in hostes iam pavidos, quippe fuso suae par-
tis validiore cornu, impetum facit. non aliorum eo proelio virtus
magis enituit. consul providere omnia, laudare fortes, increpare, 3

sicubi segnior pugna esset. castigati fortium statim virorum opera
edebant; tantumque hos pudor, quantum alios laudes excitabant.
4 redintegrato clamore undique omnes conisi hostem avertunt, nec
deinde Romana vis sustineri potuit. Sabini fusi passim per agros
castra hosti ad praedam relinquunt. ibi non sociorum, sicut in
Algido, res, sed suas Romanus populationibus agrorum amissas
recipit.

5 Gemina victoria duobus bifariam proeliis parta maligne se-
natus in unum diem supplicationes consulum nomine decrevit.
populus iniussu et altero die frequens iit supplicatum; et haec
6 vaga popularisque supplicatio studiis prope celebratior fuit. con-
sules ex composito eodem biduo ad urbem accessere senatum-
que in Martium campum vocavere. ubi cum de rebus ab se
gestis agerent, questi primores patrum senatum inter milites de-
7 dita opera terroris causa haberi. itaque inde consules, ne crimi-
nationi locus esset, in prata Flaminia, ubi nunc aedes Apollinis
est — iam tum Apollinare appellabant —, avocavere senatum.
8 ubi cum ingenti consensu patrum negaretur triumphus, L. Icilius
tribunus plebis tulit ad populum de triumpho consulum multis
9 dissuasum prodeuntibus, maxime C. Claudio vociferante: de
patribus, non de hostibus consules triumphare velle, gratiam-
que pro privato merito in tribunum, non pro virtute honorem
peti. numquam ante de triumpho per populum actum, semper
10 aestimationem arbitriumque eius honoris penes senatum fuisse. ne
reges quidem maiestatem summi ordinis imminuisse. ne ita omnia
tribuni potestatis suae implerent, ut nullum publicum consilium
sinerent esse. ita demum liberam civitatem fore, ita aequatas le-
11 ges, si sua quisque iura ordo, suam maiestatem teneat. in ean-
dem sententiam multa et a ceteris senioribus patrum cum essent
dicta, omnes tribus eam rogationem acceperunt. tum primum
sine auctoritate senatus populi iussu triumphatum est.

64 Haec victoria tribunorum plebisque prope in haud salubrem
luxuriam vertit conspiratione inter tribunos facta, ut iidem tribuni
reficerentur et, quo sua minus cupiditas emineret, consules quo-
2 que continuarent magistratum. consensum patrum causabantur,
quo per contumeliam consulum iura tribunorum plebis labefac-
3 tata essent. quid futurum nondum firmatis legibus, si novos tri-
bunos per factionis suae consules adorti essent? non enim semper
Valerios Horatiosque consules fore, qui libertati plebis suas opes
4 postferrent. forte quadam utili ad tempus, ut comitiis praeesset,
potissimum M. Duillio sorte evenit, viro prudenti et ex continua-
5 tione magistratus invidiam imminentem cernenti. qui cum ex ve-
teribus tribunis negaret se ullius rationem habiturum, pugna-

rentque collegae, ut liberas tribus in suffragium mitteret aut concederet sortem comitiorum collegis habituris e lege potius comitia quam ex voluntate patrum, iniecta contentione Duillius 6
consules ad subsellia accitos cum interrogasset, quid de comitiis consularibus in animo haberent, respondissentque se novos consules creaturos, auctores populares sententiae haud popularis nactus in contionem cum iis processit. ubi cum consules pro- 7
ducti ad populum interrogatique, si eos populus Romanus, memor libertatis per illos receptae domi, memor militiae rerum gestarum, consules iterum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiae suae mutassent, collaudatis consulibus, quod perse- 8
verarent ad ultimum dissimiles decemvirorum esse, comitia habuit; et quinque tribunis plebi creatis cum prae studiis aperte petentium novem tribunorum alii candidati tribus non explerent, concilium dimisit nec deinde comitiorum causa habuit. satis- 9
factum legi aiebat, quae numero nusquam praefinito, tribuni modo ut relinquerentur, sanciret et ab iis, qui creati essent, cooptari collegas iuberet; recitabatque rogationis carmen, in quo 10
sic *erat*: tribunos plebei decem rogabo; si qui vos minus hodie decem tribunos plebei feceritis, tum ut ii, quos hi sibi collegas cooptassint, legitimi eadem lege tribuni plebei sint, ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis.' Duillius cum ad ultimum per- 11
severasset negando quindecim tribunos plebei rem publicam habere posse, victa collegarum cupiditate pariter patribus plebeique acceptus magistratu abiit.

Novi tribuni plebis in cooptandis collegis patrum volunta- 65
tem foverunt, duos etiam patricios consularesque, Sp. Tarpeium et A. Aternium, cooptavere. consules creati Sp. Herminius, T. 3
Verginius Caelimontanus, nihil magnopere ad patrum aut plebis causam inclinati, otium domi ac foris habuere. L. Trebonius 2
tribunus plebis infestus patribus, quod se ab iis in cooptandis tribunis fraude captum proditumque a collegis aiebat, rogationem tulit, ut, qui plebem Romanam tribunos plebi rogaret, is usque eo 4
rogaret, dum decem tribunos plebi faceret; insectandisque patribus, unde Aspero etiam inditum est cognomen, tribunatum gessit.

Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules facti con- 5
tentiones tribunorum adversus nobilium iuventutem ortas sine insectatione potestatis eius conservata maiestate patrum sedavere. plebem decreto ad bellum Volscorum et Aequorum dilectu susti- 6
nendo rem ab seditionibus continuere, urbano otio foris quoque omnia tranquilla esse affirmantes, per discordias civiles externos tollere animos. cura pacis concordiae quoque intestinae causa 7
fuit. sed alter semper ordo gravis alterius modestiae erat; quie-

8 scenti plebi ab iunioribus patrum iniuriae fieri coeptae. ubi tri-
buni auxilio humilioribus essent, in primis parum proderat,
deinde ne ipsi quidem inviolati erant, utique postremis mensi-
bus, cum et per coitiones potentiorum iniuria fieret, et vis po-
testatis omnis aliquanto posteriore anni parte languidior ferme
9 esset. iamque plebs ita in tribunatu ponere aliquid spei, si si-
miles Icilio tribunos haberet: nomina tantum se biennio habuisse.
10 seniores contra patrum, ut nimis feroces suos credere iuvenes
esse, ita malle, si modus excedendus esset, suis quam adversariis
11 superesse animos. adeo moderatio tuendae libertatis, dum ae-
quari velle simulando ita se quisque extollit, ut deprimat alium,
in difficili est, cavendoque, ne metuant, homines metuendos ultro
se efficiunt, et iniuriam ab nobis repulsam, tamquam aut facere
aut pati necesse sit, iniungimus aliis.

66 T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa Furius con-
sules inde facti nec seditionem domi nec foris bellum acceperunt;
2 sed imminebat utrumque. iam non ultra discordia civium re-
primi poterat et tribunis et plebe incitata in patres, cum dies
alicui nobilium dicta novis semper certaminibus contiones tur-
3 baret. ad quarum primum strepitum velut signo accepto arma
cepere Aequi ac Volsci, simul quod persuaserant iis duces cupidi
praedarum biennio ante dilectum indictum haberi non potuisse
4 abnuente iam plebe imperium; eo adversus se non esse missos
exercitus. dissolvi licentia militandi morem, nec pro communi
iam patria Romam esse. quidquid irarum simultatiumque cum
externis fuerit, in ipsos verti. occaecatos lupos intestina rabie
5 opprimendi occasionem esse. coniunctis exercitibus Latinum
primum agrum perpopulati sunt; deinde, postquam ibi nemo
vindex occurrebat, tum vero exultantibus belli auctoribus ad
moenia ipsa Romae populabundi regione portae Esquilinae ac-
cessere vastationem agrorum per contumeliam urbi ostentantes.
6 unde postquam inulti praedam prae se agentes retro ad Corbio-
nem agmine iere, Quinctius consul ad contionem populum vo-
cavit.

67 Ibi in hanc sententiam locutum accipio: 'etsi mihi nullius
noxae conscius, Quirites, sum, tamen cum pudore summo in con-
spectum vestrum processi. hoc vos scire, hoc posteris memoriae
traditum iri, Aequos et Volscos, vix Hernicis modo pares, T.
Quinctio quartum consule ad moenia urbis Romae impune arma-
2 tos venisse! hanc ego ignominiam, quamquam iam diu ita vivitur,
is status rerum est, ut nihil boni divinet animus, si huic potissi-
mum imminere anno scissem, vel exilio vel morte, si alia fuga
3 honoris non esset, vitassem. ergo si viri arma illa habuissent,

quae in portis fuere nostris, capi Roma me consule potuit!
satis honorum, satis superque vitae erat; mori consulem tertium
oportuit. quem tandem ignavissimi hostium contempsere? nos 4
consules an vos, Quirites? si culpa in nobis est, auferte impe-
rium indignis et, si id parum est, insuper poenas expetite; si in 5
vobis, nemo deorum nec hominum sit, qui vestra puniat peccata,
Quirites; vosmet tantum eorum paeniteat. non illi vestram igna-
viam contempsere nec suae virtuti confisi sunt: quippe totiens
fusi fugatique, castris exuti, agro multati, sub iugum missi et se
et vos novere; discordia ordinum et venenum urbis huius, pa- 6
trum ac plebis certamina, dum nec nobis imperii nec vobis li-
bertatis est modus, dum taedet vos patriciorum, nos plebeiorum
magistratuum, sustulere illis animos. pro deum fidem quid vobis 7
vultis? tribunos plebis concupistis; concordiae causa concessi-
mus. decemviros desiderastis; creari passi sumus. decem-
virorum vos pertaesum est; coegimus abire magistratu. manente 8
in eosdem privatos ira vestra mori atque exulare nobilissimos
viros honoratissimosque passi sumus. tribunos plebis creare 9
iterum voluistis: creastis; consules facere vestrarum partium:
etsi patribus videbamus iniquum, patricium quoque magistratum
plebi donum fieri vidimus. auxilium tribunicium, provocationem
ad populum, scita plebis iniuncta patribus, sub titulo aequanda-
rum legum nostra iura oppressa tulimus et ferimus. qui finis 10
erit discordiarum? ecquando unam urbem habere, ecquando
communem hanc esse patriam licebit? victi nos aequiore animo
quiescimus quam vos victores. satisne est nobis vos metuendos 11
esse? adversus nos Aventinum capitur, adversus nos Sacer oc-
cupatur mons; Esquilias vidimus ab hoste prope captas, et scan-
dentem in aggerem Volscum hostem nemo summovit; in nos
viri, in nos armati estis. agitedum, ubi hic curiam circumsede- 68
ritis et forum infestum feceritis et carcerem impleveritis prin-
cipibus, iisdem istis ferocibus animis egredimini extra portam 2
Esquilinam, aut, si ne hoc quidem audetis, ex muris visite agros
vestros ferro ignique vastatos, praedam abigi, fumare incensa
passim tecta. at enim communis res per haec loco est peiore: 3
ager uritur, urbs obsidetur, belli gloria penes hostes est. quid
tandem? privatae res vestrae quo statu sunt? iam unicuique ex
agris sua damna nuntiabuntur. quid est tandem domi, unde ea
expleatis? tribuni vobis amissa reddent ac restituent? vocis ver- 4
borumque quantum voletis ingerent et criminum in principes et
legum aliarum super alias et contionum; sed ex illis contionibus
numquam vestrum quisquam re, fortuna domum auctior rediit.
ecquis rettulit aliquid ad coniugem ac liberos praeter odia, offen- 5

siones, simultates publicas privatasque? a quibus semper non
6 vestra virtute innocentiaque, sed auxilio alieno tuti sitis. at her-
cules cum stipendia nobis consulibus, non tribunis ducibus, et
in castris, non in foro faciebatis, et in acie vestrum clamorem
hostes, non in contione patres Romani horrebant, praeda parta,
agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriaeque simul publicae,
simul privatae triumphantes domum ad penates redibatis; nunc
7 oneratum vestris fortunis hostem abire sinitis. haerete affixi
contionibus et in foro vivite; sequetur vos necessitas militandi,
quam fugitis. grave erat in Aequos et Volscos proficisci; ante
portas est bellum; si inde non pellitur, iam intra moenia erit et
arcem et Capitolium scandet et in domos vestras vos perseque-
8 tur. biennio ante senatus dilectum haberi et educi exercitum in
Algidum iussit; sedemus desides domi mulierum ritu inter nos
altercantes, praesenti pace laeti nec cernentes ex otio illo brevi
9 multiplex bellum rediturum. his ego gratiora dictu alia esse scio;
sed me vera pro gratis loqui, etsi meum ingenium non moneret,
necessitas cogit. vellem equidem vobis placere, Quirites; sed
multo malo vos salvos esse, qualicumque erga me animo futuri
10 estis. natura hoc ita comparatum est, ut, qui apud multitudinem
sua causa loquitur, gratior eo sit, cuius mens nihil praeter pu-
blicum commodum videt; nisi forte assentatores publicos, ple-
bicolas istos, qui vos nec in armis nec in otio esse sinunt, vestra
11 vos causa incitare et stimulare putatis. concitati aut honori aut
quaestui illis estis, et, quia in concordia ordinum nullos se us-
quam esse vident, malae rei se quam nullius turbarum ac sedi-
12 tionum duces esse volunt. quarum rerum si vos taedium tan-
dem capere potest, et patrum vestrosque antiquos mores vultis
13 pro his novis sumere, nulla supplicia recuso, nisi paucis diebus
hos populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris
exuero et a portis nostris moenibusque ad illorum urbes hunc
belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis, transtulero.'

69 Raro alias tribuni popularis oratio acceptior plebi quam
2 tunc severissimi consulis fuit. iuventus quoque, quae inter tales
metus detrectationem militiae telum acerrimum adversus patres
habere solita erat, arma et bellum spectabat. et agrestium fuga
spoliatique in agris et vulnerati foediora iis, quae subiciebantur
3 oculis, nuntiantes totam urbem ira implevere. in senatum ubi
ventum est, ibi vero in Quinctium omnes versi, ut unum vin-
dicem maiestatis Romanae intueri, et primores patrum dignam
dicere contionem imperio consulari, dignam tot consulatibus ante
actis, dignam vita omni, plena honorum saepe gestorum, saepius
4 meritorum. alios consules aut per proditionem dignitatis patrum

plebi adulatos, aut acerbe tuendo iura ordinis asperiorem do-
mando multitudinem fecisse; T. Quinctium orationem memorem
maiestatis patrum concordiaeque ordinum et temporum in pri-
mis habuisse. orare eum collegamque, ut capesserent rem pu- 5
blicam; orare tribunos, ut uno animo cum consulibus bellum
ab urbe ac moenibus propulsari vellent plebemque oboedientem
in re tam trepida patribus praeberent appellare tribunos com-
munem patriam auxiliumque eorum implorare vastatis agris, urbe
prope oppugnata. consensu omnium dilectus decernitur habe- 6
turque. cum consules in contione pronuntiassent tempus non esse
causas cognoscendi; omnes iuniores postero die prima luce in
campo Martio adessent; cognoscendis causis eorum, qui nomina 7
non dedissent, bello perfecto se daturos tempus; pro desertore
futurum, cuius non probassent causam: omnis iuventus affuit
postero die. cohortes sibi quaeque centuriones legerunt, bini 8
senatores singulis cohortibus praepositi. haec omnia adeo ma-
ture perfecta accepimus, ut signa eo ipso die a quaestoribus ex
aerario prompta delataque in campum quarta diei hora mota ex
campo sint, exercitusque novus paucis cohortibus veterum mi-
litum voluntate sequentibus manserit ad decimum lapidem. in- 9
sequens dies hostem in conspectum dedit, castraque ad Corbio-
nem castris sunt coniuncta. tertio die, cum ira Romanos, illos, 10
cum totiens rebellassent, conscientia culpae ac desperatio irri-
taret, mora dimicandi nulla est facta.

In exercitu Romano cum duo consules essent potestate pari, 70
quod saluberrimum in administratione magnarum rerum est,
summa imperii concedente Agrippa penes collegam erat, et prae-
latus ille facilitati summittentis se comiter respondebat commu-
nicando consilia laudesque et aequando imparem sibi. in acie 2
Quinctius dextrum cornu, Agrippa sinistrum tenuit; Sp. Postu-
mio Albo legato datur media acies tuenda, legatum alterum P. Sul-
picium equitibus praeficiunt. pedites ab dextro cornu egregie 3
pugnavere haud segniter resistentibus Volscis. P. Sulpicius per 4
mediam hostium aciem cum equitatu perrupit. unde cum eadem
reverti posset ad suos, priusquam hostis turbatos ordines refi-
ceret, terga impugnare hostium satius visum est; momentoque
temporis in aversam incursando aciem ancipiti terrore dissipas-
set hostes, ni suo proprio eum proelio equites Volscorum et
Aequorum exceptum aliquamdiu tenuissent. ibi vero Sulpicius 5
negare cunctandi tempus esse, circumventos interclusosque ab
suis vociferans, ni equestre proelium conixi omni vi perficerent.
nec fugare equitem integrum satis esse; conficerent equos viros- 6
que, ne quis reveheretur inde ad proelium aut integraret pugnam;

non posse illos resistere sibi, quibus conferta peditum acies
7 cessisset. haud surdis auribus dicta. impressione una totum equi-
tatum fudere, magnam vim ex equis praecipitavere, ipsos equos-
8 que spiculis confodere. is finis pugnae equestris fuit. tunc ad-
orti peditum aciem nuntios ad consules rei gestae mittunt, ubi
iam inclinabatur hostium acies. nuntius deinde et vincentibus
9 Romanis animos auxit et referentes gradum perculit Aequos. in
media primum acie vinci coepti, qua permissus equitatus turba-
10 verat ordines; sinistrum deinde cornu ab Quinctio consule pelli
coeptum; in dextro plurimum laboris fuit. ibi Agrippa, aetate
viribusque ferox, cum omni parte pugnae melius rem geri quam
apud se videret, arrepta signa ab signiferis ipse inferre, quaedam
11 iacere etiam in confertos hostes coepit; cuius ignominiae metu
concitati milites invasere hostem. ita aequata ex omni parte
victoria est. nuntius tum a Quinctio venit victorem iam se im-
minere hostium castris; nolle irrumpere, antequam sciat debella-
12 tum et in sinistro cornu esse; si iam fudisset hostes, conferret
13 ad se signa, ut simul omnis exercitus praeda potiretur. victor
Agrippa cum mutua gratulatione ad victorem collegam castra-
que hostium venit. ibi paucis defendentibus momentoque fusis
sine certamine in munitiones irrumpunt praedaque ingenti com-
potem exercitum suis etiam rebus recuperatis, quae populatione
14 agrorum amissae erant, reducunt. triumphum nec ipsos postu-
lasse nec delatum iis ab senatu accipio, nec traditur causa spreti
15 aut non sperati honoris. ego quantum in tanto intervallo tem-
porum conicio, cum Valerio atque Horatio consulibus, qui praeter
Volscos et Aequos Sabini etiam belli perfecti gloriam pepererant,
negatus ab senatu triumphus esset, verecundiae fuit pro parte
dimidia rerum consulibus petere triumphum, ne, etiamsi impe-
trassent, magis hominum ratio quam meritorum habita videretur.
71 Victoriam honestam ex hostibus partam turpe domi de fini-
2 bus sociorum iudicium populi deformavit. Aricini atque Ardea-
tes de ambiguo agro cum saepe bello certassent, multis invicem
3 cladibus fessi iudicem populum Romanum capere. cum ad cau-
sam orandam venissent, concilio populi a magistratibus dato
magna contentione actum. iamque editis testibus cum tribus
vocari et populum inire suffragium oporteret, consurgit P. Scap-
tius de plebe magno natu et 'si licet' inquit, 'consules, de re
publica dicere, errare ego populum in hac causa non patiar.'
4 cum ut vanum eum negarent consules audiendum esse vocife-
rantemque prodi publicam causam summoveri iussissent, tribunos
5 appellat. tribuni, ut fere semper reguntur a multitudine magis
quam regunt, dedere cupidae audiendi plebi, ut, quae vellet, Scap-

tius diceret. ibi infit annum se tertium et octogesimum agere 6
et in eo agro, de quo agitur, militasse, non iuvenem, vicesima iam stipendia merentem, cum ad Coriolos sit bellatum. eo rem se vetustate oblitteratam, ceterum suae memoriae infixam afferre,
agrum, de quo ambigitur, finium Coriolanorum fuisse captisque 7
Coriolis iure belli publicum populi Romani factum. mirari se, quonam ore Ardeates Aricinique, cuius agri ius numquam usurpaverint incolumi Coriolana re, eum se a populo Romano, quem
pro domino iudicem fecerint, intercepturos sperent. sibi exi- 8
guum vitae tempus superesse; non potuisse se tamen inducere in animum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu cepisset, eum senex quoque voce, qua una posset, vindicaret. magnopere se suadere populo, ne inutili pudore suam ipse causam
damnaret. consules cum Scaptium non silentio modo sed cum 72
assensu etiam audiri animadvertissent, deos hominesque testantes
flagitium ingens fieri patrum primores arcessunt. cum iis cir- 2
cumire tribus, orare, ne pessimum facinus peiore exemplo admitterent iudices in suam rem litem vertendo, cum praesertim, etiamsi fas sit curam emolumenti sui iudici esse, nequaquam tantum agro intercipiendo acquiratur, quantum amittatur alie-
nandis iniuria sociorum animis. nam famae quidem ac fidei 3
damna maiora esse, quam quae aestimari possent; hoc legatos referre domum, hoc vulgari, hoc socios audire, hoc hostes, quo
cum dolore hos, quo cum gaudio illos! Scaptione hoc, contio- 4
nali seni, assignaturos putarent finitimos populos? clarum hac fore imagine Scaptium; sed populum Romanum quadruplatoris
et interceptoris litis alienae personam laturum. quem enim hoc 5
privatae rei iudicem fecisse, ut sibi controversiosam adiudicaret rem? Scaptium ipsum id quidem, etsi praemortui iam sit pu-
doris, non facturum. haec consules, haec patres vociferantur; 6
sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius valet. vocatae
tribus iudicaverunt agrum publicum populi Romani esse. nec 7
abnuitur ita fuisse, si ad iudices alios itum foret; nunc haud sane quicquam bono causae levatur dedecus iudicii; idque non Aricinis Ardeatibusque quam patribus Romanis foedius atque acerbius visum. reliquum anni quietum ab urbanis motibus et ab externis mansit.

T. LIVI
AB VRBE CONDITA
LIBER IIII.

1 Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules. fuit annus
domi forisque infestus. nam anni principio et de conubio patrum
et plebis C. Canuleius tribunus plebis rogationem promulgavit,
2 qua contaminari sanguinem suum patres confundique iura gen-
tium rebantur, et mentio primo sensim illata a tribunis, ut al-
terum ex plebe consulem liceret fieri, eo processit deinde, ut
rogationem novem tribuni promulgarent, ut populo potestas
3 esset, seu de plebe seu de patribus vellet, consules faciendi. id
vero si fieret, non vulgari modo cum infimis sed prorsus auferri
4 a primoribus ad plebem summum imperium credebant. laeti
ergo audiere patres Ardeatium populum ob iniuriam agri abiudicati
descisse, et Veientes depopulatos extrema agri Romani, et Vol-
scos Aequosque ob communitam Verruginem fremere; adeo vel
5 infelix bellum ignominiosae paci praeferebant. his itaque in
maius etiam acceptis, ut inter strepitum tot bellorum contici-
scerent actiones tribuniciae, dilectus haberi, bellum armaque vi
summa apparari iubent, si quo intentius possit, quam T. Quinc-
6 tio consule apparatum sit. tum C. Canuleius pauca in senatu
vociferatus: nequiquam territando consules avertere plebem a
cura novarum legum; numquam eos se vivo dilectum habituros,
antequam ea, quae promulgata ab se collegisque essent, plebes
scivisset, confestim ad contionem advocavit.

2 Eodem tempore et consules senatum in tribunum et tri-
bunus populum in consules incitabat. negabant consules iam
ultra ferri posse furores tribunicios; ventum iam ad finem esse;
domi plus belli concitari quam foris. id adeo non plebis quam
patrum neque tribunorum magis quam consulum culpa accidere.
2 cuius rei praemium sit in civitate, eam maximis semper auctibus
3 crescere: sic pace bonos, sic bello fieri. maximum Romae prae-
mium seditionum esse: id et singulis universisque semper honori
4 fuisse. reminiscerentur, quam maiestatem senatus ipsi a patri-
bus accepissent, quam liberis endituri essent, et quemadmo-

dum plebs gloria posset auctiorem ampilioremque se esse. finem
ergo non fieri, nec futuram, donec, quam felices seditiones, tam
honorati seditionum auctores essent. quas quantasque res C. 5
Canuleium aggressum! colluvionem gentium, perturbationem
auspiciorum publicorum privatorumque afferre, ne quid sinceri,
ne quid incontaminati sit, ut discrimine omni sublato nec se
quisquam nec suos noverit. quam enim aliam vim conubia pro- 6
miscua habere, nisi ut ferarum prope ritu vulgentur concubitus
plebis patrumque? ut qui natus sit ignoret, cuius sanguinis, quo-
rum sacrorum sit; dimidius patrum sit, dimidius plebis, ne
secum quidem ipse concors. parum id videri, quod omnia divina 7
humanaque turbentur; iam ad consulatum vulgi turbatores ac-
cingi. et primo, ut alter consul ex plebe fieret, id modo sermo-
nibus temptasse: nunc rogari, ut, seu ex patribus seu ex plebe
velit, populus consules creet. et creaturos haud dubie ex plebe
seditiosissimum quemque; Canuleios igitur Iciliosque consules
fore. ne id Iuppiter optimus maximus sineret, regiae maiestatis 8
imperium eo recidere; et se milliens morituros potius, quam ut
tantum dedecoris admitti patiantur. certum habere maiores 9
quoque, si divinassent concedendo omnia non mitiorem in se
plebem sed asperiorem alia ex aliis iniquiora postulando, cum
prima impetrasset, futuram, primo quamlibet dimicationem subi- 10
turos fuisse potius, quam eas leges sibi imponi paterentur. quia
tum concessum sit de tribunis, iterum concessum esse; finem
non fieri. *non* posse in eadem civitate tribunos plebis et patres 11
esse; aut hunc ordinem aut illum magistratum tollendum esse,
potiusque sero quam numquam obviam eundum audaciae teme-
ritatique. illine ut impune primo discordias serentes concitent 12
finitima bella, deinde adversus ea, quae concitaverint, armari ci-
vitatem defendique prohibeant, et cum hostes tantum non ar-
cessierint, exercitus conscribi adversus hostes non patiantur,
sed audeat Canuleius in senatu proloqui se, nisi suas leges tam- 13
quam victoris patres accipi sinant, dilectum haberi prohibiturum?
quid esse aliud quam minari se proditurum patriam, oppugnari
atque capi passurum? quid eam vocem animorum non plebi
Romanae, sed Volscis et Aequis et Veientibus allaturam? nonne 14
Canuleio duce se speraturos Capitolium atque arcem scandere
posse? ni patribus tribuni cum iure ac maiestate adempta animos
etiam eripuerint, consules paratos esse duces prius adversus
scelus civium quam adversus hostium arma.

Cum maxime haec in senatu agerentur, Canuleius pro legi- 3
bus suis et adversus consules ita disseruit: ‘quanto opere vos, 2
Quirites, contemnerent patres, quam indignos ducerent, qui una

secum urbe intra eadem moenia viveretis, saepe equidem et ante
videor animadvertisse, nunc tamen maxime, quod adeo atroces
3 in has rogationes nostras coorti sunt, quibus quid aliud quam
admonemus cives nos eorum esse et, si non easdem opes ha-
4 bere, eandem tamen patriam incolere? altera conubium petimus,
quod finitimis externisque dari solet — nos quidem civitatem,
quae plus quam conubium est, hostibus etiam victis dedimus —;
5 altera nihil novi ferimus, sed id, quod populi est, repetimus atque
usurpamus, ut, quibus velit, populus Romanus honores mandet.
6 quid tandem est, cur caelum ac terras misceant, cur in me impe-
tus modo paene in senatu sit factus, negent se manibus tempe-
7 raturos violaturosque denuntient sacrosanctam potestatem? si
populo Romano liberum suffragium datur, ut, quibus velit, con-
sulatum mandet, et non praeciditur spes plebeio quoque, si di-
gnus summo honore erit, apiscendi summi honoris, stare urbs
haec non poterit? de imperio actum est? et perinde hoc valet,
plebeiusne consul fiat, tamquam servum aut libertinum aliquis
8 consulem futurum dicat? ecquid sentitis, in quanto contemptu
vivatis? lucis vobis huius partem, si liceat, adimant; quod spi-
ratis, quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, indi-
9 gnantur; quin etiam, si dis placet, nefas aiunt esse consulem
plebeium fieri. obsecro vos, si non ad fastos, non ad commen-
tarios pontificum admittimur, ne ea quidem scimus, quae omnes
peregrini etiam sciunt, consules in locum regum successisse, nec
aut iuris aut maiestatis quicquam habere, quod non in regibus
10 ante fuerit? en umquam creditis fando auditum esse Numam
Pompilium, non modo non patricium sed ne civem quidem Ro-
manum, ex Sabino agro accitum, populi iussu patribus auctori-
11 bus Romae regnasse? L. deinde Tarquinium non Romanae modo
sed ne Italicae quidem gentis, Demarati Corinthii filium, incolam
12 a Tarquiniis, vivis liberis Anci regem factum? Serv. Tullium
post hunc, captiva Corniculana natum, patre nullo, matre serva,
ingenio virtute regnum tenuisse? quid enim de T. Tatio Sabino
dicam, quem ipse Romulus parens urbis in societatem regni ac-
13 cepit? ergo dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus,
crevit imperium Romanum, paeniteat nunc vos plebei consulis,
cum maiores nostri advenas reges non fastidierint, et ne regibus
14 quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinae virtuti? Claudiam
certe gentem post reges exactos ex Sabinis non in civitatem modo
15 accepimus, sed etiam in patriciorum numerum. ex peregrinone
patricius, deinde consul fiat, civis Romanus si sit ex plebe, prae-
16 cisa consulatus spes erit? utrum tandem non credimus fieri posse,
ut vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus ex plebe sit, Numae

L. Tarquinio Ser. Tullio similis, an, ne si sit quidem, ad guber- 17
nacula rei publicae accedere eum patiemur, potiusque decemviris,
taeterrimis mortalium, qui tamen omnes ex patribus erant, quam
optimis regum, novis hominibus, similis consules sumus habi-
turi? at enim vero nemo post reges exactos de plebe consul fuit. 4
quid postea? nullane res nova institui debet, et, quod nondum
est factum — multa enim nondum sunt facta in novo populo —,
ea, ne si utilia quidem sint, fieri oportet? pontifices, augures 2
Romulo regnante nulli erant: ab Numa Pompilio creati sunt.
census in civitate et discriptio centuriarum classiumque non erat:
ab Ser. Tullio est facta. consules numquam fuerant: regibus ex- 3
actis creati sunt. dictatoris nec imperium nec nomen fuerat:
apud patres esse coepit. tribuni plebi, aediles, quaestores nulli
erant: institutum est, ut fierent. decemviros legibus scribendis
intra decem hos annos et creavimus et e re publica sustulimus.
quis dubitat, quin in aeternum urbe condita, in immensum cre- 4
scente nova imperia, sacerdotia, iura gentium hominumque insti-
tuantur? hoc ipsum, ne conubium patribus cum plebe esset, 5
non decemviri tulerunt paucis his annis pessimo [exemplo] pu-
blico cum summa iniuria plebis? an esse ulla maior aut insigni-
tior contumelia potest, quam partem civitatis velut contamina-
tam indignam conubio haberi? quid est aliud quam exilium intra 6
eadem moenia, quam relegationem pati? ne affinitatibus, ne pro-
pinquitatibus immisceamur, cavent, ne societur sanguis. quid? 7
hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam plerique oriundi
ex Albanis et Sabinis non genere nec sanguine, sed per coopta-
tionem in patres habetis, aut ab regibus lecti aut post reges
exactos iussu populi, sinceram servare privatis consiliis non pote-
ratis nec ducendo ex plebe neque vestras filias sororesque ecnu-
bere sinendo e patribus? nemo plebeius patriciae virgini vim 8
afferret: patriciorum ista libido est; nemo invitum pactionem
nuptialem quemquam facere coegisset. verum enim vero lege id 9
prohiberi et conubium tolli patrum ac plebis, id demum contu-
meliosum plebi est. cur enim non fertis, ne sit conubium divi-
tibus ac pauperibus? quod privatorum consiliorum ubique semper 10
fuit, ut in quam cuique feminae convenisset domum nuberet, ex
qua pactus esset vir domo in matrimonium duceret, id vos sub
legis superbissimae vincula conicitis, qua dirimatis societatem
civilem, duasque ex una civitates faciatis. cur non sancitis, ne 11
vicinus patricio sit plebeius nec eodem itinere eat, ne idem con-
vivium ineat, ne in foro eodem consistat? quid enim in re est
aliud, si plebeiam patricius duxerit, si patriciam plebeius? quid
iuris tandem immutatur? nempe patrem sequuntur liberi. nec, 12

quod nos ex conubio vestro petamus, quicquam est, praeterquam
ut hominum, ut civium numero simus, nec vos, nisi in contu-
meliam ignominiamque nostram certare iuvat, quod contendatis,
5 quicquam est. denique utrum tandem populi Romani an vestrum
summum imperium est? regibus exactis utrum vobis dominatio
2 an omnibus aequa libertas parta est? oportet licere populo Ro-
mano, si velit, iubere legem: an, ut quaeque rogatio promulgata
erit, vos dilectum pro poena decernetis, et, simul ego tribunus
vocare tribus in suffragium coepero, tu statim consul sacramento
iuniores adiges et in castra educes et minaberis plebi, minaberis
3 tribuno? quid, si non, quantum istae minae adversus plebis con-
sensum valerent, bis iam experti essetis? scilicet, quia nobis con-
sultum volebatis, certamine abstinuistis: an ideo non est dimica-
4 tum, quod, quae pars firmior, eadem modestior fuit? nec nunc
erit certamen, Quirites; animos vestros illi temptabunt semper,
5 vires non experientur. itaque ad bella ista, seu falsa seu vera
sunt, consules, parata vobis plebes est, si conubiis redditis unam
hanc civitatem tandem facitis; si coalescere, si iungi miscerique
vobis privatis necessitudinibus possunt; si spes, si aditus ad ho-
nores viris strenuis et fortibus datur; si in consortio, si in socie-
tate rei publicae esse, si, quod aequae libertatis est, invicem
6 annuis magistratibus parere atque imperitare licet. si haec impe-
diet aliquis, ferte sermonibus et multiplicate fama bella; nemo
est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro
superbis dominis, cum quibus nec in re publica honorum nec in
privata conubii societas est.'

6 Cum in contionem et consules processissent et res a per-
petuis orationibus in altercationem vertisset, interroganti tribuno,
2 cur plebeium consulem fieri non oporteret, ut fortasse vere, sic
parum utiliter in praesens certamen respondit, quod nemo ple-
beius auspicia haberet, ideoque decemviros conubium diremisse,
3 ne incerta prole auspicia turbarentur. plebes ad id maxime in-
dignatione exarsit, quod auspicari, tamquam invisi diis immorta-
libus, negarentur posse; nec ante finis contentionum fuit, cum et
tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset, et ipsa cum
eo pertinacia certaret, quam victi tandem patres, ut de conubio
4 ferretur, concessere, ita maxime rati contentionem de plebeis
consulibus tribunos aut totam deposituros aut post bellum dila-
turos esse, contentamque interim conubio plebem paratam di-
5 lectui fore. cum Canuleius victoria de patribus et plebis favore
ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione sua
summa vi pugnant et crescente in dies fama belli dilectum im-
6 pediunt. consules, cum per senatum intercedentibus tribunis

nihil agi posset, consilia principum domi habebant. apparebat
aut hostibus aut civibus de victoria concedendum esse. soli ex 7
consularibus Valerius atque Horatius non intererant consiliis.
C. Claudii sententia consules armabat in tribunos; Quinctiorum,
Cincinnatique et Capitolini, sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos foedere icto cum plebe sacrosanctos accepissent.
per haec consilia eo deducta est res, ut tribunos militum consu- 8
lari potestate promiscue ex patribus ac plebe creari sinerent, de
consulibus creandis nihil mutaretur; eoque contenti tribuni,
contenta plebs fuit. comitia tribunis consulari potestate tribus 9
creandis indicuntur. quibus indictis extemplo quicumque aliquid
seditiose dixerat aut fecerat umquam, maxime tribunicii, et prensare homines et concursare toto foro candidati coepere, ut pa- 10
tricios desperatio primo irritata plebe adipiscendi honoris, deinde
indignatio, si cum his gerendus esset honos, deterreret. postremo coacti tamen a primoribus petiere, ne cessisse possessione
rei publicae viderentur. eventus eorum comitiorum docuit alios 11
animos in contentione libertatis dignitatisque, alios secundum
deposita certamina incorrupto iudicio esse: tribunos enim omnes
patricios creavit populus, contentus eo, quod ratio habita plebeiorum esset. hanc modestiam aequitatemque et altitudinem 12
animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit!

Anno trecentesimo decimo, quam urbs Roma condita erat, 7
primum tribuni militum pro consulibus magistratum ineunt A.
Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Caecilius, quorum in magistratu concordia domi pacem etiam foris praebuit. sunt qui 2
propter adiectum Aequorum Volscorumque bello et Ardeatium
defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella
nequirent, tribunos militum tres creatos dicant sine mentione
promulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et
insignibus consularibus usos. non tamen pro fundato iam stetit 3
magistratus eius ius, quia tertio mense, quam inierunt, augurum
decreto perinde ac vitio creati honore abiere, quod C. Curtius,
qui comitiis eorum praefuerat, parum recte tabernaculum cepisset.

Legati ab Ardea Romam venerunt ita de iniuria querentes, 4
ut, si demeretur ea, in foedere atque amicitia mansuros restituto
agro appareret. ab senatu responsum est iudicium populi rescindi 5
ab senatu non posse, praeterquam quod nullo nec exemplo nec iure
fieret, concordiae etiam ordinum causa. si Ardeates sua tempora 6
expectare velint arbitriumque senatui levandae iniuriae suae permittant, fore ut postmodo gaudeant se irae moderatos sciantque
patribus aeque curae fuisse, ne qua iniuria in eos oreretur, ac

ne orta diuturna esset. ita legati, cum se rem integram relatu-
ros dixissent, comiter dimissi.
7 Patricii, cum sine curuli magistratu res publica esset, coiere
et interregem creavere. contentio, consulesne an tribuni militum
8 crearentur, in interregno rem dies complures tenuit. interrex ac
senatus consulum comitia, tribuni plebis et plebs tribunorum
militum ut habeantur tendunt. vicerunt patres, quia et plebs
patriciis seu hunc seu illum delatura honorem frustra supersedit,
9 et principes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur
ratio sua, quam quibus ut indigni praeterirentur. tribuni quo-
que plebi certamen sine effectu in beneficio apud primores patrum
10 reliquere. T. Quinctius Barbatus interrex consules creat L. Pa-
pirium Mugilanum, L. Sempronium Atratinum. his consulibus
cum Ardeatibus foedus renovatum est; idque monumenti est
consules eos illo anno fuisse, qui neque annalibus priscis ne-
11 que in libris magistratuum inveniuntur; credo, quod tribuni mi-
litum initio anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in im-
perio fuerint, suffectorum iis consulum praetermissa nomina
12 [consulum horum]. Licinius Macer auctor est etiam in foedere
Ardeatino et in linteis libris ad Monetae ea inventa. et foris,
cum tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.
8 Hunc annum — seu tribunos modo seu tribunis suffectos
consules quoque habuit — sequitur annus haud dubiis consuli-
bus M. Geganio Macerino iterum, T. Quinctio Capitolino quintum
2 [consule]. idem hic annus censurae initium fuit, rei a parva ori-
gine ortae, quae deinde tanto incremento aucta est, ut morum
disciplinaeque Romanae penes eam regimen, senatus equitumque
in centuriis decoris dedecorisque discrimen sub dicione eius magi-
stratus, publicorum ius privatorumque locorum, vectigalia populi
3 Romani sub nutu atque arbitrio essent. ortum autem initium
est rei, quod in populo per multos annos incenso neque differri
census poterat, neque consulibus, cum tot populorum bella im-
4 minerent, operae erat id negotium agere. mentio illata ad
senatum est rem operosam ac minime consularem suo proprio
magistratu egere, cui scribarum ministerium custodiaeque tabu-
5 larum cura, cui arbitrium formulae censendi subiceretur. et
patres quamquam rem parvam, tamen, quo plures patricii magi-
stratus in re publica essent, laeti accepere, id, quod evenit, futu-
rum, credo, etiam rati, ut mox opes eorum, qui praeessent, ipsi
6 honori ius maiestatemque adicerent, et tribuni, id quod tunc erat,
magis necessarii quam speciosi ministerii procurationem in-
tuentes, ne in parvis quoque rebus incommode adversarentur,
7 haud sane tetendere. cum a primoribus civitatis spretus honor

esset, Papirium Semproniumque, quorum de consulatu dubita-
tur, ut eo magistratu parum solidum consulatum explerent,
censui agendo populus suffragiis praefecit. censores ab re appel-
lati sunt.

Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea veniunt pro ve- 9
terrima societate renovatóque foedere recenti auxilium prope
eversae urbi implorantes. frui namque pace optimo consilio cum 2
populo Romano servata per intestina arma non licuit; quorum
causa atque initium traditur ex certamine factionum ortum, quae 3
fuerunt eruntque [pluribus] populis magis exitio quam bella ex-
terna, quam fames morbive, quaeque alia in deum iras velut
ultima publicorum malorum vertunt. virginem plebei generis 4
maxime forma notam *duo* petiere iuvenes, alter virgini genere par,
tutoribus fretus, qui et ipsi eiusdem corporis erant, nobilis alter,
nulla re praeterquam forma captus. adiuvabant eum optimatium 5
studia, per quae in domum quoque puellae certamen partium
penetravit. nobilis superior iudicio matris esse, quae quam
splendididissimis nuptiis iungi puellam volebat; tutores in ea quo-
que re partium memores ad suum tendere. cum res peragi intra 6
parietes nequisset, ventum in ius est. postulatu audito matris
tutorumque magistratus secundum parentis arbitrium dant ius
nuptiarum. sed vis potentior fuit; namque tutores, inter suae 7
partis homines de iniuria decreti palam in foro contionati, manu
facta virginem ex domo matris rapiunt; adversus quos infestior 8
coorta optimatium acies sequitur accensum iniuria iuvenem. fit
proelium atrox. pulsa plebs, nihil Romanae plebi similis, armata
ex urbe profecta colle quodam capto in agros optimatium cum
ferro ignique excursiones facit; urbem quoque omni, etiam ex- 9
perte ante certaminis, multitudine opificum ad spem praedae evo-
cata obsidere parat; nec ulla species cladesque belli abest velut 10
contacta civitate rabie duorum iuvenum funestas nuptias ex oc-
casu patriae petentium. parum parti utrique domi armorum 11
bellique est visum; optimates Romanos ad auxilium urbis ob-
sessae, plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivere.
priores Volsci duce Aequo Cluilio Ardeam venere et moenibus 12
hostium vallum obiecere. quod ubi Romam est nuntiatum, ex- 13
templo M. Geganius consul cum exercitu profectus tria milia
passuum ab hoste locum castris cepit praecipitique iam die cu-
rare corpora milites iubet. quarta deinde vigilia signa profert,
coeptumque opus adeo approperatum est, ut sole orto Volsci
firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos quam ab se
urbem viderent; et alia parte consul muro Ardeae brachium in- 14
iunxerat, qua ex oppido sui commeare possent.

10 Volscus imperator, qui ad eam diem non commeatu prae-
parato, sed ex populatione agrorum rapto in diem frumento
aluisset militem, postquam saeptus vallo repente inops omnium
rerum erat, ad colloquium consule evocato, si solvendae obsi-
dionis causa venerit Romanus, abducturum se inde Volscos ait.
2 adversus ea consul victis condiciones accipiendas esse, non feren-
das respondit, neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi
3 Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. dedi impera-
torem, arma poni iubet, fatentes victos se esse imperio parere;
aliter tam abeuntibus quam manentibus se hostem infensum
victoriam potius ex Volscis quam pacem infidam Romam relatu-
4 rum. Volsci exiguam spem in armis, alia undique abscisa, cum
temptassent, praeter cetera adversa loco quoque iniquo ad pu-
gnam congressi, iniquiore ad fugam, cum ab omni parte caederen-
tur, ad preces a certamine versi dedito imperatore traditisque
armis sub iugum missi cum singulis vestimentis ignominiae cla-
5 disque pleni dimittuntur; et cum haud procul urbe Tusculo con-
sedissent, vetere Tusculanorum odio inermes oppressi dederunt
6 poenas vix nuntiis caedis relictis. Romanus Ardeae turbatas
seditione res principibus eius motus securi percussis bonisque
eorum in publicum Ardeatium redactis composuit; demptamque
iniuriam iudicii tanto beneficio populi Romani Ardeates crede-
bant; senatui superesse aliquid ad delendum publicae avaritiae
7 monumentum videbatur. consul triumphans in urbem redit
Cluilio duce Volscorum ante currum ducto praelatisque spoliis,
quibus dearmatum exercitum hostium sub iugum miserat.
8 Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul togatus
armati gloriam collegae, quia concordiae pacisque domesticam
curam iura infimis summisque moderando ita tenuit, ut eum et
9 patres severum consulem et plebs satis comem crediderint. et
adversus tribunos auctoritate plura quam certamine tenuit: quin-
que consulatus eodem tenore gesti vitaque omnis consulariter
acta verendum paene ipsum magis quam honorem faciebant. eo
tribunorum militarium nulla mentio his consulibus fuit.
11 Consules creantur M. Fabius Vibulanus, Postumus Cornicen.
2 Fabius et Aebutius consules, quo maiori gloriae rerum domi
forisque gestarum succedere se cernebant, maxime autem me-
morabilem annum apud finitimos socios hostesque esse, quod
Ardeatibus in re praecipiti tanta foret cura subventum, eo im-
3 pensius, ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii,
senatus consultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium
intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo praesidii
4 causa adversus Volscos scriberentur. hoc palam relatum in ta-

bulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii rescindendi consi-
lium initum; consenserant autem, ut multo maiore parte Rutu-
lorum colonorum quam Romanorum scripta nec ager ullus divi-
deretur nisi is, qui interceptus iudicio infami erat, nec ulli prius
Romano ibi, quam omnibus Rutulis divisus esset, gleba ulla agri
assignaretur. sic ager ad Ardeates rediit. triumviri ad coloniam 5
Ardeam deducendam creati Agrippa Menenius, T. Cluilius Siculus,
M. Aebutius Helva; qui per minime populare ministerium, agro 6
assignando sociis, quem populus Romanus suum iudicasset,
cum plebem offendissent, ne primoribus quidem patrum satis
accepti, quod nihil gratiae cuiusquam dederant, vexationes ad 7
populum iam die dicta ab tribunis, remanendo in colonia, quam
testem integritatis iustitiaeque habebant, vitavere.

Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, C. Furio 12
Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. ludi ab decemviris per 2
secessionem plebis a patribus ex senatus consulto voti eo anno
facti sunt. causa seditionum nequiquam a Poetelio quaesita, qui, 3
tribunus plebis iterum ea ipsa denuntiando factus, neque, ut de 4
agris dividendis plebi referrent consules ad senatum, pervincere
potuit, et, cum magno certamine obtinuisset, ut consulerentur
patres, consulum an tribunorum placeret comitia haberi, consu-
les creari iussi sunt; ludibrioque erant minae tribuni denuntiantis 5
se dilectum impediturum, cum quietis finitimis neque bello neque
belli apparatu opus esset.

Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus Proculo Geganio 6
Macerino, L. Menenio Lanato consulibus multiplici clade ac pe-
riculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis dul-
cedinem in cervices accepto; unum afuit bellum externum; quo si 7
aggravatae res essent, vix ope deorum omnium resisti potuisset.
coepere a fame mala, seu adversus annus frugibus fuit, seu dul-
cedine contionum et urbis deserto agrorum cultu; nam utrumque
traditur. et patres plebem desidem et tribuni plebis nunc frau-
dem nunc neglegentiam consulum accusabant. postremo per- 8
pulere plebem haud adversante senatu, ut L. Minucius praefectus
annonae crearetur, felicior in eo magistratu ad custodiam liber-
tatis futurus quam ad curationem ministerii sui, quamquam
postremo annonae quoque levatae haud immeritam et gratiam et
gloriam tulit. qui cum multis circa finitimos populos legatio- 9
nibus terra marique nequiquam missis, nisi quod ex Etruria
haud ita multum frumenti advectum est, nullum momentum an-
nonae fecisset et revolutus ad dispensationem inopiae, profiteri 10
cogendo frumentum et vendere, quod usui menstruo superesset,
fraudandoque parte diurni cibi servitia, criminando inde et obi-

ciendo irae populi frumentarios, acerba inquisitione aperiret
11 magis quam levaret inopiam, multi ex plebe spe amissa, potius
quam ut cruciarentur trahendo animam, capitibus obvolutis se in
Tiberim praecipitaverunt.

13 Tum Sp. Maelius ex equestri ordine, ut illis temporibus
praedives, rem utilem pessimo exemplo peiore consilio est ag-
2 gressus. frumento namque ex Etruria privata pecunia per ho-
spitum clientiumque ministeria coempto, quae, credo, ipsa res
ad levandam publica cura annonam impedimento fuerat, largitio-
3 nes frumenti facere instituit plebemque hoc munere delinitam,
quacumque incederet, conspectus elatusque supra modum homi-
nis privati secum trahere, haud dubium consulatum favore ac spe
4 despondentem. ipse, ut est humanus animus insatiabilis eo, quod
fortuna spondet, ad altiora et non concessa tendere et, quoniam
consulatus quoque eripiendus invitis patribus esset, de regno
agitare: id unum dignum tanto apparatu consiliorum et certamine,
5 quod ingens exsudandum esset, praemium fore. iam comitia con-
sularia instabant, quae res eum necdum compositis maturisve
6 satis consiliis oppressit. consul sextum creatus T. Quinctius
Capitolinus, minime opportunus vir novanti res; collega additur
ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat cognomen; et L. Minucius
7 praefectus annonae seu refectus, seu, quoad res posceret, in in-
certum creatus; nihil enim constat, nisi in libros linteos utroque
8 anno relatum inter magistratus praefecti nomen. hic Minucius
eandem publice curationem agens, quam Maelius privatim agen-
dam susceperat, cum in utraque domo genus idem hominum
9 versaretur, rem compertam ad senatum defert: tela in domum
Maelii conferri, eumque coitiones domi habere ac non dubia regni
consilia esse. tempus agendae rei nondum stare; cetera iam
convenisse; et tribunos mercede emptos ad prodendam libertatem
et partita ducibus multitudinis ministeria esse. serius se paene,
quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset, ea de-
10 ferre. quae postquam sunt audita, cum undique primores patrum
et prioris anni consules increparent, quod eas largitiones coetusque
plebis in privata domo passi essent fieri, et novos consules, quod
expectassent, donec a praefecto annonae tanta res ad senatum de-
ferretur, quae consulem non auctorem solum desideraret sed etiam
11 vindicem. tum Quinctius consules immerito increpari ait, qui
constricti legibus de provocatione ad dissolvendum imperium latis
nequaquam tantum virium in magistratu ad eam rem pro atroci-
tate vindicandam quantum animi haberent. opus esse non forti
12 solum viro sed etiam libero exsolutoque legum vinclis. itaque se
dictatorem L. Quinctium dicturum: ibi animum parem tantae po-

testati esse. approbantibus cunctis primo Quinctius abnuere
et, quid sibi vellent, rogitare, qui se aetate exacta tantae dimica-
tioni obicerent. dein cum undique plus in illo senili animo non 13
consilii modo sed etiam virtutis esse quam in omnibus aliis di-
cerent laudibusque haud immeritis onerarent, et consul nihil re-
mitteret, precatus tandem deos immortales Cincinnatus, ne se- 14
nectus sua in tam trepidis rebus damno dedecorive rei publicae
esset, dictator ab consule dicitur. ipse deinde C. Servilium Ahalam
magistrum equitum dicit.

Postero die dispositis praesidiis cum in forum descendisset, 14
conversaque in eum plebs novitate rei ac miraculo esset, et Mae-
liani atque ipse dux eorum in se intentam vim tanti imperii cer-
nerent, expertes consiliorum regni, qui tumultus, quod bellum 2
repens aut dictatoriam maiestatem aut Quinctium post octoge-
simum annum rectorem rei publicae quaesisset, rogitarent, mis- 3
sus ab dictatore Servilius magister equitum ad Maelium 'vocat
te' inquit 'dictator'. cum pavidus ille, quid vellet, quaereret,
Serviliusque causam dicendam esse proponeret crimenque a Mi-
nucio delatum ad senatum diluendum, tunc Maelius recipere se 4
in catervam suorum et primum circumspectans tergiversari,
postremo, cum apparitor iussu magistri equitum duceret, erep-
tus a circumstantibus fugiensque fidem plebis Romanae implorare
et opprimi se consensu patrum dicere, quod plebi benigne fe- 5
cisset; orare, ut opem sibi ultimo in discrimine ferrent neve
ante oculos suos trucidari sinerent. haec eum vociferantem as- 6
secutus Ahala Servilius obtruncat respersusque cruore [obtrun-
cati], stipatus caterva patriciorum iuvenum, dictatori renuntiat
vocatum ad eum Maelium repulso apparitore concitantem multi-
tudinem poenam meritam habere. tum dictator 'macte virtute' 7
inquit, 'C. Servili, esto liberata re publica'.

Tumultuantem deinde multitudinem incerta existimatione 15
facti ad contionem vocari iussit et Maelium iure caesum pro-
nuntiavit, etiam si regni crimine insons fuerit, qui vocatus a ma-
gistro equitum ad dictatorem non venisset. se ad causam co- 2
gnoscendam consedisse, qua cognita habiturum fuisse Maelium
similem causae fortunam; vim parantem, ne iudicio se commit-
teret, vi coercitum esse. nec cum eo tamquam cum cive agen- 3
dum fuisse, qui natus in libero populo inter iura legesque, ex
qua urbe reges exactos sciret eodemque anno sororis filios re-
gis et liberos consulis, liberatoris patriae, propter pactionem in-
dicatam recipiendorum in urbem regum a patre securi esse per-
cussos, ex qua Collatinum Tarquinium consulem nominis odio 4
abdicare se magistratu atque exulare iussum, in qua de Sp.

Cassio post aliquot annos propter consilia inita de regno suppli-
cium sumptum, in qua nuper decemviros bonis exilio capite mul-
tatos ob superbiam regiam, in ea Sp. Maelius spem regni con-
5 ceperit. et quis homo? quamquam nullam nobilitatem, nullos
honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere viam;
sed tamen Claudios, Cassios consulatibus decemviratibus suis
maiorumque honoribus, splendore familiarum sustulisse animos,
6 quo nefas fuerit: Sp. Maelium, cui tribunatus plebis magis optan-
dus quam sperandus fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris
sperasse libertatem se civium suorum emisse ciboque obiciendo
ratum victorem finitimorum omnium populum in servitutem
7 perlici posse, ut, quem senatorem concoquere civitas vix posset,
regem ferret Romuli conditoris ab diis orti, recepti ad deos,
8 insignia atque imperium habentem. non pro scelere id magis
quam pro monstro habendum, nec satis esse sanguine eius ex-
piatum, nisi tecta parietesque, intra quae tantum amentiae con-
ceptum esset, dissiparentur bonaque contacta pretiis regni mer-
candi publicarentur. iubere itaque quaestores vendere ea bona
16 atque in publicum redigere. domum deinde, ut monumento
area esset oppressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. id Ae-
2 quimelium appellatum est. L. Minucius bove aurato extra por-
tam Trigeminam est donatus ne plebe quidem invita, quia fru-
mentum Maelianum assibus in modios aestimatum plebi divisit.
3 hunc Minucium apud quosdam auctores transisse a patribus ad
plebem undecimumque tribunum plebis cooptatum seditionem
4 motam ex Maeliana caede sedasse invenio; ceterum vix credibile
est numerum tribunorum patres augeri passos, idque potissimum
exemplum a patricio homine introductum, nec deinde id plebem
concessum semel obtinuisse aut certe temptasse. sed ante om-
nia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege cau-
5 tum, ne tribunis collegam cooptare liceret. Q. Caecilius, Q. Iu-
nius, Sex. Titinius soli ex collegio tribunorum neque tulerant de
honoribus Minuci legem et criminari nunc Minucium nunc Ser-
vilium apud plebem querique indignam necem Maelii non desti-
6 terant. pervicerunt igitur, ut tribunorum militum potius quam
consulum comitia haberentur, haud dubii, quin sex locis — tot
enim iam creari licebat — et plebei aliqui profitendo se ultores
7 fore Maelianae caedis crearentur. plebs, quamquam agitata
multis eo anno et variis motibus erat, nec plures quam tres tri-
bunos consulari potestate creavit et in his L. Quinctium Cin-
cinnati filium, ex cuius dictaturae invidia tumultus quaerebatur.
8 praelatus suffragiis Quinctio Mam. Aemilius, vir summae dignita-
tis; L. Iulium tertium creant.

In horum magistratu Fidenae, colonia Romana, ad Lartem 17
Tolumnium, Veientium regem, [ac Veientes] defecere. maius addi- 2
tum defectioni scelus: C. Fulcinium, Cloelium Tullum, Sp. Antium,
L. Roscium, legatos Romanos, causam novi consilii quaerentes,
iussu Tolumni interfecerunt. levant quidam regis facinus: in 3
tesserarum prospero iactu vocem eius ambiguam, ut occidi ius-
sisse videretur, a Fidenatibus exceptam causam mortis legatis
fuisse: rem incredibilem, interventu Fidenatium, novorum socio- 4
rum, consulentium de caede ruptura ius gentium, non aversum
ab intentione lusus animum, nec deinde in errorem versum fa-
cinus. propius est fidem obstringi Fidenatium populum, ne 5
respicere spem ullam ab Romanis posset, conscientia tanti sce-
leris voluisse. legatorum, qui Fidenis caesi erant, statuae pu- 6
blice in rostris positae sunt. cum Veientibus Fidenatibusque,
praeterquam finitimis populis, a causa etiam tam nefanda bel-
lum exorsis atrox dimicatio instabat. itaque ad curam summae 7
rerum quieta plebe tribunisque eius nihil controversiae fuit, quin
consules crearentur M. Geganius Macerinus tertium et L. Sergius
Fidenas: a bello credo, quod deinde gessit, appellatum. hic enim 8
primus cis Anienem cum rege Veientium secundo proelio con-
flixit nec incruentam victoriam rettulit. maior itaque ex civibus
amissis dolor quam laetitia fusis hostibus fuit, et senatus, ut in
trepidis rebus, dictatorem dici Mam. Aemilium iussit. is magi- 9
strum equitum ex collegio prioris anni, quo simul tribuni militum
consulari potestate fuerant, L Quinctium Cincinnatum, dignum
parente iuvenem, dixit. ad dilectum a consulibus habitum cen- 10
turiones veteres belli periti adiecti et numerus amissorum proxima
pugna expletus. legatos Quinctium Capitolinum et M. Fabium
Vibulanum sequi se dictator iussit. cum potestas maior tum vir 11
quoque potestati par hostes ex agro Romano trans Anienem sum-
movere; collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt refe-
rentes castra nec ante in campos degressi sunt, quam legiones
Faliscorum auxilio venerunt. tum demum castra Etruscorum pro 12
moenibus Fidenarum posita. et dictator Romanus haud procul
inde ad confluentes consedit in utriusque ripis amnis, qua sequi
munimento poterat, vallo interposito. postero die in aciem eduxit.

Inter hostes variae fuere sententiae. Faliscus, procul ab 18
domo militiam aegre patiens satisque fidens sibi, poscere pu-
gnam; Veienti Fidenatique plus spei in trahendo bello esse.
Tolumnius, quamquam suorum magis placebant consilia, ne lon- 2
ginquam militiam non paterentur Falisci, postero die se pugna-
turum edicit. dictatori ac Romanis, quod detractasset pugnam 3
hostis, animi accessere; posteroque die, iam militibus castra ur-

bemque se oppugnaturos frementibus, ni copia pugnae fiat, utrim-
4 que acies inter bina castra in medium campi procedunt. Veiens
multitudine abundans, qui inter dimicationem castra Romana ag-
grederentur, post montes circummisit. trium populorum exer-
citus ita stetit instructus, ut dextrum cornu Veientes, sinistrum
5 Falisci tenerent, medii Fidenates essent. dictator dextro cornu
adversus Faliscos, sinistro contra Veientem Capitolinus Quinctius
intulit signa; ante mediam aciem cum equitatu magister equitum
6 processit. parumper silentium et quies fuit nec Etruscis, nisi
cogerentur, pugnam inituris et dictatore arcem Romanam re-
spectante, ut ab auguribus, simul aves rite admisissent, ex com-
7 posito tolleretur signum. quod [simul] ubi conspexit, primos
equites clamore sublato in hostem emisit; secuta peditum acies
8 ingenti vi conflixit. nulla parte legiones Etruscae sustinuere im-
petum Romanorum; eques maxime resistebat; equitumque longe
fortissimus ipse rex ab omni parte effuse sequentibus obequitans
Romanis trahebat certamen.

19 Erat tum inter equites tribunus militum A. Cornelius Cossus,
eximia pulchritudine corporis, animo ac viribus par, memorque
generis, quod amplissimum acceptum maius auctiusque reliquit
2 posteris. is cum ad impetum Tolumni, quacumque se inten-
disset, trepidantes Romanas videret turmas insignemque eum
3 regio habitu volitantem tota acie cognosset, 'hicine est' inquit
'ruptor foederis humani violatorque gentium iuris? iam ego
hanc mactatam victimam, si modo sancti quicquam in terris
4 esse dii volunt, legatorum manibus dabo'. calcaribus subditis
infesta cuspide in unum fertur hostem; quem cum ictum equo
deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se in pedes excepit.
5 assurgentem ibi regem umbone resupinat repetitumque saepius
cuspide ad terram affixit. tum exangui detracta spolia, caput-
que abscisum victor spiculo gerens terrore caesi regis hostes
fudit. ita equitum quoque fusa acies, quae una fecerat anceps
6 certamen. dictator legionibus fugatis instat et ad castra compul-
sos caedit. Fidenatium plurimi locorum notitia effugere in mon-
tes. Cossus Tiberim cum equitatu transvectus ex agro Veientano
7 ingentem detulit praedam ad urbem. inter proelium et ad castra
Romana pugnatum est adversus partem copiarum ab Tolumnio,
8 ut ante dictum est, ad castra missam. Fabius Vibulanus corona
primum vallum defendit; intentos deinde hostes in vallum egres-
sus dextra principali cum triariis repente invadit. quo pavore
iniecto caedes minor, quia pauciores erant, fuga non minus tre-
20 pida quam in acie fuit. omnibus locis re bene gesta dictator
senatus consulto iussuque populi triumphans in urbem rediit.

longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus spolia opima 2
regis interfecti gerens. in eum milites carmina incondita, ae-
quantes eum Romulo, canere. spolia in aede Iovis Feretrii prope 3
Romuli spolia, quae prima opima appellata sola ea tempestate
erant, cum sollemni dedicatione dono fixit; averteratque in se
a curru dictatoris civium ora et celebritatis eius diei fructum
prope solus tulerat. dictator coronam auream libram pondo ex 4
publica pecunia populi iussu in Capitolio Iovi donum posuit.

Omnes ante me auctores secutus A. Cornelium Cossum tri- 5
bunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii templo in-
tulisse exposui; ceterum, praeterquam quod ea rite opima spolia 6
habentur, quae dux duci detraxit, nec ducem novimus, nisi cuius
auspicio bellum geritur, titulus ipse spoliis inscriptus illos me-
que arguit consulem ea Cossum cepisse. hoc ego cum Augustum 7
Caesarem, templorum omnium conditorem ac restitutorem, in-
gressum aedem Feretrii Iovis, quam vetustate dilapsam refecit,
se ipsum in thorace linteo scriptum legisse audissem, prope sa-
crilegium ratus sum Cosso spoliorum suorum Caesarem, ipsius
templi auctorem, subtrahere testem. quis ea in re sit error, 8
quod tam veteres annales quodque magistratuum libri *librique*,
quos linteos in aede repositos Monetae Macer Licinius citat
identidem auctores, decimo post demum anno cum T. Quinctio
Penno A. Cornelium Cossum consulem habeant, existimatio com-
munis omnibus est. nam etiam illud accedit, ne tam clara pugna 9
in eum annum transferri possit, quod imbelle triennium ferme
pestilentia inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem fuit,
adeo ut quidam annales velut funesti nihil praeter nomina con-
sulum suggerant. tertius ab consulatu Cossi annus tribunum 10
eum militum consulari potestate habet, eodem anno magistrum
equitum; quo in imperio alteram insignem edidit pugnam eque-
strem. ea libera coniectura est. sed, ut ego arbitror, vana ver- 11
sare in omnes opiniones licet, cum auctor pugnae recentibus
spoliis in sacra sede positis Iovem prope ipsum, cui vota erant,
Romulumque intuens, haud spernendos falsi tituli testes, se A.
Cornelium Cossum consulem scripserit.

M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso consulibus ex- 21
ercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti, praedae abactae
hominum pecorumque; hostis in agris nusquam inventus neque 2
pugnandi copia facta; urbes tamen non oppugnatae, quia pesti-
lentia populum invasit. et seditiones domi quaesitae sunt, nec 3
motae tamen ab Sp. Maelio tribuno plebis, qui favore nominis
moturum se aliquid ratus et Minucio diem dixerat et rogationem
de publicandis bonis Servili Ahalae tulerat, falsis criminibus a 4

Minucio circumventum Maelium arguens, Servilio caedem civis
indemnati obiciens. quae vaniora ad populum ipso auctore fuere.
5 ceterum magis vis morbi ingravescens curae erat terroresque ac
prodigia, maxime quod crebris motibus terrae ruere in agris nun-
tiabantur tecta. obsecratio itaque a populo duumviris praeeun-
tibus est facta.

6 Pestilentior inde annus C. Iulio iterum et L. Verginio con-
sulibus tantum vastitatis in urbe agrisque fecit, ut non modo
praedandi causa quisquam ex agro Romano exiret bellive infe-
rendi memoria patribus aut plebi esset, sed ultro Fidenates, qui
7 se primo aut montibus aut muris tenuerant, populabundi de-
scenderent in agrum Romanum. deinde Veientium exercitu accito
8 — nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum neque clade
Romanorum neque sociorum precibus potuere — duo populi
transiere Anienem, atque haud procul Collina porta signa ha-
9 buere. trepidatum itaque non in agris magis quam in urbe est.
Iulius consul in aggere murisque explicat copias, a Verginio
senatus in aede Quirini consulitur. dictatorem dici A. Servilium
10 placet, cui Prisco alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Ver-
ginius, dum collegam consuleret, moratus, permittente eo nocte
dictatorem dixit. is sibi magistrum equitum Postumum Aebutium
Helvam dicit.

22 Dictator omnes luce prima extra portam Collinam adesse
iubet. quibuscumque vires suppetebant ad arma ferenda, praesto
2 fuere. signa ex aerario prompta feruntur ad dictatorem. quae
cum agerentur, hostes in loca altiora concessere. eo dictator
agmine infesto subiit, nec procul Nomento signis collatis fudit
Etruscas legiones; compulit inde in urbem Fidenas valloque cir-
3 cumdedit; sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita, ne-
que in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati
modo satis, sed copiae quoque abunde ex ante convecto sufficie-
4 bat. ita expugnandi pariter cogendique ad deditionem spe amissa
dictator in locis propter propinquitatem notis ab aversa parte
urbis maxime neglecta, quia suapte natura tutissima erat, agere
5 in arcem cuniculum instituit. ipse diversissimis locis subeundo
ad moenia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent
ad pugnam, continenti die ac nocte proelio ab sensu operis hostes
6 avertebat, donec perfosso a castris monte erecta in arcem via est,
intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo minas clamor su-
pra caput hostilis captam urbem ostendit.

7 Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus cen-
sores villam publicam in campo Martio probaverunt; ibique
primum census populi est actus.

Eosdem consules insequenti anno refectos Iulium tertium 23
Verginium iterum apud Macrum Licinium invenio; Valerius Antias 2
et Q. Tubero M. Manlium et Q. Sulpicium consules in eum annum
edunt. ceterum in tam discrepanti editione et Tubero et Macer
libros linteos auctores profitentur; neuter tribunos militum eo
anno fuisse traditum ab scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio 3
libros haud dubie sequi linteos placet; Tubero incertus veri est.
sit inter cetera vetustate cooperta hoc quoque in incerto positum.
Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas, non Veienti- 4
bus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam Faliscis me-
moria initi primo cum iis belli, quamquam rebellantibus non af-
fuerant. igitur cum duae civitates legatis circa duodecim populos 5
missis impetrassent, ut ad Voltumnae fanum indiceretur omni
Etruriae concilium, velut magno inde tumultu imminente senatus
Mam. Aemilium dictatorem iterum dici iussit. ab eo A. Postu- 6
mius Tubertus magister equitum est dictus; bellumque tanto
maiore quam proxime conatu apparatum est, quanto plus erat
ab omni Etruria periculi, quam ab duobus populis fuerat.
Ea res aliquanto expectatione omnium tranquillior fuit. ita- 24
que cum renuntiatum a mercatoribus esset negata Veientibus 2
auxilia, iussosque suo consilio bellum initum suis viribus exequi,
nec adversarum rerum quaerere socios, cum quibus spem inte-
gram communicari non sirint, tum dictator, ne nequiquam creatus 3
esset, materia quaerendae bello gloriae adempta in pace aliquid
operis edere, quod monumentum esset dictaturae[1], cupiens, cen-
suram minuere parat, seu nimiam potestatem ratus, seu non tam
magnitudine honoris quam diuturnitate offensus. contione itaque 4
advocata rem publicam foris gerendam ait tutaque omnia prae-
standa deos immortales suscepisse: se, quod intra muros agen-
dum esset, libertati populi Romani consulturum. maximam autem
eius custodiam esse, si magna imperia diuturna non essent, et
temporis modus imponeretur, quibus iuris imponi non posset.
alios magistratus annuos esse, quinquennalem censuram. grave 5
esse iisdem per tot annos magnam partem vitae obnoxios vivere.
se legem laturum, ne plus quam annua ac semenstris censura
esset. consensu ingenti populi legem postero die pertulit, et ‘ut 6
re ipsa’ inquit ‘sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non pla-
ceant imperia, dictatura me abdico’. deposito suo magistratu, im- 7
posito fine alteri, cum gratulatione ac favore ingenti populi do-
mum est reductus. censores aegre passi Mamercum, quod magi-
stratum populi Romani minuisset, tribu moverunt octiplicatoque
censu aerarium fecerunt. quam rem ipsum ingenti animo tulisse 8
ferunt, causam potius ignominiae intuentem quam ignominiam;

primores patrum, quamquam deminutum censurae ius noluis-
sent, exemplo acerbitatis censoriae offensos, quippe cum se quis-
que diutius ac saepius subiectum censoribus fore cerneret quam
9 censuram gesturum; populi certe tanta indignatio coorta dicitur,
ut vis a censoribus nullius auctoritate praeter quam ipsius Ma-
merci deterreri quiverit.

25 Tribuni plebi assiduis contentionibus prohibendo consularia
comitia, cum res prope ad interregnum perducta esset, evicere
2 tandem, ut tribuni militum consulari potestate crearentur. victo-
riae praemium quod petebatur, ut plebeius crearetur, nullum fuit:
omnes patricii creati sunt, M. Fabius Vibulanus, M. Folius, L. Ser-
3 gius Fidenas. pestilentia eo anno aliarum rerum otium praebuit.
aedes Apollini pro valetudine populi vota est. multa duumviri
ex libris placandae deum irae avertendaeque a populo pestis causa
4 fecere; magna tamen clades in urbe agrisque promiscua homi-
num pecorumque pernicie accepta. famem quoque ex pestilentia
morbo implicitis cultoribus agrorum timentes in Etruriam Pomp-
tinumque agrum et Cumas, postremo in Siciliam quoque fru-
menti causa misere. consularium comitiorum nulla mentio habita
5 est; tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati sunt,
L. Pinarius Mamercus, L. Furius Medullinus, Sp. Postumius Albus.

6 Eo anno vis morbi levata neque a penuria frumenti, quia
7 ante provisum erat, periculum fuit. consilia ad movenda bella in
Volscorum Aequorumque conciliis et in Etruria ad fanum Vol-
8 tumnae agitata. ibi prolatae in annum res, decretoque cautum, ne
quod ante concilium fieret, nequiquam Veiente populo querente
eandem, qua Fidenae deletae sint, imminere Veiis fortunam.

9 Interim Romae principes plebis, iam diu nequiquam immi-
nentes spei maioris honoris, dum foris otium esset, coetus in-
10 dicere in domos tribunorum plebis; ibi secreta consilia agitare;
queri se a plebe adeo spretos, ut, cum per tot annos tribuni mi-
litum consulari potestate creentur, nulli umquam plebeio ad eum
11 honorem aditus fuerit. multum providisse suos maiores, qui ca-
verint, ne cui patricio plebei magistratus paterent; aut patricios
habendos fuisse tribunos plebi; adeo se suis etiam sordere, nec
12 a plebe minus quam a patribus contemni. alii purgare plebem,
culpam in patres vertere: eorum ambitione artibusque fieri, ut
obsaeptum plebi sit ad honorem iter. si plebi respirare ab eorum
mixtis precibus minisque liceat, memorem eam suorum inituram
suffragia esse et parto auxilio imperium quoque adscituram.
13 placet tollendae ambitionis causa tribunos legem promulgare, ne
cui album in vestimentum addere petitionis liceret causa. parva
nunc res et vix serio agenda videri possit, quae tunc ingenti cer-

tamine patres ac plebem accendit. vicere tamen tribuni, ut legem 14
perferrent; apparebatque irritatis animis plebem ad suos studia
inclinaturam. quae ne libera essent, senatus consultum factum
est, ut consularia comitia haberentur.

Tumultus causa fuit, quem ab Aequis et Volscis Latini at- 26
que Hernici nuntiarant. T. Quinctius L. f. Cincinnatus — ei- 2
dem et Penno cognomen additur — et Cn. Iulius Mento con-
sules facti. nec ultra terror belli est dilatus. lege sacrata, quae 3
maxima apud eos vis cogendae militiae erat, dilectu habito utrim- 4
que validi exercitus profecti in Algidum convenere ibique seor-
sum Aequi seorsum Volsci castra communivere, intentiorque
quam umquam ante muniendi exercendique militem cura duci-
bus erat. eo plus nuntii terroris Romam attulere. senatui dic- 5
tatorem dici placuit, qui etsi saepe victi populi maiore tamen
conatu quam alias umquam rebellarant, et aliquantum Romanae
iuventutis morbo absumptum erat. ante omnia pravitas consu- 6
lum discordiaque inter ipsos et certamina in consiliis omnibus
terrebant. sunt qui male pugnatum ab his consulibus in Algido
auctores sint, eamque causam dictatoris creandi fuisse. illud sa- 7
tis constat, ad alia discordes in uno adversus patrum voluntatem
consensisse, ne dicerent dictatorem, donec, cum alia aliis terri-
biliora afferrentur, nec in auctoritate senatus consules essent,
Q. Servilius Priscus summis honoribus egregie usus 'vos' inquit, 8
'tribuni plebis, quoniam ad extrema ventum est, senatus appel-
lat, ut in tanto discrimine rei publicae dictatorem dicere consu-
les pro potestate vestra cogatis'. qua voce audita occasionem 9
oblatam rati tribuni augendae potestatis secedunt proque colle-
gio pronuntiant placere consules senatui dicto audientes esse; si
adversus consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincla
se duci eos iussuros. consules ab tribunis quam ab senatu vinci 10
maluerunt, proditum a patribus summi imperii ius datumque sub
iugum tribuniciae potestati consulatum memorantes, si quidem
cogi aliquid pro potestate ab tribuno consules et — quo quid
ulterius privato timendum foret? — in vincla etiam duci possent.
sors, ut dictatorem diceret, nam ne id quidem inter collegas con- 11
venerat, T. Quinctio evenit. is A. Postumium Tubertum, socerum
suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit; ab eo L. Iulius
magister equitum est dictus. dilectus simul edicitur et iustitium, 12
neque aliud tota urbe agi quam bellum apparari. cognitio vacan-
tium militiae munere post bellum differtur; ita dubii quoque
inclinant ad nomina danda. et Hernicis Latinisque milites impe-
rati; utrimque enixe oboeditum dictatori est.

Haec omnia celeritate ingenti acta; relictoque Cn. Iulio con- 27

sule ad praesidium urbis et L. Iulio magistro equitum ad subita
belli ministeria, ne qua res, qua eguissent in càstris, moraretur,
dictator praeeunte A. Cornelio pontifice maximo ludos magnos
2 tumultus causa vovit profectusque ab urbe diviso cum Quinctio
3 consule exercitu ad hostes pervenit. sicut bina castra hostium
parvo inter se spatio distantia viderant, ipsi quoque mille ferme
passus ab hoste dictator Tusculo, consul Lanuvio propiorem lo-
4 cum castris ceperunt. ita quattuor exercitus, totidem munimenta
planitiem in medio non parvis modo excursionibus ad proelia
sed vel ad explicandas utrimque acies satis patentem habebant.
5 nec, ex quo castris castra collata sunt, cessatum a levibus proe-
liis est, facile patiente dictatore conferendo vires spem universae
victoriae temptato paulatim eventu certaminum suos praecipere.
6 itaque hostes, nulla in proelio iusto relicta spe, noctu adorti ca-
stra consulis rem in casum ancipitis eventus committunt. clamor
subito ortus non consulis modo vigiles, exercitum deinde om-
7 nem, sed dictatorem quoque ex somno excivit. ubi praesenti
ope res egebant, consul nec animo defecit nec consilio: pars
militum portarum stationes firmat, pars corona vallum cingunt.
8 in alteris apud dictatorem castris quo minus tumultus est, eo
plus animadvertitur, quid opus facto sit. missum extemplo ad
castra subsidium, cui Sp. Postumius Albus legatus praeficitur; ipse
parte copiarum parvo circuitu locum maxime secretum ab tu-
9 multu petit, unde ex necopinato aversum hostem invadat. Q.
Sulpicium legatum praeficit castris; M. Fabio legato assignat
equites nec ante lucem movere iubet manum inter nocturnos
tumultus moderatu difficilem. omnia, quae vel alius imperator
prudens et impiger in tali re praeciperet ageretque, praecipit or-
10 dine atque agit; illud eximium consilii animique specimen et neu-
tiquam vulgatae laudis, quod ultro ad oppugnanda castra hostium,
unde maiore agmine profectos exploratum fuerat, M. Geganium
11 cum cohortibus delectis misit. qui postquam intentos homines
in eventum periculi alieni pro se incautos neglectis vigiliis sta-
tionibusque est adortus, prius paene cepit castra, quam oppu-
12 gnari hostes satis scirent. inde fumo, ut convenerat, datum si-
gnum ubi conspectum ab dictatore est, exclamat capta hostium
28 castra nuntiarique passim iubet. et iam luciscebat omniaque sub
oculis erant. et Fabius cum equitatu impetum dederat, et consul
2 eruptionem e castris in trepidos iam hostes fecerat; dictator
autem, parte altera subsidia et secundam aciem adortus, circum-
agenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus hosti undi-
3 que obiecerat victorem peditem equitemque. circumventi igitur
iam in medio ad unum omnes poenas rebellionis dedissent, ni

Vettius Messius ex Volscis, nobilior vir factis quam genere, iam
orbem volventes suos increpans clara voce 'hic praebituri' inquit 4
'vos telis hostium estis indefensi, inulti? quid igitur arma habetis
aut quid ultro bellum intulistis, in otio tumultuosi, in bello segnes?
quid hic stantibus spei est? an deum aliquem protecturum vos
rapturumque hinc putatis? ferro via facienda est. hac, qua me 5
praegressum videritis, agite, qui visuri domos parentes, coniuges
liberos estis, ite mecum. non murus nec vallum, sed armati
armatis obstant. virtute pares, necessitate, quae ultimum ac
maximum telum est, superiores estis'. haec locutum exsequen- 6
temque dicta redintegrato clamore secuti dant impressionem, qua
Postumius Albus cohortes obiecerat; et moverunt victorem, donec
dictator pedem iam referentibus suis advenit, eoque omne proe-
lium versum est. uni viro, Messio, fortuna hostium innititur. 7
multa utrimque vulnera, multa passim caedes est. iam ne duces
quidem Romani incruenti pugnant. unus Postumius ictus saxo 8
perfracto capite acie excessit, non dictatorem umerus vulneratus,
non Fabium prope affixum equo femur, non brachium abscisum
consulem ex tam ancipiti proelio summovit. Messium impetus 29
per stratos caede hostes cum globo fortissimorum iuvenum extulit
ad castra Volscorum, quae nondum capta erant. eodem omnis
acies inclinatur. consul effusos usque ad vallum persecutus ipsa 2
castra vallumque aggreditur; eodem et dictator alia parte copias
admovet. non segnior oppugnatio est, quam pugna fuerat. con- 3
sulem signum quoque intra vallum iniecisse ferunt, quo milites
acrius subirent, repetendoque signo primam impressionem factam;
et dictator proruto vallo iam in castra proelium intulerat. tum 4
abici passim arma ac dedi hostes coepti; castrisque et his captis
hostes praeter senatores omnes venumdati sunt. praedae pars
sua cognoscentibus Latinis atque Hernicis reddita, partem sub
hasta dictator vendidit; praepositoque consule castris ipse trium-
phans invectus urbem dictatura se abdicavit. egregiae dictaturae 5
tristem memoriam faciunt, qui filium ab A. Postumio, quod oc-
casione bene pugnandi captus iniussu decesserit praesidio, victo-
rem securi percussum tradunt. nec libet credere et licet in variis 6
opinionibus; et argumento est, quod imperia Manliana, non
Postumiana appellata sunt, cum, qui prior auctor tam saevi exem-
pli foret, occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. Impe-
rioso quoque Manlio cognomen inditum; Postumius nulla tristi
nota est insignitus.

Cn. Iulius consul aedem Apollinis absente collega sine 7
sorte dedicavit. aegre id passus Quinctius, cum dimisso exercitu
in urbem redisset, nequiquam in senatu est conquestus.

8 Insigni magnis rebus anno additur nihil tum ad rem Romanam
pertinere visum, quod Carthaginienses, tanti hostes futuri, tum
primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxilium in
Siciliam exercitum traiecere.

30 Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum con-
sulari potestate crearentur, nec obtineri potuit. consules fiunt
L. Papirius Crassus, L. Iulius. Aequorum legati foedus ab senatu
cum petissent, et pro foedere deditio ostentaretur, indutias anno-
2 rum octo impetraverunt; Volscorum res super acceptam in
Algido cladem pertinaci certamine inter pacis bellique auctores
3 in iurgia et seditiones versa: undique otium fuit Romanis. legem
de multarum aestimatione pergratam populo cum ab tribunis
parari consules unius ex collegio proditione excepissent, ipsi
praeoccupaverunt ferre.

4 Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostus Lucretius Tri-
cipitinus. nihil dignum dictu actum his consulibus. secuti eos
consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pennus iterum. Ve-
5 ientes in agrum Romanum excursiones fecerunt. fama fuit quos-
dam ex Fidenatium iuventute participes eius populationis fuisse,
cognitioque eius rei L. Sergio et Q. Servilio et Mam. Aemilio
6 permissa. quidam Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fi-
denis afuissent, parum constabat. colonorum additus numerus,
7 agerque iis bello interemptorum assignatus. siccitate eo anno
plurimum laboratum est, nec caelestes modo defuerunt aquae,
sed terra quoque ingenito umore egens vix ad perennes suffecit
8 amnes. defectus alibi aquarum circa torridos fontes rivosque
stragem siti pecorum morientium dedit; scabie alia absumpta;
vulgatique contactu in homines morbi. et primo in agrestes in-
9 gruerant servitiaque; urbs deinde impletur. nec corpora modo
affecta tabo, sed animos quoque multiplex religio et pleraque
externa invasit, novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus
10 in domos, quibus quaestui sunt capti superstitione animi, do-
nec publicus iam pudor ad primores civitatis pervenit cernentes
in omnibus vicis sacellisque peregrina atque insolita piacula pa-
11 cis deum exposcendae. datum inde negotium aedilibus, ut ani-
madverterent, ne qui nisi Romani dii, neu quo alio more quam
patrio colerentur.

12 Irae adversus Veientes in insequentem annum, C. Servilium
Ahalam, L. Papirium Mugilanum consules, dilatae sunt. tunc
13 quoque, ne confestim bellum indiceretur, neve exercitus mit-
terentur, religio obstitit; fetiales prius mittendos ad res repeten-
14 das censuere. cum Veientibus nuper acie dimicatum ad Nomen-
tum et Fidenas fuerat, indutiaeque inde non pax facta, quarum

et dies exierat et ante diem rebellaverant; missi tamen fetiales;
nec eorum, cum more patrum iurati repeterent res, verba sunt
audita. controversia inde fuit, utrum populi iussu indiceretur 15
bellum, an satis esset senatus consultum. pervicere tribuni de-
nuntiando impedituros se dilectum, ut Quinctius consul de bello
ad populum ferret. omnes centuriae iussere. in eo quoque plebs 16
superior fuit, quod tenuit, ne consules in proximum annum
crearentur.

Tribuni militum consulari potestate quattuor creati sunt, 31
T. Quinctius Pennus ex consulatu, C. Furius, M. Postumius, A.
Cornelius Cossus. ex his Cossus praefuit urbi; tres dilectu ha- 2
bito profecti sunt Veios documentoque fuere, quam plurium
imperium bello inutile esset. tendendo ad sua quisque consilia,
cum aliud alii videretur, aperuerunt ad occassionem locum hosti;
incertam namque aciem, signum aliis dari, receptui aliis cani iu- 3
bentibus, invasere opportune Veientes. castra propinqua turba-
tos ac terga dantes accepere; plus itaque ignominiae quam cla-
dis est acceptum. maesta civitas fuit vinci insueta; odisse tribu- 4
nos, poscere dictatorem: in eo verti spes civitatis. et cum ibi
quoque religio obstaret, ne non posset nisi ab consule dici
dictator, augures consulti eam religionem exemere. A. Cornelius 5
dictatorem Mam. Aemilium dixit et ipse ab eo magister equitum
est dictus; adeo, simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil
censoria animadversio effecit, quominus regimen rerum ex no-
tata indigne domo peteretur. Veientes, re secunda elati, missis 6
circum Etruriae populos legatis iactando tres duces Romanos ab
se uno proelio fusos, cum tamen nullam publici consilii societa-
tem movissent, voluntarios undique ad spem praedae asciverunt.
uni Fidenatium populo rebellare placuit; et tamquam nisi ab sce- 7
lere bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum ante, ita tum
novorum colonorum caede imbutis armis, Veientibus sese coniun-
gunt. consultare inde principes duorum populorum, Veios an 8
Fidenas sedem belli caperent. Fidenae visae opportuniores;
itaque traiecto Tiberi Veientes Fidenas transtulerunt bellum.
Romae terror ingens erat. accito exercitu a Veiis eoque ipso ab 9
re male gesta perculso, castra locantur ante portam Collinam, et
in muris armati dispositi, et iustitium in foro tabernaeque clausae,
fiuntque omnia castris quam urbi similiora, cum trepidam civita- 32
tem praeconibus per vicos dimissis dictator ad contionem advoca-
tam increpuit, quod animos ex tam levibus momentis fortunae 2
suspensos gererent, ut parva iactura accepta, quae ipsa non vir-
tute hostium nec ignavia Romani exercitus, sed discordia impera-
torum accepta sit, Veientem hostem sexiens victum pertimescant

3 Fidenasque prope saepius captas quam oppugnatas. eosdem et
Romanos et hostes esse, qui per tot saecula fuerint, eosdem animos,
easdem corporis vires, eadem arma gerere; se quoque eundem
dictatorem Mam. Aemilium esse, qui antea Veientium Fidenatium-
4 que adiunctis Faliscis ad Nomentum exercitus fuderit, et magi-
strum equitum A. Cornelium eundem in acie fore, qui priore bello
tribunus militum Larte Tolumnio, rege Veientium, in conspectu
duorum exercituum occiso spolia opima Iovis Feretrii templo in-
5 tulerit. proinde memores secum triumphos, secum spolia, secum
victoriam esse, cum hostibus scelus legatorum contra ius gentium
interfectorum, caedem in pace Fidenatium colonorum, indutias
6 ruptas, septimam infelicem defectionem, arma caperent. simul
castra castris coniunxissent, satis confidere nec sceleratissimis
hostibus diuturnum ex ignominia exercitus Romani gaudium fore,
7 et populum Romanum intellecturum, quanto melius de re publica
meriti sint, qui se dictatorem tertium dixerint, quam qui ob erep-
tum censurae regnum labem secundae dictaturae suae imposuerint.
8 votis deinde nuncupatis profectus mille et quingentos passus citra
Fidenas castra locat, dextra montibus, laeva Tiberi amne saeptus.
9 T. Quinctium Pennum legatum occupare montes iubet occultum-
10 que id iugum capere, quod ab tergo hostibus foret. ipse postero
die, cum Etrusci pleni animorum ab pristini diei meliore occa-
sione quam pugna in aciem processissent, cunctatus parumper,
dum speculatores referrent Quinctium evasisse in iugum propin-
quum arci Fidenarum, signa profert peditumque aciem instruc-
11 tam pleno gradu in hostem inducit; magistro equitum praecipit,
ne iniussu pugnam incipiat: se, cum opus sit equestri auxilio,
signum daturum; tum ut memor regiae pugnae, memor opimi
12 doni Romulique ac Iovis Feretrii rem gereret. legiones impetu
ingenti confligunt. Romanus odio accensus impium Fidenatem,
praedonem Veientem, ruptores indutiarum, cruentos legatorum
infanda caede, respersos sanguine colonorum suorum, perfidos
socios, imbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium
33 explet. concusserat primo statim congressu hostem, cum repente
patefactis Fidenarum portis nova erumpit acies inaudita ante id
2 tempus invisitataque: ignibus armata ingens multitudo facibusque
ardentibus tota collucens velut fanatico instincta cursu in hostem
ruit, formaque insolitae pugnae Romanos parumper exterruit.
3 tum dictator magistro equitum equitibusque, tum ex montibus
Quinctio accito proelium ciens ipse in sinistrum cornu, quod, in-
cendio similius quam proelio, territum cesserat flammis, accurrit
4 claraque voce 'fumone victi' inquit, 'velut examen apium loco
vestro exacti inermi cedetis hosti? non ferro extinguetis ignes?

non faces has ipsas pro se quisque, si igni, non telis pugnandum
est, ereptas ultro inferetis? agite, nominis Romani ac virtutis 5
patrum vestraeque memores vertite incendium hoc in hostium
urbem et suis flammis delete Fidenas, quas vestris beneficiis pla-
care non potuistis. legatorum hoc vos vestrorum colonorumque
sanguis vastatique fines monent.' ad imperium dictatoris mota 6
cuncta acies. faces partim emissae excipiuntur, partim vi eri-
piuntur; utraque acies armatur igni. magister equitum et ipse 7
novat pugnam equestrem. frenos ut detrahant equis, imperat
et ipse princeps calcaribus subditis evectus effreno equo in me-
dios ignes infertur, et alii concitati equi libero cursu ferunt equi-
tem in hostem. pulvis elatus mixtusque fumo lucem ex oculis 8
virorum equorumque aufert. ea, quae militem terruerat, species
nihil terruit equos. ruinae igitur similem stragem eques, qua-
cumque pervaserat, dedit. clamor deinde accidit novus; qui cum 9
utramque mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat
Quinctium legatum et suos ab tergo hostem adortos; ipse redin-
tegrato clamore infert acrius signa. cum duae acies, duo diversa 10
proelia circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo urgerent,
neque in castra retro neque in montes, unde se novus hostis
obiecerat, iter fugae esset, et equitem passim liberis frenis dis-
tulissent equi, Veientium maxima pars Tiberim effusi petunt,
Fidenatium qui supersunt ad urbem Fidenas tendunt. infert pa- 11
vidos fuga in mediam caedem; obtruncantur in ripis; alios in
aquam compulsos gurgites ferunt; etiam peritos nandi lassitudo
et vulnera et pavor degravant; pauci ex multis tranant. alterum
agmen fertur per castra in urbem. eadem et Romanos sequentes 12
impetus rapit, Quinctium maxime et cum eo degressos modo de
montibus, recentissimum ad laborem militem, quia ultimo proelio
advenerat. hi postquam mixti hostibus portam intravere, in mu- 34
ros evadunt suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. quod 2
ubi dictator conspexit — iam enim et ipse in deserta hostium
castra penetraverat —, cupientem militem discurrere ad praedam
spe iniecta maioris in urbe praedae ad portam ducit receptusque
intra muros in arcem, quo ruere fugientium turbam videbat, per-
git. nec minor caedes in urbe quam in proelio fuit, donec ab- 3
iectis armis nihil praeter vitam petentes dictatori deduntur. urbs
castraque diripiuntur. postero die, singulis captivis ab equite ac 4
centurione sorte ductis et, quorum eximia virtus fuerat, binis,
aliis sub corona venumdatis, exercitum victorem opulentumque 5
praeda triumphans dictator Romam reduxit iussoque magistro
equitum abdicare se magistratu ipse deinde abdicat die sexto de-
cimo reddito in pace imperio, quod in bello trepidisque rebus

6 acceperat. classe quoque ad Fidenas pugnatum cum Veientibus
quidam in annales rettulere, rem aeque difficilem atque incredibi-
lem, nec nunc lato satis ad hoc amne et tum aliquanto, ut a
7 veteribus accepimus, artiore, nisi in traiectu forte fluminis prohi-
bendo aliquarum navium concursum in maius, ut fit, celebrantes
navalis victoriae vanum titulum appetivere.

35 Insequens annus tribunos militares consulari potestate ha-
buit A. Sempronium Atratinum, L. Quinctium Cincinnatum, L.
2 Furium Medullinum, L. Horatium Barbatum. Veientibus annorum
viginti indutiae datae et Aequis triennii, cum plurium annorum
petissent; et ab seditionibus urbanis otium fuit.

3 Annum insequentem, neque bello foris neque domi seditione
insignem, ludi bello voti celebrem et tribunorum militum apparatu
4 et finitimorum concursu fecere. tribuni consulari potestate erant
Ap. Claudius Crassus, Sp. Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas,
Sex. Iulius Iulus. spectaculum comitate etiam hospitum, ad quam
5 publice consenserant, advenis gratius fuit. post ludos contiones
seditiosae tribunorum plebi fuerunt obiurgantium multitudinem,
6 quod admiratione eorum, quos odisset, stupens in aeterno se ipsa
teneret servitio et non modo ad spem consulatus in partem revo-
candi aspirare non auderet, sed ne in tribunis quidem militum
creandis, quae communia essent comitia patrum ac plebis, aut sui
7 aut suorum meminisset. desineret ergo mirari, cur nemo de com-
modis plebis ageret; eo impendi laborem ac periculum, unde emo-
lumentum atque honos speretur; nihil non aggressuros homines,
8 si magna conatis magna praemia proponantur; ut quidem aliquis
tribunus plebis ruat caecus in certamina periculo ingenti, fructu
nullo, ex quibus pro certo habeat patres, adversus quos tetende-
rit, bello inexpiabili se persecuturos, apud plebem, pro qua dimi-
caverit, nihilo se honoratiorem fore, neque sperandum neque
9 postulandum esse. magnos animos magnis honoribus fieri. ne-
minem se plebeium contempturum, ubi contemni desissent. ex-
periendam rem denique in uno aut altero esse, sitne aliqui plebeius
ferendo magno honori, an portento simile miraculoque sit fortem
10 ac strenuum virum aliquem existere ortum ex plebe. summa vi
expugnatum esse, ut tribuni militum consulari potestate et ex
plebe crearentur. petisse viros domi militiaeque spectatos; primis
annis suggillatos, repulsos, risui patribus fuisse; desisse postremo
11 praebere ad contumeliam os. nec se videre, cur non lex quoque
abrogetur, qua id liceat, quod numquam futurum sit; minorem
quippe ruborem fore in iuris iniquitate, quam si per indignitatem
ipsorum praetereantur.

36 Huius generis orationes cum assensu auditae incitavere

quosdam ad petendum tribunatum militum, alium alia de com-
modis plebis laturum se in magistratu profitentem. agri publici 2
dividendi coloniarumque deducendarum ostentatae spes et vecti-
gali possessoribus agrorum imposito in stipendium militum ero-
gandi aeris. captatum deinde tempus ab tribunis militum, quo 3
per discessum hominum ab urbe, cum patres clandestina denun-
tiatione revocati ad diem certam essent, senatus consultum fieret
absentibus tribunis plebi, ut, quoniam Volscos in Hernicorum 4
agros praedatum exisse fama esset, ad rem inspiciendam tribuni
militum proficiscerentur, consulariaque comitia haberentur. pro- 5
fecti Ap. Claudium filium decemviri praefectum urbis relinquunt,
impigrum iuvenem et iam inde ab incunabulis imbutum odio tri-
bunorum plebisque. tribuni plebi nec cum absentibus iis, qui
senatus consultum fecerant, nec cum Appio, transacta re, quod
contenderent, fuit. creati consules sunt C. Sempronius Atratinus,
Q. Fabius Vibulanus.

Peregrina res, sed memoria digna traditur eo anno facta, 37
Vulturnum, Etruscorum urbem, quae nunc Capua est, ab Samni-
tibus captam Capuamque ab duce eorum Capye vel, quod pro-
pius vero est, a campestri agro appellatam. cepere autem prius 2
bello fatigatis Etruscis in societatem urbis agrorumque accepti,
deinde festo die gravis somno epulisque incolas veteres novi co-
loni nocturna caede adorti.

His rebus actis consules ii, quos diximus, idibus Decembri- 3
bus magistratum occepere. iam non solum, qui ad id missi 4
erant, rettulerant imminere Volscum bellum, sed legati quoque ab
Latinis et Hernicis nuntiabant non ante umquam Volscos nec
ducibus legendis nec exercitui scribendo intentiores fuisse; vulgo 5
fremere aut in perpetuum arma bellumque oblivioni danda iu-
gumque accipiendum, aut iis, cum quibus de imperio certetur,
nec virtute nec patientia nec disciplina rei militaris cedendum
esse. haud vana attulere; sed nec perinde patres moti sunt, et 6
C. Sempronius, cui ea provincia sorte evenit, tamquam constan-
tissimae rei fortunae fretus, quod victoris populi adversus victos
dux esset, omnia temere ac neglegenter egit, adeo ut disciplinae 7
Romanae plus in Volsco exercitu quam in Romano esset. ergo
fortuna, ut saepe alias, virtutem est secuta. primo proelio, quod 8
ab Sempronio incaute inconsulteque commissum est, non sub-
sidiis firmata acie, non equite apte locato concursum est. clamor 9
indicium primum fuit, qua res inclinatura esset, excitatior cre-
briorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, impar, segnius
saepe iteratus [incerto clamore] prodidit pavorem animorum. eo 10
ferocior illatus hostis urgere scutis, micare gladiis. altera ex

parte nutant circumspectantibus galeae, et incerti trepidant ap-
11 plicantque se turbae; signa nunc resistentia deseruntur ab ante-
signanis, nunc inter suos manipulos recipiuntur. nondum fuga
certa, nondum victoria erat; tegi magis Romanus quam pugnare;
Volscus inferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium videre
quam fugae.

38 Iam omnibus locis ceditur nequiquam Sempronio consule
obiurgante atque hortante. nihil nec imperium nec maiestas va-
2 lebat; dataque mox terga hostibus forent, ni Sex. Tempanius, de-
curio equitum, labente iam re praesenti animo subvenisset. qui
cum magna voce exclamasset, ut equites, qui salvam rem pu-
3 blicam vellent esse, ex equis desilirent, omnium turmarum
equitibus velut ad consulis imperium motis 'nisi haec' inquit
'parmata cohors sistit impetum hostium, actum de imperio est.
sequimini pro vexillo cuspidem meam; ostendite Romanis Vol-
scisque neque equitibus vobis ullos equites nec peditibus esse
4 pedites pares'. cum clamore comprobata adhortatio esset, vadit
alte cuspidem gerens. quacumque incedunt, vi viam faciunt; eo
se inferunt obiectis parmis, ubi suorum plurimum laborem vi-
5 dent. restituitur omnibus locis pugna, in quae eos impetus tu-
lit; nec dubium erat, quin, si tam pauci simul obire omnia possent,
39 terga daturi hostes fuerint. et cum iam parte nulla sustinerentur,
dat signum Volscus imperator, ut parmatis, novae cohorti hostium,
2 locus detur, donec impetu elati ab suis excludantur. quod ubi
est factum, interclusi equites nec perrumpere eadem, qua trans-
ierant, posse, ibi maxime confertis hostibus, qua viam fecerant,
3 et consul legionesque Romanae, cum, quod tegimen modo omnis
exercitus fuerat, nusquam viderent, ne tot fortissimos viros inter-
4 clusos opprimeret hostis, tendunt in quemcumque casum. diversi
Volsci hinc consulem ac legiones sustinere, altera fronte instare
Tempanio atque equitibus; qui cum saepe conati nequissent per-
rumpere ad suos, tumulo quodam occupato in orbem se tutaban-
5 tur, nequaquam inulti; nec pugnae finis ante noctem fuit. consul
quoque nusquam remisso certamine, dum quicquam superfuit
6 lucis, hostem tenuit. nox incertos diremit; tantusque ab impru-
dentia eventus utraque castra tenuit pavor, ut relictis sauciis et
magna parte impedimentorum ambo pro victis exercitus se in
7 montes proximos reciperent. tumulus tamen circumsessus ultra
mediam noctem est. quo cum circumsedentibus nuntiatum esset
castra deserta esse, victos rati suos et ipsi, qua quemque in tene-
bris pavor tulit, fugerunt. Tempanius metu insidiarum suos ad
8 lucem tenuit. degressus deinde ipse cum paucis speculatum cum
ab sauciis hostibus sciscitando comperisset castra Volscorum de-

serta esse, laetus ab tumulo suos devocat et in castra Romana
penetrat. ubi cum vasta desertaque omnia atque eandem, quam 9
apud hostes, foeditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus
error reduceret, quibus poterat sauciis ductis secum, ignarus, quam
regionem consul petisset, ad urbem proximis itineribus pergit.

Iam eo fama pugnae adversae castrorumque desertorum 40
perlata erat, et ante omnia deplorati erant equites non privato
magis quam publico luctu, Fabiusque consul terrore urbi quoque 2
iniecto stationem ante portas agebat, cum equites procul visi non
sine terrore ab dubiis, quinam essent, mox cogniti tantam ex
metu laetitiam fecere, ut clamor urbem pervaderet gratulantium
salvos victoresque redisse equites, et ex maestis paulo ante do- 3
mibus, quae conclamaverant suos, procurreretur in vias, pavi-
daeque matres ac coniuges, oblitae prae gaudio decoris, obviam
agmini occurrerent, in suos quaeque simul corpore atque animo,
vix prae gaudio compotes, effusae. tribunis plebi, qui M. Postu- 4
mio et T. Quinctio diem dixerant, quod ad Veios eorum opera
male pugnatum esset, occasio visa est per recens odium Sem-
pronii consulis renovandae in eos invidiae. itaque advocata con- 5
tione cum proditam Veis rem publicam esse ab ducibus, pro-
ditum deinde, quia illis impune fuerit, in Volscis ab consule exer-
citum, traditos ad caedem fortissimos equites, deserta foede castra
vociferati essent, C. Iunius unus ex tribunis Tempanium equitem 6
vocari iussit coramque ei 'Sex. Tempani' inquit, 'quaero de te,
arbitrerisne C. Sempronium consulem aut in tempore pugnam
inisse aut firmasse subsidiis aciem aut ullo boni consulis functum
officio, et tunc ipse victis legionibus Romanis tuo consilio equi- 7
tem ad pedes deduxeris restituerisque pugnam; excluso deinde
ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse subvenerit
aut miserit praesidium; postero denique die ecquid praesidii us- 8
quam habueris, an tu cohorsque in castra vestra virtute perrupe-
ritis; ecquem in castris consulem, ecquem exercitum inveneritis,
an deserta castra, relictos saucios milites. haec pro virtute tua 9
fideque, qua una hoc bello res publica stetit, dicenda tibi sunt
hodie; denique ubi C. Sempronius, ubi legiones nostrae sint;
desertus sis an deserueris consulem exercitumque; victi denique
simus an vicerimus'. adversus haec Tempanii oratio incompta 41
fuisse dicitur, ceterum militariter gravis, non suis vana laudibus,
non crimine alieno laeta. quanta prudentia rei bellicae in C. Sem- 2
pronio esset, non militis de imperatore existimationem esse, sed
populi Romani fuisse, cum eum comitiis consulem legeret. ita- 3
que ne ab se imperatoria consilia neu consulares artes exqui-
rerent, quae pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis

4 essent; sed quod viderit, referre posse. vidisse autem se, prius-
quam ab acie intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem,
adhortantem, inter signa Romana telaque hostium versantem.
5 postea se a conspectu suorum ablatum ex strepitu tamen et cla-
more sensisse, usque ad noctem extractum certamen, nec ad
tumulum, quem ipse tenuerat, prae multitudine hostium credere
6 perrumpi potuisse. exercitus ubi esset, se nescire; arbitrari,
velut ipse in re trepida loci praesidio se suosque sit tutatus, sic
consulem servandi exercitus causa loca tutiora castris cepisse;
7 nec Volscorum meliores res esse credere quam populi Romani:
fortunam noctemque omnia erroris mutui implesse. precantem-
que deinde, ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum in-
genti laude non virtutis magis quam moderationis dimissum.
8 cum haec agerentur, iam consul via Labicana ad fanum Quietis
erat. eo missa plaustra iumentaque alia ab urbe exercitum af-
9 fectum proelio ac via nocturna excepere. paulo post in urbem
est ingressus consul, non ab se magis enixe amovens culpam
10 quam Tempanium meritis laudibus ferens. maestae civitati ab
re male gesta et iratae ducibus M. Postumius reus obiectus, qui
tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, decem milibus
11 aeris gravis damnatur. T. Quinctium, collegam eius, quia et in
Volscis consul auspicio dictatoris Postumii Tuberti et ad Fidenas
legatus dictatoris alterius Mam. Aemilii res prospere gesserat,
totam culpam eius temporis in praedamnatum collegam trans-
12 ferentem omnes tribus absolverunt. profuisse ei Cincinnati pa-
tris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactae iam aetatis Capi-
tolinus Quinctius, suppliciter orans, ne se brevi reliquo vitae
spatio tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum paterentur.

42 Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tempanium, M. Asellium,
Ti. Antistium, Ti. Spurilium fecit, quos et pro centurionibus sibi
2 praefecerant Tempanio auctore equites. senatus, cum odio Sem-
pronii consulare nomen offenderet, tribunos militum consulari
potestate creari iussit. creati sunt L. Manlius Capitolinus, Q. An-
3 tonius Merenda, L. Papirius Mugilanus. principio statim anni
L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio, consuli anni prioris,
diem dixit. quem cum quattuor collegae inspectante populo Ro-
mano orarent, ne imperatorem suum innoxium, in quo nihil
4 praeter fortunam reprehendi posset, vexaret, aegre Hortensius
pati, temptationem eam credens esse perseverantiae suae, nec
precibus tribunorum, quae in speciem modo iactentur, sed au-
5 xilio confidere reum. itaque modo ad eum conversus, ubi illi
patricii spiritus, ubi subnixus et fidens innocentiae animus esset,
quaerebat: sub tribunicia umbra consularem virum delituisse,

modo ad collegas: 'vos autem, si reum perago, quid acturi estis? 6
an erepturi ius populo et eversuri tribuniciam potestatem?'
cum illi et de Sempronio et de omnibus summam populi Romani 7
potestatem esse dicerent nec se iudicium populi tollere aut velle
aut posse, sed, si preces suae pro imperatore, qui sibi parentis
esset loco, non valuissent, se vestem cum eo mutaturos, tum 8
Hortensius 'non videbit' inquit 'plebs Romana sordidatos tribu-
nos suos. C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio
consecutus, ut tam carus esset militibus.' nec pietas quattuor 9
tribunorum quam Hortensii tam placabile ad iustas preces inge-
nium pariter plebi patribusque gratius fuit.

Non diutius fortuna Aequis indulsit, qui ambiguam victo- 10
riam Volscorum pro sua amplexi fuerant. proximo anno Num. 43
Fabio Vibulano, T. Quinctio Capitolini filio Capitolino consulibus
ductu Fabii, cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum me-
moratu actum. cum trepidam tantum ostendissent aciem Aequi, 2
turpi fuga funduntur haud magno consulis decore. itaque trium-
phus negatus, ceterum ob Sempronianae cladis levatam ignomi-
niam, ut ovans urbem intraret, concessum est.

Quemadmodum bellum minore, quam timuerant, dimica- 3
tione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopinata moles
discordiarum inter plebem ac patres exorta est, coepta ab dupli-
cando quaestorum numero. quam rem — praeter duos urbanos 4
quaestores duo ut consulibus ad ministeria belli praesto essent —
a consulibus relatam cum et patres summa ope approbassent,
tribuni plebi certamen intulerunt, ut pars quaestorum — nam ad
id tempus patricii creati erant — ex plebe fieret. adversus quam 5
actionem primo et consules et patres summa ope annisi sunt;
concedendo deinde, ut, quemadmodum in tribunis consulari
potestate creandis iussissent adaequari, ita in quaestoribus li-
berum esset arbitrium populi, cum parum proficerent, totam rem
de augendo quaestorum numero omittunt. excipiunt omissam 6
tribuni, aliaeque subinde, inter quas et agrariae legis, seditiosae
actiones existunt. propter quos motus cum senatus consules
quam tribunos creari mallet, neque posset per intercessiones
tribunicias senatus consultum fieri, res publica a consulibus ad 7
interregnum, neque id ipsum — nam coire patricios tribuni pro-
hibebant — sine certamine ingenti, rediit. cum pars maior inse- 8
quentis anni per novos tribunos plebi et aliquot interreges cer-
taminibus extracta esset, modo prohibentibus tribunis patricios
coire ad prodendum interregem, modo interregem interpellanti-
bus, ne senatus consultum de comitiis consularibus faceret, po- 9
stremo L. Papirius Mugilanus proditus interrex, castigando nunc

patres nunc tribunos plebi, desertam omissamque ab hominibus
rem publicam, deorum providentia curaque exceptam, memorabat
10 Veientibus indutiis et cunctatione Aequorum stare. unde si quid
increparet terroris, sine patricio magistratu placere rem publicam
opprimi? non exercitum, non ducem scribendo exercitui esse?
11 an bello intestino bellum externum propulsaturos? quae si in
unum conveniant, vix deorum opibus, quin obruatur Romana
res, resisti posse. quin illi remittendo de summa quisque iuris
12 mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos militum
pro consulibus fieri, tribuni plebi non intercedendo, quominus
quattuor quaestores promiscue de plebe ac patribus libero suffragio populi fierent.

44 Tribunicia primum comitia sunt habita. creati tribuni consulari potestate omnes patricii, L. Quinctius Cincinnatus tertium,
L. Furius Medullinus iterum, M. Manlius, A. Sempronius Atra-
2 tinus. hoc tribuno comitia quaestorum habente, petentibusque
inter aliquot plebeios filio Antistii tribuni plebis et fratre alterius
tribuni plebis Sex. Pompilii, nec potestas nec suffragatio horum
valuit, quin, quorum patres avosque consules viderant, eos nobi-
3 litate praeferrent. furere omnes tribuni plebi, ante omnes Pom-
4 pilius Antistiusque repulsa suorum accensi, quidnam id rei
esset; non suis beneficiis, non patrum iniuriis, non denique
usurpandi libidine, cum liceat, quod ante non licuerit, si non
tribunum militarem, ne quaestorum quidem quemquam ex plebe
5 factum? non valuisse patris pro filio, fratris pro fratre preces,
tribunorum plebis, potestatis sacrosanctae, ad auxilium libertatis
creatae. fraudem profecto in re esse, et A. Sempronium comitiis plus artis adhibuisse quam fidei. eius iniuria queri suos
6 honore deiectos. itaque cum in ipsum et innocentia tutum et
magistratu, in quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexere
iras in C. Sempronium, patruelem Atratini, eique ob ignominiam
7 Volsci belli adiutore collega M. Canuleio diem dixere. subinde
ab iisdem tribunis mentio in senatu de agris dividendis illata est,
cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat, ratis, id
quod erat, aut deposita causa leviorem futurum apud patres
reum, aut perseverantem sub iudicii tempus plebem offensurum.
8 adversae invidiae obici maluit et suae nocere causae quam pu-
9 blicae deesse; stetitque in eadem sententia, ne qua largitio, cessura in trium gratiam tribunorum, fieret; nec tum agrum plebi,
sed sibi invidiam quaeri; se quoque subiturum eam tempestatem
forti animo; nec senatui tanti se civem aut quemquam alium
10 debere esse, ut in parcendo uni malum publicum fiat. nihilo
demissiore animo, cum dies venit, causa ipse pro se dicta, ne-

quiquam omnia expertis patribus, ut mitigarent plebem, quindecim milibus aeris damnatur.

Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu causam 11
dixit, criminis innoxia, ab suspicione propter cultum amoeniorem
ingeniumque liberius, quam virginem decet, parum abhorrens.
eam ampliatam, deinde absolutam pro collegii sententia pontifex 12
maximus abstinere iocis colique sancte potius quam scite iussit.

Eodem anno a Campanis Cumae, quam Graeci tum urbem tenebant, capiuntur.

Insequens annus tribunos militum consulari potestate ha- 13
buit Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucretium Tricipitinum,
Sp. Nautium Rutilum, annus felicitate populi Romani periculo
potius ingenti quam clade insignis: servitia urbem ut incen- 45
derent distantibus locis, coniurarunt, populoque ad opem passim
ferendam tectis intento ut arcem Capitoliumque armati occu-
parent. avertit nefanda consilia Iuppiter, indicioque duorum 2
comprehensi sontes poenas dederunt. indicibus dena milia gravis
aeris, quae tum divitiae habebantur, ex aerario numerata et libertas praemium fuit.

Bellum inde ab Aequis reparari coeptum; et novos hostes 3
Labicanos consilia cum veteribus iungere haud incertis aucto-
ribus Romam est allatum. Aequorum iam velut anniversariis 4
armis assueverat civitas; Labicos legati missi cum responsa inde
rettulissent dubia, quibus nec tum bellum parari nec diuturnam
pacem fore appareret, Tusculanis negotium datum, adverterent
animos, ne quid novi tumultus Labicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari potestate 5
inito magistratu legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium Fidena-
tem, M. Papirium Mugilanum, C. Servilium Prisci filium, quo dic-
tatore Fidenae captae fuerant. nuntiabant legati Labicanos arma 6
cepisse et cum Aequorum exercitu depopulatos agrum Tuscula-
num castra in Algido posuisse. tum Labicanis bellum indictum; 7
factoque senatus consulto, ut duo ex tribunis ad bellum profi-
ciscerentur, unus res Romae curaret, certamen subito inter tri-
bunos exortum; se quisque belli ducem potiorem ferre, curam
urbis ut ingratam, ignobilem aspernari. cum parum decorum 8
inter collegas certamen mirabundi patres conspicerent, Q. Ser-
vilius 'quando nec ordinis huius ulla' inquit 'nec rei publicae
est verecundia, patria maiestas altercationem istam dirimet: filius
meus extra sortem urbi praeerit. bellum utinam, qui appetunt,
consideratius concordiusque, quam cupiunt, gerant.' dilectum 46
haberi non ex toto passim populo placuit; decem tribus sorte
ductae sunt. ex iis scriptos iuniores duo tribuni ad bellum du-

2 xere. coepta inter eos in urbe certamina cupiditate eadem im-
perii multo impensius in castris accendi: nihil sentire idem, pro
sententia pugnare; sua consilia velle, sua imperia sola rata esse;
3 contemnere in vicem et contemni, donec castigantibus legatis
tandem ita comparatum est, ut alternis diebus summam imperii
4 haberent. quae cum allata Romam essent, dicitur Q. Servilius,
aetate et usu doctus, precatus ab diis immortalibus, ne discordia
tribunorum damnosior rei publicae esset, quam ad Veios fuisset,
et velut haud dubia clade imminente instituisse filio, ut milites
5 scriberet et arma pararet. nec falsus vates fuit. nam ductu L.
Sergii, cuius dies imperii erat, loco iniquo sub hostium castris,
cum, quia simulato metu receperat se hostis ad vallum, spes
vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu Aequorum
per supinam vallem fusi sunt multique in ruina maiore quam
6 fuga oppressi obtruncatique. castraque eo die aegre retenta po-
stero die circumfusis iam magna ex parte hostibus per aversam
portam fuga turpi deseruntur. duces legatique et quod circa
7 signa roboris de exercitu fuit Tusculum petiere; palati alii per
agros passim multis itineribus maioris, quam accepta erat, cladis
8 nuntii Romam contenderunt. minus trepidationis fuit, quod
eventus timori hominum congruens fuerat, et quod subsidia,
quae respicerent in re trepida, praeparata erant ab tribuno mi-
9 litum. iussuque eiusdem per minores magistratus sedato in urbe
tumultu speculatores propere missi nuntiavere Tusculi duces
10 exercitumque esse, hostem castra loco non movisse. et, quod
plurimum animorum fecit, dictator ex senatus consulto dictus
Q. Servilius Priscus, vir, cuius providentiam in re publica cum
multis aliis tempestatibus ante experta civitas erat tum eventu
eius belli, quod uni certamen tribunorum suspectum ante rem
11 male gestam fuerat. magistro equitum creato, a quo ipse tri-
buno militum dictator erat dictus, filio suo — ut tradidere quidam;
nam alii Ahalam Servilium magistrum equitum eo anno fuisse
12 scribunt — novo exercitu profectus ad bellum, accitis, qui Tu-
sculi erant, duo milia passuum ab hoste locum castris cepit.
47 transierat ex re bene gesta superbia neglegentiaque ad Aequos,
2 quae in Romanis ducibus fuerat. itaque primo statim proelio
cum dictator equitatu immisso antesignanos hostium turbasset,
legionum inde signa inferri propere iussit signiferumque ex suis
3 unum cunctantum occidit. tantus ardor ad dimicandum fuit, ut
impetum Aequi non tulerint, victique acie cum fuga effusa petis-
sent castra, brevior tempore et certamine minor castrorum op-
4 pugnatio fuit, quam proelium fuerat. captis direptisque castris
cum praedam dictator militi concessisset, secutique fugientem

ex castris hostem equites renuntiassent omnes Labicanos victos,
magnam partem Aequorum Labicos confugisse, postero die ad 5
Labicos ductus exercitus, oppidumque corona circumdata scalis
captum ac direptum est. dictator exercitu victore Romam re- 6
ducto, die octavo, quam creatus erat, magistratu se abdicavit; et
opportune senatus, priusquam ab tribunis plebi agrariae seditio-
nes mentione illata de agro Labicano dividendo fierent, censuit
frequens coloniam Labicos deducendam. coloni ab urbe mille
et quingenti missi bina iugera acceperunt.

Captis Labicis ac deinde tribunis militum consulari pote- 7
state Agrippa Menenio Lanato et C. Servilio Structo et P. Lucre-
tio Tricipitino, iterum omnibus his, et Sp. Rutilio Crasso et in- 8
sequente anno A. Sempronio Atratino tertium et duobus iterum
M. Papírio Mugilano et Sp. Nautio Rutilo, biennium tranquillae
externae res, discordia domi ex agrariis legibus fuit. turbatores 48
vulgi erant Sp. Maecilius quartum et *M*. Metilius tertium tribuni
plebis, ambo absentes creati. ei cum rogationem promulgassent, 2
ut ager ex hostibus captus viritim divideretur, magnaeque partis
nobilium eo plebiscito publicarentur fortunae — nec enim fer- 3
me quicquam agri, ut in urbe alieno solo posita, non armis par-
tum erat, nec quod venisset assignatumve publice esset praeter-
quam plebs habebat —, atrox plebi patribusque propositum vide- 4
batur certamen. nec tribuni militum nunc in senatu, nunc in
conciliis privatis principum cogendis viam consilii inveniebant,
cum Ap. Claudius, nepos eius, qui decemvir legibus scribendis 5
fuerat, minimus natu ex patrum concilio, dicitur dixisse vetus se 6
ac familiare consilium domo afferre; proavum enim suum Ap.
Claudium ostendisse. patribus viam unam dissolvendae tribuni-
ciae potestatis per collegarum intercessionem. facile homines 7
novos auctoritate principum de sententia deduci, si temporum
interdum potius quam maiestatis memor adhibeatur oratio. pro 8
fortuna illis animos esse; ubi videant collegas principes agendae
rei gratiam omnem ad plebem praeoccupasse, nec locum in ea
relictum sibi, haud gravate acclinaturos se ad causam senatus, 9
per quam *cum* universo ordini tum primoribus se patrum con-
cilient. approbantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio Prisco, 10
quod non degenerasset ab stirpe Claudia, collaudante iuvenem
negotium datur, ut, quos quisque posset ex collegio tribunorum,
ad intercessionem perlicerent. misso senatu prensantur ab prin- 11
cipibus tribuni. suadendo, monendo pollicendoque gratum id
singulis privatim, gratum universo senatui fore sex ad inter-
cessionem comparavere. posteroque die cum ex composito re- 12
latum ad senatum esset de seditione, quam Maecilius Metiliusque

13 largitione pessimi exempli concirent, eae orationes a primoribus
patrum habitae sunt, ut pro se quisque iam nec consilium sibi
suppetere diceret nec se ullam opem cernere aliam usquam prae-
terquam in tribunicio auxilio. in eius potestatis fidem circum-
ventam rem publicam, tamquam privatum inopem, confugere,
14 praeclarum ipsis potestatique esse non ad vexandum senatum
discordiamque ordinum movendam plus in tribunatu virium esse
15 quam ad resistendum improbis collegis. fremitus deinde universi
senatus ortus, cum ex omnibus partibus curiae tribuni appella-
rentur. tum silentio facto ii, qui praeparati erant gratia prin-
cipum, quam rogationem a collegis promulgatam senatus censeat
dissolvendae rei publicae esse, ei se intercessuros ostendunt.
16 gratiae intercessoribus ab senatu actae. latores rogationis con-
tione advocata proditores plebis commodorum ac servos con-
sularium appellantes aliaque truci oratione in collegas invecti
actionem deposuere.

49 Duo bella insequens annus habuisset, quo P. Cornelius
Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinctius Cincinnatus, Num. Fabius
2 Vibulanus tribuni militum consulari potestate fuerunt, ni Veiens
bellum religio principum distulisset, quorum agros Tiberis super
3 ripas effusus maxime ruinis villarum vastavit. simul Aequos
triennio ante accepta clades prohibuit Bolanis, suae gentis populo,
4 praesidium ferre. excursiones inde in confinem agrum Labicanum
5 factae erant novisque colonis bellum illatum. quam noxam cum
se consensu omnium Aequorum defensuros speravissent, deserti
ab suis ne memorabili quidem bello per obsidionem levemque
6 unam pugnam et oppidum et fines amisere. temptatum ab L.
Decio tribuno plebis, ut rogationem ferret, qua Bolas quoque,
sicut Labicos, coloni mitterentur, per intercessionem collegarum,
qui nullum plebiscitum nisi ex auctoritate senatus passuros se
perferri ostenderunt, discussum est.

7 Bolis insequente anno receptis Aequi coloniaque eo deducta
novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum Romae con-
sulari potestate Cn. Cornelio Cosso, L. Valerio Potito, Q. Fabio
8 Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi. huic bellum adversus
Aequos permissum est, pravae mentis homini, quam tamen vic-
9 toria magis quam bellum ostendit. nam exercitu impigre scripto
ductoque ad Bolas cum levibus proeliis Aequorum animos fre-
gisset, postremo in oppidum irrupit. deinde ab hostibus in
cives certamen vertit et, cum inter oppugnationem praedam mili-
10 tis fore edixisset, capto oppido fidem mutavit. eam magis addu-
cor ut credam irae causam exercitui fuisse, quam quod in urbe
nuper direpta coloniaque nova minus praedicatione tribuni prae-

dae fuerit. auxit eam iram, postquam ab collegis arcessitus prop- 11
ter seditiones tribunicias in urbem revertit, audita vox eius in
contione stolida ac prope vecors, qua M. Sextio tribuno plebis
legem agrariam ferenti, simul Bolas quoque ut mitterentur coloni,
laturum se dicenti — dignum enim esse, qui armis cepissent, eo-
rum urbem agrumque Bolanum esse — 'malum quidem militibus
meis' inquit, 'nisi quieverint'. quod auditum non contionem
magis quam mox patres offendit. et tribunus plebis, vir acer nec 12
infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium immo-
dicamque linguam, quam irritando agitandoque in eas impelleret
voces, quae invidiae non ipsi tantum, sed causae atque universo
ordini essent, neminem ex collegio tribunorum militum saepius
quam Postumium in disceptationem trahebat. tum vero secun- 13
dum tam saevum atque inhumanum dictum 'auditis' inquit,
'Quirites, sicut servis malum minantem militibus? tamen haec 14
belua dignior vobis tanto honore videbitur, quam qui vos urbe
agrisque donatos in colonias mittunt, qui sedem senectuti ve-
strae prospiciunt, qui pro vestris commodis adversus tam cru-
deles superbosque adversarios depugnant? incipite deinde mi- 15
rari, cur pauci iam vestram suscipiant causam. quid ut a vobis
sperent? an honores, quos adversariis vestris potius quam po-
puli Romani propugnatoribus datis? ingemuistis modo voce 16
huius audita. quid id refert? iam si suffragium detur, hunc, qui
malum vobis minatur, iis, qui agros sedesque ac fortunas stabi-
lire volunt, praeferetis.'

Perlata haec vox Postumii ad milites multo in castris maio- 50
rem indignationem movit: praedaene interceptorem fraudato-
remque etiam malum minari militibus? itaque cum fremitus 2
aperte esset, et quaestor P. Sestius eadem violentia coerceri pu-
taret seditionem posse, qua mota erat, misso ad vociferantem
quendam militem lictore, cum inde clamor et iurgium oreretur,
saxo ictus turba excedit insuper increpitante, qui vulneraverat, ha- 3
bere quaestorem, quod imperator esset militibus minatus. ad 4
hunc tumultum accitus Postumius asperiora omnia fecit acerbis
quaestionibus, crudelibus suppliciis. postremo, cum modum irae
nullum faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate
iusserat, concursu facto ipse ad interpellantis poenam vecors de
tribunali decurrit. ibi cum summoventes passim lictores centu- 5
rionesque vexarent turbam, eo indignatio erupit, ut tribunus
militum ab exercitu suo lapidibus cooperiretur. quod tam atrox 6
facinus postquam est Romam nuntiatum, tribunis militum de
morte collegae per senatum quaestiones decernentibus tribuni
plebis intercedebant. sed ea contentio ex certamine alio pende- 7

bat, quod cura incesserat patres, ne metu quaestionum plebs ira-
que tribunos militum ex plebe crearet, tendebantque summa ope,
8 ut consules crearentur. cum senatus consultum fieri tribuni ple-
bis non paterentur, iidem intercederent consularibus comitiis, res
51 ad interregnum rediit. victoria deinde penes patres fuit. Q. Fa-
bio Vibulano interrege comitia habente consules creati sunt A.
Cornelius Cossus, *L.* Furius Medullinus.
2 His consulibus principio anni senatus consultum factum est,
ut de quaestione Postumianae caedis tribuni primo quoque tempore
3 ad plebem ferrent, plebesque praeficeret quaestioni, quem vellet.
a plebe consensu populi consulibus negotium mandatur; qui sum-
ma moderatione ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet
ipsos conscisse mortem satis creditum est, transacta re, nequi-
4 vere tamen consequi, ut non aegerrime id plebs ferret: iacere
tam diu irritas actiones, quae de suis commodis ferrentur, cum
interim de sanguine ac supplicio suo latam legem confestim exer-
5 ceri et tantam vim habere. aptissimum tempus fuerat vindicatis
seditionibus delenimentum animis Bolani agri divisionem obici,
quo facto minuissent desiderium agrariae legis, quae possesso
6 per iniuriam agro publico patres pellebat; tunc haec ipsa indi-
gnitas angebat animos: non in retinendis modo publicis agris,
quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse, sed ne vacuum
quidem agrum nuper ex hostibus captum plebi dividere, mox
paucis, ut cetera, futurum praedae.
7 Eodem anno adversus Volscos populantes Hernicorum fines
legiones ductae a Furio consule cum hostem ibi non invenissent,
Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se contulerat,
8 cepere. minus praedae, quam speraverant, fuit, quod Volsci,
postquam spes tuendi exigua erat, sublatis rebus nocte oppidum
reliquerunt; postero die prope desertum capitur. Hernicis ipsum
agerque dono datus.
52 Annum modestia tribunorum quietum excepit tribunus ple-
2 bis L. Icilius Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo consulibus. is
cum principio statim anni, velut pensum nominis familiaeque, se-
3 ditiones agrariis legibus promulgandis cieret, pestilentia coorta,
minacior tamen quam perniciosior, cogitationes hominum a foro
certaminibusque publicis ad domum curamque corporum nutrien-
dorum avertit; minusque eam damnosam fuisse, quam seditio
4 futura fuerit, credunt. defuncta civitate plurimorum morbis,
perpaucis funeribus, pestilentem annum inopia frugum neglecto
cultu agrorum, ut plerumque fit, excepit M. Papirio Atratino,
5 C. Nautio Rutilo consulibus. iam fames quam pestilentia tristior
erat, ni dimissis circa omnes populos legatis, qui Etruscum mare

quique Tiberim accolunt, ad frumentum mercandum annonae foret subventum. superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant 6
Cumasque, legati prohibiti commercio sunt, contra ea benigne ab Siculorum tyrannis adiuti; maximos commeatus summo Etruriae studio Tiberis devexit. solitudinem in civitate aegra experti 7
consules sunt, cum in legationes non plus singulis senatoribus invenientes coacti sunt binos equites adicere. praeterquam ab 8
morbo annonaque nihil eo biennio intestini externive incommodi fuit. at ubi eae sollicitudines discessere, omnia, quibus turbari solita erat civitas, domi discordia, foris bellum exortum.

M. Aemilio, C. Valerio Potito consulibus bellum Aequi para- 53
bant Volscis quamquam non publico consilio capessentibus arma, voluntariis mercede secutis militiam. ad quorum famam 2
hostium — iam enim in Latinum Hernicumque transcenderant agrum — dilectum habentem Valerium consulem M. Menenius tribunus plebis, legis agrariae lator, cum impediret, auxilioque tribuni nemo invitus sacramento diceret, repente nuntiatur arcem 3
Carventanam ab hostibus occupatam esse. ea ignominia accepta 4
cum apud patres invidiae Menenio fuit, tum ceteris tribunis, iam ante praeparatis intercessoribus legis agrariae, praebuit iustiorem causam resistendi collegae. itaque cum res diu ducta per alter- 5
cationem esset, consulibus deos hominesque testantibus, quidquid ab hostibus cladis ignominiaeque aut iam acceptum esset aut immineret, culpam penes Menenium fore, qui dilectum impediret, Menenio contra vociferante, si iniusti domini possessione 6
agri publici cederent, se moram dilectui non facere, decreto interposito novem tribuni sustulerunt certamen pronuntiaveruntque 7
ex collegii sententia C. Valerio consuli se, damnum aliamque coercitionem adversus intercessionem collegae dilectus causa detrectantibus militiam inhibenti, auxilio futuros esse. hoc de- 8
creto consul armatus cum paucis appellantibus tribunum collum torsisset, metu ceteri sacramento dixere. ductus exercitus ad 9
Carventanam arcem, quamquam invisus infestusque consuli erat, impigre primo statum adventu deiectis, qui in praesidio erant, arcem recepit; praedatores ex praesidio per neglegentiam dilapsi occasionem aperuere ad invadendum. praedae ex assiduis po- 10
pulationibus, quod omnia in locum tutum congesta erant, fuit aliquantum. venditum sub hasta consul in aerarium redigere quaestores iussit, tum praedicans participem praedae fore exercitum, cum militiam non abnuisset. auctae inde plebis ac mili- 11
tum in consulem irae. itaque cum ex senatus consulto urbem ovans introiret, alternis inconditi versus militari licentia iactati, quibus consul increpitus, Menenii celebre nomen laudibus fuit, 12

cum ad omnem mentionem tribuni favor circumstantis populi
13 plausuque et assensu cum vocibus militum certaret. plusque ea
res quam prope sollemnis militum lascivia in consulem curae
patribus iniecit; et tamquam haud dubius inter tribunos militum
honos Menenii, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

54 Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. Furius Me-
2 dullinus iterum. non alias aegrius plebs tulit tribunicia comitia
sibi non commissa. eum dolorem quaestoriis comitiis simul
3 ostendit et ulta est tunc primum plebeis quaestoribus creatis, ita
ut in quattuor creandis uni patricio K. Fabio Ambusto relinque-
retur locus, tres plebei Q. Silius, P. Aelius, C. Appius clarissi-
4 marum familiarum iuvenibus praeferrentur. auctores fuisse tam
liberi populo suffragii Icilios accipio, ex familia infestissima pa-
tribus tres in eum annum tribunos plebis creatos, multarum
magnarumque rerum molem avidissimo ad ea populo ostentantes,
5 cum affirmassent nihil se moturos, si ne in quaestoriis quidem
comitiis, quae sola promiscua plebei patribusque reliquisset sena-
tus, satis animi populo esset ad id, quod tam diu vellent et per
6 leges liceret. pro ingenti itaque victoria id fuit plebi, quaestu-
ramque eam non honoris ipsius fine aestimabant, sed patefactus
ad consulatum ac triumphos locus novis hominibus videbatur.
7 patres contra non pro communicatis sed pro amissis honoribus
fremere; negare, si ea ita sint, liberos tollendos esse, qui pulsi
maiorum loco cernentesque alios in possessione dignitatis suae,
salii flaminesque nusquam alio quam ad sacrificandum pro populo
8 sine imperiis ac potestatibus relinquantur. irritatis utriusque
partis animis, cum et spiritus plebs sumpsisset et tres ad popu-
larem causam celeberrimi nominis haberet duces, patres omnia
quaestoriis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cer-
nentes tendere ad consulum comitia, quae nondum promiscua
9 essent; Icilii contra tribunos militum creandos dicere et tandem
aliquando impertiendos plebi honores.

55 Sed nulla erat consularis actio, quam impediendo id, quod
petebant, exprimerent, cum mira opportunitate Volscos et Aequos
praedatum extra fines exisse in agrum Latinum Hernicumque
2 affertur. ad quod bellum ubi ex senatus consulto consules di-
lectum habere occipiunt, obstare tunc enixe tribuni, sibi plebique
3 eam fortunam oblatam memorantes. tres erant et omnes acer-
rimi viri generosique iam, ut inter plebeios. duo singuli singu-
los sibi consules asservandos assidua opera desumunt; uni con-
4 tionibus data nunc retinenda, nunc concienda plebs. nec dilectum
consules, nec comitia, quae petebant, tribuni expediebant. incli-
nante deinde se fortuna ad causam plebis nuntii veniunt arcem

Carventanam dilapsis ad praedam militibus, qui in praesidio
erant, Aequos interfectis paucis custodibus arcis invasisse; alios
recurrentes in arcem, alios palantes in agris caesos. ea adversa 5
civitatis res vires tribuniciae actioni adiecit. nequiquam enim
temptati, ut tum denique desisterent impediendo bello, postquam
non cessere nec publicae tempestati nec suae invidiae, pervin-
cunt, ut senatus consultum fiat de tribunis militum creandis,
certo tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, qui eo anno tribunus 6
plebis esset, neve quis reficeretur in annum tribunus plebis, haud 7
dubie Icilios denotante senatu, quos mercedem seditiosi tribu-
natus petere consulatum insimulabant. tum dilectus haberi bel-
lumque omnium ordinum consensu apparari coeptum. consules 8
ambo profecti sint ad arcem Carventanam, an alter ad comitia
habenda substiterit, incertum diversi auctores faciunt; illa pro
certo habenda, in quibus non dissentiunt, ab arce Carventana,
cum diu nequiquam oppugnata esset, recessum, Verruginem in
Volscis eodem exercitu receptam, populationesque et praedas et
in Aequis et in Volsco agro ingentes factas.

Romae sicut plebis victoria fuit in eo, ut, quae mallent, co- 56
mitia haberent, ita eventu comitiorum patres vicere; namque 2
tribuni militum consulari potestate contra spem omnium tres
patricii creati sunt, C. Iulius Iulus, P. Cornelius Cossus, C. Servi-
lius Ahala. artem adhibitam ferunt a patriciis, cuius eos Icilii 3
tum quoque insimulabant, quod turbam indignorum candida-
torum intermiscendo dignis taedio sordium in quibusdam in-
signium populum a plebeis avertissent.

Volscos deinde et Aequos, seu Carventana arx retenta in 4
spem seu Verrugine amissum praesidium ad iram eum impulisset,
fama affertur summa vi ad bellum coortos; caput rerum Antiates
esse; eorum legatos utriusque gentis populos circumisse castigantes 5
ignaviam, quod abditi intra muros populabundos in agris vagari
Romanos priore anno et opprimi Verruginis praesidium passi
essent. iam non exercitus modo armatos sed colonias etiam in 6
suos fines mitti; nec ipsos modo Romanos sua divisa habere,
sed Ferentinum etiam de se captum Hernicis donasse. ad haec 7
cum inflammarentur animi, ut ad quosque ventum erat, numerus
iuniorum conscribebatur. ita omnium populorum iuventus Antium
contracta; ibi castris positis hostem opperiebantur. quae ubi 8
tumultu maiore etiam, quam res erat, nuntiantur Romam, senatus
extemplo, quod in rebus trepidis ultimum consilium erat, dicta-
torem dici iussit. quam rem aegre passos Iulium Corneliumque 9
ferunt, magnoque certamine animorum rem actam, cum primo- 10
res patrum nequiquam conquesti non esse in auctoritate senatus

tribunos militum postremo etiam tribunos plebi appellarent et
consulibus quoque ab ea potestate vim super tali re inhibitam
11 referrent, tribuni plebi laeti discordia patrum nihil esse in se
iis auxilii dicerent, quibus non civium, non denique hominum
12 numero essent: si quando promiscui honores, communicata
res publica esset, tum se animadversuros, ne qua superbia magi-
13 stratuum irrita senatus consulta essent; interim patricii soluti
legum magistratuumque vi atque verecundia per se potestatem-
que tribuniciam agerent.
57 Haec contentio minime idoneo tempore, cum tantum belli
2 in manibus esset, occupaverat cogitationes hominum, donec, ubi
diu alternis Iulius Corneliusque, cum ad id bellum ipsi satis ido-
nei duces essent, non esse aequum mandatum sibi a populo eripi
3 honorem disseruere, tum Ahala Servilius tribunus militum ta-
cuisse se tam diu ait, non quia incertus sententiae fuerit — quem
enim bonum civem secernere sua a publicis consilia?—, sed quia
maluerit collegas sua sponte cedere auctoritati senatus, quam tri-
4 buniciam potestatem adversus se implorari paterentur. tum quo-
que, si res sineret, libenter se daturum tempus iis fuisse ad recep-
tum nimis pertinacis sententiae; sed cum belli necessitatis non
expectent humana consilia, potiorem sibi collegarum gratia rem
5 publicam fore, et, si maneat in sententia senatus, dictatorem
nocte proxima dicturum, ac, si quis intercedat senatus consulto,
6 auctoritate se fore contentum. quo facto cum haud immeritam
laudem gratiamque apud omnes tulisset, dictatore P. Cornelio
dicto ipse ab eo magister equitum creatus exemplo fuit collegis
se eumque intuentibus, quam gratia atque honos opportuniora
7 interdum non cupientibus essent. bellum haud memorabile fuit.
uno atque eo facili proelio caesi ad Antium hostes; victor exer-
citus depopulatus Volscum agrum; castellum ad lacum Fucinum
vi expugnatum, atque in eo tria milia hominum capta ceteris
8 Volscis intra moenia compulsis nec defendentibus agros. dictator
bello ita gesto, ut tantum non defuisse fortunae videretur, feli-
citate quam gloria maior in urbem rediit magistratuque se ab-
9 dicavit. tribuni militum mentione nulla comitiorum consularium
habita — credo ob iram dictatoris creati — tribunorum militum
10 comitia edixerunt. tum vero gravior cura patribus incessit, quippe
11 cum prodi causam ab suis cernerent. itaque sicut priore anno
per indignissimos ex plebeis candidatos omnium, etiam dignorum,
taedium fecerant, sic tum primoribus patrum splendore gratia-
que ad petendum praeparatis omnia loca obtinuere, ne cui ple-
12 beio aditus esset. quattuor creati sunt, omnes iam functi eo
honore, L. Furius Medullinus, C. Valerius Potitus, Num. Fabius

Vibulanus, C. Servilius Ahala, hic refectus continuato honore
cum ob alias virtutes, tum ob recentem favorem unica moderatione
partum.

Eo anno, quia tempus indutiarum cum Veiente populo ex- 58
ierat, per legatos fetialesque res repeti coeptae. quibus venien-
tibus ad finem legatio Veientium obvia fuit. petiere, ne, prius- 2
quam ipsi senatum Romanum adissent, Veios iretur. ab senatu
impetratum, quia discordia intestina laborarent Veientes, ne res
ab iis repeterentur; tantum afuit, ut ex incommodo alieno sua
occasio peteretur. et in Volscis accepta clades amisso Verrugine 3
praesidio; ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, cum precan-
tibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur, succurri, si
maturatum esset, potuisset, ad id venerit exercitus subsidio mis-
sus, ut ab recenti caede palati ad praedandum hostes opprime-
rentur. tarditatis causa *non* in senatu magis fuit quam tribunis, 4
qui, quia summa vi restari nuntiabatur, parum cogitaverunt
nulla virtute superari humanarum virium modum. fortissimi 5
milites non tamen nec vivi nec post mortem inulti fuere.

Insequenti anno P. et Cn. Corneliis Cossis, Num. Fabio Am- 6
busto, L. Valerio Potito tribunis militum consulari potestate Ve-
iens bellum motum ob superbum responsum Veientis senatus,
qui legatis repetentibus res, ni facesserent propere ex urbe fini- 7
busque, daturos, quod Lars Tolumnius dedisset, responderi ius-
sit. id patres aegre passi decrevere, ut tribuni militum de bello 8
indicendo Veientibus primo quoque die ad populum ferrent. quod 9
ubi primo promulgatum est, fremere iuventus nondum debella-
tum cum Volscis esse; modo duo praesidia occidione occisa * et
cum periculo retineri; nullum annum esse, quo non acie dimice- 10
tur; et tamquam paeniteat laboris, novum bellum cum finitimo
populo et potentissimo parari, qui omnem Etruriam sit conci-
taturus. haec sua sponte agitata insuper tribuni plebis accen- 11
dunt. maximum bellum patribus cum plebe esse dictitant; eam 12
de industria vexandam militia trucidandamque hostibus obici;
eam procul urbe haberi atque ablegari, ne domi per otium memor
libertatis coloniarumque aut agri publici aut suffragii libere fe-
rendi consilia agitet. prensantesque veteranos stipendia cuius- 13
que et vulnera ac cicatrices numerabant, quid iam integri esset
in corpore loci ad nova vulnera accipienda, quid super sanguinis,
quod dari pro re publica posset, rogitantes. haec cum in sermo- 14
nibus contionibusque interdum agitantes avertissent plebem ab
suscipiendo bello, profertur tempus ferendae legis, quam, si
subiecta invidiae esset, antiquari apparebat.

Interim tribunos militum in Volscum agrum ducere exerci- 59

2 tum placuit; Cn. Cornelius unus Romae relictus. tres tribuni,
postquam nullo loco castra Volscorum esse nec commissuros se
3 proelio apparuit, tripertito ad devastandos fines discessere. Va-
lerius Antium petit, Cornelius Ecetras; quacumque incessere, late
populati sunt tecta agrosque, ut distinerent Volscos; Fabius, quod
maxime petebatur, ad Anxur oppugnandum sine ulla populatione
4 accessit. Anxur fuit, quae nunc Tarracinae sunt, urbs prona in
5 paludes. ab ea parte Fabius oppugnationem ostendit. circum-
missae quattuor cohortes cum C. Servilio Ahala cum imminentem
urbi collem cepissent, ex loco altiore, qua nullum erat praesidium,
6 ingenti clamore ac tumultu moenia invasere. ad quem tumul-
tum obstupefacti, qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur,
locum dedere scalas admovendi; plenaque hostium cuncta erant,
et immitis diu caedes pariter fugientium ac resistentium, arma-
7 torum atque inermium fuit. cogebantur itaque victi, quia ceden-
tibus spei nihil erat, pugnam inire, cum pronuntiatum repente,
ne quis praeter armatos violaretur, reliquam omnem multitudi-
8 nem voluntariam exuit armis; quorum ad duo milia et quingenti
vivi capiuntur. a cetera praeda Fabius militem abstinuit, donec
9 collegae venirent, ab illis quoque exercitibus captum Anxur dicti-
tans esse, qui ceteros Volscos a praesidio eius loci avertissent.
10 qui ubi venerunt, oppidum vetere fortuna opulentum tres exerci-
tus diripuere; eaque primum benignitas imperatorum plebem
patribus conciliavit.
11 Additum deinde omnium maxime tempestivo principum in
multitudinem munere, ut ante mentionem ullam plebis tribuno-
rumque decerneret senatus, ut stipendium miles de publico ac-
ciperet, cum ante id tempus de suo quisque functus eo munere
60 esset. nihil acceptum umquam a plebe tanto gaudio traditur.
concursum itaque ad curiam esse prensatasque exeuntium ma-
nus et patres vere appellatos, effectum esse fatentibus, ut nemo
pro tam munifica patria, donec quicquam virium superesset,
2 corpori aut sanguini suo parceret. cum commoditas iuvaret,
rem familiarem saltem acquiescere eo tempore, quo corpus ad-
dictum atque operatum rei publicae esset, tum quod ultro sibi
oblatum esset, non a tribunis plebis umquam agitatum, non suis
sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex gaudium cumu-
3 latioremque gratiam rei. tribuni plebis, communis ordinum lae-
titiae concordiaeque soli expertes, negare tam id laetum * patri-
bus universis nec prosperum fore quam ipsi crederent. consi-
4 lium specie prima melius fuisse quam usu apparitarum. unde
enim eam pecuniam confici posse nisi tributo populo indicto?
ex alieno igitur aliis largitos. neque id, etiamsi ceteri ferant,

passuros eos, quibus iam emerita stipendia essent, meliore con-
dicione alios militare, quam ipsi militassent, et eosdem in sua
stipendia impensas fecisse et in aliorum facere. his vocibus mo- 5
verunt partem plebis. postremo indicto iam tributo edixerunt
etiam tribuni auxilio se futuros, si quis in militare stipendium
tributum non contulisset. patres bene coeptam rem perseveran- 6
ter tueri; conferre ipsi primi, et quia nondum argentum signatum
erat, aes grave plaustris quidam ad aerarium convehentes spe-
ciosam etiam collationem faciebant. cum senatus summa fide 7
ex censu contulisset, primores plebis, nobilium amici, ex compo-
sito conferre incipiunt. quos cum et a patribus collaudari et a 8
militari aetate tamquam bonos cives conspici vulgus hominum
vidit, repente spreto tribunicio auxilio certamen conferendi est
ortum. et lege perlata de indicendo Veientibus bello, exercitum 9
magna ex parte voluntarium novi tribuni militum consulari po-
testate Veios duxere.

Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus, Q. Quinctius 61
Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A. Manlius, L. Furius Medul-
linus tertium, M. Aemilius Mamercus. ab iis primum circum- 2
sessi Vei sunt. sub cuius initium obsidionis cum Etruscorum
concilium ad fanum Voltumnae frequenter habitum esset, parum
constitit, bellone publico gentis universae tuendi Veientes essent.
ea oppugnatio segnior insequenti anno fuit parte tribunorum 3
exercitusque ad Volscum avocata bellum.

Tribunos militum consulari potestate is annus habuit C. 4
Valerium Potitum tertium, M. Sergium Fidenatem, P. Cornelium
Maluginensem, Cn. Cornelium Cossum, K. Fabium Ambustum, Sp.
Nautium Rutilum iterum. cum Volscis inter Ferentinum atque 5
Ecetram signis collatis dimicatum; Romanis secunda fortuna 6
pugnae fuit. Artena inde, Volscorum oppidum, ab tribunis ob-
sideri coepta. inde inter eruptionem temptatam compulso in ur-
bem hoste occasio data est Romanis irrumpendi, praeterque ar-
cem cetera capta; in arcem munitam natura globus armatorum
concessit; infra arcem caesi captique multi mortales. arx deinde 7
obsidebatur; nec aut vi capi poterat, quia pro spatio loci satis
praesidii habebat, aut spem dabat deditionis omni publico fru-
mento, priusquam urbs caperetur, in arcem convecto; taedioque 8
recessum inde foret, ni servus arcem Romanis prodidisset. ab
eo milites per locum arduum accepti cepere; a quibus cum cu-
stodes trucidarentur, cetera multitudo repentino pavore oppressa
in deditionem venit. diruta et arce et urbe Artena reductae le- 9
giones ex Volscis, omnisque vis Romana Veios conversa est.
proditori praeter libertatem duarum familiarum bona in prae- 10

mium data; Servius Romanus vocitatus. sunt qui Artenam Veien-
11 tium, non Volscorum fuisse credant. praebet errorem, quod eiusdem nominis urbs inter Caere atque Veios fuit; sed eam reges Romani delevere, Caeretumque, non Veientium fuerat; altera haec nomine eodem in Volsco agro fuit, cuius excidium est dictum.

Lipsiae typis I. B. Hirschfeldi.

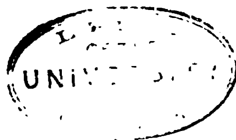
T. LIVI
AB VRBE CONDITA LIBRI.

RECOGNOVIT

H. J. MUELLER.

PARS III

LIBROS V ET VI CONTINENS.

BEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXXXIII.

Typis I. B. Hirschfeldi Lipsiensis.

PRAEFATIO.

V 1, 1 *parta*] HLU; *parata* reliqui codices. — 1, 2 *Iulus*] Sigonius; *tullus* codices. — 1, 7 *auctore*] M; *auctorem* rel. cod. — 3, 2 *Quirites*] editiones veteres (ante Aldum); *qui* V, *qui in* P[1], *quin* P[2], *quis* RL, omisit M. — 3, 4 *fuerunt*] codd.; *inciderunt fuerunt* M. — 3, 6 *quippe*] Buettner; *qui et* codd. — 3, 7 *nisi forte hoc dicitis*] codd.; om. V. — 3, 8 *rei alienis*] Weifsenbornius et Madvigius; *rei cum alienis* codd. — 3, 9 *animi* addidit Woelfflinius. — 4, 1 *quo*] codd.; *quod* V. — 4, 2 *ipsi* VU; *ipse* rel. cod. — 4, 6 *ac re*] V; *ab re* rel. cod. — 5, 4 *stipendium*] V; *eum stipendium* rel. cod. — 5, 5 *utramque*] V; *utrumque* rel. cod. — 5, 7 *brevi* addidit Rostius. — 5, 7 *uno tenore*] V; *uno tempore* rel. cod. — 5, 8 *operae et*] Wodrigius et Ussingius; *opera et* V; *opere et* rel. cod. — 5, 8 *num*] editio Moguntina 1518; *nunc* codd. — 6, 1 *parata*] codd.; *parta* V. — 6, 7 *illum*] codices recentiores; *illud* codd., om. V. — 6, 12 *aequi*] Rhenanus; *qui* codd., om. V. — 7, 7 *ordinis aiunt nunc esse, operam*] Cuper; *ordinis se aiunt nunc esse operamque* codd. — 7, 13 *equis suis merere*] V et Periocha; *equos si merere* M[1], *equos sumere* M[2], *aequos merere* P, *aequus merere* L. — 8, 1 *Manlium*] V; *manilium* rel. cod. — 8, 11 *ne quam*] codd.; *ne* V. — 8, 13 *occupaverant*] cod. rec.; *occupaverunt* codd. — 9, 1 *qui*] V; *qui a* rel. cod. — 10, 1 *Iulo*] Sigonius; *tullo* codd. — 10, 6 *indigniora*] codex Rhenani, H; *indignioraque* rel. cod. — 10, 8 *nunc*] Aldus; *ne* codd. — 10, 10 *nequiit*] ed. Frobeniana 1531; *nequit* codd. — 10, 11 *pugnatum est*] Drakenborchius; *pugnatum esset* M, *pugnatum* rel. cod. — 10, 11 *legis*] Madvigius; *legis tribuniciae* codd. — 11, 2 *quondam*] Hauptius; *quidam* codd. — 11, 2 *tandem*] Weifsenbornius; *tamen* codd. — 11, 2 *tribunos militum* delevit Hauptius. — 11, 2 *expugnasse*] ed. Frob. 1531; *expugnassent* codd. — 11, 6 *accusatores*] Giersius; *accusatorem* codd. — 11, 14 *cum* addidit Madvigius. — 12, 4 *spei*] P et cod. rec.; *rei* rel. cod. — 12, 4 *firmabantur*] Coeterius; *firmantur* codd. — 12, 5 *a* addidit Wesenbergius. — 12, 5 *nec* addidit Aldus. — 12, 10 *Manlius*] Alschefskius; *manilius* codd. — 12, 10 *L. Titinius*] Sigonius; *p. titinius* codd. — 13, 6 *Herculem et Dianam*] Woelfflinius; *et dianam herculem* codd. — 13, 10 *e* addidit A. Perizonius. — 14, 2 *exciebant*] Drakenborchius; *excipiebant* codd. — 15, 11 *sic igitur*] ed. Mog. 1518; *his igitur* codd. — 15, 11 *quando*] Duker et Madvigius; *ut quando* codd. — 16, 1 *L. Iulius Iulus*] Sigonius; *l. iulius silius tullus* M, *l. iulius ut ullus* PF, *l. iulius tullus* R. — 17, 8 *proxime eam partem*] anonymus apud Weifsenbornium (ed. 4); *maxime in ea parte* codd. — 17, 10 *coepere*] Weifsenbornius; *coeptae* codd. — 18, 1 *creat*] Pantagathus; *creant* codd. — 18, 2 *Q. Manlium* addidit Niebuhrius. — 18, 4 *sed*] Madvigius; *sit* vel *siet* codd. — 18, 7 *praecipitavere*] L et cod. rec.; *praecipitauere se* rel. cod. — 19, 1 *Veiisque*] J. F. Gronovius; *ueiosque* codd. — 21, 9 *similia veris*] cod. rec.; *similia ueri* rel. cod. — 21, 10 *in aedem*] cod. rec.; *in aede* rel. cod. — 22, 3 *Veiis*] Madvigius; *a ueis* codd. — 24, 8 *partim plebi partim senatui destinabant habitandos*] Rhenanus; *partim plebs partim sena-*

tus habitando destinabant V, *partem plebi partem senatus destinabant habitandos* (bis *parte* U) rel. cod. — 24, 8 *communis reipublicae*] codd.; *communi re publica* V. — 25, 6 *contineantur*] cod. rec.; *contineatur* rel. cod. — 26, 3 *metuebant*] ed. vet.; *metuerant* codd. — 26, 6 *indidem*] Kernius; *indicem* codd. — 26, 7 *triarii*] Heusinger; *trifariam* codd. — 27, 2 *modo*] Hertzius; *dum modo* codd. — 27, 11 *in curia*] V; *et curia* rel. cod. — 27, 11 *celebrabantur*] codd.; *celebratur* V. — 28, 1 *taciti*] V; *tacite* rel. cod. — 28, 10 *haud*] Madvigius; *et haud* codd. — 29, 5 *vicit*] codd.; *uincit* M. — 31, 4 *perseverantior iis*] Weifsenbornius; *perseuerantius* V, *perseuerantior* rel. cod. — 31, 4 *caedendis*] codd.; *gerendis* P. — 31, 5 *Sappinatibus*] Mommsenius; *sapienatib.* V, *salpinatibus* PL, *scalpinatibus* M; cf. 32, 4. — 31, 5 *superbia inflati*] V; *superbiam elati* ML, *superbia elati* P. — 32, 2 *Vulsinienses*] V (*uolsienses*); *uulsiniensis* rel. cod. — 32, 3 *primo concursu*] V; *concursu primo* rel. cod. — 32, 3 *in fugam versa*] V; *in fugam* rel. cod. — 32, 4 *Sappinates*] ML; *salppinates* P^1, *salpinates* P^2, *sa. pinates* V; cf. 31, 5. — 32, 8 *tribulibus et clientibus*] Harl. 1; *tribūlibus eo clientibus* M, *tribulibus clientibus* P, *tribulib . . . . .* | *entib.* V. — 33, 3 *et invexisse*] codd.; *ut inuasisse* M, cod. Rhen. — 33, 3 *ipse fuerat*] V; *is fuerat ipse* rel. cod. — 34, 7 *Salluvium*] ed. vet.; *salyum* L, *saluum* rel. cod. — 34, 8 *patientibus Salluvtis*] Valesius et Weifsenbornius; *patentibus siluis* codd. — 34, 8 *Taurinos saltus vallemque Duriae*] Madvigius; *taurinos saltusque iuriae* Harl. 1, *taurinos saltusque iuliae* M, *taurinos saltusque iuliae alti* P. — 34, 9 *cognominem*] J. F. Gronovius; *cognomine* codd. — 35, 1 *Cenomanorum*] Glareanus; *germanorum* codd. — 35, 2 *Salluviique*] Madvigius; *salluuii qui* codd. — 35, 2 *prope*] codd.; *prote* M^1, *protē* M^2. — 36, 10 *si* addidit Madvigius. — 36, 12 *Cornelius*] Sigonius; *seruilius* codd. — 38, 5 *omnium*] J. F. Gronovius; *hominum* codd. — 39, 4 *crederet*] ed. vet.; *crederent* codd. — 39, 6 *adventu*] VM^2; *aduentus* PLM^1. — 39, 7 *invasuros*] V; *se inuasuros* rel. cod. — 39, 11 *flaminem sacerdotesque Vestales*] codd.; *flaminem sacerdotesque et uestales* V. — 39, 11 *deorum*] V; *eorum* rel. cod. — 40, 3 *humani superesset mali*] Finkhius; *humanis superesset malis* codd. — 40, 5 *petiit*] ed. vet.; *petit* codd. — 40, 6 *sequentes*] Madvigius; *exsequentes* vel *exequentes* codd. — 40, 8 *ferunt*] ed. vet.; *feruntur* codd. — 40, 9 *de plebe*] V; *de plebe romana* rel. cod. — 40, 9 *avehens*] Madvigius; *habens* codd., *uehens* Val. Max. 1, 1, 10. — 40, 10 *religiosum*] V; *inreligiosum* rel. cod. — 40, 10 *publicas*] Vaassenius; *publicos* codd. — 41, 1 *regressi . . expectabant*] V; *regressa . . expectabat* rel. cod. — 41, 2 *ac virtutis*] V; *aut uirtutis* rel. cod. — 41, 2 *eburneis*] U; *eburnis* rel. cod. — 41, 3 *Folio*] V; *filio* M^1, *flauio* M^2, *fabio* PL. — 41, 4 *arcemque solam*] VRDL; *arcemque totam solam* M, *arcem totamque solam* PFU. — 42, 3 *consipere*] Lipsius; *concipere* codd. — 42, 6 *inquieta*] J. F. Gronovius; *inquietam* codd. — 43, 4 *eos ipsos*] V; *ipsos* rel. cod. — 44, 1 *eguit*] Walker; . . . | *it* V, *egit* rel. cod. — 44, 3 *tantis*] VR^2; *tantis pristinis* PFU; *tantis pro latinis* $M^1R^1D^1L$, *tantis prolatis* M^2D^2. — 44, 7 *Galliam fieri*] codd.; *a gallis fieri* V. — 44, 7 *frequentesque*] V; *frequentes* rel. cod. — 45, 1 *primo*] V; *primae* MP, *prima* L. — 45, 3 *cubilibus*] codd.; *e cubilibus* M. — 45, 7 [*compressi*] V (*conpressi*); *conpressique* rel. cod. — 46, 2 *cinctu*] V; *cinctus* rel. cod. — 46, 9 *custodia*] U; *custodiam* P, *custodiae* rel. cod. — 46, 10 *degressus*] Sigonius; *digressus* codd. — 47, 6 *turbatis*] Madvigius; *in turbatis* codd. — 47, 9 *Q.*] Sigonius; *p.* codd. — 48, 5 *adducere*] unus cod. rec.; *abducere* codd. — 48, 8 *Q.*] Sigonius; *p.* codd. — 48, 9 *victis*]

Duker et Freudenbergius; *uictis esse* codd. — 50, 2 *quoad ea*] Mommsenius; *quod ea* codd. — 50, 2 *hostis possedisset*] *hostes possedisset* MPR, *hostis possedissent* V. — 50, 5 *Nova via Aio Locutio*] Sigonius; *noua uia uia aut alio loco* V, *noua ia* (*iam* P) *locutio* M¹P, *innouat in locutio* L, *innouari locutio* M². — 50, 6 *quo*] V; *in quae* rel. cod. — 50, 7 *additus*] codd.; *additur* M. — 51, 1 *millies senati consulto*] Mackenzieus; *millesics* M, *millesic* P, *mille sic* L, *mile senatus consulti* V. — 51, 3 *tenuerint et habitaverint*] V; *tenuerint habitauerint* rel. cod. — 51, 5 *prospera*] V; *prospere* rel. cod. — 51, 9 *terra*] J. F. Gronovius; *terrae* codd. — 52, 1 *momenta*] Glareanus; *monimenta* vel *monumenta* codd. — 52, 3 *ei* hoc loco addidit Drakenborchius. — 52, 8 *Laviniique*] J. F. Gronovius; *lauinioque* codd. — 52, 11 *Aio Locutio*] Sigonius; *apatulocutio* V, *allocutio* L, *locutio* M¹P, *locatum* M². — 52, 12 *sed ab*] V; *si ab* rel. cod. — 53, 1 *at enim apparet quidem pollui omnia nec ullis piaculis expiari posse, sed res*] Weiſsenbornius et Madvigius; *at enim apparet quidem . . . . nia nec ullis piaculis expiari posse sed res* V, *sed res* rel. cod. — 53, 5 *Romani*] Madvigius; *quam romani* codd. — 53, 9 *atque* addidit Wesenbergius. — 54, 3 *meaeque*] H. J. Mueller; *quam meae* codd. — 54, 4 *regionem . . mediam*] Madvigius; *regionum . . medium* codd. — 54, 6 *expertis * * alia*] Weiſsenbornius; *expertis latos alia* codd. — 55, 1 *movisse*] V; *mouisse eos* rel. cod.

VI 1, 6 *legatus* delevit Cobetus. — 1, 8 *et post*] codd.; *post* V. — 1, 8 *iterum* delevit Baumgarten-Crusius. — 1, 9 *consuluere*] codd.; *consulunt* V. — 1, 10 *edita etiam*] codd.; *etiam edita* V. — 2, 3 *defectionis*] V (*adedefectionis*); *defectioni* rel. cod. — 2, 6 *verba sua*] codd.; *sua verba* V. — 2, 8 *Mecium*] VP; *mestium* M, *metium* D. — 2, 11 *militibus munitum*] V; om. rel. cod. — 3, 5 *moenia*] codd.; om. V. — 3, 8 *inermi*] codd.; *inermib.* V. — 3, 9 *spe ultima*] codd.; *ultima spe* V. — 4, 5 *aspernantium*] codd.; *contemnentium* V. — 4, 6 *crescere tum*] MP; *cresceret cum* V, *crescere cum* L. — 4, 7 *exitu anni*] codd.; *anni exitu* V. — 4, 7 *L. Iulius Iulus*] *l. iulius* VM, *iulius l.* P, *iulius tullus* L. — 4, 7 *Ser.*] ed. Mog. 1518; *seruilius* VMP. — 4, 8 *relinqueretur*] V; *relinquerent* rel. cod. — 5, 3 *a* om. MP. — 5, 3 *habuerint*] Madvigius; *habuerunt* codd. — 5, 5 *moverunt*] Madvigius; *moueunt* M¹, *mouerant* M², *mouerat* P. — 5, 7 *C. Cornelium, C. Sergium*] Sigonius; *cn. sergium* MP. — 5, 7 *L. Menenium*] Sigonius; *licinium menenium* MP. — 6, 4 *suam misisse*] codd.; *summisisse* L. — 6, 7 *animo*] Woelfflinius; *id animo* V, *in animo* rel. cod. — 6, 8 *dictatorem* delevit Madvigius. — 6, 8 *honorato*] V; *honoratum* rel. cod. — 6, 9 *secum ipsum*] codd.; *ipsum secum* V. — 6, 13 *ad urbem*] V; *in urbe* rel. cod. — 6, 14 *alia belli*] V; *belli alia* P, *belli atia* ML. — 7, 1 *vim* addidit Alanus. — 7, 2 *restitantes*] J. F. Gronovius; *resistentes* codd. — 7, 5 *enim*] codd.; om. M. — 8, 7 *fugam impediebat*] ed. vet.; *fuga inpediebat* codd., *fuga inpediebatur* R. — 9, 6 *in Volscos*] A. Perizonius; *in uolscis* codd. — 9, 9 *non tam a*] Heerwagenius; *montana* M, *non tanta* rel. cod. — 10, 1 *eo*] J. F. Gronovius; *in eo* codd. — 10, 8 *iis*] *his* codd. — 11, 1 *C. Sergio iterum* addidit Glareanus. — 11, 5 *in spem*] P; *spem* rel. cod. — 11, 7 *primus*] Tan. Faber; *primum* codd. — 11, 8 *fidem*] Sigonius; *idem* codd. — 12, 1 *inductum*] F²U; *induci indictum* M, *indictum* PF¹RD. — 12, 6 *conveniat*] codd.; *conueniant* M. — 12, 8 *vatesque*] cod. Rhen. et cod. rec.; *uatesue* rel. cod. — 12, 10 *T.*] codd.; om. M. — 12, 10 *tene at*] Wesenbergius; *teneas* codd. — 13, 3 *cernebat*] codd.; *credebat alibi cernebat* MVorm. — 13, 4 *instare*] ed. Frob. 1531; *stare* codd. — 13, 7 *omnium*]

Siesbyeus; *hominum* codd. — 14, 2 *intuenti*] J. F. Gronovius; *intuenda* codd. — 14, 9 *commodioris*] Aldus; *commotioris* codd. — 14, 11 *cum* om. Lov. 5. — 15, 10 *reliquam*] Madvigius; *aliquam* codd. — 17, 3 *viros*] Krallertus; *suos* codd. — 17, 5 *Capitolino* delevit Kiehlius. — 17, 6 *eo quod*] H. J. Mueller; *id quod* codd.; cf. 6, 35, 4. — 18, 1 *exitum*] Madvigius; *exitu* codd. — 18, 1 *Ser. Cornelius*] Sigonius; *sergius cornelius* codd. — 18, 3 *iam*] J. F. Gronovius; *iam in* M, *in* rel. cod. — 18, 6 *quoteni*[Madvigius; *quot enim* codd. — 18, 12 *tamen*] codd.; om. M. — 18, 12 *iam*] J. F. Gronovius; *etiam* codd. — 19, 1 *libertati*] ed. Frob. 1531; *libertatis* codd. — 19, 2 *vociferantur*] MPFU; *uociferatur* RD. — 19, 4 *ei*] H. J. Mueller; *et* codd. — 19, 5 *Publilius*] Glareanus; *publius* codd. — 20, 8 *produxit* delevit Rhenanus. — 20, 8 *nominatim*] Madvigius; *nominatum* codd. — 21, 7 *ni*] MLH; *nisi* rel. cod. — 21, 8 *senatu*] ed. Frob. 1531; *senatum* codd. — 22, 1 *Papirii*] ed. Frob. 1531; *papirius* codd. — 22, 1 *tribunis* delevit Muretus (om. cod. rec.). — 22, 9 *confiderent*] M; *confideret* rel. cod. — 23, 6 *instruendis*] J. F. Gronovius; *instruentem* codd. — 23, 7 *esse*] codd.; *esset* M. — 23, 11 *eam*] Tan. Faber; *etiam* codd. — 23, 12 *eventum*] unus cod. rec.; *euentu* codd. — 24, 5 *subiectus*] R[1]D; *sublatus subiectus* M, *sublatus* PFUR[2]. — 24, 9 *temeritati*] cod. rec.; *temeritatis* rel. cod. — 24, 10 *fluctuante acie*] Heerwagenius; *fluctuantem aciem* codd., *fluctuantem acie* M[1]. — 25, 7 *itineri*] editio Mediolanensis 1505; *itineris* codd. — 27, 3 *invidiosius*] Duker; *inuidiae eius* codd. — 27, 5 *tertios*] codd.; *tertio* M. — 27, 7 *fine*] Aldus; *finem* codd. — 27, 10 *in* addidit Strothius. — 27, 10 *Gabino*] J. Gronovius; *sabino* codd. — 28, 1 *creatum*] Kraffertus; *certum* codd. — 28, 2 *acto*] cod. rec.; *facto* rel. cod. — 28, 4 *Romani*] codd.; om. P[1]. — 28, 8 *dedecoris*] MRD; *cladis dedecoris* PFU. — 30, 3 *sine sorte, sine conparatione* delevit Grunauer. — 30, 8 *fuit*] ed. Frob. 1535; *fuisset* codd., *fuit seti* Harl. 1. — 30, 9 *anno Setiam*] Sigonius; *annos etiam* codd., *anno etiam* corr. ex *annos etiam* P. — 31, 4 *debellatum*] Weifsenbornius; *bellatum* codd. — 31, 4 *diceretur*] Madvigius; *diceret* codd. — 31, 5 *in* addidit Madvigius. — 31, 6 *hostis obvius fuit*] MD; *hostis fuit obuius* PFU, *obuius hostis fuit* R. — 32, 6 *certam*] Madvigius; *claram* codd. — 33, 8 *Tusculi* delevit Madvigius. — 33, 11 *excipit*] Alschefskius; *excipitur* codd. — 34, 1 *tantum*] Madvigius; *tanto* codd. — 35, 1 *plebes*] codd.; *plebis* M. — 35, 4 *pensionibus*] Cuiacius; *portionibus* codd. — 35, 9 *quam*] cod. rec.; *qua* rel. cod. — 36, 12 *potius quam sorte*] cod. rec.; *ni potius quam sortem* rel. cod. — 37, 2 *plebes*] cod. rec.; *plebi* rel. cod. — 37, 3 *ipsa*] ed. vet.; *ipsam* codd. — 37, 6 *quid*] Douiatius; *qui* codd. — 37, 8 *post*] ed. Frob. 1535; *potest post* codd. — 38, 3 *ad summum*] H. J. Mueller; *ad* in codicibus ante *civem* positum est. — 39, 6 *acie*] J. F. Gronovius; *aciem* codd. — 39, 11 *ferri*] Modius; *ferre* codd. — 40, 11 *Sextium*] MP[2]; *sextilium* P[1]. — 40, 14 *spectabitis*] Ascensius; *exspectabitis* codd. — 40, 16 *rogat*] codd.; *qui rogat* P. — 40, 17 *consule*] Madvigius; *consulem* codd. — 41, 3 *erit*] Wesenbergius; *sit* codd. — 41, 4 *at enim*] Madvigius; *etenim* codd. — 41, 6 *privati*] Creverius; *priuatim* codd. — 41, 8 *esse .. pascantur*] Madvigius; *est .. pascentur* codd. — 42, 8 *fuga se*] codd.; *fugace* M. — 42, 8 *sese* delevit Creverius. — 42, 10 *ne is*] ed. Frob. 1531; *in his* codd. — 42, 11 *tandem*] A. Perizonius; *tamen* codd. — 42, 12 *fore*] Madvigius; *causa libenter facturos fore* codd. — 42, 13 *facturos*] Rostius; *acturos* codd.

T. LIVI
AB VRBE CONDITA LIBRI V PERIOCHA.

In obsidione Veiorum hibernacula militibus facta sunt. ea res cum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit querentium non dari plebi nec per hiemem militiae requiem. equites tum primum equis suis merere coeperunt. cum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, ex hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Veios cepit, simulacrum *Iunonis* Romam transtulit, decimam praedae Delphos Apollini misit. idem tribunus militum cum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit statimque deditione facta Faliscorum victoriam iustitia consecutus est. cum alter ex censoribus C. Iulius decessisset, in locum eius M. Cornelius suffectus est. nec id postea factum est, quoniam eo lustro a Gallis Roma capta est. Furius Camillus, cum ei dies a L. Apuleio tribuno plebis dicta esset, in exilium abiit. cum Galli Senones Clusium obsiderent, et legati a senatu missi ad conponendam inter eos et Clusinos pacem pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum *stetissent*, hoc facto eorum concitati Senones urbem infesto exercitu petierunt fusisque ad Aliam Romanis cepere urbem praeter Capitolium, quo se iuventus contulerat; maiores natu cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis aedium sedentes occiderunt. et cum per aversam partem Capitolii iam in summum evasissent, proditi clangore anserum M. Manlii praecipue opera deiecti sunt. coactis deinde propter famem Romanis *eo* descendere, ut mille pondo auri darent et hoc pretio finem obsidionis emerent, Furius Camillus, dictator absens creatus, inter ipsum conloquium, quo de pacis condicionibus agebatur, cum exercitu venit et Gallos post sextum mensem urbe expulit ceciditque. [dictum est ad Veios migrandum esse propter incensam et dirutam urbem, quod consilium Camillo auctore discussum est. movit populum vocis quoque omen ex centurione auditae, qui, cum in forum venisset, manipularibus suis dixerat: 'sta miles; hic optime manebimus.' aedes Iovi Capitolino facta est, quod ante urbem captam vox audita erat adventare Gallos.]

Ab editione

Ottonis Jahnii (Lipsiae MDCCCLIII) discrepant haec:

15. *stetissent* addiderunt cod. rec.; *viderentur* add. Thouret coll. Oros. 2, 19. — 25—30 *dictum* . . *Gallos* spuria esse intellexit Woelfflinius.

T. LIVI
AB VRBE CONDITA LIBRI VI PERIOCHA.

Res adversus Vulscos et Aequos et Praenestinos prospere gestas continet. quattuor tribus adiectae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, cum obstrictos aere alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine adfectati regni damnatus de saxo deiectus est; in cuius notam senatus consultum factum est, ne cui de Manlia gente Marco nomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgaverunt, ut consules ex plebe fierent, qui ex patribus creabantur, eamque cum magna contentione repugnantibus patribus, cum iidem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt; et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. lata est et altera lex, ne cui plus quingentis iugeribus agri liceret possidere.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER V.

Pace alibi parta Romani Veiique in armis erant tanta ira 1
odioque, ut victis finem adesse appareret. comitia utriusque populi longe diversa ratione facta sunt. Romani auxere tribuno- 2
rum militum consulari potestate numerum; octo, quot numquam antea, creati: M. Aemilius Mamercus iterum, L. Valerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus, M. Quinctilius Varus, L. Iulius Iulus, M. Postumius, M. Furius Camillus, M. Postumius Albinus.
Veientes contra taedio annuae ambitionis, quae interdum discor- 3
diarum causa erat, regem creavere. offendit ea res populorum
Etruriae animos non maiore odio regni quam ipsius regis. gra- 4
vis iam is antea genti fuerat opibus superbiaque, quia sollemnia
ludorum, quos intermitti nefas est, violenter diremisset, cum ob 5
iram repulsae, quod suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus esset, artifices, quorum magna pars ipsius servi
erant, ex medio ludicro repente abduxit. gens itaque ante omnes 6
alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium Veientibus negandum, donec sub rege essent, de-
crevit. cuius decreti suppressa fama est Veiis propter metum re- 7
gis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis eum
principe, non vani sermonis auctore habebat. Romanis etsi 8
quietae res ex Etruria nuntiabantur, tamen, quia omnibus con-
ciliis eam rem agitari afferebatur, ita muniebant, ut ancipitia 9
munimenta essent, alia in urbem et contra oppidanorum eruptiones versa, aliis frons in Etruriam spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.

Cum spes maior imperatoribus Romanis in obsidione quam 2
in oppugnatione esset, hibernacula etiam, res nova militi Romano, aedificari coepta, consiliumque erat hiemando continuare
bellum. quod postquam tribunis plebis iam diu nullam novandi 2
res causam invenientibus Romam est allatum, in contionem pro-
siliunt, sollicitant plebis animos hoc illud esse dictitantes, quod 3
aera militibus sint constituta; nec se fefellisse id donum inimi-

4 corum veneno illitum fore. venisse libertatem plebis; remo-
tam in perpetuum et ablegatam ab urbe et ab re publica iuven-
tutem iam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere ac domos
5 ac res invisere suas. quam putarent continuatae militiae causam
esse? nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid per fre-
quentiam iuvenum eorum, in quibus vires omnes plebis essent,
6 agi de commodis eorum posset. vexari praeterea et subigi multo
acrius quam Veientes; quippe illos hiemem sub tectis suis agere
7 egregiis muris situque naturali urbem tutantes, militem Roma-
num in opere ac labore, nivibus pruinisque obrutum, sub pelli-
bus durare ne hiemis quidem spatio, quae omnium bellorum
8 terra marique sit quies, arma deponentem. hoc neque reges
neque ante tribuniciam potestatem creatam superbos illos con-
sules neque triste dictatoris imperium neque importunos de-
cemviros iniunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent,
9 quod tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent. quid-
nam illi consules dictatoresve facturi essent, qui proconsularem
imaginem tam saevam ac trucem fecerint? sed id accidere haud
immerito. non fuisse ne in octo quidem tribunis militum locum
10 ulli plebeio. antea trina loca cum contentione summa patricios
explere solitos, nunc iam octoiuges ad imperia obtinenda ire, et
11 ne in turba quidem haerere plebeium quemquam, qui, si nihil
aliud, admoneat collegas liberos et civis eorum, non servos mili-
12 tare, quos hieme saltem in domos ac tecta reduci oporteat et
aliquo tempore anni parentes liberosque ac coniuges invisere et
13 usurpare libertatem et creare magistratus. haec taliaque voci-
ferantes adversarium haud imparem nacti sunt Ap. Claudium re-
lictum a collegis ad tribunicias seditiones comprimendas, virum
14 imbutum iam ab iuventa certaminibus plebeiis, quem auctorem
aliquot annis ante fuisse memoratum est per collegarum inter-
cessionem tribuniciae potestatis dissolvendae.

3 Is tum iam non promptus ingenio tantum sed usu etiam
2 exercitatus talem orationem habuit: 'si umquam dubitatum est,
Quirites, utrum tribuni plebis vestra an sua causa seditionum
semper auctores fuerint, id ego hoc anno desisse dubitari cer-
3 tum habeo; et cum laetor tandem longi erroris vobis finem fac-
tum esse, tum, quod secundis potissimum vestris rebus hic er-
ror est sublatus, et vobis et propter vos rei publicae gratulor.
4 an est quisquam, qui dubitet nullis iniuriis vestris, si quae forte
aliquando fuerunt, umquam aeque quam munere patrum in
plebem, cum aera militantibus constituta sunt, tribunos plebis
5 offensos ac concitatos esse? quid illos aliud aut tum timuisse
creditis aut hodie turbare velle nisi concordiam ordinum, quam

dissolvendae maxime tribuniciae potestatis rentur esse? sic her- 6
cule tamquam artifices improbi opus quaerunt; quippe semper
aegri aliquid esse in re publica volunt, ut sit, ad cuius curationem
a vobis adhibeantur. utrum enim defenditis an impugnatis ple-
bem? utrum militantium adversarii estis an causam agitis? nisi 7
forte hoc dicitis: 'quidquid patres faciunt displicet, sive illud pro
plebe sive contra plebem est,' et quem ad modum cum servis 8
suis vetant domini quicquam rei alienis hominibus esse pariter-
que in iis beneficio ac maleficio abstineri aequum censent, sic vos
interdicitis patribus commercio plebis, ne nos comitate ac muni-
ficentia nostra provocemus plebem, nec plebs nobis dicto audiens
atque oboediens sit. quanto tandem, si quicquam in vobis non 9
dico civilis, sed humani *animi* esset, favere vos magis et, quantum
in vobis esset, indulgere potius comitati patrum atque obsequio
plebis oportuit? quae si perpetua concordia sit, quis non spon- 10
dere ausit maximum hoc imperium inter finitimos brevi futurum
esse? atque ego, quam hoc consilium collegarum meorum, quo 4
abducere infecta re a Veiis exercitum noluerunt, non utile solum
sed etiam necessarium fuerit, postea disseram; nunc de ipsa con-
dicione dicere militantium libet. quam orationem non apud vos 2
solum, sed etiam in castris si habeatur, ipso exercitu disceptante
aequam arbitror videri posse, in qua, si mihi ipsi nihil, quod di-
cerem, in mentem venire posset, adversariorum certe orationibus
contentus essem. negabant nuper danda esse aera militibus, 3
quia numquam data essent. quonam modo igitur nunc indignari
possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi sit, eis laborem
etiam novum pro portione iniungi? nusquam nec opera sine 4
emolumento nec emolumentum ferme sine impensa opera est.
labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam inter se
naturali sunt iuncta. moleste antea ferebat miles se suo sump- 5
tu operam rei publicae praebere; gaudebat idem partem anni
se agrum suum colere, quaerere, unde domi militiaeque se ac
suos tueri posset; gaudet nunc fructui sibi rem publicam esse et 6
laetus stipendium accipit. aequo igitur animo patiatur se ab
domo ac re familiari, cui gravis impensa non est, paulo diutius
abesse. an, si ad calculos eum res publica vocet, non merito di- 7
cat: 'annua aera habes, annuam operam ede. an tu aequum cen-
ses militia semestri solidum te stipendium accipere?' invitus 8
in hac parte orationis, Quirites, moror; sic enim agere debent,
qui mercennario milite utuntur; nos tamquam cum civibus agere
volumus agique tamquam cum patria nobiscum aequum cense-
mus. aut non suscipi bellum oportuit aut geri pro dignitate po- 9
puli Romani et perfici quam primum oportet. perficietur autem, 10

si urgemus obsessos, si non ante abscedimus, quam spei nostrae
finem captis Veiis imposuerimus. si hercules nulla alia causa,
11 ipsa indignitas perseverantiam imponere debuit. decem quondam
annos urbs oppugnata est ob unam mulierem ab universa Grae-
12 cia quam procul ab domo? quot terras quot maria distans? nos
intra vicesimum lapidem in conspectu prope urbis nostrae an-
nuam oppugnationem perferre piget. scilicet quia levis causa
belli est, nec satis quicquam iusti doloris est, quod nos ad perse-
13 verandum stimulet. septies rebellarunt, in pace numquam fida
fuerunt, agros nostros millies depopulati sunt, Fidenates defi-
14 cere a nobis coegerunt, colonos nostros ibi interfecerunt, aucto-
res fuere contra ius caedis impiae legatorum nostrorum, Etruriam
omnem adversus nos concitare voluerunt hodieque id moliun-
tur, res repetentes legatos nostros haud procul afuit quin viola-
5 rent. cum his molliter et per dilationes bellum geri oportet?
si nos tam iustum odium nihil movet, ne illa quidem, oro vos,
2 movent? operibus ingentibus saepta urbs est, quibus intra muros
coercetur hostis; agrum non coluit, et culta evastata sunt bello;
3 si reducimus exercitum, quis est, qui dubitet illos non a cupidi-
tate solum ulciscendi sed etiam necessitate imposita ex alieno
praedandi, cum sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non
differimus igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros acci-
4 pimus. quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus
boni tribuni plebis stipendium extorquere voluerunt, nunc
5 consultum repente volunt, quale est? vallum fossamque, ingen-
tis utramque rem operis, per tantum spatii duxerunt; castella
primo pauca, postea exercitu aucto creberrima fecerunt; muni-
tiones non in urbem modo sed in Etruriam etiam spectantes, si
6 qua inde auxilia veniant, opposuere; quid turres, quid vineas
testudinesque et alium oppugnandarum urbium apparatum lo-
quar? cum tantum laboris exhaustum sit et ad finem iam operis
tandem perventum, relinquendane haec censetis, ut ad aestatem
7 rursus novus de integro his instituendis exsudetur labor? quanto
est minus opera tueri facta et instare ac perseverare defungique
cura *brevi*? brevis enim profecto res est, si uno tenore peragitur,
nec ipsi per intermissiones has intervallaque lentiorem spem no-
8 stram facimus. loquor de operae et de temporis iactura; quid?
periculi, quod differendo bello adimus, num oblivisci nos haec
tam crebra Etruriae concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur?
9 ut nunc res se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros; quan-
tum in illis est, capere Veios licet. quis est, qui spondeat eun-
10 dem, si differtur bellum, animum postea fore, cum, si laxamen-
tum dederis, maior frequentiorque legatio itura sit, cum id, quod

nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis, mutari spatio interposito
possit vel consensu civitatis, ut eo reconcilient Etruriae animos,
vel ipsius voluntate regis, qui obstare regnum suum saluti civium
nolit? videte, quot res, quam inutiles sequantur illam viam con- 11
silii, iactura operum tanto labore factorum, vastatio imminens
finium nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum.
haec sunt, tribuni, consilia vestra, non hercule dissimilia ac si 12
quis aegro, qui curari se fortiter passus extemplo convalescere
possit, cibi gratia praesentis aut potionis longinquum et forsitan
insanabilem morbum efficiat. si, me dius fidius, ad hoc bellum 6
nihil pertineret, ad disciplinam certe militiae plurimum inter-
erat insuescere militem nostrum non solum parata victoria frui,
sed, si etiam res lentior sit, pati taedium et quamvis serae 2
spei exitum exspectare et, si non sit aestate perfectum bellum,
hiemem opperiri nec, sicut aestivas aves, statim auctumno tecta
ac recessum circumspicere. obsecro vos, venandi studium ac 3
voluptas homines per nives ac pruinas in montes silvasque ra-
pit; belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus, quam
vel lusus ac voluptas elicere solet? adeone effeminata corpora 4
militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos, ut hie-
mem unam durare in castris, abesse ab domo non possint? ut
tamquam navale bellum tempestatibus captandis et observando
tempore anni gerant, non aestus, non frigora pati possint?
erubescant profecto, si quis eis haec obiciat, contendantque et 5
animis et corporibus suis virilem patientiam inesse, et se iuxta
hieme atque aestate bella gerere posse nec se patrocinium
mollitiae inertiaeque mandasse tribunis et meminisse hanc ip-
sam potestatem non in umbra nec in tectis maiores suos
creasse. haec virtute militum vestrorum, haec Romano nomine 6
sunt digna, non Veios tantum nec hoc bellum intueri, quod
instat, sed famam et ad alia bella et ad ceteros populos in po-
sterum quaerere. an mediocre discrimen opinionis secuturum 7
ex hac re putatis, utrum tandem finitimi populum Romanum
eum esse putent, cuius si qua urbs primum illum brevissimi
temporis sustinuerit impetum, nihil deinde timeat, an hic sit ter- 8
ror nominis nostri, ut exercitum Romanum non taedium longin-
quae oppugnationis, non vis hiemis ab urbe circumsessa semel
amovere possit, nec finem ullum alium belli quam victoriam no-
verit nec impetu potius bella quam perseverantia gerat? quae 9
in omni quidem genere militiae, maxime tamen in obsidendis ur-
bibus necessaria est, quarum plerasque munitionibus ac naturali
situ inexpugnabiles fame sitique tempus ipsum vincit atque ex-
pugnat, sicut Veios expugnabit, nisi auxilio hostibus tribuni ple- 10

bis fuerint, et Romae invenerint praesidia Veientes, quae nequi-
11 quam in Etruria quaerunt. an est quicquam, quod Veientibus
optatum aeque contingere possit, quam ut seditionibus primum
12 urbs Romana, deinde velut ex contagione castra impleantur? at
hercule apud hostes tanta modestia est, ut non obsidionis taedio,
non denique regni quicquam apud eos novatum sit, non negata
13 auxilia ab Etruscis irritaverint animos. morietur enim extemplo,
quicumque erit seditionis auctor, nec cuiquam dicere ea licebit,
14 quae apud vos impune dicuntur. fustuarium meretur, qui signa
relinquit aut praesidio decedit, auctores signa relinquendi et de-
serendi castra non uni aut alteri militi, sed universis exercitibus
15 palam in contione audiuntur; adeo quidquid tribunus plebi lo-
quitur, etsi prodendae patriae dissolvendaeque rei publicae est,
assuestis *ae*qui audire et dulcedine potestatis eius capti quaelibet
16 sub ea scelera latere sinitis. reliquum est, ut, quae hic vociferan-
tur, eadem in castris et apud milites agant et exercitus corrum-
17 pant ducibusque parere non patiantur, quoniam ea demum Ro-
mae libertas est, non senatum, non magistratus, non leges, non
mores maiorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri
militiae.'

7 Par iam etiam in contionibus erat Appius tribunis plebis,
cum subito, unde minime quis crederet, accepta calamitas apud
Veios et superiorem Appium in causa et concordia ordinum
2 maiorem ardorem ad obsidendos pertinacius Veios fecit. nam
cum agger promotus ad urbem vineaeque tantum non iam iniunc-
tae moenibus essent, dum opera interdiu fiunt intentius quam
nocte custodiuntur, patefacta repente porta ingens multitudo
3 facibus maxime armata ignes coniecit, horaeque momento simul
aggerem ac vineas, tam longi temporis opus, incendium hausit;
multique ibi mortales nequiquam opem ferentes ferro ignique
4 absumpti sunt. quod, ubi Romam est nuntiatum, maestitiam om-
nibus, senatui curam metumque iniecit, ne tum vero sustineri nec
in urbe seditio nec in castris posset, et tribuni plebis velut ab se
5 victae rei publicae insultarent, cum repente, quibus census eque-
ster erat, equi publici non erant assignati, concilio prius inter
sese habito senatum adeunt factaque dicendi potestate equis se
6 suis stipendia facturos promittunt. quibus cum amplissimis ver-
bis gratiae ab senatu actae essent, famaque ea forum atque ur-
7 bem pervasisset, subito ad curiam concursus fit plebis; pedestris
ordinis aiunt nunc esse, operam rei publicae extra ordinem
polliceri, seu Veios seu quo alio ducere velint. si Veios ducti sint,
negant se inde prius quam capta urbe hostium redituros esse.
8 tum vero iam superfundenti se laetitiae vix temperatum est; non

enim, sicut equites, dato magistratibus negotio laudari iussi, neque 9
aut in curiam vocati, quibus responsum daretur, aut limine cu-
riae continebatur senatus, sed pro se quisque ex superiore loco
ad multitudinem in comitio stantem voce manibusque significare
publicam laetitiam, beatam urbem Romanam et invictam et ae- 10
ternam illa concordia dicere, laudare equites, laudare plebem,
diem ipsum laudibus ferre, victam esse fateri comitatem beni-
gnitatemque senatus. certatim patribus plebique manare gaudio 11
lacrimae, donec revocatis in curiam patribus senatus consultum
factum est, ut tribuni militares contione advocata equitibus pedi- 12
tibusque gratias agerent, memorem pietatis eorum erga patriam
dicerent senatum fore; placere autem omnibus his voluntariam
extra ordinem professis militiam aera procedere; et equiti certus
numerus aeris est assignatus. tum primum equis suis merere 13
equites coeperunt. voluntarius ductus exercitus Veios non amissa
modo restituit opera sed nova etiam instituit. ab urbe commea-
tus intentiore quam antea subvehi cura, ne quid tam bene merito
exercitui ad usum deesset.

Insequens annus tribunos militum consulari potestate ha- 8
buit C. Servilium Ahalam tertium, Q. Servilium, L. Verginium,
Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, M. Sergium iterum. his tri- 2
bunis, dum cura omnium in Veiens bellum intenta est, neglectum
Anxure praesidium vacationibus militum et Volscos mercatores
vulgo receptando proditis repente portarum custodibus oppres-
sum est. minus militum periit, quia praeter aegros lixarum in 3
modum omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur. nec 4
Veiis melius gesta res, quod tum caput omnium curarum publi-
carum erat. nam et duces Romani plus inter se irarum quam
adversus hostes animi habuerunt, et auctum est bellum adventu
repentino Capenatium atque Faliscorum. hi duo Etruriae populi, 5
quia proximi regione erant, devictis Veiis bello quoque Romano
se proximos fore credentes, Falisci propria etiam causa infesti, 6
quod Fidenati bello se iam antea immiscuerant, per legatos ultro
citroque missos iure iurando inter se obligati cum exercitibus
necopinato ad Veios accessere. forte ea regione, qua M. Sergius 7
tribunus militum praeerat, castra adorti sunt ingentemque terro-
rem intulere, quia Etruriam omnem excitam sedibus magna mole
adesse Romani crediderant. eadem opinio Veientes in urbe con- 8
citavit. ita ancipiti proelio castra Romana oppugnabantur; con-
cursantesque cum huc atque illuc signa transferrent, nec Veien-
tem satis cohibere intra munitiones nec suis munimentis arcere
vim ac tueri se ab exteriore poterant hoste. una spes erat, si ex 9
maioribus castris subveniretur, ut diversae legiones aliae adver-

sus Capenatem ac Faliscum, aliae contra eruptionem oppidano-
rum pugnarent; sed castris praeerat Verginius privatim Sergio
10 invisus infestusque. is, cum pleraque castella oppugnata, supe-
ratas munitiones, utrimque invehi hostem nuntiaretur, in armis
milites tenuit, si opus foret auxilio, collegam dictitans ad se mis-
11 surum. huius arrogantiam pertinacia alterius aequabat, qui, ne
quam opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste quam
12 vincere per civem maluit. diu in medio caesi milites; postremo
desertis munitionibus perpauci in maiora castra, pars maxima
atque ipse Sergius Romam pertenderunt. ubi cum omnem cul-
pam in collegam inclinaret, acciri Verginium ex castris, interea
13 praeesse legatos placuit. acta deinde in senatu res est certatum-
que inter collegas maledictis. pauci rei publicae, huic atque illi,
ut quosque studium privatim aut gratia occupaverant, adsunt.
9 primores patrum, sive culpa sive infelicitate imperatorum tam
ignominiosa clades accepta esset, censuere non exspectandum
iustum tempus comitiorum, sed extemplo novos tribunos mili-
tum creandos esse, qui kalendis Octobribus magistratum occipe-
2 rent. in quam sententiam cum pedibus iretur, ceteri tribuni
3 militum nihil contradicere; at enimvero Sergius Verginiusque,
propter quos paenitere magistratuum eius anni senatum appa-
rebat, primo deprecari ignominiam, deinde intercedere senatus
consulto, negare se ante idus Decembres, sollemnem ineundis
4 magistratibus diem, honore abituros esse. inter haec tribuni
plebis, cum in concordia hominum secundisque rebus civitatis
inviti silentium tenuissent, feroces repente minari tribunis mili-
tum, nisi in auctoritate senatus essent, se in vincula eos duci ius-
5 suros esse. tum C. Servilius Ahala tribunus militum: 'quod ad
vos attinet, tribuni plebis, minasque vestras, ne ego libenter ex-
perirer, quam non plus in iis iuris quam in vobis animi esset;
6 sed nefas est tendere adversus auctoritatem senatus. proinde et
vos desinite inter nostra certamina locum iniuriae quaerere, et
collegae aut facient, quod censet senatus, aut, si pertinacius ten-
dent, dictatorem extemplo dicam, qui eos abire magistratu cogat.'
7 cum omnium assensu comprobata oratio esset, gauderentque
patres sine tribuniciae potestatis terriculis inventam esse aliam
8 vim maiorem ad coercendos magistratus, victi consensu omnium
comitia tribunorum militum habuere, qui kalendis Octobribus
magistratum occiperent, seque ante eam diem magistratu abdi-
cavere.

10 L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo iterum, M. Ae-
milio Mamerco tertium, Cn. Cornelio Cosso iterum, K. Fabio Am-
busto, L. Iulio Iulo tribunis militum consulari potestate multa

domi militiaeque gesta. nam et bellum multiplex fuit eodem tem- 2
pore, ad Veios et ad Capenam et ad Falerios et in Volscis, ut
Anxur ab hostibus recuperaretur, et Romae simul dilectu simul 3
tributo conferendo laboratum est, et de tribunis plebi cooptandis
contentio fuit, et haud parvum motum duo iudicia eorum, qui
paulo ante consulari potestate fuerant, excivere. omnium pri- 4
mum tribunis militum fuit dilectum haberi, nec iuniores modo
conscripti, sed seniores etiam coacti nomina dare, ut urbis cu-
stodiam agerent. quantum autem augebatur militum numerus, 5
tanto maiore pecunia in stipendium opus erat, eaque tributo
conferebatur invitis conferentibus qui domi remanebant, quia
tuentibus urbem opera quoque militari laborandum serviendum-
que rei publicae erat. haec per se gravia indigniora ut vide- 6
rentur, tribuni plebis seditiosis contionibus faciebant ideo aera
militibus constituta esse arguendo, ut plebis partem militia, par-
tem tributo conficerent. unum bellum annum iam tertium trahi 7
et consulto male geri, ut diutius gerant. in quattuor deinde bella
uno dilectu exercitus scriptos, et pueros quoque ac senes ex-
tractos. iam non aestatis nec hiemis discrimen esse, ne ulla quies 8
umquam miserae plebi sit; quae nunc etiam vectigalis ad ulti-
mum facta sit, ut, cum confecta labore, vulneribus, postremo 9
aetate corpora rettulerint incultaque omnia diutino dominorum
desiderio domi invenerint, tributum ex affecta re familiari pen-
dant aeraque militaria velut faenore accepta multiplicia rei pu-
blicae reddant.

Inter dilectum tributumque et occupatos animos maiorum 10
rerum curis comitiis tribunorum plebis numerus expleri nequiit.
pugnatum est inde, in loca vacua ut patricii cooptarentur. post- 11
quam obtineri non poterat, tamen labefactandae legis causa effec-
tum est, ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius et M. Acutius
haud dubie patriciorum opibus. fors ita tulit, ut eo anno tri- 11
bunus plebis Cn. Trebonius esset, qui nomini ac familiae debitum
praestare videretur Treboniae legis patrocinium. is, quod petis- 2
sent patres quondam, primo incepto repulsi, tandem [tribunos
militum] expugnasse vociferans, legem Treboniam sublatam et
cooptatos tribunos plebis non suffragiis populi sed imperio pa-
triciorum; eo revolvi rem, ut aut patricii aut patriciorum asse-
clae habendi tribuni plebis sint; eripi sacratas leges, extorqueri 3
tribuniciam potestatem; id fraude patriciorum, scelere ac pro-
ditione collegarum factum arguere.

Cum arderent invidia non patres modo sed etiam tribuni 4
plebis, cooptati pariter et qui cooptaverant, tum ex collegio
tres, P. Curatius, M. Metilius, M. Minucius, trepidi rerum sua-

rum, in Sergium Verginiumque, prioris anni tribunos mili-
tares, incurrunt; in eos ab se iram plebis invidiamque die
5 dicta avertunt. quibus dilectus, quibus tributum, quibus diu-
tina militia longinquitasque belli sit gravis, qui clade accepta
ad Veios doleant, qui amissis liberis fratribus, propinquis af-
finibus lugubres domos habeant, iis publici privatique doloris
exsequendi ius potestatemque ex duobus noxiis capitibus da-
6 tam ab se memorant. omnium namque malorum in Sergio Ver-
ginioque causas esse; nec id accusatores magis arguere quam
fateri reos, qui noxii ambo alter in alterum causam conferant,
fugam Sergii Verginius, Sergius proditionem increpans Verginii.
7 quorum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri simi-
lius sit compecto eam rem et communi fraude patriciorum actam.
8 ab his et prius datum locum Veientibus ad incendenda opera
belli trahendi causa, et nunc proditum exercitum, tradita Faliscis
9 Romana castra. omnia fieri, ut consenescat ad Veios iuventus,
nec de agris nec de aliis commodis plebis ferre ad populum tri-
buni frequentiaque urbana celebrare actiones et resistere con-
10 spirationi patriciorum possint. praeiudicium iam de reis et ab
senatu et ab populo Romano et ab ipsorum collegis factum esse;
11 nam et senatus consulto eos ab re publica remotos esse, et recu-
santes abdicare se magistratu dictatoris metu ab collegis coer-
citos esse, et populum Romanum tribunos creasse, qui non idi-
bus Decembribus, die sollemni, sed extemplo kalendis Octobribus
magistratum occiperent, quia stare diutius res publica his manen-
12 tibus in magistratu non posset. et tamen eos tot iudiciis con-
fossos praedamnatosque venire ad populi iudicium et existimare
defunctos se esse satisque poenarum dedisse, quod duobus men-
13 sibus citius privati facti sint, neque intellegere nocendi sibi diu-
tius tum potestatem ereptam esse, non poenam irrogatam; quippe
14 et collegis abrogatum imperium, qui certe nihil deliquissent. illos
repeterent animos Quirites, quos recenti clade accepta habuis-
sent, cum fuga trepidum, plenum vulnerum *cum* pavore inci-
dentem portis exercitum viderint non fortunam aut quemquam
15 deorum, sed hos duces accusantem. pro certo se habere ne-
minem in contione stare, qui illo die non caput, domum fortu-
16 nasque L. Verginii ac M. Sergii sit exsecratus detestatusque. mi-
nime convenire, quibus iratos quisque deos precatus sit, in iis
sua potestate, cum liceat et oporteat, non uti. numquam deos
ipsos admovere nocentibus manus; satis esse, si occasione
12 ulciscendi laesos arment. his orationibus incitata plebs denis
milibus aeris gravis reos condemnat, nequiquam Sergio Martem
communem belli fortunamque accusante, Verginio deprecante, ne

infelicior domi quam militiae esset. in hos versa ira populi 2
cooptationis tribunorum fraudisque contra legem Treboniam factae memoriam obscuram fecit.

Victores tribuni, ut praesentem mercedem iudicii plebes 3
haberet, legem agrariam promulgant tributumque conferri prohibent, cum tot exercitibus stipendio opus esset, resque militia 4
ita prospere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum spei. namque Veiis castra, quae amissa erant, recuperata castellis praesidiisque firma*ba*ntur. praeerant tribuni militum M'. Aemilius et 5
K. Fabius. a M. Furio in Faliscis et *a* Cn. Cornelio in Capenate agro hostes nulli extra moenia inventi; praedae actae incendiisque villarum ac frugum vastati fines; oppida *nec* oppugnata nec obsessa sunt. at in Volscis depopulato agro Anxur nequiquam 6
oppugnatum loco alto situm et, postquam vis irrita erat, vallo fossaque obsideri coeptum. Valerio Potito Volsci provincia evenerat.

Hoc statu militarium rerum seditio intestina maiore mole 7
coorta, quam bella tractabantur; et cum tributum conferri per tribunos non posset, nec stipendium imperatoribus mitteretur, aeraque militaria flagitaret miles, haud procul erat, quin castra quoque urbanae seditionis contagione turbarentur. inter has 8
iras plebis in patres cum tribuni plebi nunc illud tempus esse dicerent stabiliendae libertatis et ab Sergiis Verginiisque ad plebeios viros fortes ac strenuos transferendi summi honoris, non 9
tamen ultra processum est, quam ut unus ex plebe, usurpandi iuris causa, P. Licinius Calvus tribunus militum consulari potestate crearetur; ceteri patricii creati: P. Manlius, L. Titinius, P. 10
Maelius, L. Furius Medullinus, L. Publilius Volscus. ipsa plebes 11
mirabatur se tantam rem obtinuisse, non is modo, qui creatus erat, vir nullis ante honoribus usus, vetus tantum senator et aetate iam gravis. nec satis constat, cur primus ac potissimus 12
ad novum delibandum honorem sit habitus. alii Cn. Cornelii fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum honorem credunt, alii orationem ipsum tempestivam de concordia ordinum patribus plebique gratam habuisse. hac victoria comitiorum 13
exsultantes tribuni plebis, quod maxime rem publicam impediebat, de tributo remiserunt. collatum oboedienter missumque ad exercitum est.

Anxur in Volscis brevi receptum est neglectis die festo cu- 13
stodiis urbis. insignis annus hieme gelida ac nivosa fuit, adeo ut viae clausae, Tiberis innavigabilis fuerit. annona ex ante con- 2
vecta copia nihil mutavit. et quia P. Licinius, ut ceperat haud tumultuose magistratum maiore gaudio plebis quam indignatione

patrum, ita etiam gessit, dulcedo invasit proximis comitiis tribu-
3 norum militum plebeios creandi. unus M. Veturius ex patriciis
candidatis locum tenuit; plebeios alios tribunos militum consu-
lari potestate omnes fere centuriae dixere: M. Pomponium, Cn.
Duillium, Voleronem Publilium, Cn. Genucium, L. Atilium.
4 Tristem hiemem sive ex intemperie caeli raptim mutatione in
contrarium facta, sive alia qua de causa gravis pestilensque omni-
5 bus animalibus aestas excepit. cuius insanabili pernicie quando
nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex senatus consulto
6 aditi sunt. duumviri sacris faciundis lectisternio tunc primum
in urbe Romana facto per dies octo Apollinem Latonamque, Her-
culem et Dianam, Mercurium atque Neptunum tribus quam am-
7 plissime tum apparari poterat stratis lectis placavere. privatim
quoque id sacrum celebratum est. tota urbe patentibus ianuis
promiscuoque usu rerum omnium in propatulo posito notos igno-
tosque passim advenas in hospitium ductos ferunt, et cum ini-
micis quoque benigne ac comiter sermones habitos, iurgiis ac
8 litibus temperatum; vinctis quoque dempta in eos dies vincula;
religioni deinde fuisse, quibus eam opem dei tulissent, vinciri.
9 Interim ad Veios terror multiplex fuit tribus in unum bellis
collatis. namque eodem quo antea modo circa munimenta, cum
repente Capenates Faliscique subsidio venissent, adversus tres
10 exercitus ancipiti proelio pugnatum est. ante omnia adiuvit me-
moria damnationis Sergii ac Verginii. itaque *e* maioribus castris,
unde antea cessatum fuerat, brevi spatio circumductae copiae
Capenates in vallum Romanum versos ab tergo aggrediuntur;
11 inde pugna coepta et Faliscis intulit terrorem, trepidantesque
eruptio ex castris opportune facta avertit. repulsos deinde inse-
12 cuti victores ingentem ediderunt caedem. nec ita multo post iam
palantes * veluti forte oblati populatores Capenatis agri reliquias
13 pugnae absumpsere. et Veientium refugientes in urbem multi
ante portas caesi, dum prae metu, ne simul Romanus irrumperet,
obiectis foribus extremos suorum exclusere.
14 Haec eo anno acta. et iam comitia tribunorum militum ad-
erant, quorum prope maior patribus quam belli cura erat, quippe
non communicatum modo cum plebe, sed prope amissum cer-
2 nentibus summum imperium. itaque clarissimis viris ex compo-
sito praeparatis ad petendum, quos praetereundi verecundiam
crederent fore, nihilo minus ipsi, perinde ac si omnes candidati
essent, cuncta experientes non homines modo sed deos etiam
3 exciebant in religionem vertentes comitia biennio habita: priore
anno intolerandam hiemem prodigiisque divinis similem coortam,
proximo non prodigia, sed iam eventus: pestilentiam agris urbi-

que illatam haud dubia ira deum, quos pestis eius arcendae causa 4
placandos esse in libris fatalibus inventum sit; comitiis, auspi-
cato quae fierent, indignum dis visum honores vulgari discrimi-
naque gentium confundi. praeterquam maiestate petentium, reli- 5
gione etiam attoniti homines patricios omnes, partem magnam
honoratissimum quemque, tribunos militum consulari potestate
creavere: L. Valerium Potitum quintum, M. Valerium Maximum,
M. Furium Camillum iterum, L. Furium Medullinum tertium,
Q. Servilium Fidenatem iterum, Q. Sulpicium Camerinum iterum.
his tribunis ad Veios nihil admodum memorabile actum est; tota 6
vis in populationibus fuit. duo summi imperatores, Potitus a 7
Faleriis, Camillus a Capena praedas ingentes egere nulla incolu-
mi relicta re, cui ferro aut igni noceri posset.

Prodigia interim multa nuntiari, quorum pleraque et, quia 15
singuli auctores erant, parum credita spretaque, et quia hostibus
Etruscis, per quos ea procurarent, haruspices non erant; in 2
unum omnium curae versae sunt, quod lacus in Albano nemore
sine ullis caelestibus aquis causave qua alia, quae rem miraculo
eximeret, in altitudinem insolitam crevit. quidnam eo di porten- 3
derent prodigio, missi sciscitatum oratores ad Delphicum oracu-
lum. sed propior interpres fatis oblatus senior quidam Veiens, 4
qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Romanos
Etruscosque vaticinantis in modum cecinit, priusquam ex lacu
Albano aqua emissa foret, numquam potiturum Veiis Romanum.
quod primo velut temere iactum sperni, agitari deinde sermonibus 5
coeptum est, donec unus ex statione Romana percunctatus pro-
ximum oppidanorum, iam per longinquitatem belli commercio
sermonum facto, quisnam is esset, qui per ambages de lacu Al-
bano iaceret, postquam audivit haruspicem esse, vir haud intacti 6
religione animi causatus de privati portenti procuratione, si
operae illi esset, consulere velle, ad colloquium vatem elicuit.
cumque progressi ambo a suis longius essent inermes sine ullo 7
metu, praevalens iuvenis Romanus senem infirmum in conspectu
omnium raptum nequiquam tumultuantibus Etruscis ad suos
transtulit. qui cum perductus ad imperatorem, inde Romam ad 8
senatum missus esset, sciscitantibus, quidnam id esset, quod de
lacu Albano docuisset, respondit profecto iratos deos Veienti po- 9
pulo illo fuisse die, quo sibi eam mentem obiecissent, ut exci-
dium patriae fatale proderet. itaque, quae tum cecinerit divino 10
spiritu instinctus, ea se nec, ut indicta sint, revocare posse, et ta-
cendo forsitan, quae di immortales vulgari velint, haud minus
quam celanda effando nefas contrahi. sic igitur libris fatalibus, 11
sic disciplina Etrusca traditum esse, quando aqua Albana abun-

dasset, tum, si eam Romanus rite emisisset, victoriam de Veien-
tibus dari; antequam id fiat, deos moenia Veientium deserturos
12 non esse. exsequebatur inde, quae sollemnis derivatio esset. sed
auctorem levem nec satis fidum super tanta re patres rati decre-
vere legatos sortesque oraculi Pythici exspectandas.

16 Priusquam a Delphis oratores redirent Albanive prodigii
piacula invenirentur, novi tribuni militum consulari potestate L.
Iulius Iulus, L. Furius Medullinus quartum, L. Sergius Fidenas,
A. Postumius Regillensis, P. Cornelius Maluginensis, A. Manlius
2 magistratum inierunt. eo anno Tarquinienses novi hostes ex-
orti. quia multis simul bellis, Volscorum ad Anxur, ubi praesi-
dium obsidebatur, Aequorum ad Labicos, qui Romanam ibi colo-
niam oppugnabant, ad hoc Veientique et Falisco et Capenati bello
occupatos videbant Romanos nec intra muros quietiora negotia
3 esse certaminibus patrum ac plebis, inter haec locum iniuriae
rati esse, praedatum in agrum Romanum cohortes expeditas
mittunt: aut enim passuros inultam eam iniuriam Romanos, ne
novo bello se onerarent, aut exiguo eoque parum valido exercitu
4 persecuturos. Romanis indignitas maior quam cura populationis
Tarquiniensium fuit; eo nec magno conatu suscepta nec in lon-
5 gum dilata res est. A. Postumius et L. Iulius non iusto dilectu
— etenim ab tribunis plebis impediebantur —, sed prope volun-
tariorum, quos adhortando incitaverant, coacta manu per agrum
Caeretem obliquis tramitibus egressi redeuntes a populationibus
6 gravesque praeda Tarquinienses oppressere. multos mortales
obtruncant, omnes exuunt impedimentis et receptis agrorum
7 suorum spoliis Romam revertuntur. biduum ad recognoscendas
res datum dominis; tertio incognita — erant autem ea pleraque
hostium ipsorum — sub hasta veniere, quodque inde redactum,
militibus est divisum.

8 Cetera bella maximeque Veiens incerti exitus erant. iamque
Romani desperata ope humana fata et deos spectabant, cum le-
gati ab Delphis venerunt sortem oraculi afferentes congruentem
9 responso captivi vatis: 'Romane, aquam Albanam cave lacu con-
tineri, cave in mare manare suo flumine sinas; emissam per
10 agros rigabis dissipatamque rivis exstingues; tum tu insiste audax
hostium muris, memor, quam per tot annos obsides urbem, ex
11 ea tibi his, quae nunc panduntur, fatis victoriam datam. bello
perfecto donum amplum victor ad mea templa portato sacraque
17 patria, quorum omissa cura est, instaurata, ut assolet, facito.' in-
gens inde haberi captivus vates coeptus, eumque adhibere tribuni
militum Cornelius Postumiusque ad prodigii Albani procurationem
2 ac deos rite placandos coepere; inventumque tandem est, ubi

neglectas caerimonias intermissumve sollemne dii arguerent:
nihil profecto aliud esse quam magistratus vitio creatos Latinas
sacrumque in Albano monte non rite concepisse. unam expia- 3
tionem eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se magistratu,
auspicia de integro repeterentur et interregnum iniretur. ea ita 4
facta sunt ex senatus consulto. interreges tres deinceps fuere:
L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Furius Camillus. numquam 5
desitum interim turbari comitia interpellantibus tribunis plebis,
donec convenisset prius, ut maior pars tribunorum militum ex
plebe crearetur.

Quae dum aguntur, concilia Etruriae ad fanum Voltumnae 6
habita, postulantibusque Capenatibus ac Faliscis, ut Veios com-
muni animo consilioque omnes Etruriae populi ex obsidione eri-
perent, responsum est antea se id Veientibus negasse, quia, unde 7
consilium non petissent super tanta re, auxilium petere non de-
berent; nunc iam pro se fortunam suam illis negare. proxime 8
eam partem Etruriae gentem invisitatam, novos accolas Gallos
esse, cum quibus nec pax satis fida nec bellum pro certo sit.
sanguini tamen nominique et praesentibus periculis consangui- 9
neorum id dari, ut, si qui iuventutis suae voluntate ad id bellum
eant, non impediant. eum magnum advenisse hostium numerum 10
fama Romae erat; eoque mitescere discordiae intestinae metu
communi, ut fit, coepere.

Haud invitis patribus P. Licinium Calvum praerogativa 18
tribunum militum non petentem creat, moderationis expertae
in priore magistratu virum, ceterum iam tum exactae aetatis;
omnesque deinceps ex collegio eiusdem anni refici apparebat, 2
L. Titinium, P. Maenium, *Q. Manlium*, Cn. Genucium, L. Atilium.
qui priusquam renuntiarentur, iure vocatis tribubus permissu
interregis P. Licinius Calvus ita verba fecit: 'omen concordiae, 3
Quirites, rei maxime in hoc tempus utili, memoria nostri magi-
stratus vos his comitiis petere in insequentem annum video; sed 4
collegas eosdem reficitis, etiam usu meliores factos, me iam non
eundem, sed umbram nomenque P. Licinii relictum videtis. vires
corporis affectae, sensus oculorum atque aurium hebetes, me-
moria labat, vigor animi obtunsus. en vobis' inquit 'iuvenem', 5
filium tenens, 'effigiem atque imaginem eius, quem vos antea tri-
bunum militum ex plebe primum fecistis. hunc ego institutum
disciplina mea vicarium pro me rei publicae do dicoque vosque
quaeso, Quirites, delatum mihi ultro honorem huic petenti meis-
que pro eo adiectis precibus mandetis.' datum id petenti patri, 6
filiusque eius P. Licinius tribunus militum consulari potestate
cum iis, quos supra scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque 7

tribuni militum profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bel-
lum maiore animo gerunt quam consilio, praecipitavere se in in-
8 sidias. Genucius morte honesta temeritatem luens ante signa inter
primores cecidit; Titinius in editum tumulum ex multa trepida-
tione militibus collectis aciem restituit nec se tamen aequo loco
9 hosti commisit. plus ignominiae erat quam cladis acceptum,
quae prope in cladem ingentem vertit; tantum inde terroris non
Romae modo, quo multiplex fama pervenerat, sed in castris quo-
10 que fuit ad Veios. aegre ibi miles retentus a fuga est, cum per-
vasisset castra rumor ducibus exercituque caeso victorem Cape-
natem ac Faliscum Etruriaeque omnem iuventutem haud procul
11 inde abesse. his tumultuosiora Romae, iam castra ad Veios op-
pugnari, iam partem hostium tendere ad urbem agmine infesto
crediderant; concursumque in muros est, et matronarum, quas
12 ex domo conciverat publicus pavor, obsecrationes in templis
factae, precibusque ab dis petitum, ut exitium ab urbis tectis tem-
plisque ac moenibus Romanis arcerent Veiosque eum averterent
terrorem, si sacra renovata rite, si procurata prodigia essent.

19 Iam ludi Latinaeque instauratae erant, iam ex lacu Albano
2 aqua emissa in agros, Veiisque fata appetebant. igitur fatalis dux
ad excidium illius urbis servandaeque patriae M. Furius Camillus
dictator dictus magistrum equitum P. Cornelium Scipionem di-
3 xit. omnia repente mutaverat imperator mutatus; alia spes,
4 alius animus hominum, fortuna quoque alia urbis videri. omnium
primum in eos, qui a Veiis in illo pavore fugerant, more militari
animadvertit effecitque, ne hostis maxime timendus militi esset.
deinde indicto dilectu in diem certam ipse interim Veios ad con-
5 firmandos militum animos intercurrit; inde Romam ad scriben-
dum novum exercitum redit nullo detrectante militiam. pere-
grina etiam iuventus, Latini Hernicique, operam suam pollicentes
6 ad id bellum venere; quibus cum gratias in senatu egisset dicta-
tor, satis iam omnibus ad id bellum paratis ludos magnos ex
senatus consulto vovit Veiis captis se facturum aedemque Matu-
tae matris refectam dedicaturum, iam ante ab rege Ser. Tullio
7 dedicatam. profectus cum exercitu ab urbe expectatione homi-
num maiore quam spe in agro primum Nepesino cum Faliscis
8 et Capenatibus signa confert. omnia ibi summa ratione consilio-
que acta fortuna etiam, ut fit, secuta est. non proelio tantum
fudit hostes sed castris quoque exuit ingentique praeda est po-
titus; cuius pars maxima ad quaestorem redacta est, haud ita
9 multum militi datum. inde ad Veios exercitus ductus, densiora-
que castella facta, et a procursationibus, quae multae temere in-
ter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis iniussu pugnaret,

ad opus milites traducti. operum fuit omnium longe maximum 10
ac laboriosissimum cuniculus in arcem hostium agi coeptus.
quod ne intermitteretur opus, neu sub terra continuus labor eos- 11
dem conficeret, in partes sex munitorum numerum divisit; senae
horae in orbem operi attributae sunt; nocte ac die numquam
ante omissum quam in arcem viam facerent.

Dictator, cum iam in manibus videret victoriam esse, urbem 20
opulentissimam capi, tantumque praedae fore, quantum non
omnibus in unum collatis ante bellis fuisset, ne quam inde aut 2
militum iram ex malignitate praedae partitae aut invidiam apud
patres ex prodiga largitione caperet, litteras ad senatum misit:
deum immortalium benignitate, suis consiliis, patientia militum 3
Veios iam fore in potestate populi Romani; quid de praeda fa-
ciendum censerent? duae senatum distinebant sententiae, senis 4
P. Licinii, quem primum dixisse a filio interrogatum ferunt, edici
palam placere populo, ut, qui particeps esse praedae vellet, in
castra Veios iret; altera Ap. Claudii, qui largitionem novam, pro- 5
digam, inaequalem, inconsultam arguens, si semel nefas du-
cerent captam ex hostibus in aerario exhausto bellis pecuniam
esse, auctor erat stipendii ex ea pecunia militi numerandi, ut eo
minus tributi plebes conferret. eius enim doni societatem sen- 6
suras aequaliter omnium domos, non avidas in direptiones manus
otiosorum urbanorum praerepturas fortium bellatorum praemia
esse, cum ita ferme eveniat, ut segnior sit praedator, ut quisque
laboris periculique praecipuam petere partem soleat. Licinius 7
contra suspectam et invisam semper eam pecuniam fore aiebat
causasque criminum ad plebem, seditionum inde ac legum no-
varum praebituram; satius igitur esse reconciliari eo dono plebis 8
animos, exhaustis atque exinanitis tributo tot annorum succurri,
et sentire praedae fructum ex eo bello, in quo prope consenuerint.
gratius id fore laetiusque, quod quisque sua manu ex hoste cap-
tum domum rettulerit, quam si multiplex alterius arbitrio acci-
piat. ipsum dictatorem fugere invidiam ex eo criminaque; eo 9
delegasse ad senatum; senatum quoque debere reiectam rem ad
se permittere plebi ac pati habere, quod cuique fors belli dederit.
haec tutior visa sententia est, quae popularem senatum faceret. 10
edictum itaque est, ad praedam Veientem, quibus videretur, in ca-
stra ad dictatorem proficiscerentur.

Ingens profecta multitudo replevit castra. tum dictator 21
auspicato egressus cum edixisset, ut arma milites caperent, 'tuo 2
ductu' inquit, 'Pythice Apollo, tuoque numine instinctus pergo
ad delendam urbem Veios tibique hinc decimam partem praedae
voveo. te simul, Iuno regina, quae nunc Veios colis, precor, ut 3

nos victores in nostram tuamque mox futuram urbem sequare,
4 ubi te dignum amplitudine tua templum accipiat.' haec preca-
tus superante multitudine ab omnibus locis urbem aggreditur,
5 quo minor ab cuniculo ingruentis periculi sensus esset. Veien-
tes ignari se iam a suis vatibus, iam ab externis oraculis proditos,
iam in partem praedae suae vocatos deos, alios votis ex urbe
6 sua evocatos hostium templa novasque sedes spectare, seque ul-
timum illum diem agere, nihil minus timentes quam subrutis
cuniculo moenibus arcem iam plenam hostium esse, in muros
7 pro se quisque armati discurrunt mirantes, quidnam id esset,
quod, cum tot per dies nemo se ab stationibus Romanus mo-
visset, tum velut repentino icti furore improvidi currerent ad
muros.
8 Inseritur huic loco fabula: immolante rege Veientium vocem
haruspicis dicentis, qui eius hostiae exta prosecuisset, ei victo-
riam dari, exauditam in cuniculo movisse Romanos milites, ut
9 adaperto cuniculo exta raperent et ad dictatorem ferrent. sed in
rebus tam antiquis si, quae similia veris sint, pro veris accipian-
tur, satis habeam; haec ad ostentationem scaenae gaudentis mi-
raculis aptiora quam ad fidem neque affirmare neque refellere
10 operae pretium est. cuniculus delectis militibus eo tempore plenus
in aedem Iunonis, quae in Veientana arce erat, armatos repente
edidit, et pars aversos in muris invadunt hostes, pars claustra por-
tarum revellunt, pars, cum ex tectis saxa tegulaeque a mulieribus
11 ac servitiis iacerentur, inferunt ignes. clamor omnia variis terren-
tium ac paventium vocibus mixto mulierum ac puerorum ploratu
12 complet. momento temporis deiectis ex muro undique armatis
patefactisque portis cum alii agmine irruerent, alii desertos
scanderent muros, urbs hostibus impletur, omnibus locis pugna-
13 tur; deinde multa iam edita caede senescit pugna, et dictator
praecones edicere iubet, ut ab inermi abstineatur. is finis san-
14 guinis fuit. dedi inde inermes coepti, et ad praedam miles per-
missu dictatoris discurrit. quae cum ante oculos eius aliquantum
spe atque opinione maior maiorisque pretii rerum ferretur, dici-
15 tur manus ad caelum tollens precatus esse, ut, si cui deorum
hominumque nimia sua fortuna populique Romani videretur, ut
eam invidiam lenire quam minimo suo privato incommodo pu-
16 blicoque populi Romani liceret. convertentem se inter hanc ve-
nerationem traditur memoriae prolapsum cecidisse; idque omen
pertinuisse postea eventu rem coniectantibus visum ad damna-
tionem ipsius Camilli, captae deinde urbis Romanae, quod post
17 paucos accidit annos, cladem. atque ille dies caede hostium ac
22 direptione urbis opulentissimae est consumptus; postero die

libera corpora dictator sub corona vendidit. ea sola pecunia in
publicum redigitur, haud sine ira plebis; et quod rettulere secum
praedae, nec duci, qui ad senatum, malignitatis auctores quae-
rendo, rem arbitrii sui reiecisset, nec senatui, sed Liciniae fami- 2
liae, ex qua filius ad senatum rettulisset, pater tam popularis
sententiae auctor fuisset, acceptum referebant. cum iam huma- 3
nae opes egestae Veiis essent, amoliri tum deum dona ipsosque
deos, sed colentium magis quam rapientium modo, coepere.
namque delecti ex omni exercitu iuvenes pure lautis corporibus, 4
candida veste, quibus deportanda Romam regina Iuno assignata
erat, venerabundi templum iniere, primo religiose admoventes 5
manus, quod id signum more Etrusco nisi certae gentis sacerdos
attrectare non esset solitus. dein cum quidam seu spiritu divino
tactus seu iuvenali ioco 'visne Romam ire, Iuno?' dixisset, an-
nuisse ceteri deam conclamaverunt. inde fabulae adiectum est
vocem quoque dicentis velle auditam; motam certe sede sua parvi 6
molimenti adminiculis, sequentis modo accepimus levem ac fa-
cilem tralatu fuisse integramque in Aventinum, aeternam sedem 7
suam, quo vota Romani dictatoris vocaverant, perlatam, ubi tem-
plum ei postea idem, qui voverat, Camillus dedicavit. hic Veio- 8
rum occasus fuit, urbis opulentissimae Etrusci nominis, magni-
tudinem suam vel ultima clade indicantis, quod decem aestates
hiemesque continuas circumsessa, cum plus aliquanto cladium
intulisset quam accepisset, postremo iam fato quoque urgente
operibus tamen, non vi expugnata est.

Romam ut nuntiatum est Veios captos, quamquam et pro- 23
digia procurata fuerant et vatum responsa et Pythicae sortes
notae, et, quantum humanis adiuvari consiliis potuerat res, du-
cem M. Furium maximum imperatorum omnium legerant, tamen, 2
quia tot annis varie ibi bellatum erat multaeque clades acceptae,
velut ex insperato immensum gaudium fuit, et, priusquam senatus 3
decerneret, plena omnia templa Romanarum matrum grates dis
agentium erant. senatus in quadriduum, quot dierum nullo ante
bello, supplicationes decernit. adventus quoque dictatoris om- 4
nibus ordinibus obviam effusis celebratior quam ullius umquam
antea fuit, triumphusque omnem consuetum honorandi diei illius
modum aliquantum excessit. maxime conspectus ipse est curru 5
equis albis iuncto urbem invectus; parumque id non civile modo
sed humanum etiam visum. Iovis Solisque equis aequiperatum 6
dictatorem in religionem etiam trahebant, triumphusque ob eam
unam maxime rem clarior quam gratior fuit. tum Iunoni reginae 7
templum in Aventino locavit dedicavitque Matutae matris; atque
his divinis humanisque rebus gestis dictatura se abdicavit. agi 8

deinde de Apollinis dono coeptum. cui se decimam vovisse prae-
dae partem cum diceret Camillus, pontifices solvendum religione
9 populum censerent, haud facile inibatur ratio iubendi referre
praedam populum, ut ex ea pars debita in sacrum secerneretur.
10 tandem eo, quod lenissimum videbatur, decursum est, ut, qui se
domumque religione exsolvere vellet, cum sibimet ipse praedam
aestimasset suam, decimae pretium partis in publicum deferret,
11 ut ex eo donum aureum dignum amplitudine templi ac numine
dei, ex dignitate populi Romani fieret. ea quoque collatio plebis
12 animos a Camillo alienavit. inter haec pacificatum legati a Vol-
scis et Aequis venerunt, impetrataque pax, magis ut fessa tam
diutino bello acquiesceret civitas, quam quod digni peterent.
24 Veiis captis sex tribunos militum consulari potestate inse-
quens annus habuit: duos P. Cornelios, Cossum et Scipio-
nem, M. Valerium Maximum iterum, K. Fabium Ambustum
iterum, L. Furium Medullinum quintum, Q. Servilium tertium.
2 Corneliis Faliscum bellum, Valerio ac Servilio Capenas sorte
evenit. ab iis non urbes vi aut operibus temptatae, sed ager est
depopulatus praedaeque rerum agrestium actae; nulla felix arbor,
3 nihil frugiferum in agro relictum. ea clades Capenatem populum
subegit; pax petentibus data; in Faliscis bellum restabat.
4 Romae interim multiplex seditio erat, cuius leniendae causa
coloniam in Volscos, quo tria milia civium Romanorum scribe-
rentur, deducendam censuerant, triumvirique ad id creati terna
5 iugera et septunces viritim diviserant. ea largitio sperni coepta,
quia spei maioris avertendae solacium obiectum censebant: cur
enim relegari plebem in Volscos, cum pulcherrima urbs Veii ager-
que Veientanus in conspectu sit, uberior ampliorque Romano
6 agro? urbem quoque urbi Romae vel situ vel magnificentia
publicorum privatorumque tectorum ac locorum praeponebant.
7 quin illa quoque actio movebatur, quae post captam utique Ro-
8 mam a Gallis celebratior fuit, transmigrandi Veios. ceterum
partim plebi partim senatui destinabant habitandos Veios, duas-
que urbes communis rei publicae incoli a populo Romano posse.
9 adversus quae cum optimates ita tenderent, ut morituros se citius
dicerent in conspectu populi Romani, quam quicquam earum
10 rerum rogaretur: quippe nunc in una urbe tantum dissensionum
esse, quid in duabus urbibus fore? victamne ut quisquam victrici
patriae praeferret sineretque maiorem fortunam captis esse Veiis,
11 quam incolumibus fuerit? postremo se relinqui a civibus in pa-
tria posse; ut relinquant patriam atque cives, nullam vim umquam
subacturam, et T. Sicinium — is enim ex tribunis plebis roga-
tionis eius lator erat — conditorem Veios sequantur relicto deo

Romulo, dei filio, parente et auctore urbis Romae: haec cum 25
foedis certaminibus agerentur — nam partem tribunorum plebi
patres in suam sententiam traxerant —, nulla res alia manibus 2
temperare plebem cogebat, quam quod, ubi rixae committendae
causa clamor ortus esset, principes senatus primi turbae offe-
rentes se peti feririque atque occidi iubebant. ab horum aetati- 3
bus dignitatibusque et honoribus violandis dum abstinebatur, et
ad reliquos similes conatus verecundia irae obstabat. Camillus 4
identidem omnibus locis contionabundus: haud mirum id quidem
esse, furere civitatem, quae damnata voti omnium rerum potiorem
curam quam religione se exsolvendi habeat, nihil de collatione 5
dicere stipis verius quam decimae, quando ea se quisque priva-
tim obligaverit, liberatus sit populus. enimvero illud se tacere 6
suam conscientiam non pati, quod ex ea tantum praeda, quae
rerum moventium sit, decima designetur; urbis atque agri capti,
quae et ipsa voto contineantur, mentionem nullam fieri. cum ea 7
disceptatio anceps senatui visa delegata ad pontifices esset, ad-
hibito Camillo visum collegio, quod eius ante conceptum votum
Veientium fuisset et post votum in potestatem populi Romani
venisset, eius partem decimam Apollini sacram esse. ita in 8
aestimationem urbs agerque venit. pecunia ex aerario prompta
et tribunis militum consularibus, ut aurum ex ea coemerent, ne-
gotium datum. cuius cum copia non esset, matronae coetibus
ad eam rem consultandam habitis communi decreto pollicitae
tribunis militum aurum et omnia ornamenta sua in aerarium
detulerunt. grata ea res ut quae maxime senatui umquam fuit; 9
honoremque ob eam munificentiam ferunt matronis habitum, ut
pilento ad sacra ludosque, carpentis festo profestoque uterentur.
pondere ab singulis auri accepto aestimatoque, ut pecuniae sol- 10
verentur, crateram auream fieri placuit, quae donum Apollini
Delphos portaretur.

Simul ab religione animos remiserunt, integrant seditionem 11
tribuni plebis; incitatur multitudo in omnes principes, ante alios
in Camillum: eum praedam Veientanam publicando sacrandoque 12
ad nihilum redegisse. absentes ferociter increpant; praesentium,
cum se ultro iratis offerrent, verecundiam habent. simul extrahi 13
rem ex eo anno viderunt, tribunos plebis latores legis in annum
eosdem reficiunt; et patres hoc idem de intercessoribus legis
annisi. ita tribuni plebis magna ex parte iidem refecti. co- 26
mitiis tribunorum militum patres summa ope evicerunt, ut
M. Furius Camillus crearetur. propter bella simulabant parari
ducem; sed largitioni tribuniciae adversarius quaerebatur. cum 2
Camillo creati tribuni militum consulari potestate L. Furius Me-

dullinus sextum, C. Aemilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius,
P. Cornelius iterum.
3 Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec M.
Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat,
proficisceretur. differendo deinde elanguit res, et Camillo,
quem adversarium maxime metuebant, gloria in Faliscis crevit.
4 nam cum primo moenibus se hostes tenerent, tutissimum id
rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coegit eos
5 egredi urbe. sed timor longius progredi prohibuit; mille fere
passuum ab oppido castra locant, nulla re alia fidentes ea satis
tuta esse quam difficultate aditus asperis confragosisque circa et
6 partim artis partim arduis viis. ceterum Camillus captivum indidem
ex agris secutus ducem castris multa nocte motis prima
7 luce aliquanto superioribus locis se ostendit. triarii Romani muniebant,
alius exercitus proelio intentus stabat. ibi impedire opus
conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde pavoris Faliscis
iniectum est, ut effusa fuga castra sua, quae propiora erant, prae-
8 lati urbem peterent. multi caesi vulneratique, priusquam paventes
portis inciderent. castra capta; praeda ad quaestores redacta
cum magna militum ira; sed severitate imperii victi eandem
9 virtutem et oderant et mirabantur. obsidio inde urbis et munitiones,
et interdum per occasionem impetus oppidanorum in
Romanas stationes proeliaque parva fieri, et teri tempus neutro
inclinata spe, cum frumentum copiaeque aliae ex ante convecto
10 largius obsessis quam obsidentibus suppeterent. videbaturque
aeque diuturnus futurus labor ac Veiis fuisset, ni fortuna imperatori
Romano simul et cognitae rebus bellicis virtutis specimen
et maturam victoriam dedisset.
27 Mos erat Faliscis eodem magistro liberorum et comite uti,
simulque plures pueri, quod hodie quoque in Graecia manet,
unius curae demandabantur. principum liberos, sicut fere fit,
2 qui scientia videbatur praecellere, erudiebat. is cum in pace instituisset
pueros ante urbem lusus exercendique causa producere,
nihil eo more per belli tempus intermisso, modo brevioribus
modo longioribus spatiis trahendo eos a porta, lusu sermonibusque
variatis longius solito, ubi res dedit, progressus inter stationes
eos hostium castraque inde Romana in praetorium ad
3 Camillum perduxit. ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem
4 addit, Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos pueros,
quorum parentes capita ibi rerum sint, in potestatem dedi-
5 derit. quae ubi Camillus audivit, 'non ad similem' inquit 'tui
nec populum nec imperatorem scelestus ipse cum scelesto mu-
6 nere venisti. nobis cum Faliscis, quae pacto fit humano, socie-

tas non est; quam ingeneravit natura utrisque, est eritque. sunt
et belli sicut pacis iura, iusteque ea non minus quam fortiter
didicimus gerere. arma habemus non adversus eam aetatem, cui 7
etiam captis urbibus parcitur, sed adversus armatos et ipsos, qui
nec laesi nec lacessiti a nobis castra Romana ad Veios oppugna-
runt. eos tu, quantum in te fuit, novo scelere vicisti; ego Ro- 8
manis artibus, virtute, opere, armis, sicut Veios, vincam.' denu- 9
datum deinde eum manibus post tergum illigatis reducendum
Falerios pueris tradidit virgasque eis, quibus proditorem agerent
in urbem verberantes, dedit. ad quod spectaculum concursu 10
populi primum facto, deinde a magistratibus de re nova vocato
senatu tanta mutatio animis est iniecta, ut, qui modo efferati
odio iraque Veientium exitum paene quam Capenatium pacem
mallent, apud eos pacem universa posceret civitas. fides Ro- 11
mana, iustitia imperatoris in foro, in curia celebrantur; consen-
suque omnium legati ad Camillum in castra atque inde permissu
Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios, proficiscun-
tur. introducti ad senatum ita locuti traduntur: 'patres con- 12
scripti, victoria, cui nec deus nec homo quisquam invideat, victi
a vobis et imperatore vestro dedimus nos vobis, rati, quo nihil
victori pulchrius est, melius nos sub imperio vestro quam legi-
bus nostris victuros. eventu huius belli duo salutaria exempla 13
prodita humano generi sunt: vos fidem in bello quam praesentem
victoriam maluistis; nos fide provocati victoriam ultro detulimus.
sub dicione vestra sumus; mittite, qui arma, qui obsides, qui 14
urbem patentibus portis accipiant. nec vos fidei nostrae nec nos
imperii vestri paenitebit.' Camillo et ab hostibus et a civibus 15
gratiae actae. Faliscis in stipendium militum eius anni, ut popu-
lus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. pace data exer-
citus Romam reductus.

Camillus meliore multo laude, quam cum triumphantem albi 28
per urbem vexerant equi, insignis, iustitia fideque hostibus victis
cum in urbem redisset, taciti eius verecundiam non tulit senatus,
quin sine mora voti liberaretur; crateramque auream donum 2
Apollini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius, A. Man-
lius missi longa una nave, haud procul freto Siculo a piratis Li-
parensium excepti devehuntur Liparas. mos erat civitatis velut 3
publico latrocinio partam praedam dividere. forte eo anno in
summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis vir simi- 4
lior quam suis, qui legatorum nomen donumque et deum, cui
mitteretur, et doni causam veritus ipse multitudinem quoque,
quae semper ferme regenti est similis, religionis iustae implevit
adductosque in publicum hospitium legatos cum praesidio etiam

5 navium Delphos prosecutus Romam inde sospites restituit. ho-
spitium cum eo senatus consulto est factum donaque publice
data.

Eodem anno in Aequis varie bellatum, adeo ut in incerto
fuerit et apud ipsos exercitus et Romae, vicissent victine essent.
6 imperatores Romani fuere ex tribunis militum C. Aemilius, Sp.
Postumius. primo rem communiter gesserunt; fusis inde acie
hostibus Aemilium praesidio Verruginem obtinere placuit, Postu-
7 mium fines vastare. ibi eum incomposito agmine neglegentius
ab re bene gesta euntem adorti Aequi terrore iniecto in proximos
compulere tumulos; pavorque inde Verruginem etiam ad prae-
8 sidium alterum est perlatus. Postumius suis in tutum receptis
cum contione advocata terrorem increparet ac fugam, fusos esse
ab ignavissimo ac fugacissimo hoste, conclamat universus exer-
citus merito se ea audire et fateri admissum flagitium, sed eos-
dem correcturos esse, neque diuturnum id gaudium hostibus fore.
9 poscentes, ut confestim inde ad castra hostium duceret — et in
conspectu erant posita in plano —, nihil poenae recusabant, ni
10 ea ante noctem expugnassent. collaudatos corpora curare pa-
ratosque esse quarta vigilia iubet. et hostes, nocturnam fugam
ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quae ferebat Verruginem,
excluderent, fuere obvii; proeliumque ante lucem — sed luna
pernox erat — commissum est. haud incertius diurno proe-
11 lium fuit; sed clamor Verruginem perlatus, cum castra Romana
crederent oppugnari, tantum iniecit pavoris, ut nequiquam reti-
12 nente atque obsecrante Aemilio Tusculum palati fugerent. inde
fama Romam perlata est Postumium exercitumque occisum. qui,
ubi prima lux metum insidiarum effuse sequentibus sustulit, cum
perequitasset aciem promissa repetens, tantum iniecit ardoris,
13 ut non ultra sustinuerint impetum Aequi. caedes inde fugientium,
qualis ubi ira magis quam virtute res geritur, ad perniciem ho-
stium facta est; tristemque ab Tusculo nuntium nequiquam ex-
territa civitate litterae a Postumio laureatae sequuntur, victoriam
populi Romani esse, Aequorum exercitum deletum.

29 Tribunorum plebis actiones quia nondum invenerant finem,
et plebs continuare latoribus legis tribunatum et patres reficere
intercessores legis annisi sunt; sed plus suis comitiis plebs va-
2 luit; quem dolorem ulti patres sunt senatus consulto facto, ut
consules, invisus plebi magistratus, crearentur. annum post
quintum decimum creati consules L. Lucretius Flavus, Ser.
3 Sulpicius Camerinus. principio huius anni ferociter, quia nemo
ex collegio intercessurus erat, coortis ad perferendam legem tri-
bunis plebis nec segnius ob id ipsum consulibus resistentibus

omnique civitate in unam eam curam conversa, Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Aequi expugnant. colonorum pars 4
maxima incolumis, quia nocte proditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam dederat, Romam perfugere. L. Lu- 5
cretio consuli ea provincia evenit. is cum exercitu profectus acie hostes vincit victorque Romam ad maius aliquanto certamen
redit. dies dicta erat tribunis plebi biennii superioris A. Verginio 6
et Q. Pomponio, quos defendi patrum consensu ad fidem senatus pertinebat; neque enim eos aut vitae ullo crimine alio aut gesti magistratus quisquam arguebat, praeterquam quod gratificantes
patribus rogationi tribuniciae intercessissent. vicit tamen gratiam 7
senatus plebis ira, et pessimo exemplo innoxii denis milibus gravis aeris condemnati sunt. id aegre passi patres.

Camillus palam sceleris plebem arguere, quae iam in suos versa 8
non intellegeret se pravo iudicio de tribunis intercessionem sustu-
lisse, intercessione sublata tribuniciam potestatem evertisse. nam 9
quod illi sperarent, effrenatam licentiam eius magistratus patres laturos, falli eos. si tribunicia vis tribunicio auxilio repelli nequeat,
aliud telum patres inventuros esse. consulesque increpabat, quod 10
fide publica decipi tribunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem secuti essent. haec propalam contionabundus in dies magis
augebat iras hominum; senatum vero incitare adversus legem 30
haud desistebat: ne aliter descenderent in forum, cum dies ferendae legis venisset, quam ut qui meminissent sibi pro aris focisque et deum templis ac solo, in quo nati essent, dimicandum
fore. nam quod ad se privatim attineat, si suae gloriae sibi inter 2
dimicationem patriae meminisse sit fas, sibi amplum quoque esse urbem ab se captam frequentari, cotidie se frui monumento gloriae suae et ante oculos habere urbem latam in triumpho suo,
insistere omnes vestigiis laudum suarum; sed nefas ducere de- 3
sertam ac relictam ab dis immortalibus incoli urbem, et in captivo solo habitare populum Romanum, et victrice patria victam mutari.
his adhortationibus principis concitati patres, senes iuvenesque, 4
cum ferretur lex, agmine facto in forum venerunt dissipatique per tribus suos quisque tribules prensantes orare cum lacrimis
coepere, ne eam patriam, pro qua fortissime felicissimeque ipsi 5
ac patres eorum dimicassent, desererent, Capitolium, aedem Ve-
stae, cetera circa templa deorum ostentantes; ne exsulem, extorrem 6
populum Romanum ab solo patrio ac diis penatibus in hostium urbem agerent eoque rem adducerent, ut melius fuerit non capi
Veios, ne Roma desereretur. quia non vi agebant sed precibus, 7
et inter preces multa deorum mentio erat, religiosum parti maximae fuit, et legem una plures tribus antiquarunt quam iusserunt.

8 adeoque ea victoria laeta patribus fuit, ut postero die referentibus
consulibus senatus consultum fieret, ut agri Veientani septena
iugera plebi dividerentur nec patribus familiae tantum, sed ut
omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur, vellentque
in eam spem liberos tollere.

31 Eo munere delenita plebe nihil certatum est, quo minus
2 consularia comitia haberentur. creati consules L. Valerius Poti-
tus, M. Manlius, cui Capitolino postea fuit cognomen. hi consules
magnos ludos fecere, quos M. Furius dictator voverat Veienti
3 bello. eodem anno aedes Iunonis reginae ab eodem dictatore
eodemque bello vota dedicatur, celebratamque dedicationem in-
genti matronarum studio tradunt.

4 Bellum haud memorabile in Algido cum Aequis gestum est
fusis hostibus prius paene, quam manus consererent. Valerio,
quod perseverantior iis caedendis in fuga fuit, triumphus, Manlio,
5 ut ovans ingrederetur urbem, decretum est. eodem anno novum
bellum cum Vulsiniensibus exortum, quo propter famem pesti-
lentiamque in agro Romano ex siccitate caloribusque nimiis or-
tam exercitus duci nequivit. ob quae Vulsinienses Sappinatibus
adiunctis superbia inflati ultro agros Romanos incursavere; bel-
lum inde duobus populis indictum.

6 C. Iulius censor decessit; in eius locum M. Cornelius suffec-
tus, quae res postea religioni fuit, quia eo lustro Roma est cap-
7 ta; nec deinde umquam in demortui locum censor sufficitur.
consulibusque morbo implicitis placuit per interregnum renovari
8 auspicia. itaque cum ex senatus consulto consules magistratu se
abdicassent, interrex creatur M. Furius Camillus, qui P. Corne-
lium Scipionem, is deinde L. Valerium Potitum interregem pro-
9 didit. ab eo creati sex tribuni militum consulari potestate, ut,
etiam si cui eorum incommoda valetudo fuisset, copia magistra-
tuum rei publicae esset.

32 Kalendis Quinctilibus magistratum occepere L. Lucretius, Ser.
Sulpicius, M. Aemilius, L. Furius Medullinus septimum, Agrippa
2 Furius, C. Aemilius iterum. ex his L. Lucretio et C. Aemilio Vul-
sinienses provincia evenit, Sappinates Agrippae Furio et Ser. Sul-
3 picio. prius cum Vulsiniensibus pugnatum est. bellum numero
hostium ingens, certamine haud sane asperum fuit. fusa primo
concursu acies, in fugam versa milia octo armatorum ab equitibus
4 interclusa positis armis in deditionem venerunt. eius belli fama
effecit, ne se pugnae committerent Sappinates; moenibus armati
se tutabantur. Romani praedas passim et ex Sappinati agro et
5 ex Vulsiniensi nullo eam vim arcente egerunt, donec Vulsinien-
sibus fessis bello ea condicione, ut res populo Romano redderent

stipendiumque eius anni exercitui praestarent, in viginti annos
indutiae datae.

Eodem anno M. Caedicius de plebe nuntiavit tribunis se in 6
Nova via, ubi nunc sacellum est supra aedem Vestae, vocem noc-
tis silentio audisse clariorem humana, quae magistratibus dici
iuberet Gallos adventare. id, ut fit, propter auctoris humilitatem 7
spretum et quod longinqua eoque ignotior gens erat. neque
deorum modo monita ingruente fato spreta, sed humanam quo-
que opem, quae una erat, M. Furium ab urbe amovere. qui, die 8
dicta ab L. Apuleio tribuno plebis propter praedam Veientanam,
filio quoque adulescente per idem tempus orbatus, cum accitis
domum tribulibus et clientibus, quae magna pars plebis erat, per-
cunctatus animos eorum responsum tulisset, se collaturos, quanti
damnatus esset, absolvere eum non posse, in exsilium abiit pre- 9
catus ab diis immortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo
quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent. absens
quindecim milibus gravis aeris damnatur.

Expulso cive, quo manente, si quicquam humanorum certi 33
est, capi Roma non potuerat, adventante fatali urbi clade, legati
ab Clusinis veniunt auxilium adversus Gallos petentes. eam gen- 2
tem traditur fama dulcedine frugum maximeque vini, nova tum
voluptate, captam Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante
cultos possedisse; et invexisse in Galliam vinum illiciendae gen- 3
tis causa Arruntem Clusinum ira corruptae uxoris ab Lucumone,
cui tutor ipse fuerat, praepotente iuvene et a quo expeti poe-
nae, nisi externa vis quaesita esset, nequirent. hunc transeun- 4
tibus Alpes ducem auctoremque Clusium oppugnandi fuisse.

Equidem haud abnuerim Clusium Gallos ab Arrunte seu
quo alio Clusino adductos; sed eos, qui oppugnaverint Clusium, 5
non fuisse, qui primi Alpes transierint, satis constat. ducentis
quippe annis ante quam Clusium oppugnarent urbemque Ro-
mam caperent, in Italiam Galli transcenderunt; nec cum his pri- 6
mum Etruscorum, sed multo ante cum iis, qui inter Appenninum
Alpesque incolebant, saepe exercitus Gallici pugnavere. Tusco- 7
rum ante Romanum imperium late terra marique opes patuere.
mari supero inferoque, quibus Italia insulae modo cingitur, quan-
tum potuerint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum
communi vocabulo gentis, alterum Atriaticum mare ab Atria,
Tuscorum colonia, vocavere Italicae gentes; Graeci eadem Tyr- 8
rhenum atque Adriaticum vocant. et in utrumque mare vergen- 9
tes incoluere urbibus duodenis terras, prius cis Appenninum ad
inferum mare, postea trans Appenninum totidem, quot capita
originis erant, coloniis missis, quae trans Padum omnia loca ex- 10

cepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque
11 ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo
est, maxime Raetis, quos loca ipsa efferarunt, ne quid ex antiquo
praeter sonum linguae, nec eum incorruptum, retinerent.
34 De transitu in Italiam Gallorum haec accepimus: Prisco
Tarquinio Romae regnante Celtarum, quae pars Galliae tertia est,
penes Bituriges summa imperii fuit; ii regem Celtico dabant.
2 Ambigatus is fuit, virtute fortunaque cum sua tum publica prae-
pollens, quod in imperio eius Gallia adeo frugum hominumque
3 fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. hic
magno natu ipse iam exonerare praegravante turba regnum cu-
piens Bellovesum ac Segovesum, sororis filios, impigros iuvenes,
missurum se esse in quas dii dedissent auguriis sedes ostendit:
4 quantum ipsi vellent numerum hominum excirent, ne qua gens
arcere advenientes posset. tum Segoveso sortibus dati Hercy-
nei saltus; Belloveso haud paulo laetiorem in Italiam viam di
5 dabant. is, quod eius ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos,
Senones, Aeduos, Ambarros, Carnutes, Aulercos excivit. profec-
tus ingentibus peditum equitumque copiis in Tricastinos venit.
6 Alpes inde oppositae erant; quas inexsuperabiles visas haud equi-
dem miror, nulladum via, quod quidem continens memoria sit,
7 nisi de Hercule fabulis credere libet, superatas. ibi cum velut
saeptos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarentque,
quanam per iuncta caelo iuga in alium orbem terrarum transirent,
religio etiam tenuit, quod allatum est advenas quaerentes agrum
8 ab Salluvium gente oppugnari. Massilienses erant ii, navibus a
Phocaea profecti. id Galli fortunae suae omen rati adiuvere, ut,
quem primum in terram egressi occupaverant locum, patientibus
Salluviis communirent. ipsi per Taurinos saltus *vallem*que Duriae
9 Alpes transcenderunt fusisque acie Tuscis haud procul Ticino
flumine, cum, in quo consederant, agrum Insubrium appellari
audissent, cognominem Insubribus, pago Aeduorum, ibi omen
35 sequentes loci condidere urbem; Mediolanium appellarunt. alia
subinde manus Cenomanorum Elitovio duce vestigia priorum
secuta eodem saltu favente Belloveso cum transcendisset Alpes,
2 ubi nunc Brixia ac Verona urbes sunt, locos tenuere. Libui
considunt post hos Salluviique, prope antiquam gentem Laevos
Ligures incolentes circa Ticinum amnem. Poenino deinde Boii
Lingonesque transgressi, cum iam inter Padum atque Alpes
omnia tenerentur, Pado ratibus traiecto non Etruscos modo
sed etiam Umbros agro pellunt; intra Appenninum tamen sese
3 tenuere. tum Senones, recentissimi advenarum, ab Utente flu-
mine usque ad Aesim fines habuere. hanc gentem Clusium

Romamque inde venisse comperio; id parum certum est, so-
lamne an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adiutam.
Clusini novo bello exterriti, cum multitudinem, cum formas 4
hominum invisitatas cernerent et genus armorum audirentque
saepe ab iis cis Padum ultraque legiones Etruscorum fusas, quam-
quam adversus Romanos nullum eis ius societatis amicitiaeve
erat, nisi quod Veientes consanguineos adversus populum Roma-
num non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab senatu
peterent, misere. de auxilio nihil impetratum; legati *tres* M. Fabii 5
Ambusti filii missi, qui senatus populi*que* Romani nomine age-
rent cum Gallis, ne, a quibus nullam iniuriam accepissent, socios
populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello
quoque, si res cogat, tuendos esse; sed melius visum bellum
ipsum amoveri, si posset, et Gallos, novam gentem, pace potius
cognosci quam armis.
Mitis legatio, ni praeferoces legatos Gallisque magis quam 36
Romanis similes habuisset. quibus, postquam mandata edide-
runt in concilio Gallorum, datum responsum: etsi novum nomen 2
audiant Romanorum, tamen credere viros fortes esse, quorum
auxilium a Clusinis in re trepida sit imploratum; et quoniam lega- 3
tione adversus se maluerint quam armis tueri socios, ne se quidem
pacem, quam illi afferant, aspernari, si Gallis egentibus agro, quem
latius possideant quam colant Clusini, partem finium concedant;
aliter pacem impetrari non posse. et responsum coram Romanis 4
accipere velle et, si negetur ager, coram iisdem Romanis dimi-
caturos, ut nuntiare domum possent, quantum Galli virtute cete-
ros mortales praestarent. quodnam id ius esset, agrum a pos- 5
sessoribus petere aut minari arma, Romanis quaerentibus, et quid
in Etruria rei Gallis esset, cum illi se in armis ius ferre et omnia
fortium virorum esse ferociter dicerent, accensis utrimque animis
ad arma discurritur et proelium conseritur. ibi, iam urgentibus 6
Romanam urbem fatis, legati contra ius gentium arma capiunt.
nec id clam esse potuit, cum ante signa Etruscorum tres nobi-
lissimi fortissimique Romanae iuventutis pugnarent; tantum emi-
nebat peregrina virtus. quin etiam Q. Fabius evectus extra aciem 7
equo ducem Gallorum, ferociter in ipsa signa Etruscorum incur-
santem, per latus transfixum hasta occidit; spoliaque eius legen-
tem Galli agnovere, perque totam aciem Romanum legatum esse
signum datum est. omissa inde in Clusinos ira receptui canunt 8
minantes Romanis. erant, qui extemplo Romam eundum cense-
rent; vicere seniores, ut legati prius mitterentur questum iniurias
postulatumque, ut pro iure gentium violato Fabii dederentur.
legati Gallorum cum ea, sicut erant mandata, exposuissent, sena- 9

tui nec factum placebat Fabiorum, et ius postulare barbari vide-
bantur; sed ne id, quod placebat, decerneret in tantae nobilitatis
10 viris, ambitio obstabat. itaque ne penes ipsos culpa esset cladis,
si forte, Gallico bello acceptae, cognitionem de postulatis Gallorum
ad populum reiciunt; ubi tanto plus gratia atque opes valuere,
ut, quorum de poena agebatur, tribuni militum consulari pote-
11 state in insequentem annum crearentur. quo facto haud secus,
quam dignum erat, infensi Galli bellum propalam minantes ad
12 suos redeunt. tribuni militum cum tribus Fabiis creati Q. Sul-
picius Longus, Q. Servilius quartum, P. Cornelius Maluginensis.

37 Cum tanta moles mali instaret — adeo occaecat animos
fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi non vult —, civitas,
quae adversus Fidenatem ac Veientem hostem aliosque finitimos
populos ultima experiens auxilia dictatorem multis tempestatibus
2 dixisset, ea tunc invisitato atque inaudito hoste ab Oceano terra-
rumque ultimis oris bellum ciente nihil extraordinarii imperii
3 aut auxilii quaesivit. tribuni, quorum temeritate bellum contrac-
tum erat, summae rerum praeerant dilectumque nihilo accura-
tiorem, quam ad media bella haberi solitus erat, extenuantes
4 etiam famam belli, habebant. interim Galli, postquam accepere
ultro honorem habitum violatoribus iuris humani elusamque le-
gationem suam esse, flagrantes ira, cuius impotens est gens, con-
5 festim signis convulsis citato agmine iter ingrediuntur. ad quo-
rum praetereuntium raptim tumultum cum exterritae urbes ad
arma concurrerent, fugaque agrestium fieret, Romam se ire magno
clamore significabant, quacumque ibant, equis virisque longe ac
6 late fuso agmine immensum obtinentes loci. sed antecedente
fama nuntiisque Clusinorum, deinceps inde aliorum populorum,
7 plurimum terroris Romam celeritas hostium tulit, quippe quibus
velut tumultuario exercitu raptim ducto aegre ad undecimum la-
pidem occursum est, qua flumen Alia, Crustuminis montibus
praealto defluens alveo, haud multum infra viam Tiberino amni
8 miscetur. iam omnia contra circaque hostium plena erant, et
nata in vanos tumultus gens truci cantu clamoribusque variis
horrendo cuncta compleverant sono.

38 Ibi tribuni militum non loco castris ante capto, non prae-
munito vallo, quo receptus esset, non deorum saltem, si non
hominum, memores nec auspicato nec litato instruunt aciem
diductam in cornua, ne circumveniri multitudine hostium pos-
2 sent; nec tamen aequari frontes poterant, cum extenuando in-
firmam et vix cohaerentem mediam aciem haberent. paulum erat
ab dextera editi loci, quem subsidiariis repleri placuit; eaque res
ut initium pavoris ac fugae, sic una salus fugientibus fuit. nam

Brennus, regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maxime
timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli cum
acie legionum recta fronte concucurrissent, subsidia in aversos
transversosque impetum darent, ad subsidiarios signa convertit,
si eos loco depulisset, haud dubius facilem in aequo campi tan- 4
tum superanti multitudine victoriam fore; adeo non fortuna
modo sed ratio etiam cum barbaris stabat. in altera acie nihil 5
simile Romanis, non apud duces, non apud milites erat. pavor
fugaque occupaverat animos et tanta omnium oblivio, ut multo
maior pars Veios in hostium urbem, cum Tiberis arceret, quam
recto itinere Romam ad coniuges ac liberos fugerent. parumper 6
subsidiarios tutatus est locus; in reliqua acie simul est clamor
proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum hostem
prius paene quam viderent, non modo non temptato certamine
sed ne clamore quidem reddito integri intactique fugerunt; nec 7
ulla caedes pugnantium fuit; terga caesa suomet ipsorum certa-
mine in turba impedientium fugam. circa ripam Tiberis, quo 8
armis abiectis totum sinistrum cornu defugit, magna strages facta
est, multosque imperitos nandi aut invalidos, graves loricis aliisque
tegminibus, hausere gurgites. maxima tamen pars incolumis Veios 9
perfugit, unde non modo praesidii quicquam sed ne nuntius qui-
dem cladis Romam est missus. ab dextro cornu, quod procul a 10
flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petiere et
ne clausis quidem portis urbis in arcem confugerunt.

Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriae tam 39
repentinae tenuit, et ipsi pavore defixi primum steterunt, velut
ignari, quid accidisset; deinde insidias vereri; postremo caesorum
spolia legere armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare;
tum demum, postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam 2
ingressi haud multo ante solis occasum ad urbem Romam per-
veniunt. ubi cum praegressi equites non portas clausas, non 3
stationem pro portis excubare, non armatos esse in muris rettu-
lissent, aliud priori simile miraculum eos sustinuit; noctemque
veriti et ignotae situm urbis inter Romam atque Anienem con-
sedere exploratoribus missis circa moenia aliasque portas, quae-
nam hostibus in perdita re consilia essent. Romani, cum pars 4
maior ex acie Veios petisset quam Romam, nemo superesse
quemquam praeter eos, qui Romam refugerant, crederet, complo-
rati omnes pariter vivi mortuique totam prope urbem lamentis
impleverunt. privatos deinde luctus stupefecit publicus pavor, 5
postquam hostes adesse nuntiatum est; mox ululatus cantusque
dissonos vagantibus circa moenia turmatim barbaris audiebant.
omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem 6

alteram, ut identidem iam in urbem futurus videretur impetus:
primo adventu, quia accesserant ad urbem; mansuros enim ad
7 Aliam fuisse, nisi hoc consilii foret; deinde sub occasum solis,
quia haud multum diei supererat, ante noctem rati invasuros;
tum in noctem dilatum consilium esse, quo plus pavoris inferrent;
8 postremo lux appropinquans exanimare; timorique perpetuo
ipsum malum continens fuit, cum signa infesta portis sunt illata.
nequaquam tamen ea nocte neque insequenti die similis illi, quae
9 ad Aliam tam pavide fugerat, civitas fuit. nam cum defendi ur-
bem posse tam parva relicta manu spes nulla esset, placuit cum
coniugibus ac liberis iuventutem militarem senatusque robur in
10 arcem Capitoliumque concedere armisque et frumento collato
ex loco inde munito deos hominesque et Romanum nomen de-
11 fendere, flaminem sacerdotesque Vestales sacra publica a caede,
ab incendiis procul auferre, nec ante deseri cultum deorum, quam
12 non superessent, qui colerent. si arx Capitoliumque, sedes deo-
rum, si senatus, caput publici consilii, si militaris iuventus super-
fuerit imminenti ruinae urbis, facilem iacturam esse seniorum,
13 relictae in urbe utique periturae turbae. et quo id aequiore animo
de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul
se cum illis palam dicere obituros, nec his corporibus, quibus
non arma ferre, non tueri patriam possent, oneraturos inopiam
armatorum.

40 Haec inter seniores morti destinatos iactata solacia. versae
inde adhortationes ad agmen iuvenum, quos in Capitolium atque
in arcem prosequebantur, commendantes virtuti eorum iuven-
taeque urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis vic-
2 tricis, quaecumque reliqua esset fortuna. digredientibus, qui
spem omnem atque opem secum ferebant, ab iis, qui captae ur-
3 bis non superesse statuerant exitio, cum ipsa res speciesque
miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta nunc
hos nunc illos sequentium rogitantiumque viros natosque, cui se
fato darent, nihil, quod humani superesset mali, relinquebant.
4 magna pars tamen earum in arcem suos persecutae sunt nec
prohibente ullo nec vocante, quia, quod utile obsessis ad minu-
5 endam imbellem multitudinem, id parum humanum erat. alia
maxime plebis turba, quam nec capere tam exiguus collis nec
alere in tanta inopia frumenti poterat, ex urbe effusa velut agmine
6 iam uno petiit Ianiculum. inde pars per agros dilapsi, pars urbes
petunt finitimas, sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem,
7 sua consilia communibus deploratis sequentes. flamen interim
Quirinalis virginesque Vestales omissa rerum suarum cura, quae
sacrorum secum ferenda, quae, quia vires ad omnia ferenda

deerant, relinquenda essent, consultantes, quisve ea locus fideli 8
asservaturus custodia esset, optimum ducunt condita in doliolis
sacello proximo aedibus flaminis Quirinalis, ubi nunc despui re-
ligio est, defodere; cetera inter se onere partito ferunt via, quae
sublicio ponte ducit ad Ianiculum. in eo clivo eas cum L. Albi- 9
nius, de plebe [Romana] homo, conspexisset plaustro coniugem
ac liberos avehens inter ceteram turbam, quae inutilis bello urbe
excedebat, salvo etiam tum discrimine divinarum humanarumque 10
rerum, religiosum ratus sacerdotes publicas sacraque populi Ro-
mani pedibus ire ferrique, se ac suos in vehiculo conspici, de-
scendere uxorem ac pueros iussit, virgines sacraque in plaustrum
imposuit et Caere, quo iter sacerdotibus erat, pervexit.

Romae interim satis iam omnibus ut in tali re ad tuendam 41
arcem compositis turba seniorum domos regressi adventum ho-
stium obstinato ad mortem animo exspectabant. qui eorum curu- 2
les gesserant magistratus, ut in fortunae pristinae honorumque
ac virtutis insignibus morerentur, quae augustissima vestis est ten-
sas ducentibus triumphantibusve, ea vestiti medio aedium ebur-
neis sellis sedere. sunt qui M. Folio pontifice maximo praefante 3
carmen devovisse eos se pro patria Quiritibusque Romanis tradant.
Galli, et quia interposita nocte a contentione pugnae remiserant 4
animos et quod nec in acie ancipiti usquam certaverant proelio
nec tum impetu aut vi capiebant urbem, sine ira, sine ardore
animorum ingressi postero die urbem patente Collina porta in
forum perveniunt, circumferentes oculos ad templa deum ar-
cemque solam belli speciem tenentem. inde modico relicto prae- 5
sidio, ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret,
dilapsi ad praedam vacuis occursu hominum viis, pars in pro-
xima quaeque tectorum agmine ruunt, pars ultima, velut ea de-
mum intacta et referta praeda, petunt. inde rursus ipsa solitu- 6
dine absterriti, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum
ac propinqua foro loca conglobati redibant; ubi eos plebis aedi- 7
ficiis obseratis, patentibus atriis principum, maior prope cunctatio
tenebat aperta quam clausa invadendi; adeo haud secus quam ve- 8
nerabundi intuebantur in aedium vestibulis sedentes viros, praeter
ornatum habitumque humano augustiorem maiestate etiam, quam
vultus gravitasque oris prae se ferebat, simillimos dis. ad eos ve- 9
lut ad simulacra versi cum starent, M. Papirius, unus ex iis, dicitur
Gallo barbam suam, ut tum omnibus promissa erat, permulcenti
scipione eburneo in caput incusso iram movisse, atque ab eo
initium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos; post 10
principum caedem nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, ex-
haustis inici ignes.

42 Ceterum, seu non omnibus delendi urbem libido erat, seu
ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quaedam incen-
dia terroris causa, si compelli ad deditionem caritate sedum sua-
2 rum obsessi possent, et non omnia concremari tecta, ut, quod-
cumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos
haberent, nequaquam perinde atque in capta urbe prima die
3 aut passim aut late vagatus est ignis. Romani ex arce plenam
hostium urbem cernentes vagosque per vias omnes cursus, cum
alia atque alia parte nova aliqua clades oreretur, non mentibus
solum consipere sed ne auribus quidem atque oculis satis con-
4 stare poterant. quocumque clamor hostium, mulierum puero-
rumque ploratus, sonitus flammae et fragor ruentium tectorum
avertisset, paventes ad omnia animos oraque et oculos flectebant,
velut ad spectaculum a fortuna positi occidentis patriae nec ul-
5 lius rerum suarum relicti praeterquam corporum vindices, tanto
ante alios miserandi magis, qui umquam obsessi sunt, quod in-
terclusi a patria obsidebantur omnia sua cernentes in hostium
6 potestate. nec tranquillior nox diem tam foede actum excepit;
lux deinde noctem inquieta insecuta est; nec ullum erat tempus,
7 quod a novae semper cladis alicuius spectaculo cessaret. nihil
tamen tot onerati atque obruti malis flexerunt animos, quin, etsi
omnia flammis ac ruinis aequata vidissent, quamvis inopem par-
vumque, quem tenebant, collem libertati relictum virtute defende-
8 rent; et iam, cum eadem cotidie acciderent, velut assueti malis
abalienaverant ab sensu rerum suarum animos, arma tantum fer-
rumque in dextris velut solas reliquias spei suae intuentes.

43 Galli quoque per aliquot dies in tecta modo urbis nequi-
quam bello gesto, cum inter incendia ac ruinas captae urbis nihil
superesse praeter armatos hostes viderent, nequiquam tot cladi-
bus territos nec flexuros ad deditionem animos, ni vis adhibere-
2 tur, experiri ultima et impetum facere in arcem statuunt. prima
luce signo dato multitudo omnis in foro instruitur; inde clamore
sublato ac testudine facta subeunt. adversus quos Romani nihil
temere nec trepide; ad omnis aditus stationibus firmatis, qua signa
ferri videbant, ea robore virorum opposito scandere hostem si-
nunt, quo successerit magis in arduum, eo pelli posse per pro-
3 clive facilius rati. medio fere clivo restitere, atque inde ex loco
superiore, qui prope sua sponte in hostem inferebat, impetu facto
strage ac ruina fudere Gallos, ut numquam postea nec pars nec
4 universi temptaverint tale pugnae genus. omissa itaque spe per
vim atque arma subeundi obsidionem parant, cuius ad id tempus
immemores et quod in urbe fuerat frumentum incendiis urbis ab-
sumpserant, et ex agris per eos ipsos dies raptum omne Veios

erat. igitur exercitu diviso partim per finitimos populos praedari 5
placuit, partim obsideri arcem, ut obsidentibus frumentum popu-
latores agrorum praeberent.

Proficiscentes Gallos ab urbe ad Romanam experiendam 6
virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat, duxit; qui 7
maestior ibi fortuna publica quam sua cum diis hominibusque
accusandis senesceret, indignando mirandoque, ubi illi viri essent,
qui secum Veios Faleriosque cepissent, qui alia bella fortius sem-
per quam felicius gessissent, repente audit Gallorum exercitum 8
adventare atque de eo pavidos Ardeates consultare. nec secus
quam divino spiritu tactus, cum se in mediam contionem intu-
lisset, abstinere suetus ante talibus conciliis, 'Ardeates' inquit, 44
'veteres amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum benefi-
cium ita tulit et fortuna hoc eguit mea, nemo vestrum condicionis
meae oblitum me huc processisse putet; sed res ac periculum
commune cogit quod quisque possit in re trepida praesidii in
medium conferre. et quando ego vobis pro tantis vestris in me 2
meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit
mei vobis, si in bello non fuerit? hac arte in patria steti et in-
victus bello in pace ab ingratis civibus pulsus sum. vobis autem, 3
Ardeates, fortuna oblata est et pro tantis populi Romani bene-
ficiis, quanta ipsi meministis — nec enim exprobranda ea apud
memores sunt —, gratiae referendae et huic urbi decus ingens
belli ex hoste communi pariendi, qui effuso agmine adventat. 4
gens est, cui natura corpora animosque magna magis quam firma
dederit; eo in certamen omne plus terroris quam virium ferunt.
argumento sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex arce 5
Capitolioque iis exigua resistitur manu; iam obsidionis taedio
victi abscedunt vagique per agros palantur. cibo vinoque raptim 6
hausto repleti, ubi nox appetit, prope rivos aquarum sine muni-
mento, sine stationibus ac custodiis passim ferarum ritu sternun-
tur, nunc ab secundis rebus magis etiam solito incauti. si vobis 7
in animo est tueri moenia vestra nec pati haec omnia Galliam
fieri, prima vigilia capite arma frequentesque me sequimini ad
caedem, non ad pugnam. nisi vinctos somno velut pecudes tru-
cidandos tradidero, non recuso eundem Ardeae rerum mearum
exitum, quem Romae habui.' aequis iniquisque persuasum erat 45
tantum bello virum neminem usquam ea tempestate esse. con-
tione dimissa corpora curant, intenti, quam mox signum daretur.
quo dato primo silentio noctis ad portas Camillo praesto fuere.
egressi haud procul urbe, sicut praedictum erat, castra Gallorum 2
intuta neglectaque ab omni parte nacti cum ingenti clamore in-
vadunt. nusquam proelium, omnibus locis caedes est; nuda cor- 3

pora et soluta somno trucidantur. extremos tamen pavor cu-
bilibus suis excitos, quae aut unde vis esset, ignaros in fugam et
quosdam in hostem ipsum improvidos tulit. magna pars in agrum
Antiatem delati incursione ab oppidanis in palatos facta circum-
veniuntur.

4 Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est, qui ur-
bis iam prope quadringentesimum annum vicinae, oppressae ab
hoste invisitato, inaudito, adeo nihil miseriti sunt, ut in agrum
Romanum eo tempore incursiones facerent plenique praedae
Veios etiam, praesidiumque et spem ultimam Romani nominis, in
5 animo habuerint oppugnare. viderant eos milites Romani va-
gantes per agros et congregatos agmine praedam prae se agentes
6 et castra cernebant haud procul Veiis posita. inde primum mi-
seratio sui, deinde indignitas atque ex ea ira animos cepit: Etru-
scisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertissent, ludibrio
7 esse clades suas? vix temperavere animis, quin extemplo impe-
tum facerent; compressi a Q. Caedicio centurione, quem sibimet
8 ipsi praefecerant, rem in noctem sustinuere. tantum par Camillo
defuit auctor, cetera eodem ordine eodemque fortunae eventu
gesta. quin etiam ducibus captivis, qui caedi nocturnae super-
fuerant, ad aliam manum Tuscorum ad salinas profecti nocte
insequenti ex improviso maiorem caedem edidere duplicique vic-
toria ovantes Veios redeunt.

46 Romae interim plerumque obsidio segnis et utrimque si-
lentium esse ad id tantum intentis Gallis, ne quis hostium eva-
dere inter stationes posset, cum repente iuvenis Romanus admi-
2 ratione in se cives hostesque convertit. sacrificium erat statum
in Quirinali colle genti Fabiae. ad id faciendum C. Fabius Dorsuo,
Gabino cinctu, sacra manibus gerens, cum de Capitolio descen-
disset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem
3 cuiusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit; ibi-
que omnibus sollemniter peractis eadem revertens similiter con-
stanti vultu graduque, satis sperans propitios esse deos, quorum
cultum ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in Capito-
lium ad suos rediit, seu attonitis Gallis miraculo audaciae seu re-
ligione etiam motis, cuius haudquaquam neglegens gens est.

4 Veiis interim non animi tantum in dies sed etiam vires cre-
scebant. nec Romanis solum eo convenientibus ex agris, qui aut
proelio adverso aut clade captae urbis palati fuerant, sed etiam
5 ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte praedae essent,
maturum iam videbatur repeti patriam eripique ex hostium mani-
6 bus; sed corpori valido caput deerat. locus ipse admonebat Ca-
milli, et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque eius res

prospere gesserant; et Caedicius negare se commissurum, cur
sibi aut deorum aut hominum quisquam imperium finiret potius,
quam ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. consensu 7
omnium placuit ab Ardea Camillum acciri, sed antea consulto
senatu, qui Romae esset; adeo regebat omnia pudor, discrimina-
que rerum prope perditis rebus servabant. ingenti periculo 8
transeundum per hostium custodias erat. ad eam rem Pontius
Cominius, impiger iuvenis, operam pollicitus incubans cortici se-
cundo Tiberi ad urbem defertur. inde, qua proximum fuit a ripa, 9
per praeruptum eoque neglectum hostium custodia saxum in Ca-
pitolium evadit et ad magistratus ductus mandata exercitus edit.
accepto inde senatus consulto, uti comitiis curiatis revocatus de 10
exsilio iussu populi Camillus dictator extemplo diceretur, milites-
que haberent imperatorem, quem vellent, eadem degressus nun-
tius Veios contendit; missique Ardeam legati ad Camillum Veios
eum perduxere, seu — quod magis credere libet, non prius pro- 11
fectum ab Ardea, quam comperit legem latam, quod nec iniussu
populi mutari finibus posset, nec nisi dictator dictus auspicia in
exercitu habere — lex curiata lata est dictatorque absens dictus.

Dum haec Veiis agebantur, interim arx Romae Capitolium- 47
que in ingenti periculo fuit. namque Galli, seu vestigio notato 2
humano, qua nuntius a Veiis pervenerat, seu sua sponte animad-
verso ad Carmentis saxo ascensu aequo, nocte sublustri, cum
primo inermem, qui temptaret viam, praemisissent, tradentes
inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi sublevantesque in
vicem et trahentes alii alios, prout postularet locus, tanto silentio 3
in summum evasere, ut non custodes solum fallerent, sed ne ca-
nes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent.
anseres non fefellere, quibus sacris Iunonis in summa inopia cibi 4
tamen abstinebatur. quae res saluti fuit; namque clangore eorum
alarumque crepitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul
fuerat, vir bello egregius, armis arreptis simul ad arma ceteros
ciens vadit et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam in summo
constiterat, umbone ictum deturbat. cuius casus prolapsi cum 5
proximos sterneret, trepidantes alios armisque omissis saxa, qui-
bus adhaerebant, manibus amplexos trucidat. iamque et alii con-
gregati telis missilibusque saxis proturbare hostes, ruinaque tota
prolapsa acies in praeceps deferri. sedato deinde tumultu reli- 6
quum noctis, quantum turbatis mentibus poterat, cum praeteri-
tum quoque periculum sollicitaret, quieti datum est. luce orta, 7
vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, cum et recte
et perperam facto pretium deberetur, Manlius primum ob virtu-
tem laudatus donatusque non ab tribunis solum militum sed con-

8 sensu etiam militari; cui universi selibras farris et quartarios
vini ad aedes eius, quae in arce erant, contulerunt, rem dictu
parvam, ceterum inopia fecerat eam argumentum ingens caritatis,
cum se quisque victu suo fraudans detractum corpori atque usi-
9 bus necessariis ad honorem unius viri conferret. tum vigiles
eius loci, qua fefellerat ascendens hostis, citati; et cum in omnes
more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum
10 pronuntiasset, consentiente clamore militum in unum vigilem
conicientium culpam deterritus a ceteris abstinuit, reum haud du-
11 bium eius noxae approbantibus cunctis de saxo deiecit. inde in-
tentiores utrimque custodiae esse, et apud Gallos, quia vulgatum
erat inter Veios Romamque nuntios commeare, et apud Romanos
ab nocturni periculi memoria.

48 Sed ante omnia obsidionis bellique mala fames utrumque
2 exercitum urgebat, Gallos pestilentia etiam, cum loco iacente
inter tumulos castra habentes tum ab incendiis torrido et vaporis
pleno cineremque non pulverem modo ferente, cum quid venti
3 motum esset. quorum intolerantissima gens humorique ac frigori
assueta, cum aestu et angore vexata vulgatis velut in pecua mor-
bis morerentur, iam pigritia singulos sepeliendi promiscue acer-
vatos cumulos hominum urebant; bustorumque inde Gallicorum
4 nomine insignem locum fecere. indutiae deinde cum Romanis
factae et colloquia permissu imperatorum habita; in quibus cum
identidem Galli famem obicerent eaque necessitate ad deditionem
vocarent, dicitur avertendae eius opinionis causa multis locis
5 panis de Capitolio iactatus esse in hostium stationes. sed iam
neque dissimulari neque ferri ultra fames poterat. itaque dum
dictator dilectum per se Ardeae habet, magistrum equitum L. Va-
lerium a Veiis adducere exercitum iubet, parat instruitque, quibus
6 haud impar adoriatur hostes, interim Capitolinus exercitus sta-
tionibus, vigiliis fessus superatis tamen humanis omnibus malis,
cum famem unam natura vinci non sineret, diem de die pro-
7 spectans, ecquod auxilium ab dictatore appareret, postremo spe
quoque iam, non solum cibo deficiente et, cum stationes pro-
cederent, prope obruentibus infirmum corpus armis vel dedi vel
redimi se, quacumque pactione possent, iussit, iactantibus non
obscure Gallis haud magna mercede se adduci posse, ut obsidio-
8 nem relinquant. tum senatus habitus, tribunisque militum nego-
tium datum, ut paciscerentur. inde inter Q. Sulpicium tribunum
militum et Brennum regulum Gallorum colloquio transacta res
est, et mille pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi
9 factum. rei foedissimae per se adiecta indignitas est: pondera
ab Gallis allata iniqua, et tribuno recusante additus ab insolente

Gallo ponderi gladius, auditaque intoleranda Romanis vox: 'vae
victis'.
Sed diique et homines prohibuere redemptos vivere Roma- 49
nos. nam forte quadam, priusquam infanda merces perficeretur,
per altercationem nondum omni auro appenso dictator interve-
nit auferrique aurum de medio et Gallos summoveri iubet. cum 2
illi renitentes pactos dicerent sese, negat eam pactionem ratam
esse, quae, postquam ipse dictator creatus esset, iniussu suo ab
inferioris iuris magistratu facta esset, denuntiatque Gallis, ut se
ad proelium expediant. suos in acervum conicere sarcinas et 3
arma aptare ferroque, non auro recuperare patriam iubet in con-
spectu habentes fana deum et coniuges et liberos et solum patriae
deforme belli malis et omnia, quae defendi repetique et ulcisci
fas sit. instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semi- 4
rutae solo urbis et natura inaequali, et omnia, quae arte belli se-
cunda suis eligi praepararive poterant, providit. Galli nova re 5
trepidi arma capiunt iraque magis quam consilio in Romanos
incurrunt. iam verterat fortuna, iam deorum opes humanaque
consilia rem Romanam adiuvabant. igitur primo concursu haud
maiore momento fusi Galli sunt, quam ad Aliam vicerant. iu- 6
stiore altero deinde proelio ad octavum lapidem Gabina via, quo
se ex fuga contulerant, eiusdem ductu auspicioque Camilli vin-
cuntur. ibi caedes omnia obtinuit; castra capiuntur, et ne nun-
tius quidem cladis relictus. dictator recuperata ex hostibus patria 7
triumphans in urbem redit interque iocos militares, quos incon-
ditos iaciunt, Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis
haud vanis laudibus appellabatur.
Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie 8
servavit, cum prohibuit migrari Veios et tribunis rem intentius
agentibus post incensam urbem et per se inclinata magis plebe
ad id consilium; eaque causa fuit non abdicandae post trium- 9
phum dictaturae, senatu obsecrante, ne rem publicam in incerto
relinqueret statu. omnium primum, ut erat diligentissimus reli- 50
gionum cultor, quae ad deos immortales pertinebant, rettulit et
senatus consultum facit, fana omnia, quoad ea hostis possedisset, 2
restituerentur, terminarentur expiarenturque, expiatioque eorum
in libris per duumviros quaereretur; cum Caeritibus hospitium 3
publice fieret, quod sacra populi Romani ac sacerdotes recepis-
sent, beneficioque eius populi non intermissus honos deorum im-
mortalium esset; ludi Capitolini fierent, quod Iuppiter optimus 4
maximus suam sedem atque arcem populi Romani in re trepida
tutatus esset, collegiumque ad eam rem M. Furius dictator con-
stitueret ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent. expiandae 5

etiam vocis nocturnae, quae nuntia cladis ante bellum Gallicum
audita neglectaque esset, mentio illata iussumque templum in
6 Nova via Aio Locutio fieri. aurum, quod Gallis ereptum erat
quodque ex aliis templis inter trepidationem in Iovis cellam col-
latum, cum, quo referri oporteret, confusa memoria esset, sa-
7 crum omne iudicatum et sub Iovis sella poni iussum. iam ante
in eo religio civitatis apparuerat, quod, cum in publico deesset
aurum, ex quo summa pactae mercedis Gallis confieret, a matro-
nis collatum acceperant, ut sacro auro abstineretur. matronis
gratiae actae honosque additus, ut earum sicut virorum post mor-
tem sollemnis laudatio esset.

8 His peractis, quae ad deos pertinebant quaeque per senatum
agi poterant, tum demum agitantibus tribunis plebem assiduis
contionibus, ut relictis ruinis in urbem paratam Veios transmi-
grarent, in contionem universo senatu prosequente escendit at-
51 que ita verba fecit: 'adeo mihi acerbae sunt, Quirites, conten-
tiones cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exsilii solacium aliud
habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul ab his certami-
nibus eram, et ob eadem haec non, si millies senati consulto
2 populique iussu revocaretis, rediturus umquam fuerim. nec nunc
me, ut redirem, mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit;
quippe, ut in sua sede maneret patria, id agebatur, non ut ego
utique in patria essem. et nunc quiescerem ac tacerem libenter,
nisi haec quoque pro patria dimicatio esset, cui deesse, quoad
3 vita suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. quid enim re-
petiimus, quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si re-
cuperatam ipsi deserimus? et cum victoribus Gallis, capta tota
urbe, Capitolium tamen atque arcem diique et homines Romani
tenuerint et habitaverint, victoribus Romanis, recuperata urbe, arx
quoque et Capitolium deseretur, et plus vastitatis huic urbi se-
4 cunda nostra fortuna faciet, quam adversa fecit? equidem, si nobis
cum urbe simul positae traditaeque per manus religiones nullae
essent, tamen tam evidens numen hac tempestate rebus affuit
Romanis, ut omnem neglegentiam divini cultus exemptam homi-
5 nibus putem. intuemini enim horum deinceps annorum vel se-
cundas res vel adversas; invenietis omnia prospera evenisse se-
6 quentibus deos, adversa spernentibus. iam omnium primum
Veiens bellum — per quot annos quanto labore gestum! — non
ante cepit finem, quam monitu deorum aqua ex lacu Albano
7 emissa est. quid haec tandem urbis nostrae clades nova? num
ante exorta est, quam spreta vox caelo emissa de adventu Gallo-
rum, quam gentium ius ab legatis nostris violatum, quam a no-
bis, cum vindicari deberet, eadem neglegentia deorum praeter-

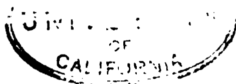
missum? igitur victi captique ac redempti tantum poenarum dis 8
hominibusque dedimus, ut terrarum orbi documento essemus.
adversae deinde res admonuerunt religionum. confugimus in 9
Capitolium ad deos, ad sedem Iovis optimi maximi; sacra in
ruina rerum nostrarum alia terra celavimus, alia avecta in fini-
timas urbes amovimus ab hostium oculis; deorum cultum, deserti
ab dis hominibusque, tamen non intermisimus. reddidere igitur 10
patriam et victoriam et antiquum belli decus amissum et in ho-
stes, qui caeci avaritia in pondere auri foedus ac fidem fefellerunt,
verterunt terrorem fugamque et caedem. haec culti neglectique 52
numinis tanta momenta in rebus humanis cernentes ecquid sen-
titis, Quirites, quantum vixdum e naufragiis prioris culpae cladisque
emergentes paremus nefas? urbem auspicato inauguratoque con- 2
ditam habemus; nullus locus in ea non religionum deorumque
est plenus; sacrificiis sollemnibus non dies magis stati quam loca
sunt, in quibus fiant. hos omnes deos publicos privatosque, Qui- 3
rites, deserturi estis? quam par vestrum factum *ei* est, quod in ob-
sidione nuper in egregio adulescente C. Fabio non minore hostium
admiratione quam vestra conspectum est, cum inter Gallica tela
degressus ex arce sollemne Fabiae gentis in colle Quirinali obiit?
an gentilicia sacra ne in bello quidem intermitti, publica sacra et 4
Romanos deos etiam in pace deseri placet, et pontifices flamines-
que neglegentiores publicarum religionum esse, quam privatus
in sollemni gentis fuerit? forsitan aliquis dicat aut Veiis ea nos 5
facturos aut huc inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant;
quorum neutrum fieri salvis caerimoniis potest. et ne omnia 6
generatim sacra omnesque percenseam deos, in Iovis epulo num
alibi quam in Capitolio pulvinar suscipi potest? quid de aeternis 7
Vestae ignibus signoque, quod imperii pignus custodia eius templi
tenetur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive tuque,
Quirine pater? haec omnia in profano deseri placet sacra, aequalia
urbi, quaedam vetustiora origine urbis? et videte, quid inter nos 8
ac maiores intersit. illi sacra quaedam in monte Albano Lavinii-
que nobis facienda tradiderunt. an ex hostium urbibus Ro-
mam ad nos transferri sacra religiosum fuit, hinc sine piaculo in
hostium urbem Veios transferemus? recordamini, agite dum, 9
quotiens sacra instaurentur, quia aliquid ex patrio ritu neglegen-
tia casuve praetermissum est. modo quae res post prodigium
Albani lacus nisi instauratio sacrorum auspiciorumque renovatio
affectae Veienti bello rei publicae remedio fuit? at etiam, tam- 10
quam veterum religionum memores, et peregrinos deos transtu-
limus Romam et instituimus novos. Iuno regina transvecta a Veiis
nuper in Aventino quam insigni ob excellens matronarum stu-

11 dium celebrique dedicata est die! Aio Locutio templum propter
caelestem vocem exauditam in Nova via iussimus fieri; Capitolinos
ludos sollemnibus aliis addidimus collegiumque ad id novum auc-
12 tore senatu condidimus; quid horum opus fuit suscipi, si una cum
Gallis urbem Romanam relicturi fuimus, si non voluntate man-
simus in Capitolio per tot menses obsidionis, sed ab hostibus metu
13 retenti sumus? de sacris loquimur et de templis; quid tandem de
sacerdotibus? nonne in mentem venit, quantum piaculi commit-
tatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex qua eas nihil um-
quam praeterquam urbs capta movit; flamini Diali noctem unam
manere extra urbem nefas est; hos Veientes pro Romanis facturi
14 estis sacerdotes, et Vestales tuae te deserent, Vesta, et flamen
peregre habitando in singulas noctes tantum sibi reique publicae
15 piaculi contrahet? quid? alia, quae auspicato agimus omnia fere
intra pomerium, cui oblivioni aut cui neglegentiae damus? co-
16 mitia curiata, quae rem militarem continent, comitia centuriata,
quibus consules tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi
17 ubi assolent, fieri possunt? Veiosne haec transferemus? an comi-
tiorum causa populus tanto incommodo in desertam hanc ab dis
53 hominibusque urbem conveniet? at enim apparet quidem *pollui
omnia* nec ullis piaculis expiari posse, sed res ipsa cogit vastam in-
cendiis ruinisque relinquere urbem et ad integra omnia Veios mi-
2 grare nec hic aedificando inopem plebem vexare. hanc autem iactari
magis causam quam veram esse, ut ego non dicam, apparere vobis,
Quirites, puto, qui meministis ante Gallorum adventum salvis tectis
publicis privatisque, stante incolumi urbe hanc eandem rem actam
3 esse, ut Veios transmigraremus. et videte, quantum inter meam
sententiam vestramque intersit, tribuni. vos, etiamsi tunc facien-
dum non fuerit, nunc utique faciendum putatis; ego contra — nec
id mirati sitis, priusquam, quale sit, audieritis —, etiamsi tum mi-
grandum fuisset incolumi tota urbe, nunc has ruinas relinquen-
4 das non censerem. quippe tum causa nobis in urbem captam
migrandi victoria esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc
5 haec migratio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est. non
enim reliquisse victores, sed amisisse victi patriam videbimur:
hoc ad Aliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum Capitolium
necessitatis imposuisse, ut desereremus penates nostros exsilium-
que ac fugam nobis ex eo loco consisceremus, quem tueri non
possemus. et Galli evertere potuerunt Romam, Romani restituere
6 non videbuntur potuisse? quid restat, nisi ut, si iam novis copiis
veniant — constat enim vix credibilem multitudinem esse — et
habitare in capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint, sinatis?
7 quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri, Aequi Volscive,

faciant, ut commigrent Romam, velitisne illos Romanos, vos
Veientes esse? an malitis hanc solitudinem vestram quam urbem
hostium esse? non equidem video, quid magis nefas sit. haec
scelera, quia piget aedificare, haec dedecora pati parati estis?
si tota urbe nullum melius ampliusve tectum fieri possit, quam 8
casa illa conditoris est nostri, non in casis ritu pastorum agre-
stiumque habitare est satius inter sacra penatesque nostros quam
exsulatum publice ire? maiores nostri, convenae pastoresque, cum 9
in his locis nihil praeter silvas paludesque esset, novam urbem
tam brevi aedificarunt; nos Capitolio *atque* arce incolumi, stanti-
bus templis deorum aedificare incensa piget? et quod singuli
facturi fuimus, si aedes nostrae deflagrassent, hoc in publico in-
cendio universi recusamus facere? quid tandem? si fraude, si 54
casu Veiis incendium ortum sit, ventoque, ut fieri potest, diffusa
flamma magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Gabios
aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo transmigremus? adeo 2
nihil tenet solum patriae nec haec terra, quam matrem appella-
mus, sed in superficie tignisque caritas nobis patriae pendet?
equidem fatebor vobis, etsi minus iniuriae vestrae meaeque ca- 3
lamitatis meminisse iuvat: cum abessem, quotienscumque patria
in mentem veniret, haec omnia occurrebant, colles campique et
Tiberis et assueta oculis regio et hoc caelum, sub quo natus edu-
catusque essem; quae vos, Quirites, nunc moveant potius caritate
sua, ut maneatis in sede vestra, quam postea, cum reliqueritis eam,
macerent desiderio. non sine causa dii hominesque hunc urbi 4
condendae locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen oppor-
tunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo mari-
timi commeatus accipiantur, mare vicinum ad commoditates nec
expositum nimia propinquitate ad pericula classium externarum,
regionem Italiae mediam, ad incrementum urbis natum unice
locum. argumento est ipsa magnitudo tam novae urbis. trecen- 5
tesimus sexagesimus quintus annus urbis, Quirites, agitur; inter
tot veterrimos populos tam diu bella geritis, cum interea, ne
singulas loquar urbes, non coniuncti cum Aequis Volsci, tot
tam valida oppida, non universa Etruria, tantum terra mari-
que pollens atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiae,
bello vobis par est. quod cum ita sit, quae, malum, ratio est 6
expertis * * alia experiri, cum, iam ut virtus vestra transire
alio possit, fortuna certe loci huius transferri non possit? hic
Capitolium est, ubi quondam capite humano invento respon- 7
sum est eo loco caput rerum summamque imperii fore; hic cum
augurato liberaretur Capitolium, Iuventas Terminusque maxi-
mo gaudio patrum vestrorum moveri se non passi; hic Vestae

ignes, hic ancilia caelo demissa, hic omnes propitii manentibus
vobis dii.'

55 Movisse Camillus cum alia oratione tum ea, quae ad religio-
nes pertinebat, maxime dicitur; sed rem dubiam decrevit vox
opportune emissa, quod, cum senatus post paulo de his rebus
in curia Hostilia haberetur, cohortesque ex praesidiis revertentes
forte agmine forum transirent, centurio in comitio exclamavit:
2 'signifer, statue signum; hic manebimus optime'. qua voce au-
dita et senatus accipere se omen ex curia egressus conclamavit,
et plebs circumfusa approbavit. antiquata deinde lege promiscue
3 urbs aedificari coepta. tegula publice praebita est; saxi materiae-
que caedendae, unde quisque vellet, ius factum, praedibus accep-
4 tis eo anno aedificia perfecturos. festinatio curam exemit vicos
derigendi, dum omisso sui alienique discrimine in vacuo aedifi-
5 cant. ea est causa, ut veteres cloacae, primo per publicum duc-
tae, nunc privata passim subeant tecta, formaque urbis sit oc-
cupatae magis quam divisae similis.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VI.

Quae ab condita urbe Roma ad captam eandem urbem Ro- 1
mani sub regibus primum, consulibus deinde ac dictatoribus de-
cemvirisque ac tribunis consularibus gessere, foris bella, domi
seditiones, quinque libris exposui, res cum vetustate nimia ob-
scuras, velut quae magno ex intervallo loci vix cernuntur, tum 2
quod parvae et rarae per eadem tempora litterae fuere, una custo-
dia fidelis memoriae rerum gestarum, et quod, etiam si quae in
commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant mo-
numentis, incensa urbe pleraeque interiere. clariora deinceps 3
certioraque ab secunda origine velut ab stirpibus laetius fera-
ciusque renatae urbis gesta domi militiaeque exponentur. cete- 4
rum primo, quo adminiculo erecta erat, eodem innixa, M. Furio
principe, stetit, neque eum abdicare se dictatura nisi anno circum-
acto passi sunt. comitia in insequentem annum tribunos habere, 5
quorum in magistratu capta urbs esset, non placuit; res ad inter-
regnum rediit. cum civitas in opere ac labore assiduo reficiendae 6
urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum magistratu abiit,
ab Cn. Marcio tribuno plebis dicta dies est, quod [legatus] in Gal-
los, ad quos missus erat orator, contra ius gentium pugnasset;
cui iudicio eum mors adeo opportuna, ut voluntariam magna pars 7
crederet, subtraxit. interregnum initum; P. Cornelius Scipio 8
interrex et post eum M. Furius Camillus. [iterum] is tribunos
militum consulari potestate creat L. Valerium Publicolam iterum,
L. Verginium, P. Cornelium, A. Manlium, L. Aemilium, L. Postu-
mium.

Hi ex interregno cum extemplo magistratum inissent, nulla 9
de re prius quam de religionibus senatum consuluere. in primis 10
foedera ac leges — erant autem eae duodecim tabulae et quae-
dam regiae leges — conquiri, quae comparerent, iusserunt. alia
ex eis edita etiam in vulgus; quae autem ad sacra pertinebant, a
pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent multitudinis
animos, suppressa. tum de diebus religiosis agitari coeptum, 11

diemque a. d. xv kal. Sextiles duplici clade insignem, quo die ad
Cremeram Fabii caesi, quo deinde ad Aliam cum exitio urbis foede
pugnatum, a posteriore clade Aliensem appellarunt insignemque
12 rei nullius publice privatimque agendae fecerunt. quidam, quod
postridie idus Quinctiles non litasset Sulpicius tribunus militum,
neque inventa pace deum post diem tertium obiectus hosti exer-
citus Romanus esset, etiam postridie idus rebus divinis superse-
deri iussum; inde ut postridie kalendas quoque ac nonas eadem
religio esset, traditum putant.

2 Nec diu licuit quietis consilia erigendae ex tam gravi casu
2 rei publicae secum agitare. hinc Volsci, veteres hostes, ad ex-
stinguendum nomen Romanum arma ceperant; hinc Etruriae
principum ex omnibus populis coniurationem de bello ad fanum
3 Voltumnae factam mercatores afferebant. novus quoque terror
accesserat defectionis Latinorum Hernicorumque, qui post pu-
gnam ad lacum Regillum factam per annos prope centum num-
4 quam ambigua fide in amicitiam populi Romani fuerant. itaque,
cum tanti undique terrores circumstarent, appareretque omnibus
non odio solum apud hostes, sed contemptu etiam inter socios
5 nomen Romanum laborare, placuit eiusdem auspiciis defendi rem
publicam, cuius recuperata esset, dictatoremque dici M. Furium
6 Camillum. is dictator C. Servilium Ahalam magistrum equitum
dixit iustitioque indicto dilectum iuniorum habuit ita, ut seniores
quoque, quibus aliquid roboris superesset, in verba sua iuratos
7 centuriaret. exercitum conscriptum armatumque trifariam divisit.
partem unam in agro Veiente Etruriae opposuit, alteram ante
8 urbem castra locare iussit; tribuni militum his A. Manlius, illis,
qui adversus Etruscos mittebantur, L. Aemilius praepositus; ter-
tiam partem ipse ad Volscos duxit nec procul a Lanuvio — ad
9 Mecium is locus dicitur — castra oppugnare est adortus. quibus
ab contemptu, quod prope omnem deletam a Gallis Romanam
iuventutem crederent, ad bellum profectis tantum Camillus audi-
tus imperator terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis
arboribus saepirent, ne qua intrare ad munimenta hostis posset.
10 quod ubi animadvertit Camillus, ignem in obiectam saepem conici
11 iussit; et forte erat vis magna venti versa in hostem; itaque non
aperuit solum incendio viam, sed flammis in castra tendentibus
vapore etiam ac fumo crepituque viridis materiae flagrantis ita
consternavit hostes, ut minor moles superantibus vallum militi-
bus munitum in castra Volscorum Romanis fuerit, quam tran-
12 scendentibus saepem incendio absumptam fuerat. fusis hostibus
caesisque cum castra impetu cepisset dictator, praedam militi
13 dedit, quo minus speratam minime largitore duce, eo militi gra-

tiorem. persecutus deinde fugientes cum omnem Volscum agrum
depopulatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo demum 14
anno subegit. victor ex Volscis in Aequos transiit et ipsos bellum
molientes; exercitum eorum ad Bolas oppressit nec castra modo
sed urbem etiam aggressus impetu primo cepit.

Cum in ea parte, in qua caput rei Romanae Camillus erat, 3
ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens ingruerat. Etru- 2
ria prope omnis armata Sutrium, socios populi Romani, obside-
bat; quorum legati opem rebus affectis orantes cum senatum
adissent, decretum tulere, ut dictator primo quoque tempore
auxilium Sutrinis ferret. cuius spei moram cum pati fortuna 3
obsessorum non potuisset, confectaque paucitas oppidanorum
opere, vigiliis, vulneribus, quae semper eosdem urgebant, per
pactionem urbe hostibus tradita inermis cum singulis emissa
vestimentis miserabili agmine penates relinqueret, eo forte tem- 4
pore Camillus cum exercitu Romano intervenit. cui cum se
maesta turba ad pedes provolvisset, principumque orationem
necessitate ultima expressam fletus mulierum ac puerorum, qui
exsilii comites trahebantur, excepisset, parcere lamentis Sutrinos
iussit: Etruscis se luctum lacrimasque ferre. sarcinas inde de- 5
poni Sutrinosque ibi considere modico praesidio relicto, arma
secum militem ferre iubet. ita expedito exercitu profectus ad
Sutrium, id quod rebatur, soluta omnia rebus, ut fit, secundis
invenit, nullam stationem ante moenia, patentes portas, victorem
vagum praedam ex hostium tectis egerentem. iterum igitur eo-
dem die Sutrium capitur; victores Etrusci passim trucidantur ab 6
novo hoste, neque se conglobandi coeundique in unum aut
arma capiendi datur spatium. cum pro se quisque tenderent ad 7
portas, si qua forte se in agros eicere possent, clausas — id
enim primum dictator imperaverat — portas inveniunt. inde 8
alii arma capere, alii, quos forte armatos tumultus occupaverat,
convocare suos, ut proelium inirent; quod accensum ab despe-
ratione hostium fuisset, ni praecones per urbem dimissi poni
arma et parci inermi iussissent nec praeter armatos quemquam
violari. tum etiam quibus animi in spe ultima obstinati ad de- 9
certandum fuerant, postquam data spes vitae est, iactare passim
arma inermesque, quod tutius fortuna fecerat, se hosti offerre.
magna multitudo in custodias divisa; oppidum ante noctem red- 10
ditum Sutrinis inviolatum integrumque ab omni clade belli, quia
non vi captum, sed traditum per condiciones fuerat. Camillus 4
in urbem triumphans rediit trium simul bellorum victor. longe 2
plurimos captivos ex Etruscis ante currum duxit, quibus sub
hasta venumdatis tantum aeris redactum est, ut pretio pro auro

matronis persoluto ex eo, quod supererat, tres paterae aureae
3 factae sint, quas cum titulo nominis Camilli ante Capitolium in-
censum in Iovis cella constat ante pedes Iunonis positas fuisse.
4 Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Capenatium-
que ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Romanos, ager-
5 que his novis civibus assignatus. revocati quoque in urbem
senatus consulto a Veiis, qui aedificandi Romae pigritia occu-
patis ibi vacuis tectis Veios se contulerant. et primo fremitus
fuit aspernantium imperium; dies deinde praestituta capitalisque
poena, qui non remigrasset Romam, ex ferocibus universis sin-
6 gulos metu suo quemque oboedientes fecit. et Roma cum fre-
quentia crescere, tum tota simul exsurgere aedificiis et re pu-
blica impensas adiuvante et aedilibus velut publicum exigentibus
opus et ipsis privatis — admonebat enim desiderium usus —
festinantibus ad effectum operis; intraque annum nova urbs stetit.
7 Exitu anni comitia tribunorum militum consulari potestate
habita. creati T. Quinctius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas
quintum, L. Iulius Iulus, L. Aquilius Corvus, L. Lucretius Trici-
pitinus, Ser. Sulpicius Rufus. exercitum alterum in Aequos non
ad bellum — victos namque se fatebantur — sed ab odio ad
8 pervastandos fines, ne quid ad nova consilia relinqueretur virium,
9 duxere, alterum in agrum Tarquiniensem. ibi oppida Etrusco-
rum Cortuosa et Contenebra vi capta. ad Cortuosam nihil certa-
minis fuit; improviso adorti primo clamore atque impetu cepere;
direptum oppidum atque incensum est. Contenebra paucos dies
10 oppugnationem sustinuit, laborque continuus, non die non nocte
remissus, subegit eos. cum in sex partes divisus exercitus Ro-
manus senis horis in orbem succederet proelio, oppidanos eos-
dem integro semper certamini paucitas fessos obiceret, cessere
11 tandem, locusque invadendi urbem Romanis datus est. publi-
cari praedam tribunis placebat; sed imperium quam consilium
segnius fuit; dum cunctantur, iam militum praeda erat nec nisi
per invidiam adimi poterat.
12 Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret urbs,
Capitolium quoque saxo quadrato substructum est, opus vel in
hac magnificentia urbis conspiciendum.
5 Iam et tribuni plebis civitate aedificando occupata contio-
2 nes suas frequentare legibus agrariis conabantur. ostentabatur
in spem Pomptinus ager tum primum post accisas a Camillo
3 Volscorum res possessionis haud ambiguae. criminabantur multo
eum infestiorem agrum ab nobilitate esse, quam a Volscis fuerit;
ab illis enim tantum, quoad vires et arma habuerint, incursiones
4 eo factas; nobiles homines in possessionem agri publici grassari,

nec, nisi, antequam omnia praecipiant, divisus sit, locum ibi
plebi fore. haud magno opere plebem moverunt et infrequentem 5
in foro propter aedificandi curam et eodem exhaustam impensis
eoque agri immemorem, ad quem instruendum vires non essent.
In civitate plena religionum, tunc etiam ab recenti clade 6
superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia, res ad inter-
regnum rediit. interreges deinceps M. Manlius Capitolinus, Ser.
Sulpicius Camerinus, L. Valerius Potitus. hic demum tribuno- 7
rum militum consulari potestate comitia habuit; L. Papirium,
C. Cornelium, C. Sergium, L. Aemilium iterum, L. Menenium,
L. Valerium Publicolam tertium creat. ii ex interregno magi-
stratum occepere.
Eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedicata est a T. 8
Quinctio duumviro sacris faciendis. tribus quattuor ex novis ci-
vibus additae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis; eae-
que viginti quinque tribuum numerum explevere.
De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis actum ad 6
frequentiorem iam populum mobilioremque ad cupiditatem agri,
quam fuerat. et de Latino Hernicoque bello mentio facta in se- 2
natu maioris belli cura, quod Etruria in armis erat, dilata est.
res ad Camillum tribunum militum consulari potestate rediit; 3
collegae additi quinque: Ser. Cornelius Maluginensis, Q. Servi-
lius Fidenas sextum, L. Quinctius Cincinnatus, L. Horatius Pul-
villus, P. Valerius.
Principio anni aversae curae hominum sunt a bello Etru- 4
sco, quod fugientium ex agro Pomptino agmen repente illatum
in urbem attulit Antiates in armis esse, Latinorumque populos
iuventutem suam misisse ad id bellum, eo abnuentes publicum 5
fuisse consilium, quod non prohibitos tantummodo voluntarios
dicerent militare, ubi vellent. desierant iam ulla contemni bella. 6
itaque senatus diis agere gratias, quod Camillus in magistratu
esset: dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset;
et collegae fateri regimen omnium rerum, ubi quid bellici terro-
ris ingruat, in viro uno esse, sibique destinatum animo esse 7
Camillo summittere imperium, nec quicquam de maiestate sua
detractum credere, quod maiestati eius viri concessissent. col-
laudatis ab senatu tribunis et ipse Camillus, confusus animo,
gratias egit. ingens inde ait onus a populo Romano sibi, qui se 8
[dictatorem] iam quartum creasset, magnum a senatu talibus de
se iudiciis eius ordinis, maximum tam honoratorum collegarum
obsequio iniungi. itaque si quid laboris vigiliarumque adici pos- 9
sit, certantem secum ipsum annisurum, ut tanto de se consensu
civitatis opinionem, quae maxima sit, etiam constantem efficiat.

10 quod ad bellum atque Antiates attineat, plus ibi minarum quam
periculi esse. se tamen, ut nihil timendi, sic nihil contemnendi
11 auctorem esse. circumsederi urbem Romanam ab invidia et odio
finitimorum; itaque et ducibus pluribus et exercitibus admini-
12 strandam rem publicam esse. 'te' inquit, 'L. Valeri, socium im-
perii consiliique legiones mecum adversus Antiatem hostem du-
13 cere placet; te, Q. Servili, altero exercitu instructo paratoque ad
urbem castra habere, intentum, sive Etruria se interim, ut nuper,
sive nova haec cura, Latini atque Hernici moverint. pro certo
habeo ita rem gesturum, ut patre, avo teque ipso ac sex tribuna-
14 tibus dignum est. tertius exercitus ex causariis senioribusque a
L. Quinctio scribatur, qui urbi moenibusque praesidio sit. L. Ho-
ratius arma, tela, frumentum quaeque alia belli tempora poscent
15 provideat. te, Ser. Corneli, praesidem huius publici consilii,
custodem religionum, comitiorum, legum, rerum omnium urba-
16 narum collegae facimus'. cunctis in partes muneris sui benigne
pollicentibus operam Valerius socius imperii lectus adiecit M. Fu-
rium sibi pro dictatore seque ei pro magistro equitum futurum;
17 proinde, quam opinionem de unico imperatore, eam spem de
bello haberent. se vero bene sperare patres et de bello et de
18 pace universaque re publica erecti gaudio fremunt, nec dicta-
tore umquam opus fore rei publicae, si tales viros in magistratu
habeat, tam concordibus iunctos animis, parere atque imperare
iuxta paratos laudemque conferentes potius in medium quam ex
communi ad se trahentes.

7 Iustitio indicto dilectuque habito Furius ac Valerius ad Sa-
tricum profecti, quo non Volscorum modo iuventutem Antiates
ex nova subole lectam sed ingentem *vim* Latinorum Hernico-
rumque conciverant ex integerrimis diutina pace populis. itaque
novus hostis veteri adiunctus commovit animos militis Romani.
2 quod ubi aciem iam instruenti Camillo centuriones renuntiave-
runt turbatas militum mentes esse, segniter arma capta, cuncta-
bundosque et resistentes egressos castris esse, quin voces quo-
que auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos, et aegre
inermem tantam multitudinem, nedum armatam, sustineri posse,
3 in equum insilit et ante signa obversus in aciem, ordines intere-
quitans: 'quae tristitia, milites, haec, quae insolita cunctatio est?
hostem an me an vos ignoratis? hostis est quid aliud quam per-
4 petua materia virtutis gloriaeque vestrae? vos contra me duce,
ut Falerios Veiosque captos et in capta patria Gallorum legiones
caesas taceam, modo trigeminae victoriae triplicem triumphum
5 ex his ipsis Volscis et Aequis et ex Etruria egistis. an me, quod
non dictator vobis, sed tribunus signum dedi, non agnoscitis du-

cem? neque ego maxima imperia in vos desidero, et vos in me nihil praeter me ipsum intueri decet; neque enim dictatura mihi umquam animos fecit, ut ne exsilium quidem ademit. iidem igi- 6
tur omnes sumus, et cum eadem omnia in hoc bellum afferamus, quae in priora attulimus, eundem eventum belli exspectemus. simul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, faciet: vos vincetis, illi fugient'. dato deinde signo ex equo desilit et proxi- 8
mum signiferum manu arreptum secum in hostem rapit 'infer, miles', clamitans 'signum'. quod ubi videre ipsum Camillum iam 2
ad munera corporis senecta invalidum vadentem in hostes, procurrunt pariter omnes clamore sublato 'sequere imperatorem' pro se quisque clamantes. emissum etiam signum Camilli iussu 3
in hostium aciem ferunt, idque ut repeteretur concitatos antesignanos; ibi primum pulsum Antiatem, terroremque non in 4
primam tantum aciem sed etiam ad subsidiarios perlatum. nec 5
vis tantum militum movebat excitata praesentia ducis, sed quod Volscorum animis nihil terribilius erat quam ipsius Camilli forte oblata species; ita, quocumque se intulisset, victoriam secum haud 6
dubiam trahebat. maxime id evidens fuit, cum in laevum cornu prope iam pulsum arrepto repente equo cum scuto pedestri advectus conspectu suo proelium restituit ostentans vincentem ceteram aciem. iam inclinata res erat, sed turba hostium et fugam 7
impediebat et longa caede conficienda multitudo tanta fesso militi erat, cum repente ingentibus procellis fusus imber certam magis victoriam quam proelium diremit. signo deinde receptui dato 8
nox insecuta quietis Romanis perfecit bellum. Latini namque et Hernici relictis Volscis domos profecti sunt malis consiliis pares adepti eventus; Volsci, ubi se desertos ab eis videre, quorum 9
fiducia rebellaverant, relictis castris moenibus Satrici se includunt. quos primo Camillus vallo circumdare et aggere atque operibus oppugnare est adortus. quae postquam nulla eruptione 10
impediri videt, minus esse animi ratus in hoste, quam ut in eo tam lentae spei victoriam exspectaret, cohortatus milites, 'ne tamquam Veios oppugnantes in opere longinquo sese tererent: victoriam in manibus esse', ingenti militum alacritate moenia undique aggressus scalis oppidum cepit. Volsci abiectis armis sese dediderunt.

Ceterum animus ducis rei maiori, Antio, imminebat: id ca- 9
put Volscorum, eam fuisse originem proximi belli. sed quia nisi 2
magno apparatu, tormentis machinisque, tam valida urbs capi non poterat, relicto ad exercitum collega Romam est profectus, ut senatum ad excidendum Antium hortaretur. inter sermonem 3
eius — credo rem Antiatem diuturniorem manere diis cordi

fuisse — legati ab Nepete ac Sutrio auxilium adversus Etruscos
petentes veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii memo-
4 rantes. eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. namque cum
ea loca opposita Etruriae et velut claustra inde portaeque essent,
et illis occupandi ea, cum quid novi molirentur, et Romanis re-
5 cuperandi tuendique cura erat. igitur senatui cum Camillo agi
placuit, ut omisso Antio bellum Etruscum susciperet. legiones
6 urbanae, quibus Quinctius praefuerat, ei decernuntur. quam-
quam expertum exercitum assuetumque imperio, qui in Volscis
erat, mallet, nihil recusavit; Valerium tantummodo imperii so-
cium depoposcit. Quinctius Horatiusque successores Valerio
7 in Volscos missi. profecti ab urbe Sutrium Furius et Valerius
partem oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera
intersaeptis itineribus aegre oppidanos vim hostium ab se ar-
8 centes. cum Romani auxilii adventus tum Camilli nomen cele-
berrimum apud hostes sociosque et in praesentia rem inclinatam
9 sustinuit et spatium ad opem ferendam dedit. itaque diviso
exercitu Camillus collegam in eam partem circumductis copiis,
quam hostes tenebant, moenia aggredi iubet, non tam a spe
scalis capi urbem posse, quam ut aversis eo hostibus et oppi-
danis iam pugnando fessis laxaretur labor, et ipse spatium in-
10 trandi sine certamine moenia haberet. quod cum simul utrim-
que factum esset, ancepsque terror Etruscos circumstaret, et
moenia summa vi oppugnari et intra moenia esse hostem vide-
rent, porta se, quae una forte non obsidebatur, trepidi uno ag-
11 mine eiecere. magna caedes fugientium et in urbe et per agros
est facta. plures a Furianis intra moenia caesi; Valeriani expedi-
tiores ad persequendos fuere nec ante noctem, quae conspectum
12 ademit, finem caedendi fecere. Sutrio recepto restitutoque sociis
Nepete exercitus ductus, quod per deditionem acceptum iam
totum Etrusci habebant.

10 Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris fore non [in]
eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam quod parte Nepesi-
2 norum prodente civitatem facta erat deditio. mitti tamen ad
principes eorum placuit, ut secernerent se ab Etruscis fidemque,
3 quam implorassent ab Romanis, ipsi praestarent. unde cum re-
sponsum allatum esset nihil suae potestatis esse, Etruscos moenia
custodiasque portarum tenere, primo populationibus agri terror
4 est oppidanis admotus; deinde, postquam deditionis quam socie-
tatis fides sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro collatis
ductus ad moenia exercitus, completisque fossis scalae admotae,
5 et clamore primo impetuque oppidum capitur. Nepesinis inde
edictum, ut arma ponant, parcique iussum inermi; Etrusci pa-

riter armati atque inermes caesi. Nepesinorum quoque auctores
deditionis securi percussi; innoxiae multitudini redditae res, op-
pidumque cum praesidio relictum. ita duabus sociis urbibus ex 6
hoste receptis victorem exercitum tribuni cum magna gloria Ro-
mam reduxerunt.

Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitae quaesi-
tumque, cur per eos annos militem ex instituto non dedissent.
responsum frequenti utriusque gentis concilio est nec culpam 7
in eo publicam nec consilium fuisse, quod suae iuventutis aliqui
apud Volscos militaverint; eos tamen ipsos pravi consilii poe- 8
nam habere, nec quemquam ex iis reducem esse; militis autem
non dati causam terrorem assiduum a Volscis fuisse, quam pe-
stem adhaerentem lateri suo tot super alia aliis bellis exhauriri
nequisse. quae relata patribus magis tempus quam causam non 9
visa belli habere.

Insequenti anno A. Manlio, P. Cornelio, T. et L. Quinctiis 11
Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, *C. Sergio iterum* tribunis
consulari potestate grave bellum foris, gravior domi seditio ex-
orta: bellum ab Volscis, adiuncta Latinorum atque Hernicorum 2
defectione, seditio, unde minime timeri potuit, a patriciae gentis
viro et inclitae famae, M. Manlio Capitolino. qui nimius animi 3
cum alios principes sperneret, uni invideret eximio simul hono-
ribus atque virtutibus, M. Furio, aegre ferebat solum eum in
magistratibus, solum apud exercitus esse; tantum iam eminere, 4
ut iisdem auspiciis creatos non pro collegis, sed pro ministris
habeat, cum interim, si quis vere aestimare velit, a M. Furio re-
cuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi a se
prius Capitolium atque arx servata esset; et ille inter aurum ac- 5
cipiendum et in spem pacis solutis animis Gallos aggressus sit,
ipse armatos capientesque arcem depulerit; illius gloriae pars
virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint, suae victoriae
neminem omnium mortalium socium esse. his opinionibus in- 6
flato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et impotens,
postquam inter patres non, quantum aequum censebat, excellere
suas opes animadvertit, primus omnium ex patribus popularis 7
factus cum plebeiis magistratibus consilia communicare, crimi-
nando patres, alliciendo ad se plebem iam aura, non consilio
ferri famaeque magnae malle quam bonae esse. et non conten- 8
tus agrariis legibus, quae materia semper tribunis plebi seditio-
num fuisset, fidem moliri coepit: acriores quippe aeris alieni
stimulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam mi-
nentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent. et erat 9
aeris alieni magna vis re damnosissima etiam divitibus, aedifi-

cando, contracta. bellum itaque Volscum, grave per se, onera-
tum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causae
10 iactatum, ut maior potestas quaereretur; sed nova consilia Manlii
magis compulere senatum ad dictatorem creandum. creatus A.
Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quinctium Capito-
12 linum. dictator, etsi maiorem dimicationem propositam domi
quam foris cernebat, tamen, seu quia celeritate ad bellum opus
erat, seu victoria triumphoque dictaturae ipsi vires se additurum
ratus, dilectu habito in agrum Pomptinum, quo a Volscis exer-
citum inductum audierat, pergit.

2 Non dubito praeter satietatem tot iam libris assidua bella
cum Volscis gesta legentibus illud quoque succursurum, quod
mihi percensenti propiores temporibus harum rerum auctores mi-
raculo fuit, unde toties victis Volscis et Aequis suffecerint mi-
3 lites. quod cum ab antiquis tacitum praetermissumque sit, cuius
tandem ego rei praeter opinionem, quae sua cuique coniectanti
4 esse potest, auctor sim? simile veri est aut intervallis bellorum,
sicut nunc in dilectibus fit Romanis, alia atque alia subole iuni-
orum ad bella instauranda toties usos esse, aut non ex iisdem
semper populis exercitus scriptos, quamquam eadem semper
5 gens bellum intulerit, aut innumerabilem multitudinem libero-
rum capitum in eis fuisse locis, quae nunc vix seminario exiguo
6 militum relicto servitia Romana ab solitudine vindicant. ingens
certe, quod inter omnes auctores conveniat, quamquam nuper
Camilli ductu atque auspicio accisae res erant, Volscorum exer-
citus fuit. ad hoc Latini Hernicique accesserant et Cerceien-
sium quidam et coloni etiam a Velitris Romani.

7 Dictator castris eo die positis, postero cum auspicato pro-
disset hostiaque caesa pacem deum adorasset, laetus ad milites
iam arma ad propositum pugnae signum, sicut edictum erat,
8 luce prima capientes processit. ‘nostra victoria est, milites’ in-
quit, ‘si quid di vatesque eorum in futurum vident. itaque, ut
decet certae spei plenos et cum imparibus manus conserturos,
pilis ante pedes positis gladiis tantum dextras armemus. ne pro-
curri quidem ab acie velim, sed obnixos vos stabili gradu impe-
9 tum hostium excipere. ubi illi vana iniecerint missilia et effusi
stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii, et veniat in
mentem unicuique deos esse, qui Romanum adiuvent, deos, qui
10 secundis avibus in proelium miserint. tu, T. Quincti, equitem
intentus ad primum initium moti certaminis tene; at ubi haerere
iam aciem collato pede videris, tum terrorem equestrem occu-
patis alio pavore infer invectusque ordines pugnantium dissipa’.
11 sic eques, sic pedes, ut praeceperat, pugnant; nec dux legiones

nec fortuna fefellit ducem. multitudo hostium, nulli rei praeter- 13
quam numero freta et oculis utramque metiens, aciem temere
proelium iniit, temere omisit; clamore tantum missilibusque telis 2
et primo pugnae impetu ferox gladios et collatum pedem et vul-
tum hostis ardore animi micantem ferre non potuit. impulsa 3
frons prima et trepidatio subsidiis illata; et suum terrorem in-
tulit eques; rupti inde multis locis ordines motaque omnia et
fluctuanti similis acies erat. dein, postquam cadentibus primis
iam ad se quisque perventuram caedem cernebat, terga vertunt.
instare Romanus; et donec armati confertique abibant, peditum 4
labor in persequendo fuit; postquam iactari arma passim fuga-
que per agros spargi aciem hostium animadversum est, tum
equitum turmae emissae dato signo, ne in singulorum morando
caede spatium ad evadendum interim multitudini darent: satis 5
esse missilibus ac terrore impediri cursum obequitandoque agmen
teneri, dum assequi pedes et iusta caede conficere hostem posset.
fugae sequendique non ante noctem finis fuit. capta quoque ac 6
direpta eodem die castra Volscorum, praedaque omnis praeter
libera corpora militi concessa est. pars maxima captivorum ex 7
Latinis atque Hernicis fuit, nec omnium de plebe, ut credi
posset mercede militasse, sed principes quidam iuventutis in-
venti, manifesta fides publica ope Volscos hostes adiutos. Cer- 8
ceiensium quoque quidam cogniti et coloni a Velitris; Romamque
omnes missi percunctantibus primoribus patrum eadem, quae
dictatori, defectionem sui quisque populi, haud perplexe in-
dicavere.

Dictator exercitum in stativis tenebat minime dubius bellum 14
cum iis populis patres iussuros, cum maior domi exorta moles
coegit acciri Romam eum gliscente in dies seditione, quam solito
magis metuendam auctor faciebat. non enim iam orationes modo 2
M. Manlii, sed facta, popularia in speciem, tumultuosa eadem, qua
mente fierent, intuenti erant. centurionem, nobilem militaribus 3
factis, iudicatum pecuniae cum duci vidisset, medio foro cum ca-
terva sua accurrit et manum iniecit vociferatusque de superbia
patrum ac crudelitate faeneratorum et miseriis plebis, virtutibus
eius viri fortunaque, 'tum vero ego' inquit 'nequiquam hac dextra 4
Capitolium arcemque servaverim, si civem commilitonemque meum
tamquam Gallis victoribus captum in servitutem ac vincula duci
videam'. inde rem creditori palam populo solvit libraque et aere 5
liberatum emittit, deos atque homines obtestantem, ut M. Manlio,
liberatori suo, parenti plebis Romanae, gratiam referant. accep- 6
tus extemplo in tumultuosam turbam et ipse tumultum augebat,
cicatrices acceptas Veienti, Gallico aliisque deinceps bellis osten-

7 tans: se militantem, se restituentem eversos penates multiplici
iam sorte exsoluta mergentibus semper sortem usuris obrutum
faenore esse; videre lucem, forum, civium ora M. Manlii opera;
8 omnia parentium beneficia ab illo se habere, illi devovere corporis
vitaeque ac sanguinis quod supersit; quodcumque sibi cum patria,
penatibus publicis ac privatis iuris fuerit, id cum uno homine esse.
9 his vocibus instincta plebes cum iam unius hominis esset, addita
10 alia commodioris ad omnia turbanda consilii res. fundum in
Veienti, caput patrimonii, subiecit praeconi; 'ne quem vestrum'
inquit, 'Quirites, donec quidquam in re mea supererit, iudicatum
addictumve duci patiar'. id vero ita accendit animos, ut per omne
11 fas ac nefas secuturi vindicem libertatis viderentur. ad hoc domi
contionantis in modum sermones pleni criminum in patres; inter
quos [cum] omisso discrimine, vera an vana iaceret, thesauros
Gallici auri occultari a patribus iecit, nec iam possidendis publicis
agris contentos esse, nisi pecuniam quoque publicam avertant;
12 ea res si palam fiat, exsolvi plebem aere alieno posse. quae ubi
obiecta spes est, enimvero indignum facinus videri: cum confe-
rendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo
collationem factam, idem aurum ex hostibus captum in paucorum
13 praedam cessisse. itaque exsequebantur quaerendo, ubi tantae rei
furtum occultaretur; differenteque et tempore suo se indicaturum
dicente ceteris omissis eo versae erant omnium curae, appare-
batque nec veri indicii gratiam mediam nec falsi offensionem fore.

15 Ita suspensis rebus dictator accitus ab exercitu in urbem
venit. postero die senatu habito cum satis periclitatus voluntates
hominum discedere senatum ab se vetuisset, stipatus ea multitu-
2 dine sella in comitio posita viatorem ad M. Manlium misit; qui
dictatoris iussu vocatus, cum signum suis dedisset adesse certa-
3 men, agmine ingenti ad tribunal venit. hinc senatus, hinc plebs,
4 suum quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. tum
dictator silentio facto 'utinam' inquit 'mihi patribusque Romanis
ita de ceteris rebus cum plebe conveniat, quem ad modum quod
ad te attinet eamque rem, quam de te sum quaesiturus, conven-
5 turum satis confido. spem factam a te civitati video fide incolumi
ex thesauris Gallicis, quos primores patrum occultent, creditum
solvi posse. cui ego rei tantum abest ut impedimento sim, ut con-
tra te, M. Manli, adhorter, liberes faenore plebem Romanam et
istos incubantes publicis thesauris ex praeda clandestina evolvas.
6 quod nisi facis, sive ut et ipse in parte praedae sis, sive quia vanum
indicium est, in vincula te duci iubebo nec diutius patiar a te
7 multitudinem fallaci spe concitari'. ad ea Manlius nec se fefel-
lisse ait, non adversus Volscos, toties hostes, quoties patribus

expediat, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis crimini-
bus in arma agant, sed adversus se ac plebem Romanam dicta-
torem creatum esse; iam omisso bello, quod simulatum sit, in se 8
impetum fieri, iam dictatorem profiteri patrocinium faeneratorum
adversus plebem, iam sibi ex favore multitudinis crimen et per-
niciem quaeri. 'offendit' inquit 'te, A. Corneli, vosque, patres 9
conscripti, circumfusa turba lateri meo? quin eam diducitis a me
singuli vestris beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives
vestros, prohibendo iudicatos addictosque duci, ex eo, quod afluit
opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum? sed quid ego vos, 10
de vestro impendatis, hortor? sortem reliquam ferte; de capite
deducite, quod usuris pernumeratum est; iam nihilo mea turba
quam ullius conspectior erit. at enim quid ita solus ego civium 11
curam ago? nihilo magis, quod respondeam, habeo, quam si quae-
ras, quid ita solus Capitolium arcemque servaverim. et tum uni-
versis, quam potui, opem tuli et nunc singulis feram. nam quod 12
ad thesauros Gallicos attinet, rem suapte natura facilem difficilem
interrogatio facit. cur enim quaeritis, quod scitis? cur, quod in
sinu vestro est, excuti iubetis potius, quam ponatis, nisi aliqua
fraus subest? quo magis argui praestigias iubetis vestras, eo plus 13
vereor, ne abstuleritis observantibus etiam oculos. itaque non
ego, vobis ut indicem praedas vestras, sed vos id cogendi estis, ut
in medium proferatis'. cum mittere ambages dictator iuberet 16
et aut peragere verum indicium cogeret aut fateri facinus insimu-
lati falso crimine senatus oblataeque vani furti invidiae, negantem
arbitrio inimicorum se locuturum in vincula duci iussit. arreptus 2
a viatore 'Iuppiter' inquit 'optime maxime Iunoque regina ac Mi-
nerva ceterique dii deaeque, qui Capitolium arcemque incolitis,
sicine vestrum militem ac praesidem sinitis vexari ab inimicis?
haec dextra, qua Gallos fudi a delubris vestris, iam in vinculis et
catenis erit?' nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant; 3
sed invicta sibi quaedam patientissima iusti imperii civitas fecerat,
nec adversus dictatoriam vim aut tribuni plebis aut ipsa plebs
attollere oculos aut hiscere audebant. coniecto in carcerem Man- 4
lio satis constat magnam partem plebis vestem mutasse, multos
mortales capillum ac barbam promisisse, obversatamque vestibulo
carceris maestam turbam.

Dictator de Volscis triumphavit, invidiaeque magis trium- 5
phus quam gloriae fuit; quippe domi non militiae partum eum
actumque de cive, non de hoste fremebant; unum defuisse tan-
tum superbiae, quod non M. Manlius ante currum sit ductus.
iamque haud procul seditione res erat. cuius leniendae causa 6
postulante nullo largitor voluntarius repente senatus factus Satri-

cum coloniam duo milia civium Romanorum deduci iussit; bina
7 iugera et semisses agri assignati. quod cum et parvum et paucis
datum et mercedem esse prodendi M. Manlii interpretarentur,
8 remedio irritatur seditio. et iam magis insignis sordibus et facie
reorum turba Manliana erat, amotusque post triumphum abdica-
tione dictaturae terror et linguam et animos liberaverat hominum.
17 audiebantur itaque propalam voces exprobrantium multitudini,
quod defensores suos semper in praecipitem locum favore tollat,
deinde in ipso discrimine periculi destituat: sic Sp. Cassium in
2 agros plebem vocantem, sic Sp. Maelium ab ore civium famem
suis impensis propulsantem oppressos, sic M. Manlium mersam
et obrutam faenore partem civitatis in libertatem ac lucem extra-
hentem proditum inimicis. saginare plebem populares viros, ut
3 iugulentur. hocine patiendum fuisse, si ad nutum dictatoris non
responderit vir consularis? fingerent mentitum ante atque ideo
non habuisse, quod tum responderet; cui servo umquam mendacii
4 poenam vincula fuisse? non obversatam esse memoriam noctis
illius, quae paene ultima atque aeterna nomini Romano fuerit?
non speciem agminis Gallorum per Tarpeiam rupem scandentis?
non ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris ac
sanguinis, ipso paene Iove erepto ex hostium manibus vidissent?
5 selibrisne farris gratiam servatori patriae relatam? et quem prope
caelestem, cognomine certe [Capitolino] Iovi parem fecerint, eum
pati vinctum in carcere, in tenebris obnoxiam carnificis arbitrio
ducere animam? adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam
6 opem in tam multis uni esse? iam ne nocte quidem turba ex eo
loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur, cum re-
misso eo, quod erepturi erant, ex senatus consulto Manlius vin-
culis liberatur. quo facto non seditio finita, sed dux seditioni
datus est.

7 Per eosdem dies Latinis et Hernicis, simul colonis Circeien-
sibus et a Velitris, purgantibus se Volsci crimine belli captivosque
repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia re-
sponsa reddita, tristiora colonis, quod cives Romani patriae oppu-
8 gnandae nefanda consilia inissent. non negatum itaque tantum de
captivis, sed, in quo ab sociis tamen temperaverant, denuntiatum
senatus verbis, facesserent propere ex urbe ab ore atque oculis
populi Romani, ne nihil eos legationis ius, externo, non civi com-
paratum, tegeret.

18 Recrudescente Manliana seditione sub exitum anni comitia
habita, creatique tribuni militum consulari potestate Ser. Corne-
lius Maluginensis iterum, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius
Camillus quintum, Ser. Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Cras-

sus, T. Quinctius Cincinnatus iterum. cuius principio anni et 2
patribus et plebi peropportune externa pax data: plebi, quod non
avocata dilectu spem cepit, dum tam potentem haberet ducem,
faenoris expugnandi, patribus, ne quo externo terrore avocaren-
tur animi ab sanandis domesticis malis. igitur cum pars utraque 3
acrior aliquanto coorta esset, iam propinquum certamen aderat.
et Manlius advocata domum plebe cum principibus novandarum
rerum interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquanto ani-
morum irarumque, quam antea fuerat. iram accenderat ignominia 4
recens in animo ad contumeliam inexperto; spiritus dabat, quod
nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Maelio Cincinna-
tus Quinctius fecisset, et vinculorum suorum invidiam non dicta-
tor modo abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem
sustinere potuisset. his simul inflatus exacerbatusque iam per se 5
accensos incitabat plebis animos: 'quo usque tandem ignorabitis
vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare voluit? nu-
merate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. si sin- 6
guli singulos aggressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro
libertate quam illos pro dominatione certaturos. quoteni clientes
circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem
eritis. ostendite modo bellum; pacem habebitis. videant vos pa- 7
ratos ad vim; ius ipsi remittent. audendum est aliquid universis,
aut omnia singulis patienda. quo usque me circumspectabitis?
ego quidem nulli vestrum deero; ne fortuna mea desit, videte. 8
ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui; et
vidistis in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula
depuleram. quid sperem, si plus in me audeant inimici? an exi- 9
tum Cassii Maeliique exspectem? bene facitis, quod abominamini;
dii prohibebunt haec; sed numquam propter me de caelo descen-
dent; vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis, sicut mihi de-
derunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a superbis
defenderem civibus. tam parvus animus tanti populi est, ut sem- 10
per vobis auxilium adversus inimicos satis sit, nec ullum, nisi
quatenus imperari vobis sinatis, certamen adversus patres noritis?
nec noc natura insitum vobis est, sed usu possidemini. cur enim 11
adversus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis ae-
quum censeatis? quia consuestis cum eis pro imperio certare,
adversus hos temptare magis quam tueri libertatem. tamen, qua- 12
lescumque duces habuistis, qualescumque ipsi fuistis, omnia ad-
huc, quantacumque petiistis, obtinuistis seu vi seu fortuna vestra.
tempus est [et]iam maiora conari. experimini modo et vestram 13
felicitatem et me, ut spero, feliciter expertum; minore negotio
qui imperet patribus imponetis, quam qui resisterent imperan-

14 tibus imposuistis. solo aequandae sunt dictaturae consulatusque,
ut caput attollere Romana plebes possit. proinde adeste; prohi-
bete ius de pecuniis dici; ego me patronum profiteor plebis,
15 quod mihi cura mea et fides nomen induit; vos si quo insigni
magis imperii honorisve nomine vestrum appellabitis ducem, eo
16 utemini potentiore ad obtinenda ea, quae vultis'. inde de regno
agendi ortum initium dicitur, sed nec cum quibus nec quem ad
19 finem consilia pervenerint, satis planum traditur. at in parte
altera senatus de secessione in domum privatam plebis, forte
2 etiam in arce positam, et imminente mole libertatis agitat. magna
pars vociferantur Servilio Ahala opus esse, qui non in vincula
duci iubendo irritet publicum hostem, sed unius iactura civis finiat
3 intestinum bellum. decurritur ad leniorem verbis sententiam,
vim tamen eandem habentem, ut videant magistratus, ne quid ex
4 perniciosis consiliis M. Manlii res publica detrimenti capiat. tum
tribuni consulari potestate tribunique plebi — nam ei, quia eun-
dem et suae potestatis, quem libertatis omnium, finem cernebant,
patrum auctoritati se dediderant — hi tum omnes, quid opus facto
5 sit, consultant. cum praeter vim et caedem nihil cuiquam oc-
curreret, eam autem ingentis dimicationis fore appareret, tum
6 M. Menenius et Q. Publilius tribuni plebis: 'quid patrum et plebis
certamen facimus, quod civitatis esse adversus unum pestiferum
civem debet? quid cum plebe aggredimur eum, quem per ipsam
plebem tutius aggredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat?
7 diem dicere ei nobis in animo est. nihil minus populare quam
regnum est. simul multitudo illa non secum certari viderint et
ex advocatis iudices facti erunt et accusatores de plebe, patricium
reum intuebuntur et regni crimen in medio, nulli magis quam
20 libertati favebunt suae'. approbantibus cunctis diem Manlio di-
cunt. quod ubi est factum, primo commota plebs est, utique post-
2 quam sordidatum reum viderunt nec cum eo non modo patrum
quemquam, sed ne cognatos quidem aut affines, postremo ne
fratres quidem A. et T. Manlios, quod ad eum diem numquam
usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi vestem mu-
3 tarent: Ap. Claudio in vincula ducto C. Claudium inimicum Clau-
diamque omnem gentem sordidatam fuisse; consensu opprimi
popularem virum, quod primus a patribus ad plebem defecisset.
4 cum dies venit, quae praeter coetus multitudinis seditiosasque
voces et largitionem et fallax indicium pertinentia proprie ad
regni crimen ab accusatoribus obiecta sint reo, apud neminem
5 auctorem invenio; nec dubito haud parva fuisse, cum damnandi
mora plebi non in causa, sed in loco fuerit. illud notandum vi-
detur, ut sciant homines, quae et quanta decora foeda cupiditas

regni non ingrata solum sed invisa etiam reddiderit: homines 6
prope quadringentos produxisse dicitur, quibus sine faenore ex-
pensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addic-
tos prohibuisset; ad haec decora quoque belli non commemorasse 7
tantum sed protulisse etiam conspicienda, spolia hostium caeso-
rum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta, in quibus
insignes duas murales coronas, civicas octo; ad hoc servatos ex 8
hostibus cives [produxit], inter quos C. Servilium magistrum
equitum absentem nominatim; et cum ea quoque, quae bello
gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnifica, facta
dictis aequando, memorasset, nudasse pectus insigne cicatricibus 9
bello acceptis et identidem Capitolium spectans Iovem deosque
alios devocasse ad auxilium fortunarum suarum precatusque esse,
ut, quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad salutem
populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discrimine
darent, et orasse singulos universosque, ut Capitolium atque
arcem intuentes, ut ad deos immortales versi de se iudicarent.
in campo Martio cum centuriatim populus citaretur, et reus ad 10
Capitolium manus tendens ab hominibus ad deos preces avertis-
set, apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberassent
tanti memoria decoris, numquam fore in praeoccupatis beneficio
animis vero crimini locum. ita prodicta die in Petelinum lucum 11
extra portam Flumentanam, unde conspectus in Capitolium non
esset, concilium populi indictum est. ibi crimen valuit, et obsti-
natis animis triste iudicium invisumque etiam iudicibus factum.
sunt, qui per duumviros, qui de perduellione anquirerent, creatos 12
auctores sint damnatum. tribuni de saxo Tarpeio deiecerunt;
locusque idem in uno homine et eximiae gloriae monumentum
et poenae ultimae fuit. adiectae mortuo notae sunt: publica una, 13
quod, cum domus eius fuisset, ubi nunc aedes atque officina Mo-
netae est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce aut
Capitolio habitaret, gentilicia altera, quod gentis Manliae decreto 14
cautum est, ne quis deinde M. Manlius vocaretur. hunc exitum ha-
buit vir, nisi in libera civitate natus esset, memorabilis. populum 15
brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recor-
dantem virtutes disiderium eius tenuit. pestilentia etiam brevi
consecuta nullis occurrentibus tantae cladis causis ex Manliano
supplicio magnae parti videri orta: violatum Capitolium esse san- 16
guine servatoris, nec dis cordi fuisse poenam eius oblatam prope
oculis suis, a quo sua templa erepta e manibus hostium essent.

Pestilentiam inopia frugum et vulgatam utriusque mali fa- 21
mam anno insequente multiplex bellum excepit L. Valerio quar-
tum, A. Manlio tertium, Ser. Sulpicio tertium, L. Lucretio, L.

Aemilio tertium, M. Trebonio tribunis militum consulari potestate.
2 hostes novi praeter Volscos, velut sorte quadam prope in aeternum
exercendo Romano militi datos, Cerceiosque et Velitras colonias,
iam diu molientes defectionem, et suspectum Latium Lanuvini
3 etiam, quae fidelissima urbs fuerat, subito exorti. id patres rati
contemptu accidere, quod Veliternis, civibus suis, tam diu im-
punita defectio esset, decreverunt, ut primo quoque tempore ad
4 populum ferretur de bello eis indicendo. ad quam militiam quo
paratior plebes esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo et
5 triumviros Nepete coloniae deducendae creaverunt. tum ut bel-
lum iuberent, latum ad populum est, et nequiquam dissuadentibus
6 tribunis plebis omnes tribus bellum iusserunt. apparatum eo
anno bellum est, exercitus propter pestilentiam non eductus;
eaque cunctatio colonis spatium dederat deprecandi senatum; et
magna hominum pars eo, ut legatio supplex Romam mitteretur,
7 inclinabat, ni privato, ut fit, periculo publicum implicitum esset,
auctoresque defectionis ab Romanis metu, ne soli crimini subiecti
piacula irae Romanorum dederentur, avertissent colonias a con-
8 siliis pacis. neque in senatu solum per eos legatio impedita est,
sed magna pars plebis incitata, ut praedatum in agrum Romanum
9 exirent. haec nova iniuria exturbavit omnem spem pacis. de
Praenestinorum quoque defectione eo anno primum fama exorta;
arguentibusque eos Tusculanis et Gabinis et Labicanis, quorum
in fines incursatum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut
minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

22 Insequenti anno Sp. et L. Papirii novi tribuni militum con-
sulari potestate Velitras legiones duxere, quattuor collegis, Ser.
Cornelio Maluginensi tertium, Q. Servilio, C. Sulpicio, L. Aemilio
quartum [tribunis], ad praesidium urbis, et si qui ex Etruria novi
motus nuntiarentur — omnia enim inde suspecta erant —, re-
2 lictis. ad Velitras adversus maiora paene auxilia Praenestinorum
quam ipsam colonorum multitudinem secundo proelio pugnatum
est ita, ut propinquitas urbis hosti et causa maturioris fugae et
3 unum ex fuga receptaculum esset. oppidi oppugnatione tribuni
abstinuere, quia et anceps erat, nec in perniciem coloniae pu-
gnandum censebant. litterae Romam ad senatum cum victoriae
nuntiis acriores in Praenestinum quam in Veliternum hostem
4 missae. itaque ex senatus consulto populique iussu bellum Prae-
nestinis indictum; qui coniuncti Volscis anno insequente Satri-
cum, coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam, vi
5 expugnarunt foedeque in captis exercuere victoriam. eam rem
aegre passi Romani M. Furium Camillum sextum tribunum mili-
tum creavere. additi collegae A. et L. Postumii Regillenses ac

L. Furius cum L. Lucretio et M. Fabio Ambusto. Volscum bel- 6
lum M. Furio extra ordinem decretum; adiutor ex tribunis sorte
L. Furius datur, non tam e re publica, quam ut collegae ma-
teria ad omnem laudem esset et publice, quod rem temeritate
eius prolapsam restituit, et privatim, quod ex errore gratiam po-
tius eius sibi quam suam gloriam petiit.

Exactae iam aetatis Camillus erat, comitiisque iurare parato 7
in verba excusandae valetudini solita consensus populi restiterat;
sed vegetum ingenium in vivido pectore vigebat, virebatque in-
tegris sensibus, et civiles iam res haud magnopere obeuntem bel-
la excitabant. quattuor legionibus quaternum milium scriptis, 8
exercitu indicto ad portam Esquilinam in posteram diem, ad Sa-
tricum profectus. ibi eum expugnatores coloniae haudquaquam
perculsi, fidentes militum numero, quo aliquantum praestabant,
opperiebantur. postquam appropinquare Romanos senserunt, ex- 9
templo in aciem procedunt, nihil dilaturi, quin periculum summae
rerum facerent: ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unici,
quibus solis confiderent, profuturas esse.

Idem ardor et in Romano exercitu erat et in altero duce, 23
nec praesentis dimicationis fortunam ulla res praeterquam unius
viri consilium atque imperium morabatur, qui occasionem iuvan-
darum ratione virium trahendo bello quaerebat. eo magis hostis 2
instare nec iam pro castris tantum suis explicare aciem, sed pro-
cedere in medium campi et vallo prope hostium signa inferendo
superbam fiduciam virium ostentare. id aegre patiebatur Roma- 3
nus miles, multo aegrius alter ex tribunis militum, L. Furius,
ferox cum aetae et ingenio tum multitudinis ex incertissimo su-
mentis animos spe inflatus. hic per se iam milites incitatos in- 4
super instigabat elevando, qua una poterat, aetate auctoritatem
collegae, iuvenibus bella data dictitans, et cum corporibus vigere
et deflorescere animos; cunctatorem ex acerrimo bellatore factum, 5
et, qui adveniens castra urbesque primo impetu rapere sit solitus,
eum residem intra vallum tempus terere, quid accessurum suis 6
decessurumve hostium viribus sperantem, quam occassionem,
quod tempus, quem insidiis instruendis locum? frigere ac torpere
senis consilia. sed Camillo cum vitae satis tum gloriae esse; quid 7
attinere cum mortali corpore uno civitatis, quam immortalem esse
deceat, pati consenescere vires? his sermonibus tota in se aver- 8
terat castra, et cum omnibus locis posceretur pugna, ‘sustinere’
inquit, ‘M. Furi, non possumus impetum militum, et hostis, cuius
animos cunctando auximus, iam minime toleranda superbia in-
sultat. cede unus omnibus et patere te vinci consilio, ut maturius
bello vincas’. ad ea Camillus, quae bella suo unius auspicio gesta 9

ad eam diem essent, negare in eis neque se neque populum Roma-
num aut consilii sui aut fortunae paenituisse; nunc scire se col-
legam habere iure imperioque parem, vigore aetatis praestantem;
10 itaque se, quod ad exercitum attineat, regere consuesse, non regi;
collegae imperium se non posse impedire. diis bene iuvantibus
11 ageret, quod e re publica duceret; aetati suae se veniam eam
petere, ne in prima acie esset; quae senis munia in bello sint,
iis se non defuturum. id a diis immortalibus precari, ne qui casus
12 suum consilium laudabile efficiat. nec ab hominibus salutaris
sententia nec a diis tam piae preces auditae sunt. primam aciem
auctor pugnae instruit, subsidia Camillus firmat validamque sta-
tionem pro castris opponit; ipse edito loco spectator intentus in
eventum alieni consilii constitit.

24 Simul primo concursu concrepuere arma, hostis dolo, non
2 metu pedem rettulit. lenis ab tergo clivus erat inter aciem et
castra; et, quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes
in castris armatas instructasque reliquerant, quae inter commis-
sum iam certamen, ubi vallo appropinquasset hostis, erumperent.
3 Romanus cedentem hostem effuse sequendo in locum iniquum
pertractus opportunus huic eruptioni fuit. versus itaque in vic-
torem terror et novo hoste et supina valle Romanam inclinavit
4 aciem. instant Volsci recentes, qui e castris impetum fecerant;
integrant et illi pugnam, qui simulata cesserant fuga. iam non
recipiebat se Romanus miles, sed immemor recentis ferociae ve-
terisque decoris terga passim dabat atque effuso cursu castra
5 repetebat, cum Camillus subiectus ab circumstantibus in equum
et raptim subsidiis oppositis 'haec est' inquit, 'milites, pugna,
quam poposcistis? quis homo, quis deus est, quem accusare
6 possitis? vestra illa temeritas, vestra ignavia haec est. secuti
alium ducem sequimini nunc Camillum et, quod ductu meo so-
letis, vincite. quid vallum et castra spectatis? neminem vestrum
7 illa nisi victorem receptura sunt'. pudor primo tenuit effusos;
inde, ut circumagi signa obvertique aciem viderunt in hostem,
et dux, praeterquam quod tot insignis triumphis, etiam aetate
venerabilis, inter prima signa, ubi plurimus labor periculumque
erat, se offerebat, increpare singuli se quisque et alios, et ad-
8 hortatio in vicem totam alacri clamore pervasit aciem. neque
alter tribunus rei defuit, sed missus a collega restituente pedi-
tum aciem ad equites, non castigando, ad quam rem leviorem
auctorem eum culpae societas fecerat, sed ab imperio totus ad
preces versus orare singulos universosque, ut se reum fortunae
9 eius diei crimine eximerent: 'abnuente ac prohibente collega
temeritatis me omnium potius socium quam unius prudentiae

dedi. Camillus in utraque vestra fortuna suam gloriam videt;
ego, ni restituitur pugna, quod miserrimum est, fortunam cum
omnibus, infamiam solus sentiam'. optimum visum est in fluc- 10
tuante acie tradi equos et pedestri pugna invadere hostem. eunt
insignes armis animisque, qua premi parte maxime peditum
copias vident. nihil neque apud duces neque apud milites remit-
titur a summo certamine animi. sensit ergo eventus virtutis 11
enixae opem, et Volsci, qua modo simulato metu cesserant, ea
in veram fugam effusi magna pars et in ipso certamine et post
in fuga caesi, ceteri in castris, quae capta eodem impetu sunt;
plures tamen capti quam occisi.

Ubi in recensendis captivis cum Tusculani aliquot nosci- 25
tarentur, secreti ab aliis ad tribunos adducuntur percunctanti-
busque fassi publico consilio se militasse. cuius iam vicini belli 2
metu Camillus motus extemplo se Romam captivos ducturum ait,
ne patres ignari sint Tusculanos ab societate descisse; castris
exercituique interim, si videatur, praesit collega. documento unus 3
dies fuerat, ne sua consilia melioribus praeferret. nec tamen aut
ipsi aut in exercitu cuiquam satis placato animo Camillus latu-
rus culpam eius videbatur, qua data in tam praecipitem casum
res publica esset; et cum in exercitu tum Romae constans omni- 4
um fama erat, cum varia fortuna in Volscis gesta res esset, ad-
versae pugnae fugaeque in L. Furio culpam, secundae decus
omne penes M. Furium esse. introductis in senatum captivis 5
cum bello persequendos Tusculanos patres censuissent Camillo-
que id bellum mandassent, adiutorem sibi ad eam rem unum
petit permissoque, ut ex collegis optaret quem vellet, contra spem
omnium L. Furium optavit. qua moderatione animi cum colle- 6
gae levavit infamiam, tum sibi gloriam ingentem peperit. nec fuit
cum Tusculanis bellum; pace constanti vim Romanam arcuerunt,
quam armis non poterant. intrantibus fines Romanis non demi- 7
gratum ex propinquis itineris locis, non cultus agrorum inter-
missus, patentibus portis urbis togati obviam frequentes impera-
toribus processere, commeatus exercitui comiter in castra ex urbe
et ex agris devehitur. Camillus castris ante portas positis, ea- 8
demne forma pacis, quae in agris ostentaretur, etiam intra moe-
nia esset, scire cupiens, ingressus urbem ubi patentes ianuas et 9
tabernis apertis proposita omnia in medio vidit intentosque opi-
fices suo quemque operi et ludos litterarum strepere discentium
vocibus ac repletas semitas inter vulgus aliud puerorum et mulie-
rum huc atque illuc euntium, qua quemque suorum usuum cau- 10
sae ferrent, nihil usquam non pavidis modo sed ne mirantibus
quidem simile, circumspiciebat omnia inquirens oculis, ubinam

11 bellum fuisset; adeo nec amotae rei usquam nec oblatae ad tem-
pus vestigium ullum erat, sed ita omnia constanti tranquilla
26 pace, ut eo vix fama belli perlata videri posset. victus igitur
patientia hostium senatum eorum vocari iussit. 'soli adhuc' in-
quit, 'Tusculani, vera arma verasque vires, quibus ab ira Roma-
2 norum vestra tutaremini, invenistis. ite Romam ad senatum;
aestimabunt patres, utrum plus ante poenae an nunc veniae me-
riti sitis. non praecipiam gratiam publici beneficii; deprecandi
potestatem a me habueritis; precibus eventum vestris senatus,
3 quem videbitur, dabit'. postquam Romam Tusculani venerunt,
senatusque paulo ante fidelium sociorum maestus in vestibulo
curiae est conspectus, moti extemplo patres vocari eos iam tum
hospitaliter magis quam hostiliter iussere. dictator Tusculanus
4 ita verba fecit: 'quibus bellum indixistis intulistisque, patres con-
scripti, sicut nunc videtis nos stantes in vestibulo curiae vestrae,
ita armati paratique obviam imperatoribus legionibusque vestris
5 processimus. hic noster, hic plebis nostrae habitus fuit eritque
semper, nisi si quando a vobis proque vobis arma acceperimus.
gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus, quod oculis
magis quam auribus crediderunt et, ubi nihil hostile erat, ne ipsi
6 quidem fecerunt. pacem, quam nos praestitimus, eam a vobis
petimus; bellum eo, sicubi est, avertatis precamur; in nos quid
arma polleant vestra, si patiendo experiendum est, inermes ex-
periemur. haec mens nostra est, dii immortales faciant, tam felix
7 quam pia. quod ad crimina attinet, quibus moti bellum indixi-
stis, etsi revicta rebus verbis confutare nihil attinet, tamen, etiam
si vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evidenter paenituerit,
tutum censemus. peccetur in vos, dum digni sitis, quibus ita
8 satisfiat'. tantum fere verborum ab Tusculanis factum. pacem
in praesentia nec ita multo post civitatem etiam impetraverunt.
ab Tusculo legiones reductae.

27 Camillus, consilio et virtute in Volsco bello, felicitate in
Tusculana expeditione, utrobique singulari adversus collegam
2 patientia et moderatione insignis, magistratu abiit creatis tribu-
nis militaribus in insequentem annum L. et P. Valeriis, Lucio
quintum, Publio tertium, et C. Sergio tertium, L. Menenio ite-
3 rum, P. Papirio, Ser. Cornelio Maluginense. censoribus quoque
eguit annus maxime propter incertam famam aeris alieni, aggra-
vantibus summam etiam invidiae eius tribunis plebis, cum ab iis
elevaretur, quibus fide magis quam fortuna debentium laborare
4 creditum videri expediebat. creati censores C. Sulpicius Came-
rinus Sp. Postumius Regillensis, coeptaque iam res morte Po-
stumii, quia collegam suffici censori religio erat, interpellata est.

igitur cum Sulpicius abdicasset se magistratu, censores alii vitio 5
creati non gesserunt magistratum; tertios creari velut diis non
accipientibus in eum annum censuram religiosum fuit. eam 6
vero ludificationem plebis tribuni ferendam negabant: fugere
senatum testes tabulas publicas census cuiusque, quia nolint
conspici summam aeris alieni, quae indicatura sit demersam
partem a parte civitatis, cum interim obaeratam plebem obiectari
aliis atque aliis hostibus. passim iam sine ullo discrimine bella 7
quaeri: ab Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde Tusculum
legiones ductas; Latinis, Hernicis, Praenestinis iam intentari
arma civium magis quam hostium odio, ut in armis terant plebem
nec respirare in urbe aut per otium libertatis meminisse sinant
aut consistere in contione, ubi aliquando audiant vocem tribuniciam de levando faenore et fine aliarum iniuriarum agentem.
quod si sit animus plebi memor patrum libertatis, se nec addici 8
quemquam civem Romanum ob creditam pecuniam passuros neque dilectum haberi, donec inspecto aere alieno initaque ratione
minuendi eius sciat unus quisque, quid sui, quid alieni sit, supersit sibi liberum corpus, an id quoque nervo debeatur. merces 9
seditionis proposita confestim seditionem excitavit. nam et addicebantur multi, et ad Praenestini famam belli novas legiones
scribendas patres censuerant; quae utraque simul auxilio tribunicio et consensu plebis impediri coepta; nam neque duci addic- 10
tos tribuni sinebant, neque iuniores nomina dabant. cum patribus minor *in* praesens cura creditae pecuniae iuris exsequendi
quam dilectus esset — quippe iam a Praeneste profectos hostes
in agro Gabino consedisse nuntiabatur —, interim tribunos ple- 11
bis fama ea ipsa irritaverat magis ad susceptum certamen quam
deterruerat; neque aliud ad seditionem exstinguendam in urbe
quam prope illatum moenibus ipsis bellum valuit. nam cum 28
esset Praenestinis nuntiatum nullum exercitum conscriptum Romae, nullum ducem creatum esse, patres ac plebem in semet
ipsos versos, occasionem rati duces eorum raptim agmine acto 2
pervastatis protinus agris ad portam Collinam signa intulere. in- 3
gens in urbe trepidatio fuit. conclamatum ad arma concursumque in muros atque portas est, tandemque ab seditione ad bellum
versi dictatorem T. Quinctium Cincinnatum creavere. is magi- 4
strum equitum A. Sempronium Atratinum dixit. quod ubi auditum est — tantus eius magistratus terror erat —, simul hostes
a moenibus recessere et iuniores Romani ad edictum sine retractatione convenere. dum conscribitur Romae exercitus, castra 5
interim hostium haud procul Alia flumine posita; inde agrum
late populantes fatalem se urbi Romanae locum cepisse inter se

6 iactabant: similem pavorem inde ac fugam fore, ac bello Gallico
fuerit; etenim si diem contactum religione insignemque nomine
eius loci timeant Romani, quanto magis Aliensi die Aliam ipsam,
monumentum tantae cladis, reformidaturos? species profecto iis
ibi truces Gallorum sonumque vocis in oculis atque auribus fore.
7 has inanium rerum inanes ipsas volventes cogitationes fortunae
loci delegaverant spes suas. Romani contra, ubicumque esset
Latinus hostis, satis scire eum esse, quem ad Regillum lacum
8 devictum centum annorum pace obnoxia tenuerint: locum in-
signem memoria cladis irritaturum se potius ad delendam me-
moriam dedecoris, quam ut timorem faciat, ne qua terra sit ne-
9 fasta victoriae suae; quin ipsi sibi Galli si offerantur illo loco,
se ita pugnaturos, ut Romae pugnaverint in repetenda patria, ut
postero die ad Gabios, tunc cum effecerint, ne quis hostis, qui
moenia Romana intrasset, nuntium secundae adversaeque fortu-
nae domum perferret.

29 His utrimque animis ad Aliam ventum est. dictator Roma-
nus, postquam in conspectu hostes erant instructi intentique,
'videsne tu' inquit, 'A. Semproni, loci fortuna illos fretos ad
Aliam constitisse? nec illis di immortales certioris quidquam
2 fiduciae maiorisve quod sit auxilii dederint. at tu fretus armis
animisque concitatis equis invade mediam aciem; ego cum legio-
nibus in turbatos trepidantesque inferam signa. adeste, dii testes
foederis, et expetite poenas debitas simul vobis violatis nobisque
3 per vestrum numen deceptis.' non equitem, non peditem susti-
nuere Praenestini. primo impetu ac clamore dissipati ordines
sunt; dein, postquam nullo loco constabat acies, terga vertunt
consternatique et praeter castra etiam sua pavore praelati non
prius se ab effuso cursu sistunt, quam in conspectu Praeneste
4 fuit. ibi ex fuga dissipati locum, quem tumultuario opere com-
munirent, capiunt, ne, si intra moenia se recepissent, extemplo
ureretur ager, depopulatisque omnibus obsidio urbi inferretur.
5 sed postquam direptis ad Aliam castris victor Romanus aderat,
id quoque munimentum relictum, et vix moenia tuta rati oppido
6 se Praeneste includunt. octo praeterea oppida erant sub dicione
Praenestinorum. ad ea circumlatum bellum, deincepsque haud
7 magno certamine captis Velitras exercitus ductus. eae quoque ex-
pugnatae. tum ad caput belli Praeneste ventum. id non vi, sed per
8 deditionem receptum est. T. Quinctius semel acie victor, binis ca-
stris hostium, novem oppidis vi captis, Praeneste in deditionem ac-
cepto Romam revertit triumphansque signum Praeneste devectum
9 Iovis Imperatoris in Capitolium tulit. dedicatum est inter cellam
Iovis ac Minervae, tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum

gestarum, his ferme incisa litteris fuit: 'Iuppiter atque divi omnes
hoc dederunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet'.
die vicesimo, quam creatus erat, dictatura se abdicavit.
Comitia inde habita tribunorum militum consulari pote- 30
state, quibus aequatus patriciorum plebeiorumque numerus. ex 2
patribus creati P. et C. Manlii cum L. Iulio; plebes C. Sextilium,
M. Albinium, L. Antistium dedit. Manliis, quod genere plebeios, 3
gratia Iulium anteibant, Volsci provincia [sine sorte, sine compa-
ratione] extra ordinem data; cuius et ipsos postmodo et patres,
qui dederant, paenituit. inexplorato pabulatum cohortes misere; 4
quibus velut circumventis, cum id falso nuntiatum esset, dum,
praesidio ut essent, citati feruntur, ne auctore quidem asservato,
qui eos hostis Latinus pro milite Romano frustratus erat, ipsi in
insidias praecipitavere. ibi dum iniquo loco sola virtute militum 5
restantes caedunt caeduntur que, castra interim Romana iacentia
in campo ab altera parte hostes invasere. ab ducibus utrobique 6
proditae temeritate atque inscitia res. quidquid superfuit fortu-
nae populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis virtus
tutata est. quae ubi Romam sunt relata, primum dictatorem dici 7
placebat; deinde, postquam quietae res ex Volscis afferebantur, et
apparuit nescire eos victoria et tempore uti, revocati etiam inde
exercitus ac duces, otiumque inde, quantum a Volscis, fuit; id 8
modo extremo anno tumultuatum, quod Praenestini concitatis
Latinorum populis rebellarunt.
Eodem anno Setiam ipsis querentibus penuriam hominum 9
novi coloni adscripti. rebusque haud prosperis bello domestica
quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia maiestasque in-
ter suos obtinuit, solacium fuit.
Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsere 31
tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio ite-
rum, L. Menenio tertium, P. Cloelio, M. Horatio, L. Geganio.
erat autem et materia et causa seditionis aes alienum; cuius no- 2
scendi gratia Sp. Servilius Pricus Q. Cloelius Siculus censores
facti, ne rem agerent, impediti sunt; namque trepidi nuntii 3
primo, fuga deinde ex agris legiones Volscorum ingressas fines
popularique passim Romanum agrum attulere. in qua trepida- 4
tione tantum afuit, ut civilia certamina terror externus cohiberet,
ut contra eo violentior potestas tribunicia impediendo dilectu
esset, donec condiciones impositae patribus, ne quis, quoad *de*-
bellatum esset, tributum daret, aut ius de pecunia credita dice-
ret*ur*. eo laxamento plebi sumpto mora dilectui non est facta. 5
legionibus novis scriptis placuit duos exercitus in agrum Vol-
scum legionibus divisis duci; Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus

in maritimam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius
6 laeva ad montes Ecetram pergunt. neutra parte hostis obvius
fuit; populatio itaque non illi vagae similis, quam Volscus latro-
cinii more, discordiae hostium fretus et virtutem metuens, per
trepidationem raptim fecerat, sed ab iusto exercitu iusta ira facta
7 spatio quoque temporis gravior. quippe a Volscis timentibus, ne
interim exercitus ab Roma exiret, incursiones in extrema finium
factae erant; Romano contra etiam in hostico morandi causa
8 erat, ut hostem ad certamen eliceret. itaque omnibus passim
tectis agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore
frugifera, non satis in spem frugum relictis, omni, quae extra
moenia fuit, hominum pecudumque praeda abacta Romam utrim-
que exercitus reducti.
32 Parvo intervallo ad respirandum debitoribus data, postquam
quietae res ab hostibus erant, celebrari de integro iuris dictio,
et tantum abesse spes veteris levandi faenoris, ut tributo novum
faenus contraheretur in murum a censoribus locatum saxo qua-
2 drato faciendum. cui succumbere oneri coacta plebes, quia, quem
3 dilectum impedirent, non habebant tribuni plebis. tribunos etiam
militares patricios omnes coacta principum opibus fecit, L. Ae-
milium, P. Valerium quartum, C. Veturium, Ser. Sulpicium, L.
4 et C. Quinctios Cincinnatos. iisdem opibus obtinuere, ut adversus
Latinos Volscosque, qui coniunctis legionibus ad Satricum castra
habebant, nullo impediente omnibus iunioribus sacramento adac-
5 tis tres exercitus scriberent, unum ad praesidium urbis, alterum,
qui, si qui alibi motus exstitisset, ad subita belli mitti posset; ter-
tium longe validissimum P. Valerius et L. Aemilius ad Satricum
6 duxere. ubi cum aciem instructam hostium loco aequo invenis-
sent, extemplo pugnatum; et ut nondum satis certam victoriam,
sic prosperae spei pugnam imber ingentibus procellis fusus dire-
7 mit. postero die iterata pugna; et aliquamdiu aequa virtute
fortunaque Latinae maxime legiones longa societate militiam
8 Romanam edoctae restabant. eques immissus ordines turbavit,
turbatis signa peditum illata, quantumque Romana se invexit
acies, tantum hostes gradu demoti. et ut semel inclinavit pu-
9 gna, iam intolerabilis Romana vis erat. fusi hostes cum Satri-
cum, quod duo milia inde aberat, non castra peterent, ab equite
10 maxime caesi; castra capta direptaque. ab Satrico nocte, quae
proelio proxima fuit, fugae simili agmine petunt Antium; et cum
Romanus exercitus prope vestigiis sequeretur, plus tamen timor
11 quam ira celeritatis habuit. prius itaque moenia intravere hostes,
quam Romanus extrema agminis carpere aut morari posset. inde
aliquot dies vastando agro absumpti, nec Romanis satis instruc-

tis apparatu bellico ad moenia aggredienda nec illis ad subeundum pugnae casum.

Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta, cum Antiates 33
victi malis subactique bello, in quo et nati erant et consenuerant, deditionem spectarent, Latinos ex diutina pace nova defec- 2
tio recentibus adhuc animis ferociores ad perseverandum in bello faceret. finis certaminis fuit, postquam utrisque apparuit nihil per alteros stare, quo minus incepta persequerentur. La- 3
tini profecti a societate pacis, ut rebantur, inhonestae sese vindicaverunt, Antiates incommodis arbitris salutarium consiliorum remotis urbem agrosque Romanis dedunt. ira et rabies Latino- 4
rum, quia nec Romanos bello laedere nec Volscos in armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum urbem, quae receptaculum primum eis adversae pugnae fuerat, igni concremarent; nec aliud tectum eius superfuit urbis, cum faces pariter sacris profanisque inicerent, quam matris Matutae templum; inde eos nec 5
sua religio nec verecundia deum arcuisse dicitur, sed vox horrenda edita templo cum tristibus minis, ni nefandos ignes procul delubris amovissent. incensos ea rabie impetus Tusculum tulit 6
ob iram, quod deserto communi concilio Latinorum non in societatem modo Romanam sed etiam in civitatem se dedissent. patentibus portis cum improviso incidissent, primo clamore op- 7
pidum praeter arcem captum est. in arcem oppidani refugere cum coniugibus ac liberis nuntiosque Romam, qui certiorem de suo casu senatum facerent, misere. haud segnius, quam fide po- 8
puli Romani dignum fuit, exercitus Tusculum ductus; L. Quinctius et Ser. Sulpicius tribuni militum duxere. clausas portas 9
[Tusculi] Latinosque simul obsidentium atque obsessorum animo hinc moenia Tusculi tueri vident, illinc arcem oppugnare, terrere una ac pavere. adventus Romanorum mutaverat utriusque 10
partis animos; Tusculanos ex ingenti metu in summam alacritatem, Latinos ex prope certa fiducia mox capiendae arcis, quoniam oppido potirentur, in exiguam de se ipsis spem verterat. tollitur ex arce clamor ab Tusculanis; excipitur aliquanto maiore 11
ab exercitu Romano. utrimque urgentur Latini, nec impetus Tusculanorum decurrentium ex superiore loco sustinent nec Romanos subeuntes moenia molientesque obices portarum arcere possunt. scalis prius moenia capta; inde effracta claustra porta- 12
rum; et cum anceps hostis et a fronte et a tergo urgeret, nec ad pugnam ulla vis nec ad fugam loci quicquam superesset, in medio caesi ad unum omnes. recuperato ab hostibus Tusculo exercitus Romam est reductus.

Quanto magis prosperis eo anno bellis tranquilla omnia fo- 34

ris erant, tantum in urbe vis patrum in dies miseriaeque plebis
crescebant, cum eo ipso, quod necesse erat solvi, facultas sol-
2 vendi impediretur. itaque cum iam ex re nihil dari posset, fama
et corpore, iudicati atque addicti, creditoribus satisfaciebant, poe-
3 naque in vicem fidei cesserat. adeo ergo obnoxios summiserant
animos non infimi solum sed principes etiam plebis, ut non
modo ad tribunatum militum inter patricios petendum, quod
4 tanta vi ut liceret tetenderant, sed ne ad plebeios quidem ma-
gistratus capessendos petendosque ulli viro acri experientique
animus esset, possessionemque honoris usurpati modo a plebe
per paucos annos recuperasse in perpetuum patres viderentur.
ne id nimis laetum parti alteri esset, parva, ut plerumque solet,
rem ingentem moliendi causa intervenit.

5 M. Fabii Ambusti, potentis viri cum inter sui corporis ho-
mines tum etiam ad plebem, quod haudquaquam inter id genus
contemptor eius habebatur, filiae duae nuptae Ser. Sulpicio maior,
minor C. Licinio Stoloni erat, illustri quidem viro, tamen plebeio;
eaque ipsa affinitas haud spreta gratiam Fabio ad vulgum quae-
6 sierat. forte ita incidit, ut in Ser. Sulpicii tribuni militum domo
sorores Fabiae cum inter se, ut fit, sermonibus tempus tererent,
lictor Sulpicii, cum is de foro se domum reciperet, forem, ut mos
est, virga percuteret. cum ad id moris eius insueta expavisset
7 minor Fabia, risui sorori fuit miranti ignorare id sororem. ce-
terum is risus stimulos parvis mobili rebus animo muliebri sub-
didit. frequentia quoque prosequentium rogantiumque, num quid
vellet, credo fortunatum matrimonium ei sororis visum, suique
ipsam malo arbitrio, quo a proximis quisque minime anteiri vult,
8 paenituisse. confusam eam ex recenti morsu animi cum pater
forte vidisset, percunctatus 'satin salvae?' avertentem causam do-
loris, quippe nec satis piam adversus sororem nec admodum in
9 virum honorificam, elicuit comiter sciscitando, ut fateretur eam
esse causam doloris, quod iuncta impari esset, nupta in domo,
10 quam nec honos nec gratia intrare posset. consolans inde filiam
Ambustus bonum animum habere iussit: eosdem prope diem domi
11 visuram honores, quos apud sororem videat. inde consilia inire
cum genero coepit adhibito L. Sextio, strenuo adulescente et cuius
35 spei nihil praeter genus patricium deesset. occasio videbatur re-
rum novandarum propter ingentem vim aeris alieni, cuius leva-
men mali plebes nisi suis in summo imperio locatis nullum spe-
2 raret: accingendum ad eam cogitationem esse; conando agendoque
iam eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro annitantur, per-
venire ad summa et patribus aequari tam honore quam virtute
3 possent. in praesentia tribunos plebis fieri placuit, quo in ma-

gistratu sibimet ipsi viam ad ceteros honores aperirent. creatique 4
tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavere leges omnes adver-
sus opes patriciorum et pro commodis plebis, unam de aere alieno,
ut deducto eo de capite, quod usuris pernumeratum esset, id, quod
superesset, triennio aequis pensionibus persolveretur; alteram de 5
modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera agri possideret;
tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent, consulumque uti-
que alter ex plebe crearetur: cuncta ingentia, et quae sine cer-
tamine maximo obtineri non possent. omnium igitur simul rerum, 6
quarum immodica cupido inter mortales est, agri, pecuniae, ho-
norum, discrimine proposito conterriti patres cum trepidassent,
publicis privatisque consiliis nullo remedio alio praeter expertam
multis iam ante certaminibus intercessionem invento collegas ad-
versus tribunicias rogationes comparaverunt. qui ubi tribus ad 7
suffragium ineundum citari a Licinio Sextioque viderunt, stipati
patrum praesidiis nec recitari rogationes nec sollemne quidquam
aliud ad sciscendum plebi fieri passi sunt. iamque frustra saepe 8
concilio advocato cum pro antiquatis rogationes essent, 'bene
habet' inquit Sextius; 'quando quidem tantum intercessionem pol-
lere placet, isto ipso telo tutabimur plebem. agite dum, comitia 9
indicite, patres, tribunis militum creandis; faxo, ne iuvet vox ista
'veto', quam nunc concinentes collegas nostros tam laeti auditis'.
haud irritae cecidere minae; comitia praeter aedilium tribunorum- 10
que plebi nulla sunt habita. Licinius Sextiusque tribuni plebis re-
fecti nullos curules magistratus creari passi sunt; eaque solitudo
magistratuum et plebe reficiente duos tribunos et iis comitia tri-
bunorum militum tollentibus per quinquennium urbem tenuit.

Alia bella opportune quievere; Veliterni coloni gestientes 36
otio, quod nullus exercitus Romanus esset, et agrum Romanum
aliquoties incursavere et Tusculum oppugnare adorti sunt; eaque 2
res Tusculanis, veteribus sociis, novis civibus, opem orantibus
verecundia maxime non patres modo sed etiam plebem movit.
remittentibus tribunis plebis comitia per interregem sunt habita, 3
creatique tribuni militum L. Furius, A. Manlius, Ser. Sulpicius,
Ser. Cornelius, P. et C. Valerii haudquaquam tam oboedientem
in dilectu quam in comitiis plebem habuere; ingentique conten- 4
tione exercitu scripto profecti non ab Tusculo modo summovere
hostem, sed intra suamet ipsum moenia compulere. obsideban- 5
turque haud paulo vi maiore Velitrae, quam Tusculum obsessum
fuerat. nec tamen ab eis, a quibus obsideri coeptae erant, ex-
pugnari potuere; ante novi creati sunt tribuni militum, Q. Ser- 6
vilius, C. Veturius, A. et M. Cornelii, Q. Quinctius, M. Fabius. ni-
hil ne ab iis quidem tribunis ad Velitras memorabile factum.

7 In maiore discrimine domi res vertebantur. nam praeter
Sextium Liciniumque latores legum, iam octavum tribunos plebis
refectos, Fabius quoque tribunus militum, Stolonis socer, qua-
rum legum auctor fuerat, earum suasorem se haud dubium fere-
8 bat. et cum octo ex collegio tribunorum plebi primo intercesso-
res legum fuissent, quinque soli erant et, ut ferme solent qui a
suis desciscunt, capti et stupentes animi vocibus alienis id modo,
quod domi praeceptum erat, intercessioni suae praetendebant:
9 Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse, in adventum
militum comitia differri debere, ut universa plebes de suis com-
10 modis suffragium ferret. Sextius Liciniusque cum parte collega-
rum et uno ex tribunis militum Fabio, artifices iam tot annorum
usu tractandi animos plebis, primores patrum productos inter-
rogando de singulis, quae ferebantur ad populum, fatigabant:
11 auderentne postulare, ut, cum bina iugera agri plebi dividerentur,
ipsis plus quingenta iugera habere liceret, ut singuli prope tre-
centorum civium possiderent agros, plebeio homini vix ad tectum
12 necessarium aut locum sepulturae suus pateret ager? an placeret
faenore circumventam plebem, potius quam sorte creditum solvat,
corpus in nervum ac supplicia dare, et gregatim cotidie de foro
addictos duci, et repleri vinctis nobiles domus, et, ubicumque pa-
37 tricius habitet, ibi carcerem privatum esse? haec indigna mise-
randaque auditu cum apud timentes sibimet ipsos maiore au-
2 dientium indignatione quam sua increpuissent, atqui nec agros
occupandi modum nec faenore trucidandi plebem alium patribus
umquam fore affirmabant, nisi alterum ex plebe consulem, cu-
3 stodem suae libertatis, plebis fecisset. contemni iam tribunos
plebis, quippe quae potestas iam suam ipsa vim frangat interce-
4 dendo. non posse aequo iure agi, ubi imperium penes illos,
penes se auxilium tantum sit. nisi imperio communicato num-
quam plebem in parte pari rei publicae fore. nec esse, quod
quisquam satis putet, si plebeiorum ratio comitiis consularibus
habeatur; nisi alterum consulem utique ex plebe fieri necesse sit,
5 neminem fore. an iam memoria exisse, cum tribunos militum
idcirco potius quam consules creari placuisset, ut et plebeiis pa-
teret summus honos quattuor et quadraginta annis neminem ex
6 plebe tribunum militum creatum esse? qui crederent duobus
nunc in locis sua voluntate impertituros plebi honorem, qui oc-
tona loca tribunis militum creandis occupare soliti sint, et ad con-
sulatum viam fieri passuros, qui tribunatum saeptum tam diu
7 habuerint? lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam ne-
queat, et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad
quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus praemium

semper potentioris futurus sit. nec iam posse dici id, quod antea 8
iactare soliti sint, non esse in plebeiis idoneos viros ad curules
magistratus; numqui enim socordius aut segnius rem publicam
administrari post P. Licinii Calvi tribunatum, qui primus ex
plebe creatus sit, quam per eos annos gesta sit, quibus praeter
patricios nemo tribunus militum fuerit? quin contra patricios ali-
quot damnatos post tribunatum, neminem plebeium. quaestores 9
quoque sicut tribunos militum paucis ante annis ex plebe coeptos
creari, nec ullius eorum populum Romanum paenituisse. consu- 10
latum superesse plebeiis; eam esse arcem libertatis, id columen.
si eo perventum sit, tum populum Romanum vere exactos ex urbe
reges et stabilem libertatem suam existimaturum; quippe ex illa 11
die in plebem ventura omnia, quibus patricii excellant, imperium
atque honorem, gloriam belli, genus, nobilitatem, magna ipsis
fruenda, maiora liberis relinquenda. huius generis orationes ubi 12
accipi videre, novam rogationem promulgant, ut pro duumviris
sacris faciundis decemviri creentur ita, ut pars ex plebe, pars ex
patribus fiat; omniumque earum rogationum comitia in adventum
eius exercitus differunt, qui Velitras obsidebat.

Prius circumactus est annus, quam a Velitris reducerentur 38
legiones. ita suspensa de legibus res ad novos tribunos militum
dilata; nam plebis tribunos eosdem, duos utique, quia legum
latores erant, plebes reficiebat. tribuni militum creati T. Quinc- 2
tius, Ser. Cornelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papirius,
L. Veturius. principio statim anni ad ultimam dimicationem de 3
legibus ventum; et cum tribus vocarentur, nec intercessio colle-
garum latoribus obstaret, trepidi patres ad duo ultima auxilia, ad
summum imperium summumque civem decurrunt. dictatorem 4
dici placet; dicitur M. Furius Camillus, qui magistrum equitum
L. Aemilium cooptat. legum quoque latores adversus tantum
apparatum adversariorum et ipsi causam plebis ingentibus animis
armant concilioque plebis indicto tribus ad suffragium vocant.
cum dictator stipatus agmine patriciorum plenus irae minarum- 5
que consedisset, atque ageretur res solito primum certamine inter
se tribunorum plebi ferentium legem intercedentiumque, et,
quanto iure potentior intercessio erat, tantum vinceretur favore
legum ipsarum latorumque, et 'uti rogas' primae tribus dicerent,
tum Camillus 'quando quidem' inquit, 'Quirites, iam vos tribuni- 6
cia libido, non potestas regit, et intercessionem secessione quon-
dam plebis partam vobis eadem vi facitis irritam, qua peperistis,
non rei publicae magis universae quam vestra causa dictator inter-
cessioni adero eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. ita- 7
que, si C. Licinius et L. Sextius intercessioni collegarum cedunt,

nihil patricium magistratum inseram concilio plebis; si adversus
intercessionem tamquam captae civitati leges imponere tendent,
8 vim tribuniciam a se ipsa dissolvi non patiar. adversus ea cum
contemptim tribuni plebis rem nihilo segnius peragerent, tum
percitus ira Camillus lictores, qui de medio plebem emoverent,
misit et addidit minas, si pergerent, sacramento omnes iuniores
9 adacturum exercitumque extemplo ex urbe educturum. terrorem
ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis certa-
mine animos quam minuit; sed re neutro inclinata magistratu se
abdicavit, seu quia vitio creatus erat, ut scripsere quidam, seu
quia tribuni plebis tulerunt ad plebem, idque plebs scivit, ut,
si M. Furius pro dictatore quid egisset, quingentum milium ei
10 multa esset. sed auspiciis magis quam novi exempli rogatione
deterritum ut potius credam, cum ipsius viri facit ingenium, tum
11 quod ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator — quem quid
creari attinebat ad id certamen, quo M. Furius victus esset? —, et
quod eundem M. Furium dictatorem insequens annus habuit, haud
sine pudore certe fractum priore anno in se imperium repetiturum;
12 simul quod eo tempore, quo promulgatum de multa eius traditur,
aut et huic rogationi, qua se in ordinem cogi videbat, obsistere po-
13 tuit, aut ne illas quidem, propter quas et haec lata erat, impedire;
et quod usque ad memoriam nostram tribuniciis consularibusque
certatum viribus est, dictaturae semper altius fastigium fuit.
39 Inter priorem dictaturam abdicatam novamque a Manlio ini-
tam ab tribunis velut per interregnum concilio plebis habito ap-
paruit, quae ex promulgatis plebi, quae latoribus gratiora essent.
2 nam de faenore atque agro rogationes iubebant, de plebeio con-
sule antiquabant; et perfecta utraque res esset, ni tribuni se in
3 omnia simul consulere plebem dixissent. P. Manlius deinde dic-
tator rem in causam plebis inclinavit C. Licinio, qui tribunus
4 militum fuerat, magistro equitum de plebe dicto. id aegre patres
passos accipio; dictatorem propinqua cognatione Licinii se apud
patres excusare solitum, simul negantem magistri equitum maius
quam tribuni consularis imperium esse.
5 Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi creandorum in-
dicta comitia essent, ita se gerere, ut negando iam sibi velle
continuari honorem acerrime accenderent ad id, quod dissimu-
6 lando petebant, plebem: nonum se annum iam velut in acie
adversus optimates maximo privatim periculo, nullo publice emo-
lumento stare. consenuisse iam secum et rogationes promulgatas
7 et vim omnem tribuniciae potestatis. primo intercessione colle-
garum in leges suas pugnatum esse, deinde ablegatione iuventutis
ad Veliternum bellum, postremo dictatorium fulmen in se inten-

tatum. iam nec collegas nec bellum nec dictatorem obstare, 8
quippe qui etiam omen plebeio consuli magistro equitum ex plebe
dicendo dederit; se ipsam plebem et commoda morari sua. libe- 9
ram urbem ac forum a creditoribus, liberos agros ab iniustis
possessoribus extemplo, si velit, habere posse. quae munera 10
quando tandem satis grato animo aestimaturos, si inter accipien-
das de suis commodis rogationes spem honoris latoribus earum
incidant? non esse modestiae populi Romani id postulare, ut ipse
faenore levetur et in agrum iniuria possessum a potentibus in-
ducatur, per quos ea consecutus sit, senes tribunicios non sine
honore tantum sed etiam sine spe honoris relinquat. proinde 11
ipsi primum statuerent apud animos, quid vellent, deinde comi-
tiis tribuniciis declararent voluntatem. si coniuncte ferri ab se
promulgatas rogationes vellent, esse, quod eosdem reficerent tri-
bunos plebis; perlaturos enim, quae promulgaverint; sin, quod 12
cuique privatim opus sit, id modo accipi velint, opus esse nihil
invidiosa continuatione honoris; nec se tribunatum nec illos ea,
quae promulgata sint, habituros. adversus tam obstinatam ora- 40
tionem tribunorum cum prae indignitate rerum stupor silentium-
que inde ceteros patrum defixisset, Ap. Claudius Crassus, nepos 2
decemviri, dicitur odio magis iraque quam spe ad dissuadendum
processisse et locutus in hanc fere sententiam esse: 'neque no- 3
vum neque inopinatum mihi sit, Quirites, si, quod unum familiae
nostrae semper obiectum est ab seditiosis tribunis, id nunc ego
quoque audiam, Claudiae genti iam inde ab initio nihil antiquius
in re publica patrum maiestate fuisse, semper plebis commodis
adversatos esse. quorum alterum neque nego neque infitias eo, 4
nos, ex quo adsciti sumus simul in civitatem et patres, enixe
operam dedisse, ut per nos aucta potius quam imminuta maiestas
earum gentium, inter quas nos esse voluistis, dici vere posset.
illud alterum pro me maioribusque meis contendere ausim, Qui- 5
rites, nisi, quae pro universa re publica fiant, ea plebi tamquam
aliam incolenti urbem adversa quis putet, nihil nos neque pri-
vatos neque in magistratibus, quod incommodum plebi esset,
scientes fecisse, nec ullum factum dictumve nostrum contra uti-
litatem vestram, etsi quaedam contra voluntatem fuerint, vere re-
ferri posse. an hoc, si Claudiae familiae non sim nec ex patricio 6
sanguine ortus, sed unus Quiritium quilibet, qui modo me duo-
bus ingenuis ortum et vivere in libera civitate sciam, reticere pos-
sim, L. illum Sextium et C. Licinium, perpetuos, si diis placet, tri- 7
bunos, tantum licentiae novem annis, quibus regnant, sumpsisse,
ut vobis negent potestatem liberam suffragii non in comitiis, non
in legibus iubendis se permissuros esse? 'sub condicione' inquit 8

'nos reficietis decimum tribunos'. quid est aliud dicere: 'quod
petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine mercede magna non acci-
9 piamus'? sed quae tandem ista merces est, qua vos semper tri-
bunos plebis habeamus? 'ut rogationes' inquit 'nostras, seu pla-
cent seu displicent, seu utiles seu inutiles sunt, omnes coniunctim
10 accipiatis'. obsecro vos, Tarquinii tribuni plebis, putate me ex
media contione unum civem succlamare: 'bona venia vestra liceat
ex his rogationibus legere, quas salubres nobis censemus esse,
11 antiquare alias'. 'non' inquit 'licebit. ut de faenore atque agris,
quod ad vos omnes pertinet, iubeas, et — hoc portenti non fiat
in urbe Romana, uti L. Sextium atque hunc C. Licinium consu-
les, quod indignaris, quod abominaris, videas; aut omnia accipe
12 aut nihil fero'. ut si quis ei, quem urgeat fames, venenum ponat
cum cibo et aut abstinere eo, quod vitale sit, iubeat aut morti-
ferum vitali admisceat. ergo si esset libera haec civitas, non tibi
frequentes succlamassent: 'abi hinc cum tribunatibus ac roga-
tionibus tuis!' quid? si tu non tuleris, quod commodum est po-
13 pulo accipere, nemo erit, qui ferat? illud si quis patricius, si quis,
quod illi volunt invidiosius esse, Claudius diceret: 'aut omnia acci-
14 pite aut nihil fero', quis vestrum, Quirites, ferret? numquamne
vos res potius quam auctores spectabitis, sed omnia semper, quae
magistratus ille dicet, secundis auribus, quae ab nostrum quo
15 dicentur, adversis accipietis? at hercule sermo est minime civilis;
quid? rogatio qualis est, quam a vobis antiquatam indignantur?
sermoni, Quirites, simillima. 'consules' inquit 'rogo, ne vobis,
16 quos velitis, facere liceat'. an aliter rogat, qui utique alterum
ex plebe fieri consulem iubet nec duos patricios creandi pote-
17 statem vobis permittit? si hodie bella sint, quale Etruscum fuit,
cum Porsinna Ianiculum insedit, quale Gallicum modo, cum
praeter Capitolium atque arcem omnia haec hostium erant, et
consulatum cum hoc M. Furio et quolibet alio ex patribus L.
ille Sextius peteret, possetisne ferre Sextium haud pro dubio
18 consule esse, Camillum de repulsa dimicare? hocine est in com-
mune honores vocare, ut duos plebeios fieri consules liceat,
duos patricios non liceat, et alterum ex plebe creari necesse sit,
utrumque ex patribus praeterire liceat? quaenam ista societas,
quaenam consortio est? parum est, si, cuius pars tua nulla adhuc
fuit, in partem eius venis, nisi partem petendo totum traxeris?
19 'timeo' inquit, 'ne, si duos licebit creari patricios, neminem cre-
etis plebeium'. quid est dicere aliud: 'quia indignos vestra volun-
tate creaturi non estis, necessitatem vobis creandi, quos non
20 vultis, imponam'? quid sequitur, nisi ut ne beneficium quidem
debeat populo, si cum duobus patriciis unus petierit plebeius et

lege se, non suffragio creatum dicat? quo modo extorqueant, 41
non quo modo petant honores, quaerunt; et ita maxima sunt
adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem debeant; et occasionibus
potius quam virtute petere honores malunt. est aliquis, qui 2
se inspici aestimari fastidiat, qui certos sibi uni honores inter
dimicantes competitores aequum censeat esse, qui se arbitrio
vestro eximat, qui vestra necessaria suffragia pro voluntariis et
serva pro liberis faciat. omitto Licinium Sextiumque, quorum 3
annos in perpetua potestate tamquam regum in Capitolio numeratis;
quis est hodie in civitate tam humilis, cui non via ad
consulatum facilior per istius legis occasionem quam nobis ac
liberis nostris fiat? si quidem nos ne cum volueritis quidem creare
interdum poteritis, istos etiam si nolueritis necesse erit.

De indignitate satis dictum est. at enim dignitas ad homines 4
pertinet; quid de religionibus atque auspiciis, quae propria deorum
immortalium contemptio atque iniuria est, loquar? auspiciis
hanc urbem conditam esse, auspiciis bello ac pace, domi
militiaeque omnia geri, quis est qui ignoret? penes quos igitur 5
sunt auspicia more maiorum? nempe penes patres; nam plebeius
quidem magistratus nullus auspicato creatur; nobis adeo propria 6
sunt auspicia, ut non solum, quos populus creat patricios magistratus,
non aliter quam auspicato creet, sed nos quoque ipsi sine
suffragio populi auspicato interregem prodamus et privati auspicia
habeamus, quae isti ne in magistratibus quidem habent.
quid igitur aliud quam tollit ex civitate auspicia, qui plebeios 7
consules creando a patribus, qui soli ea habere possunt, aufert?
eludant nunc licet religiones: 'quid enim esse, si pulli non pa- 8
scantur, si ex cavea tardius exierint, si occecinerit avis?' parva
sunt haec; sed parva ista non contemnendo maiores nostri maximam
hanc rem fecerunt; nunc nos, tamquam iam nihil pace de- 9
orum opus sit, omnes caerimonias polluimus. vulgo ergo pontifices,
augures, sacrificuli reges creentur, cuilibet apicem dialem,
dummodo homo sit, imponamus; tradamus ancilia, penetralia,
deos deorumque curam, quibus nefas est; non leges auspicato 10
ferantur, non magistratus creentur, nec centuriatis nec curiatis
comitiis patres auctores fiant; Sextius et Licinius tamquam Romulus
ac Tatius in urbe Romana regnent, quia pecunias alienas,
quia agros dono dant. tanta dulcedo est ex alienis fortunis prae- 11
dandi, nec in mentem venit altera lege solitudines vastas in agris
fieri pellendo finibus dominos, altera fidem abrogari, cum qua omnis
humana societas tollitur? omnium rerum causa vobis antiquan- 12
das censeo istas rogationes. quod faxitis, deos velim fortunare'.

Oratio Appii ad id modo valuit, ut tempus rogationum iu- 42

2 bendarum proferretur. refecti decimum iidem tribuni, Sextius
et Licinius, de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis
legem pertulere. creati quinque patrum, quinque plebis; gradu-
3 que eo iam via facta ad consulatum videbatur. hac victoria con-
tenta plebes cessit patribus, ut in praesentia consulum mentione
omissa tribuni militum crearentur. creati A. et M. Cornelii ite-
rum, M. Geganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum.
4 cum praeter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem exitus quam
dubii, quietae externae res Romanis essent, fama repens belli
Gallici allata perpulit civitatem, ut M. Furius dictator quintum
diceretur. is T. Quinctium Pennum magistrum equitum dixit.
5 bellatum cum Gallis eo anno circa Anienem flumen auctor est
Claudius, inclitamque in ponte pugnam, qua T. Manlius Gallum,
cum quo provocatus manus conseruit, in conspectu duorum exer-
6 cituum caesum torque spoliavit, tum pugnatam. pluribus aucto-
ribus magis adducor ut credam decem haud minus post annos ea
acta, hoc autem anno in Albano agro cum Gallis dictatore M. Furio
7 signa collata. nec dubia nec difficilis Romanis, quamquam ingen-
tem Galli terrorem memoria pristinae cladis attulerant, victoria fuit.
8 multa milia barbarorum in acie, multa captis castris caesa; palati
alii Apuliam maxime petentes cum fuga se longinqua, tum quod
passim eos simul pavor terrorque distulerant, ab hoste [sese] tutati
sunt. dictatori consensu patrum plebisque triumphus decretus.
9 Vixdum perfunctum eum bello atrocior domi seditio exce-
pit; et per ingentia certamina dictator senatusque victus, ut ro-
gationes tribuniciae acciperentur; et comitia consulum adversa
nobilitate habita, quibus L. Sextius de plebe primus consul fac-
10 tus. et ne is quidem finis certaminum fuit. quia patricii se auc-
tores futuros negabant, prope secessionem plebis res terribiles-
11 que alias minas civilium certaminum venit, cum tandem per dic-
tatorem condicionibus sedatae discordiae sunt, concessumque ab
nobilitate plebi de consule plebeio, a plebe nobilitati de prae-
12 tore uno, qui ius in urbe diceret, ex patribus creando. ita ab
diutina ira tandem in concordiam redactis ordinibus cum dignam
eam rem senatus censeret esse, meritoque id, si quando umquam
alias, deum immortalium fore, ut ludi maximi fierent et dies
13 unus ad triduum adiceretur, recusantibus id munus aedilibus
plebis conclamatum a patriciis est iuvenibus se id honoris deum
14 immortalium causa libenter facturos, ut aediles fierent. quibus
cum ab universis gratiae actae essent, factum senatus consultum,
ut duoviros aediles ex patribus dictator populum rogaret, patres
auctores omnibus eius anni comitiis fierent.

T. LIVI
AB VRBE CONDITA LIBRI.

RECOGNOVIT

H. J. MUELLER.

PARS IIII

LIBROS XXI ET XXII CONTINENS.

BEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXXXII.

PRAEFATIO.

P = Puteaneus. — C = Colbertinus. — M = Mediceus.

XXI 1, 2 *conferebant*] ed. Veneta 1777; *conserebant* CM. — 2, 2 *cui*] Heerwagenius; *qui* CM. — 2, 6 *interfecti .. obtruncat*] M²; *interfecit .. obtruncati* CM¹. — 3, 1 *qua*] codices recentiores; *quam* CM. — 3, 1 *erat * favor*] Madvigius; *erat fauor* CM. — 3, 5 *speciem*] editiones veteres (ante Aldinam); *spem* CM. — 4, 2 *momentum*] cod. rec.; *monumentum* CM. — 4, 6 *voluptate*] cod. rec.; *uoluntate* CM. — 5, 6 *eorum*] Sanctius; *cartaeorum* C, *cartoerum* M¹, *cartorum* M². — 5, 10 *inpeditum*] Heerwagenius; *peditum* CM. — 5, 16 *a* addidit Heerwagenius. — 6, 6 *intendebant*] cod. rec.; *intenderant* CM. — 6, 8 *Baebius Tamphilus*] Sigonius; *fabius pamphilus* CM. — 7, 2 *Zacyntho*] ed. vet.; *sagunto* CM. — *incautius*] C; *incautus* M. — 8, 4 *coepti*] Weifsenbornius; *coepti sunt* CM. — 8, 5 *prociderant*] cod. rec.; *prociderunt* CM. — 8, 7 *conseri*] cod. rec.; *consciri* CM. — 8, 9 *pugnabant*] cod. rec.; *pugnabatur* C, *oppugnabant* M. — 8, 10 *cetera*] Ascensius; *cetero* CM. — 8, 10 *linebantque*] cod. rec.; *linebanturque* C, *liniebanturque* M. — 9, 4 *populo Romano*] A. Perizonius; *pro romanis* CM. — 10, 1 *sunt*] cod. rec.; *non sunt* CM. — 10, 2 *adversus*] Alschefskius; *aduersum* C, *aduersu* M. — 10, 2 *non* addidit Otto. — 10, 3 *deos*] cod. rec.; *eos* CM. — 10, 6 *repetunt; ut*] A. Perizonius; *repetuntur* CM. — 10, 8 *Sagunto*] cod. rec.; *sagunti* CM. — 10, 9 *homines*] Madvigius; *hominesque* CM. — 10, 12 *deposcat*] cod. rec.; *deposcit* CM. — 10, 12 *accidere*] J. F. Gronovius; *accedere* CM. — 11, 9 *quam qua*] Alschefskius; *quaqua* C, *quamqui* M. — 11, 11 *dies*] cod. rec.; *diem* CM. — 11, 12 *tam*] cod. rec.; *iam* CM. — 12, 4 *insciis*] cod. rec.; *inconsciis* CM. — 12, 4 *victore*] ed. vet.; *auctore* CM. — 13, 1 *veni; sed*] Madvigius; *uenissem* CM. — 13, 5 *audietis*] J. F. Gronovius; *audiatis* CM. — 13, 5 *et*] Weifsenbornius; *sed* CM. — 13, 8 *his*] Woelfflinius; *hiis rebus* C, *his rebus* M. — 14, 2 *imperatori*] Valla; *imperator* CM. — 18, 10 *icit*] cod. rec.; *iecit* CM. — 19, 1 *derecta*] Alschefskius; *decreta* CM. — 19, 6 *et in*] Madvigius; *ut in* CM. — 19, 9 *Saguntini* delevit Madvigius. — 20, 4 *avertere*] cod. rec.; *aduertere* CM. — 20, 6 *pendere*] Aldus; *pendi* CM. — 20, 9 *expectatione*] Heerwagenius; *in expectatione* CM. — *transisse*] CM; *tramisisse* corr. in *transisse* P. — 21, 2 *divenditisque reliquiis*] Valla; *diuenditis reliquis* P, *diuidendisq. reliquis* C, *diuidentisq. reliquis* M. — 21, 8 *aut iam*] cod. rec.; *aut etiam* P. — 21, 9 *prospera evenissent*] PC; *prospereuenissent* M. — 21, 10 *in* addidit J. F. Gronovius. — 21, 11 *Hispani* addidit Weifsenbornius. — 22, 1 *id eo minus*] Doeringius (*ideo minus* J. F. Gronovius); *ideo||| minus* C, *ideo haud minus* M. — 22, 2 *firmatque*] Linsmayer; *firmatque eum* CM. — 22, 2 *quingentis* addidit Sigonius. — 22, 3 *quinquaginta* addidit J. F. Gronovius. — 22, 3 *trecenti*] Woelfflinius; *ducenti* CM. — 22, 3 *quod*] *quid* CM. — 22, 3 *viginti unus*] Sigonius; *XIIII|||* C¹M, *XXIIII|||* C². — 22, 4 *ad tuendam maritimam oram*] C²; *ad*

tuende maritume orae C¹, *ad tuenda// maritumae ora//* M, *tuendae maritimae orae* cod. rec. — *redit*] C; *rediit* M. — 22, 5 *Onusam*] M. Müller; *omissam* CM. — 22, 5 *maritima ora*] J. Gronovius; *maritumam oram* C, *maritimam oram* M. — 22, 8 *tum*] *eum* CM. — 23, 2 *Lacetaniam*] Sigonius; *aquitanoam* C, *aquitaniam* M. — 23, 4 *inexsuperabilique*] Woelfflinius; *insuperabilique* CM. — 23, 6 *ipsos*] Muretus; *ipse* CM. — 24, 5 *gravate*] cod. rec.; *grauanter* CM. — 25, 3 *C. Servilius*] Sigonius; *ā seruilius* CM. — 25, 4 *pro Annio Servilioque M'. Acilium*] Weifsenbornius; *pro aulo seruilioque m̄ acilium* CM. — 25, 4 *Masonem*] ed. Frob. 1531; *nasonem* C, *nassonem M.* — 25, 5 *sint an*] ed. Frob. 1531; *sint incertum an* CM. — 25, 9 *praecipitatur*] J. F. Gronovius; *praecipitatus* CM. — 25, 10 *quingentos* addidit J. F. Gronovius. — 25, 11 *patentia*] ed. vet.; *inpacientia* C, *inpaetentia* M. — 25, 11 *apparuit*] Sigonius; *cum apparuit* CM. — 26, 2 *consule*] cod. rec.; *consulibus* CM², *consulis* M¹. — 26, 3 *erat scripta*] Weifsenbornius; *trascripta* C, *transcripta* M. — 26, 3 *Salluvium*] Alschefskius (*Saluvium*); *saluiū* (*ū* in rasura) C, *saluium* M. — 27, 3 *hostes*] C; *hoste* M¹, *hostem* M². — 27, 4 *latiore*] Bauer; *latiorem* CM. — 27, 7 *edito*] Clericus; *prodito* CM. — 27, 8 *naves*] Madvigius; *nantes* CM. — 28, 1 *ripa*] J. F. Gronovius; *ripam* CM. — 28, 1 *dextris*] C; *dexteris* M. — 28, 2 *terrebat*] C; *terrebant* M. — 28, 4 *utroque*] J. Gronovius; *ultroque* CM. — 28, 5 *variat*] Mehler; *uariata* CM. — 28, 5 *inde* addidit Weifsenbornius. — 28, 5 *vadum*] cod. rec.; *uado* CM. — 28, 8 *sex tum*] Al. Harant; *ut cum* CM. — 29, 5 *Scipioni*] cod. rec.; *scipionis* CM. — 29, 5 *hostis*] cod. rec.; *auspiciis* C, *hospitis* M. — 29, 6 *Magali*] C; *macali* M. — 30, 2 *terrae*] Alschefskius; *terrase* P, *terras eas* CM. — 30, 5 *tantum*] cod. rec.; *iam tum* P. — 30, 5 *milibus*] C²; *militibus* PC¹M. — 30, 7 *faucis esse exercitibus*] Heerwagenius; *paucis esse exercitibus* P. — 31, 4 *ibi Isara*] Cluverus; *ibiarar* C, *ibisarar* M. — 31, 6 *Brancus*] C; *braneus* M. — 31, 7 *reiecta*] ed. Moguntina 1518; *delecta* CM. — 31, 8 *quam*] cod. rec.; *quod* CM. — 31, 9 *Hannibal*] C; in M omissum. — 31, 11 *via est*] CM²; *est uia* M¹. — 32, 2 *progressos*] CM²; *progressus* M¹. — 32, 6 *ab Druentia*] non nulli cod. rec.; *abadruentia* C¹M, *abruentia* C² cod. rec. — 32, 7 *qua incerta in maius vero ferri solent*] ed. vet.; *quam incerta* (*in cetera* M) *inmanis uero ferri solet* CM. — 32, 7 *inanimaque*] Valla; *inanimaliaque* CM. — 32, 12 *degressos*] Gruter; *digressos* CM. — 33, 4 *diversis*] cod. rec.; *peruersis* CM. — 33, 4 *in vias*] G. F. Unger; *inuia* CM. — 33, 5 *quoque tendente*] Freinshemius; *cuique tendenti* CM. — 33, 7 *deruptaeque*] Turnebus; *diruptaeque* CM. — 33, 9 *suis*] Valla; *quis* CM. — 33, 11 *cibo* addidit C. Heusinger. — 33, 11 *a* addidit Bauer. — 34, 4 *aspernandos*] cod. rec.; *aspernandum* C, *asperandos* M. — 34, 5 *omnia sollicitusque*] Woelfflinius; *sollicitusque omnia* CM. — 34, 9 *interrupto*] Glareanus; *erupto* C, *//e//rapto* M¹, *erupto* M². — 35, 3 *praebebant*] ed. Moguntina 1518; *praecedebant* CM. — 35, 9 *summum*] J. F. Gronovius; *summo* CM. — 35, 12 *lubrica*] cod. rec.; *publica* CM. — 35, 12 *adfixi*] Drakenborchius; *adflicti* CM. — 36, 1 *rectis saxis ut aegre*] Valla; *////qudaegre* C, *rectis acsiis ut degre* (*aegre* M²) M. — 36, 2 *in pedum mille*] Valla; *impeditus ////ille* C, *impeditus dum ille* M. — 36, 3 *cum velut*] ed. vet.; *uelud///* C, *uel cum* M. — 36, 5 *inexsuperabilis*] Woelfflinius; *insuperabilis* CM. — 36, 6 *tabem*] J. F. Gronovius; *lauem* CM. — 36, 7 *via lubrica*] H. Sauppe; *uta lubrica* CM. — 36, 7 *pedes*] Drakenborchius; *pede se* CM. — 36, 8 *etiam*] Madvigius; *etiam tamen* C, *etiam tam* M. — 36, 8 *conitendo*] T. Faber; *continendo* CM. — 37, 5 *apricosque quos-*

dam] Weifsenbornius; *apricos ///qum* C, *apricos quosdam* M. — 37, 6 *iam et*] Creverius; *eciam* C, *etiam* M. — 38, 3 *Cincius*] ed. Moguntina 1518; *cinnius* CM. — 38, 3 *Alimentus*] Sigonius; *alimentius* CM. — 38, 3 *me* addidit e cod. rec. Madvigius. — 38, 4 *veri simile*] Valla; *uerissimum* CM. — 38, 5 *sane Galli*] Al. Harant; *s////galli* C, *snegalli* M. — 38, 5 *degresso*] Sigonius; *digresso* CM. — 38, 6 *ei iugo*] J. F. Gronovius; *et iugo* CM. — 38, 7 *Salassos*] Lipsius; *saltus* C, *saltos* M¹, *saltus* M³. — 38, 7 *deduxissent*] ed. vet.; *si duxerint* C, *deduxerint* M. — 38, 8 *ferunt*] cod. rec.; *fuerunt* CM. — 38, 9 *Seduni Veragri*] J. F. Gronovius; *sedunouelacri* CM. — 38, 9 *nomen* addidit A. Frigell. — 39, 2 *enim*] cod. rec.; *enim erat* CM. — 39, 4 *volentes* . . *veniebant*] J. F. Gronovius; *uolentis* . . *ueniebat* CM. — 39, 5 *ac* addidit Weifsenbornius. — 39, 6 *incertos*] cod. rec.; *incertus* CM. — 39, 9 *Hannibal* addidit J. F. Gronovius. — 40, 2 *egregie vicissent*] Valla; *aegre euicissent* CM. — 40, 5 *a* additum ex ed. vet. — 40, 7 *qui plures paene perierint quam supersint* delevit Gruter. — 40, 10 *hostium*] M; *hostis* C. — 40, 10 *quam ne cum vos*] Madvigius; *necumquam uos cum* CM. — 41, 4 *neque* **] Weifsenbornius; *neque* CM. — 41, 4 *quanta*] cod. rec.; *erat quanta* CM. — 41, 5 *improvidus*] Woelfflinius; *inprovisus* CM. — 41, 5 *lacessere ac retrahere*] *lacesserat retrahere* C¹, *lacessere retrahere* C², *lacessere ac trahere* M¹, *lacessere adtrahere* M², *lacessere attrahere* M³. — 41, 9 *Sicilia*] M; *sicilia qui* C. — 42, 1 *ecquis*] cod. rec.; *etquis* P. — 42, 2 *deiecta*] cod. rec.; *delecta* P. — 42, 3 *cuiusque*] Woelfflinius; *et cuiusque* P. — 43, 1 *cum*] cod. rec.; *dum* P. — 43, 4 *habentis*] Douiatius; *habentibus* P. — 43, 7 *agitedum*] H. A. Koch; *agite cum* P. — 43, 15 *natum*] Valla; *notum* P. — 43, 18 *cum laudatis a me*] cod. rec.; *tum laudatis me* P. — 43, 18 *alumnus*] C; *alumnum* PM. — 43, 18 *in aciem*] C² cod. rec.; *aciem* PC¹M. — 44, 2 *pro patria*] Weifsenbornius; *patriam* P. — 44, 7 *ademisti* addidit Heerwagenius. — 44, 7 *inde si decessero*] H. J. Müller; *inde cessero* P. — 44, 7 *transcendes autem ? transcendisse dico*] J. F. Gronovius et Madvigius; *transcendisse autem dico* P. — 44, 7 *vindicarimus*] J. F. Gronovius; *uindicaremus* P. — 44, 8 *quos*] cod. rec.; *quod* P. — 44, 8 *mortemque*] Wesenbergius; *mortemue* P. — 44, 9 *si* addidit Heerwagenius. — 44, 9 *animo*] Woelfflinius; *in animo* P. — 44, 9 *contemptu mortis telum*] Strothius; *contemptum* P. — 45, 3 *Victumulis*] Strothius; *uico tumulis* P. — 45, 8 *mactasset*] ed. Frob. 1531; *mactasset et* P. — 46, 3 *ex propinquo copiasque*] J. F. Gronovius; *ex quo propinquo copias* P. — 46, 4 *et* addidit Weifsenbornius. — 46, 6 *pugna venerat*] J. F. Gronovius; *pugnaiuerat* (Alsch.), *pugnauierat* (Frig.) P. — 46, 8 *erat*] C; *erit* PM. — 47, 1 *apparuit*] H. Sauppe; *apparuit et* P. — 47, 3 *ad sescentos*] J. F. Gronovius; *ad haec* P. — 47, 3 *ripa Padi*] J. F. Gronovius; *rapadi* (Alsch.), *ripadi* (Frig.), *rapadi* corr. a man. 2 ın *ripadi* (Riemannus) P. — 47, 5 *fuerunt*] unus cod. rec.; *fuerint* P. — 47, 6 *potiores*] C²; *posteriores* PC¹. — 47, 6 *et* addidit Weifsenbornius. — 48, 4 *in loca altiora collisque*] Valla; *loca attiora colusque* P. — 48, 7 *iactati*] Heinsius; *iactanti* P. — 48, 9 *Dasio*] J. F. Gronovius; *dasiro* P. — 49, 2 *avertit*] cod. rec.; *aduertit* P. — 49, 6 *perscribit*] cod. rec.; *praescribit* P. — 49, 6 *monetque ut*] M; *monetque et* P. — 49, 6 *teneret*] M; *tenerae* P, *tenere* C. — 49, 7 *a praetore*] Sigonius; *praetore* PM, *praetorem* C. — 49, 7 *ad civitates*] cod. rec.; *a ciuitate* PCM. — 49, 7 *intendere et*] *intendere* H. Sauppe, *et* Al. Harant; *intenderent* P. — 49, 7 *apparatu*] M²; *apparatum* PCM¹. — 49, 8 *ne quid*] cod. rec.; *nequis* P. — 49, 8 *dimitti*] Al. Harant; *simili* P. — 49, 9 *ita* addidit

Ortmannus. — 49, 9 *moderati*] Haenischius; *morati* P. — 49, 10 *signum* additum ex ed. vet. — 49, 10 *stationibus*] Woelfflinius; *in stationibus* P. — 49, 12 *recepere*] cod. rec.; *recipere* P. — 50, 3 *affatim*] cod. rec.; *adfatim minus* P. — 50, 3 *milite*] cod. rec.; *militem* P. — 50, 7 *armatam* addidit Alschefskius (sed ante *ornatamque*). — 50, 9 *quo*] cod. rec.; *ut quo* P. — 50, 10 *sese*] M[2]; *esse* PCM[1]. — 52, 2 *animi minutus*] Frigellius; *et minutus* P[1]M[1], *eminutus* P[2]CM[2]. — 52, 6 *consules*] Drakenborchius; *consulem* P. — 52, 7 *ut alia*] ed. vet.; *obiutilia* P[1], *obutilia* P[2]C. — 52, 8 *primos qui eguissent*] J. F. Gronovius; *primosque qui coissent* P. — 52, 9 *collega cunctante*] Ussingius; *cum collegam cunctantem* P. — 52, 10 *inopinato*] Madvigius; *inopinatos* P. — 52, 11 *sequentes inter cedentesque*] C. Heusinger et Madvigius; *sequentesque* P. — 52, 11 *caedes, penes* addidit Madvigius. — 53, 3 *pugnam* addidit Riemannus. — 53, 4 *cis*] C; *his* PM. — 54, 1 *praealtis*] cod. rec.; *peraltus* P. — 54, 2 *quibus*] cod. rec.; *uiribus* P. — 54, 3 *uti*] Alschefskius; *ute* P. — 54, 4 *Mago cum mille equitibus . . dimissus*] H. J. Müller; *mille equitibus magoni . . dimissis* P. — 54, 6 *a destinato*] Madvigius; *ad destinatum* P. — 54, 9 *potentia essent*] cod. rec.; *potentia esset* P. — 54, 9 *simul lassitudine*] cod. rec.; *similitudine* P. — 55, 2 *ac* addidit Glareanus. — 55, 3 *effuse*] Ernestius; *effusoes* P. — 55, 5 *diducta . . armatura est*] Madvigius; *deducte . . armaturae sunt* P. — 55, 8 *quas*] cod. rec.; *quam* P. — 56, 1 *et prope*] Rostius; *in prope* P, *prope* CM. — 56, 1 *e* addidit J. F. Gronovius. — 56, 1 *Hannibal. ibi*] Weifsenbornius; *hannibali* P, *hannibal//* C[1], *hannibale* C[2], *hannibal* M. — 56, 1 *quo novus*] Frigellius; *quoque nouus* P. — 56, 2 *alia*] Aldus; *alii* P. — 56, 2 *qua*] Ascensius; *quae* P. — 56, 3 *qua suis*] cod. rec.; *sua uis* P. — 56, 8 *sauciorum* addidit Heerwagenius. — 57, 1 *quo a*] Heerwagenius; *qua* PM, *quia* (Alsch.), *quo* (Frig.) C. — 57, 2 *alterum . . revocatum*] Madvigius; *altero . . reuocato* P. — 57, 4 *iterum* addidit Glareanus. — 57, 5 *ut* addidit Fabrius. — 57, 9 *Victumulas*] Th. Mommsen; *uictumuias* P. — 58, 1 *longi . . temporis*] J. F. Gronovius; *longis . . temporibus* P. — 58, 5 *capti*] cod. rec.; *captis* P. — 58, 9 *torpentibus*] cod. rec.; *torrentibus* P. — 59, 1 *degressus*] J. F. Gronovius; *digressus* P. — 59, 4 *exspectare*] Fleckeisenius; *spectare* P. — 59, 7 *magis ulla saeva aut*] Hertzius; *magis ulla' aea' ut* (Woelffl.), *magis ulla 'ae | aut* (Frig.) P. — 59, 7 *sivisset*] Facius et Panormita; *quiuisset* P, *quisset* C. — 60, 2 *Emporias*] Luchsius; *temporis* P. — 60, 3 *Laeetanis*] Hübner; *lacetanis* P. — 60, 4 *iustitiae* addidit Weifsenbornius. — 60, 4 *parta*] cod. rec.; *parata* P. — 60, 7 *Cissis*] Alschefskius; *scissis* P. — 61, 4 *Emporias*] cod. rec.; *emptoria* P, *emporia* C[1]M, *temporium* C[2]. — 61, 5 *Ilergetum*] cod. rec.; *ille argentum* P. — 61, 6 *toto cis*] cod. rec.; *stoicosis* P. — 61, 11 *deduntur*] cod. rec.; *deducuntur* P. — 62, 3 *in* additum ex cod. rec. — 62, 4 *hastam*] Sabellicus; *hostia* P, *hostiam* CM. — 62, 8 *Iunoni*] cod. rec.; *et iunoni* P. — 63, 3 *cuive*] Roëllius; *quiue* P. — 63, 9 *paludatus*] cod. rec.; *paludatis* P.

XXII 1, 1 *ver*] Valla; *uero* P. — 1, 1 *appetebat; itaque*] Woelfflinius; *adpetebatque* P. — 1, 1 *movit, et nequiquam*] Valla; *metuit et neque eo quiiam* P. — 1, 2 *videre*] Alschefskius; *uiderent* P; item 22, 20, 11 *fuere*; 45, 8 *tenuere*; 46, 6 *stetere*; 49, 12 *obruere*; 23, 29, 14 *videre*. — 1, 3 *petitusque*] cod. rec.; *petitusque est* P. — 1, 5 *esse*] Lipsius; *esset* P. — 1, 8 *autem*] cod. rec.; *audes* P. — 1, 10 *ipsum*] ed. vet.; *ipsorum* P. — 1, 10 *respersum*] C; *spersum* P. — 1, 10 *Antii*] cod. rec.; *inantii* P. — 1, 16 *esse*] cod. rec.; *esset* P. — 1, 16 *divis*]

A. Perizonius; *diuinis* P. — 1, 16 *e* addidit Madvigius. — 1, 17 *decemvirorum*] J. F. Gronovius; *iduirorum* P. — 1, 17 *et* addidit Woelfflinius. — 1, 18 *fieret*] C²; *fieretque* PC¹. — 2, 1 *dis habendoque*] ed. vet.; *distrahendoque* P. — 2, 3 *robur exercitus*] C; *erat robur exercitus* P, *exercitus robur* M. — 2, 6 *nec aut*] Weifsenbornius (*neque aut* A. Perizonius); *aut* P. — 2, 8 *aqua*] Finckhius; *aquas* P. — 2, 9 *aut* addidit Hertzius. — 3, 9 *proposuisset* addidit Heerwagenius. — 3, 13 *vetent*] cod. rec.; *uetant* P. — 3, 13 *obtorpuerint*] C; *obtorpuerit* P. — 4, 2 *Trasumennus*] ed. vet.; *intrhasumennum* P. — 4, 2 *ad id*] ed. vet.; *ad* P. — 4, 2 *insurgunt*] Madvigius; *adinsurgunt* P. — *haud dispectae*] Nicolaus Hell; A. Tittler; *deceptae* P. — 5, 1 *vertente*] C; *uertentes* P. — 5, 1 *adire*] Gebhardius; *adiri* P. — 5, 3 *ordines et*] Madvigius; *ordinemsed* P. — 5, 3 *noscerent*] cod. rec.; *nosceret* P. — 5, 4 *vulneratorum*] Rupertius; *uulnerum* P. — 5, 4 *mixtos terrentium*] C. Heusinger; *mixtostrepentium* P. — 6, 3 *en* addidit Weifsenbornius. — 6, 5 *et viri*] C²; *ut uiri* PC¹. — 6, 5 *super alios*] H. J. Müller; *super alium* P. — 6, 6 *umerisve*] Weifsenbornius; *umeribus* P, *umeris* C. — 6, 7 *aut nequiquam fessi vada retro*] J. F. Gronovius; *haud nequicquam festi uada rentro* P. — 6, 9 *denique re cum*] J. F. Gronovius; *adinique re con* P. — 6, 9 *tum*] cod. rec.; *cum* P. — 6, 10 *raptim*] ed. vet.; *partim* P. — 6, 12 *coniecti*] ed. vet.; *coniecit* P. — 7, 2 *diversis*] cod. rec.; *aduersis* P. — 7, 3 *utrimque* delevit A. Perizonius. — 7, 4 *auctum*] Walchius; *austum* P. — 7, 10 *distracti*] Weifsenbornius; *dispraeti* P. — 7, 13 *conplexu*] Alschefskius: *conspexu* P. — 7, 14 *quibus copiis*] cod. rec.; *copiis quibus* P. — 8, 3 *in valido*] Drakenborchius et Woelfflinius; *ualitudo* P. — 8, 5 *nec dictatorem populo creare poterat* delevit Th. Mommsen. — 8, 7 *pro urbe ac penatibus*] Fabrius; *ac paenatibus pro urbe* P. — 9, 2 *nimis*] cod. rec.; *minue* PC¹, *minu'* C², *minus* M. — 9, 5 *quietis*] J. F. Gronovius; *quieti* P. — 9, 6 *factis*] J. F. Gronovius; *actis* P. — 9, 6 *conlegae*] Ascensius; *conlega* P. — 10, 1 *collegium praetore*] Lipsius; *collegio praetorum* P. — 10, 2 *sicut*] Ursinus; *sic* P. — 10, 2 *eam esse*] Hauptius; *eamque* PM, *eāsi* C. — 10, 2 *servata erit*] Ursinus; *seruauerit* P. — 10, 2 *tum*] Madvigius; *datum* P. — 10, 2 *tum donum duit populus Romanus Quiritium* in P post *hisce duellis* leguntur; post *qui cis Alpes sunt* transposuit Lipsius. — 10, 3 *bovillo grege*] Sigonius; *nouillo graege* P. — 10, 5 *clepsit*] cod. rec.; *clepset* P. — 10, 5 *cleptum* ed. vet.; *coeptum* PM, *ceptum* C. — 10, 6 *antidea*] cod. rec.; *ante id ea* P. — 10, 6 *ac* in P post *fieri* legitur; post *antidea* transposuit Strothius. — 10, 7 *trecentis triginta tribus* addidit Scaliger. — 10, 8 *supplicatumque iere cum*] J. F. Gronovius; *supplicatumquiregum* P. — 10, 10 *editum*] ed. Frob. 1535; *edictum* P. — 11, 2 *deque re*] cod. rec.; *reque de* PM, *reque* C. — 11, 5 *viatorem misit*] cod. rec.; *uiatore misso* P. — 11, 8 *et*] cod. rec.; *ita* P. — 12, 1 *diem*] unus cod. rec.; *die* P. — 12, 4 *illos Martios*] Hauptius; *quos* P. — 12, 4 *concessum*] ed. vet.; *concessumque* P. — 12, 4 *incessit*] Muretus; *incensum* P. — 12, 5 *Flaminii Semproniique*] Alschefskius et H. J. Müller; *flaminis sempronioque* P¹, *flaminio sempronioque* P². — 12, 6 *novi*] J. F. Gronovius; *non uim* P. — 12, 8 *necessarii cogerent*] Weifsenbornius; *necessari cogeret* P. — 12, 10 *finitimo receptu*] Lipsius; *finitimorum receptumquae* P. — 12, 11 *impar erat*] J. Gronovius; *imperabat* P. — 12, 12 *pro cauto*] cod. rec.; *et cauto* PC. — 12, 12 *premendoque superiorem*] J. F. Gronovius; *praemendorumque superiorum* P. — 13, 1 *Romanum* addiderunt H. J. Müller et Paulyus. — 13, 1 *ac* addidit Weifsenbornius. — 13, 6 *nominum pronuntiatione os Casilinum pro*] Weifsenbornius (*no-*

minum pronuntiatione oris vitium Casilinum pro Hauptius); *nominum ro* P. — 13, 6 *Callifanum Allifanumque*] Madvigius; *alifanum calatinumque* P. — 14, 1 *postquam*] Alschefskius; *quam* P. — 14, 1 *seditio accensa*] Lipsius; *seditio ac de seditione accensi* P. — 14, 2 *quieverant*] J. F. Gronovius; *quidam fuerant* P. — 14, 4 *spectatum huc*] M² et cod. rec.; *spectatum est hoc* PCM¹. — 14, 4 *ut* addidit Madvigius. — 14, 6 *nuper*] Weifsenbornius; *per* P. — 14, 6 *illi*] ed. Frob. 1531; *illi suam* P. — 14, 7 *Hannibalem*] cod. rec.; *et hannibalem* P. — 14, 7 *lenti*] ed. Moguntina 1518; *laeti* P. — 14, 11 *allatum*] cod. rec.; *allatus* P. — 14, 11 *qua*] cod. rec.; *q.* P, *que* C, *quae* M. — 14, 14 *arma*] Madvigius; *armari* P. — 14, 14 *descendas*] Heerwagenius; *deducendas* P. — 14, 14 *his segnibus*] cod. rec.; *iis sensibus* P. — 14, 15 *ducem*] J. F. Gronovius; *duci* P. — 15, 1 *in suos*] ed. Mediolanensis 1505; *inter suos* P. — 15, 1 *illis*] ed. Parisina 1573; *aliis* P. — 15, 1 *aestatis*] cod. rec.; *aestimantis* P. — 15, 2 *ope petiti*] Alschefskius; *oppetiti* P. — 15, 3 *Calliculam*] ed. Frob. 1535; *gallicanum* P. — 15, 5 *ubi*] cod. rec.; *urbis* P. — 15, 5 *prospexit* addidit Heraeus. — 15, 5 *ac* addidit H. J. Müller. — 15, 7 *ipsa eum*] Weifsenbornius; *ipsum* P. — 15, 7 *pertraxere*] cod. rec.; *pertrahere* P. — 15, 10 *rursus* delevit J. H. Vofs. — 15, 11 *ab Sinuessa*] J. F. Gronovius; *adminuissea* P, *adminuessa* C, *adminuisse* M. — 16, 4 *Poenus inter Formiana*] Sabellicus; *poenistus inter fortuna minas* P. — 16, 4 *silvas*] Weifsenbornius; *si tuas* P. — 16, 7 *praeligantur*] Madvigius; *praeliganturque* P. — 16, 8 *nocte*] Weifsenbornius; *primis tenebris noctem* P, *primis tenebris nocte* C. — 17, 2 *armenta*] cod. rec.; *armenta id* P. — 17, 2 *a capite*] *ex campieacapite* P, *ex capite a capite* C. — 17, 2 *ad imaque*] ed. vet.; *diuatimaque* P. — 17, 2 *cornua veniens*] Luchsius; *cornuumauveniens* P. — 17, 3 *circa*] Woelfflinius; *circuma* P. — *capitumque irrita quassatio*] J. F. Gronovius; *captumque rita quaesatio.* — 17, 4 *qua minime*] J. F. Gronovius; *quamnim* P. — 17, 6 *tumultu*] J. F. Gronovius; *multo* P. — 17, 7 *Allifano*] cod. rec.; *albano* P. — 18, 2 *supervenisset*] J. F. Gronovius; *pervenisset* P. — 18, 7 *Gereonium*] Alschefskius; *gleronum* P. — 18, 9 *medicos .. quiete*] Valla; *medico .. quippe* P. — 18, 10 *ac respirasse ab continuis cladibus*] Luchsius; *ab continuis cladibus ac respirasse* P. — 19, 2 *adiectis*] Luchsius; *adiecit* P. — 19, 3 *navis*] Rupertius; *nauibus* P. — 19, 9 *e terra*] ed. vet.; *eterrarum* P. — 19, 10 *evehuntur*] J. F. Gronovius; *eueherentur* P. — 19, 10 *ac* addidit Drakenborchius. — 19, 10 *prohibetur*] cod. rec.; *prohibebatur* P. — 19, 11 *turbati*] cod. rec.; *turbati et* P. — 19, 12 *amnis os*] J. F. Gronovius; *adnisos* P. — 19, 12 *tum*] Luchsius; *tam* P. — 20, 5 *iniuncta*] cod. rec.; *inconpta* P. — 20, 6 *erat* addidit Madvigius. — 20, 7 *praelecta est ora*] Weifsenbornius; *periectas oras* P. — 20, 7 *ibi*] cod. rec.; *ubi* P. — 20, 10 *cis* addidit J. F. Gronovius. — 20, 11 *fuere*] cf. ad 1, 2. — 20, 11 *viginti*] ed. vet.; *uiginti milia* P. — 21, 3 *sociorum*] P²C; *socios* P¹. — 21, 4 *tribuni militum*] Madvigius; *tribus militibus* P. — 21, 4 *mille hominibus*] Madvigius; *momnis* P¹, *momnibus* P². — 21, 4 *captis*] Madvigius; *captisque* P. — *Ilergavonensium*] Alschefskius; *lergauonensium* P. — 21, 7 *miserant* addidit J. F. Gronovius. — 21, 8 *ad*] Heerwagenius; *ac* P. — 22, 5 *liberum*] P¹; *liberorum* P². — 22, 6 *sollerti*] ed. Frob. 1531; *sollertia* P. — 22, 6 *exsolvit*] Valla; *exsollicit* P. — 22, 6 *Abelux*] J. Gronovius; *atelux* P. — 22, 10 *ea*] J. Gronovius; *ex* P. — 22, 13 *id est*] J. F. Gronovius; *de* P. — 22, 15 *expromit*] ed. Frob. 1535; *exprimit* P. — 22, 18 *eum eodem*] Weifsenbornius; *eundem* P. — 23, 1 *quoque* delevit H. A. Koch. — 23, 3 *verius*]

J. F. Gronovius; *ueprius* P. — 23, 4 *omnem*] cod. rec.; *omnium* P. — 23, 4 *hostilem*] Creverius; *hostium* P. — 23, 6 *quod sic*] Heerwagenius; *quosii* P. — 23, 6 *plus*] cod. rec.; *prius* P. — 23, 7 *ducentis*] *cc* P. — 23, 7 *erogaretur*] cod. rec.; *rogaretur* P. — 23, 9 *pauca reliquerat tecta*] cod. rec.; *caucalegiquaeratratecta* P^1, *paucalegiqua'erat tecta* P^2. — 23, 9 *in stativis erat*] J. F. Gronovius; *instituiseserant* P^1, *institui'-s*^{n}*eserant* P^2. — 24, 5 *hosti*] ed. vet.; *hostium* P. — 24, 5 *se* addidit Geistius. — 24, 6 *quia haud dubie*] cod. rec.; *haud quia dubiae* (*dubie* C) PC, *haud dubie quia* M. — 24, 7 *deiecissent*] J. F. Gronovius; *iecissent* P. — 24, 8 *tum utique*] Weifsenbornius; *tum ut itaque* P. — 24, 8 *totum*] ed. vet.; *tota* P. — 24, 8 *a castris*] Madvigius; *castra e castris* P. — 24, 10 *pars exercitus aberat iam fame* delevit Hertzius. — 24, 11 *Num. Decimii*] Sigonius; *numeris deciri* P. — 24, 12 *quingentos ducentem*] J. F. Gronovius; *adducentem* P. — 24, 12 *utrique*] cod. rec.; *utriusque* P. — 24, 14 *vanam* addidit Woelfflinius. — 25, 3 *Metilius*] Sigonius; *metellus* P. — 25, 3 *id enim vero*] Wexius (*unum enim vero* ed. vet.); *id enim* P. — 25, 4 *sedulo*] ed. vet.; *ac sedulo* P. — 25, 6 *quarum*] cod. rec.; *quorum* P. — 25, 6 *provincia* delevit H. J. Müller. — 25, 6 *in custodia*] Ascensius; *in custodiam* P. — 25, 7 *concessum*] ed. vet.; *congressum* P^1, *congessum* P^2. — 25, 7 *sit sed*] C^2; *sitit et* P, *sitit sed* C^1. — 25, 7 *sedente*] ed. vet.; *edenti* P, *sedenti* C. — 25, 10 *fuisse de*] cod. rec.; *fuisse deinde* P. — 25, 12 *cum*] Hertzius; *huncum* P. — 25, 12 *inscitiam*] Luchsius; *scientiam* P. — 25, 13 *et* addidit Madvigius. — 25, 15 *et in*] unus cod. rec.; *set in* P. — 26, 1 *ut primum*] J. Perizonius; *utrum* P. — 26, 3 *quaesturaque*] J. F. Gronovius; *quaestura quoque* P. — 26, 6 *saevientis*] Ascensius; *seuientem* P. — 26, 7 *senatusque consulto*] J. F. Gronovius; *s. c.* P. — 27, 4 *secuturum*] cod. rec.; *secuturumque* P. — 27, 4 *si dictator in cunctatione*] J. F. Gronovius; *se dictatoris cunctationi*. — 27, 7 *non solum consilio*] cod. rec.; *solum non consilio* P. — 27, 8 *eam .. habitura quamcumque*] Madvigius (*enim eam .. habitura quamcumque* Burmannus); *enim* (*eram* M) .. *habituram quaecumque* (*quecunque* C) PCM. — 27, 10 *esset*] P^2C; *est set* P^1. — 27, 11 *quoque se*] Weifsenbornius; *se quoque* P. — 28, 1 *multa indicantibus*] cod. rec.; *multa non indicantibus* P. — 28, 3 *quem qui*] cod. rec.; *que eū qui* P. — 28, 4 *procursurum*] Madvigius; *perocursurum* P. — 28, 6 *tegendis*] ed. Frob. 1531; *detegendis* P. — 28, 9 *ac locum*] J. Perizonius; *ad locum* P. — 28, 9 *vanis minis*] cod. rec.; *uanis animis et nimis* P. — 28, 11 *increscente*] Woelfflinius; *aut crescente* P, *ut crescente* C. — 28, 12 *ex* addidit Madvigius. — 28, 13 *ac recta*] Woelfflinius; *ac si recta* P. — 28, 14 *neque animus*] ed. vet.; *ne cui animus* P. — 29, 4 *ab nimis*] M^2; *ab animis* PC^1M^1, *a nimis* C^2. — 29, 8 *sciat*] M^2; *nesciat* PCM^1. — 29, 10 *cum tulerimus*] cod. rec.; *contulerimus* P. — 29, 11 *ac* addidit Madvigius. — 30, 1 *ad dictatoris*] ed. vet.; *di///catoris* P. — 30, 3 *meis*] Aldus; *mediis* P. — 30, 3 *quod*] J. H. Vofs; *quo* P. — 30, 4 *sum* addidit Weifsenbornius. — 30, 4 *mihique*] Reizius; *mihique quod* P. — 30, 4 *exercitibusque*] cod. rec.; *exercitusq.* P, *exercituique* C. — 30, 5 *magisterium equitum, hos ordines suos*] J. F. Gronovius; *mag̃. equitum hos ordinibus suis* P. — 30, 8 *pari*] Pavlikovskius; *par* P. — 30, 4 *hi* addidit Riemannus. — 30, 9 *famam*] Madvigius; *eam famam* P. — 31, 1 *centum viginti* addidit Lipsius. — 31, 2 *Cercinam*] Sigonius; *circanā* P. — 31, 3 *in* addidit Weifsenbornius. — 31, 4 *et ignari ab locorum gnaris*] Weifsenbornius; *ad locorum et ignari gnaris* P. — 31, 5 *cum*] Douiatius; *cum*

iis P. — 31, 6 *Cincio*] Hertzius; *circi* P¹, *circa* P². — 31, 10 *tertia* addidit Lentzius. — 31, 10 *esse*] ed. vet.; *est* P. — 31, 11 *creatus esset, fuisse dictator* addiderunt Weifsenbornius, Woelfflinius, H. J. Müller. — 32, 1—2 in P post § 3 leguntur; transposuit ed. Frob. 1531. — 32, 1 *quod reliquum*] Madvigius; *quom* P. — 32, 3 *ei fuisset*] Madvigius; *timuisset* P. — 33, 1 *speculator*] cod. rec.; *spectator* P. — 33, 5 *proferri*] Madvigius; *proferre* P. — 33, 6 *longinquae*] *longinque* C, *longinqua* P. — 34, 1 *C.*] Sigonius; *cn.* P. — 34, 2 *extrahere*] cod. rec.; *et extrahere* P. — 34, 5 *legionibus*] Creverius; *milia legionibus* P. — 34, 5 *prospere* addidit Riemannus. — 34, 5 *posse apparuisset*] ed. Moguntina 1518; *posset apparuisse* P. — 34, 9 *non*] J. F. Gronovius; *non id* P. — 34, 11 *habere*] Ph. Ruben; *haberet* P. — 34, 11 *esse et*] J. F. Gronovius; *esset* P. — 34, 11 *mature*] Kiehlius; *magis uere* P. — 35, 2 *nobilium*] Freinshemius; *nobilibus* P. — 35, 2 *plebeiis*] H. J. Müller; *plebei* P. — 35, 3 *ex damnatione*] Al. Harant; *et damnatione* P. — 35, 3 *ex qua*] Al. Harant; *et sua* P. — 35, 4 *is*] ed. vet.; *is ius* P. — 35, 5 *praetorum*] M; *praetorium* P. — 35, 5 *Philus* addidit Alschefskius. — 35, 6 *L.*] cod. rec.; *a* P. — 35, 7 *non iam*] Madvigius; *iam non* P. — 35, 7 *nulli novus*] cod. rec.; *nullis nouos* P. — 36, 1 *sunt*] cod. rec.; *sint* P. — 36, 3 *peditis*] Drakenborchius; *pediti* P. — 36, 4 *septem et octoginta .. ad Cannas est* delevit Weifsenbornius. — 36, 7 *Caere aquas in fonte calido*] Luterbacher; *caedes aquas fonte callidos* (*calido* C) PCM. — 37, 3 *tamen se*] J. F. Gronovius; *mense* P. — 37, 7 *armorum*] J. F. Gronovius; *armatorum* P. — 37, 9 *consilium*] ed. vet.; *constlio* P. — 37, 10 *legatis* addidit Luchsius. — 37, 13 *ad * * navium*] J. F. Gronovius; *ad nauium* P. — 37, 13 *T.*] Aldus; *m̄.* P. — 37, 13 *erat*] cod. rec.; *erant* P. — 38, 1 *ab sociis ac*] Madvigius; *socii ab* P. — 38, 2 *iussu .. iniussu abituros* in P post *adacti milites* leguntur; post *sacramentum fuerat* transposuit Creverius. — 38, 4 *repetendi*] Creverius; *petendi* P. — 38, 4 *aut hostis*] Ussingius; *et aut hostis* P. — 38, 5 *ac*] Weifsenbornius; *ad* P. — 38, 6 *denuntiantis*] C²; *denuntiantes* PC¹. — 38, 8 *quam urbe*] Riemannus; *quam in urbe* P. — 38, 9 *qui*] Hauptius; *quodnequi* P. — 38, 9 *togatus*] Muretus; *locatus* P. — 38, 13 *et sua*] J. F. Gronovius; *id sua* P. — 39, 2 *indicente*] J. F. Gronovius; *indigentes* P. — 39, 2 *fideque*] J. Perizonius; *fide* P. — 39, 3 *claudente republica*] Ussingius; *claudet reip.* P. — 39, 4 *maneat te*] Madvigius (*maneat te et* Fabrius); *maneat et* P. — 39, 4 *cum tu* addidit Riemannus. — 39, 5 *sis certaturus et*] J. Bekker; *si certaturus est* P. — 39, 7 *qui*] cod. rec.; *quia* P. — 39, 9 *et*] ed. Frob. 1531; *ut* P. — 39, 13 *rapto*] cod. rec.; *capto* P. — 39, 14 *absumpti*] Heerwagenius; *absumsit* P. — 39, 14 *victus*] cod. rec.; *uictum* P. — 39, 16 *sedet* addidit A. Perizonius. — 39, 16 *quidem de me*] Alschefskius; *quideme* P. — 39, 17 *Servilius*] Luchsius; *p. seruilius* P. — 39, 17 *tibi*] Douiatius; *sibi* P. — 39, 18 *si* addidit Madvigius. — 39, 19 *veritatem*] cod. Pal. 2; *a ueritate* P. — 39, 21 *suadeo* addidit Madvigius. — 40, 1 *oratio consulis*] P²; *oratio consulis oratio* P¹. — 40, 2 *consuli*] Florebellus; *consilia* P. — 40, 3 *sed si*] Heerwagenius; *etsi* P. — 40, 3 *caderet*] cod. rec.; *caperet* P. — 40, 8 *reliqui erat*] ed. Moguntina 1518; *reliquerat* P. — 41, 1 *praepropero*] ed. vet.; *prospero* P. — 41, 6 *ferente secum milite*] Weifsenbornius; *ferentis secum milites* PC²; *ferenti secum milites* C¹. — 41, 7 *convallem*] J. F. Gronovius; *cornuallem* P. — 41, 7 *mediam*] Madvigius; *medium amnem* PC¹, *medium agnem* C², *medium agmen* M. — 42, 6 *vergat*] cod. rec.; *uergant* P. — 42, 6 *in hostem*] cod. rec.; *adinhostem* PC¹, *ad hostem* C²M. — 42, 7 *deterrendos*]

J. F. Gronovius; *deterendos* P. — 42, 12 *prava indulgentia maiestatem*] cod. rec.; *prauam indulgentiam maiestate* P. — 43, 5 *ut quo*] Ascensius; *quod* P. — 43, 7 *de insequendo eo*] Lipsius; *die sequenti eo* P. — 43, 9 *ex* addidit Luchsius. — 43, 11 *offuso*] Walchius; *effuso* P. — 44, 1 *et in*] J. F. Gronovius; *ut in* P. — 44, 5 *Paulo* addidit Wesenbergius. — 44, 6 *velut*] M; *uel* PC. — 45, 3 *in stationem*] ed. vet.; *stationem* P. — 45, 4 *adeo* ex cod. Pal. 2 addidit Woelfflinius. — 45, 5 *postero die Varro*] Alschefskius; *uarro postero die uarro* P[1], *uarro postero die* P[2]C. — 45, 5 *cuius*] cod. Lov. 4, Pal. 2; *cui* PC. — 45, 6 *instruunt aciem*] Weifsenbornius; *instructa acie* P. — 45, 7 *cum ceteris*] Drakenborchius; *ex ceteris* P. — 45, 8 *tenuere*] cf. ad 1, 2. — 46, 4 *magna ex parte* delevit Woelfflinius. — 46, 5 *ante alios*] Madvigius; *antelalius* P. — 46, 6 *qui tum*] J. F. Gronovius; *equititum* P. — 46, 6 *stetere*] cf. ad 1, 2. — 46, 8 *stetere*] Douiatius; *statere* P, *stare* C, *staret* M. — 47, 1 *ab* addiderunt ed. vet. — 47, 4 *par, dum*] Madvigius; *parum* P. — 47, 5 *conisi obliqua*] Lipsius; *consiliaequa* P. — 47, 6 *institere*] J. F. Gronovius; *insistere* P. — 47, 6 *agmen*] cod. rec.; *agmine* P. — 47, 8 *cedendo*] Alschefskius; *detendo* P. — 47, 9 *et* ed. vet. secutus delevit Creverius. — 47, 10 *tantum*] cod. rec.; *tantum in* P. — 48, 1 *Romano*] cod. rec.; *romani* P. — 48, 2 *praeter solita*] Heinsius; *praeterita* P. — 48, 5 *quia*] C; *qui* P. — 48, 6 *equites*] J. F. Gronovius; *pedites* P. — 49, 3 *mallem*] C[2]; *mallent* P, *mallem ut* C[1]. — 49, 3 *traderet*] cod. rec.; *traderent* P. — 49, 4 *iam haud dubia*] P[2]; *iam haud dubia iam* P[1]. — 49, 7 *et* addidit Walchius. — 49, 10 *et vixisse*] Alschefskius; *et uixisse et* P. — 49, 11 *memet*] Alschefskius; *me et* P. — 49, 12 *haec eos*] Madvigius; *haec ex* P. — 49, 12 *obruere*] cf. ad 1, 2. — 49, 12 *inter tumultum*] J. F. Gronovius; *in tumulum* P. — 49, 12 *undique*] Alschefskius; *unde* P. — 49, 13 *tegente*] ed. vet.; *tegentes* P. — 49, 14 *insertus*] Bauer; *infestus* P. — 49, 15 *et tantadem*] Madvigius; *etanta* P. — 49, 16 *undetriginta*] J. F. Gronovius; *uiginti unudece* P. — 49, 16 *consul* addidit J. Gronovius. — 50, 1 *est*] cod. rec.; *ex* P. — 50, 1 *Cannensis Aliensi cladi*] J. F. Gronovius; *aliiensi clade* P, *cannensi clades* C. — 50, 8 *portis*] cod. rec.; *portas* P. — 50, 9 *disicias*] J. F. Gronovius; *uisscias* P. — 50, 11 *ad sescentos*] *ad.dc.* P. — 50, 12 *quos*] Bauer; *quod* P, *quem* duo cod. rec. — 51, 2 *praecedam*] J. F. Gronovius; *praecedant* P. — 51, 3 *nimis laeta res est*] J. F. Gronovius; *nimicis.l.aetare set* P, *nimicis leta ē res et* C. — 51, 5 *spectandam stragem insistunt*] cod. rec.; *spectanda in strage insistunt* P. — 51, 7 *succisis*] cod. rec.; *succisos* P. — 51, 7 *iubentes*] J. F. Gronovius; *libentes* P. — 51, 8 *superiecta*] J. F. Gronovius; *subiecta super* P. — 51, 9 *ille* addidit H. J. Müller. — 52, 1 *diei*] cod. Pal. 2; *de* P. — 52, 1 *obiecto flumine*] J. F. Gronovius; *flumine obiecto* P. — 52, 4 *et animi*] Weifsenbornius; *ut nimis* P. — 52, 5 *parta*] cod. rec.; *parata* P. — 52, 7 *Apula*] Lipsius; *apaula* P. — 53, 5 *M.*] H. J. Müller; *l.* P; item § 12. — 53, 7 *esse*] cod. rec.; *esse scipio* P. — 53, 8 *nulla*] Bauer; *nullo* P. — 53, 11 *optimus maximus*] Drakenborchius; *optime maxime* P. — 53, 12 *M.*] cf. ad § 5. — 54, 5 *utrum*] cod. rec.; *utrumque* P. — 54, 6 *species*] C; *specie* P. — 54, 6 *certe etsi*] C; *cernei eisi* P. — 54, 7 *duobus consulibus exercitum*] J. F. Gronovius; *duobus exercitibus* P. — 54, 8 *ne* addidit J. H. Vofs. — 54, 8 *faciam*] J. H. Vofs; *facie* P. — 54, 9 *duo*] cod. rec.; *cum* P. — 54, 11 *compares aut*] Alschefskius; *compares et* P. — 54, 11 *et vectigalis*] Madvigius; *inuecti gallis* P. — 55, 3 *in malis*] cod. rec.; *in aliis* P. — 55, 3 *per*] cod. rec.; *et paene* P, *et pene* C[1], *et per* C[2]. — 55, 3 *promiscue*] C; *prae-*

miscuae P. — 55, 4 *profecto* .. *fore*] C² (J. Gronovius); *profectos* .. *forte* PC¹. — 55, 5 *quo*] cod. rec.; *quae* P, *qua* CM. — 55, 7 *exspectet*] C; *expectent* P. — 55, 8 *urbe*] Madvigius; *urbem* P. — 55, 8 *conticuerit tumultus*] Huldricus; *conticuerit recte tumultus* P. — 56, 1 *per* addidit Ascensius. — 56, 3 *Poenum*] J. F. Gronovius; *menum* P. — 56, 3 *nundinantem*] J. F. Gronovius; *nuntiantem* P. — 56, 7 *vellet* .. *sibi esse*] ed. Moguntina 1518; *uellent* .. *his est* P. — 56, 8 *versum ad*] ed. vet.; *aduersum* P. — 57, 1 *lectis censuerunt* ex cod. rec. additum. — 57, 1 *praetorem M. Claudium*] J. F. Gronovius; *marcium claudium* P. — 57, 3 *pontificius*] Cassius Hemina apud Prisc. VII 11 p. 294 H. (Vaassenius); *pontificis* P. — 57, 3 *nunc*] cod. rec.; *non* P. — 57, 6 *Gallus et Galla*] Ascensius; *callus egalia* P. — 57, 6 *terram*] Duker; *terra* P. — 57, 6 *consaeptum*] ed. Frob. 1531; *consectum* P. — 57, 6 *iam ante*] J. F. Gronovius; *uiamante* P. — 57, 7 *quos*] cod. rec.; *quod* P. — 57, 9 *inde*] Creverius; *in* P. — 57, 9 *dictus M. Junius*] Aldus; *ductumiunius* P¹, *dictus iunius* P². — 57, 9 *Ti.*] Sigonius; *t.* P. — 57, 11 *et formam*] Luchsius; *et alia formam* P. — 57, 11 *militare empta*] C; *militaretempta* P. — 57, 12 *redimendi*] Ascensius; *redime* P. — 58, 4 *centenos*] unus cod. rec.; *centum* P. — 58, 7 *animus*] unus cod. rec.; *animos* P. — 58, 8 *veluti*] Alschefskius; *uelutillut* P, *uelut* C. — 59, 1 *princeps*] C; *principes* P. — 59, 1 *M. Iuni vosque*] Al. Harant; *m̄. iuniusq.* P. — 59, 2 *nos*] C; *alios* P. — 59, 7 *condiciones*] C; *condicione* P. — 59, 7 *captivorum*] Ascensius; *ad captiuorum* P. — 59, 8 *ad* addidit J. F. Gronovius. — 59, 9 *ne*] J. F. Gronovius; *nec* P. — 59, 9 *fuere*] H. J. Müller praeeuntibus et Alschefskio et Madvigio; *refugerunt* P. — 59, 10 *nobis*] *nobisme* P. — 59, 11 *et illis*] Creverius; *illis et* P. — 59, 13 *iam*] Valla; *tam* P. — 59, 14 *hospitum*] Fabrius; *uos hospitum* P. — 59, 17 *sed si*] *set/// si* P, *si* C. — 59, 17 *vobis*] Madvigius; *a uobis* P. — 59, 17 *simus*] Muretus; *sumus* P. — 59, 18 *rediere*] C²; *redire* PC¹. — 59, 18 *capti*] C; *captiti* P. — 59, 19 *habet* ex ed. vet. additum. — 60, 2 *foro*] J. Gronovius; *foro ac* P. — 60, 5 *videbatur*] C; *uideatur* P¹, *uideuatur* P². — 60, 9 *sed*] J. F. Gronovius; *et* P. — 60, 9 *per* addidit Alschefskius. — 60, 11 *si ut* .. *si ut*] Madvigius; *sicut* .. *sicut* P. — 60, 12 *equidem* .. *ducerem*] H. A. Koch; *quidem* .. *duceret* P. — 60, 13 *demonstrat; reduces*] Lipsius; *demonstraret duces* P. — 60, 14 *faciet*] ed. Frob. 1531; *facietet* P. — 60, 17 *quamquam*] Ussingius; *quam* P. — 60, 17 *quid* addidit Weifsenbornius. — 60, 19 *sescentis hostes*] Madvigius; *sescenta milia hostes* P. — 60, 21 *aut favisse*] Madvigius; *fuisse ut* P. — 60, 22 *at* addidit Wexius. — 60, 23 *armis*] J. F. Gronovius; *arma* P. — 60, 23 *deessent*] cod. rec.; *abdesunt* P. — 60, 24 *hostis*] cod. rec.; *ab hostibus* P. — 60, 25 *istorum*] Weifsenbornius; *ipsorum* P. — 60, 25 *decuerat*] C; *decuerit* P. — 60, 25 *in castra*] Luchsius; *cum in castra* P. — 60, 26 *et vos*] Alschefskius; *quos* P. — 60, 26 *redimamus*] Luchsius; *redimam* P. — 61, 2 *quia*] cod. rec.; *quam* PC, *qua* cod. rec. — 61, 2 *exhauriri*] Heraeus; *exhaurire* P. — 61, 5 *primo*] Woelfflinius; *primos* P. — 61, 10 *indicio est, quod fides sociorum*] Alschefskius; *indiciorum* P. — 61, 10 *labare*] C²; *laborare* P, *labrare* C¹.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXI.

In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio 1
summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum
maxime omnium memorabile, quae umquam gesta sint, me scrip-
turum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo Ro-
mano gessere. nam neque validiores opibus ullae inter se civita- 2
tes gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum umquam
virium aut roboris fuit, et haud ignotas belli artes inter sese, sed
expertas primo Punico conferebant bello, et adeo varia fortuna
belli ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vice-
runt. odiis etiam prope maioribus certarunt quam viribus, Ro- 3
manis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma,
Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse.
fama est etiam Hannibalem annorum ferme novem pueriliter 4
blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, cum
perfecto Africo bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altari-
bus admotum tactis sacris iure iurando adactum se, cum primum
posset, hostem fore populo Romano. angebant ingentis spiritus 5
virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam nimis celeri
desperatione rerum concessam, et Sardiniam inter motum Afri-
cae fraude Romanorum stipendio etiam insuper imposito inter-
ceptam. his anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recen- **2**
tem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis
in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut appareret maius 2
eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum, et, si diutius
vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae illaturos fuisse, cui
Hannibalis ductu intulerunt. mors Hamilcaris peropportuna et 3
pueritia Hannibalis distulerunt bellum. medius Hasdrubal inter
patrem ac filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aeta-
tis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam
indolem profecto animi adscitus et, quia gener erat, factionis Bar- 4
cinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae
erant, haud sane voluntate principum in imperio positus. is plura 5

consilio quam vi gerens hospitiis magis regulorum conciliandis-
que per amicitiam principum novis gentibus quam bello aut armis
6 rem Carthaginiensem auxit. ceterum nihilo ei pax tutior fuit;
barbarus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini ob-
truncat; conprensusque ab circumstantibus haud alio, quam si
evasisset, vultu, tormentis quoque cum laceraretur, eo fuit habitu
oris, ut superante laetitia dolores ridentis etiam speciem prae-
7 buerit. cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gen-
tibus imperioque suo iungendis fuerat, foedus renovaverat popu-
lus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus,
Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas
servaretur.

3 In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin praerogativa
militaris, qua extemplo iuvenis Hannibal in praetorium delatus
imperatorque ingenti omnium clamore atque adsensu appellatus
2 erat, *favor plebis sequebatur. hunc vixdum puberem Hadrubal
litteris ad se accersierat; actaque res etiam in senatu fuerat. Bar-
cinis nitentibus, ut adsuesceret militiae Hannibal atque in pater-
3 nas succederet opes, Hanno, alterius factionis princeps, 'et aecum
postulare videtur' inquit 'Hasdrubal, et ego tamen non censeo,
4 quod petit, tribuendum'. cum admiratione tam ancipitis senten-
tiae in se omnes convertisset, 'florem aetatis' inquit 'Hasdrubal,
quem ipse patri Hannibalis fruendum praebuit, iusto iure eum a
filio repeti censet; nos tamen minime decet iuventutem nostram
5 pro militari rudimento adsuefacere libidini praetorum. an hoc
timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et
regni paterni speciem videat, et, cuius regis genero hereditarii
sint relicti exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus?
6 ego istum iuvenem domi tenendum sub legibus, sub magistratibus
docendum vivere aequo iure cum ceteris censeo, ne quandoque
4 parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet'. pauci ac ferme
optimus quisque Hannoni adsentiebantur; sed, ut plerumque fit,
maior pars meliorem vicit.

Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem
2 exercitum in se convertit; Hamilcarem iuvenem redditum sibi ve-
teres milites credere; eundem vigorem in vultu vimque in oculis,
habitum oris lineamentaque intueri. dein brevi effecit, ut pater
3 in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. num-
quam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque im-
perandum, habilius fuit. itaque haud facile discerneres, utrum
4 imperatori an exercitui carior esset; neque Hasdrubal alium
quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum
5 esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere. pluri-

mum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter
ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus fatigari aut animus
vinci poterat. caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque 6
desiderio naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum som-
nique nec die nec nocte discriminata tempora; id quod gerendis 7
rebus superesset quieti datum; ea neque molli strato neque si-
lentio accersita; multi saepe militari sagulo opertum humi iacen-
tem inter custodias stationesque militum conspexerunt. vestitus 8
nihil inter aequales excellens; arma atque equi conspiciebantur.
equitum peditumque idem longe primus erat; princeps in proe-
lium ibat, ultimus conserto proelio excedebat. has tantas viri 9
virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia
plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus,
nullum ius iurandum, nulla religio. cum hac indole virtutum 10
atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla
re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praeter-
missa.

Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei pro- 5
vincia decreta bellumque Romanum mandatum esset, nihil pro- 2
latandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem, deinde
Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis
inferre bellum statuit. quibus oppugnandis quia haud dubie Ro- 3
mana arma movebantur, in Olcadum prius fines — ultra Hiberum
ea gens in parte magis quam in dicione Carthaginiensium erat —
induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie,
finitimis domitis gentibus, iungendoque tractus ad id bellum vi-
deri posset. Cartalam, urbem opulentam, caput gentis eius, ex- 4
pugnat diripitque; quo metu perculsae minores civitates stipen-
dio imposito imperium accepere. victor exercitus opulentusque
praeda Carthaginem novam in hiberna est deductus. ibi large 5
partiendo praedam stipendioque praeterito cum fide exsolvendo
cunctis civium sociorumque animis in se firmatis vere primo in
Vaccaeos promotum bellum. Hermandica et Arbocala, eorum ur- 6
bes, vi captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum
diu defensa; ab Hermandica profugi exulibus Olcadum, prioris 7
aestate domitae gentis, cum se iunxissent, concitant Carpetanos
adortique Hannibalem regressum ex Vaccaeis haud procul Tago 8
flumine, agmen grave praeda turbavere. Hannibal proelio abs- 9
tinuit castrisque super ripam positis, cum prima quies silen-
tiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit valloque ita pro-
ducto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere
eos transeuntes statuit. equitibus praecepit, ut, cum ingressos 10
aquam viderent, adorirentur impeditum agmen, in ripa elephantos

referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. itaque
9 quo acrius et confertim magis utrimque pugnabant, eo plures
vulnerabantur nullo inter arma corporaque vano intercidente
10 telo. phalarica erat Saguntinis missile telum hastili abiegno et
cetera tereti praeterquam ad extremum, unde ferrum exstabat;
id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant linebantque
11 pice; ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis
transfigere corpus posset. sed id maxime, etiam si haesisset in
12 scuto nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat, quod, cum
medium accensum mitteretur conceptumque ipso motu multo
maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat nudumque militem
9 ad insequentes ictus praebebat. cum diu anceps fuisset certamen,
et Saguntinis, quia praeter spem resisterent, crevissent animi,
2 Poenus, quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente op-
pidani tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde impedi-
tum trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in
castra redigunt.
3 Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est. quibus ob-
viam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent nec tuto eos ad-
ituros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec Hannibali in
4 tanto discrimine rerum operae esse legationes audire. apparebat
non admissos protinus Carthaginem ituros. litteras igitur nun-
tiosque ad principes factionis Barcinae praemittit, ut praepararent
suorum animos, ne quid pars altera gratificari populo Romano
10 posset. itaque, praeterquam quod admissi auditique sunt, ea
2 quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adversus se-
natum causam foederis magno silentio propter auctoritatem suam,
3 *non* cum adsensu audientium egit, per deos foederum arbitros ac
testes senatum obtestans, ne Romanum cum Saguntino suscita-
rent bellum: monuisse, praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem
ad exercitum mitterent; non manes, non stirpem eius conquie-
scere viri, nec umquam, donec sanguinis nominisque Barcini
4 quisquam supersit, quietura Romana foedera. 'iuvenem flagran-
tem cupidine regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis
bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut mate-
riam igni praebentes ad exercitus misistis. aluistis ergo hoc in-
5 cendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsedent exer-
citus, unde arcentur foedere; mox Carthaginem circumsedebunt
Romanae legiones ducibus iisdem dis, per quos priore bello rupta
6 foedera sunt ulti. utrum hostem an vos an fortunam utriusque
populi ignoratis? legatos ab sociis et pro sociis venientes bonus
imperator vester in castra non admisit, ius gentium sustulit; hi
tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi ad nos

venerunt; res ex foedere repetunt; ut publica fraus absit, aucto-
rem culpae et reum criminis deposcunt. quo lenius agunt, se- 7
gnius incipiunt, eo, cum coeperint, vereor ne perseverantius sae-
viant. Aegatis insulas Erycemque ante oculos proponite, quae
terra marique per quattuor et viginti annos passi sitis. nec puer
hic dux erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. 8
sed Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex foedere, sicut
nunc Sagunto non abstinemus. vicerunt ergo di homines, et id, 9
de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset, eventus
belli velut aequus iudex, unde ius stabat, ei victoriam dedit. Car- 10
thagini nunc Hannibal vineas turresque admovet; Carthaginis
moenia quatit ariete; Sagunti ruinae — falsus utinam vates sim
— nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis bel-
lum habendum cum Romanis est. 'dedemus ergo Hannibalem?' 11
dicet aliquis. scio meam levem esse in eo auctoritatem propter
paternas inimicitias; sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum,
quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum Romanis, et
hunc iuvenem tamquam furiam facemque huius belli odi ac de-
testor; nec dedendum solum ad piaculum rupti foederis, sed, si 12
nemo deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumque oras,
ablegandum eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accidere
neque ille sollicitare quietae civitatis statum possit. ego ita cen-
seo, legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant, 13
alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat,
ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant; tertiam legatio-
nem ad res Saguntinis reddendas decerno'. cum Hanno peroras- 11
set, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit; adeo
prope omnis senatus Hannibalis erat, infestiusque locutum argue-
bant Hannonem quam Flaccum Valerium, legatum Romanum.
responsum inde legatis Romanis est bellum ortum ab Sagun- 2
tinis, non ab Hannibale esse; populum Romanum iniuste facere,
si Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium societati praeponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hanni- 3
bal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum
iis dierum quietem dedit stationibus ad custodiam vinearum alio-
rumque operum dispositis. interim animos eorum nunc ira, in
hostes stimulando, nunc spe praemiorum accendit. ut vero pro 4
contione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi
omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti
videretur posse. Saguntini, ut a proeliis quietem habuerant, nec 5
lacessentes nec lacessiti per aliquot dies, ita non nocte, non die
umquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua
patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. inde oppugnatio eos 6

aliquanto atrocior quam ante adorta est, nec, qua primum aut
potissimum parte ferrent opem, cum omnia variis clamoribus
7 streperent, satis scire poterant. ipse Hannibal, qua turris mobi-
lis omnia munimenta urbis superans altitudine agebatur, hortator
aderat. quae cum admota catapultis ballistisque per omnia tabu-
8 lata dispositis muros defensoribus nudasset, tum Hannibal occa-
sionem ratus quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruen-
dum ab imo murum mittit. nec erat difficile opus, quod caementa
non calce durata erant, sed interlita luto structurae antiquae ge-
9 nere. itaque latius, quam qua caederetur, ruebat, perque paten-
tia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. locum quoque
10 editum capiunt collatisque eo catapultis ballistisque, ut castel-
lum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro cir-
cumdant; et Saguntini murum interiorem ab nondum capta parte
11 urbis ducunt. utrimque summa vi et muniunt et pugnant; sed
12 interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt. simul
crescit inopia omnium longa obsidione et minuitur exspectatio
externae opis, cum tam procul Romani, unica spes, circa omnia
13 hostium essent. paulisper tamen affectos animos recreavit re-
pentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque, qui
duo populi, dilectus acerbitate consternati, retentis conquisitori-
bus metum defectionis cum praebuissent, oppressi celeritate Han-
12 nibalis omiserunt mota arma. nec Sagunti oppugnatio segnior
erat Maharbale, Himilconis filio, — eum praefecerat Hannibal —
ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes
2 sentirent. is et proelia aliquot secunda fecit et tribus arietibus
aliquantum muri discussit strataque omnia recentibus ruinis ad-
3 venienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam arcem extemplo
ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum utrimque
caede initum, et pars arcis capta est.

Temptata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem
4 Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Saguntinis, pre-
cibus aliquid moturum ratus, cum ad Hannibalem noctu trans-
isset, postquam nihil lacrimae movebant, condicionesque tristes
ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore factus apud
hostem mansit, moriturum affirmans, qui sub condicionibus iis
5 de pace ageret. postulabatur autem, redderent res Turdetanis
traditoque omni auro atque argento egressi urbe cum singulis
vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. has pacis leges
abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus vinci animos,
ubi alia vincantur, affirmans se pacis eius interpretem fore pol-
licetur; erat autem tum miles Hannibalis, ceterum publice Sa-
7 guntinis amicus atque hospes. tradito palam telo custodibus ho-

stium transgressus munimenta ad praetorem Saguntinum — et
ipse ita iubebat — est deductus. quo cum extemplo concursus 8
omnis generis hominum esset factus, submota cetera multitudine
senatus Alorco datus est, cuius talis oratio fuit: 'si civis vester 13
Alco, sicut ad pacem petendam ad Hannibalem venit, ita pacis
condiciones ab Hannibale ad vos rettulisset, supervacaneum hoc
mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos
veni; sed cum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem 2
— sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera
referentibus —, ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis et pacis
vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est,
ad vos veni. vestra autem causa me nec ullius alterius loqui, 3
quae loquor apud vos, vel ea fides sit, quod neque, dum vestris
viribus restitistis, neque, dum auxilia ab Romanis sperastis, pacis
umquam apud vos mentionem feci. postquam nec ab Romanis 4
vobis ulla est spes, nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis
defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam quam aequam.
cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad modum ut victor fert 5
Hannibal, sic vos ut victi audietis, et non id, quod amittitur, in
damno, cum omnia victoris sint, sed quidquid relinquitur pro
munere habituri estis. urbem vobis, quam ex magna parte diru- 6
tam, captam fere totam habet, adimit, agros relinquit, locum ad-
signaturus, in quo novum oppidum aedificetis. aurum et argen-
tum omne, publicum privatumque, ad se iubet deferri; corpora 7
vestra coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si iner-
mes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. haec victor 8
hostis imperat; haec, quamquam sunt gravia atque acerba, fortuna
vestra vobis suadet. equidem haud despero, cum omnium pote-
stas ei facta sit, aliquid ex his remissurum; sed vel haec patienda 9
censeo potius, quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante
ora vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis'.

Ad haec audienda cum circumfusa paulatim multitudine per- 14
mixtum senatui esset populi concilium, repente primores seces-
sione facta, priusquam responsum daretur, argentum aurumque
omne ex publico privatoque in forum collatum in ignem ad id
raptim factum conicientes eodem plerique semet ipsi praecipita-
verunt. cum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, 2
alius insuper tumultus ex arce auditur. turris diu quassata pro-
ciderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto cum
signum imperatori dedisset nudatam stationibus custodiisque so-
litis hostium esse urbem, non cunctandum in tali occasione ratus 3
Hannibal totis viribus aggressus urbem momento cepit, signo
dato, ut omnes puberes interficerentur. quod imperium crudele,

4 ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est; cui enim
parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis do-
mos super se ipsos concremaverunt aut armati nullum ante finem
15 pugnae quam morientes fecerunt? captum oppidum est cum in-
genti praeda. quamquam pleraque ab dominis de industria cor-
rupta erant, et in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat,
2 et captivi militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum ven-
ditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat et multam
pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.
3 Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Sagun-
tum quidam scripsere; inde Carthaginem novam in hiberna Han-
nibalem concessisse; quinto deinde mense, quam ab Carthagine
4 profectus sit, in Italiam pervenisse. quae si ita sunt, fieri non
potuit, ut P. Cornelius Ti. Sempronius consules fuerint, ad quos
et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint, et qui in
suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo
5 aliquanto post ad Trebiam, pugnaverint. aut omnia breviora ali-
quanto fuere, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius Ti.
Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed
6 captum. nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii
et C. Flaminii non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum
iniit, creatus a Ti. Sempronio consule, qui, post pugnam ad Tre-
biam ad creandos consules Romam cum venisset, comitiis per-
fectis ad exercitum in hiberna rediit.
16 Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab Carthagine,
Romam rettulerunt omnia hostilia esse, et Sagunti excidium nun-
2 tiatum est; tantusque simul maeror patres misericordiaque socio-
rum peremptorum indigne et pudor non lati auxilii et ira in Car-
thaginienses metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad
portas hostis esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati
3 trepidarent magis quam consulerent: nam neque hostem acrio-
rem bellicosioremque secum congressum, nec rem Romanam
4 tam desidem umquam fuisse atque imbellem. Sardos Corsosque
et Histros atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse Romana
arma, et cum Gallis tumultuatum verius quam belligeratum; Poe-
5 num hostem veteranum, trium et viginti annorum militia durissima
inter Hispanas gentes semper victorem, duci acerrimo adsuetum,
recentem ab excidio opulentissimae urbis, Hiberum transire; tra-
6 here secum tot excitos Hispanorum populos; conciturum avidas
semper armorum Gallicas gentes. cum orbe terrarum bellum
gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.
17 Nominatae iam antea consulibus provinciae erant; tum sor-
tiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia eve-

nit. sex in eum annum decretae legiones et socium quantum 2
ipsis videretur et classis quanta parari posset. quattuor et viginti 3
peditum Romanorum milia scripta et mille octingenti equites, so-
ciorum quadraginta milia peditum, quattuor milia et quadringenti
equites; naves ducentae viginti quinqueremes, celoces viginti de-
ducti. latum inde ad populum, vellent iuberent populo Cartha- 4
giniensi bellum indici; eiusque belli causa supplicatio per urbem
habita atque adorati di, ut bene ac feliciter eveniret quod bellum
populus Romanus iussisset. inter consules ita copiae divisae: 5
Sempronio datae legiones duae — ea quaterna milia erant pedi-
tum et treceni equites — et sociorum sedecim milia peditum,
equites mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces
duodecim. cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempro- 6
nius missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad arcen-
dum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio minus co- 7
piarum datum, quia L. Manlius praetor et ipse cum haud invalido
praesidio in Galliam mittebatur; navium maxime Cornelio nume- 8
rus deminutus: sexaginta quinqueremes datae — neque enim
mari venturum aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant
— et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu et quattuor-
decim milibus sociorum peditum, equitibus mille sescentis. duas 9
legiones Romanas et decem milia sociorum peditum, mille equites
socios, sescentos Romanos Gallia provincia eodem versa in Puni-
cum bellum habuit.

His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum fierent, lega- 18
tos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Aemilium, C. Lici-
nium, Q. Baebium, in Africam mittunt ad percunctandos Cartha-
ginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset, 2
et, si, id quod facturi videbantur, faterentur ac defenderent pu-
blico consilio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum.
Romani postquam Carthaginem venerunt, cum senatus datus 3
esset, et Q. Fabius nihil ultra quam unum, quod mandatum erat,
percunctatus esset, tum ex Carthaginiensibus unus: 'praeceps 4
vestra, Romani, et prior legatio fuit, cum Hannibalem tamquam
suo consilio Saguntum oppugnantem deposcebatis; ceterum haec
legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. tunc enim Hannibal 5
et insimulabatur et deposcebatur; nunc ab nobis et confessio
culpae exprimitur et ut a confessis res extemplo repetuntur. ego 6
autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum
sit, quaerendum censeam, sed utrum iure an iniuria; nostra 7
enim haec quaestio atque animadversio in civem nostrum est,
quid nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una disceptatio
est, licueritne per foedus fieri. itaque quoniam discerni placet, 8

quid publico consilio, quid sua sponte imperatores faciant, nobis
vobiscum foedus est a C. Lutatio consule ictum, in quo cum ca-
veretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis — necdum enim
9 erant socii vestri — cautum est. at enim eo foedere, quod cum
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus quod ego
10 nihil dicturus sum, nisi quod a vobis didici. vos enim, quod C.
Lutatius consul primo nobiscum foedus icit, quia neque auctori-
tate patrum nec populi iussu ictum erat, negastis vos eo teneri;
11 itaque aliud de integro foedus publico consilio ictum est. si vos
non tenent foedera vestra nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta,
ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis icit, obli-
12 gare potuit. proinde omittite Sagunti atque Hiberi mentionem
facere, et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat'.
13 tum Romanus sinu ex toga facto 'hic' inquit 'vobis bellum et pa-
cem portamus; utrum placet, sumite'. sub hanc vocem haud
14 minus ferociter, daret, utrum vellet, succlamatum est; et cum is
iterum sinu effuso bellum dare dixisset, accipere se omnes re-
sponderunt et, quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.

19 Haec derecta percunctatio ac denuntiatio belli magis ex di-
gnitate populi Romani visa est quam de foederum iure verbis dis-
2 ceptare, cum ante, tum maxime Sagunto excisa. nam si verborum
disceptationis res esset, quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii pri-
3 ore foedere, quod mutatum est, comparandum erat? cum in Lu-
tatii foedere diserte additum esset, ita id ratum fore, si populus
censuisset, in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quicquam
fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo comprobatum sit foedus,
ut ne mortuo quidem auctore quicquam mutaretur. quamquam,
4 etsi priore foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis
5 utrorumque exceptis; nam neque additum erat 'iis, qui tunc
essent' nec 'ne qui postea adsumerentur'; et cum adsumere no-
vos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla quemquam
merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem non defendi? tan-
tum ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defectionem
aut sua sponte desciscentes reciperentur.

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae imperatum
erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem perlice-
7 rent aut averterent a Poenis, traiecerunt. ad Bargusios primum
venerunt; a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii Pu-
nici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem novae fortunae
8 erexerunt. ad Volcianos inde est ventum, quorum celebre per
Hispaniam responsum ceteros populos ab societate Romana aver-
tit. ita enim maximus natu ex iis in concilio respondit: 'quae
9 verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Carthaginien-

sium amicitiae praeponamus, cum, qui id fecerunt [Saguntini],
crudelius quam Poenus hostis perdidit, vos socii prodideritis? ibi 10
quaeratis socios censeo, ubi Saguntina clades ignota est; Hispa-
nis populis sicut lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae
erunt, ne quis fidei Romanae aut societati confidat'. inde ex- 11
templo abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio
Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata Hi-
spania in Galliam transeunt.

In * his nova terribilisque species visa est, quod armati — 20
ita mos gentis erat — in concilium venerunt. cum verbis extol- 2
lentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem im-
perii petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti per agros ur-
besque suas transitum darent, tantus cum fremitu risus dicitur 3
ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu iuventus seda-
retur; adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere, ne 4
in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agros-
que suos pro alienis populandos obicere. sedato tandem fremitu 5
responsum legatis est neque Romanorum in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis aut
adversus Poenos sumant arma; contra ea audire sese gentis suae 6
homines agro finibusque Italiae pelli a populo Romano stipen-
diumque pendere et cetera indigna pati. eadem ferme in ceteris 7
Galliae conciliis dicta auditaque; nec hospitale quicquam paca-
tumve satis prius auditum, quam Massiliam venere. ibi omnia ab 8
sociis inquisita cum cura ac fide cognita: praeoccupatos iam
ante ab Hannibale Gallorum animos esse; sed ne illi quidem ipsi
satis mitem gentem fore — adeo ferocia atque indomita ingenia
esse —, ni subinde auro, cuius avidissima gens est, principum
animi concilientur. ita peragratis Hispaniae et Galliae populis 9
legati Romam redeunt haud ita multo post quam consules in pro-
vincias profecti erant, civitatem omnem exspectatione belli erectam
invenerunt satis constante fama iam Hiberum Poenos transisse.

Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam in hiberna 21
concesserat ibique auditis, quae Romae quaeque Carthagine acta
decretaque forent, seque non ducem solum sed etiam causam
esse belli, partitis divenditisque reliquiis praedae nihil ultra diffe- 2
rendum ratus Hispani generis milites convocat. 'credo ego vos' 3
inquit, 'socii, et ipsos cernere pacatis omnibus Hispaniae popu-
lis aut finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse
aut in alias terras transferendum bellum; ita enim hae gentes 4
non pacis solum sed etiam victoriae bonis florebunt, si ex aliis
gentibus praedam et gloriam quaeremus. itaque cum longinqua 5
a domo instet militia, incertumque sit, quando domos vestras et

quae cuique ibi cara sunt visuri sitis, si quis vestrum suos in-
6 visere vult, commeatum do. primo vere edico adsitis, ut dis bene
iuvantibus bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipia-
7 mus'. omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata
erat et iam desiderantibus suos et longius in futurum providen-
8 tibus desiderium. per totum tempus hiemis quies inter labores
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora ani-
mosque ad omnia de integro patienda. vere primo ad edictum
convenere.

9 Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, Gades
profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat votis, si cetera
10 prospera evenissent. inde partiens curas simul *in* inferendum
atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam
Galliasque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa
11 ab Sicilia esset, valido praesidio firmare eam statuit. pro eo
supplementum ipse ex Africa maxime iaculatorum, levium armis,
petiit, ut Afri in Hispania, *Hispani* in Africa, melior procul ab
domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati,
12 stipendia facerent. tredecim milia octingentos quinquaginta pe-
dites caetratos misit in Africam et funditores Baliares octingen-
tos septuaginta, equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos.
13 has copias partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per
Africam iubet. simul conquisitoribus in civitates missis quattuor
milia conscripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et ob-
22 sides, duci Carthaginem iubet. neque Hispaniam neglegendam
ratus, atque id eo minus, quod haud ignarus erat circumitam ab
2 Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos, Hasdru-
bali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat firmatque Africis
maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octingen-
3 tis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus *quingentis*. ad
haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mixtum Pu-
nicum Afris genus, quadringenti *quinquaginta* et Numidae Mau-
rique, accolae Oceani, ad mille octingenti et parva Ilergetum
manus ex Hispania, trecenti equites, et, ne quod terrestris deesset
4 auxilii genus, elephanti viginti unus. classis praeterea data ad
tuendam maritimam oram, quia, qua parte belli vicerant, ea
tum quoque rem gesturos Romanos credi poterat, quinquaginta
quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque; sed aptae
instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes erant et
triremes quinque.

5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit; atque
inde profectus praeter Onusam urbem ad Hiberum maritima
6 ora ducit. ibi fama est in quiete visum ab eo iuvenem divina

specie, qui se ab Iove diceret ducem in Italiam Hannibali mis-
sum; proinde sequeretur neque usquam a se deflecteret oculos.
pavidum primo nusquam circumspicientem aut respicientem se- 7
cutum; deinde cura ingenii humani, cum, quidnam id esset, quod
respicere vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequi-
visse; tum vidisse post sese serpentem mira magnitudine cum 8
ingenti arborum ac virgultorum strage ferri ac post insequi cum
fragore caeli nimbum. tum, quae moles ea quidve prodigii esset, 9
quaerentem audisse vastitatem Italiae esse; pergeret porro ire
nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse.

Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias traiecit praemis- 23
sis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat, donis
conciliarent Alpiumque transitus specularentur. nonaginta milia
peditum, duodecim milia equitum Hiberum traduxit. Ilergetes 2
inde Bargusiosque et Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta
Pyrenaeis montibus est, subegit oraeque huic omni praefecit
Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in pote-
state essent. decem milia peditum Hannoni ad praesidium obti- 3
nendae regionis data et mille equites. postquam per Pyrenaeum 4
saltum traduci exercitus est coeptus, rumorque per barbaros
manavit certior de bello Romano, tria milia inde Carpetanorum
peditum iter averterunt. constabat non tam bello motos quam
longinquitate viae inexsuperabilique Alpium transitu. Hannibal, 5
quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam
feroces animi irritarentur, supra septem milia hominum domos 6
remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Carpetanos quo-
que ab se dimissos simulans. inde, ne mora atque otium animos 24
sollicitaret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad
oppidum Iliberri castra locat. Galli, quamquam Italiae bellum 2
inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hi-
spanos fama erat praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad
arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod 3
ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum metu-
ens, oratores ad regulos eorum misit: colloqui semet ipsum cum
iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent, vel se Ruscino-
nem processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset;
nam et accepturum eos in castra sua se laetum nec cunctanter 4
se ipsum ad eos venturum. hospitem enim se Galliae, non ho-
stem advenisse nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat,
quam in Italiam venisset. et per nuntios quidem haec; ut vero 5
reguli Gallorum castris ad Iliberrim extemplo motis haud gra-
vate ad Poenum venerunt, capti donis cum bona pace exercitum
per finis suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

25 In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum transisse Han-
2 nibalem a Massiliensium legatis Romam perlatum erat, cum, per-
inde ac si Alpis iam transisset, Boi sollicitatis Insubribus defe-
cerunt nec tam ob veteres in populum Romanum iras, quam
quod nuper circa Padum Placentiam Cremonamque colonias in
3 agrum Gallicum deductas aegre patiebantur. itaque armis re-
pente arreptis in eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris
ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo sed ipsi
triumviri Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi
Placentiae moenibus Mutinam confugerint C. Lutatius, C. Ser-
4 vilius, M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro Annio
Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent quidam annales,
5 alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. id quoque
dubium est, legati ad expostulandum missi ad Boios violati sint,
6 an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinae cum
obsiderentur, et gens ad oppugnandarum urbium artes rudis,
pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis adsideret
7 muris, simulari coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum
principibus legati ad colloquium non contra ius modo gentium
sed violata etiam, quae data in id tempus erat, fide comprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos di-
8 missuros. cum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina praesi-
diumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira accensus effusum
9 agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc circa viam erant plerisque
incultis. ibi inexplorato profectus in insidias praecipitatur mul-
10 taque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit. ibi
castra communita, et, quia Gallis ad temptanda ea defuit spes,
refecti sunt militum animi, quamquam ad *quingentos* cecidisse
11 satis constabat. iter deinde de integro coeptum, nec, dum per
12 patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis; ubi rursus sil-
vae intratae, tum postremos adorti cum magna trepidatione ac
pavore omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ad-
13 emere. finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu
invio atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes
agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, contendere.
14 ibi se munimento ad tempus commeatibusque fluminis et Brixia-
norum etiam Gallorum auxilio adversus crescentem in dies mul-
26 titudinem hostium tutabantur. qui tumultus repens postquam
est Romam perlatus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum
2 patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Ro-
mana et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule con-
scriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine
— abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore 3
erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis
navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Salluvium
montes pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani — 4
pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra locat,
vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos montes.
quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incer- 5
tus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab iacta-
tione maritima militibus, trecentos interim delectos equites du-
cibus Massiliensibus ex auxiliaribus Gallis ad exploranda omnia
visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal ceteris metu 6
aut pretio pacatis iam in Volcarum pervenerat agrum, gentis va-
lidae. colunt autem circa utramque ripam Rhodani; sed diffisi
citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento
haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis ulterio-
rem ripam amnis armis obtinebant. ceteros accolas fluminis Han- 7
nibal et eorum ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul pel-
licit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque, simul
et ipsi traici exercitum levarique quam primum regionem suam
tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta 8
vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum;
novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis ar-
boribus, deinde et ipsi milites simul copia materiae simul facili- 9
tate operis inducti alveos informes, nihil, dummodo innare aquae
et capere onera possent, curantes, raptim, quibus se suaque
transveherent, faciebant.

Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum terrebant 27
ex adverso hostes omnem ripam equites virique obtinentes. quos 2
ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, vigilia prima noctis
cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter
unius diei iubet et, ubi primum possit, quam occultissime traiecto 3
amni circumducere agmen, ut, cum opus facto sit, adoriatur ab
tergo hostes. ad id dati duces Galli edocent inde milia quinque 4
et viginti ferme supra parvae insulae circumfusum amnem latiore,
ubi dividebatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere.
ibi raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi viri- 5
que et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in utres
vestimentis coniectis, ipsi caetris superpositis incubantes, flumen
tranavere. et alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris 6
prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore fes-
sus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium oppor-
tune exequendum. postero die profecti ex loco edito fumo signi- 7
ficant transisse et haud procul abesse. quod ubi accepit Han-

8 nibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiciendum. iam para-
tas aptatasque habebat pedes lintres, eques fere propter equos
naves. navium agmen ad excipiendum adversi impetum fluminis
parte superiore transmittens tranquillitatem infra traicientibus
9 lintribus praebebat. equorum pars magna nantes loris a puppi-
bus trahebantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut ex-
templo egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant in naves.
28 Galli occursant in ripa cum variis ululatibus cantuque mo-
ris sui quatientes scuta super capita vibrantesque dextris tela,
2 quamquam et ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti
sono fluminis et clamore vario nautarum, militum, et qui niteban-
tur perrumpere impetum fluminis, et qui ex altera ripa traicien-
3 tes suos hortabantur. iam satis paventes adverso tumultu terri-
bilior ab tergo adortus clamor castris ab Hannone captis. mox
et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat et e navibus tanta
vi armatorum in terram evadente et ab tergo improvisa premente
4 acie. Galli, postquam utroque vim facere conati pellebantur, qua
patere visum maxime iter, perrumpunt trepidique in vicos pas-
sim suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis,
spernens iam Gallicos tumultus, castra locat.
5 Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo, certe
variat memoria actae rei. quidam congregatis ad ripam elephan-
tis tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore suo, cum
refugientem in aquam, *inde* nantem sequeretur, traxisse gregem,
ut quemque timentem altitudinem destitueret vadum, impetu ipso
6 fluminis in alteram ripam rapiente. ceterum magis constat rati-
bus traiectos; id ut tutius consilium ante rem foret, ita acta re
7 ad fidem pronius est. ratem unam ducentos longam pedes, quinqua-
ginta latam a terra in amnem porrexerunt, quam, ne secunda aqua
deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripae re-
ligatam pontis in modum humo iniecta constraverunt, ut beluae
8 audacter velut per solum ingrederentur. altera ratis aeque lata,
longa pedes centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata
est; sex tum elephanti per stabilem ratem tamquam viam prae-
gredientibus feminis acti, ubi in minorem applicatam transgressi
9 sunt, extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vinculis, ab
10 actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur. ita pri-
mis expositis alii deinde repetiti ac traiecti sunt. nihil sane tre-
pidabant, donec continenti velut ponte agerentur; primus erat
11 pavor, cum soluta ab ceteris rate in altum raperentur. ibi urgen-
tes inter se, cedentibus extremis ab aqua, trepidationis aliquan-
tum edebant, donec quietem ipse timor circumspectantibus aquam
12 fecisset. excidere etiam saevientes quidam in flumen; sed pon-

dere ipso stabiles deiectis rectoribus quaerendis pedetentim va-
dis in terram evasere.
Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal Numidas equi- 29
tes quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi et quan-
tae copiae essent et quid pararent. huic alae equitum missi, ut 2
ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites
occurrunt. proelium atrocius quam pro numero pugnantium
editur; nam praeter multa vulnera caedes etiam prope par utrim- 3
que fuit, fugaque et pavor Numidarum Romanis iam admodum
fessis victoriam dedit. victores ad centum sexaginta nec omnes
Romani, sed pars Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt.
hoc principium simul omenque belli ut summae rerum prospe- 4
rum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis
victoriam Romanis portendit. ut re ita gesta ad utrumque
ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi 5
ut ex consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet, et
Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet 6
iter, an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus,
manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legato-
rum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum, socios
periculi fore affirmantes integro bello nusquam ante libatis
viribus Italiam aggrediendam censent. multitudo timebat quidem
hostem nondum oblitterata memoria superioris belli, sed magis 7
iter immensum Alpesque, rem fama utique inexpertis horrendam,
metuebat.
Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire 30
atque Italiam petere, advocata contione varie militum versat ani-
mos castigando adhortandoque: mirari se, quinam pectora sem- 2
per impavida repens terror invaserit. per tot annos vincentes
eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse, quam om-
nes gentesque et terrae, quas duo diversa maria amplectantur,
Carthaginiensium essent. indignatos deinde, quod, quicumque 3
Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi postularet po-
pulus Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum nomen Roma-
norum liberandumque orbem terrarum. tum nemini visum id 4
longum, cum ab occasu solis ad exortus intenderent iter; nunc, 5
postquam multo maiorem partem itineris emensam cernant, Py-
renaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum,
tantum amnem, tot milibus Gallorum prohibentibus, domita
etiam ipsius fluminis vi traiectum, in conspectu Alpis habeant,
quarum alterum latus Italiae sit, in ipsis portis hostium fatigatos 6
subsistere — quid Alpis aliud esse credentes quam montium
altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis. nullas profecto ter- 7

ras caelum contingere nec inexsuperabiles humano generi esse;
Alpes quidem habitari coli, gignere atque alere animantes; per-
8 vias faucis esse exercitibus. eos ipsos, quos cernant, legatos non
pennis sublime elatos Alpes transgressos. ne maiores quidem
eorum indigenas, sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpes in-
gentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus migrantium
9 modo tuto transmisisse. militi quidem armato nihil secum praeter
instrumenta belli portanti quid invium aut inexsuperabile esse?
Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid la-
10 boris exhaustum esse? Romam, caput orbis terrarum, petentibus
quicquam adeo asperum atque arduum videri, quod inceptum
11 moretur? cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse Poenus
desperet; proinde aut cederent animo atque virtute genti per
eos dies totiens ab se victae aut itineris finem sperent campum
interiacentem Tiberi ac moenibus Romanis.

31 His adhortationibus incitatos corpora curare atque ad iter
2 se parare iubet. postero die profectus adversa ripa Rhodani me-
diterranea Galliae petit, non quia rectior ad Alpes via esset, sed,
quantum a mari recessisset, minus obvium fore Romanum cre-
3 dens, cum quo, priusquam in Italiam ventum foret, non erat in
4 animo manus conserere. quartis castris ad Insulam pervenit.
ibi Isara Rhodanusque amnes diversis ex Alpibus decurrentes
agri aliquantum amplexi confluunt in unum; mediis campis In-
5 sulae nomen inditum. incolunt prope Allobroges, gens iam inde
6 nulla Gallica gente opibus aut fama inferior. tum discors erat.
regni certamine ambigebant fratres. maior et qui prius imperi-
tarat, Brancus nomine, minore ab fratre et coetu iuniorum, qui
7 iure minus, vi plus poterat, pellebatur. huius seditionis perop-
portuna disceptatio cum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter
regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat,
8 imperium maiori restituit. ob id meritum commeatu copiaque
rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigo-
ribus Alpes praeparari cogebant.

9 Sedatis Hannibal certaminibus Allobrogum cum iam Alpes
peteret, non recta regione iter instituit, sed ad laevam in Trica-
stinos flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit
in Tricorios, haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam
10 flumen pervenit. is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliae
fluminum difficillimus transitu est; nam, cum aquae vim vehat
11 ingentem, non tamen navium patiens est, quia nullis coercitus
ripis, pluribus simul neque iisdem alveis fluens, nova semper
vada novosque gurgites — et ob eadem pediti quoque incerta
via est —, ad hoc saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum

ingredienti praebet. et tum forte imbribus auctus ingentem 12
transgredientibus tumultum fecit, cum super cetera trepidatione
ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

P. Cornelius consul triduo fere post, quam Hannibal a ripa 32
Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nul-
lam dimicandi moram facturus. ceterum ubi deserta munimenta 2
nec facile se tantum progressos adsecuturum videt, ad mare ac
naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hanni-
bali occursurus. ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, 3
quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum ma-
xima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit non ad tuen- 4
dos tantummodo veteres socios conciliandosque novos, sed etiam
ad pellendum Hispania Hasdrubalem. ipse cum admodum exi- 5
guis copiis Genuam repetit, eo *qui* circa Padum erat exercitus
Italiam defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Alpes 6
cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. tum, 7
quamquam fama prius, qua incerta in maius vero ferri solent,
praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo
nivesque caelo prope immixtae, tecta informia imposita rupibus,
pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti,
animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu
foediora, terrorem renovarunt. erigentibus in primos agmen cli- 8
vos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani, qui, si
valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente ingen-
tem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa ius- 9
sit Gallisque ad visenda loca praemissis, postquam comperit trans-
itum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque
quam extentissima potest valle locat. tum per eosdem Gallos 10
haud sane multum lingua moribusque abhorrentes, cum se im-
miscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdiu tantum ob-
sideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima
subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias
facturus. die deinde simulando aliud, quam quod parabatur, con- 11
sumpto cum eodem, quo constiterant, loco castra communissent, 12
ubi primum degressos tumulis montanos laxatasque sensit custo-
dias, pluribus ignibus quam pro numero manentium in speciem
factis impedimentisque cum equite relictis et maxima parte pedi-
tum ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias 13
evadit iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

Prima deinde luce castra mota, et agmen reliquum incedere 33
coepit. iam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam 2
conveniebant, cum repente conspiciunt alios arce occupata sua

3 super caput imminentes, alios via transire hostes. utraque simul
obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit;
deinde, ut trepidationem in angustiis suoque ipsum tumultu mi-
4 sceri agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid adiecis-
sent ipsi terroris, satis ad perniciem fore rati, diversis rupibus
5 iuxta in vias ac devia adsueti decurrunt. tum vero simul ab ho-
stibus simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur, plus-
que inter ipsos, sibi quoque tendente, ut periculo prius eva-
6 deret, quam cum hostibus certaminis erat. equi maxime infestum
agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam
repercussaeque valles augebant, territi trepidabant et icti forte
aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul
7 hominum ac sarcinarum omnis generis facerent; multosque turba,
cum praecipites deruptaeque utrimque angustiae essent, in im-
mensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos; sed ruinae ma-
8 xime modo iumenta cum oneribus devolvebantur. quae quam-
quam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal ac suos
9 continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret. deinde, post-
quam interrumpi agmen vidit periculumque esse, ne exutum im-
pedimentis exercitum nequiquam incolumem traduxisset, decurrit
ex superiore loco et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis quo-
10 que tumultum auxit. sed is tumultus momento temporis, post-
quam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur; nec per
11 otium modo sed prope silentio mox omnes traducti. castellum
inde, quod caput eius regionis erat, viculosque circumiectos ca-
pit et captivo *cibo* ac pecoribus per triduum exercitum aluit; et
quia nec *a* montanis primo perculsis nec loco magno opere im-
pediebantur, aliquantum eo triduo viae confecit.
34 Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter
montanos, populum. ibi non bello aperto, sed suis artibus, fraude
2 et insidiis, est prope circumventus. magno natu principes ca-
stellorum oratores ad Poenum veniunt, alienis malis, utili exemplo,
doctos memorantes amicitiam malle quam vim experiri Poeno-
3 rum; itaque oboedienter imperata facturos; commeatum itineris-
4 que duces et ad fidem promissorum obsides acciperet. Hannibal
nec temere credendum nec aspernandos ratus, ne repudiati
aperte hostes fierent, benigne cum respondisset, obsidibus, quos
dabant, acceptis et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus
nequaquam, ut inter pacatos, composito agmine duces eorum se-
5 quitur. primum agmen elephanti et equites erant; ipse post cum
robore peditum circumspectans omnia sollicitusque incedebat.
6 ubi in angustiorem viam et parte altera subiectam iugo insuper
imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab

tergo coorti comminus, eminus petunt, saxa ingentia in agmen
devolvunt. maxima ab tergo vis hominum urgebat. in eos versa 7
peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema
agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit.
tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum 8
est. nam dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias,
quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam
ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per obliqua montani in- 9
terrupto medio agmine viam insedere; noxque una Hannibali
sine equitibus atque impedimentis acta est. postero die iam se- 35
gnius intercursantibus barbaris iunctae copiae, saltusque haud
sine clade, maiore tamen iumentorum quam hominum pernicie,
superatus. inde montani pauciores iam et latrocinii magis quam 2
belli more concursabant modo in primum modo in novissimum
agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi
morative aliquam occasionem fecissent. elephanti sicut per artas, 3
praecipites vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus,
quacumque incederent, quia insuetis adeundi propius metus
erat, agmen praebebant.

Nono die in iugum Alpium perventum est per invia plera- 4
que et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides iis non
esset, temere initae valles a coniectantibus iter faciebant. bi- 5
duum in iugo stativa habita, fessisque labore ac pugnando quies
data militibus; iumentaque aliquot, quae prolapsa in rupibus
erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. fessis tae- 6
dio tot malorum nivis etiam casus occidente iam sidere Vergilia-
rum ingentem terrorem adiecit. per omnia nive oppleta cum 7
signis prima luce motis segniter agmen incederet, pigritiaque et
desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa Hanni- 8
bal in promunturio quodam, unde longe ac late prospectus erat,
consistere iussis militibus Italiam ostentat subiectosque Alpinis
montibus Circumpadanos campos, moeniaque eos tum transcen- 9
dere non Italiae modo sed etiam urbis Romanae; cetera plana,
proclivia fore; uno aut summum altero proelio arcem et caput
Italiae in manu ac potestate habituros. procedere inde agmen 10
coepit, iam nihil ne hostibus quidem praeter parva furta per oc-
casionem temptantibus. ceterum iter multo, quam in ascensu 11
fuerat, ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora ita arrectiora
sunt, difficilius fuit. omnis enim ferme via praeceps, angusta, 12
lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent nec, qui pau-
lum titubassent, haerere affixi vestigio suo aliique super alios et
iumenta in homines occiderent.

Ventum deinde ad multo angustiorem rupem atque ita rec- 36

tis saxis, ut aegre expeditus miles temptabundus manibusque
retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese pos-
2 set. natura locus iam ante praeceps recenti lapsu terrae in pe-
3 dum mille admodum altitudinem abruptus erat. ibi cum velut
ad finem viae equites constitissent, miranti Hannibali, quae res
4 moraretur agmen, nuntiatur rupem inviam esse. digressus deinde
ipse ad locum visendum. haud dubia res visa, quin per invia
circa nec trita antea quamvis longo ambitu circumduceret agmen.
5 ea vero via inexsuperabilis fuit; nam cum super veterem nivem
intactam nova modicae altitudinis esset, molli nec praealtae fa-
6 cile pedes ingredientium insistebant; ut vero tot hominum iumen-
torumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentem-
7 que tabem liquescentis nivis ingrediebantur. taetra ibi luctatio
erat via lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono citius
pedes fallente, ut, seu manibus in adsurgendo seu genu se adiu-
vissent, ipsis adminiculis prolapsis iterum corruerent; nec stir-
pes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti pos-
set, erant; ita in levi tantum glacie tabidaque nive volutabantur.
8 iumenta secabant interdum etiam infimam ingredientia nivem
et prolapsa iactandis gravius in conitendo ungulis penitus per-
fringebant, ut pleraque velut pedica capta haererent in dura et
alte concreta glacie.

37 Tandem nequiquam iumentis atque hominibus fatigatis ca-
stra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato; tantum
2 nivis fodiendum atque egerendum fuit. inde ad rupem munien-
dam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, cum caeden-
dum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detrunca-
tisque struem ingentem lignorum faciunt eamque, cum et vis
venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt ardentiaque
3 saxa infuso aceto putrefaciunt. ita torridam incendio rupem
ferro pandunt molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non
4 iumenta solum sed elephanti etiam deduci possent. quadriduum
circa rupem consumptum iumentis prope fame absumptis; nuda
enim fere cacumina sunt, et, si quid est pabuli, obruunt nives.
5 inferiora valles apricosque quosdam colles habent rivosque prope
6 silvas et iam humano cultu digniora loca. ibi iumenta in pabulum
missa, et quies muniendo fessis hominibus data. triduo inde ad
planum descensum, iam et locis mollioribus et accolarum ingeniis.

38 Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto mense
a Carthagine nova, ut quidam auctores sunt, quinto decimo die
2 Alpibus superatis. quantae copiae transgresso in Italiam Hanni-
bali fuerint, nequaquam inter auctores constat. qui plurimum,
centum milia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui mi-

nimum, viginti milia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, 3
qui captum se ab Hannibale scribit, maxime *me* auctor moveret,
nisi confunderet numerum Gallis Liguribusque additis; cum his 4
octoginta milia peditum, decem equitum adducta — in Italia
magis affluxisse veri simile est, et ita quidam auctores sunt —;
ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum trans- 5
ierit, triginta sex milia hominum ingentemque numerum equo-
rum et aliorum iumentorum amisisse. Taurini sane Galli proxima
gens erat in Italiam degresso. id cum inter omnes constet, eo 6
magis miror ambigi, quanam Alpes transierit, et vulgo credere
Poenino — atque inde nomen ei iugo Alpium inditum — trans-
gressum, Coelium per Cremonis iugum dicere transisse; qui 7
ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos Montanos ad
Libuos Gallos deduxissent. nec veri simile est ea tum ad Galliam 8
patuisse itinera; utique, quae ad Poeninum ferunt, obsaepta gen-
tibus semigermanis fuissent. neque hercule montibus his, si 9
quem forte id movet, ab transitu Poenorum ullo Seduni Veragri,
incolae iugi eius, *nomen* norint inditum, sed ab eo, quem in
summo sacratum vertice Poeninum montani appellant.

Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximae genti, 39
adversus Insubres motum bellum erat. sed armare exercitum
Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo maxime sen-
tientem contracta ante mala, non poterat; otium enim ex labore, 2
copia ex inopia, cultus ex inluvie tabeque squalida et prope effe-
rata corpora varie movebat. ea P. Cornelio consuli causa fuit, 3
cum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto
tirone et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi, ut
cum hoste nondum refecto manus consereret. sed cum Placen- 4
tiam consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal Taurinorum-
que unam urbem, caput gentis eius, quia volentes in amicitiam
non veniebant, vi expugnarat; *ac* iunxisset sibi non metu solum 5
sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circumspectantes
defectionis tempus subito adventu consul oppressisset. et Han- 6
nibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset,
Gallos praesentem secuturos esse ratus. iam prope in conspectu 7
erant exercitus, convenerantque duces sicuti inter se nondum
satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admiratione alterius.
nam Hannibalis et apud Romanos iam ante Sagunti excidium ce- 8
leberrimum nomen erat, et Scipionem Hannibal eo ipso, quod
adversus se dux potissimum lectus esset, praestantem virum cre-
debat; et auxerant inter se opinionem, Scipio, quod relictus in 9
Gallia obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali, *Hannibal*
et conatu tam audaci traiciendarum Alpium et effectu.

10 Occupavit tamen Scipio Padum traicere et ad Ticinum am-
nem motis castris, priusquam educeret in aciem, adhortandorum
40 militum causa talem orationem est exorsus: 'si eum exercitum,
milites, educerem in aciem, quem in Gallia mecum habui, super-
2 sedissem loqui apud vos; quid enim adhortari referret aut eos
equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vi-
cissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem
secutus confessionem cedentis ac detractantis certamen pro victo-
3 ria habui? nunc, quia ille exercitus, Hispaniae provinciae scriptus,
ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere
4 senatus populusque Romanus voluit, ego, ut consulem ducem ad-
versus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario
certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca verba
5 facienda sunt. ne genus belli neve hostem ignoretis, cum iis est
vobis, milites, pugnandum, quos terra marique priore bello vi-
cistis, a quibus stipendium per viginti annos exegistis, *a* quibus
6 capta belli praemia Siciliam ac Sardiniam habetis. erit igitur in
hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis
esse solet. nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pu-
7 gnaturi sunt; nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detrac-
tavere, eos duabus partibus peditum equitumque in transitu Al-
pium amissis [qui plures paene perierint quam supersint], plus
8 spei nactos esse. 'at enim pauci quidem sunt sed vigentes animis
corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla
9 possit.' effigies immo, umbrae hominum, fame frigore, illuvie
squalore enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc
praeusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quas-
10 sata fractaque arma, claudi ac debiles equi. cum hoc equite, cum
hoc pedite pugnaturi estis, reliquias extremas hostium, non ho-
stem habetis. ac nihil magis vereor, quam ne, cum vos pugnave-
11 ritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. sed ita forsitan decuit,
cum foederum ruptore duce ac populo deos ipsos sine ulla hu-
mana ope committere ac profligare bellum, nos, qui secun-
dum deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere.
41 non vereor, ne quis me haec vestri adhortandi causa magnifice
2 loqui existimet, ipsum aliter animo affectum esse. licuit in Hi-
spaniam, provinciam meam, quo iam profectus eram, cum exer-
citu ire meo, ubi et fratrem consilii participem ac periculi so-
cium haberem et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem
3 et minorem haud dubie molem belli; tamen, cum praeterveherer
navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in terram egressus
4 praemisso equitatu ad Rhodanum movi castra. equestri proelio,
qua parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem

fudi; peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia adsequi terra non poteram neque * *, regressus ad naves, quanta maxime potui celeritate tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus prope Alpium huic timendo hosti obvius fui.
utrum, cum declinarem certamen, improvidus incidisse videor an 5
occurrere in vestigiis eius, lacessere ac retrahere ad decernendum? 6
experiri iuvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos terra ediderit, an iidem sint, qui ad Aegates pugnaverunt insulas, et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos emisistis, et utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut 7
ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi Romani
a patre relictus. quem nisi Saguntinum scelus agitaret, respi- 8
ceret profecto si non patriam victam, domum certe patremque
et foedera Hamilcaris scripta manu, qui iussus ab consule nostro 9
praesidium deduxit ab Eryce, qui graves impositas victis Carthaginiensibus leges fremens maerensque accepit, qui decedere Si-
cilia, stipendium populo Romano dare pactus est. itaque vos ego, 10
milites, non eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si
servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes. licuit 11
ad Erycem clausos ultimo supplicio humanorum, fame interficere; licuit victricem classem in Africam traicere atque intra
paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere —: veniam 12
dedimus precantibus, emisimus ex obsidione, pacem cum victis fecimus, tutelae deinde nostrae duximus, cum Africo bello urge-
rentur. pro his impertitis furiosum iuvenem sequentes oppu- 13
gnatum patriam nostram veniunt. atque utinam pro decore tan-
tum hoc vobis et non pro salute esset certamen! non de posses- 14
sione Siciliae ac Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed
pro Italia vobis est pugnandum. nec est alius ab tergo exerci- 15
tus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt, quas dum superant, comparari nova possint praesidia. hic est obstandum, milites, velut si ante Romana moenia pugnemus.
unus quisque se non corpus suum, sed coniugem ac liberos par- 16
vos armis protegere putet; nec domesticas solum agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc intueri manus
senatum populumque Romanum; qualis nostra vis virtusque fu- 17
erit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani imperii fore'. haec apud Romanos consul.

Hannibal rebus prius quam verbis adhortandos milites ra- 42
tus, circumdato ad spectaculum exercitu captivos montanos vinctos in medio statuit armisque Gallicis ante pedes eorum proiectis interrogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis levaretur arma-

2 que et equum victor acciperet, decertare ferro vellet. cum ad
unum omnes ferrum pugnamque poscerent, et deiecta in id sors
esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen le-
3 geret, cuiusque sors exciderat, alacer inter gratulantes gaudio
4 exsultans cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. ubi vero
dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo con-
dicionis homines erat sed etiam inter spectantes vulgo, ut non
vincentium magis quam bene morientium fortuna laudaretur.
43 Cum sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, con-
2 tione inde advocata ita apud eos locutus fertur: 'si, quem ani-
mum in alienae sortis exemplo paulo ante habuistis, eundem
mox in aestimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, milites;
neque enim spectaculum modo illud sed quaedam veluti ima-
3 go vestrae condicionis erat. ac nescio an maiora vincula maio-
resque necessitates vobis quam captivis vestris fortuna cir-
4 cumdederit; dextra laevaque duo maria claudunt nullam ne ad
effugium quidem navem habentes; circa Padus amnis, maior
Padus ac violentior Rhodano; ab tergo Alpes urgent, vix inte-
5 gris vobis ac vigentibus transitae. hic vincendum aut morien-
dum, milites, est, ubi primum hosti occurristis. et eadem for-
tuna, quae necessitatem pugnandi imposuit, praemia vobis
ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab dis qui-
6 dem immortalibus optare solent. si Siciliam tantum ac Sar-
diniam parentibus nostris ereptas nostra virtute reciperaturi
essemus, satis tamen ampla pretia essent; quidquid Romani tot
7 triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum
cum ipsis dominis futurum est. in hanc tam opimam mercedem
8 agitedum dis bene iuvantibus arma capite. satis adhuc in
vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consectando
9 nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum
vidistis; tempus est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere
et magna operae pretia mereri tantum itineris per tot montes
10 fluminaque et tot armatas gentes emensos. hic vobis terminum
laborum fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis
11 dabit. nec quam magni nominis bellum est, tam difficilem existi-
maritis victoriam fore; saepe et contemptus hostis cruentum cer-
tamen edidit, et incliti populi regesque perlevi momento victi
12 sunt. nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani quid est,
13 cur illi vobis comparandi sint? ut viginti annorum militiam ve-
stram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam, ab Herculis co-
lumnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot ferocis-
simos Hispaniae et Galliae populos vincentes huc pervenistis;
14 pugnabitis cum exercitu tirone hac ipsa aestate caeso, victo, cir-

cumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ignoranteque ducem.
an me in praetorio patris, clarissimi imperatoris, prope natum, 15
certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eun-
dem non Alpinarum modo gentium sed ipsarum, quod multo
maius est, Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore
exercitus sui? cui si quis demptis signis Poenos Romanosque 16
hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitus sit
consul. non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo est ve- 17
strum, cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod edide-
rim facinus, cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata
temporibus locisque referre sua possim decora. cum laudatis a me 18
miliens donatisque, alumnus prius omnium vestrum quam impera-
tor, procedam *in* aciem adversus ignotos inter se ignorantes-
que. quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animo- 44
rum ac roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium
equites frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissi- 2
mosque, vos, Carthaginienses, cum *pro* patria tum ob iram iustis-
simam pugnaturos. inferimus bellum infestisque signis descendi- 3
mus in Italiam tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis,
quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam arcen-
tis. accendit praeterea et stimulat animos dolor, iniuria, indi- 4
gnitas. ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde
vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis; deditos ultimis crucia-
tibus affecturi fuerunt. crudelissima ac superbissima gens sua 5
omnia suique arbitrii facit. cum quibus bellum, cum quibus pa-
cem habeamus, se modum imponere aequum censet. circumscribit
includitque nos terminis montium fluminumque, quos non exce-
damus; neque eos, quos statuit, terminos observat. 'ne transieris 6
Hiberum! ne quid rei tibi sit cum Saguntinis!' at *cis* Hiberum
est Saguntum. 'nusquam te vestigio moveris!' parum est quod 7
veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam *ademisti*? ad-
imis etiam Hispanias? et, inde *si decessero*, in Africam transcen-
des. *transcendes* autem? transcendisse dico. duos consules huius
anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. nihil
usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicarimus. illis 8
timidis et ignavis esse licet, qui respectum habent, quos sua terra,
suus ager per tuta ac pacata itinera fugientes accipient; vobis ne-
cesse est fortibus viris esse et omnibus inter victoriam mortemque
certa desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna dubitabit,
in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. si hoc bene 9
fixum omnibus, *si* destinatum animo est, iterum dicam: vicistis;
nullum contemptu *mortis telum* ad vincendum homini ab diis im-
mortalibus acrius datum est.'

45 His adhortationibus cum utrimque ad certamen accensi
militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt tutandique
2 pontis causa castellum insuper imponunt; Poenus hostibus opere
occupatis Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus quingen-
3 tis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit; Gallis
parci quam maxime iubet principumque animos ad defectionem
sollicitari. ponte perfecto traductus Romanus exercitus in agrum
4 Insubrium quinque milia passuum a Victumulis consedit. ibi
Hannibal castra habebat; revocatoque propere Maharbale atque
equitibus, cum instare certamen cerneret, nihil umquam satis
dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad
contionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem pugna-
5 rent: agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi
quisque velit, immunem ipsi, qui accepisset, liberisque; qui pe-
6 cuniam quam agrum maluisset, ei se argento satisfacturum; qui
sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem factu-
rum; qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius
7 suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent. ser-
vis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro
8 iis mancipia dominis se redditurum. eaque ut rata scirent fore,
agnum laeva manu, dextra silicem retinens, si falleret, Iovem
ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quem ad modum ipse
agnum mactasset, [et] secundum precationem caput pecudis saxo
9 elisit. tum vero omnes, velut dis auctoribus in spem suam quis-
que acceptis, id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda
sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.
46 Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat super ce-
2 tera recentibus etiam territos prodigiis; nam et lupus intraverat
castra laniatisque obviis ipse intactus evaserat, *et* examen apum
3 in arbore praetorio imminente consederat. quibus procuratis
Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra
hostium ex propinquo copias*que*, quantae et cuius generis essent,
speculandas, obvius fit Hannibali et ipsi cum equitibus ad explo-
4 randa circa loca progresso. neutri alteros primo cernebant, den-
sior deinde incessu tot hominum *et* equorum oriens pulvis si-
gnum propinquantium hostium fuit. consistit utrumque agmen
5 et *ad* proelium sese expediebant. Scipio iaculatores et Gallos
equites in fronte locat, Romanos sociorumque quod roboris fuit
in subsidiis; Hannibal frenatos equites in medium accipit, cor-
6 nua Numidis firmat. vixdum clamore sublato iaculatores fugerunt
inter subsidia ad secundam aciem. inde equitum certamen erat
aliquamdiu anceps, dein, quia turbabant equos pedites inter-
mixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus, ubi suos premi

circumventos vidissent, iam magna ex parte ad *pe*des pugna ve-
*ne*rat, donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paulum 7
ab tergo se ostenderunt. is pavor perculit Romanos, auxitque
pavorem consulis vulnus periculumque intercursu tum primum
pubescentis filii *pro*pulsatum. hic erat iuvenis, penes quem per- 8
fecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de
Hannibale Poenisque appellatus. fuga tamen effusa iaculatorum 9
maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt, alius confertus
equitatus consulem in medium acceptum non armis modo sed
etiam corporibus suis protegens in castra nusquam trepide ne-
que effuse cedendo reduxit. servati consulis decus Coelius ad 10
servum natione Ligurem delegat. malim equidem de filio verum
esse, quod et plures tradidere auctores, et fama obtinuit.

Hoc primum cum Hannibale proelium fuit, quo facile appa- 47
ruit equitatu meliorem Poenum esse, et ob id campos patentes,
quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos
non esse. itaque proxima nocte iussis militibus vasa silentio 2
colligere castra ab Ticino mota festinatumque ad Padum est, ut
ratibus, quibus iunxerat flumen, nondum resolutis sine tumultu
atque insectatione hostis copias traiceret. prius Placentiam per- 3
venere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos; tamen
ad sescentos moratorum in citeriore ri*p*a Padi segniter ratem
solventes cepit. transire pontem non potuit, ut extrema resoluta
erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est 4
Magonem cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo
tranasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum
traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum flu-
minis oppositis. ea peritis amnis eius vix fidem fecerint; nam 5
*ne*que equites armis equisque salvis tantam vim fluminis supe-
rasse veri simile est, ut iam Hispanos omnes inflati travexerint
utres, et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerunt,
qua exercitus gravis impedimentis traduci posset. potiores apud 6
me auctores sunt, qui biduo vix locum rate iungendo flumini in-
ventum tradunt; ea cum Magone equites *et* Hispanorum expedi-
tos praemissos. dum Hannibal, circa flumen legationibus Gallo- 7
rum audiendis moratus, traicit gravius peditum agmen, interim
Mago equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placen-
tiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex 8
milia a Placentia castra communivit et postero die in conspectu
hostium acie derecta potestatem pugnae fecit.

Insequenti nocte caedes in castris Romanis, tumultu tamen 48
quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. ad duo milia pe- 2
ditum et ducenti equites vigilibus ad portas trucidatis ad Hanni-

balem transfugiunt, quos Poenus benigne allocutus et spe ingen-
tium donorum accensos in civitates quemque suas ad sollicitan-
3 dos popularium animos dimisit. Scipio caedem eam signum de-
fectionis omnium Gallorum esse ratus contactosque eo scelere
4 velut iniecta rabie ad arma ituros, quamquam gravis adhuc vul-
nere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis tacito agmine
profectus ad Trebiam fluvium iam in loca altiora collesque impe-
5 ditiores equiti castra movet. minus quam ad Ticinum fefellit;
missisque Hannibal primum Numidis, deinde omni equitatu tur-
basset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua
6 Romana castra Numidae devertissent. ibi dum perscrutantes
loca omnia castrorum nullo satis digno morae pretio tempus terunt,
emissus hostis est de manibus, et cum iam transgressos Trebiam
Romanos metantesque castra conspexissent, paucos moratorum
7 occiderunt citra flumen interceptos. Scipio nec vexationem vul-
neris in via iactati ultra patiens et collegam — iam enim et re-
vocatum ex Sicilia audierat — ratus exspectandum, locum, qui
prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit.
8 nec procul inde Hannibal cum consedisset, quantum victoria
equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros
euntem nusquam praeparatis commeatibus maior in dies excipie-
9 bat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum con-
gesserant Romani, mittit. ibi cum vim pararent, spes facta pro-
ditionis; nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis,
Dasio Brundisino, praefecto praesidii, corrupto traditur Hannibali
Clastidium. id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. in
10 captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio
rerum colligeretur, nihil saevitum est.

49 Cum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim circa
Siciliam insulasque Italiae imminentes et a Sempronio consule
2 et ante adventum eius terra marique res gestae. viginti quin-
queremes cum mille armatis ad depopulandam oram Italiae a
Carthaginiensibus missae, novem Liparas, octo ad insulam Vul-
3 cani tenuerunt, tres in fretum avertit aestus. ad eas conspectas
a Messana duodecim naves ab Hierone, rege Syracusanorum,
missae, qui tum forte Messanae erat consulem Romanum oppe-
riens, nullo repugnante captas naves Messanam in portum de-
4 duxerunt. cognitum ex captivis, praeter viginti naves, cuius ipsi
classis essent, in Italiam missas quinque et triginta alias quin-
5 queremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios; Lilybaei
occupandi praecipuam curam esse; credere eadem tempestate,
qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem ad Aegates insulas
6 deiectam. haec, sicut audita erant, rex M. Aemilio praetori, cuius

Sicilia provincia erat, perscribit monetque, ut Lilybaeum firmo
teneret praesidio. extemplo et circa *a* praetore ad civitates missi 7
legati tribunique suos ad curam custodiae intendere, et ante
omnia Lilybaeum teneri apparatu belli, edicto proposito, ut so-
cii navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent, ut,
ubi signum datum esset, ne quid moram conscendendi faceret, 8
perque omnem oram, qui ex speculis prospicerent adventantem
hostium classem, dimitti. itaque, quamquam de industria *ita* mo- 9
*de*rati cursum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem acce-
derent Lilybaeum, praesensum tamen est, quia et luna pernox
erat, et sublatis armamentis veniebant; extemplo datum *signum* 10
ex speculis et in oppido ad arma conclamatum est et in naves
conscensum; pars militum in muris portarumque stationibus,
pars in navibus erant. et Carthaginienses, quia rem fore haud 11
cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt,
demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe
absumpto. ubi illuxit, recepere classem in altum, ut spatium 12
pugnae esset, exitumque liberum e portu naves hostium haberent.
nec Romani detrectavere pugnam et memoria circa ea ipsa loca 13
gestarum rerum freti et militum multitudine ac virtute. ubi in 50
altum evecti sunt, Romanus conserere pugnam et ex propinquo
vires conferre velle; contra eludere Poenus et arte, non vi rem 2
gerere, naviumque quam virorum aut armorum malle certamen
facere. nam ut sociis navalibus affatim instructam classem, ita 3
inopem milite habebant; et, sicubi conserta navis esset, haud-
quaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. quod ubi 4
animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit animum et
paucitas illis minuit. extemplo septem naves Punicae circum- 5
ventae; fugam ceterae ceperunt. mille et septingenti fuere in
navibus captis milites nautaeque, in his tres nobiles Carthaginien-
sium. classis Romana incolumis, una tantum perforata navi, sed 6
ea quoque ipsa reduce, in portum rediit.

Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius qui Messanae 7
erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. ei fretum intranti
rex Hiero classem ornatam *armatam*que obviam duxit transgres- 8
susque ex regia in praetoriam navem, gratulatus sospitem cum
exercitu et navibus advenisse precatusque prosperum ac felicem
in Siciliam transitum, statum deinde insulae et Carthaginiensium 9
conata exposuit pollicitusque est, quo animo priore bello popu-
lum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem adiuturum; frumen- 10
tum vestimentaque sese legionibus consulis sociisque navalibus
gratis praebiturum; grande periculum Lilybaeo maritimisque
civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res fore. ob haec 11

consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret.
et rex regiaque classis una profecti. navigantes inde pugnatum
51 ad Lilybaeum fusasque et captas hostium naves accepere. a Lily-
baeo consul Hierone cum classe regia dimisso relictoque prae-
tore ad tuendam Siciliae oram ipse in insulam Melitam, quae a
2 Carthaginiensibus tenebatur, traiecit. advenienti Hamilcar Gis-
gonis filius, praefectus praesidii, cum paulo minus duo*bus* milibus
militum oppidumque cum insula traditur. inde post paucos dies
reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore praeter
3 insignes nobilitate viros sub corona venierunt. postquam ab ea
parte satis tutam Siciliam censebat, consul ad insulas Vulcani,
quia fama erat stare ibi Punicam classem, traiecit; nec quisquam
4 hostium circa eas insulas inventus; iam forte transmiserant ad
vastandam Italiae oram de*po*pulatoque Viboniensi agro urbem
5 etiam terrebant. repetenti Siciliam consuli escensio hostium in
agrum Viboniensem facta nuntiatur, litteraeque ab senatu de
transitu in Italiam Hannibalis, et ut primo quoque tempore col-
6 legae ferret auxilium, missae traduntur. multis simul anxius curis
exercitum extemplo in naves impositum Ariminum mari supero
misit, Sex. Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus
Viboniensem agrum maritimamque oram Italiae tuendam attri-
7 buit, M. Aemilio praetori quinquaginta navium classem explevit.
ipse compositis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae legens
Ariminum pervenit. inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam
flumen collegae coniungitur.
52 Iam ambo consules et quidquid Romanarum virium erat
Hannibali oppositum aut illis copiis defendi posse Romanum im-
2 perium aut spem nullam aliam esse satis declarabat. tamen con-
sul alter equestri proelio uno et vulnere suo a*nimi* minutus trahi
rem malebat; recentis animi alter eoque ferocior nullam dilatio-
3 nem patiebatur. quod inter Trebiam Padumque agri est Galli
tum incolebant, in duorum praepotentium populorum certamine
per ambiguum favorem haud dubie gratiam victoris spectantes.
4 id Romani, modo ne quid moverent, aequo satis, Poenus perini-
quo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos
5 dictitans. ob eam iram, simul ut praeda militem aleret, duo milia
peditum et mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam
et Gallos, populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas
6 iussit. egentes ope Galli, cum ad id dubios servassent animos,
coacti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant lega-
tisque ad consules missis auxilium Romanorum terrae ob nimiam
7 cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cornelio nec causa
nec tempus agendae rei placebat, suspectaque ei gens erat cum

ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevissent, ob
recentem Boiorum perfidiam; Sempronius contra continendis in 8
fide sociis maximum vinculum esse primos, qui eguissent ope,
defensos censebat. collega cunctante equitatum suum mille pe- 9
ditum iaculatoribus ferme admixtis ad defendendum Gallicum
agrum trans Trebiam mittit. sparsos et incompositos, ad hoc 10
graves praeda plerosque, cum inopinato invasissent, ingentem
terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque ho-
stium fecere; unde multitudine effusa pulsi rursus subsidio suo-
rum proelium restituere. varia inde pugna sequentes *interceden-* 11
*tes*que cum ad extremum aequassent certamen, maior tamen ho-
stium *caedes, penes* Romanos fama victoriae fuit.

Ceterum nemini omnium maior iustiorque quam ipsi consuli 53
videri; gaudio efferri, qua parte copiarum alter consul victus foret,
ea se vicisse, restitutos ac refectos militibus animos, nec quemquam 2
esse praeter collegam, qui dilatam dimicationem vellet; eum ani-
mo magis quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac tela
horrere. sed non esse cum aegro senescendum. quid enim *pu-*
gnam ultra differri aut teri tempus? quem tertium consulem, quem 3
alium exercitum exspectari? castra Carthaginiensium in Italia ac 4
prope in conspectu urbis esse. non Siciliam ac Sardiniam victis
ademptas, nec cis Hiberum Hispaniam peti, sed solo patrio terra-
que, in qua geniti forent, pelli Romanos. 'quantum ingemiscant' 5
inquit 'patres nostri circa moenia Carthaginis bellare soliti, si vi-
deant nos, progeniem suam, duos consules consularesque exer-
citus, in media Italia paventes intra castra, Poenum quod inter
Alpes Appenninumque agri sit suae dicionis fecisse'. haec adsi- 6
dens aegro collegae, haec in praetorio prope contionabundus
agere. stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in no-
vos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae
gloriae, dum aeger collega erat. itaque nequiquam dissentiente 7
Cornelio parari ad propinquum certamen milites iubet.

Hannibal, cum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam
spem habebat temere atque improvide quicquam consules acturos;
cum alterius ingenium, fama prius, deinde re cognitum, percitum 8
ac ferox sciret esse ferociusque factum prospero cum praedato-
ribus suis certamine crederet, adesse gerendae rei fortunam haud
diffidebat. cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus in- 9
tentusque erat, dum tiro hostium miles esset, dum meliorem ex
ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent,
quorum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto 10
longius ab domo traherentur. cum ob haec taliaque speraret 11
propinquum certamen et facere, si cessaretur, cuperet, specula-

toresque Galli, ad ea exploranda, quae vellet, tutiores, quia in
utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos rettulis-
54 sent, locum insidiis circumspectare Poenus coepit. erat in medio
rivus praealtis utrimque clausus ripis et circa obsitus palustribus
herbis et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque.
quem ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum cir-
cumvectus ipse oculis perlustravit, 'hic erit locus' Magoni fratri
2 ait, 'quem teneas. delige centenos viros ex omni pedite atque
equite, cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora
3 curare tempus est'. ita praetorium missum. mox cum delectis
Mago aderat. 'robora virorum cerno' inquit Hannibal; 'sed uti
numero etiam, non animis modo valeatis, singulis vobis novenos
ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum mon-
strabit, quem insideatis; hostem caecum ad has belli artes habe-
4 tis'. ita Mago cum mille equitibus, mille peditibus dimissus.
Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flu-
men obequitare iubet hostium portis iaculandoque *in* stationes
elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde certamine cedendo
5 sensim citra flumen pertrahere. haec mandata Numidis; ceteris
ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes
iuberent, armatos deinde instratisque equis signum exspectare.
6 Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem equi-
tatum, ferox ea parte virium, deinde sex milia peditum, postremo
omnes copias a destinato iam ante consilio avidus certaminis
7 eduxit. erat forte brumae tempus et nivalis dies in locis Alpibus
Appenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac palu-
8 dum praegelidis. ad hoc raptim eductis hominibus atque equis,
non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita,
nihil caloris inerat, et quidquid aurae fluminis appropinquabant,
9 afflabat acrior frigoris vis. ut vero refugientes Numidas inse-
quentes aquam ingressi sunt — et erat pectoribus tenus, aucta
nocturno imbri —, tum utique egressis rigere omnibus corpora,
ut vix armorum tenendorum potentia essent, et simul lassitudine
55 et, procedente iam die, fame etiam deficere. Hannibalis interim
miles ignibus ante tentoria factis oleoque per manipulos, ut mol-
lirent artus, misso et cibo per otium capto, ubi transgressos flu-
men hostes nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma ca-
2 pit atque in aciem procedit. Baliares locat ante signa *ac* levem
armaturam, octo ferme milia hominum, dein graviorem armis
peditem, quod virium, quod roboris erat; in cornibus circumfu-
dit decem milia equitum et ab cornibus in utramque partem di-
3 visos elephantos statuit. consul effuse sequentes equites, cum ab
resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui

dato revocatos circumdedit peditibus. duodeviginti milia Romana 4
erant, socium nominis Latini viginti, auxilia praeterea Cenoma-
norum; ea sola in fide manserat Gallica gens. iis copiis concur- 5
sum est. proelium a Baliaribus ortum est. quibus cum maiore
robore legiones obsisterent, diducta propere in cornua levis ar-
matura est, quae res effecit, ut equitatus Romanus extemplo ur- 6
geretur; nam cum vix iam per se resisterent decem milibus equi-
tum quattuor milia et fessi integris plerisque, obruti sunt insuper
velut nube iaculorum a Baliaribus coniecta. ad hoc elephanti 7
eminentes ab extremis cornibus, equis maxime non visu modo
sed odore insolito territis, fugam late faciebant. pedestris pugna 8
par animis magis quam viribus erat, quas recentes Poenus paulo
ante curatis corporibus in proelium attulerat; contra ieiuna fes-
saque corpora Romanis et rigentia gelu torpebant. restitissent
tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum; sed et Balia- 9
res pulso equite iaculabantur in latera, et elephanti iam in me-
diam peditum aciem sese tulerant, et Mago Numidaeque, simul
latebras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab tergo
ingentem tumultum ac terrorem fecere. tamen in tot circum- 10
stantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime praeter
spem omnium adversus elephantos. eos velites ad *id* ipsum lo- 11
cati verutis coniectis et avertere et insecuti aversos sub caudis,
qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant. trepidan- 56
tesque et prope iam in suos consternatos *e* media acie in extre-
mam ad sinistrum cornu adversus Gallos auxiliares agi iussit
Hannibal. *ibi* extemplo haud dubiam fecere fugam. quo novus
terror additus Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt; itaque cum 2
iam in orbem pugnarent, decem milia ferme hominum, cum alia
evadere nequissent, media Afrorum acie, qua Gallicis auxiliis fir-
mata erat, cum ingenti caede hostium perrupere et, cum neque 3
in castra reditus esset flumine interclusis, neque prae imbri satis
decernere possent, qua suis opem ferrent, Placentiam recto iti-
nere perrexere. plures deinde in omnes partes eruptiones fac- 4
tae, et qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt aut inter
cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi, qui passim per 5
agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis Pla-
centiam contendere; aliis timor hostium audaciam ingrediendi
flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. imber nive 6
mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos et iumenta
et elephantos prope omnes absumpsit. finis insequendi hostes 7
Poenis flumen Trebia fuit, et ita torpentes gelu in castra rediere,
ut vix laetitiam victoriae sentirent. itaque nocte insequenti, cum 8
praesidium castrorum et quod reliquum *sauciorum* ex magna parte

militum erat ratibus Trebiam traicerent, aut nihil sensere obstre-
9 pente pluvia aut, quia iam moveri nequibant prae lassitudine ac
vulneribus, sentire sese dissimularunt; quietisque Poenis tacito
agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus,
inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis
una colonia premeretur.

57 Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad
urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum, nec
quicquam spei aut auxilii esse, quo *a* portis moenibusque vim
2 arcerent; uno consule ad Ticinum victo alterum ex Sicilia revo-
catum; duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus vic-
tis quos alios duces, quas alias legiones esse, quae arcessantur?
3 ita territis Sempronius consul advenit. ingenti periculo per effu-
sos passim ad praedandum hostium equites audacia magis quam
consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret, transgres-
4 sus, id quod unum maxime in praesentia desiderabatur, comitiis
consularibus habitis, in hiberna rediit. creati consules Cn. Ser-
vilius et C. Flaminius *iterum*.

5 Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant vaganti-
bus passim Numidis equitibus et, *ut* quaeque iis impeditiora erant,
Celtiberis Lusitanisque. omnes igitur undique clausi commeatus
6 erant, nisi quos Pado naves subveherent. emporium prope Pla-
centiam fuit et opere magno munitum et valido firmatum prae-
sidio. eius castelli oppugnandi spe cum equitibus ac levi arma-
tura profectus Hannibal, cum plurimum in celando incepto ad
7 effectum spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles. tantus
repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audiretur.
itaque sub lucem cum equitatu consul aderat iussis quadrato
8 agmine legionibus sequi. equestre interim proelium commissum,
in quo quia saucius Hannibal pugna excessit, pavore hostibus
9 iniecto defensum egregie praesidium est. paucorum inde dierum
quiete sumpta et vixdum satis percurato vulnere ad Victumulas
10 oppugnandas ire pergit. id emporium Romanis Gallico bello fue-
rat; munitum inde locum frequentaverant accolae mixti undique
ex finitimis populis, et tum terror populationum eo plerosque
11 ex agris compulerat. huius generis multitudo, fama impigre de-
fensi ad Placentiam praesidii accensa, armis arreptis obviam
12 Hannibali procedit. magis agmina quam acies in via concurre-
runt, et, cum ex altera parte nihil praeter inconditam turbam esset,
in altera et dux militi et duci miles fidens, ad triginta quinque
13 milia hominum a paucis fusa. postero die deditione facta prae-
sidium intra moenia accepere; iussique arma tradere cum dicto
paruissent, signum repente victoribus datur, ut tamquam vi cap-

tam urbem diriperent. neque ulla, quae in tali re memorabilis 14
scribentibus videri solet, praetermissa clades est; adeo omnis libi-
dinis crudelitatisque et inhumanae superbiae editum in miseros
exemplum est. hae fuere hibernae expeditiones Hannibalis.

Haud longi inde temporis, dum intolerabilia frigora erant, 58
quies militi data est, et ad prima ac dubia signa veris profectus 2
ex hibernis in Etruriam ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos
Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus. transeuntem Ap- 3
penninum adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium prope foe-
ditatem superaverit. vento mixtus imber cum ferretur in ipsa
ora, primo, quia aut arma omittenda erant, aut contra enitentes
vertice intorti affligebantur, constitere; dein, cum iam spiritum 4
includeret nec reciprocare animam sineret, aversi a vento pa-
rumper consedere. tum vero ingenti sono caelum strepere et 5
inter horrendos fragores micare ignes; capti auribus et oculis
metu omnes torpere; tandem effuso imbre, cum eo magis accensa 6
vis venti esset, ipso illo, quo deprensi erant, loco castra ponere
necessarium visum est. id vero laboris velut de integro initium 7
fuit; nam nec explicare quicquam nec statuere poterant, nec,
quod statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et ra-
piente; et mox aqua levata vento, cum super gelida montium iuga 8
concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut omnibus
omissis procumberent homines tegminibus suis magis obruti quam
tecti; tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa miserabili ho- 9
minum iumentorumque strage, cum se quisque attollere ac levare
vellet, diu nequiret, quia torpentibus rigore nervis vix flectere
artus poterant. deinde, ut tandem agitando sese movere ac reci- 10
pere animos et raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem
quisque inops tendere. biduum eo loco velut obsessi mansere. 11
multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex iis, qui proe-
lio ad Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

Degressus Appennino retro ad Placentiam castra movit et 59
ad decem milia progressus consedit. postero die duodecim milia
peditum, quinque equitum adversus hostem ducit; nec Sempro- 2
nius consul — iam enim redierat ab Roma — detrectavit cer-
tamen. atque eo die tria milia passuum inter bina castra fuere; 3
postero die ingentibus animis vario eventu pugnatum est. pri-
mo concursu adeo res Romana superior fuit, ut non acie vince-
rent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur, mox ca-
stra quoque oppugnarent. Hannibal paucis propugnatoribus in 4
vallo portisque positis ceteros confertos in media castra recepit
intentosque signum ad erumpendum exspectare iubet. iam nona 5
ferme diei hora erat, cum Romanus nequiquam fatigato milite,

postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui de-
6 dit. quod ubi Hannibal accepit laxatamque pugnam et reces-
sum a castris vidit, extemplo equitibus dextra laevaque emissis
7 in hostem ipse cum peditum robore mediis castris erupit. pugna
raro magis ulla saeva aut utriusque partis pernicie clarior fuisset,
8 si extendi eam dies in longum spatium sivisset; nox accensum
ingentibus animis proelium diremit. itaque acrior concursus fuit
quam caedes, et, sicut aequata ferme pugna erat, ita clade pari
discessum est. ab neutra parte sescentis plus peditibus et dimi-
9 dium eius equitum cecidit; sed maior Romanis quam pro numero
iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot et tribuni militum
10 quinque et praefecti sociorum tres sunt interfecti. secundum
eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit.
venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quae-
stores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis
militum et quinque equestris ordinis, senatorum ferme liberis,
quo magis ratam fore cum iis pacem societatemque crederet,
traduntur.

60 Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in Hi-
2 spaniam cum classe et exercitu missus cum ab ostio Rhodani pro-
fectus Pyrenaeosque montes circumvectus Emporias appulisset
3 classem, exposito ibi exercitu, orsus a Laeetanis omnem oram
usque ad Hiberum flumen partim renovandis societatibus partim
4 novis instituendis Romanae dicionis fecit. inde conciliata clemen-
tiae *iustitiae*que fama non ad maritimos modo populos sed in
mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores iam gentes va-
luit; nec pax modo apud eos sed societas etiam armorum parta
est, validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae
5 sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat; eum reliquerat
Hannibal ad regionis eius praesidium. itaque, priusquam aliena-
rentur omnia, obviam eundum ratus castris in conspectu hostium
6 positis in aciem eduxit. nec Romano differendum certamen vi-
sum, quippe qui sciret cum Hannone et Hasdrubale sibi dimi-
candum esse malletque adversus singulos separatim quam adver-
7 sus duos simul rem gerere. nec magni certaminis ea dimicatio
fuit. sex milia hostium caesa, duo capta cum praesidio castro-
rum; nam et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot
principibus capiuntur, et Cissis, propinquum castris oppidum, ex-
8 pugnatur. ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit, supel-
9 lex barbarica, ac vilium mancipiorum; castra militem ditavere
non eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum
Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia
impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis.

Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus 61
Hiberum Hasdrubal cum octo milibus peditum, mille equitum,
tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, post-
quam perditas res ad Cissim amissaque castra accepit, iter ad
mare convertit. haud procul Tarracone classicos milites navales- 2
que socios vagos palantesque per agros, quod ferme fit, ut secun-
dae res neglegentiam creent, equite passim dimisso cum magna
caede, maiore fuga ad naves compellit. nec diutius circa ea loca 3
morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans Hiberum sese
recepit. et Scipio raptim ad famam novorum hostium agmine 4
acto, cum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesi-
dio Tarracone modico relicto Emporias cum classe rediit. vix- 5
dum digresso eo Hasdrubal aderat et Ilergetum populo, qui ob-
sides Scipioni dederat, ad defectionem impulso cum eorum ipso-
rum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. excito 6
deinde Scipione hibernis toto cis Hiberum rursus cedit agro.
Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem cum in-
festo exercitu invasisset, compulsis omnibus Atanagrum urbem,
quae caput eius populi erat, circumsedit intraque dies paucos 7
pluribus quam ante obsidibus imperatis Ilergetes pecunia etiam
mul*ta*tos in ius dicionemque recepit. inde in Ausetanos prope 8
Hiberum, socios et ipsos Poenorum, procedit atque urbe eorum
obsessa Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul
iam urbe, cum intrare vellent, excepit insidiis. caesa ad duode- 9
cim milia; exuti prope omnes armis domos passim palantes per
agros diffugere. nec obsessos alia ulla res quam iniqua oppu-
gnantibus hiems tutabatur. triginta dies obsidio fuit, per quos 10
raro umquam nix minus quattuor pedes alta iacuit, adeoque plu-
teos ac vineas Romanorum opperuerat, ut ea sola ignibus aliquo-
tiens coniectis ab hoste etiam tutamentum fuerit. postremo, cum 11
Amusicus, princeps eorum, ad Hasdrubalem profugisset, viginti ar-
genti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

Romae aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta aut, 62
quod evenire solet motis semel in religionem animis, multa nun-
tiata et temere credita sunt; in quis, ingenuum infantem seme- 2
strem in foro olitorio triumphum clamasse, et *in* foro boario 3
bovem in tertiam contignationem sua sponte escendisse atque
inde tumultu habitatorum territum sese deiecisse, et navium spe- 4
ciem de caelo affulsisse, et aedem Spei, quae est in foro olitorio,
fulmine ictam; et Lanuvii hastam se commovisse et corvum in
aedem Iunonis devolasse atque in ipso pulvinario consedisse, et 5
in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candida
veste visos nec cum ullo congressos, et in Piceno lapidibus plu-

visse, et Caere sortes extenuatas, et in Gallia lupum vigili gla-
6 dium ex vagina raptum abstulisse. ob cetera prodigia libros adire
decemviri iussi; quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, no-
vemdiale sacrum edictum; et subinde aliis procurandis prope
7 tota civitas operata fuit. iam primum omnium urbs lustrata est,
8 hostiaeque maiores quibus editum est dis caesae, et donum ex
auri pondo quadraginta Lanuvium Iunoni portatum est, et si-
gnum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt, et lec-
tisternium Caere, ubi sortes attenuatae erant, imperatum et sup-
9 plicatio Fortunae in Algido; Romae quoque et lectisternium Iu-
ventati et supplicatio ad aedem Herculis nominatim, deinde uni-
verso populo circa omnia pulvinaria indicta, et Genio maiores
10 hostiae caesae quinque, et C. Atilius Serranus praetor vota sus-
cipere iussus, si in decem annos res publica eodem stetisset statu.
11 haec procurata votaque ex libris Sibyllinis magna ex parte leva-
verant religione animos.

63 Consulum designatorum alter Flaminius, cui eae legiones,
quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum et litteras
ad consulem misit, ut is exercitus idibus Martiis Arimini adesset
2 in castris. hic in provincia consulatum inire consilium erat me-
mori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis
et quae postea consul prius de consulatu, qui abrogabatur, dein
3 de triumpho habuerat, invisus etiam patribus ob novam legem,
quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno
patrum adiuvante C. Flaminio tulerat, ne quis senator cuive se-
nator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecenta-
4 rum amphorarum esset, haberet. id satis habitum ad fructus ex
agris vectandos; quaestus omnis patribus indecorus visus. res
per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem sua-
sori legis Flaminio, favorem apud plebem alterumque inde con-
5 sulatum peperit. ob haec ratus auspiciis ementiendis Latina-
rumque feriarum mora et consularibus aliis impedimentis reten-
turos se in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam
6 abiit. ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis
iam ante patribus movit: non cum senatu modo sed iam cum
7 dis immortalibus C. Flaminium bellum gerere. consulem ante
inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie dis atque homini-
bus non paruisse; nunc conscientia spretorum et Capitolium et
8 sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die initi magistra-
tus Iovis optimi maximi templum adiret, ne senatum invisus ipse
et sibi uni invisum videret consuleretque, ne Latinas indiceret
9 Iovique Latiari sollemne sacrum in monte faceret, ne auspicato
profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum

lictoribus in provinciam iret. lixae modo sine insignibus, sine
lictoribus profectum clam, furtim, haud aliter quam si exilii
causa solum vertisset. magis pro maiestate videlicet imperii Ari- 10
mini quam Romae magistratum initurum et in deversorio ho-
spitali quam apud penates suos praetextam sumpturum. revocan- 11
dum universi retrahendumque censuerunt et cogendum omnibus
prius praesentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad
exercitum et in provinciam iret. in eam legationem — legatos 12
enim mitti placuit — Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo
magis eum moverunt, quam priore consulatu litterae moverant
ab senatu missae. paucos post dies magistratum iniit, immolan- 13
tique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese cum pro-
ripuisset, multos circumstantes cruore respersit; fuga procul 14
etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et concursatio fuit.
id a plerisque in omen magni terroris acceptum. legionibus 15
inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Ati-
lio praetore acceptis in Etruriam per Appennini tramites exerci-
tus duci est coeptus.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXII.

1 Iam ver adpetebat; *ita*que Hannibal ex hibernis movit et
nequiquam ante conatus transcendere Appenninum intolerandis
2 frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos
praedae populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut
ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli
3 esse premique utriusque partis exercituum hibernis videre, ver-
terunt retro *in* Hannibalem ab Romanis odia; petitusque saepe
principum insidiis, ipsorum inter se fraude eadem levitate, qua
consenserant, consensum indicantium, servatus erat et mutando
nunc vestem, nunc tegimenta capitis errore etiam sese ab insidiis
4 munierat. ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius mo-
vendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus Mar-
5 tiis magistratum iniit. ibi cum de re publica rettulisset, redinte-
grata in C. Flaminium invidia est: duos se consules creasse, unum
habere; quod enim illi iustum imperium, quod auspicium esse?
6 magistratus id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis
feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio
7 nuncupatis secum ferre; nec privatum auspicia sequi, nec sine
auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra conci-
8 pere posse. augebant metum prodigia ex pluribus simul locis
nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in
muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu tenuerat,
arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine
9 sudasse, et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem mi-
nui visum, et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse, et Arpis
10 parmas in caelo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenae
duas interdiu lunas ortas, et aquas Caerites sanguine mixtas
fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse *re*spersum
maculis, et Antii metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse,
11 et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum, quaque patuerit,
ingens lumen effulsisse; sortes sua sponte attenuatas, unamque

excidisse ita scriptam 'Mavors telum suum concutit'; et per idem 12
tempus Romae signum Martis Appia via ac simulacra luporum
sudasse, et Capuae speciem caeli ardentis fuisse lunaeque inter
imbrem cadentis. inde minoribus etiam dictu prodigiis fides 13
habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem,
gallum in feminam sese vertisse. his, sicut erant nuntiata, expo- 14
sitis auctoribusque in curiam introductis consul de religione
patres consuluit. decretum, ut ea prodigia partim maioribus 15
hostiis, partim lactentibus procurarentur, et uti supplicatio per
triduum ad omnia pulvinaria haberetur; cetera, cum decemviri 16
libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad modum cordi esse
divis *e* carminibus praefarentur. decemvirorum monitu decretum 17
est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fie-
ret, *et* Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur, et Iunoni
reginae in Aventino Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis
sacrificaretur, matronaeque pecunia collata, quantum conferre 18
cuique commodum esset, donum Iunoni reginae in Aventinum
ferrent, lectisterniumque fieret, et ut libertinae et ipsae, unde Fe-
roniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent.
haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis sacri- 19
ficarunt. postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Ro-
mae immolatum est lectisterniumque imperatum — et eum lec-
tum senatores straverunt — et convivium publicum, ac per ur- 20
bem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem
festum habere ac servare in perpetuum iussus.

Dum consul placandis Romae dis habendoque dilectui dat 2
operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium
consulem Arretium pervenisse fama erat, cum aliud longius, ce- 2
terum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per palu-
des petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundave-
rat. *Hi*spanos et Afros et omne veterani robur exercitus admix- 3
tis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria
ad usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agminis
medium esset, novissimos ire equites, Magonem inde cum expe- 4
ditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris
longaeque viae, ut est mollis ad talia gens, dilaberentur aut sub-
sisterent, cohibentem. primi, qua modo praeirent duces, per 5
praealtas fluvii ac profundas voragines hausti paene limo immer-
gentesque se tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere 6
se prolapsi neque adsurgere ex voraginibus poterant *nec* aut
corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre tra- 7
hentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis procubuis-
sent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes; maxime-

que omnium vigiliae conficiebant per quadriduum iam et tres
8 noctes toleratae. cum omnia obtinentibus aquis nihil, ubi in sicco
fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aqua sar-
9 cinis insuper incumbebant, *aut* iumentorum itinere toto prostra-
torum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus ad
10 quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. ipse Hanni-
bal, aeger oculis ex verna primum intemperie variante calores
frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua
11 exstaret, vectus, vigiliis tamen et nocturno umore palustrique caelo
gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero
oculo capitur.

3 Multis hominibus iumentisque foede amissis cum tandem
de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra lo-
cat; certumque per praemissos exploratores habuit exercitum
2 Romanum circa Arretii moenia esse. consulis deinde consilia
atque animum et situm regionum itineraque et copias ad com-
meatus expediendos et cetera, quae cognosse *in rem* erat, summa
3 omnia cum cura inquirendo exsequebatur. regio erat in primis
Italiae fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque
iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti;
4 consul ferox ab consulatu priore, et non modo legum aut patrum
maiestatis sed ne deorum quidem satis metuens. hanc insitam
ingenio eius temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque
5 rebus successu aluerat. itaque satis apparebat nec deos nec ho-
mines consulentem ferociter omnia ac praepropere acturum.
quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare
6 Poenus parat; et laeva relicto hoste Faesulas petens medio Etru-
riae agro praedatum profectus quantam maximam vastitatem
7 potest caedibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius,
qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, post-
quam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit,
suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam vagari Poenum
atque obsistente nullo ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda,
8 ceteris omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa sua-
dentibus: collegam expectandum, ut coniunctis exercitibus com-
9 muni animo consilioque rem gererent; interim equitatu auxiliis-
que levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem cohi-
bendum, iratus se ex consilio proripuit signumque simul itineri
10 pugnaeque cum *proposuisset*, 'immo Arretii ante moenia sedea-
mus' inquit; 'hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e
manibus perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia ad
Romana moenia perveniat, nec ante nos hinc moverimus quam,
sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Arretio patres

acciverint’. haec simul increpans cum ocius signa convelli iube- 11
ret et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit consu-
lemque lapsum super caput effudit. territis omnibus qui circa 12
erant velut foedo omine incipiendae rei insuper nuntiatur, signum
omni vi moliente signifero convelli nequire. conversus ad nun- 13
tium ‘num litteras quoque’ inquit ‘ab senatu affers, quae me
rem gerere vetent? abi, nuntia, effodiant signum, si ad convel-
lendum manus prae metu obtorpuerint’. incedere inde agmen 14
coepit primoribus, superquam quod dissenserant ab consilio,
territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia du-
cis, cum spem magis ipsam quam causam spei intueretur.

Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem Trasumen- 4
numque lacum omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti
ad vindicandas sociorum iniurias acuat. et iam pervenerant ad 2
loca nata insidiis, ubi maxime montes Cortonenses Trasumennus
subit. via tantum interest perangusta, vel*ut* ad *id* ipsum de in-
dustria relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus; inde
colles insurgunt. ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris 3
modo Hispanisque consideret; Baliares ceteramque levem arma-
turam post montes circumducit; equites ad ipsas fauces saltus,
tumulis apte tegentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto
equitatu clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminius, cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, in- 4
explorato postero die vixdum satis certa luce angustiis supera-
tis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id
tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit; ab tergo ac su-
per caput *haud* dispectae insidiae. Poenus, ubi, id quod petierat, 5
clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem,
signum omnibus dat simul invadendi. qui ubi, qua cuique pro- 6
ximum fuit, decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque im-
provisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam montibus
densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa
inter se satis conspecta eoque magis pariter decucurrerant. Ro- 7
manus clamore prius undique orto, quam satis cerneret, se cir-
cumventum esse sensit, et ante in frontem lateraque pugnari
coeptum est, quam satis instrueretur acies aut expediri arma strin-
gique gladii possent. consul perculsis omnibus ipse satis, ut in 5
re trepida, impavidus turbatos ordines, vertente se quoque ad
dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur, et, qua-
cumque adire audirique potest, adhortatur ac stare ac pugnare
iubet: nec enim inde votis aut imploratione deum, sed vi ac vir- 2
tute evadendum esse; per medias acies ferro viam fieri, et quo
timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse. ceterum prae 3

strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat,
tantumque aberat, ut sua signa atque ordines et locum noscerent,
ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus,
opprimerenturque quidam onerati magis iis quam tecti. et erat
4 in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum. ad gemi-
tus vulner*ator*um ictusque corporum aut armorum et mixtos ter-
rentium paventiumque clamores circumferebant ora oculosque.
5 alii fugientes pugnantium globo illati haerebant, alios redeuntes
6 in pugnam avertebat fugientium agmen. deinde, ubi in omnes
partes nequiquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus,
a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque nullam
7 nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quisque dux
adhortatorque factus ad rem gerendam, et nova de integro ex-
orta pugna est, non illa ordinata per principes hastatosque ac
triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret
acies, nec ut in sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset;
8 fors conglo*ba*bat et animus suus cuique ante aut post pugnandi
ordinem dabat; tantusque fuit ardor animorum, adeo intentus
pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium
Italiae magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes,
mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pu-
gnantium senserit.
6 Tres ferme horas pugnatum est et ubique atrociter; circa
2 consulem tamen acrior infestiorque pugna est. eum et robora
virorum sequebantur, et ipse, quacumque in parte premi ac la-
3 borare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis
et hostes summa vi petebant et tuebantur cives, donec Insuber
eques — Ducario nomen erat — facie quoque noscitans consu-
lem '*en*' inquit 'hic est' popularibus suis, 'qui legiones nostras
4 cecidit agrosque et urbem est depopulatus. iam ego hanc victi-
mam manibus peremptorum foede civium dabo'; subditisque
calcaribus equo per confertissimam hostium turbam impetum
facit obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti ob-
viam obiecerat, consulem lancea transfixit; spoliare cupientem
5 triarii obiectis scutis arcuere. magnae partis fuga inde primum
coepit, et iam nec lacus nec montes pavori obstabant; per omnia
arta praeruptaque velut caeci evadunt, armaque et viri super alios
6 alii praecipitantur. pars magna, ubi locus fugae deest, per prima
vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus umeris*ve* ex-
stare possunt, sese immergunt. fuere quos inconsultus pavor
7 nando etiam capessere fugam impulerit; quae ubi immensa ac sine
spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus aut
nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque ibi ab

ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. sex 8
milia ferme primi agminis per adversos hostes eruptione impigre
facta, ignari omnium, quae post se agerentur, ex saltu evasere et,
cum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum
armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire nec
perspicere prae caligine poterant. inclinata denique re cum in- 9
calescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam
luce montes campique perditas res stratamque ostendere foede
Romanam aciem. itaque, ne in conspectos procul immitteretur 10
eques, sublatis raptim signis quam citatissimo poterant agmine
sese abripuerunt, postero die, cum super cetera extrema fames 11
etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus eque-
stribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire
cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt; quae Pu- 12
nica religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula
omnes coniecti.

Haec est nobilis ad Trasumennum pugna atque inter paucas 7
memorata populi Romani clades. quindecim milia Romanorum 2
in acie caesa; decem milia sparsa fuga per omnem Etruriam di-
versis itineribus urbem petiere; duo milia quingenti hostium in 3
acie, multi postea [utrimque] ex vulneribus periere. multiplex cae-
des utrimque facta traditur ab aliis; ego, praeterquam quod nihil 4
auctum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium
animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli potissimum
auctorem habui. Hannibal captivorum, qui Latini nominis es- 5
sent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregrata ex
hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cum sepeliri
iussisset, Flaminii quoque corpus funeris causa magna cum cura
inquisitum non invenit.

Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti terrore 6
ac tumultu concursus in forum populi est factus. matronae vagae 7
per vias, quae repens clades allata quaeve fortuna exercitus esset,
obvios percunctantur. et cum frequentis contionis modo turba
in comitium et curiam versa magistratus vocaret, tandem haud 8
multo ante solis occasum M. Pomponius praetor 'pugna' inquit
'magna victi sumus'; et quamquam nihil certius ex eo audi-
tum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt
consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse paucos 9
aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos ab hoste.
quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas distracti animi 10
eorum erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule me-
ruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset; nec
quisquam satis certum habet, quid aut speret aut timeat. postero 11

ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum
quam virorum multitudo stetit aut suorum aliquem aut nuntios
de iis opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes neque
avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent,
12 poterant. inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres,
ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut con-
solantes redeuntibus domos circumfusos; feminarum praecipue
13 et gaudia insignia erant et luctus. unam in ipsa porta sospiti
filio repente oblatam in complexu eius exspirasse ferunt; alteram,
cui mors filii falso nuntiata erat, maestam sedentem domi ad pri-
14 mum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. sena-
tum praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem
in curia retinent, consultantes, quonam duce aut quibus copiis
resisti victoribus Poenis posset.

8 Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur
clades, quattuor milia equitum cum C. Centenio propraetore missa
ad collegam ab Servilio consule in Umbria, quo post pugnam ad
Trasumennum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa.
2 eius rei fama varie homines affecit: pars occupatis maiore aegri-
tudine animis levem ex comparatione priorum ducere recentem
3 equitum iacturam; pars non id, quod acciderat, per se aestimare,
sed, ut in affecto corpore quamvis levis causa magis quam *in* va-
4 lido gravior sentiretur, ita tum aegrae et affectae civitati quod-
cumque adversi incideret, non rerum magnitudine sed viribus ex-
tenuatis, quae nihil, quod aggravaret, pati possent, aestimandum
5 esse. itaque ad remedium iam diu neque desideratum nec adhi-
bitum, dictatorem dicendum, civitas confugit. et quia et consul
aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis
6 Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti [nec dic-
tatorem populo creare poterat], quod numquam ante eam diem
factum erat, dictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum et
7 magistrum equitum M. Minucium Rufum; hisque negotium ab
senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent et praesidia
disponerent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent flu-
minum: pro urbe ac penatibus dimicandum esse, quando Italiam
tueri nequissent.

9 Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletium
2 venit. inde cum perpopulato agro urbem oppugnare adortus
esset, cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius
coloniae haud nimis prospere temptatae viribus, quanta moles
3 Romanae urbis esset, in agrum Picenum avertit iter non copia
solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum praeda,
4 quam effuse avidi atque egentes rapiebant. ibi per dies aliquot

stativa habita, refectusque miles hibernis itineribus ac palustri
via proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili
affectus. ubi satis quietis datum praeda ac populationibus magis 5
quam otio aut requie gaudentibus, profectus Praetutianum Ha-
drianum*que* agrum, Marsos inde Marrucinosque et Paelignos de-
vastat circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliae regionem.
Cn. Servilius consul levibus proeliis cum Gallis factis et uno op- 6
pido ignobili expugnato, postquam de collegae exercitusque caede
audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine
extremo, ad urbem iter intendit.

Q. Fabius Maximus dictator iterum quo die magistratum 7
iniit vocato senatu, ab dis orsus, cum edocuisset patres plus
neglegentia caerimoniarum auspiciorum*que quam* temeritate atque
inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula
irae deum essent ipsos deos consulendos esse, pervicit, ut, quod 8
non ferme decernitur, nisi cum taetra prodigia nuntiata sunt,
decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. qui inspectis fata- 9
libus libris rettulerunt patribus, quod eius belli causa votum
Marti foret, id non rite factum de integro atque amplius facien-
dum esse, et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erucinae ac 10
Menti vovendas esse et supplicationem lectisterniumque haben-
dum et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset res-
que publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset.
senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemi- 11
lium praetorem ex collegii pontificum sententia, omnia ea ut
mature fiant, curare iubet. his senatus consultis perfectis L. 10
Cornelius Lentulus pontifex maximus consulente collegium prae-
tore omnium primum populum consulendum de vere sacro cen-
set: iniussu populi voveri non posse. rogatus in haec verba po- 2
pulus: 'velitis iubeatisne haec sic fieri? si res publica populi
Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sic*ut* velim eam
esse salvam, servata erit hisce duellis, quod duellum populo Ro-
mano cum Carthaginiensi est, quaeque duella cum Gallis sunt,
qui cis Alpes sunt, tum donum duit populus Romanus Quiritium:
quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quae- 3
que profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus populusque
iusserit. qui faciet, quando volet quaque lege volet, facito; quo 4
modo faxit, probe factum esto; si id moritur, quod fieri opor- 5
tebit, profanum esto neque scelus esto; si quis rumpet occidetve
insciens, ne fraus esto; si quis clepsit, ne populo scelus esto,
neve cui cleptum erit; si atro die faxit insciens, probe factum 6
esto; si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe factum
esto; si antidea, ac senatus populusque iusserit fieri, faxitur, eo

4*

7 populus solutus liber esto.' eiusdem rei causa ludi magni voti
aeris trecentis tringinta tribus milibus *trecentis triginta tribus*
triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis bubus
8 albis atque ceteris hostiis. votis rite nuncupatis supplicatio edicta;
supplicatumque iere cum coniugibus ac liberis non urbana
multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in aliqua sua for-
9 tuna publica quoque contingebat cura. tum lectisternium per
triduum habitum decemviris sacrorum curantibus. sex pulvinaria
in conspectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum, alterum Neptuno ac
Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum Apollini ac Dianae,
quintum Vulcano ac Vestae, sextum Mercurio et Cereri. tum
10 aedes votae: Veneri Erucinae aedem Q. Fabius Maximus dictator
vovit, quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius
maximum imperium in civitate esset; Menti aedem T. Otacilius
praetor vovit.

11 Ita rebus divinis peractis tum de bello deque re publica dic-
tator rettulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam eun-
2 dum esse patres censerent. decretum, ut ab Cn. Servilio consule
exercitum acciperet; scriberet praeterea ex civibus sociisque,
quantum equitum ac peditum videretur; cetera omnia ageret
3 faceretque, ut e re publica duceret. Fabius duas legiones se
adiecturum ad Servilianum exercitum dixit. iis per magistrum
4 equitum scriptis Tibur diem ad conveniendum edixit. edictoque
proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, uti
commigrarent in loca tuta, ex agris quoque demigrarent omnes
5 regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac
frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset, ipse via Flaminia
profectus obviam consuli exercituique cum ad Tiberim circa Ocri-
culum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se pro-
*gre*dientem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictori-
6 bus ad dictatorem veniret. qui cum dicto paruisset congressusque
eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetu-
state iam prope oblitos eius imperii fecisset, litterae ab urbe
allatae sunt, naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam
ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum
7 captas esse. itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus navi-
busque, *quae* ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis
milite ac navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Ita-
8 liae tutari. magna vis hominum conscripta Romae erat; liber-
tini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba
9 iuraverant. ex hoc urbano exercitu qui minores quinque et
triginta annis erant in naves impositi, alii, ut urbi praesiderent,
relicti.

Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato 12
per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat
novis militibus, venit. inde Praeneste ac transversis limitibus in 2
viam Latinam est egressus, unde itineribus summa cum cura
exploratis ad hostem ducit, nullo loco, nisi quantum necessitas
cogeret, fortunae se commissurus. quo primum die haud procul 3
Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin
Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret. sed ubi 4
quieta omnia apud hostes nec castra ullo tumultu mota videt,
increpans quidem, victos tandem illos Martios animos Romanis
debellatumque et concessum propalam de virtute ac gloria esse,
in castra rediit; ceterum tacita cura animum incessit, quod cum 5
duce haudquaquam Flaminii Semproniique simili futura sibi res
esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali du-
cem quaesissent. et prudentiam quidem novi dictatoris extemplo 6
timuit; constantiam hauddum expertus agitare ac temptare ani-
mum movendo crebro castra populandoque in oculis eius agros
sociorum coepit; et modo citato agmine ex conspectu abibat, modo 7
repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum
posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat 8
modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque con-
grederetur. castris, nisi quantum usus necessarii cogerent, tene-
batur miles; pabulum et ligna nec pauci petebant nec passim;
equitum levisque armaturae statio, composita instructaque in su- 9
bitos tumultus et suo militi tuta omnia et infesta effusis hostium
populatoribus praebebat; neque universo periculo summa rerum 10
committebatur, et parva momenta levium certaminum ex tuto
coeptorum finitimo receptu assuefaciebant territum pristinis cla-
dibus militem minus iam tandem aut virtutis aut fortunae paeni-
tere suae. sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis 11
habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud, quam quod im-
par erat imperio, morae ad rem publicam praecipitandam habebat.
ferox rapidusque consiliis ac lingua immodicus primo inter paucos, 12
dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto timi-
dum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat premendoque
superiorem, quae pessima ars nimis prosperis multorum successi-
bus crevit, sese extollebat.

Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum 13
depopulatur agrum, Telesiam urbem capit; irritat etiam de in-
dustria ducem *Romanum*, si forte accensum tot indignitatibus *ac*
cladibus sociorum detrahere ad aequum certamen possit. inter 2
multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum capti
ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant,

multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad concilian-
3 dos popularium animos. hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum
admovisset, Capuae potiendae copiam fore, cum res maior quam
auctores esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffi-
4 dentem tamen, ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt. moni-
tos, ut etiam atque etiam promissa rebus affirmarent, iussosque
5 cum pluribus et aliquibus principum redire ad se dimisit. ipse
imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis
regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem
6 ferendam sociis interclusurum. sed Punicum abhorrens ab Lati-
norum nominum *pronuntiatione os*, *Casilinum* pro Casino dux ut
acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere per Callifanum Allifa-
7 numque et Calenum agrum in campum Stellatem descendit. ubi
cum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset,
8 vocatum ducem percunctatur, ubi terrarum esset. cum is Casi-
lini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est er-
9 ror, et Casinum longe inde alia regione esse; virgisque caeso duce
et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communi-
tis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum
10 dimisit. usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit.
ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius Numidae
11 fecerunt; nec tamen is terror, cum omnia bello flagrarent, fide
socios dimovit, videlicet quia iusto et moderato regebantur im-
perio nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus
parere.

14 Ut vero, *post*quam ad Volturnum flumen castra sunt posita,
exurebatur amoenissimus Italiae ager villaeque passim incendiis
fumabant per iuga Massici montis Fabio ducente, tum prope de
2 integro seditio accensa; quieverant enim per paucos dies, quia,
cum celerius solito ductum agmen esset, festinari ad prohiben-
3 dam populationibus Campaniam crediderant. ut vero in extrema
iuga Massici montis ventum, et hostes sub oculis erant Falerni
agri colonorumque Sinuessae tecta urentes, nec ulla erat mentio
4 pugnae, 'spectatum huc' inquit Minucius '*ut* ad rem fruendam
oculis, sociorum caedes et incendia, venimus? nec, si nullius al-
terius nos, ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam co-
lonos patres nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec ora
5 esset, quam nunc non vicinus Samnis urit, sed Poenus advena,
ab extremis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socor-
6 dia iam huc progressus? tantum pro degeneramus a patribus
nostris, ut, praeter quam *nu*per oram illi Punicas vagari classes
dedecus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam hostium
7 Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus! qui modo

Saguntum oppugnari indignando non homines tantum sed foedera
et deos ciebamus, scandentem moenia Romanae coloniae Hanni-
balem lenti spectamus. fumus ex incendiis villarum agrorumque 8
in oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium
sociorum, saepius nos quam deorum invocantium opem; nos hic
pecorum modo per aestivos saltus deviasque callis exercitum du-
cimus conditi nubibus silvisque. si hoc modo peragrando cacu- 9
mina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo
hic novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus affectis quae-
situs, Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma
esset, quam vereor ne sic cunctantibus nobis Hannibali ac Poenis 10
totiens servaverint maiores nostri. sed vir ac vere Romanus, quo 11
die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi dictum
Veios allatum est, cum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens
prospectaret hostem, descendit in aequum atque illo ipso die me-
dia in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et postero die citra
Gabios cecidit Gallorum legiones. quid? post multos annos cum 12
ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste sub iugum missi sumus,
utrum tandem L. Papirius Cursor iuga Samnii perlustrando an
Luceriam premendo obsidendoque et lacessendo victorem hostem
depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo Samniti impo-
suit? modo C. Lutatio quae alia res quam celeritas victoriam de- 13
dit, quod postero die, quam hostem vidit, classem gravem com-
meatibus, impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu,
oppressit? stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse; 14
arma capias oportet et descendas in aequum et vir cum viro con-
grediaris. audendo atque agendo res Romana crevit, non his
segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant'. haec velut con- 15
tionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Ro-
manorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia
evolvebantur; ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie fere-
bant Minucium Fabio ducem praelaturos.

Fabius, pariter in suos haud minus quam in hostes intentus, 15
prius ab illis invictum animum praestat. quamquam probe scit
non in castris modo suis sed iam etiam Romae infamem suam
cunctationem esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum
aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa 2
ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia
ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque
et consita omnia magis amoenis quam necessariis fructibus. haec 3
per exploratores relata Fabio. cum satis sciret per easdem angu-
stias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam
montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs Vul- 4

turno flumine dirempta Falernum a Campano agro dividit; ipse
iugis iisdem exercitum reducit misso exploratum cum quadrin-
5 gentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. qui, ex turba
iuvenum audientium saepe ferociter contionantem magistrum
equitum progressus, primo exploratoris modo, ut ex tuto specu-
laretur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas *prospexit*
6 *ac* per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus cer-
tamine est animus, exciderunt que praecepta dictatoris, qui, quan-
tum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat, quam
7 in conspectum hostium veniret. Numidae alii atque alii occur-
santes refugientesque ad castra prope ipsa eum cum fatigatione
8 equorum atque hominum pertraxere. inde Carthalo, penes quem
summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, cum prius,
quam ad coniectum teli veniret, avertisset hostes, quinque ferme
9 milia continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam
nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, cohor-
10 tatus suos in proelium rediit omni parte virium impar. itaque
ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; ceteri effuso [rur-
sus] cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem
perfugerunt.

11 Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad fir-
mandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in artas coactus
fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poenus Appiae limite per-
12 venire in agrum Romanum posset. coniunctis exercitibus dicta-
tor ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal
16 ducturus erat. duo inde milia hostes aberant. postero die Poeni
2 quod viae inter bina castra erat agmine complevere. cum Romani
sub ipso constitissent vallo haud dubie aequiore loco, successit
tamen Poenus cum expeditis equitibusque ad lacessendum hostem.
carptim Poeni et procursando recipiendoque sese pugnavere; re-
3 stitit suo loco Romana acies; lenta pugna et ex dictatoris magis
quam Hannibalis fuit voluntate. ducenti ab Romanis, octingenti
4 hostium cecidere. inclusus inde videri Hannibal via ad Casilinum
obsessa, cum Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum so-
ciorum Romanis commeatus subveheret, Poenus inter Formiana
5 saxa ac Literni arenas stagnaque et per horridas silvas hiberna-
turus esset. nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti. itaque
cum per Casilinum evadere non posset, petendique montes et
iugum Calliculae superandum esset, necubi Romanus inclusum
6 vallibus agmen aggrederetur, ludibrium oculorum specie terribile
ad frustrandum hostem commentus, principio noctis furtim suc-
7 cedere ad montes statuit. fallacis consilii talis apparatus fuit:
faces undique ex agris collectae fascesque virgarum atque aridi

sarmenti praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque
multos inter ceteram agrestem praedam agebat. ad duo milia 8
ferme boum effecta, Hasdrubalique negotium datum, ut nocte
id armentum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si pos-
set, super saltus ab hoste insessos.

Primis tenebris silentio mota castra; boves aliquanto ante 17
signa acti. ubi ad radices montium viasque angustas ventum est, 2
signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adver-
sos concitentur montes. et metus ipse relucentis flammae a ca-
pite calorque iam ad vivum ad imaque cornua veniens velut sti-
mulatos furore agebat boves. quo repente discursu haud secus 3
quam silvis montibusque accensis omnia circa virgulta ardere;
capitumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim
discurrentium speciem praebebat. qui ad transitum saltus insi- 4
dendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quos-
dam ignes conspexere, circumventos se esse rati praesidio exces-
sere; qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter
petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos
a suis gregibus inciderunt. et primo cum procul cernerent veluti 5
flammas spirantium miraculo attoniti constiterunt; deinde ut 6
humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, cum maiore
tumultu concitant se in fugam. levi quoque armaturae hostium
incurrere; ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipien-
tes ad lucem tenuit. interea toto agmine Hannibal traducto per 7
saltum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro Alli-
fano posuit castra.

Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et insidias esse ratus 18
et ab nocturno utique abhorrens certamine suos munimentis te-
nuit. luce prima sub iugo montis proelium fuit, quo interclusam 2
ab suis levem armaturam facile — etenim numero aliquantum
praestabant — Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad
id ipsum remissa ab Hannibale supervenisset. ea assuetior mon- 3
tibus et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior
cum velocitate corporum tum armorum habitu campestrem ho-
stem, gravem armis statariumque, pugnae genere facile elusit.
ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes in- 4
columes, Romani aliquot suis amissis in castra contenderunt.

Fabius quoque movit castra transgressusque saltum super 5
Allifas loco alto ac munito consedit. tum per Samnium Romam 6
se petere simulans Hannibal usque in Paelignos populabundus
rediit; Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam
iugis ducebat nec absistens nec congrediens. ex Paelignis Poe- 7
nus flexit iter retroque Apuliam repetens Gereonium pervenit,

urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis de-
8 sertam; dictator in Larinati agro castra communiit. inde sacro-
rum causa Romam revocatus, non imperio modo sed consilio
etiam ac prope precibus agens cum magistro equitum, ut plus
9 consilio quam fortunae confidat, et se potius ducem quam Sem-
pronium Flaminiumque imitetur; ne nihil actum censeret extracta
prope aestate per ludificationem hostis: medicos quoque plus in-
10 terdum quiete quam movendo atque agendo proficere; haud par-
vam rem esse ab totiens victore hoste vinci desisse ac respirasse
ab continuis cladibus — haec nequiquam praemonito magistro
equitum Romam est profectus.

19 Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque
2 terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium
numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, de-
3 cem adiectis quadraginta navium classem Himilconi tradit atque
ita Carthagine profectus naves prope terram, exercitum in litore
ducebat paratus confligere, quacumque parte copiarum hostis oc-
4 currisset. Cn. Scipio postquam movisse ex hibernis hostem audi-
vit, primo idem consilii fuit; deinde minus terra propter ingen-
tem famam novorum auxiliorum concurrere ausus, delecto milite
ad naves imposito quinque et triginta navium classe ire obviam
5 hosti pergit. altero ab Tarracone die *ad* stationem decem milia
passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. inde duae
Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere classem Punicam
6 stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. itaque ut impro-
vidos incautosque universo simul effuso terrore opprimeret, sub-
latis ancoris ad hostem vadit. multas et locis altis positas turres
Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus la-
7 trones utuntur. inde primo conspectis hostium navibus datum
signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terra et castris quam
ad mare et ad naves est ortus, nondum aut pulsu remorum stre-
pituque alio nautico exaudito aut aperientibus classem promun-
8 turiis, cum repente eques alius super alium ab Hasdrubale mis-
sus vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam
hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naves pro-
pere atque arma capere iubet: classem Romanam iam haud pro-
9 cul portu esse. haec equites dimissi passim imperabant; mox
Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu
strepunt ruentibus in naves simul remigibus militibusque fugien-
10 tium magis e terra quam in pugnam euntium modo. vixdum om-
nes conscenderant, cum alii resolutis oris in ancoras evehuntur,
alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt, raptimque omnia *ac* prae-
propere agendo militum apparatu nautica ministeria impediuntur,

trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibetur.
et iam Romanus non appropinquabat modo sed derexerat etiam 11
in pugnam naves. itaque non ab hoste et proelio magis Poeni
quam suomet ipsi tumultu turbati temptata verius pugna quam
inita in fugam averterunt classem. et cum adversi amnis os lato 12
agmini et tum multis simul venientibus haud sane intrabile esset,
in litus passim naves egerunt atque alii vadis, alii sicco litore
excepti partim armati partim inermes ad instructam per litus
aciem suorum perfugere; duae tamen primo concursu captae
erant Punicae naves, quattuor suppressae. Romani, quamquam 20
terra hostium erat, armatamque aciem toto praetentam in litore
cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem,
naves omnes, quae non aut perfregerant proras litori illisas aut 2
carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad
quinque et viginti naves e quadraginta cepere. neque id pulcher- 3
rimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae
mari potiti erant. itaque ad Onusam classe provecti; escensio ab 4
navibus in terram facta. cum urbem vi cepissent captamque diri-
puissent, Carthaginem inde petunt atque omnem agrum circa 5
depopulati postremo tecta quoque iniuncta muro portisque in-
cenderunt. inde iam praeda gravis ad Longunticam pervenit clas- 6
sis, ubi vis magna sparti *erat* ad rem nauticam congesta ab Has-
drubale. quod satis in usum fuit sublato, ceterum omne incensum
est. nec continentis modo praelecta est ora, sed in Ebusum in- 7
sulam transmissum. ibi urbe, quae caput insulae est, biduum 8
nequiquam summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra
teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis 9
aliquot incensisque vicis maiore quam ex continenti praeda parta
cum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem
petentes ad Scipionem venerunt. inde flexa retro classis reditum- 10
que in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui cis Hi- 11
berum incolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati concurre-
runt; sed qui vere dicionis imperiique Romani facti sint obsidibus
datis populi, amplius fuere centum viginti. igitur terrestribus 12
quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonen-
sem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Ocea-
num concessit.

Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus fuis- 21
setque per Poenum hostem; sed praeterquam quod ipsorum Hi- 2
spanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius
Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Ro- 3
mani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus
in agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum vene-

4 runt. adversus eos tribuni militum cum expeditis auxiliis a Sci-
pione missi levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere mille
hominibus occisis, quibusdam captis magnaque parte armis exuta.
5 hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Hibe-
6 rum ad socios tutandos retraxit. castra Punica in agro Ilergavo-
nensium, castra Romana ad Novam classem erant, cum fama re-
7 pens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae
miserant legatos obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a
Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginiensium
8 valido exercitu invadunt. tria oppida vi expugnant; inde cum
ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnant; ad quindecim
milia hostium occiderunt, quattuor milia cum multis militaribus
signis capiunt.

22 Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam venit
prorogato post consulatum imperio ab senatu missus cum triginta
longis navibus et octo milibus militum magnoque commeatu ad-
2 vecto. ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum
magna laetitia civium sociorumque portum Tarraconis ex alto te-
3 nuit. ibi milite exposito profectus Scipio fratri se coniungit, ac
4 deinde communi animo consilioque gerebant bellum. occupatis
igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hibe-
rum transgrediuntur nec ullo viso hoste Saguntum pergunt ire,
quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat
5 modico in arce custodiri praesidio. id unum pignus inclinatos
ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos
morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis luere-
6 tur. eo vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli
consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante
7 Poenis, tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia, cum
fortuna mutaverat fidem. ceterum transfugam sine magnae rei
proditione venientem ad hostes nihil aliud quam unum vile atque
infame corpus esse ratus id agebat, ut quam maximum emolu-
8 mentum novis sociis esset. circumspectis igitur omnibus, quae
fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tra-
dendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliatu-
9 ram Romanis principum Hispaniae amicitiam. sed cum iniussu
Bostaris praefecti satis sciret nihil obsidum custodes facturos esse,
10 Bostarem ipsum arte aggreditur. castra extra urbem in ipso litore
habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. ibi
eum in secretum abductum velut ignorantem monet, quo statu
11 sit res: metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia
procul Romani abessent; nunc cis Hiberum castra Romana esse,
arcem tutam perfugiumque novas volentibus res; itaque, quos

metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos esse. miranti 12
Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum
posset esse, 'obsides' inquit 'in civitates remitte. id et privatim 13
parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, et
publice populis gratum erit. vult sibi quisque credi, et habita 14
fides ipsam plerumque obligat fidem. ministerium restituendorum
domos obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa
consilium adiuvem meum, et rei suapte natura gratae quantam
insuper gratiam possim adiciam'. homini non ad cetera Punica 15
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium
stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab his ad
Scipionem perductus, quid afferret, expromit et fide accepta 16
dataque ac loco et tempore constituto ad obsides tradendos Saguntum redit. diem insequentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. dimissus cum se nocte iturum, 17
ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum
iis horam excitatis custodibus puerorum profectus veluti ignarus
in praeparatas sua fraude insidias ducit. in castra Romana per- 18
ducti; cetera omnia de reddendis obsidibus, sicut cum Bostare
constitutum erat, acta per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. maior aliquanto Romanorum gratia 19
fuit in re pari, quam quanta futura Carthaginiensium fuerat.
illos enim graves superbos*que* in rebus secundis expertos fortuna
et timor mitigasse videri poterat; Romanus primo adventu in- 20
cognitus ante ab re clementi liberalique initium fecerat; et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. itaque 21
ingenti consensu defectionem omnes spectare; armaque extemplo
mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses
concedere in tecta coegit, intervenisset.

Haec in Hispania [quoque] secunda aestate Punici belli ge- 23
sta, cum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset; quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum 2
cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos
cernentem, qui bellum ratione, non fortuna gereret, ita contempta 3
erat inter cives armatos pariter togatosque, utique postquam absente eo temeritate magistri equitum laeto verius dixerim quam
prospero eventu pugnatum fuerat. accesserant duae res ad augen- 4
dam invidiam dictatoris, una fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum
a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo
aequatis ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostilem abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset,
altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in 5
eo senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in maxi-

6 mam laudem verso. in permutandis captivis, quod sic primo Pu-
nico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum Poenum-
que, ut quae pars plus reciperet quam daret, argenti pondo bina
7 et selibras in militem praestaret. ducentis quadraginta septem
cum plures Romanus quam Poenus recepisset, argentumque pro
eis debitum saepe iactata in senatu re, quoniam non consuluisset
8 patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste agrum misso Ro-
mam Quinto filio vendidit fidemque publicam impendio privato
exsolvit.

9 Hannibal pro Gereonii moenibus, cuius urbis captae atque
incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in sta-
10 tivis erat. inde frumentatum duas exercitus partes mittebat; cum
tertia ipse expedita in statione erat simul castris praesidio et cir-
24 cumspectans, necunde impetus *in* frumentatores fieret. Romanus
tunc exercitus in agro Larinati erat. praeerat Minucius magister
2 equitum profecto, sicut ante dictum est, ad urbem dictatore. ce-
terum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam
in planum deferuntur; agitabanturque pro ingenio ducis consilia
calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra
3 relicta cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem fefellit cum
duce mutatam esse belli rationem, et ferocius quam consultius
4 rem hostes gesturos. ipse autem — quod minime quis crederet —,
cum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum
5 duabus in castris retentis dimisit; dein castra ipsa propius hostem
movit duo ferme a Gereonio milia in tumulum hosti conspectum,
ut intentum *se* sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tu-
6 tandos. propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris
tumulus apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia
haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi
7 Numidae ceperunt. quos tenentes locum contempta paucitate
Romani postero die cum *de*iecissent, ipsi eo transferunt castra.
8 tum utique exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum to-
tum prope compleverat Romana acies. simul et per aversa a ca-
stris Hannibalis equitatus cum levi armatura emissus in frumen-
9 tatores late caedem fugamque hostium palatorum fecit. nec acie
certare Hannibal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppu-
10 gnarentur, tutari poterat; iamque artibus Fabii [pars exercitus
aberat iam fame], sedendo et cunctando, bellum gerebat recepe-
ratque suos in priora castra, quae pro Gereonii moenibus erant.
11 iusta quoque acie et collatis signis dimicatum quidam auctores
sunt: primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde erup-
tione facta repente versum terrorem in Romanos, Num. Decimii
12 Samnitis deinde *inter*ventu proelium restitutum. hunc, principem

genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio,
iussu dictatoris octo milia peditum et equites quingentos ducen-
tem in castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem parti
utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venien-
tis. Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse 13
suos, Romanum insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die
expugnasse. sex milia hostium caesa, quinque admodum Roma- 14
norum; tamen in tam pari prope clade *vanam* famam egregiae
victoriae cum vanioribus litteris magistri equitum Romam per-
latam.

De iis rebus persaepe et in senatu et in contione actum est. 25
cum laeta civitate dictator unus nihil nec famae nec litteris cre- 2
deret *et*, ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa
timere diceret, tum M. Metilius tribunus plebis id enim *vero* fe- 3
rendum esse negat: non praesentem solum dictatorem obstitisse 4
rei bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare et in du-
cendo bello sedulo tempus terere, quo diutius in magistratu sit
solusque et Romae et in exercitu imperium habeat; quippe con- 5
sulum alterum in acie cecidisse, alterum specie classis Punicae
persequendae procul ab Italia ablegatum; duos praetores Sicilia 6
atque Sardinia occupatos, quarum neutra hoc tempore [provin-
cia] praetore egeat; M. Minucium magistrum equitum, ne hostem
videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodia habitum.
itaque hercule non Samnium modo, quo iam tamquam trans Hi- 7
berum agro Poenis concessum sit, sed Campanum Calenumque
et Falernum agrum pervas*tat*os esse, sedente Casilini dictatore et
legionibus populi Romani agrum suum tutante. exercitum cu- 8
pientem pugnare et magistrum equitum clausos prope intra val-
lum retentos, tamquam hostibus captivis arma adempta. tandem, 9
ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos extra vallum
egressos fudisse ac fugasse hostes. quas ob res, si antiquus ani- 10
mus plebei Romanae esset, audaciter se laturum fuisse de [inde]
abrogando Q. Fabii imperio; nunc modicam rogationem promul-
gaturum de aequando magistri equitum et dictatoris iure. nec 11
tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium,
quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset. dictator contio- 12
nibus se abstinuit in actione minime popularis. ne in senatu
quidèm satis aequis auribus audiebatur, cum hostem verbis ex-
tolleret bienniique clades per temeritatem atque inscitiam ducum
acceptas referret *et* magistro equitum, quod contra dictum suum 13
pugnasset, rationem diceret reddendam esse. si penes se summa 14
imperii consiliique sit, prope diem effecturum, ut sciant homines
bono imperatore haud magni fortunam momenti esse, mentem 15

rationemque dominari, et in tempore et sine ignominia servasse
exercitum quam multa milia hostium occidisse maiorem gloriam
16 esse. huius generis orationibus frustra habitis et consule creato
M. Atilio Regulo, ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie
quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit.
17 luce orta cum plebis concilium esset, magis tacita invidia dicta-
toris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis au-
debant homines ad suadendum quod vulgo placebat prodire, et
18 favore superante auctoritas tamen rogationi deerat. unus inventus
est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fue-
19 rat, loco non humili solum sed etiam sordido ortus. patrem lani-
um fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in
26 servilia eius artis ministeria usum. is iuvenis, ut primum ex eo
genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem libera-
2 lioris fortunae fecit, togaque et forum placuere, proclamando pro
sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum
3 primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit. quae-
sturaque et duabus aedilitatibus, plebeia et curuli, postremo et
praetura perfunctus iam ad consulatus spem cum attolleret ani-
4 mos, haud parum callide auram favoris popularis ex dictatoria
5 invidia petiit scitique plebis unus gratiam tulit. omnes eam roga-
tionem, quique Romae quique in exercitu erant, aequi atque ini-
qui, praeter ipsum dictatorem in contumeliam eius latam accepe-
6 runt; ipse, qua gravitate animi criminantes se ad multitudinem
inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit;
7 acceptisque in ipso itinere litteris senatus*que* consulto de aequato
imperio, satis fidens haudquaquam cum imperii iure artem im-
perandi aequatam, cum invicto a civibus hostibusque animo ad
exercitum rediit.

27 Minucius vero, cum iam ante vix tolerabilis fuisset rebus se-
2 cundis ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque non
3 Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari: illum in
rebus asperis unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali,
maior*em* minori, dictator*em* magistro equitum, quod nulla me-
moria habeat annalium, iussu populi aequatum in eadem civitate,
in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque
4 horrere soliti sint; tantum suam felicitatem virtutemque enituisse.
ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac
5 segnitie deorum hominumque iudicio damnata perstaret. itaque
quo die primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum om-
nium primum ait esse, quem ad modum imperio aequato utan-
6 tur; se optimum ducere aut diebus alternis, aut, si maiora inter-
valla placerent, partitis temporibus alterius summum ius imperium-

que esse, ut par hosti non solum consilio sed viribus etiam esset, 7
si quam occasionem rei gerendae habuisset. Q. Fabio haudqua- 8
quam id placere: omnia eam fortunam habitura, quamcumque
temeritas collegae habuisset; sibi communicatum cum alio, non
ademptum imperium esse; itaque se numquam volentem parte, 9
qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum nec se tem-
pora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum suisque
consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset servaturum.
ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset, inter *se* di- 10
viderent. prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio eve-
nerunt. item equites pari numero sociumque et Latini nominis 11
auxilia diviserunt. castris quoque se separari magister equitum
voluit.

Duplex inde Hannibali gaudium fuit — neque enim quic- 28
quam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat et per-
fugis multa indicantibus et per suos explorantem —; nam et li- 2
beram Minucii temeritatem se suo modo captaturum et sollertiae
Fabii dimidium virium decessisse. tumulus erat inter castra 3
Minucii et Poenorum, quem qui occupasset, haud dubie iniquio-
rem erat hosti locum facturus. eum non tam capere sine certa- 4
mine volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam
causam certaminis cum Minucio, quem procursurum ad obsi-
stendum satis sciebat, contrahere. ager omnis medius erat prima 5
specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quicquam sed
ne vepribus quidem vestitum habebat, re ipsa natus tegendis in- 6
sidiis eo magis, quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat;
et erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos
armatos possent capere. in has latebras, quot quemque locum 7
apte insidere poterant, quinque milia conduntur peditum equi-
tumque. necubi tamen aut motus alicuius temere egressi aut 8
fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret, missis
paucis prima luce ad capiendum quem ante diximus tumulum
avertit oculos hostium. primo statim conspectu contempta pau- 9
citas, ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes ac locum
capiendum; dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma
vocat et vanis minis increpat hostem. principio levem armatu- 10
ram dimittit, deinde conferto agmine mittit equites, postremo,
cum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legioni-
bus procedit. et Hannibal laborantibus suis alia atque alia in- 11
crescente certamine mittens auxilia peditum equitumque iam
iustam expleverat aciem, ac totis utrimque viribus certatur. prima 12
levis armatura Romanorum, praeoccupatum *ex* inferiore loco suc-
cedens tumulum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem in-

13 tulit equitem et ad signa legionum refugit. peditum acies inter
perculsos impavida sola erat videbaturque, si iusta ac [si] recta
pugna esset, haudquaquam impar futura; tantum animorum fece-
14 rat prospere ante paucos dies res gesta; sed exorti repente insi-
diatores eum tumultum terroremque in latera utrimque ab tergo-
que incursantes fecerunt, ut neque animus ad pugnam neque ad
29 fugam spes cuiquam superesset. tum Fabius primo clamore pa-
ventium audito, dein conspecta procul turbata acie ‘ita est’ in-
quit, ‘non celerius, quam timui, deprendit fortuna temeritatem.
2 Fabio aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna superio-
rem videt. sed aliud iurgandi succensendique tempus erit; nunc
signa extra vallum proferte; victoriam hosti extorqueamus, con-
3 fessionem erroris civibus’. iam magna ex parte caesis aliis, aliis
circumspectantibus fugam Fabiana se acies repente velut caelo
4 demissa ad auxilium ostendit. itaque, priusquam ad coniectum
teli veniret aut manum consereret, et suos a fuga effusa et ab
nimis feroci pugna hostes continuit. qui solutis ordinibus vage
5 dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui
plures simul terga dederant, conversi in hostem volventesque
orbem nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. ac
iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, infe-
6 rebantque signa in hostem, cum Poenus receptui cecinit, palam
ferente Hannibale ab se Minucium, se ab Fabio victum.
7 Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum in
8 castra reditum esset, Minucius convocatis militibus ‘saepe ego’
inquit ‘audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat,
quid in rem sit, secundum eum, qui bene monenti oboediat; qui
nec ipse consulere nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii
9 esse. nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est,
secundam ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere
10 prudenti in animum inducamus. castra cum Fabio iungamus;
ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego eum parentem
appellavero, quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius di-
11 gnum est, vos, milites, eos, quorum vos modo arma *ac* dexterae
texerunt, patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe
30 nobis animorum gloriam dies hic dederit’. signo dato concla-
matur inde, ut colligantur vasa. profecti et agmine incedentes *ad*
dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes, qui circa
2 erant, converterunt. ut constituta sunt ante tribunal signa, pro-
gressus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium appel-
lasset circumfusosque militum eius totum agmen patronos con-
3 salutasset, ‘parentibus’ inquit ‘meis, dictator, quibus te modo
nomine, quod fando possum, aequavi, vitam tantum debeo, tibi

cum meam salutem tum omnium horum. itaque plebeiscitum, quo 4 oneratus *sum* magis quam honoratus, primus antiquo abrogoque et, quod tibi mihique [quod] exercit*ib*usque his tuis, servato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum redeo et signa haec legionesque restituo. tu, quaeso, placatus me ma- 5 gisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas[3]. tum dextrae interiunctae militesque contione dimissa ab notis 6 ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac prope exsecrabili factus. Romae, ut 7 est perlata fama rei gestae, dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad caelum ferre. pari gloria apud 8 Hannibalem hostesque Poenos erat, ac tum demum *hi* sentire cum Romanis atque in Italia bellum esse; nam biennio ante adeo et 9 duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt 10 tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.

Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul 31 cum classe *centum viginti* navium circumvectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis in Africam transmisit et, priusquam in continentem escensiones faceret, Menige insula 2 vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis ad litora Africae accessit copiasque exposuit. inde ad populandum agrum ducti 3 milites navalesque socii iuxta effusi, ac si *in* insulis cultorum egentibus praedarentur. itaque in insidias temere illati cum a fre- 4 quentibus palantes et ignari ab locorum gnaris circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. ad 5 mille hominum cum [iis] Sempronio Blaeso quaestore amissum. classis ab litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato 6 eius P. Cincio Romam reduceretur. ipse per Siciliam pedibus pro- 7 fectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se ex*act*o iam prope semestri imperio acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Han- 8 nibalem rem gessisse tradunt; Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit. sed et Coelium et ceteros fugit 9 uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris; quam moram quia exspectare territa 10 *tertia* iam clade civitas non poterat, eo decursum esse, ut a populo

11 crearetur, qui pro dictatore esset; res inde gestas gloriamque in-
signem ducis et augentes titulum imaginis posteros, ut, qui pro
dictatore *creatus esset, fuisse dictator* crederetur, facile obtinuisse.

32 Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exer-
citu accepto hibernaculis mature communitis *quod reli*quum au-
tumni erat Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum
2 gesserunt. frumentatum exeunti Hannibali diversis locis oppor-
tuni aderant carpentes agmen palatosque excipientes; in casum
universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non
3 veniebant; adeoque inopia est coactus Hannibal, ut, nisi cum
fugae specie abeundum ei fuisset, Galliam repetiturus fuerit nulla
relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules
eisdem artibus bellum gererent.

4 Cum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset bellum,
Neapolitani legati Romam venere. ab iis quadraginta paterae
aureae magni ponderis in curiam illatae atque ita verba facta, ut
5 dicerent: scire sese populi *Romani* aerarium bello exhauriri et,
cum iuxta pro urbibus agrisque sociorum ac pro capite atque
6 arce Italiae, urbe Romana, atque imperio geratur, aequum censu-
isse Neapolitanos, quod auri sibi cum ad templorum ornatum tum
ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare po-
7 pulum Romanum. si quam opem in sese crederent, eodem studio
fuisse oblaturos. gratum sibi patres Romanos populumque fac-
8 turum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent dignosque
iudicaverint, ab quibus donum animo ac voluntate eorum, qui
9 libentes darent, quam re maius ampliusque acciperent. legatis
gratiae actae pro munificentia curaque; patera, quae ponderis mi-
nimi fuit, accepta.

33 Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium
2 fefellerat, Romae deprensus praecisisque manibus dimissus, et
servi quinque et viginti in crucem acti, quod in campo Martio
coniurassent. indici data libertas et aeris gravis viginti *milia*.
3 legati et ad Philippum, Macedonum regem, missi ad deposcendum
4 Demetrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et alii *in*
Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis
iuvissent, simul ad visendum ex propinquo, quae in Boiis atque
5 Insubribus gererentur. ad Pineum quoque regem in Illyrios legati
missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum, aut, si diem
6 proferri vellet, obsides accipiendos. adeo, etsi bellum ingens in cer-
vicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longin-
7 quae quidem, effugiebat. in religionem etiam venit aedem Concor-
diae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor
8 in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse. itaque duumviri

ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urbano, C. Pupius et K.
Quinctius Flamininus, aedem in arce faciendam locaverunt.
Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad consules 9
missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Ro-
mam veniret: se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum.
ad haec *a* consulibus rescriptum, sine detrimento rei publicae 10
abscedi non posse ab hoste; itaque per interregem comitia ha-
benda esse potius, quam consul alter a bello avocaretur. patribus 11
rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum habendo-
rum causa. dictus L. Veturius Philo M. Pomponium Mathonem
magistrum equitum dixit. iis vitio creatis iussisque die quarto 12
decimo se magistratu abdicare, *res* ad interregnum rediit. consu- 34
libus prorogatum in annum imperium. interreges proditi sunt a
patribus C. Claudius Appii filius Cento, inde P. Cornelius Asina.
in eius interregno comitia habita magno certamine patrum ac
plebis. C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi 2
insectatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab
Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia
splendentem, vulgus [et] extrahere ad consulatum nitebatur, patres
summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari assuescerent
homines. Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Te- 3
rentii, criminando non senatum modo sed etiam augures, quod
dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum
favorem candidato suo conciliabat: ab hominibus nobilibus per 4
multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam adduc-
tum; ab iisdem, cum debellari possit, fraude bellum trahi. cum 5
quattuor legionibus universis pugnari *prospere* posse apparuisset
eo, quod M. Minucius absente Fabio prospere pugnasset, duas 6
legiones hosti ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas,
ut pater patronusque appellaretur, qui prius vincere prohibuisset
Romanos quam vinci. consules deinde Fabianis artibus, cum de- 7
bellare possent, bellum traxisse. id foedus inter omnes nobiles
ictum, nec finem ante belli habituros, quam consulem vere ple-
beium, id est hominem novum, fecissent; nam plebeios nobiles iam 8
eisdem initiatos esse sacris et contemnere plebem, ex quo con-
temni *a* patribus desierint, coepisse. cui non [id] apparere, id actum 9
et quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum pote-
state comitia essent? id consules ambos ad exercitum morando 10
quaesisse; id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comi-
tiorum causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures
fieret. habere igitur in*ter*regnum eos; consulatum unum certe 11
plebis Romanae esse, et populum liberum habiturum ac daturum
ei, qui mature vincere quam diu imperare malit.

35 Cum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis pe-
tentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone, M. Aemilio Le-
2 pido, duobus nobilium iam familiarum plebeiis, C. Atilio Serrano
et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex alter augur erat, C. Te-
rentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia ro-
3 gando collegae. tum experta nobilitas parum fuisse virium in
competitoribus eius L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio con-
sul fuerat ex damnatione collegae, ex qua prope ambustus evase-
rat, infestum plebei, diu ac multum recusantem ad petitionem
4 compellit. is proximo comitiali die concedentibus omnibus, qui
cum Varrone certaverant, par magis in adversandum quam col-
5 lega datur consuli. inde praetorum comitia habita: creati M.
Pomponius Matho et P. Furius *Philus*. Philo Romae iuri dicundo
urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos evenit.
6 additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Po-
7 stumius Albinus in Galliam. omnes absentes creati sunt, nec
cuiquam eorum praeter Terentium consulem mandatus honos,
quem non iam antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac
strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus vide-
batur mandandus.

36 Exercitus quoque multiplicati sunt; quantae autem copiae
peditum equitumque additae sint, adeo et numero et genere co-
piarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum affirmare
2 ausus sim. decem milia novorum militum alii scripta in supple-
mentum, alii novas quattuor legiones, ut octo legionibus rem ge-
3 rerent; numero quoque peditum equitumque legiones auctas mi-
libus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina
milia peditum treceni equites esse[illegible]ocii duplicem numerum
4 equitum darent, peditis aequarent [s[illegible] et octoginta milia ar-
matorum et ducentos in castris Romanis; [illegible]m pugnatum ad Can-
5 nas est], quidam auctores sunt. illud haudquaquam discrepat,
maiore conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis,
6 quia spem posse vinci hostem dictator praebuerat. ceterum prius-
quam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros
adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis
7 prodigiis; nam et Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat
sub idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sa-
8 binis, Caere aquas *in* fonte calido manasse; id quidem etiam,
quod saepius acciderat, magis terrebat; et in via fornicata, quae
ad campum erat, aliquot homines de caelo tacti exanimatique
9 fuerant. ea prodigia ex libris procurata. legati a Paesto pateras
aureas Romam attulerunt. iis sicut Neapolitanis gratiae actae,
aurum non acceptum.

Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia cum magno com- 37
meatu accessit. legati in senatum introducti nuntiarunt caedem 2
C. Flaminii consulis exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem
Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis
potuerit. itaque, quamquam probe sciat magnitudinem populi 3
Romani admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis
esse, *tamen* se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella 4
iuvari soleant, misisse; quae ne accipere abnuant, magno opere
se patres conscriptos orare. iam omnium primum ominis causa 5
Victoriam auream pondo ducentum ac viginti afferre sese; acci-
perent eam tenerentque et haberent propriam et perpetuam. ad- 6
vexisse etiam trecenta milia modium tritici, ducenta hordei, ne
commeatus deessent, et quantum praeterea opus esset, quo ius-
sissent, subvecturos. milite atque equite scire nisi Romano Lati- 7
nique nominis non uti populum Romanum; levium armorum
auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis; itaque misisse 8
mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Ba-
liares ac Mauros pugnacesque alias missili telo gentes. ad ea 9
dona consilium quoque addebant, ut praetor, cui provincia Sicilia
evenisset, classem in Africam traiceret, ut et hostes in terra sua
bellum haberent, minusque laxamenti daretur iis ad auxilia Han-
nibali submittenda. ab senatu ita responsum regis *legatis* est: vi- 10
rum bonum egregiumque socium Hieronem esse atque uno tenore,
ex quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse ac rem
Romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse. id perinde
ac deberet gratum populo Romano esse. aurum et a civitatibus 11
quibusdam allatum gratia rei accepta non accepisse populum
Romanum, Victoriam omenque accipere sedemque ei se divae 12
dare dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi. in ea arce
urbis Romanae sacratam volentem propitiamque, firmam ac sta-
bilem fore populo Romano. funditores sagittariique et frumen- 13
tum traditum consulibus. quinqueremes ad * * navium classem,
quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erat, quinque et vi-
ginti additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse,
in Africam traiceret.

Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum ab sociis 38
ac nomine Latino venirent milites. tum, quod numquam antea 2
factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti milites; nam 3
ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat, iussu consulis con-
venturos neque iniussu abituros, et ubi ad decuriatum aut cen-
turiatum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati
equites, centuriati pedites coniurabant sese fugae atque formidinis 4
ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi

3 se populare incendium priore consulatu semustum effugisse; op-
tare, ut omnia prospere evenirent; sed si quid adversi caderet,
hostium se telis potius quam suffragiis iratorum civium caput
4 obiecturum. ab hoc sermone profectum Paulum tradunt pro-
sequentibus primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes
prosecuta, turba conspectior, cum dignitates deessent.
5 Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere ca-
stris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem,
6 in veteribus maior pars et omne robur virium esset, consulum
anni prioris M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt,
Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae et so-
7 cium peditum equitumque duobus milibus praeficiunt. Hannibal,
quamquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen
8 adventu consulum mire gaudere. non solum enim nihil ex raptis
in diem commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem
quicquam reliqui erat omni undique frumento, postquam ager
9 parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem die-
rum, quod compertum postea est, frumentum superesset, Hispa-
norumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas tem-
porum exspectata foret.

41 Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio mate-
riam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis praedatoribus
tumultuario proelio ac procursu magis militum quam ex prae-
parato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Poenis
2 dimicatio fuit. ad mille et septingenti caesi, non plus centum
Romanorum sociorumque occisis. ceterum victoribus effuse
3 sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul, cuius eo
die — nam alternis imperitabant — imperium erat, Varrone in-
dignante ac vociferante emissum hostem e manibus, debella-
4 rique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud
aegerrime pati; quin potius credere velut inescatam temeritatem
5 ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. et omnia
ei hostium haud secus quam sua nota erant: dissimiles discor-
desque imperitare, duas prope partes tironum militum in exer-
6 citu esse. itaque locum et tempus insidiis aptum se habere ratus
nocte proxima, nihil praeter arma ferente secum milite, castra plena
7 omnis fortunae publicae privataeque relinquit transque proximos
montes laeva pedites instructos condit, dextra equites, impedimenta
8 per convallem mediam traducit, ut diripiendis velut desertis fuga
dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret.
9 crebri relicti in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius
spatium fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium
priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.

Ubi illuxit, subductae primo stationes, deinde propius 42
adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. tum satis 2
comperta solitudine in castris concursus fit ad praetoria con-
sulum nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut taberna-
culis stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset,
crebros etiam relictos ignes. clamor inde ortus, ut signa pro- 3
ferri iuberent ducerentque ad persequendos hostes ac protinus
castra diripienda. et consul alter velut unus turbae militaris erat;
Paulus etiam atque etiam dicere providendum praecavendumque 4
esse; postremo, cum aliter neque seditionem neque ducem sedi-
tionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma
Lucana exploratum mittit. qui ubi adequitavit portis, subsistere 5
extra munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum
intravit speculatusque omnia cum cura renuntiat insidias pro-
fecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat in hostem, 6
relictos, tabernacula aperta et omnia cara in promptu relicta;
argentum quibusdam locis temere per vias velut obiectum ad
praedam vidisse. quae ad deterrendos a cupiditate animos nun- 7
tiata erant, ea accenderunt, et clamore orto a militibus, ni signum
detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit; nam ex-
templo Varro signum dedit proficiscendi. Paulus, cum ei sua 8
sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, nuntiari
iam efferenti porta signa collegae iussit. quod quam*quam* Varro 9
aegre est passus, Flaminii tamen recens casus Claudiique consulis
primo Punico bello memorata navalis clades religionem animo
incussit. di prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere 10
inmi*n*entem pestem Romanis; nam forte ita evenit, ut, cum re-
ferri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi 11
duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio atque Ati-
lio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, pro-
fugerent eo die ad dominos. deductique ad consules nuntiant
omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in
insidiis. horum opportunus adventus consules imperii potentes 12
fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos prava indul-
gentia maiestatem solvisset.

Hannibal, postquam motos magis inconsulte Romanos quam 43
ad ultimum temere evectos vidit, nequiquam detecta fraude in
castra rediit. ibi plures dies propter inopiam frumenti manere 2
nequit, novaque consilia in dies non apud milites solum mixtos
ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ducem ipsum
oriebantur. nam cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio 3
fuisset exposcentium stipendium debitum querentiumque anno-
nam primo, postremo famem, et mercennarios milites, maxime

4 Hispani generis, de transitione cepisse consilium fama esset, ipse
etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita
5 ut relicto peditatu omni cum equitibus se proriperet. cum haec
consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere
inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae
loca, simul *ut*, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impe-
6 ditiora levibus ingeniis essent. profectus est nocte ignibus si-
militer factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut in-
7 sidiarum par priori metus contineret Romanos. sed per eundem
Lucanum Statilium omnibus ultra castra transque montes explo-
ratis cum relatum esset visum procul hostium agmen, tum de
8 insequendo eo consilia agitari coepta. cum utriusque consulis
eadem, quae ante semper, fuisset sententia, ceterum Varroni fere
omnes, Paulo nemo praeter Servilium, prioris anni consulem,
9 assentiretur, *ex* maioris partis sententia ad nobilitandas clade Ro-
10 mana Cannas urgente fato profecti sunt. prope eum vicum Han-
nibal castra posuerat aversa a Vulturno vento, qui campis torri-
11 dis siccitate nubes pulveris vehit. id cum ipsis castris percom-
modum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, cum aciem
derigerent, ipsi aversi, terga tantum afflante vento, in occaeca-
tum pulvere offuso hostem pugnaturi.

44 Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut
ventum ad Cannas est, et in conspectu Poenum habebant, bina
castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium,
2 sicut ante copiis divisis. Aufidus amnis utrisque castris affluens
aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine cer-
3 tamine dabat; ex minoribus tamen castris, quae posita trans Au-
fidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nul-
4 lum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nanctus locis
natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, fac-
turos copiam pugnandi consules, derigit aciem lacessitque
5 Numidarum procursatione hostes. inde rursus sollicitari sediti-
one militari ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus
Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro *Paulo* specio-
6 sum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiceret, te-
stareturque deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse,
quod Hannibal iam vel*ut* usu cepisset Italiam, se constrictum a
collega teneri, ferrum atque arma iratis et pugnare cupienti*bus*
7 adimi militibus; ille, si quid proiectis ac proditis ad *in*consultam
atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae
exsortem, omnis eventus participem fore diceret: videret, ut, qui-
bus lingua prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.

45 Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur,

Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum
in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex mi- 2
noribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. quam 3
inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tu-
multu fugassent, *in* stationem quoque pro vallo locatam atque
ipsas prope portas evecti sunt. id vero *adeo* indignum visum, ab 4
tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo
una causa, ne extemplo transirent flumen derigerentque aciem,
tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum
fuerit. itaque postero die Varro, cui*us* sors eius diei imperii erat, 5
nihil consulto collega signum proposuit instructasque copias
flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis non probare quam
non adiuvare consilium poterat. transgressi flumen eas quoque, 6
quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt at-
que ita instruunt aciem: in dextro cornu — id erat flumini pro-
pius — Romanos equites locant, deinde pedites; laevum cornu 7
extremi equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legio-
nibus Romanis, tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium ar-
morum auxiliis prima acies facta. consules cornua tenuere, Te- 8
rentius laevum, Aemilius dextrum; Gemino Servilio media pugna
tuenda data.

Hannibal luce prima Baliaribus levique alia armatura prae- 46
missa transgressus flumen, ut quosque transduxerat, ita in acie
locabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu 2
adversus Romanum equitatum, dextrum cornu Numidis equiti- 3
bus datum, media acie peditibus firmata, ita ut Afrorum utraque
cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani.
Afros Romanam [magna ex parte] crederes aciem; ita armati 4
erant armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasi-
mennum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere 5
erant, dispares ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mu-
cronibus, Hispano, punctim magis quam caesim assueto petere
hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. ante alios ha-
bitus gentium harum cum magnitudine corporum tum specie
terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi; Hispani linteis 6
praetextis purpura tunicis, candore miro fulgentibus, constite-
rant. numerus omnium peditum, qui tum stetere in acie, mi-
lium fuit quadraginta, decem equitum. duces cornibus prae- 7
erant, sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Han-
nibal ipse cum fratre Magone tenuit. sol seu de industria ita 8
locatis, seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti
obliquus erat, Romanis in meridiem Poenis in septentrionem
versis; ventus — Vulturnum regionis incolae vocant — adver- 9

sus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo pro
spectum ademit.
47 Clamore sublato procursum *ab* auxiliis et pugna levibu
primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispano
rum*que* laevum cornu cum dextro Romano concurrit, minim
2 equestris more pugnae; frontibus enim adversis concurrendum
erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis
3 hinc peditum acies claudebant. in derectum utrimque nitentes
stantibus ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus
detrahebat equo. pedestre magna iam ex parte certamen factum
erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est, pulsique Romani
4 equites terga vertunt. sub equestris finem certaminis coorta est
peditum pugna, primo et viribus et animis par, dum constabant
5 ordines Gallis Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi
*ob*liqua fronte acieque densa impulere hostium cuneum nimis
6 tenuem eoque parum validum, a cetera prominentem acie. im-
pulsis deinde ac trepide referentibus pedem institere ac tenore
uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum
aciem illati, postremo nullo resistente ad subsidia Afrorum per-
7 venerunt, qui utrimque reductis alis constiterant media, qua
8 Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie. qui cu-
neus ut pulsus aequavit frontem primum, dein cedendo etiam
sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant irruenti-
busque incaute in medium Romanis circumdedere alas; mox
9 cornua extendendo clausere et ab tergo hostes. hinc Romani,
defuncti nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque,
quorum terga ceciderant, [et] adversus Afros integram pugnam
10 ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circum-
fusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugna-
48 bant. iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites
adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne pri-
2 mo et a Punica coeptum fraude. quingenti ferme Numidae,
praeter *sol*ita arma telaque gladios occultos sub loricis haben-
tes, specie transfugarum cum ab suis parmas post terga haben-
3 tes adequitassent, repente ex equis desiliunt parmisque et iaculis
ante pedes hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique
ad ultimos considere ab tergo iubentur. ac dum proelium ab
4 omni parte conseritur, quieti manserunt; postquam omnium
animos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis,
quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant,
*a*versam adoriuntur Romanam aciem tergaque ferientes ac po-
plites caedentes stragem ingentem ac maiorem aliquanto pavo-
5 rem ac tumultum fecerunt. cum alibi terror ac fuga, alibi perti-

nax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte
praeerat, subductos ex media acie Numidas, qui*a* segnis eorum
cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes
mittit, Hispanos et Gallos equites Afris prope iam fessis caede 6
magis quam pugna adiungit.

Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proe- 49
lio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe cum con- 2
fertis Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus
eum equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem
et ad regendum equum vires deficiebant. tum denuntianti cui- 3
dam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse
Hannibalem ferunt ‘quam mallem, vinctos mihi traderet’. 4
equitum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium vic-
toria, fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, vic-
tores morantibus victoriam irati trucidarent, quos pellere non
poterant. pepulerunt tamen iam paucos superantes et labore ac 5
vulneribus fessos. inde dissipati omnes sunt equosque ad fu-
gam qui poterant repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum 6
cum praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum
consulem vidisset, ‘L. Aemili’ inquit, ‘quem unum insontem 7
culpae cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum,
dum et tibi virium aliquid superest *et* comes ego te tollere pos-
sum ac protegere. ne funestam hanc pugnam morte consulis 8
feceris; etiam si*ne* hoc lacrimarum satis luctusque est’. ad ea 9
consul: ‘tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave,
frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi
absumas. abi, nuntia publice patribus, urbem Romanam muni- 10
ant ac, priusquam victor hostis advenit, praesidiis firment; pri-
vatim Q. Fabio Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse
adhuc et mori. memet in hac strage militum meorum patere 11
exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim aut accusator
collegae exsistam, ut alieno crimine innocentiam meam prote-
gam’. haec eos agentes prius turba fugientium civium, deinde 12
hostes oppressere; consulem ignorantes, quis esset, obruere
telis, Lentulum inter tumultum abripuit equus. tum undique
effuse fugiunt. septem milia hominum in minora castra, decem 13
in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt; qui
extemplo a Carthalone atque equitibus nullo munimento tegente
vicum circumventi sunt. consul alter, seu forte seu consilio 14
nulli fugientium insertus agmini, cum quinquaginta fere equiti-
bus Venusiam perfugit. quadraginta quinque milia quingenti 15
pedites, duo milia septingenti equites *et* tanta*dem* prope civium
sociorumque pars caesi dicuntur; in his ambo consulum quaesto- 16

res, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni
militum, consulares quidam praetoriique et aedilicii — inter eos
Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister
17 equitum priore anno, aliquot annis ante *consul* fuerat —, octo-
ginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent,
unde in senatum legi deberent, cum sua voluntate milites in le-
18 gionibus facti essent. capta eo proelio tria milia peditum et
equites mille et quingenti dicuntur.

50 Haec est pugna *Cannensis*, Aliensi cladi nobilitate par, cete-
2 rum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste est
3 cessatum, sic strage exercitus gravior foediorque. fuga namque
ad Aliam sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas
fugientem consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius mo-
rientis prope totus exercitus fuit.

4 Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus es-
set, nuntium qui in maioribus erant mittunt, dum proelio, de-
inde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret,
5 ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse. eam
sententiam alii totam aspernari: cur enim illos, qui se arcessant,
ipsos non venire, cum aeque coniungi possent? quia videlicet
plena hostium omnia in medio essent, et aliorum quam sua cor-
6 pora tanto periculo mallent obicere. aliis non tam sententia
displicere quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus tri-
bunus militum 'capi ergo mavultis' inquit 'ab avarissimo et
crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra et exquiri pretia
ab interrogantibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex
7 tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? non tu, si
quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori quam turpiter vi-
vere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumu-
8 lati iacent, cives estis. sed antequam opprimit lux, maioraque
hostium agmina obsaepiunt iter, per hos, qui inordinati atque
9 incompositi obstrepunt portis, erumpamus. ferro atque audacia
via fit quamvis per confertos hostes. cuneo quidem hoc laxum
atque solutum agmen, ut si nihil obstet, disicias. itaque ite me-
10 cum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis'. haec
ubi dicta dedit, stringit gladium cuneoque facto per medios va-
11 dit hostes; et cum in latus dextrum, quod patebat, Numidae ia-
cularentur, translatis in dextrum scutis in maiora castra ad ses-
centos evaserunt atque inde protinus alio magno agmine adiuncto
12 Canusium incolumes perveniunt. haec apud victos magis impetu
animorum, quos ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex
consilio ipsorum aut imperio cuiusquam agebantur.

51 Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratularentur sua-

derentque, ut tanto perfunctus bello diei quod reliquum esset noc-
tisque insequentis quietem et ipse sibi sumeret et fessis daret
militibus, Maharbal, praefectus equitum, minime cessandum ra- 2
tus immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto’ in-
quit ‘victor in Capitolio epulaberis. sequere; cum equite, ut
prius venisse quam venturum sciant, praecedam’. Hannibali 3
nimis laeta res est visa maiorque, quam ut eam statim capere
animo posset. itaque voluntatem se laudare *Ma*harbalis ait; ad
consilium pensandum temporis opus esse. tum Maharbal: ‘non 4
omnia nimirum eidem *di* dedere; vincere scis, Hannibal, victoria
uti nescis’. mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi at-
que imperio.

Postero die, ubi primum illuxit, ad spolia legenda foedam- 5
que etiam hostibus spectandam stragem insistunt. iacebant tot 6
Romanorum milia, pedites passim equitesque, ut quem cuique
fors aut pugna iunxerat aut fuga. assurgentes quidam ex strage
media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vul-
nera, ab hoste oppressi sunt; quosdam et iacentes vivos succisis 7
feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugu-
lumque et reliquum sanguinem iubentes haurire; inventi quidam 8
sunt mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse
foveas obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum
apparebat. praecipue convertit omnes subtractus Numida mor- 9
tuo superincubanti Romano vivus naso auribusque laceratis,
cum *ille*, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem
ira versa laniando dentibus hostem exspirasset.

Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad minora ducit ca- 52
stra oppugnanda et omnium primum brachio obiecto flumine
eos excludit. ceterum ab omnibus labore, vigiliis, vulneribus 2
etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta. pacti, ut ar- 3
ma atque equos traderent in capita Romana trecenis nummis
quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut eo pre-
tio persoluto cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes
acceperunt traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives
sociique. dum ibi tempus teritur, interea, cum ex maioribus ca- 4
stris, quibus satis virium et animi fuit, ad quattuor milia homi-
num et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros,
quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra
ipsa ab sauciis timidisque eadem condicione qua altera tradita
hosti. praeda ingens parta est, et praeter equos virosque et si 5
quid argenti — quod plurimum in phaleris equorum erat; nam
ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur —
omnis cetera praeda diripienda data est. tum sepeliendi causa 6

conferri in unum corpora suorum iussit. ad octo milia fuisse
dicuntur fortissimorum virorum. consulem quoque Romanum
conquisitum sepultumque quidam auctores sunt.
7 Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine Busa,
genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis
acceptos frumento, veste, viatico etiam iuvit, pro qua ei munifi-
centia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.
53 ceterum cum ibi tribuni militum quattuor essent, Fabius Maxi-
mus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat,
2 et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Sci-
pio et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis
3 fuerat, omnium consensu ad P. Scipionem admodum *adulescen-*
4 *tem et ad* Ap. Claudium summa imperii delata est. quibus con-
sultantibus inter paucos de summa rerum nuntiat P. Furius
Philus, consularis viri filius, nequiquam eos perditam spem fo-
5 vere; desperatam comploratamque rem esse publicam; nobiles
iuvenes quosdam, quorum principem M. Caecilium Metellum,
mare ac naves spectare, ut deserta Italia ad regum aliquem
6 transfugiant. quod malum, praeterquam atrox super tot clades,
etiam novum, cum stupore ac miraculo torpidos defixisset qui
aderant, et consilium advocandum de eo censerent, negat consi-
7 lii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. audendum
atque agendum, non consultandum ait in tanto malo esse: irent
8 secum extemplo armati, qui rem publicam salvam vellent; nulla
9 verius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse. pergit ire
sequentibus paucis in hospitium Metelli et, cum concilium ibi
iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita
10 consultantium gladio 'ex mei animi sententia' inquit 'ut ego
rem publicam populi Romani non deseram, neque alium civem
11 Romanum deserere patiar; si sciens fallo, tum me Iuppiter opti-
mus maximus, domum, familiam remque meam pessimo leto affi-
12 ciat. in haec verba, M. Caecili, iures postulo ceterique, qui ad-
estis; qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat'.
13 haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, iu-
rant omnes custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.
54 Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad
consulem ad quattuor milia et quingenti pedites equitesque, qui
2 sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. eos omnes Venusini
per familias benigne accipiendos curandosque cum divisissent
in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos qui-
nos vicenos et pediti denos et arma, quibus deerant, dederunt,
3 ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta, certatumque, ne
a muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur. sed

gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem milia
hominum erant, Appiusque et Scipio, postquam incolumem 5
esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt,
quantae secum peditum equitumque copiae essent, sciscitatum-
que simul, utrum Venusiam adduci exercitum an manere iuberet
Canusii. Varro ipse Canusium copias traduxit; et iam aliqua 6
species consularis exercitus erat, moenibusque se certe, etsi non
armis, ab hoste videbantur defensuri.

Romam ne has quidem reliquias superesse civium socio- 7
rumque, sed occidione occisum cum duobus *consulibus* exerci-
tum deletasque omnes copias allatum fuerat. numquam salva 8
urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit.
itaque, *ne* succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quae edis-
sertando minora vero faciam. consule exercituque ad Trasimen- 9
num priore anno amisso non vulnus super vulnus, sed multi-
plex clades, cum duobus consulibus *duo* consulares exercitus
amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra Romana nec ducem nec
militem esse; Hannibalis Apuliam, Samnium ac iam prope totam 10
Italiam factam. nulla profecto alia gens tanta mole cladis non
obruta esset. compares aut cladem ad Aegates insulas Carthagi- 11
niensium proelio navali acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia
cessere et vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt, aut
pugnam adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succu-
buit: nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo
latae sunt. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores senatum 55
in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consule-
rent; neque enim dubitabant deletis exercitibus hostem ad op- 2
pugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum.
cum in malis sicuti ingentibus ita ignotis ne consilium quidem 3
satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum,
et nondum palam facto vivi mortuique [et] per omnes paene do-
mos promiscue complorarentur, tum Q. Fabius Maximus censuit 4
equites expeditos et Appia et Latina via mittendos, qui obvios
percunctando — aliquos profecto ex fuga passim dissipatos
fore — referant, quae fortuna consulum atque exercituum
sit, et, si quid di immortales, miseriti imperii, reliquum Romani 5
nominis fecerint, ubi eae copiae sint; quo se Hannibal post
proelium contulerit, quid paret, quid agat acturusque sit. haec 6
exploranda noscendaque per impigros iuvenes esse; illud per
patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tu-
multum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arce-
ant continerique intra suum quamque limen cogant, comploratus
familiarum coerceant, silentium per urbem faciant, nuntios re- 7

rum omnium ad praetores deducendos curent, suae quisque
8 fortunae domi auctorem exspectet, custodesque praeterea ad
portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbe, cogant-
que homines nullam nisi urbe ac moenibus salvis salutem
sperare. ubi conticuerit [recte] tumultus, tum in curiam patres
revocandos consulendumque de urbis custodia esse.
56 Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent, submota-
que foro *per* magistratus turba patres diversi ad sedandos tu-
multus discessissent, tum demum litterae a C. Terentio consule
2 allatae sunt: L. Aemilium consulem exercitumque caesum; sese
Canusii esse reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligen-
tem; ad decem milia militum ferme esse inconpositorum inor-
3 dinatorumque; Poenum sedere ad Cannas in captivorum pretiis
praedaque alia nec victoris animo nec magni ducis more nundi-
4 nantem. tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt,
adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium
Cereris intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas,
5 nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. itaque
ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata de-
sererentur, senatus consulto diebus triginta luctus est finitus.
6 ceterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam patres es-
sent, aliae insuper ex Sicilia litterae allatae sunt ab T. Otacilio
7 propraetore, regnum Hieronis classe Punica vastari; cui cum
opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse aliam classem
8 ad Aegates insulas stare paratam instructamque, ut, ubi se ver-
sum ad tuendam Syracusanam oram Poeni sensissent, Lily-
baeum extemplo provinciamque aliam Romanam aggrederentur;
itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.
57 Litteris consulis praetorisque *lectis censuerunt praetorem*
M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad
exercitum mittendum scribendumque consuli, ut, cum praetori
exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per
2 commodum rei publicae fieri posset, Romam veniret. territi
etiam super tantas clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae
Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae et
altera sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat,
3 altera sibimet ipsa mortem consciverat; L. Cantilius scriba pon-
tificius, quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floro-
nia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in
4 comitio caesus erat, ut inter verbera exspiraret. hoc nefas cum in-
ter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros
5 adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum mis-
sus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent

placare, et quaenam futura finis tantis cladibus foret. interim 6
ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter
quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro bovario sub terram
vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante hostiis
humanis, minime Romano sacro, imbutum. placatis satis, ut re- 7
bantur, deis M. Claudius Marcellus ab Ostia mille et quingentos
milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi
praesidio essent, mittit; ipse, legione classica — ea legio ter- 8
tia erat — cum tribunis militum Teanum Sidicinum prae-
missa, classe tradita P. Furio Philo collegae paucos post dies
Canusium magnis itineribus contendit. in*de* dictator ex auc- 9
toritate patrum dictus M. Iunius et Ti. Sempronius magister
equitum dilectu edicto iuniores ab annis septendecim et quos-
dam praetextatos scribunt. quattuor ex his legiones et mille
equites effecti. item ad socios Latinumque nomen ad milites 10
ex formula accipiendos mittunt. arma, tela, alia parari iubent
et vetera spolia hostium detrahunt templis porticibusque. et 11
formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac necessitas
dedit; octo milia iuvenum validorum ex servitiis prius scisci-
tantes singulos, vellentne militare, empta publice armaverunt.
hic miles magis placuit, cum pretio minore redimendi captivos 12
copia fieret. namque Hannibal secundum tam prosperam ad Can- 58
nas pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis, 2
cum captivis productis segregatisque socios, sicut ante ad Tre-
biam Trasimennumque lacum, benigne allocutus sine pretio di-
misisset, Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea,
satis miti sermone alloquitur: non internecivum sibi esse cum 3
Romanis bellum; de dignitate atque imperio certare. et patres
virtuti Romanae cessisse, et se id anniti, ut suae in vicem simul
felicitati et virtuti cedatur. itaque redimendi se captivis copiam 4
facere; pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos num-
mos, trecenos pediti, servo centenos. quamquam aliquantum 5
adiciebatur equitibus ad id pretium, quo pepigerant dedentes se,
laeti tamen quamcumque condicionem paciscendi acceperunt.
placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad sena- 6
tum irent, nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros,
acceptum. missus cum his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui, 7
si forte ad pacem inclinaret animus, condiciones ferret. cum 8
egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo,
veluti aliquid oblitus, iuris iurandi solvendi causa cum in castra
redisset, ante noctem comites assequitur. ubi Romam venire eos 9
nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris
verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis. le- 59

gatis captivorum senatus ab dictatore datus est. quorum prin-
ceps 'M. Iuni vosque, patres conscripti' inquit, 'nemo nostrum
ignorat nulli umquam civitati viliores fuisse captivos quam no-
2 strae; ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non alii
umquam minus neglegendi vobis quam nos in hostium potestatem
3 venerunt. non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed,
cum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum
4 proelium extraxissemus, in castra recepimus nos; diei reliquum
ac noctem insequentem fessi labore ac vulneribus vallum sumus
5 tutati; postero die, cum circumsessi ab exercitu victore aqua ar-
ceremur, nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes esset,
nec esse nefas duceremus quinquaginta milibus hominum ex acie
nostra trucidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem
6 restare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti dimitte-
remur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus.
7 maiores quoque acceperamus se a Gallis auro redemisse et patres
vestros, asperrimos illos ad condiciones pacis, legatos tamen cap-
8 tivorum redimendorum gratia Tarentum misisse. atqui et *ad* Aliam
cum Gallis et ad Heracleam cum Pyrrho utraque non tam clade
infamis quam pavore et fuga pugna fuit. Cannenses campos acer-
vi Romanorum corporum tegunt, nec supersumus pugnae, nisi
9 in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. sunt
etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem fuere, sed
praesidio castris relicti, cum castra traderentur, in potestatem
10 hostium venerunt. haud equidem ullius civis et commilitonis
fortunae aut condicioni invideo nec premendo alium me extu-
lisse velim — ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus
aliquod praemium est, qui plerique inermes ex acie fugientes non
prius quam Venusiae aut Canusii constiterunt, se nobis merito
praetulerint gloriatique sint in se plus quam in nobis prae-
11 sidii rei publicae esse. sed et illis bonis ac fortibus militibus ute-
mini et nobis etiam promptioribus pro patria, quod beneficio
12 vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus. dilectum ex
omni aetate et fortuna habetis; octo milia servorum audio armari.
non minor numerus noster est, nec maiore pretio redimi possu-
mus, quam ii emuntur —; nam si conferam nos cum illis, iniu-
13 riam nomini Romano faciam. illud etiam in tali consilio animad-
vertendum vobis censeam, patres conscripti, si iam duriores esse
velitis, quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti relicturi
14 sitis. Pyrrho videlicet, qui [vos] hospitum numero captivos ha-
buit? an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior an crudelior sit,
15 vix existimari potest? si videatis catenas, squalorem, deformitatem
civium vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat,

quam si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legio-
nes vestras. intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vesti- 16
bulo curiae stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque
responsum vestrum. cum ii pro nobis proque iis, qui absunt, ita
suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum esse,
quorum in discrimine vita libertasque est? sed si, me dius fidius, 17
ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil
tamen nobis vita opus esse censeamus, cum indigni ut redime-
remur [a] vobis visi simus. rediere Romam qu*ond*am remissi a 18
Pyrrho sine pretio capti; sed rediere cum legatis, primoribus ci-
vitatis, ad redimendos sese missis; redeam ego in patriam tre-
centis nummis non aestimatus civis? suum quisque *habet* ani- 19
mum, patres conscripti. scio in discrimine esse vitam corpus-
que meum; magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati
ac repulsi abeamus; neque enim vos pretio pepercisse homines
credent'.

Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio 60
erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant
orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. feminas quo- 2
que metus ac necessitas in foro turbae virorum immiscuerat. se-
natus submotis arbitris consuli coeptus. ibi cum sententiis va- 3
riaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice impen-
sam faciendam nec prohibendos ex privato redimi, si quibus 4
argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam
mutuam, praedibusque ac praediis cavendum populo censerent,
tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque 5
videbatur, severitatis, interrogatus sententiam ita locutus fertur:
'si tantummodo postulassent legati pro iis, qui in hostium po- 6
testate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi
sententiam peregissem; quid enim aliud quam admonendi esse- 7
tis, ut morem traditum a patribus necessario ad rem militarem
exemplo servaretis? nunc autem, cum prope gloriati sint, quod
se hostibus dediderint praeferrique non captis modo in acie ab
hostibus sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt,
atque ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint, nihil vos eorum,
patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. atque uti- 8
nam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum ex-
ercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis,
aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem
secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in
hostium potestate essent. sed cum, fessis pugnando hostibus 9
tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua, noc-
tem ad erumpendum liberam habuissent, et septem *milia* arma-

torum hominum erumpere etiam *per* confertos hostes possent,
neque per se ipsi id facere conati sunt neque alium sequi volue-
10 runt. nocte prope tota P. Sempronius Tuditanus non destitit
monere adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum
quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegere posset, se
ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in socio-
11 rum urbes posse. si ut avorum memoria P. Decius tribunus
militum in Samnio, si ut nobis adulescentibus priore Punico
bello Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumulum
eos capiendum situm inter medios duceret hostes, dixit 'moria-
mur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circum-
12 ventas legiones', si hoc P. Sempronius diceret, nec viros equi-
dem nec Romanos vos ducerem, si nemo tantae virtutis exstitisset
13 comes. viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem
demonstrat; reduces in patriam ad parentes, ad coniuges ac li-
14 beros facit. ut servemini, deest vobis animus; quid, si morien-
dum pro patria esset, faceretis? quinquaginta milia civium so-
ciorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. si tot exempla
virtutis non movent, nihil umquam movebit; si tanta clades vi-
15 lem vitam non fecit, nulla faciet. liberi atque incolumes desi-
derate patriam; immo desiderate, dum patria est, dum cives eius
estis. sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure ci-
16 vium, servi Carthaginiensium facti. pretio redituri estis eo, unde
ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem vestrum non
audistis arma capere ac sequi se iubentem; Hannibalem post
17 paulo audistis castra prodi et arma tradi iubentem. quam*quam*
quid ego ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare?
non modo enim sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere
ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes
submovissent. prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen
18 quam per hostium fuit erumpendum. hos cives patria deside-
ret? quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis,
19 qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet. ex milibus septem
armatorum sescenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in
patriam liberi atque armati redirent, neque his sescentis hostes
20 obstitere; quam tutum iter duarum prope legionum agmini
futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti milia armato-
rum Canusii fortia fidelia, patres conscripti. nunc autem quem
ad modum hi boni fidelesque — nam fortes ne ipsi quidem
21 dixerint — cives esse possunt? nisi quis credere potest aut
favisse erumpentibus, qui, ne erumperent, obsistere conati sunt,
aut non invidere eos cum incolumitati tum gloriae illorum per
virtutem partae, cum sibi timorem ignaviamque servitutis igno-

miniosae causam esse sciant. maluerunt in tentoriis latentes 22
simul lucem atque hostem exspectare, cum silentio noctis erum-
pendi occasio esset. *at* ad erumpendum e castris defuit ani-
mus, ad tutanda fortiter castra animum habuerunt; dies noc- 23
tesque aliquot obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt;
tandem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae deessent
affectisque fame viribus arma iam sustinere nequirent, neces-
sitatibus magis humanis quam armis victi sunt. orto sole 24
hostis ad vallum accessit; ante secundam horam, nullam fortu-
nam certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. haec vo- 25
bis istorum per biduum militia fuit. cum *in* acie stare ac pu-
gnare decuerat, [cum] in castra refugerunt; cum pro vallo pu-
gnandum erat, castra tradiderunt neque in acie neque in castris
utiles. et vos redima*mus*? cum erumpere *e* castris oportet, cunc- 26
tamini ac manetis; cum manere, castra tutari armis necesse est,
et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non magis istos 27
redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Han-
nibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac per summam
virtutem se patriae restituerunt[2].

Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque pleros- 61
que captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis
minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis pecuniae
quoque summa homines movit, quia nec aerarium exhauriri, 2
magna iam summa erogata in servos ad militiam emendos ar-
mandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat,
egentem locupletari volebant. cum triste responsum, non redimi 3
captivos, redditum esset novusque super veterem luctus tot iac-
tura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibus*que*
legatos ad portam prosecuti sunt. unus ex iis domum abiit, 4
quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. quod
ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt com-
prehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Han-
nibalem esse.

Est et alia de captivis fama: decem primo venisse; de eis 5
cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem necne,
ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur; morantibus 6
deinde longius omnium spe alios tres insuper legatos venisse, L.
Scribonium et C. Calpurnium et L. Manlium; tum demum ab 7
cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum
esse, nec censuisse redimendos senatum; et novos legatos tres
ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse, quod per 8
causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex iti-
nere regressi religione sese exsolvissent; de iis dedendis magna

contentione actum in senatu esse, victosque paucis sententiis,
9 qui dedendos censuerint; ceterum proximis censoribus adeo
omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum
mortem sibi ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum
10 omni deinde vita sed prope luce ac publico caruerint. mirari
magis adeo discrepare inter auctores quam, quid veri sit, discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit,
vel ea res indicio *est, quod fides socio*rum, quae ad eam diem
firma steterat, tum labare coepit, nulla profecto alia de re, quam
11 quod desperaverant de imperio. defecere autem ad Poenos hi
populi: Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars, Samnites prae-
12 ter Pentros, Bruttii omnes, Lucani, praeter hos Uzentini et Grae-
corum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses
13 Locrique, et Cisalpini omnes Galli. nec tamen eae clades defec-
tionesque sociorum moverunt, ut pacis usquam mentio apud
Romanos fieret neque ante consulis Romam adventum, nec post-
14 quam is rediit renovavitque memoriam acceptae cladis; quo in
tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta
clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum
frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiae actae, quod de re
15 publica non desperasset; qui *si* Carthaginiensium ductor fuisset,
nihil recusandum supplicii foret.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI XXI PERIOCHA.

Initia belli Punici secundi referuntur et Hannibalis, ducis Poenorum, contra foedus per Hiberum flumen transitus; a quo Saguntin*um*, *sociorum* populi Romani, civitas obsessa octavo mense capta est. de quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses qui quererentur. cum satisfacere nollent, bellum eis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu per Gallias fusis Volcis, qui obsistere conati erant ei, ad Alpes venit et laborioso per eas transitu, cum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam et ad Ticinum flumen Romanos equestri proelio fudit; in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso Hannibal Apenninum quoque per magnam vexationem militum propter vim tempestatium transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit duce hostium Magone capto.

Ab editione Ottonis Iahnii (Lipsiae MDCCCLIII) discrepant haec:

1 *referuntur*] Woelfflinius; *actum narrat* N, *acta narrantur* cod. rec.; *facta ⟨in Hispania⟩ narrat* Iahnius. — 2 *Saguntinum*] Woelfflinius; *saguntim* corr. in *saguntum* N; *Saguntum* Iahnius. — 11 *per magnam vexationem*] N; *permagna vexatione* Iahnius.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI XXII PERIOCHA.

Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in Etruriam venit; per quas paludes quatriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Thrasymennum lacum cum exercitu caesus est. sex milia, quae eruperant, fide ab Adherbale data perfidia Hannibalis vincta sunt. cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo confligere, ne contra ferocem tot victoriis hostem *territos* adversis proeliis milites pugnae committeret, et

opponendo se tantum conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu cum iniquo loco conflixisset et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo [discrimine] liberatus est. quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salutavit idemque facere milites iussit. Hannibal, vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clusus, sarmentis ad cornua boum alligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. idemque Fabi Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus [et] ducibus cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est, caesaque eo proelio Romanorum $\overline{XLV}$ cum Paulo consule et senatoribus xc et consularibus aut praetoriis aut aediliciis xxx. post quae cum a nobilibus adulescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus postea vocatus est, stricto super capita deliberantium ferro iuravit se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non iurasset, effecitque, ut omnes non relictum iri a se Italiam iure iurando adstringerentur. propter paucitatem militum $\overline{VIII}$ servorum armata sunt. captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. praeterea trepidationem urbis et luctum et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Florentia Vestales virgines incesti damnatae sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica non desperasset.

12 *territos* addidit Aldus (*territum* . . *militem*). — 12 *pugnae*] cod. rec.; *pugnare* B N Iahnius. — 17 *discrimine* delevit Woelfflinius. — 25 *et* delevit Madvigius. — 36 *Opimia* . . *desperasset* spuria esse iudicat Woelfflinius.

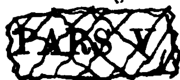
Lipsiae, typis J. B. Hirschfeldi.

T. LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI.

RECOGNOVIT

H. J. MUELLER.

LIBROS XXIII ET XXIIII CONTINENS.

BEROLINI

APUD WEIDMANNOS

MDCCCLXXXIII.

PRAEFATIO.

P = Puteaneus. — C = Colbertinus. — M = Mediceus.

XXIII 1, 1 *Hannibal*] Valla; *haec hannibal* P. — 1, 1 *castraque* addiderunt Facius et Panormita. — 1, 1 *bina* addidit Luchsius. — 1, 1 *Trebio* addidit J. F. Gronovius. — 1, 3 *Mopsiani*] J. F. Gronovius; *compsam* P. — 1, 3 *urbe*] Madvigius; *urbem* P. — 2, 6 *Romam*] codices recentiores; *roma* P. — 2, 6 *M.* addidit Madvigius. — 3, 3 *curia*] Madvigius; *curiam* P. — 3, 3 *meritus*] cod. rec.; *temeritus* PC, *peremeritus* M. — 3, 9 *date igitur*] C; *datae igitum* P[1], *datae igitur* P[2], *data eicitur* M. — 4, 2 *adulari*] Salmasius; *aduari* P[1], *adfari* P[2]. — 4, 4 *agi aliter*] Madvigius; *actaliter* PC[1], *actūaliter* C[2]. — 4, 5 *plebei*] C; *plebeis* P[1]M, *plebis* P[2]. — 4, 8 *et cum*] Creverius; *et quod cum* P. — 5, 6 *binis*] J. F. Gronovius; *uinis* P[1], *ruinis* P[2]CM. — 5, 8 *ad* addidit Alschefskius. — 5, 8 *Saticulam*] Sigonius; *satricula* P. — 5, 9 *deditis*] Madvigius; *dedistis* P. — 5, 14 *Campani*] cod. rec.; *campanis* P. — 5, 14 *Romanorum*] cod. rec.; *romanum* P. — 5, 15 *scribi posse*] Lipsius; *scripsisse* P. — 6, 1 *ab* addidit J. F. Gronovius. — 6, 1 *Vibius*] Glareanus; *ubius* P. — 6, 8 *alii id haud*] Aldus; *alii sit aut* P, *aliis ita ut* C. — 7, 1 *condicionibus*] J. F. Gronovius; *condicionis* P. — 7, 1 *his* additum ex cod. rec. — 7, 3 *exspirarunt*] C. Heusinger; *expirarent* P. — 7, 7 *occulte*] cod. rec.; *occulta* P. — 7, 8 *Blossium*] Weifsenbornius; *blosium* P. — 7, 10 *privato*] J. F. Gronovius; *priuatim* P. — 7, 11 *quid eo die seriae rei*] Modius; *quid id eo die serei* | *rei* P. — 7, 11 *et ipse*] Gruter; *ut ipse* P. — 8, 3 *a*] Weifsenbornius; *ats* P. — 8, 3 *Magii*] Madvigius; *magit* P. — 8, 6 *domo*] Valla; *modo* P. — 8, 6 *diti ac*] Kreyssigius; *diu ad* P. — 8, 6 *luxuriosa*] J. F. Gronovius; *uariosa* P. — 8, 7 *Hannibalis*] J. F. Gronovius; *hannibicus* P. — 8, 7 *perlici ad vinum*] M. Mueller; *perholauinum* P. — 8, 7 *perturbationem*] Valla; *interturbationem* P. — 8, 9 * * *sed*] Alschefskius; *sed* P. — 9, 1 *amens*] J. F. Gronovius; *amen* P. — 9, 3 *manus*] J. Gronovius; *mansis* P. — 9, 4 *surgis*] Ascensius; *iurgis* P. — 9, 4 *cruentes*] Rupertius; *cruentares* P. — 9, 7 *sustinere nequeunt*] J. F. Gronovius; *sustineren* P. — 9, 7 *ut*] Drakenborchius; *it* P. — 9, 7 *alia*] J. F. Gronovius; *alis* P. — 9, 8 *atqui*] cod. rec.; *atque* PC. — 9, 11 *defectionis*] J. F. Gronovius; *defectione* | *inissa* P. — 9, 12 *hostium inti*] A. Rubenius; *hostrimini* P[1], *hostimini* P[2]. — 9, 12 *horti*] Sabellicus; *hosti* P. — 10, 2 *est* addidit Weifsenbornius. — 10, 9 *vociferanti*] cod. rec.; *uociferante* P. — 10, 10 *aut*] Duker; *namut* P, — 10, 10 *primam*] J. F. Gronovius; *primum* P. — 10, 12 *cum*] J. F. Gronovius; *dum* P. — 11, 1 *rediit*] cod. rec.; *redit* P. — 11, 1 *divi divaeque*] Bekker; *diuidique* P. — 11, 3 *de* addidit Weifsenbornius. — 11, 5 *templi*] J. F. Gronovius; *tempi* P. — 11, 6 *ara*] editiones veteres (ante Aldum); *aram* P. — 11, 7 *quae*] ed. vet.; *quaeque* P. — 11, 9 *bina castra expugnasse* addidit Luchsius. — 11, 12 *verum*] J. F. Gronovius; *atrum* P. — 11, 12 *grates*] J. F. Gronovius; *graes* P. — 12, 1 *supra tres*] Madvigius; *superpatris* P[1], *dimidium supertris* P[2]. — 12, 4 *acies*] ed. Frob. 1531; *actis* P. — 12, 9 *paeniteatne*] Alschefskius; *paeniteatme* P. — 12, 10 *respondeam*] P[2]; *re-*

spondead P¹. — 12, 15 *Himilco seu Mago*] ed. vet.; *himilcoseo* P, *himilco* CM. — 13, 1 *scitu est*] C²; *scitumst* P¹, *scitum est* P²C¹. — 13, 5 *refertis*] ed. vet.; *repertis* P. — 13, 5 *inani spe*] J. F. Gronovius; *inanique* P¹, *inaniaque* P². — 13, 7 *talenta * **] Muretus; *talenta* P. — 14, 2 *Pera*] J. F. Gronovius; *per* P. — 14, 3 *pecuniae*] cod. rec.; *pecunia* P. — 14, 8 *obsecundando*] J. F. Gronovius; *secunda simulanda* ı *simulando* P. — 14, 13 *Caiatiam*] G. Stierius; *galatiam* P. — 14, 13 *per agrum*] Otto; *perque agrum* P. — 14, 13 *Saticulanum*] cod. rec.; *sauculanum* P. — 15, 2 *Nola*] Valla; *nolan* P. — 15, 4 *remanserint*] cod. rec.; *remanserant* P. — 15, 5 *nec ea*] M; *ne ea* PC², *neaea* C¹. — 15, 7 *ad id*] J. F. Gronovius; *adie* P. — 15, 15 *dono*] ed. Moguntina 1518; *ex dono* P. — 16, 4 *coeptae Romanorum*] unus cod. rec.; *romanorum coeptae* P. — 16, 4 *procursantes*] Luchsius; *progantis* P. *procantis* C¹M, *prouocantis* C². — 16, 5 *cotidiana*] J. F. Gronovius; *cotidia* | *iam* P¹, *comitia iam* P². — 16, 6 *staret*] Weifsenbornius. *iret* P. — 16, 7 *in urbe*] Weifsenbornius; *iniuriae* P. — 16, 8 *sociorum* cod. rec.; *suorum* P. — 16, 9 *data* delevit Creverius. — 16, 12 *dum*] J. F. Gronovius; *um* P¹, *tum* P². — 16, 15 *amissis*] Alschefskius; *amisissel* P. — 16, 16 *est*] Freinshemius; *sit* P. — 16, 16 *tunc* additum ex cod. rec. — 17, 4 *inde* delevit Weifsenbornius. — 17, 7 *legionesque * **] Alschefskius; *legionesque* P. — 17, 7 *acciri*] cod. rec.; *accipi* P. — 17, 7 *oreretur tumultus*] Fabrius; *orere* | *currunt* P. — 17, 9 *aggregantibus*] Creverius; *adgregantur* P. — 17, 10 *ut de . . habuere*] Creverius; *ita de . . habere* P. — 17, 10 *cis*] J. F. Gronovius; *ci* P. — 18, 1 *Isalca*] ed. vet.; *isisalcae* P. — 18, 1 *vi*] Heerwagenius; *ut* P. — 18, 8 *ab* addidit Luchsius. — 18, 8 *sociis*] J. F. Gronovius; *socii* P. — 19, 16 *emissi*] Luchsius; *remissi* P. — 19, 16 *summa*] R. Titius; *cumas* P. — 19, 17 *M. Anicio*] C. Heusinger; *manicio* P. — 19, 18 *et tria signa* delevit Huldricus. — 19, 18 *M. Anicium*] C. Heusinger; *manicium* P. — 20, 6 *pro* addidit Madvigius. — 20, 10 *relata . . re tenuerunt*] Creverius; *relaxa* (corr. in *relaxata*) . . *retinuerunt* P. — 21, 2 *P*] Glareanus; *l.* P. — 21, 2 *militi ac*] Alschefskius; *militiae* P. — 21, 4 *consulere T.*] J. F. Gronovius; *consuleret* P¹, *consulerent* P². — 21, 6 *rogatione M.*] J. Gronovius; *rogationem* P. — 22, 4 *senatorum* addidit Weifsenbornius. — 22, 5 *populo Romano magnopere se*] Creverius; *promagnore'se* P, *pro magna re se* CM. — 22, 5 *quibus* addidit Vossius. — 22, 7 *T.*] J. F. Gronovius; *ni* P. — 22, 7 *quem Latinum*] Luchsius; *quem latinum quem* P. — 22, 8 *iactum*] J. F. Gronovius; *actum* P. — 22, 11 *ex*] ed. vet.; *ea ex* P. — 23, 1 *is ubi*] ed vet.; *rubi* P. — 23, 2 *sine*] C; *se sine* P. — 23, 3 *forsan*] Madvigius; *fors* P. — 23, 4 *sublecturum*] cod. rec.; *subuecturum* P. — 23, 5 *primus*] ed. vet.; *senatus primus* P. — 23, 6 *non* addidit Sigonius. — 24, 3 *modice*] cod. rec.; *demodice* P. — 24, 3 *aedilis curulis*] C; *aed. cur.* P. — 24, 3 *creantur*] Vossius; *crearentur* P. — 24, 12 *sacerdotibus*] Alschefskius; *sacerdotis* P. — 25, 4 *attineret*] J. F. Gronovius; *attinet* P. — 25, 6 *unde*] J. F. Gronovius; *attinet* P. — 25, 6 *unde*] J. F. Gronovius; *undo* P. — 25, 7 *exercitu M.*] Alschefskius; *exercitum* P. — 25, 8 *ex*] C²; *exin* PC¹. — 25, 8 *quod*] ed. vet.; *qui* P. — 26, 2 *mille*] Alschefskius; *ꝗ* P. — 26, 7 *equitum*] Fischer; *peditum* P. — 26, 7 *populandum*] Madvigius; *depopulandum* P. — 26, 7 *et* addidit C. Heusinger. — 26, 10 *flumine etiam obiecto tutum*] Heerwagenius; *tutum flumine etiam obiecto tum* P. — 26, 10 *recipit*] cod. rec.; *recepit* P. — 27, 4 *nuntii refugientes*] Alschefskius; *nuntiares fugientes* P. — 27, 7 *armaque*] Weifsenbornius; *ur*|*maque* P. — 27, 9 *pacto*] Strothius; *pacato* P. — 27, 12

ut addidit J. F. Gronovius. — 28, 4 *edoctus esset*] Valla (*edoctus*) et Weifsenbornius (*esset*); *edocuisset* P. — 28, 9 *an satis*] Valla; *antis* P, *anuī* C, *tantis* M. — 29, 3 *antesignanos*] J. F. Gronovius; *antesignalos* P. — 29, 4 *Afris*] cod rec. (?); *afros* P. — 29, 4 *apponit*] A. Rubenius; *opponit* P. — 29, 12 *iam ante mediis*] J. F. Gronovius; *tanidanteme|dis* P. — 29, 14 *videre*] Luchsius; *uiderent* P. — 29, 14 *deseruere*] J. F. Gronovius; *deserueroet* P. — 29, 16 *in* additum ex C. — 29, 16 *spem reliquerat*] C (*spēs reliquerat*); *sperelinquerat* P. — 30, 3 *suetae insuetaeque*] Weifsenbornius post Fabrium (*insuetae suetaeque*); *suetaeque* P. — 30, 3 *foliis*] Alschefskius; *rohis* P. — 30, 7 *vacua*] cod. rec.; *uasta* P¹, *uastata* P². — 30, 7 *arx tantum retenta*] Ascensius; *aras tantum retanta* P. — 30, 14 *honorem*] C (*hono* corr. in *honorem*); *ibo* P¹, *ibono* P². — 30, 15 *in*] Creverius; *per triduum in* P. — 30, 18 *bis* addidit J. Perizonius. — 31, 1 *eo*] C; *quo eo* P. — 31, 3 *eae*] J. Perizonius; *eaex* P, *sex* C. — 31, 9 *rediit*] cod. rec.; *redit* P. — 31, 10 *latum*] Creverius; *latim* P. — 31, 12 *rediit*] P²; *redit* P¹. — 31, 13 *videri*] cod. rec.; *uiderunt* P. — 32, 1 *diviserunt*] Drakenborchius; *tiusserunt* P. — 32, 1 *Teani*] Fabrius; *trani* P. — 32, 1 *Sempronio volones, qui ibi erant*] Madvigius; *sempronior uolonesque fierent* P, *sempronio uolones qui fierent* C. — 32, 5 *mille* addidit Aldus. — 32, 9 *imperii Romani et*] Luchsius; *imperiret* P. — 32, 16 *exercitum* addidit Madvigius. — 32, 16 *Tarentum* addidit Duker. — 33, 5 *Luceriam*] Glareanus; *numeriam* P. — 33, 6 *populumque Romanum . praetor*] Muretus; *p. que r.* PC, *praetor* cod. rec. — 33, 7 *hostes*] M; *hoste* P, *hostem* C. — 33, 8 *demonstrat*] J. F. Gronovius; *demonstrent* P. — 33, 11 *Italia*] cod. rec.; *initalia* P. — 33, 12 *regi*] J. F. Gronovius; *regibus* P. — 33, 12 *placeret gererent*] unus cod. rec. (Berol.: *placeret gereret*); *placerent* PC², *placeret* C¹. — 34, 3 *a* additum ex ed. vet. — 34, 8 *ad* addidit Curio. — 34, 9 *separatim*] ed. Frobeniana 1535; *partim* P. — 34, 11 *belli munia*] Weifsenbornius; *bellumuni* P. — 34, 12 *aptum* addidit H. J. Mueller. — 34, 13 *quinque milia*] ed. vet.; *uel* P. — 35, 3 *erat* addidit Madvigius post Weifsenbornium (*erat Campanis*). — 35, 11 *triduo*] Reizius; *triduum* P. — 35, 13 *Hamae inde tria*] ed. vet.; *cum | aede* $\overline{III}$ P, *cuaede* ·$\overline{III}$· C¹, *cumae inde* ·$\overline{III}$· C². — 35, 13 *medix tuticus*] J. F. Gronovius; *edixituticui* P. — 35, 13 *is* addidit Fabrius. — 35, 15 *nocturnum*] Heerwagenius; *triduum sacrificatum ad Hamas nocturnum* P. — 35, 16 *ab decima .. hora*] J. F. Gronovius; *an decuma .. horam* P. — 35, 19 *capta * * et*] Weifsenbornius; *capta est* P, *capta sunt* C. — 36, 1 *in Tifatis*] unus cod. rec.; *antifatis* P. — 36, 2 *futuri*] J. F. Gronovius; *fu|ituiri* P¹, *fuiri* P², *uiri* C. — 36, 2 *servorumque*] cod. rec.; *seruoruorum* P¹, *seruorum* P². — 36, 3 *dato*] Lipsius; *duo* P. — 37, 2 *turrem aliam*] Madvigius; *aliam turrem* P. — 37, 2 *sublicis*] Valla; *supplicatis* P. — 37, 8 *Hannibal laetum*] J. F. Gronovius; *hannibal etum* P. — 37, 12 *quinque milia*] Alschefskius; *uel* P. — 37, 13 *Luceriam*] Glareanus; *curiam* P. — 38, 7 *iussis*] J. F. Gronovius; *tussis* P. — 38, 7 *quinque* addidit J. Perizonius. — 38, 7 *parari*] M²; *paratis* PC¹M¹, *paratas* C². — 38, 12 *regi ea*] cod. rec.; *regi ex* (hc) P, *regi haec* CM², *regi haec ex* M¹. — 39, 1 *Romam missae*] cod rec.; *romae missa* P, *romam missa* C, *romae missae* M. — 39, 2 *rex quae*] J. F. Gronovius; *ex quae* P¹, *hecquae* P², *ex hoc quae* C, *ex haec quae* M. — 39, 3 *Boeotius*] J. F. Gronovius; *boeusotius* PM, *bocusocius* C. — 39, 8 *Suessulam*] Cluverius; *besumiam* P¹, *besuuium* P²CM, *uesuuium* cod.

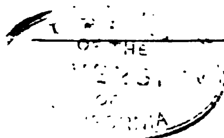
rec. — 40, 4 *Hostus*] Sil. It. 12, 347. 403. 413; *hostius* P. — 40, 9 *deinde per*] Madvigius; *deinceps* P. — 41, 11 *vento* addidit Weifsenbornius. — 42, 2 *quoad*] cod. rec.; *quod* P. — 42, 3 *quo tu*] Alschefskius; *quodu* P¹, *quod* P²C, *quo* cod. rec. — 42, 5 *cum ploratum*] cod. rec.; *conploratum* P. — 42, 5 *aculeo*] J. F. Gronovius; *aculeg* P¹, *iaculog* P², *iaculo* C. — 42, 10 *propraetoris*] Walchius; *propri* P¹, *proprii* P²CM. — 42, 12 *nisi*] Valla; *si* P. — 42, 12 *ei*] cod. rec.; *et* P. — 42, 13 *simul.. ademeris*] Fabrius; *misul .. ademdemeris* P, *misrum .. ademeris* C. — 42, 13 *haud*] Valla; *atit* P, *at id* C, *ad id* M. — 43, 3 *sese*] M²; *esse* PCM¹. — 43, 4 *quoque se*] Siesbyeus; *se quoque* P. — 43, 5 *Nolam*] cod. rec.; *noiam* P¹, *nouate iam* P²C. — 43, 7 *egerat*] Alschefskius; *gerat* P. — 43, 7 *fuerant*] Creverius; *fuerunt* P. — 43, 10 *obterit*] Ascensius; *obtegerit* radendo corr. in *obtegit* P¹, *obteget* C, *obtegeiut* P⁴. — 43, 13 *magis* addidit Wesenbergius. — 43, 14 *casura*] Nipperdeyus; *cessura* P. — 44, 1 *fuerit*] J. F. Gronovius; *fuerat* P. — 44, 2 *an*] Madvigius; *eam* P. — 44, 5 *nam*] Weifsenbornius; *tam* P. — 44, 5 *quinquaginta . imber*] J. F. Gronovius; *liber* P¹, *inber* P², *imber* C. — 44, 9 *abstinere ni*] cod. rec.; *abstinerent* P. — 45, 2 *agris et qui*] Luchsius (Alschefskius: *agro et qui*); *agro sed qui* P. — 45, 5 *exprobrando*] C; *exprobrandam* P¹M, *exprobranda* P². — 45, 9 *derepto*] Duker; *erepto* P. — 45, 10 *en*] unus cod. rec.; *enim* P. — 46, 4 *quinque milia caesa*] J. F. Gronovius; *uel causa* P¹, *uel caesa u* P². — 46, 9 *obtinendum*] Madvigius; *petendum* P. — 46, 13 *is* addidit Luchsius. — 46, 13 *tunc*] Walchius; *hunc* P. — 47, 3 *repleverant*] cod. rec.; *repleuerunt* P. — 47, 4 *iam*] cod. rec.; *in* P. — 47, 6 *deiecit*] cod. rec.; *delegit* P. — 47, 7 *ea via longe*] A. Perizonius; *exualōge* P. — 47, 7 *nullo*] *quia nullo* PC. — 47, 8 *vera sit*] J. F. Gronovius; *uetatis* P. — 47, 8 *communis*] J. F. Gronovius; *communis certe* P. — 47, 8 *porta*] Madvigius; *portae* P. — 48, 4 *stipendium*] Ascensius; *histipendium* P. — 48, 5 *teneri*] unus cod. rec.; *ateneri* P¹, *atteneri* P². — 48, 8 *ipsum*] Madvigius; *eum ipsum* P. — 48, 11 *ea*] Sigonius; *ex* P. — 48, 11 *quoque*] Weifsenbornius; *quo* P. — 48, 12 *die* addidit Drakenborchius. — 48, 12 *ac* addidit Madvigius. — 49, 2 *unum ut militia .. dum*] J. F. Gronovius; *unūmihiia ..|tum* P. — 49, 3 *ii*] Weifsenbornius; *hi* P. — 49, 4 *parcius militibus datum quam* addidit Weifsenbornius. — 49, 9 *a* addidit Weifsenbornius. — 49, 11 *signa, septem elephantos*] J. F. Gronovius; *signauit elephantis* P. — 49, 11 *sint*] Vossius; *sunt* P. — 49, 13 *duo*] J. F. Gronovius; *ti* P¹, *que* P²CM. — 49, 14 *multoque*] cod. rec.; *modoque* P.

XXIIII 1, 5 *capto*] J. F. Gronovius; *casto* P¹, *castra* P²M. — 1, 8 *propalam*] Walchius; *prolatam* PC. — 2, 8 *faveret*] ed. vet.; *fauereiet* P. — 2, 9 *moenibus*] F. Jacobsius; *omnib. moenibus* P. — 2, 9 *raras*] J. F. Gronovius; paras P¹, *parasset* P²M. — 3, 2 *erat* post *eis* addidit H. J. Mueller. — 3, 3 *urbe*] J. F. Gronovius; *urbe erat* P. — 3, 5 *greges sui*] Weifsenbornius; *egres | sui* P¹, *egressi* P²C. — 3, 7 *affingunt ut*] Freinshemius et J. Gronovius; *adfinguntur* P. — 3, 11 *his* addidit H. J. Mueller. — 3, 14 *Locros*] Wesenbergius; *in locros* P. — 3, 15 *ab Hannibale*] H. J. Mueller; *et adhānibale* P. — 4, 2 *eam aetatem, id*] Madvigius; *aeetasit* P¹, *aeaetates it* P², *ea etate sit* C. — 4, 3 *Adranodorum et Zoippum, qui Syracusanorum*] J. F. Gronovius (*Adranodorum et Zoippum*) et Weifsenbornius (*qui Syracusanorum*); *andranorum* P; cf. § 9. — 4, 4 *a* addidit Strothius. — 4, 5 *eductus*] T. Faber; *edoctus* P. — 4, 7 *munus suscipiunt . tum* addidit Weifsenbornius. — 4, 8 *celebre . brevi*] Creverius; *celebreui* P. — 4, 9 *Adranodorus*]

Benseler; *andranodorus* P; eodem modo nomen in P scriptum invenitur 4, 3. 5, 10. 7, 7. 22, 4. 5. 7. 11. 23, 2. 24, 1. 4. 8. 25, 1. 3. 11. 26, 5. 16; recte tamen 5, 7. — 5, 4 *ei*] Weifsenbornius; *et* P. — 5, 5 *dicta rari*] J. F. Gronovius; *dictari aditus*, sed *ri* erasum, P. — 5, 9 *adulescentis, cum*] J. F. Gronovius; *adulescentium* P. — 5, 9 *Callonem*] Matthiaeus; *calonem* P. — 5, 12 *fuisse*; *addit nonnullos* addiderunt Böttcher (*fuisse; addit*) et H. J. Mueller (*nonnullos*). — 6, 7 *pacta faciendum*] Madvigius; *faciendum pacta* P. — 6, 7 *insulam* post *dividit* addidit Weifsenbornius. — 7, 4 *instructi*] Madvigius; *structi* P. — 7, 6 *inter quae*] unus cod. rec. (Lov. 5); *inque* P. — 7, 9 *ad provinciae*] Pighius; *prouinciam* P. — 7, 11 *ex itinere*] Valla; *edixitinere* P. — 7, 12 *Aniensi iuniorum*] J. F. Gronovius; *aniesi ludiorum* P. — 8, 1 *id* addidit G. Becker. — 8, 1 *cumque*] J. F. Gronovius; *cumque* P. — 8, 5 *eandem*] Duker et Creverius; *ob eandem* P. — 8, 5 *haud*] Valla; *ut* P. — 8, 15 *ea* addidit Weifsenbornius, *opus non erat* addidit H. J. Mueller. — 8, 16 *opponamus*] Salmasius; *oppugna|bant* P. — 8, 18 *moneo* addidit Alschefskius. — 8, 20 *similes clades utilia*] Hertzius (*clades similes utilia*); *similes uti|les* P. — 8, 20 *praeco, Aniensem*] unus cod. rec. (Ox. N); *praeconiensem* P. — 9, 9 *ipsi .. habenti*] Rinkesius; *ipso .. habente* P. — 9, 10 *in eo exemplum*] H. Weber; *in extemplum* P[1], *inexemplum* P[2]. — 9, 11 *ea* addidit Duker. — 10, 4 *praetores*] J. F. Gronovius; *pr.* P. — 10, 4 *praetoribus*] Forchhammer; *pr.* P. — 10. 5 *P.*] Aldus; *c.* P. — 10, 8 *aquarum*] Valla; *aquam* P. — 10, 8 *impetu*] J. F. Gronovius; *impetus* P. — 10, 9 *arcem*] ed. vet.; *uocem* P. — 10, 12 *cum qui in*] Alschefskius; *quicumin* P. — 10, 13 *essent, indicta est*] J. F. Gronovius; *exsintinxictaest* P. — 11, 3 *relinqui duas urbi praesidio*] J. F. Gronovius; *re|linquiduas urbipresidium relinquiduas | urbi praesidio* P. — 13, 3 *in potestatem eius tradatur* addidit Weifsenbornius. — 13, 5 *quoniam* addidit Madvigius. — 14, 10 *expediendis diei quod relicum erat*] *diei* in cod. Lov. 1 extat; *erat* addidit H. J. Mueller; *expediendisquodreli|cum.* P. — 14, 10 *consumunt*] J. F. Gronovius; *conmuni* P. — 15, 3 *libertatis*] Heinsius; *libertati* P. — 16, 8 *prout*] cod. rec.; *ut pro* P. — 16, 13 *cui*] Weifsenbornius; *que* P. — 16, 15 *per* addiderunt ed. vet. — 16, 17 *si* addidit Sigonius. — 17, 1 *dum*] cod. rec.; *cum* P. — 17, 2 *moram dimicandi*] J. F. Gronovius; *memorandimi|candi* P. — 17, 6 *Romani*] J. F. Gronovius; *romanis* P. — 17, 7 *diceret*] ed. vet.; *diceretur* P. — 18, 3 *cladem deserendae Italiae consilium agitasse* addidit H. J. Mueller. — 18, 9 *tam truci*] J. Gronovius; *tam erici* P. — 18, 11 *convenire*] H. J. Mueller; *conuenere* P. — 19, 4 *teneret*] Vossius; *teneret et* P. — 20, 1 *in agros*] ed. vet.; *in agro* P. — 20, 5 *Fagifulae*] Th. Mommsenius; *fugifulae* P. — 20, 7 *tenuit*] H. J. Mueller; *tenuitet* P. — 20, 10 *sed ad*] Sigonius; *usiad* P. — 20, 13 *M. Livius*] Sabellicus et Glareanus; *ibis* P. — 20, 13 *impigre*] Weifsenbornius; *inpriore* P. — 20, 13 *stationibus die ac nocte iuxta*] Creverius; *stationes die ac nocte puuia* (*pluuia* P[2]) P. — 20, 13 *temptandum . itaque*] H. J. Mueller; *tentandumq.* P. — 20, 14 *Averni se*] ed. vet. (*Averni*) et Madvigius (*se*); *auernae* P. — 21, 3 *militiaeque*] J. F. Gronovius; *militiatq.* P. — 21, 11 *firmarat*] Creverius; *firmat* P. — 22, 2 *servitutis formidines*] Weifsenbornius; *seruitudinis* P. — 22, 4 *aperiat*] J. F. Gronovius; *areat* vel *aseat* P[1], *pateat* P[2]. — 22, 7 *vel*] J. F. Gronovius; *uelut* P. — 22, 9 *spatium*] J. Gronovius; *spauum* P[1], *spaluum* P[2]. — 22, 15 *animadverterit*] J. F. Gronovius; *animaduerti* P[1], *animaduertit* P[2]. — 22, 17 *publica* addidit Sigonius. — 23, 3 *auditis*] Luchsius; *audititis* P. — 23, 4 *tralata*] Creverius; *tradita* P. — 23, 11 *illud moliri*] Luchsius; *ut moliri*] P. — 24, 3

priorem addidit Alschefskius. — 24, 6 *edocuisset*] Doeringius et Böttcher: *edocuissetet* P. — 25, 1 *ageret, ab ante*] J. F. Gronovius; *agebante* P. — 25, 2 *Hieronymum quid*] Sartorius; *quid hieronimum* P. — 25, 2 *magistros*] J. F. Gronovius; *magistratos* P. — 25, 8 *sumere*] G. Kiefslingius; *stupere* P. — 26, 2 *veniri*] J. F. Gronovius; *uenire* P. — 26, 3 *deos, nunc per* addidit Madvigius. — 26, 7 *falli*] J. F. Gronovius; *fallit* P. — 26, 10 *cum se monerent illi, ne tempus tererent, ut ferrum*] H. J. Mueller; *cassaene tempus terrerentur ferrum* P. — 26, 12 *eo cursu*] Florebellus; *occursu* P. — 27, 3 *intenti trahendae rei*] H. J. Mueller; *trahenda re* P. — 27, 5 *quonam*] J. F. Gronovius; *quoniam* P. — 27, 8 *quo Romanae*] Weifsenbornius; *quidaliae* P. — 28, 3 *ac beatiorem*] Salmasius: *creatiorem* P. — 28, 5 *levioris momenti*] J. F. Gronovius; *leoresmonē|ti* P. — 28, 9 *magnis*] J. F. Gronovius; *maenis* P. — 28, 9 *cum eis mittique*] Roëllius; *mittique cum eis* P. — 29, 6 *Syracusanis*] Creverius; *syracusas* P. — 29, 7 *fuissent*] H. J. Mueller; *fuissentet* P. — 29, 7 *libertate eos*] H. A. Kochius; *liberatos* P. — 29, 8 *se* addidit Madvigius. — 29, 8 *ducibus Syracusas concursum sit*] ed. vet. (sed *sit concursum*); *ducit ab syra|cusas concursum* P. — 30, 4 *puberum*] J. F. Gronovius; *puberem* P. — 30, 6 *terroris*] J. F. Gronovius; *erroris* P. — 30, 9 *Megara inde*] Madvigius (*Megara*) et Harantius (*inde*); *mecaram* P. — 30, 14 *armorumque habitu*] ed. Frobeniana 1531; *armatorum habituque* P. — 31, 2 *adesse* addidit codex rec. (Berol.) — 31, 5 *Megara*] Madvigius; *megaram* P. — 31, 7 *Syracusani consuli*] J. F. Gronovius; *syracusanos* P. — 31, 14 *Mylan*] Weifsenbornius; *mylas* P. — 32, 6 *ad omnia*] Madvigius; *aditomnium* P[1], *adeoomnium* P[2]. — 32, 6 *toto*] Fabrius; *tuto* P. — 33, 6 *perfugerint*] Strothius; *perfugerunt* P. — 33, 6 *suae* addidit Luchsius. — 34, 2 *quicquid* addidit Madvigius. — 34, 3 *muros per inaequales ductos*] Weifsenbornius; *murusperinaequalis ductus* P. — 34, 4 *alluitur*] Aldus; *aluitur* P. — 34, 4 *sexaginta*] Böttcher; *ex* P. — 34, 7 *una navis*] Creverius; *unaues* P. — 34, 9 *cavis*] Valla; *caueis* P. — 34, 10 *subibant*] Creverius; *quaedam subibant* P. — 34, 10 *tollenone*] Sigonius; *tollennō|e* P[1], *tollendō|e* P[2]. — 34, 12 *spes eo versa*] Böttcher; *ip|seseaduersa* P. — 34, 16 *quoniam*] Alschefskius; *quo* P. — 36, 1 *praeparata erat*] Weifsenbornius; *praeparat* P. — 36, 2 *deficientes*] ed. Frobeniana 1531; *defugi|entes* P. — 36, 2 *Anapum*] Cluverius; *anatim* P. — 36, 4 *aversumque*] Luchsius; *uersumque* P. — 36, 4 *fuit*] Bekker; *fuisse* P. — 36, 7 *inutili*] cod. rec.; *utiliin* P. — 37, 4 *die ac* addidit Hertzius. — 37, 5 *vi rati*] Alschefskius; *patuerat* P[1], *placuerat* P[2]C. — 37, 9 *noxiam* addidit Weifsenbornius. — 37, 9 *res* addidit Fabrius. — 37, 11 *at illi*] J. F. Gronovius; *adilli* P[1], *aidillis* P[2]. — 37, 11 *denuntiatio*] J. F. Gronovius; *denuntia* P. — 38, 1 *convocatis suis*] J. F. Gronovius; *conuocatioquib.* P. — 38, 2 *posset*] Fabrius; *potest* P. — 38, 5 *praeoccupati spem ullam*] Valla; *prae|occupatispecutium* P. — 38, 7 *cuius aut*] Alschefskius; *quiusaaut* P. — 39, 1 *obsidenda itinera*] Valla; *opsidendis itineribus* P. — 39, 1 *oppositi*] cod. rec.; *opponitis* P. — 38, 1 *spectaculo*] Alschefskius; *spectaculum* PC. — 39, 3 *dixisset et*] Duker et Creverius; *dixisse et* P. — 39, 4 *aversam*] J. F. Gronovius; *aduersam* P. — 39, 9 *etiam qui*] Madvigius; *qui etiam* P. — 39, 13 *ab* addidit ed. Frobeniana 1535. — 40, 3 *tardior spe*] ed. Frobeniana 1535; *tardiore spe* P. — 40, 4 *terra maritimis*] H. J. Mueller; *terra ac maritimis* P. — 40, 4 *urbibus*] Rubenius; *uirib.* P. — 40, 5 *praesidio relicto praepositoque eis*] Weifsenbornius; *praesidioqeis* P. — 40, 5 *P.*] Glareanus; *t.* P. — 40, 6 *rex* addidit Fabrius. — 40, 17 *atque*] Duker; *aut* P. — 41, 3 *Albium*]

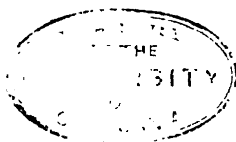
Drakenborchius; *altum* P. — 41, 11 *socii et hi*] Hertzius; *socie et hi* P[1], *socia et hec* P[2]. — 42, 3 *res* addidit Luchsius. — 42, 6 *a fratre misso*] Duker et Creverius; *fra¦tremisse* P. — 42, 7 *Galli plerique milites iique*] Valla; *aliipleriquilites sique* P. — 42, 9 *tam prosperae res*] J. Perizonius (*tam res prosperae*); *iam propere* P. — 42, 10 *ex iis*] J. F. Gronovius; *et suis* P. — 43, 2 *M.* addiderunt ed. vet. — 43, 3 *deserendae*] cod. rec.; *desereddactus* P. — 43, 6 *duo*] Madvigius; *cito* P. — 43, 6 *et ex privatis M. Atilius* addidit H. J. Mueller. — 43, 8 *duxit · His*] Weifsenbornius (*duxit · iis*) et H. J. Mueller (*his*); *auxiliis* P. — 43, 9 *auctore*] unus cod. rec. (Pal. 2); *autere* P. — 44, 1 *unus, quem*] J. F. Gronovius; *unus cumque* P. — 44, 6 *cum legione una*] Aldus; *legiouna* P. — 44, 6 *cui*] M; *qui* P. — 44, 8 *Caietae*] Luterbacher; *tactae* P. — 44, 8 *et Ariciae* addidit Luchsius (sed ante *Caietae*). — 44, 8 *visas*] Wesenbergius; *uisae* P. — 45, 1 *Arpinus*] cod. rec.; *arpi¦anas* P. — 45, 2 *cum* post *consilium* addidit J. Perizonius. — 45, 3 *resurgere ab stirpibus*] Valla (*resurgere*) et Weifsenbornius (*ab stirpibus*); *resurgerent turpibus* P. — 45, 3 *polliceatur, aliunde stet*] Madvigius (*polliceatur*) et J. F. Gronovius (*aliunde stet*); *polliuIIuira|liiudicioestet* P. — 45, 3 *hoc* addidit H. J. Mueller. — 45, 4 *arbitria agere aiebat, ut*] J. F. Gronovius (*arbitria agere aiebat*) et Weifsenbornius (*ut*); *arbiter¦eriagere iaiebatet* P. — 45, 5 *cogitandum*] J. F. Gronovius; *eosagitandum* P. — 45, 5 *aut ut novi concilientur, documentum etiam*] Madvigius: *etnonuocitent documentum autem* P. — 45, 6 *desperata*] Madvigius; *desiderata* P. — 45, 7 *secuturum*] Weifsenbornius; *consecuturum* P. — 45, 8 *neque enim*] Weifsenbornius; *neqeum* P. — 45, 9 *Calenisque*] Weifsenbornius; *catenisq* P. — 45, 13 *ad aviditatem*] Strothius (*aviditati*) et Harantius (*ad aviditatem*); *grauitatem* P. — 45, 14 *Altinii*] J. F. Gronovius; *aliin* P. — 46, 3 *murum aperire*] Creverius; *amu¦rumperire* P. — 46, 3 *sese habiturum*] Aldus; *esse habitarum* P. — 46, 5 *accidens*] ed. Frobeniana 1531; *accedens* P. — 47, 2 *armarant*] Drakenborchius; *armabant* P. — 47, 5 *aut quod*] Doeringius; *quod aut* P. — 48, 5 *resisteret*] Weifsenbornius; *re|tieret* P. — 48, 7 *vasta ac*] H. J. Mueller; *turbasuas¦caac* P. — 48, 11 *regni*] Luchsius; *regi* P. — 48, 13 *Maesulii ea gens*] J. F. Gronovius; *mae|sulieagenis* P. — 49, 1 *maius*] J. F. Gronovius; *iagus* P. — 49, 3 *docent*] Valla; *donec* P. — 49, 6 *sed* addidit H. J. Mueller. — 49, 8 *id modo . . habuerunt* exclusit P. Geyer.

T. LIVI
AB VRBE CONDITA LIBRI XXIIII PERIOCHA.

Hieronymus, Syracusanorum rex, cuius pater Hiero amicus populi Romani fuerat, ad Carthaginienses defecit et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. Tib. Sempronius Gracchus proconsul prospere adversus Poenos et Hannonem ducem ad Beneventum pugnavit servorum maxime opera, quos liberos esse iussit. Claudius Marcellus consul in Sicilir, quae prope tota ad Poenos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo Macedonum regi bellum indictum est, qui ad Apolloniam nocturno proelio oppressus fugatusque *in* Macedoniam cum prope inermi exercitu profugit. ad id bellum gerendum M. Valerius praetor missus. res praeterea in Hispania a P. et Cn. Scipionibus adversus Carthaginienses gestas continet, a quibus Syphax, rex Numidiae, in amicitiam ascitus, qui a Masanissa, Massyliorum rege, pro Carthaginiensibus pugnante victus in Hispaniam ad Scipionem cum magna manu transiit contra Gades, ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur. [Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt, quorum auxiliis ascitis tunc primum mercennarium militem Romana castra habuerunt.]

14. *Celtiberi* .. *habuerunt* spuria esse intellexit Woelfflinius.

T. LIVI
AB VRBE CONDITA
LIBER XXIII.

Hannibal post Cannensem pugnam *castraque bina* capta ac 1
direpta confestim ex Apulia in Samnium moverat, accitus in Hir-
pinos a Statio *Trebio* pollicente se Compsam traditurum. Comp- 2
sanus erat Trebius, nobilis inter suos; sed premebat eum Mop-
siorum factio, familiae per gratiam Romanorum potentis. post 3
famam Cannensis pugnae vulgatumque Trebii sermonibus adven-
tum Hannibalis cum Mopsiani urbe excessissent, sine certamine
tradita urbs Poeno praesidiumque acceptum est. ibi praeda omni 4
atque impedimentis relictis, exercitu partito Magonem regionis eius
urbes aut deficientes ab Romanis accipere aut detractantes cogere
ad defectionem iubet, ipse per agrum Campanum mare inferum 5
petit, oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet.
ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis — 6
et pleraeque cavae sunt viae sinusque occulti —, quacumque apte
poterat, disposuit, alios prae se actam praedam ex agris osten-
tantes obequitare portis iussit. in quos, quia nec multi et incom- 7
positi videbantur, cum turma equitum erupisset, ab cedentibus
consulto tracta in insidias circumventa est; nec evasisset quis- 8
quam, ni mare propinquum et haud procul litore naves, piscato-
riae pleraeque, conspectae peritis nandi dedissent effugium. ali- 9
quot tamen eo proelio nobiles iuvenes capti caesique, inter quos
et Hegeas, praefectus equitum, intemperantius cedentes secutus
cecidit. ab urbe oppugnanda Poenum absterruere conspecta moe- 10
nia, haudquaquam prompta oppugnanti.

Inde Capuam flectit iter luxuriantem longa felicitate atque 2
indulgentia fortunae, maxime tamen inter corrupta omnia licentia
plebis sine modo libertatem exercentis. senatum et sibi et plebi 2
obnoxium Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem ac popularis
homo, ceterum malis artibus nanctus opes. is cum eo forte 3
anno, quo res male gesta ad Trasumennum est, in summo ma-
gistratu esset, iam diu infestam senatui plebem ratus per occa-

sionem novandi res magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca
Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet
4 Capuam Poenis, improbus homo, sed non ad extremum perditus,
cum mallet incolumi quam eversa republica dominari, nullam au-
tem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem
init, qua et senatum servaret et obnoxium sibi ac plebi faceret.
5 vocato senatu cum sibi defectionis ab Romanis consilium placi-
turum nullo modo, nisi necessarium fuisset, praefatus esset
6 quippe qui liberos ex Ap. Claudii filia haberet filiamque Romam
nuptum *M*. Livio dedisset; ceterum maiorem multo rem magis-
7 que timendam instare; non enim per defectionem ad tollendum
ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus
vacuam rem publicam tradere Hannibali ac Poenis velle; eo se
8 periculo posse liberare eos, si permittant sibi et certaminum
9 in republica obliti credant — cum omnes victi metu permitterent.
'claudam' inquit 'in curia vos et tamquam et ipse cogitati faci-
noris particeps approbando consilia, quibus nequiquam adver-
sarer, viam saluti vestrae inveniam. in hoc fidem, quam vultis
10 ipsi, accipite'. fide data egressus claudi curiam iubet praesi-
diumque in vestibulo relinquit, ne quis adire curiam iniussu
3 suo neve inde egredi possit. tum vocato ad contionem populo
'quod saepe' inquit 'optastis, Campani, ut supplicii sumendi
2 vobis ex improbo ac detestabili senatu potestas esset, eam non
per tumultum expugnantes domos singulorum, quas praesidiis
clientium servorumque tuentur, cum summo vestro periculo,
3 sed tutam habetis ac liberam. clausos omnes in curia accipite,
solos, inermes. nec quicquam raptim aut forte temere egeritis;
de singulorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, ut
4 quas quisque meritus est poenas pendat. sed ante omnia ita
vos irae indulgere oportet, ut potiorem ira salutem atque utili-
tatem vestram habeatis. etenim hos, ut opinor, odistis senatores,
5 non senatum omnino habere non vultis; quippe aut rex, quod
abominandum, aut, quod unum liberae civitatis consilium est,
senatus habendus est. itaque duae res simul agendae vobis sunt,
ut et veterem senatum tollatis et novum cooptetis. citari sin-
6 gulos senatores iubebo, de quorum capite vos consulam. quod
de quoque censueritis, fiet; sed prius in eius locum virum for-
tem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio
7 supplicium sumatur'. inde consedit et nominibus in urnam con-
iectis citari quod primum sorte nomen excidit ipsumque e
8 curia produci iussit. ubi auditum est nomen, malum et impro-
9 bum pro se quisque clamare et supplicio dignum. tum Pacu-
vius: 'video, quae de hoc sententia sit; date igitur pro malo at-

que improbo bonum senatorem et iustum'. primo silentium 10
erat inopia potioris subiciendi; deinde, cum aliquis omissa vere-
cundia quempiam nominasset, multo maior extemplo clamor
oriebatur, cum alii negarent nosse, alii nunc probra, nunc humi- 11
litatem sordidamque inopiam et pudendae artis aut quaestus ge-
nus obicerent. hoc multo magis in secundo ac tertio citato se- 12
natore est factum, ut ipsius paenitere homines appareret, quem
autem in eius substituerent locum, deesse, quia nec eosdem no- 13
minari attinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nomina-
tos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui
primi memoriae occurrebant. ita dilabi homines notissimum 14
quodque malum maxime tolerabile dicentes esse iubentesque
senatum ex custodia dimitti. hoc modo Pacuvius cum obnoxium 4
vitae beneficio senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine
armis, iam omnibus concedentibus, dominabatur. hinc senatores 2
omissa dignitatis libertatisque memoria plebem adulari: salutare, 3
benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas suscipere, ei
semper parti adesse, secundum eam litem iudices dare, quae magis
popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset. iam vero 4
nihil in senatu agi aliter, quam si plebis ibi esset concilium. prona
semper civitas in luxuriam non ingeniorum modo vitio, sed
afluenti copia voluptatum et illecebris omnis amoenitatis mariti-
mae terrestrisque, tum vero ita obsequio principum et licentia 5
plebei lascivire, ut nec libidini nec sumptibus modus esset. ad 6
contemptum legum, magistratuum, senatus accessit tum post
Cannensem cladem, ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum
quoque spernerent imperium. id modo erat in mora, ne ex- 7
templo deficerent, quod conubium vetustum multas familias cla-
ras ac potentes Romanis miscuerat, et [quod], cum militarent ali- 8
quot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites,
nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia Sicularum ur-
bium delecti ab Romanis ac missi. horum parentes cognatique 5
aegre pervicerunt, ut legati ad consulem Romanum mitterentur.

Ii nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis
ac semiermibus consulem invenerunt quam poterat maxime mi-
serabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut erant Cam-
pani, spernendum. et auxit rerum suarum suique contemptum 2
consul nimis detegendo cladem nudandoque. nam cum legati 3
aegre ferre senatum populumque Campanum adversi quicquam
evenisse Romanis nuntiassent pollicerenturque omnia, quae ad
bellum opus essent, 'morem magis' inquit 'loquendi cum sociis 4
servastis, Campani, iubentes, quae opus essent ad bellum, im-
perare, quam convenienter ad praesentem fortunae nostrae statum

5 locuti estis. quid enim nobis ad Cannas relictum est, ut, quia
aliquid habeamus, id, quod *de*est, expleri ab sociis velimus? pe-
dites vobis imperemus, tamquam equites habeamus? pecuniam
6 deesse dicamus, tamquam ea tantum desit? nihil, ne quod sup-
pleremus quidem, nobis reliquit fortuna. legiones equitatus, arma
signa, equi virique, pecunia commeatus aut in acie aut binis po-
7 stero die amissis castris perierunt. itaque non iuvetis nos in
bello oportet, Campani, sed paene bellum pro nobis suscipiatis.
8 veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros intra
moenia compulsos nec Samnitem modo hostem sed etiam Sidi-
cinum paventes, receptos in fidem *ad* Saticulam defenderimus
coeptumque propter vos cum Samnitibus bellum per centum
9 prope annos variante fortuna eventum tulerimus. adicite ad
haec, quod foedus aequum deditis, quod leges vestras, quod ad
extremum, id quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit,
civitatem nostram magnae parti vestrum dedimus communica-
10 vimusque vobiscum. itaque communem vos hanc cladem, quae
accepta est, credere, Campani, oportet, communem patriam
11 tuendam arbitrari esse. non cum Samnite aut Etrusco res est,
ut, quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat:
Poenus hostis, ne Africae quidem indigena, ab ultimis terrarum
oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris
et condicionis et linguae prope humanae militem trahit. hunc
12 natura et moribus immitem ferumque insuper dux ipse efferavit
pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis
et, quod proloqui etiam piget, vesci corporibus humanis docendo.
13 his infandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, videre
atque habere dominos et ex Africa et a Carthagine iura petere
et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui
14 non, genito modo in Italia, detestabile sit? pulchrum erit, Cam-
pani, prolapsum clade Roman*or*um imperium vestra fide, vestris
15 viribus retentum ac recuperatum esse. triginta milia peditum,
quattuor equitum arbitror ex Campania scribi posse; iam pecu-
niae affatim est frumentique. si parem fortunae vestrae fidem
habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet nec Romani victos esse'.
6 *ab* hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum legatis
unus ex iis Vibius Virrius tempus venisse ait, quo Campani non
agrum solum ab Romanis quondam per iniuriam ademptum recu-
2 perare, sed imperio etiam Italiae potiri possint; foedus enim cum
Hannibale quibus velint legibus facturos; neque controversiam
fore, quin, cum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam
decedat exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis re-
3 linquatur. haec Virrio loquenti assensi omnes ita renuntiant

egationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum.
:xtemplo plebs ad defectionem ac pars maior senatus spectare; 4
:xtracta tamen auctoritatibus seniorum per paucos dies est res. 5
postremo vincit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem
Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. quo priusquam 6
retur certumque defectionis consilium esset, Romam legatos
nissos a Campanis in quibusdam annalibus invenio postulantes,
ıt alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent;
.ndignatione orta summoveri a curia iussos esse missumque lic- 7
:orem, qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra fines
Romanos iuberet. quia nimis compar Latinorum quondam postu- 8
latio erat, Coeliusque et alii id haud sine causa praetermiserant
scriptores, ponere pro certo sum veritus. legati ad Hannibalem 7
venerunt pacemque cum eo condicionibus *his* fecerunt, ne quis
imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem Campa-
num haberet, neve civis Campanus invitus militaret munusve fa-
ceret; ut suae leges, sui magistratus Capuae essent; ut trecentos 2
ex Romanis captivis Poenus daret Campanis, quos ipsi elegissent,
cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia fa-
cerent, permutatio fieret. haec pacta; illa insuper, quam quae 3
pacta erant, facinora Campani ediderunt: nam praefectos socium
civesque Romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos
partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes compre-
hensos velut custodiae causa balneis includi iussit, ubi fervore
atque aestu anima interclusa foedum in modum exspirarunt.

Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Poenum, summa 4
ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem nihil prae-
ter sanam civium mentem defuit, restiterat. ut vero praesidium 5
mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem mi-
serabilemque Tarentinorum servitutem exempla referens, primo
ne reciperetur praesidium palam vociferatus est, deinde ut re- 6
ceptum aut eiceretur, aut, si malum facinus, quod a vetustissi-
mis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili fa-
cinore purgare vellent, ut interfecto Punico praesidio restituerent
Romanis se. haec — nec enim occulte agebantur — cum relata 7
Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in
castra; deinde, cum is ferociter negasset se iturum, nec enim
Hannibali ius esse in civem Campanum, concitatus ira Poenus
comprehendi hominem vinctumque attrahi ad sese iussit. veritus 8
deinde, ne quid inter vim tumultus atque ex concitatione animo-
rum inconsulti certaminis oreretur, ipse, praemisso nuntio ad
Marium Blossium, praetorem Campanum, postero die se Capuae
futurum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius 9

contione advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis
obviam irent Hannibali. ab universis id non oboedienter modo
sed enixe, favore etiam vulgi et studio visendi tot iam victoriis
10 clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam
egressus est nec, quo timorem aliquem ex conscientia significare
posset, privato se tenuit; in foro cum filio clientibusque paucis
otiose inambulavit trepidante tota civitate ad excipiendum Poe-
11 num visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum extemplo
postulat precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid
eo die seriae rei gereret diemque et ipse adventu suo festum
12 laetus ac libens celebraret, quamquam praeceps ingenio in iram
erat, tamen, ne quid in principio negaret, visenda urbe magnam
partem diei consumpsit.

8 Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium Pacuvium-
2 que, inclitos nobilitate ac divitiis. eo Pacuvius Calavius, de quo
ante dictum est, princeps factionis eius, quae traxerat rem ad
3 Poenos, filium iuvenem adduxit, abstractum a Decii Magii latere,
cum quo ferocissime pro Romana societate adversus Punicum
foedus steterat, nec eum aut inclinata in partem alteram civitas
4 aut patria maiestas sententia depulerat. huic tum pater iuveni
Hannibalem deprecando magis quam purgando placavit, victus-
que patris precibus lacrimisque etiam ad cenam eum cum patre
5 vocari iussit, cui convivio neminem Campanum praeterquam ho-
spites Vibelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibiturus
6 erat. epulari coeperunt de die, et convivium non ex more Punico
aut militari disciplina esse, sed, ut in civitate atque etiam domo
diti ac *lux*uriosa, omnibus voluptatum illecebris instructum.
7 unus nec dominorum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis
Calavius filius pellici ad vinum potuit, ipse valetudinem excu-
sans, patre animi quoque eius haud mirabilem perturbationem
8 causante. solis ferme occasu patrem Calavium ex convivio egres-
sum secutus filius, ubi in secretum — hortus erat posticis aedium
9 partibus — pervenerunt, 'consilium' inquit 'affero, pater,
quo non venia solum peccati, quod defecimus ad Hannibalem,
impetrari ab Romanis sed * * in multo maiore dignitate et
10 gratia simus Campani, quam umquam fuimus'. cum mirabun-
dus pater, quidnam id esset consilii, quaereret, toga reiecta ab
humero latus succinctum gladio nudat. 'iam ego' inquit 'san-
guine Hannibalis sanciam Romanum foedus. te id prius scire
9 volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles. quae ubi
vidit audivitque senex, velut si iam agendis, quae audiebat, inter-
2 esset, amens metu, 'per ego te' inquit, 'fili, quaecumque iura
liberos iungunt parentibus, precor quaesoque, ne ante oculos

patris facere et pati omnia infanda velis. paucae horae sunt, 3
intra quas iurantes per quidquid deorum est dextrae dextras
iungentes fidem obstrinximus, — ut sacratas fide manus digressi
a colloquio extemplo in eum armaremus? ab hospitali mensa 4
surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale,
— ut eam ipsam mensam cruentes hospitis sanguine? Hanni-
balem pater filio meo potui placare, filium Hannibali non pos-
sum? sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non pietas; 5
audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere ferunt.
unus aggressurus es Hannibalem? quid illa turba tot liberorum 6
servorumque? quid in unum intenti omnium oculi, quid tot
dextrae? torpescent*ne* in amentia illa? vultum ipsius Hannibalis, 7
quem armati exercitus sustinere *nequeunt*, quem horret populus
Romanus, tu sustinebis? ut alia auxilia desint, me ipsum ferire
corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis sustinebis?
atqui per meum pectus petendus ille tibi transfigendusque est. 8
sed hic te deterreri sine potius quam illic vinci; valeant preces
apud te meae, sicut pro te hodie valuerunt'. lacrimantem inde 9
iuvenem cernens medium complectitur atque osculo haerens non
ante precibus abstitit, quam pervicit, ut gladium poneret fidem-
que daret nihil facturum tale. tum iuvenis 'ego quidem' inquit 10
'quam patriae debeo pietatem, exsolvam patri. tuam doleo vi-
cem, cui ter proditae patriae sustinendum est crimen, semel, 11
cum defectionis ab Romanis, iterum, cum pacis cum Hannibale
fuisti auctor, tertio hodie, cum restituendae Romanis Capuae
mora atque impedimentum es. tu, patria, ferrum, quo pro te 12
armatus hanc arcem hostium inii, quoniam parens extorquet,
recipe'. haec cum dixisset, gladium in publicum trans mace- 13
riam horti abiecit et, quo minus res suspecta esset, se ipse con-
vivio reddidit.

Postero die senatus frequens datus Hannibali. ubi prima 10
eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis,
quod amicitiam suam Romanae societati praeposuissent, et inter 2
cetera magnifica promissa pollicitus *est*, brevi caput Italiae omni
Capuam fore, iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam
petiturum. unum esse exsortem Punicae amicitiae foederisque 3
secum facti, quem neque esse Campanum neque dici debere,
Magium Decium; eum postulare, ut sibi dedatur ac se praesente
de eo referatur senatusque consultum fiat. omnes in eam sen- 4
tentiam ierunt, quamquam magnae parti et vir indignus ea cala-
mitate et haud parvo initio minui videbatur ius libertatis. egres- 5
sus curia in templo magistratuum consedit conprehendique
Decium Magium atque ante pedes destitutum causam dicere iussit.

6 qui cum manente ferocia animi negaret lege foederis id cogi
posse, tum iniectae catenae ducique ante lictorem in castra est
7 iussus. quoad capite aperto est ductus, contionabundus inces-
sit ad circumfusam undique multitudinem vociferans: ‘habetis
libertatem, Campani, quam petistis: foro medio, luce clara, vi-
dentibus vobis nulli Campanorum secundus vinctus ad mortem
8 rapior. quid violentius capta Capua fieret? ite obviam Hanni-
bali, exornate urbem diemque adventus eius consecrate, ut hunc
9 triumphum de cive vestro spectetis’. haec vociferanti, cum mo-
veri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi extra
portam iussus. ita in castra perducitur extemploque impositus
10 in navem et Carthaginem missus, ne motu aliquo Capuae ex in-
dignitate rei orto senatum quoque paeniteret dediti principis, et
legatione missa ad repetendum eum aut negando rem, quam
primam peterent, offendendi sibi novi socii, aut tribuendo ha-
11 bendus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. navem Cyre-
nas detulit tempestas, quae tum in dicione regum erant. ibi
cum Magius ad statuam Ptolemaei regis confugisset, deportatus
12 a custodibus Alexandream ad Ptolemaeum, cum eum docuisset
contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinclis libera-
tur, permissumque, ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet.
13 nec Magius Capuam sibi tutam dicere, et Romam eo tempore,
quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis
quam hospitis fore domicilium; nusquam malle quam in regno
eius vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.
11 Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Ro-
mam rediit responsumque ex scripto recitavit. divi *divaeque* in
2 eo erant, quibus quoque modo supplicaretur; tum: ‘si ita faxitis,
Romani, vestrae res meliores faciliores que erunt, magisque ex
sententia res publica vestra vobis procedet, victoriaque duelli
3 populi Romani erit. Pythio Apollini re publica vestra bene gesta
servataque *de* lucris meritis donum mittitote deque praeda, manu-
biis spoliisque honorem habetote; lasciviam a vobis prohibetote’.
4 haec ubi ex Graeco carmine interpretata recitavit, tum dixit se
oraculo egressum extemplo iis omnibus divis rem divinam ture
5 ac vino fecisse iussumque a templi antistite, sicut coronatus
laurea corona et oraculum adisset et rem divinam fecisset, ita
coronatum navem ascendere nec ante deponere eam, quam Ro-
6 mam pervenisset; se, quaecumque imperata sint, cum summa
religione ac diligentia exsecutum coronam Romae in ara Apol-
linis deposuisse. senatus decrevit, ut eae res divinae supplica-
tionesque primo quoque tempore cum cura fierent.
7 Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius victoriae

ad Cannas Carthaginem venerat Mago, Hamilcaris filius, non ex
ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis
civitatibus Bruttiorum, quae[que] deficiebant. is, cum ei senatus 8
datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit: cum sex impe-
ratoribus eum, quorum quattuor consules, duo dictator ac magi-
ster equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie
conflixisse; occidisse supra ducenta milia hostium, supra quinqua- 9
ginta cepisse, *bina castra expugnasse*; ex quattuor consulibus duos
occidisse, ex duobus saucium alterum, alterum toto amisso exercitu
vix cum quinquaginta hominibus effugisse. magistrum equitum, 10
quae consularis potestas sit, fusum fugatum; dictatorem, quia se
in aciem nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Brut- 11
tios Apulosque, partem Samnitium ac Lucanorum defecisse ad
Poenos. Capuam, quod caput non Campaniae modo sed post
afflictam rem Romanam Cannensi pugna Italiae sit, Hannibali *se*
tradidisse. pro his tantis totque victoriis verum esse grates deis 12
immortalibus agi haberique. ad fidem deinde tam laetarum re- 12
rum effundi in vestibulo curiae iussit anulos aureos, qui tantus
acervus fuit, ut metientibus supra tres modios explesse sint
quidam auctores. fama tenuit, quae propior vero est, haud 2
plus fuisse modio. adiecit deinde verbis, quo maioris cladis in-
dicium esset, neminem nisi equitem atque eorum ipsorum pri-
mores id gerere insigne. summa fuit orationis, quo propius 3
spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hanni-
balem esse; procul enim ab domo militiam esse, in media ho-
stium terra; magnam vim frumenti pecuniae absumi, et tot acies 4
ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte ali-
qua minuisse; mittendum igitur supplementum esse, mittendam 5
in stipendium pecuniam frumentumque tam bene meritis de
nomine Punico militibus.

Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus Himilco, vir 6
factionis Barcinae, locum Hannonis increpandi esse ratus 'quid
est, Hanno?' inquit, 'etiam nunc paenitet belli suscepti adver-
sus Romanos? iube dedi Hannibalem; veta in tam prosperis re- 7
bus grates deis immortalibus agi; audiamus Romanum senatorem
in Carthaginiensium curia'. tum Hanno: 'tacuissem hodie, pa- 8
tres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio, minus lae-
tum quod esset vobis, loquerer; nunc interroganti senatori, pae- 9
niteatne adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut
superbus aut obnoxius videar, quorum alterum est hominis alie-
nae libertatis obliti, alterum suae. respondeam, inquit, Himil- 10
coni, non desisse paenitere me belli neque desiturum ante invic-
tum vestrum imperatorem incusare, quam finitum aliqua tolera-

bili condicione bellum videro; nec mihi pacis antiquae desiderium
11 ulla alia res quam pax nova finiet. itaque ista, quae modo Mago
iactavit, Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus iam laeta
sunt; mihi possunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si vo-
12 lumus fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt; nam si prae-
termittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possu-
mus videri pacem, vereor, ne haec quoque laetitia luxuriet nobis
13 ac vana evadat. quae tamen nunc quoque qualis est? ‘occidi
exercitus hostium; mittite milites mihi.’ quid aliud rogares,
14 si esses victus? ‘hostium cepi bina castra’ praedae videlicet
plena et commeatuum; ‘frumentum et pecuniam date.’ quid
15 aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? et ne omnia
ipse mirer — mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi,
interrogare ius fasque est —, velim seu Himilco seu *Mago* re-
spondeat, cum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad
16 Cannas sit constetque in defectione totam Italiam esse, primum,
ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos, deinde, ecquis
homo ex quinque et triginta tribubus ad Hannibalem transfu-
17 gerit’? cum utrumque Mago negasset, ‘hostium quidem ergo’
inquit ‘adhuc nimis multum superest. sed multitudo ea quid
13 animorum quidve spei habeat, scire velim’. cum id nescire
Mago diceret, ‘nihil facilius scitu est’ inquit. ‘ecquos legatos
ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique
2 mentionem pacis Romae factam esse allatum ad vos est?’ cum
id quoque negasset, ‘bellum igitur’ inquit ‘tam integrum habe-
mus, quam habuimus, qua die Hannibal in Italiam est trans-
3 gressus. quam varia victoria priore Punico bello fuerit, pleri-
que, qui meminerimus, supersumus. numquam terra marique
magis prosperae res nostrae visae sunt, quam ante consules C.
4 Lutatium et A. Postumium fuerunt; Lutatio et Postumio consu-
libus devicti ad Aegates insulas sumus. quod si, id quod di omen
avertant, nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem
speratis, cum vincemur, quam nunc, cum vincimus, dat nemo?
5 ego, si quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu acci-
pienda, habeo, quid sententiae dicam; si de his, quae Mago
postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto et frustrantibus
non falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda esse’.
6 haud multos movit Hannonis oratio; nam et simultas cum familia
Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti
laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admitte-
bant debellatumque mox fore, si anniti paulum voluissent, re-
7 bantur. itaque ingenti consensu fit senatus consultum, ut Hanni-
bali quattuor milia Numidarum in supplementum mitterentur et

quadraginta elephanti et argenti talenta * * dictatorque cum 8
Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti
milia peditum, quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia
quique in Hispania erant, supplerentur.

Ceterum haec, ut in secundis rebus, segniter otioseque 14
gesta; Romanos praeter insitam industriam animis fortuna etiam
cunctari prohibebat. nam nec consul ulli rei, quae per eum
agenda esset, deerat, et dictator M. Iunius Pera rebus divinis per- 2
fectis latoque, ut solet, ad populum, ut equum escendere liceret,
praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus
conscriptae fuerant, et servorum dilectum cohortesque ex agro
Piceno et Gallico collectas ad ultimum prope desperatae rei 3
publicae auxilium, cum honesta utilibus cedunt, descendit edixit-
que, qui capitalem fraudem ausi quique pecuniae iudicati in vin-
culis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecu-
niaque sese exsolvi iussurum. ea sex milia hominum Gallicis 4
spoliis, quae triumpho C. Flaminii tralata erant, armavit; itaque
cum viginti quinque milibus armatorum ab urbe proficiscitur.

Hannibal Capua recepta, cum iterum Neapolitanorum ani- 5
mos partim spe partim metu nequiquam temptasset, in agrum
Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter statim, quia non 6
desperabat voluntariam deditionem, ita, si morarentur spem,
nihil eorum, quae pati aut timere possent, praetermissurus. se- 7
natus ac maxime primores eius in societate Romana cum fide
perstare; plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota
esse metumque agrorum populationis et patienda in obsidione
multa gravia indignaque proponere animo; neque auctores de-
fectionis deerant. itaque ubi senatum metus cepit, si propalam 8
tenderent, resisti multitudini concitatae non posse, *ob*secun-
dando dilationem mali inveniunt. placere enim sibi defectio- 9
nem ad Hannibalem simulant; quibus autem condicionibus in
foedus amicitiamque novam transeant, parum constare. ita spa- 10
tio sumpto legatos propere ad praetorem Romanum Marcellum
Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt docentque,
quanto in discrimine sit Nolana res: agrum Hannibalis esse et
Poenorum, urbem extemplo futuram, ni subveniatur; conce- 11
dendo plebei senatum, ubi velint defecturos se, ne deficere prae-
festinarent, effecisse. Marcellus collaudatis Nolanis eadem si- 12
mulatione extrahi rem in suum adventum iussit, interim celari
quae secum acta essent spemque omnem auxilii Romani. ipse 13
a Casilino Caiatiam petit atque inde Vulturno amni traiecto per
agrum Saticulanum Trebianumque super Suessulam per montes
Nolam pervenit.

15 Sub adventum praetoris Romani Poenus agro Nolano ex-
cessit et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi
2 oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. cete-
rum postquam Neapolim a praefecto Romano teneri accepit —
M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus —, Neapoli
3 quoque sicut Nola omissa petit Nuceriam. eam cum aliquamdiu
circumsedisset, saepe vi saepe sollicitandis nequiquam nunc plebe
nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut
4 inermes cum singulis abirent vestimentis. deinde, ut qui a prin-
cipio mitis omnibus Italicis praeter Romanos videri vellet, prae-
mia atque honores, qui remanserint ac militare secum voluis-
5 sent, proposuit. nec ea spe quemquam tenuit: dilapsi omnes,
quocumque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Cam-
6 paniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. cum ferme triginta
senatores ac forte primus quisque Capuam petissent, exclusi
inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt.
Nuceriae praeda militi data est, urbs direpta atque incensa.
7 Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii quam
voluntate principum habebat. plebs timebatur et ante omnes
L. Bantius, quem conscientia temptatae defectionis ac metus a
praetore Romano nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id
8 fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. erat iuvenis
acer et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques. semi-
necem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum
curatumque benigne etiam cum donis Hannibal domum remise-
9 rat. ob eius gratiam meriti rem Nolanam in ius dicionemque
dare voluerat Poeno, anxiumque eum et sollicitum cura novandi
10 res praetor cernebat. ceterum cum aut poena cohibendus esset
aut beneficio conciliandus, sibi assumpsisse quam hosti ademisse
fortem ac strenuum maluit socium accitumque ad se benigne
11 appellat: multos eum invidos inter populares habere, inde existi-
matu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam
12 multa eius egregia facinora militaria essent; sed qui in Romanis
militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse; mul-
tos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille
quaeque et quotiens pericula pro salute ac dignitate populi Ro-
13 mani adisset utique Cannensi proelio non prius pugna abstiterit,
quam prope exsanguis ruina superincidentium virorum, equorum
14 armorumque sit oppressus. 'itaque macte virtute esto' inquit;
'apud me tibi omnis honos atque omne praemium erit, et quo
frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque
15 emolumento esse', laetoque iuveni promissis equum eximium
dono dat bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet; lic-

toribus imperat, ut eum se adire, quotiens velit, patiantur. hac 16
comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut
nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius iuverit.
Cum Hannibal ad portas esset — Nolam enim rursus a Nu- 2
ceria movit castra — plebesque Nolana de integro ad defectionem
spectaret, Marcellus sub adventum hostium intra muros se rece- 3
pit, non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem
nimis multis in eam imminentibus daret. instrui deinde utrimque 4
acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante
castra sua. proelia hinc parva inter urbem castraque et vario
eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere procur-
santes nec dare signum universae pugnae volebant. in hac coti- 5
diana iam duorum exercituum statione principes Nolanorum
nuntiant Marcello nocturna colloquia inter plebem ac Poenos 6
fieri statutumque esse, ut, cum Romana acies egressa portis
staret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent
deinde portas murosque occuparent, ut potentes rerum suarum
atque urbis Poenum inde pro Romano acciperent. haec ubi 7
nuntiata Marcello sunt, collaudatis senatoribus Nolanis, prius-
quam aliqui motus in urbe oreretur, fortunam pugnae experiri
statuit. ad tres portas in hostes versas tripertito exercitum in- 8
struxit; impedimenta subsequi iussit, calones lixasque et invali-
dos milites vallum ferre. media porta robora legionum et Ro-
manos equites, duabus circa portis novos milites levemque
armaturam ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque 9
adire vetiti, subsidiaque destinata impedimentis [data], ne occupa-
tis proelio legionibus in ea impetus fieret. ita instructi intra
portas stabant. Hannibali sub signis, id quod per aliquot dies 10
fecerat, ad multum diei in acie stanti primo miraculo esse, quod
nec exercitus Romanus porta egrederetur, nec armatus quis-
quam in muris esset; ratus deinde prodita colloquia esse metu- 11
que resides factos, partem militum in castra remittit iussos pro-
pere apparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem
afferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem
in urbe plebem moturam. dum in sua quisque ministeria dis- 12
cursu trepidat ad prima signa, succeditque ad muros acies, pa-
tefacta repente porta Marcellus signa canere clamoremque tolli
ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent im-
petu, in hostem erumpere iubet. satis terroris tumultusque in 13
aciem mediam intulerant, cum duabus circa portis P. Valerius
Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere. addi- 14
dere clamorem lixae calonesque et alia turba custodiae impedi-
mentorum apposita, ut paucitatem maxime spernentibus Poenis

15 ingentis repente exercitus speciem fecerit. vix equidem ausim
affirmare, quod quidam auctores sunt, duo milia et octingentos
16 hostium caesos non plus quingentis Romanorum amissis; sed
sive tanta sive minor victoria fuit, ingens eo die res ac nescio
an maxima illo bello gesta est; non vinci enim ab Hannibale
tunc vincentibus difficilius fuit quam postea vincere.

17 Hannibal spe potiundae Nolae adempta cum Acerras reces-
sisset, Marcellus extemplo clausis portis custodibusque disposi-
tis, ne quis egrederetur, quaestionem in foro de iis, qui clam in
2 colloquiis hostium fuerant, habuit; supra septuaginta damnatos
proditionis securi percussit bonaque eorum iussit publica po-
3 puli Romani esse et summa rerum senatui tradita cum exercitu
4 omni profectus supra Suessulam castris positis consedit. Poe-
nus Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus pelli-
cere, postquam obstinatos [inde] videt, obsidere atque oppugnare
5 parat. ceterum Acerranis plus animi quam virium erat; itaque
desperata tutela urbis, ut circumvallari moenia viderunt, prius-
quam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta
6 neglectasque custodias silentio noctis dilapsi per vias inviaque,
qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae,
quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt.

7 Hannibal Acerris direptis atque incensis, cum a Casino dic-
tatorem Romanum legionesque * * nimis acciri nuntiassent, ne
quis tam propinquis hostium castris Capuae quoque oreretur
8 tum*ultus*, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore
quingenti Praenestini habebant cum paucis Romanis Latinique
9 nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. hi
non confecto Praeneste ad diem dilectu serius profecti domo,
cum Casilinum ante famam adversae pugnae venissent et, aliis
aggregantibus sese Romanis sociisque, profecti a Casilino cum
satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinum nuntius
10 Cannensis pugnae. ibi cum dies aliquot suspecti Campanis ti-
mentesque cavendis ac struendis invicem insidiis traduxissent,
ut de Capuae defectione agi accipique Hannibalem satis pro certo
habuere, interfectis nocte oppidanis partem urbis, quae cis Vul-
11 turnum est — eo enim dividitur amni —, occupavere; idque
praesidii Casilini habebant Romani. additur et Perusina cohors,
homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio quo Praenestini
12 paucos ante dies Casilinum compulsi. et satis ferme armatorum
ad tam exigua moenia et flumine altera parte cincta tuenda erat;
penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

18 Hannibal, cum iam inde haud procul esset, Gaetulos cum
praefecto nomine Isalca praemittit ac primo, si fiat colloquii

copia, verbis benignis ad portas aperiendas praesidiumque acci-
piendum pellicere iubet, si in pertinacia perstent, vi rem gerere
ac temptare, si qua parte invadere urbem possit. ubi ad moenia 2
accessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque conces-
sum barbarus ratus moliri portas et claustra refringere parat,
cum patefactis repente portis cohortes duae, ad id ipsum instruc- 3
tae intus, ingenti cum tumultu erumpunt stragemque hostium
faciunt. ita primis repulsis Maharbal cum maiore robore viro- 4
rum missus nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. postremo 5
Hannibal castris ante ipsa moenia oppositis parvam urbem par-
vumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare
parat ac, dum instat lacessitque, corona undique circumdatis
moenibus, aliquot milites et promptissimum quemque e muro
turribusque ictos amisit. semel ultro erumpentes agmine ele- 6
phantorum opposito prope interclusit trepidosque compulit in
urbem satis multis ut ex tanta paucitate interfectis. plures ceci-
dissent, ni nox proelio intervenisset. postero die omnium animi 7
ad oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea
muralis proposita est, atque ipse dux castelli plano loco positi se-
gnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Can-
narum Trasumennique et Trebiae singulos admonens universos-
que. inde vineae quoque coeptae agi cuniculique. nec ad varios 8
conatus hostium aut vis ulla aut ars deerat *ab* sociis Romanorum;
propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis ho- 9
stium cuniculos excipere et palam et clam coeptis obviam ire,
donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit castrisque
communitis ac praesidio modico imposito, ne omissa res vide-
retur, in hiberna Capuam concessit.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, ad- 10
versus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis inex-
pertum atque insuetum. itaque, quos nulla mali vicerat vis, per- 11
didere nimia bona ac voluptates immodicae, et eo inpensius, quo
avidius ex insolentia in eas se merserant. somnus enim et vinum 12
et epulae et scorta balineaque et otium consuetudine in dies blan-
dius ita enervaverunt corpora animosque, ut magis deinde prae-
teritae victoriae eos quam praesentes tutarentur vires, maiusque 13
id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur,
quam quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam
duxisset; illa enim cunctatio distulisse modo victoriam videri
potuit, hic error vires ademisse ad vincendum. itaque hercule, 14
velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae
disciplinae tenuit. nam et redierunt plerique scortis impliciti, et, 15
ubi primum sub pellibus haberi coepti sunt, viaque et alius mi-

litaris labor excepit, tironum modo corporibus animisque defi-
16 ciebant, et deinde per omne aestivorum tempus magna pars sine
commeatibus ab signis dilabebantur, neque aliae latebrae quam
Capua desertoribus erant.

19 Ceterum mitescente iam hieme educto ex hibernis milite
2 Casilinum redit, ubi, quamquam ab oppugnatione cessatum erat,
obsidio tamen continua oppidanos praesidiumque ad ultimum
3 inopiae adduxerat. castris Romanis Ti. Sempronius praeerat
dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto Romam.
4 Marcellum et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis et Vul-
turnus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum atque Acerra-
norum tenebant Campanos timentium, si praesidium Romanum
5 abscessisset. Gracchus assidens tantum Casilino, quia praedic-
tum erat dictatoris, ne quid absente eo rei gereret, nihil move-
bat, quamquam, quae facile omnem patientiam vincerent, nuntia-
6 bantur a Casilino; nam et praecipitasse se quosdam non tole-
rantes famem constabat et stare inermes in muris nuda corpora
7 ad missilium telorum ictus praebentes. et aegre patiens Gracchus,
cum neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet — pu-
gnandum autem esse, si palam frumentum importaret, videbat —,
8 neque clam importandi spes esset, farre ex agris circa undique
convecto cum complura dolia complesset, nuntium ad magistra-
tum Casilinum misit, ut exciperent dolia, quae amnis deferret.
9 insequenti nocte intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio
Romano factam dolia medio missa amni defluxerunt; aequaliter-
10 que inter omnes frumentum divisum. id postero quoque die ac
tertio factum est: nocte et mittebantur et perveniebant; eo cu-
11 stodias hostium fallebant. imbribus deinde continuis citatior
solito amnis transverso vertice dolia impulit ad ripam, quam ho-
stes servabant. ibi haerentia inter obnata ripis salicta conspi-
ciuntur, nuntiatumque Hannibali est, et deinde intentiore custo-
12 dia cautum, ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. nuces
tamen fusae, ab Romanis castris cum medio amni ad Casilinum
13 defluerent, cratibus excipiebantur. postremo ad id ventum in-
opiae est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollis-
sent aqua, mandere conarentur nec muribus aliove animali absti-
nerent et omne herbarum radicumque genus aggeribus infimis
14 muri eruerent. et cum hostes obarassent quidquid herbidi ter-
reni extra murum erat, raporum semen iniecerunt, ut Hannibal
'eone usque, dum ea nascuntur, ad Casilinum sessurus sum?'
15 exclamaret; et qui nullam antea pactionem auribus admiserat,
tum demum agi secum est passus de redemptione liberorum ca-
16 pitum. septunces auri in singulos pretium convenit. fide ac-

:epta tradiderunt sese. donec omne aurum persolutum est, in
'inculis habiti; tum emissi summa cum fide. id verius est quam 17
ıb equite in abeuntes immisso interfectos. Praenestini maxima
ıars fuere. ex quingentis septuaginta, qui in praesidio fuerunt,
ninus dimidium ferrum famesque absumpsit; ceteri incolumes
Praeneste cum praetore suo M. Anicio — scriba is antea fuerat
— redierunt. statua eius indicio fuit, Praeneste in foro statuta, 18
oricata, amicta toga, velato capite, [et tria signa] cum titulo
amnae aeneae inscripto 'M. Anicium pro militibus, qui Casilini
n praesidio fuerint, votum solvisse'. idem titulus tribus signis
n aede Fortunae positis fuit subiectus. Casilinum oppidum red- 20
litum Campanis est, firmatum septingentorum militum de exer-
:itu Hannibalis praesidio, ne, ubi Poenus inde abscessisset, Ro-
nani oppugnarent. Praenestinis militibus senatus Romanus 2
luplex stipendium et quinquennii militiae vacationem decrevit.
:ivitate cum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Perusi- 3
ıorum casus obscurior fama est, quia nec ipsorum monumento
ıllo est illustratus nec decreto Romanorum.

Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant in 4
amicitia Romana, non Carthaginienses modo, qui regionem obti-
nebant, sed Bruttii quoque ceteri ob separata ab se consilia op-
pugnabant. quibus cum obsistere malis nequirent, Petelini lega- 5
tos Romam ad praesidium petendum miserunt. quorum preces
lacrimaeque — in questus enim flebiles, cum sibimet ipsi con-
sulere iussi sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt — ingen-
tem misericordiam patribus ac populo moverunt. consultique 6
iterum a M. Aemilio praetore patres circumspectis omnibus im-
perii viribus fateri coacti, nihil iam longinquis sociis in se prae-
sidii esse, redire domum fideque ad ultimum expleta consulere
sibimet ipsos in reliquum *pro* praesenti fortuna iusserunt. haec 7
postquam renuntiata legatio Petelinis est, tantus repente maeror
pavorque senatum eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quis-
que posset, ac deserendae urbis auctores essent, pars, quando 8
deserti a veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Bruttiis
ac per eos dedendi Hannibali. vicit tamen ea pars, quae nihil 9
raptim nec temere agendum consulendumque de integro censuit.
relata postero die per minorem trepidationem re tenuerunt opti- 10
mates, ut convectis omnibus ex agris urbem ac muros firmarent.

Per idem fere tempus litterae ex Sicilia Sardiniaque Romam 21
allatae. priores ex Sicilia T. Otacilii propraetoris in senatu re- 2
citatae sunt: P. Furium praetorem cum classe ex Africa Lily-
baeum venisse; ipsum graviter saucium in discrimine ultimo vi-
tae esse; militi ac navalibus sociis neque stipendium neque

3 dictator de se pauca ac modice locutus in magistrum equitum
Ti. Sempronium Gracchum magnam partem gloriae vertit co-
mitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum
Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui
tum magister equitum et aedilis curulis erat, consules creantur.
4 praetores inde creati M. Valerius Laevinus iterum, Ap. Claudius
5 Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scaevola. dictator crea-
tis magistratibus Teanum in hiberna ad exercitum redit relicto
magistro equitum Romae, qui, cum post paucos dies magistra-
tum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in
annum patres consuleret.
6 Cum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam
super aliam cumulante in eum annum fortuna: L. Postumium
consulem designatum in Gallia ipsum atque exercitum deletos.
7 silva erat vasta — Litanam Galli vocabant —, qua exercitum tra-
ducturus erat. eius silvae dextra laevaque circa viam Galli arbo-
res ita inciderunt, ut immotae starent, momento levi impulsae oc-
8 ciderent. legiones duas Romanas habebat Postumius sociumque
ab supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque milia
9 armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram extremae sil-
vae cum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extre-
mas arborum succisarum impellunt. quae alia in aliam instabilem
per se ac male haerentem incidentes ancipiti strage arma, viros,
10 equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent. nam cum
exanimati plerique essent arborum truncis fragmentisque ramo-
rum, ceteram multitudinem inopinato malo trepidam Galli saltum
omnem armati circumsedentes interfecerunt, paucis e tanto
numero captis, qui pontem fluminis petentes, obsesso ante ab
11 hostibus ponte, interclusi sunt. ibi Postumius omni vi, ne capere-
tur, dimicans occubuit. spolia corporis caputque praecisum du-
cis Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulere.
12 purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro caelavere, idque
sacrum vas iis erat, quo sollemnibus libarent, poculumque idem
13 sacerdotibus [esse] ac templi antistitibus. praeda quoque haud
minor Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars animalium
strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res, quia nihil dissi-
patum fuga est, stratae per omnem iacentis agminis ordinem
inventae sunt.
25 Hac nuntiata clade cum per dies multos in tanto pavore fu-
isset civitas, ut, tabernis clausis velut nocturna solitudine per ur-
2 bem acta, senatus aedilibus negotium daret, ut urbem circumirent
aperirique tabernas et maestitiae publicae speciem urbi demi
3 iuberent, tum Ti. Sempronius senatum habuit consolatusque pa-

tres est et adhortatus, ne, qui Cannensi ruinae non succubuis-
sent, ad minores calamitates animos submitterent. quod ad Car-
thaginienses hostes Hannibalemque attineret, prospera modo 4
essent, sicut speraret futura, Gallicum bellum et omitti tuto et
differri posse, ultionemque eam fraudis in deorum ac populi Ro-
mani potestate fore. de hoste Poeno exercitibusque, per quos id
bellum gereretur, consultandum atque agitandum. ipse primum, 5
quid peditum equitumque, quid civium, quid sociorum in exer-
citu esset dictatoris, disseruit. tum Marcellus suarum copiarum
summam exposuit. quid in Apulia cum C. Terentio consule es- 6
set, a peritis quaesitum est. nec, unde consulares exercitus satis
firmi ad tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. itaque Gal-
liam, quamquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit.
exercitus dictatoris consuli decretus est. de exercitu M. Marcelli, 7
qui eorum ex fuga Cannensi essent, in Siciliam eos traduci atque
ibi militare, donec *in* Italia bellum esset, placuit. eodem ex 8
dictatoris legionibus reici militem minimi quemque roboris, nullo
praestituto militiae tempore, nisi quod stipendiorum legitimorum
esset. duae legiones urbanae alteri consuli, qui in locum L. Po- 9
stumii suffectus esset, decretae sunt, eumque, cum primum salvis
auspiciis posset, creari placuit. legiones praeterea duas primo 10
quoque tempore ex Sicilia acciri, atque inde consulem, cui legio-
nes urbanae evenissent, militum sumere quantum opus esset.
C. Terentio consuli propagari in annum imperium neque de eo 11
exercitu, quem ad praesidium Apuliae haberet, quicquam minui.

Dum haec in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius 26
in Hispania bellum erat, sed ad eam diem magis prosperum Ro-
manis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut Gnaeus 2
terra, Publius navibus rem gereret, Hasdrubal, Poenorum impe-
rator, neutri parti virium satis fidens, procul ab hoste intervallo
ac locis tutus tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quat-
tuor milia peditum, mille equites in supplementum missi ex
Africa sunt. tum refecta tandem spe castra propius hostem mo- 3
vit classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas mari-
timamque oram tutandam. in ipso impetu movendarum de in- 4
tegro rerum perculit eum praefectorum navium transitio, qui post
classem ad Hiberum per pavorem desertam graviter increpiti
numquam deinde satis fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus
fuerant. fecerant hi transfugae motum in Tartesiorum gente, de- 5
sciverantque iis auctoribus urbes aliquot, una etiam ab ipsis vi
capta fuerat. in eam gentem versum ab Romanis bellum est, in- 6
festoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium pro captae
ante dies paucos urbis moenibus Chalbum, nobilem Tartesiorum

ducem, cum valido exercitu castris se tenentem aggredi statuit.
7 praemissa igitur levi armatura, quae eliceret hostes ad certamen,
equitum partem ad populandum per agros passim dimisit et
8 ut palantes exciperent. simul et ad castra tumultus erat et per
agros fugaque et caedes; deinde undique diversis itineribus cum
in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut
non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed
9 etiam ad lacessendum proelio hostem. erumpunt igitur agmine
e castris, tripudiantes more suo, repentinaque eorum audacia ter-
10 rorem hosti paulo ante ultro lacessenti incussit. itaque et ipse
Hasdrubal in collem satis arduum, flumine etiam obiecto tutum,
copias subducit et praemissam levem armaturam equitesque pa-
latos eodem recipit nec aut colli aut flumini satis fidens castra
11 vallo permunit. in hoc alterno pavore certamina aliquot sunt
contracta. nec Numida Hispano eques par fuit, nec iaculator
Maurus caetrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquan-
27 tum praestanti. postquam neque elicere Poenum ad certamen
obversati castris poterant, neque castrorum oppugnatio facilis
2 erat, urbem Ascuam, quo fines hostium ingrediens Hasdrubal
frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt omnique
circa agro potiuntur; nec iam aut in agmine aut in castris ullo
3 imperio contineri. quam ubi neglegentiam ex re, ut fit, bene
gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine
signis hostes aggrederentur, degressus colle pergit ire acie in-
4 structa ad castra. quem ut adesse tumultuose nuntii refugien-
tes ex speculis stationibusque attulere, ad arma conclamatum
5 est. ut quisque arma ceperat, sine imperio, sine signo, incom-
positi, inordinati in proelium ruunt. iam primi conseruerant
manus, cum alii catervatim currerent, alii nondum e castris exis-
6 sent. tamen primo ipsa audacia terruere hostem; deinde rari in
confertos illati, cum paucitas parum tuta esset, respicere alii
7 alios et undique pulsi coire in orbem, et dum *corpora* corpori-
bus applicant armaque armis iungunt, in artum compulsi, cum
vix movendis armis satis spatii esset, corona hostium cincti ad
8 multum diei caeduntur; exigua pars eruptione facta silvas ac
montes petit. parique terrore et castra sunt deserta, et universa
gens postero die in deditionem venit.
9 Nec diu in pacto mansit; nam subinde ab Carthagine al-
latum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exer-
citum duceret, quae vulgata res per Hispaniam omnium ferme
10 animos ad Romanos avertit. itaque Hasdrubal extemplo litteras
Carthaginem mittit indicans, quanto fama profectionis suae damno
fuisset; si vero inde pergeret, priusquam Hiberum transiret, Ro-

manorum Hispaniam fore; nam praeterquam quod nec praesi- 11
dium nec ducem haberet, quem relinqueret pro se, eos impera-
tores esse Romanos, quibus vix aequis viribus resisti possit;
itaque si ulla Hispaniae cura esset, successorem sibi cum valido 12
exercitu mitterent; cui, *ut* omnia prospere evenirent, non tamen
otiosam provinciam fore. eae litterae quamquam primo admo- 28
dum moverunt senatum, tamen, quia Italiae cura prior potiorque
erat, nihil de Hasdrubale neque de copiis eius mutatum est. Hi- 2
milco cum exercitu iusto et aucta classe ad retinendam terra ma-
rique ac tuendam Hispaniam est missus. qui, ut pedestres nava- 3
lesque copias traiecit, castris communitis navibusque subductis
et vallo circumdatis cum equitibus delectis ipse, quantum ma-
xime accelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta
intentus ad Hasdrubalem pervenit. cum decreta senatus manda- 4
taque exposuisset atque edoctus esset ipse invicem, quem ad
modum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra
redit nulla re quam celeritate tutior, quod undique abierat, ante-
quam consentirent. Hasdrubal, priusquam moveret castra, pecu- 5
nias imperat populis omnibus suae dicionis, satis gnarus Hanni-
balem transitus quosdam pretio mercatum, nec auxilia Gallica 6
aliter quam conducta habuisse, inopem tantum iter ingressum
vix penetraturum ad Alpes fuisse; pecuniis igitur raptim exactis
ad Hiberum descendit.

Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad Roma- 7
nos sunt perlata, omnibus omissis rebus ambo duces iunctis co-
piis ire obviam coeptis atque obsistere parant, rati, si Hannibali, 8
vix per se ipsi tolerando Italiae hosti, Hasdrubal dux atque
Hispaniensis exercitus esset iunctus, illum finem Romani imperii
fore. his anxii curis ad Hiberum contrahunt copias, et transito 9
amne cum diu consultassent, utrum castra castris conferrent, an
satis haberent sociis Carthaginiensium oppugnandis morari ab
itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine Hiberam 10
appellatam, opulentissimam ea tempestate regionis eius, oppu-
gnare parant. quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope ferenda sociis 11
pergit ire ipse ad urbem deditam nuper in fidem Romanorum
oppugnandam. ita iam coepta obsidio omissa ab Romanis est 12
et in ipsum Hasdrubalem versum bellum. quinque milium inter- 29
vallo castra distantia habuere paucos dies, nec sine levibus proe-
liis nec ut in aciem exirent; tandem uno eodemque die velut ex 2
composito utrimque signum pugnae propositum est atque omni-
bus copiis in campum descensum est. triplex stetit Romana acies; 3
velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa accepta;
equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem Hispanis fir- 4

mat; in cornibus dextro Poenos locat, laevo Afros mercennario-
rumque auxilia; equitum Numidas Poenorum peditibus, ceteros
5 Afris pro cornibus apponit. nec omnes Numidae in dextro locati
cornu, sed quibus desultorum in modum binos trahentibus equos
inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex fesso ar-
matis transultare mos erat; tanta velocitas ipsis tamque docile
6 equorum genus est. cum hoc modo instructi starent, imperato-
rum utriusque partis haud ferme dispares spes erant; nam ne
multum quidem aut numero aut genere militum hi aut illi prae-
7 stabant; militibus longe dispar animus erat. Romanis enim,
quamquam procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces,
pro Italia atque urbe Romana eos pugnare; itaque, velut quibus
reditus in patriam eo discrimine pugnae verteretur, obstinaverant
8 animis vincere aut mori. minus pertinaces viros habebat altera
acies; nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispania
9 quam victores in Italiam trahi malebant. primo igitur concursu,
cum vix pila coniecta essent, rettulit pedem media acies inferen-
10 tibusque se magno impetu Romanis vertit terga. nihilo segnius
in cornibus proelium fuit; hinc Poenus, hinc Afer urget, et velut
11 in circumventos proelio ancipiti pugnant. sed cum in medium
tota iam coisset Romana acies, satis virium ad dimovenda ho-
12 stium cornua habuit. ita duo diversa proelia erant. utroque
Romani, ut qui pulsis iam ante mediis et numero et robore vi-
13 rorum praestarent, haud dubie superant. magna vis hominum
ibi occisa, et, nisi Hispani vixdum conserto proelio tam effuse
14 fugissent, perpauci ex tota superfuissent acie. equestris pugna
nulla admodum fuit, quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri
Numidaeque videre, extemplo fuga effusa nuda cornua, elephantis
15 quoque prae se actis, deseruere. Hasdrubal, usque ad ultimum
eventum pugnae moratus, e media caede cum paucis effugit.
16 castra Romani cepere atque diripuere. ea pugna, si qua dubia
in Hispania erant, Romanis adiunxit Hasdrubalique non modo
in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis
17 tuto in Hispania spem reliquerat. quae posteaquam litteris Sci-
pionum Romae vulgata sunt, non tam victoria quam prohibito
Hasdrubalis in Italiam transitu laetabantur.

30 Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis aliquot
post mensibus, quam coepta oppugnari erat, ab Himilcone, prae-
2 fecto Hannibalis, expugnata est. multo sanguine ac vulneribus ea
Poenis victoria stetit; nec ulla magis vis obsessos quam fames
3 expugnavit. absumptis enim frugum alimentis carnisque omnis
generis quadrupedum suetae *insuetae*que, postremo coriis her-
bisque et radicibus et corticibus teneris strictisque foliis vixere

nec ante, quam vires ad standum in muris ferendaque arma de- 4
erant, expugnati sunt. recepta Petelia Poenus ad Consentiam co- 5
pias traducit, quam minus pertinaciter defensam intra paucos
dies in deditionem accepit. iisdem ferme diebus et Bruttiorum 6
exercitus Crotonem, Graecam urbem, circumsedit, opulentam
quondam armis virisque, tum iam adeo multis magnisque cladi-
bus afflictam, ut omnis aetatis minus duo milia civium superes-
sent. itaque urbe a defensoribus vacua facile potiti hostes sunt; 7
arx tantum retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media
caede quidam effugere. et Locrenses descivere ad Bruttios Poe- 8
nosque prodita multitudine a principibus. Regini tantummodo 9
regionis eius et in fide erga Romanos et potestatis suae ad ulti-
mum manserunt. in Siciliam quoque eadem inclinatio animorum 10
pervenit, et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione absti-
nuit. namque Gelo, maximus stirpis, contempta simul senectute 11
patris simul post Cannensem cladem Romana societate, ad Poe-
nos defecit movissetque in Sicilia res, nisi mors adeo opportuna, 12
ut patrem quoque suspicione adspergeret, armantem eum multitu-
dinem sollicitantemque socios absumpsisset. haec eo anno in 13
Italia, in Africa, in Sicilia, in Hispania vario eventu acta.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut aedem
Veneris Erucinae, quam dictator vovisset, dedicare liceret. sena- 14
tus decrevit, ut Ti. Sempronius consul designatus, cum *honorem*
inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium duumvirum esse iube-
rent aedis dedicandae causa. et M. Aemilio Lepido, qui bis 15
consul augurque fuerat, filii tres, Lucius, Marcus, Quintus, ludos
funebres per triduum et gladiatorum paria duo et viginti in foro
dederunt. aediles curules C. Laetorius et Ti. Sempronius Grac- 16
chus, consul designatus, qui in aedilitate magister equitum fu-
erat, ludos Romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt.
plebeii ludi aedilium M. Aurelii Cottae et M. Claudii Marcelli ter 17
instaurati.

Circumacto tertio anno Punici belli Ti. Sempronius consul 18
idibus Martiis magistratum init. praetores Q. Fulvius Flaccus,
qui antea *bis* consul censorque fuerat, urbanam, M. Valerius Lae-
vinus peregrinam sortem in iuris dictione habuit; Ap. Claudius
Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. 19
Marcello pro consule imperium esse populus iussit, quod post
Cannensem cladem unus Romanorum imperatorum in Italia pro-
spere rem gessisset. senatus, quo die primum est in Capitolio 31
consultus, decrevit, ut eo anno duplex tributum imperare-
tur, simplex confestim exigeretur, ex quo stipendium praesens 2
omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad Cannas

3 fuissent. de exercitibus ita decreverunt, ut duabus legionibus ur-
banis Ti. Sempronius consul Cales ad conveniendum diem edi-
ceret; inde eae legiones in castra Claudiana supra Suessulam de-
4 ducerentur. quae ibi legiones essent — erat autem Cannensis
maxime exercitus —, eas Ap. Claudius Pulcher praetor in Sici-
liam traiceret, quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur.
5 ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Clau-
dius Marcellus missus isque iussus in castra Claudiana deducere
6 urbanas legiones. ad veterem exercitum accipiendum deducen-
dumque inde in Siciliam Ti. Maecilius Croto legatus ab Ap. Clau-
7 dio est missus. taciti primo exspectaverant homines, uti consul
comitia collegae creando haberet; deinde, ubi ablegatum velut de
industria M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem in eum
annum ob egregie in praetura res gestas creari volebant, fremi-
8 tus in curia ortus. quod ubi sensit consul, 'utrumque' inquit 'e
re publica fuit, patres conscripti, et M. Claudium ad permutan-
dos exercitus in Campaniam proficisci, et comitia non prius edici,
quam is inde confecto, quod mandatum est, negotio revertisset,
ut vos consulem, quem tempus rei publicae postularet, quem
9 maxime vultis, haberetis'. ita de comitiis, donec rediit Marcellus,
silentium fuit. interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus
et T. Otacilius Crassus aedibus dedicandis, Menti Otacilius, Fa-
bius Veneri Erucinae. utraque in Capitolio est, canali uno dis-
10 cretae. et de trecentis equitibus Campanis, qui in Sicilia cum fide
stipendiis emeritis Romam venerant, latum ad populum, ut cives
Romani essent, item uti municipes Cumani essent pridie, quam
11 populus Campanus a populo Romano defecisset. maxime, ut hoc
ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent, scire se ipsi
negabant vetere patria relicta in eam, in quam redierant, non-
12 dum adsciti. postquam Marcellus ab exercitu rediit, comitia con-
13 suli uni rogando in locum L. Postumii edicuntur. creatur ingenti
consensu Marcellus, qui extemplo magistratum occiperet. cui in-
eunti consulatum cum tonuisset, vocati augures vitio creatum vi-
deri pronuntiaverunt; vulgoque patres ita fama ferebant, quod
tum primum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non
14 esse. in locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus
Q. Fabius Maximus tertium.

15 Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eculeum peperit;
signa Lanuvii ad Iunonis Sospitae cruore manavere, lapidibusque
circa id templum pluit, ob quem imbrem novemdiale, ut assolet,
sacrum fuit, ceteraque prodigia cum cura expiata.

32 Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus
Teani, cui M. Iunius dictator praefuerat, evenit; Sempronio vo-

iones, qui ibi erant, et sociorum viginti quinque milia; M. Vale- 2
rio praetori legiones, quae ex Sicilia redissent, decretae; M. Clau-
dius pro consule ad eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae
praesideret, missus. praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti.
consules edixerunt, quotiens in senatum vocassent, uti senatores 3
quibusque in senatu dicere sententiam liceret ad portam Cape-
nam convenirent. praetores, quorum iuris dictio erat, tribunalia 4
ad piscinam publicam posuerunt; eo vadimonia fieri iusserunt,
ibique eo anno ius dictum est.

Interim Carthaginem, unde Mago, frater Hannibalis, duode- 5
cim milia peditum et *mille* quingentos equites, viginti elephantos,
mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat cum praesidio
sexaginta navium longarum, nuntius affertur in Hispania rem 6
male gestam omnesque ferme eius provinciae populos ad Ro-
manos defecisse. erant, qui Magonem cum classe ea copiisque 7
omissa Italia in Hispaniam averterent, cum Sardiniae recipiendae
repentina spes affulsit: parvum ibi exercitum Romanum esse; 8
veterem praetorem inde A. Cornelium provinciae peritum dece-
dere, novum exspectari; ad hoc fessos iam animos Sardorum esse 9
diuturnitate imperii Romani, et proximo iis anno acerbe atque
avare imperatum; gravi tributo et collatione iniqua frumenti
pressos; nihil deesse aliud quam auctorem, ad quem deficerent. 10
haec clandestina legatio per principes missa erat maxime eam rem
moliente Hampsicora, qui tum auctoritate atque opibus longe
primus erat. his nuntiis prope uno tempore turbati erectique 11
Magonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt, in 12
Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem et tantum ferme copiarum,
quantum Magoni decernunt.

Et Romae consules transactis rebus, quae in urbe agendae 13
erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sempronius militibus 14
Sinuessam diem ad conveniendum edixit, et Q. Fabius consulto
prius senatu, ut frumenta omnes ex agris ante kal. Iunias primas
in urbes munitas conveherent; qui non invexisset, eius se agrum 15
populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum.
ne praetoribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio
a belli administratione data est. Valerium praetorem in Apuliam 16
ire placuit ad exercitum a Terentio accipiendum; cum ex Sicilia
legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis eius praesi-
dium, Terentianum *exercitum Tarentum* mitti cum aliquo legato-
rum. et viginti quinque naves datae, quibus oram maritimam inter 17
Brundisium ac Tarentum tutari posset. par navium numerus Q. 18
Fulvio praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C. 19
Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro conqui-

20 sitionem militum haberet locisque his praesidio esset. et T. Otaci-
lius Crassus, postquam aedem Mentis in Capitolio dedicavit, in
Siciliam cum imperio, qui classi praeesset, missus.
33 In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris
2 populorum omnes reges gentesque animos intenderant, inter quos
Philippus, Macedonum rex, eo magis, quod propior Italiae ac mari
3 tantum Ionio discretus erat. is, ubi primum fama accepit Hanni-
balem Alpes transgressum, ut bello inter Romanum Poenumque
orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse, incertis
4 adhuc viribus fluctuatus animo fuerat. postquam tertia iam pugna,
tertia victoria cum Poenis erat, ad fortunam inclinavit legatosque
ad Hannibalem misit; qui vitantes portus Brundisinum Tarenti-
numque, quia custodiis navium Romanarum tenebantur, ad Laci-
5 niae Iunonis templum in terram egressi sunt. inde per Apuliam
petentes Capuam media in praesidia Romana illati sunt deducti-
que ad Valerium Laevinum praetorem circa Luceriam castra ha-
6 bentem. ibi intrepide Xenophanes, legationis princeps, a Philippo
rege se missum ait ad amicitiam societatemque iungendam cum
populo Romano; mandata habere ad consules ac senatum popu-
7 lumque Romanum. *praetor* inter defectiones veterum sociorum
nova societate tam clari regis laetus admodum hostes pro hospi-
8 tibus comiter accepit; dat, qui prosequantur; itinera cum cura
demonstrat, quae loca quosque saltus aut Romanus aut hostes
9 teneant. Xenophanes per praesidia Romana in Campaniam, inde,
qua proximum fuit, in castra Hannibalis pervenit foedusque cum
10 eo atque amicitiam iungit legibus his, ut Philippus rex quam ma-
xima classe — ducentas autem naves videbatur effecturus — in
Italiam traiceret et vastaret maritimam oram, bellum pro parte
11 sua terra marique gereret; ubi debellatum esset, Italia omnis cum
ipsa urbe Roma Carthaginiensium atque Hannibalis esset prae-
12 daque omnis Hannibali cederet: perdomita Italia navigarent in
Graeciam bellumque cum quibus regi plac*eret gere*rent; quae ci-
vitates continentis quaeque insulae ad Macedoniam vergunt, eae
34 Philippi regnique eius essent. in has ferme leges inter Poenum
2 ducem legatosque Macedonum ictum foedus; missique cum iis
ad regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo et Bostar et Mago,
eodem ad Iunonis Laciniae, ubi navis occulta in statione erat,
3 perveniunt. inde profecti cum altum tenerent, conspecti *a* classe
4 Romana sunt, quae praesidio erat Calabriae litoribus. Valerius
Flaccus cercuros ad persequendam retrahendamque navem cum
misisset, primo fugere regii conati; deinde, ubi celeritate vinci
senserunt, tradunt se Romanis et ad praefectum classis adducti,
5 cum quaereret, qui et unde et quo tenderent cursum, Xenopha-

nes primo satis iam semel felix mendacium struere, a Philippo
se ad Romanos missum ad M. Valerium, ad quem unum iter tu-
tum fuerit, pervenisse, Campaniam superare nequisse saeptam
hostium praesidiis. deinde ut Punicus cultus habitusque suspec- 6
tos legatos fecit Hannibalis interrogatosque sermo prodidit, tum 7
comitibus eorum seductis ac metu territis litterae quoque ab Han-
nibale ad Philippum inventae et pacta inter regem Macedonum
Poenumque ducem. quibus satis cognitis optimum visum est 8
captivos comitesque eorum Romam ad senatum aut *ad* consules,
ubicumque essent, quam primum deportare. ad id celerrimae 9
quinque naves delectae ac L. Valerius Antias, qui praeesset, mis-
sus eique mandatum, ut in omnes naves legatos separatim cu-
stodiendos divideret daretque operam, ne quod iis colloquium
inter se neve quae communicatio consilii esset.

Per idem tempus Romae cum A. Cornelius Mammula ex Sar- 10
dinia provincia decedens rettulisset, qui status rerum *in* insula
esset: bellum ac defectionem omnes spectare; Q. Mucium, qui 11
successisset sibi, gravitate caeli aquarumque advenientem excep-
tum, non tam in periculosum quam longum morbum implicitum,
diu ad belli munia sustinenda inutilem fore, exercitumque ibi ut 12
satis firmum pacatae provinciae praesidem esse, ita parum *aptum*
bello, quod motum iri videretur, — decreverunt patres, ut Q. Ful- 13
vius Flaccus quinque milia peditum, quadringentos equites scri-
beret eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam
traiciendam curaret mitteretque cum imperio quem ipsi videre- 14
tur, qui rem gereret, quoad Mucius convaluisset. ad eam rem 15
missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul et censor fuerat
subegeratque in consulatu Sardos. sub idem fere tempus et a 16
Carthagine in Sardiniam classis missa duce Hasdrubale, cui Calvo
cognomen erat, foeda tempestate vexata ad Baliares insulas dei-
citur ibique — adeo non armamenta modo sed etiam alvei na- 17
vium quassati erant — subductae naves, dum reficiuntur, aliquan-
tum temporis triverunt.

In Italia cum post Cannensem pugnam, fractis partis alte- 35
rius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset, Cam- 2
pani per se adorti sunt rem Cumanam suae dicionis facere,
primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent; ubi id parum pro-
cessit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis omnibus 3
statum sacrificium ad Hamas *erat*. eo senatum Campanum ventu-
rum certiores Cumanos fecerunt petieruntque, ut et Cumanus
eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem
uterque populus socios hostesque haberet: praesidium ibi arma- 4
tum se habituros, ne quid ab Romano Poenove periculi esset.

Cumani, quamquam suspecta fraus erat, nihil abnuere, ita tegi
5 fallax consilium posse rati. interim Ti. Sempronius consul Ro-
manus Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu
lustrato transgressus Vulturnum flumen circa Liternum posuit
6 castra. ibi quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites
cogebat, ut tirones — ea maxima pars volonum erant — assue-
scerent signa sequi et in acie agnoscere ordines suos. inter quae
7 maxima erat cura duci, itaque legatis tribunisque praeceperat,
ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunae discordiam inter
ordines sereret; vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari
8 sineret; omnes satis honestos generososque ducerent, quibus
arma sua signaque populus Romanus commisisset; quae fortuna
9 coegisset ita fieri, eandem cogere tueri factum. ea non maiore
cura praecepta ab ducibus sunt quam *a* militibus observata, brevi-
que tanta concordia coaluerant omnium animi, ut prope in obli-
vionem veniret, qua ex condicione quisque esset miles factus.
10 haec agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quae a Campanis
legatio paucos ante dies venisset, et quid iis ipsi respondissent:
11 triduo post eum diem festum esse; non senatum solum omnem
12 ibi futurum sed castra etiam et exercitum Campanum. Gracchus
iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere et manere
intra muros, ipse pridie, quam statum sacrificium Campanis esset,
13 Cumas movet castra. Hamae inde tria milia passuum absunt. iam
Campani eo frequentes ex composito convenerant, nec procul
inde in occulto Marius Alfius medix tuticus — is summus magi-
14 stratus erat Campanis — cum quattuordecim milibus armatorum
habebat castra, sacrificio apparando et inter id instruendae fraudi
aliquanto intentior quam muniendis castris aut ulli militari operi.
15 [triduum sacrificatum ad Hamas.] nocturnum erat sacrum ita, ut
16 ante mediam noctem compleretur. huic Gracchus insidiandum
tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare
posset coepta, et ab decima diei hora coactis militibus corpora
17 curare somnoque operam dare, ut primis tenebris convenire ad
18 signum possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa silentique
profectus agmine cum ad Hamas media nocte pervenisset, castra
Campana ut in pervigilio neglecta simul omnibus portis invadit;
alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes redeuntes ob-
19 truncat. hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo milia
cum ipso duce Mario Alfio, capta * * et signa militaria quattuor
et triginta.

36 Gracchus minus centum militum iactura castris hostium po-
titus Cumas se propere recepit ab Hannibale metuens, qui super
2 Capuam in Tifatis habebat castra. nec eum provida futuri fefellit

opinio; nam simul Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal ab re bene gesta insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte servorum*que* spoliantem victos praedasque agentem ad Hamas se inventurum, citatum agmen praeter Capuam rapit ob- 3
viosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. ipse Hamis vacua ab hostibus castra 4
nec quicquam praeter recentis vestigia caedis strataque passim corpora sociorum invenit. auctores erant quidam, ut protinus 5
inde Cumas duceret urbemque oppugnaret. id quamquam haud 6
modice Hannibal cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem maritimam urbem haberet, tamen, quia praeter arma nihil secum miles raptim acto agmine extulerat, retro in castra super Tifata se recepit. inde fatigatus Campanorum precibus 7
sequenti die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas redit perpopulatoque agro Cumano mille passus ab urbe castra locat, cum Gracchus magis verecundia in tali necessitate deserendi so- 8
cios implorantes fidem suam populique Romani substitisset quam satis fidens exercitui. nec alter consul Fabius, qui ad Cales castra 9
habebat, Vulturnum flumen traducere audebat exercitum, occu- 10
patus primo auspiciis repetendis, dein prodigiis, quae alia super alia nuntiabantur, expiantique ea haud facile litari haruspices respondebant. eae causae cum Fabium tenerent, Sempronius in ob- 37
sidione erat et iam operibus oppugnabatur. adversus ligneam in- 2
gentem admotam urbi turrem aliam ex ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto altiorem, quia muro satis per se alto subiectis validis sublicis pro solo usus erat. inde primum saxis sudibus- 3
que et ceteris missilibus propugnatores moenia atque urbem tuebantur, postremo, ubi promovendo adiunctam muro viderunt 4
turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem coniecerunt. quo incendio trepida armatorum multitudo cum de turre sese 5
praecipitaret, eruptio ex oppido simul duabus portis stationes hostium fudit fugavitque in castra, ut eo die obsesso quam obsidenti similior esset Poenus. ad mille trecenti Carthaginiensium 6
caesi et undesexaginta vivi capti, qui circa muros et in stationibus solute ac neglegenter agentes, cum nihil minus quam eruptionem timuissent, ex improviso oppressi fuerant. Gracchus, 7
priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit ac suos intra muros recepit. postero die Hannibal 8
laetum secunda re consulem iusto proelio ratus certaturum, aciem inter castra atque urbem instruxit; ceterum postquam neminem 9
moveri ab solita custodia urbis vidit nec committi quicquam temerariae spei, ad Tifata redit infecta re.

Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, iisdem diebus 10

et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui Longo cogno-
11 men erat, cum Hannone Poeno prospere pugnat. supra duo
milia hominum occidit et ducentos octoginta milites amisit;
signa militaria ad quadraginta unum cepit. pulsus finibus Luca-
12 nis Hanno retro in Bruttios sese recepit. et ex Hirpinis oppida
tria, quae a populo Romano defecerant, vi recepta per M. Vale-
rium praetorem: Vercellium, Vescellium, Sicilinum, et auctores
defectionis securi percussi. supra quinque milia captivorum sub
13 hasta venierunt; praeda alia militi concessa exercitusque Luce-
riam reductus.

38 Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque
naves, quae Macedonum atque Poenorum captos legatos Romam
portabant, ab supero mari ad inferum circumvectae prope omnem
2 Italiae oram, cum praeter Cumas velis ferrentur, neque, hostium
an sociorum essent, satis sciretur, Gracchus obviam ex classe sua
3 naves misit. cum percunctando in vicem cognitum esset consulem
Cumis esse, naves Cumas appulsae captivique ad consulem de-
4 ducti et litterae datae. consul litteris Philippi atque Hannibalis
perlectis consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit, na-
5 vibus devehi legatos iussit. cum eodem fere die litterae legatique
Romam venissent, et percunctatione facta dicta cum scriptis con-
gruerent, primo gravis cura patres incessit cernentes, quanta vix
6 tolerantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret; cui
tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quem ad
7 modum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. captivis
in vincula condi iussis comitibusque eorum sub hasta venditis
ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus praefectus
8 praeerat, viginti *quinque* parari alias decernunt. his comparatis
deductisque et additis quinque navibus, quae advexerant captivos
9 legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum profectae, iussusque
P. Valerius militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Ta-
renti praeerat, in naves impositis quinquaginta quinque navium
classe non tueri modo Italiae oram sed explorare de Macedonico
10 bello; si congruentia litteris legatorumque indiciis Philippi consilia
11 essent, ut M. Valerium praetorem litteris certiorem faceret, isque
L. Apustio legato exercitui praeposito Tarentum ad classem pro-
fectus primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret da-
12 retque operam, ut Philippum in regno contineret. pecunia ad
classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est, quae
Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi;
13 ea per L. Antistium legatum Tarentum est devecta. simul ab
Hierone missa ducenta milia modium tritici et hordei centum.

39 Dum haec Romani parant aguntque, ad Philippum captiva

navis una ex iis, quae Romam missae erant, ex cursu refugit; inde
scitum legatos cum litteris captos. itaque ignarus rex, quae cum 2
Hannibale legatis suis convenissent, quaeque legati eius ad se al-
laturi fuissent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. le- 3
gati ad Hannibalem missi Heraclitus, cui Scotino cognomen erat,
et Crito Boeotius et Sositheus Magnes. hi prospere tulerunt ac
rettulerunt mandata. sed prius se aestas circumegit, quam mo- 4
vere ac moliri quicquam rex posset; tantum navis una capta cum
legatis momenti fecit ad dilationem imminentis Romanis belli.

Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post expiata 5
tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Combulteriam et 6
Trebulam et Austiculam urbes, quae *ad* Poenum defecerant, Fa-
bius vi cepit, praesidiaque in iis Hannibalis Campanique per-
multi capti. et Nolae sicut priore anno senatus Romanorum, plebs 7
Hannibalis erat, consiliaque occulta de caede principum et pro-
ditione urbis inibantur. quibus ne incepta procederent, inter 8
Capuam castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto
exercitu Fabius super Suessulam in castris Claudianis consedit;
inde M. Marcellum propraetorem cum iis copiis, quas habebat,
Nolam in praesidium misit.

Et in Sardinia res per T. Manlium praetorem administrari 40
coeptae, quae omissae erant, postquam Q. Mucius praetor gravi
morbo est implicitus. Manlius navibus longis ad Carales subductis 2
navalibusque sociis armatis, ut terra rem gereret, et a praetore
exercitu accepto duo et viginti milia peditum, mille ducentos equi-
tes confecit. cum his equitum peditumque copiis profectus in 3
agrum hostium haud procul ab Hampsicorae castris castra posuit.
Hampsicora tum forte profectus erat in Pellitos Sardos ad iuven-
tutem armandam, qua copias augeret; filius nomine Hostus castris 4
praeerat. is adulescentia ferox temere proelio inito fusus fuga-
tusque. ad tria milia Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme
vivi capti; alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus, 5
dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum,
caput eius regionis, confugit; debellatumque eo proelio in Sar- 6
dinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale, quae tempe-
state deiecta ad Baliares erat, in tempore ad spem rebellandi ad-
venisset. Manlius post famam appulsae Punicae classis Carales 7
se recepit; ea occasio Hampsicorae data est Poeno se iungendi.
Hasdrubal, copiis in terram expositis et classe remissa Carthagi- 8
nem, duce Hampsicora ad sociorum populi Romani agrum po-
pulandum profectus Carales perventurus erat, ni Manlius obvio
exercitu ab effusa eum populatione continuisset. primo castra ca- 9
stris modico intervallo sunt obiecta; dein per procursationes le-

via certamina vario eventu inita; postremo descensum in aciem.
10 signis collatis iusto proelio per quattuor horas pugnatum. diu
pugnam ancipitem Poeni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt,
postremo et ipsi, cum omnia circa strage ac fuga Sardorum re-
11 pleta essent, fusi; ceterum terga dantes circumducto cornu, quo
pepulerat Sardos, inclusit Romanus. caedes inde magis quam
12 pugna fuit. duodecim milia hostium caesa Sardorum simul Poe-
norumque, ferme tria milia et septingenti capti et signa militaria
41 septem et viginti. ante omnia claram et memorabilem pugnam
fecit Hasdrubal imperator captus et Hanno et Mago nobiles Car-
2 thaginienses, Mago ex gente Barcina, propinqua cognatione Han-
nibali iunctus, Hanno auctor rebellionis Sardis bellique eius haud
3 dubie concitor. nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam
cladibus suis fecerunt; nam et filius Hampsicorae Hostus in acie
4 cecidit, et Hampsicora cum paucis equitibus fugiens, ut super af-
flictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne cuius interventus
5 coepta impediret, mortem sibi conscivit. ceteris urbs Cornus ea-
dem, quae ante, fugae receptaculum fuit, quam Manlius victore
6 exercitu aggressus intra dies paucos recepit. deinde aliae quoque
civitates, quae ad Hampsicoram Poenosque defecerant, obsidibus
datis dediderunt sese, quibus stipendio frumentoque imperato
pro cuiusque aut viribus aut delicto Carales exercitum reduxit.
7 ibi navibus longis deductis impositoque, quem secum advexerat,
milite Romam navigat Sardiniamque perdomitam nuntiat patri-
bus et stipendium quaestoribus, frumentum aedilibus, captivos
Q. Fulvio praetori tradit.

8 Per idem tempus T. Otacilius praetor ab Lilybaeo classe in
Africam transvectus depopulatusque agrum Carthaginiensem cum
9 Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem *a* Baliaribus
nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit levique certa-
mine in alto commisso septem inde naves cum sociis navalibus
cepit; ceteras metus haud secus quam tempestas passim disiecit.

10 Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad supple-
mentum Carthagine missis elephantisque *et* commeatu Locros
11 accessit. quem ut incautum opprimeret, Ap. Claudius per simu-
lationem provinciae circumeundae Messanam raptim exercitu
12 ducto *vento* aestuque suo Locros traiecit. iam inde Bomilcar ad
Hannonem in Bruttios profectus erat, et Locrenses portas Ro-
manis clauserunt; Appius magno conatu nulla re gesta Messanam
repetit.

13 Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio obtinebat,
crebras excursiones in agrum Hirpinum et Samnites Caudinos
14 fecit adeoque omnia ferro atque igni vastavit, ut antiquarum cla-

dium Samnio memoriam renovaret. itaque extemplo legati ad 42
Hannibalem missi simul ex utraque gente ita Poenum allocuti
sunt: 'hostes populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos 2
ipsi, quoad nostra arma, nostrae vires nos tutari poterant. post-
quam his parum fidebamus, Pyrrho regi nos adiunximus; a quo 3
relicti pacem necessariam accepimus fuimusque in ea per annos
prope quinquaginta ad id tempus, quo tu in Italiam venisti. tua 4
nos non magis virtus fortunaque quam unica comitas ac benigni-
tas erga cives nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit
tibi, ut te salvo atque incolumi amico non modo populum Ro-
manum sed ne deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. at 5
hercule non solum incolumi et victore sed praesente te, cum
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire et
flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquotiens hac
aestate devastati, ut M. Marcellus non Hannibal vicisse ad Cannas
videatur, glorienturque Romani te ad unum modo ictum vigentem
velut aculeo emisso torpere. per annos *centum* cum populo Ro- 6
mano bellum gessimus nullo externo adiuti nec duce nec exercitu,
nisi quod per biennium Pyrrhus nostro magis milite suas auxit
vires, quam suis viribus nos defendit. non ego secundis rebus 7
nostris gloriabor, duos consules ac duos consulares exercitus ab
nobis sub iugum missos, et si qua alia aut laeta aut gloriosa no-
bis evenerunt. quae aspera adversaque tunc acciderunt, minore 8
indignatione referre possumus, quam quae hodie eveniunt. magni 9
dictatores cum magistris equitum, bini consules cum binis con-
sularibus exercitibus ingrediebantur fines nostros; ante explorato
et subsidiis positis et sub signis ad populandum ducebant: nunc 10
propraetoris unius et parvi ad tuendam Nolam praesidii praeda
sumus; iam ne manipulatim quidem, sed latronum modo percur-
sant totis finibus nostris neglegentius, quam si in Romano vaga-
rentur agro. causa autem haec est, quod neque tu defendis, et 11
nostra iuventus, quae, si domi esset, tutaretur, omnis sub signis
militat tuis. nec te nec exercitum tuum norim, nisi, a quo tot 12
acies Romanas fusas stratasque esse sciam, ei facile esse ducam
opprimere populatores nostros vagos sine signis palatos, quo
quemque trahit quamvis vana praedae spes. Numidarum pauco- 13
rum illi quidem praeda erunt, praesidiumque simul nobis et Nolae
ademeris, si modo, quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud
indignos iudicas, quos in fidem receptos tuearis'. ad ea Hanni- 43
bal respondit, omnia simul facere Hirpinos Samnitesque, et in-
dicare clades suas et petere praesidium et queri indefensos se
neglectosque. indicandum autem primum fuisse, dein petendum 2
praesidium, postremo, ni impetraretur, tum denique querendum

3 frustra opem imploratam. exercitum sese non in agrum Hirpinum
Samnitemve, ne et ipse oneri esset, sed in proxima loca sociorum
populi Romani adducturum. iis populandis et militem suum reple-
4 turum se et metu procul ab iis summoturum hostes. quod ad bellum
Romanum attineret, si Trasumenni quam Trebiae, si Cannarum
quam Trasumenni pugna nobilior esset, Cannarum quoque se
5 memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum. cum
hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit; ipse praesidio
modico relicto in Tifatis profectus cetero exercitu ire Nolam per-
6 git. eodem Hanno ex Bruttiis cum supplemento Carthagine ad-
vecto atque elephantis venit. castris haud procul positis longe
alia omnia inquirenti comperta sunt, quam quae a legatis sociorum
7 audierat. nihil enim Marcellus ita egerat, ut aut fortunae aut
temere hosti commissum dici posset; explorato cum firmisque
praesidiis tuto receptu praedatum ierat, omniaque velut adversus
8 praesentem Hannibalem cauta provisaque fuerant. tum, ubi sen-
sit hostem adventare, copias intra moenia tenuit; per muros
inambulare senatores Nolanos iussit et omnia circa explorare,
9 quae apud hostes fierent. ex his Hanno, cum ad murum suc-
cessisset, Herennium Bassum et Herium Pettium ad colloquium
evocatos permissuque Marcelli egressos per interpretem alloqui-
10 tur. Hannibalis virtutem fortunamque extollit, populi Romani
11 obterit senescentem cum viribus maiestatem. quae si paria essent,
ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave Romanum
imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in captivos
omnes Italici nominis fuisset, Punicam Romanae societatem at-
12 que amicitiam praeoptandam esse. si ambo consules cum suis
exercitibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Hannibali
futuros, quam ad Cannas fuissent, nedum praetor unus cum
13 paucis et novis militibus Nolam tutari possit. ipsorum quam
Hannibalis *magis* interesse, capta an tradita Nola potiretur; poti-
turum enim, ut Capua Nuceriaque potitus esset; sed quid inter
Capuae ac Nuceriae fortunam interesset, ipsos prope in medio
14 sitos Nolanos scire. nolle ominari, quae captae urbi casura forent,
et potius spondere, si Marcellum *cum* praesidio ac Nolam tradi-
dissent, neminem alium quam ipsos legem, qua in societatem
44 amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum. ad ea Herennius
Bassus respondit, multos annos iam inter Romanum Nolanumque
populum amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem paenitere,
et sibi, si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse mutare.
2 an dedituris se Hannibali fuisse accersendum Romanorum prae-
sidium? cum iis, qui ad sese tuendos venissent, omnia sibi et
esse consociata et ad ultimum fore.

Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem 3
recipiendae Nolae; itaque corona oppidum circumdedit, ut simul
ab omni parte moenia aggrederetur. quem ut successisse muris 4
Marcellus vidit, instructa intra portam acie cum magno tumultu
erupit. aliquot primo impetu perculsi caesique sunt; dein con-
cursu ad pugnantes facto aequatisque viribus atrox esse coepit
pugna; memorabilisque inter paucas fuisset, ni ingentibus pro-
cellis effusus imber diremisset pugnantes. eo die commisso mo- 5
dico certamine atque irritatis animis in urbem Romani, Poeni in
castra receperunt sese; nam Poenorum prima eruptione perculsi
ceciderunt haud plus quam triginta, Romani quinquaginta. imber 6
continens per noctem totam usque ad horam tertiam diei inse-
quentis tenuit; itaque, quamquam utraque pars avidi certaminis
erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis. tertio die Hanni-
bal partem copiarum praedatum in agrum Nolanum misit. quod 7
ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias eduxit; ne-
que Hannibal detrectavit. mille fere passuum inter urbem erant
castraque; eo spatio — et sunt omnia campi circa Nolam —
concurrerunt. clamor ex parte utraque sublatus proximos ex 8
cohortibus iis, quae in agros praedatum exierant, ad proelium
iam commissum revocavit. et Nolani aciem Romanam auxerunt, 9
quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex acie
efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum accepissent. proe- 45
lium erat anceps; summa vi et duces hortabantur et milites pu-
gnabant. Marcellus victis ante diem tertium, fugatis ante paucos
dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nola ab eodem se duce,
milite alio, instare iubet. non omnes esse in acie; praedantes 2
vagari in agris; et qui pugnent, marcere Campana luxuria, vino et
scortis omnibusque lustris per totam hiemem confectos. abisse 3
illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum animorum-
que, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint iuga. reliquias
illorum virorum vix arma membraque sustinentes pugnare. Ca- 4
puam Hannibali Cannas fuisse. ibi virtutem bellicam, ibi mili-
tarem disciplinam, ibi praeteriti temporis famam, ibi spem futuri
exstinctam. cum haec exprobrando hosti Marcellus suorum mi- 5
litum animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris incre-
pabat: arma signaque eadem se noscere, quae ad Trebiam Tra- 6
sumennumque, postremo ad Cannas viderit habueritque; militem
alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde edu-
xisse. 'legatumne Romanum et legionis unius atque alae magno 7
certamine vix toleratis pugnam, quos binae acies consulares
numquam sustinuerunt? Marcellus tirone milite ac Nolanis sub- 8
sidiis inultus nos iam iterum lacessit? ubi ille miles meus est,

qui derepto ex equo C. Flaminio consuli caput abstulit? ubi, *qui*
9 L. Paulum ad Cannas occidit? ferrum nunc hebet? an dextrae
torpent? an quid prodigii est aliud? qui pauci plures vincere
soliti estis, nunc paucis plures vix restatis. Romam vos expu-
10 gnaturos, si quis duceret, fortes lingua iactabatis; en, minor res
est; hic experiri vim virtutemque volo. expugnate Nolam, cam-
pestrem urbem, non flumine, non mari saeptam. hinc vos ex tam
opulenta urbe praeda spoliisque onustos vel ducam, quo voletis,
46 vel sequar'. nec bene nec male dicta profuerunt ad confirman-
2 dos animos. cum omni parte pellerentur, Romanisque crescerent
animi non duce solum adhortante sed Nolanis etiam per cla-
morem, favoris indicem, accendentibus ardorem pugnae, terga
3 Poeni dederunt atque in castra compulsi sunt. quae oppugnare
cupientes milites Romanos Marcellus Nolam reduxit cum magno
gaudio et gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatior ad Poe-
4 nos fuerat. hostium plus quinque milia caesa eo die, vivi capti
sescenti et signa militaria undeviginti et duo elephanti, quattuor
5 in acie occisi; Romanorum minus mille interfecti. posterum diem
indutiis tacitis sepeliendo utrimque caesos in acie consumpserunt.
6 spolia hostium Marcellus, Vulcano votum, cremavit. tertio post
die — ob iram, credo, aliquam aut spem liberalioris militiae —
ducenti septuaginta duo equites, mixti Numidae *et* Hispani, ad
Marcellum transfugerunt. eorum forti fidelique opera in eo bello
7 usi sunt saepe Romani. ager Hispanis in Hispania et Numidis in
Africa post bellum virtutis causa datus est.
8 Hannibal ab Nola remisso in Bruttios Hannone, cum quibus
venerat copiis ipse Apuliae hiberna petit circaque Arpos conse-
9 dit. Q. Fabius, ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, fru-
mento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae super
Suessulam erant, munimentisque firmatis et praesidio, quod per
hiberna ad obtinendum locum satis esset, relicto ipse Capuam
propius movit castra agrumque Campanum ferro ignique est de-
10 populatus, donec coacti sunt Campani, nihil admodum viribus
suis fidentes, egredi portis et castra ante urbem in aperto com-
11 munire. sex milia armatorum habebant, peditem imbellem, equi-
tatu plus poterant; itaque equestribus proeliis lacessebant hostem.
12 inter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Vibellius erat,
cognomine Taurea. civis indidem erat, longe omnium Campa-
norum fortissimus eques, adeo ut, cum apud Romanos militaret,
unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri aequaret.
13 is tunc Taurea, cum diu perlustrans oculis obequitasset hostium
turmis, tandem silentio facto, ubi esset Claudius Asellus, quae-
14 sivit et, quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus esset,

cur non ferro decerneret daretque opima spolia victus aut victor
caperet. haec ubi Asello sunt nuntiata in castra, id modo mo- 47
ratus, ut consulem percunctaretur, liceretne extra ordinem in
provocantem hostem pugnare, permissu eius arma extemplo ce-
pit provectusque ante stationes equo Tauream nomine compella- 2
vit congredique, ubi vellet, iussit. iam Romani ad spectaculum 3
pugnae eius frequentes exierant, et Campani non vallum modo
castrorum sed moenia etiam urbis prospectantes repleverant.
cum iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis 4
concitarunt equos; dein libero spatio inter se ludificantes sine
vulnere pugnam extrahebant. tum Campanus Romano 'equo- 5
rum' inquit 'hoc, non equitum erit certamen, nisi e campo in
cavam hanc viam demittimus equos. ibi nullo ad evagandum
spatio comminus conserentur manus'. dicto prope citius equum 6
in viam Claudius deiecit; Taurea, verbis ferocior quam re, 'mi-
nime sis' inquit 'cantherium in fossam'; quae vox in rusticum
inde proverbium prodita est. Claudius, cum ea via longe perequi- 7
tasset, nullo obvio hoste in campum rursus evectus increpans
ignaviam hostis cum magno gaudio et gratulatione victor in castra
redit. huic pugnae equestri rem — quam vera sit, communis 8
existimatio est — mirabilem certe adiciunt quidam annales: cum
refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur, patenti
hostium porta invectum per alteram stupentibus miraculo ho-
stibus intactum evasisse. quieta inde stativa fuere, ac retro etiam 48
consul movit castra, ut sementem Campani facerent, nec ante
violavit agrum Campanum, quam iam altae in segetibus herbae pa-
bulum praebere poterant. id convexit in Claudiana castra super 2
Suessulam ibique hiberna aedificavit. M. Claudio proconsuli im-
peravit, ut retento Nolae necessario ad tuendam urbem praesidio
ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis et sumptui rei
publicae essent. et Ti. Gracchus, a Cumis Luceriam in Apuliam 3
legiones cum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brundisium
cum eo, quem Luceriae habuerat, exercitu misit tuerique oram
agri Sallentini et providere quod ad Philippum bellumque Mace-
donicum attineret iussit.

Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsimus, litterae a 4
P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quamque prosperas in
Hispania res gessissent; sed pecuniam in stipendium vestimenta-
que et frumentum exercitui et sociis navalibus omnia deesse.
quod ad stipendium attineat, si aerarium inops sit, se aliquam 5
rationem inituros, quo modo ab Hispanis sumant; cetera utique
ab Roma mittenda esse, nec aliter aut exercitum aut provinciam
teneri posse. litteris recitatis nemo omnium erat, quin et vera 6

scribi et postulari aequa fateretur; sed occurrebat animis, quan-
tos exercitus terrestres navalesque tuerentur, quantaque nova clas-
7 sis mox paranda esset, si bellum Macedonicum moveretur: Sici-
liam ac Sardiniam, quae ante bellum vectigales fuissent, vix prae-
sides provinciarum exercitus alere; tributo sumptus suppeditari;
8 [eum] ipsum tributum conferentium numerum tantis exercituum
stragibus et ad Trasumennum lacum *et* ad Cannas imminutum;
qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio, alia
9 perituros peste. itaque, nisi fide staret, rem publicam opibus non
10 staturam. prodeundum in contionem Fulvio praetori esse, indi-
candas populo publicas necessitates cohortandosque, qui redemp-
turis auxissent patrimonia, ut rei publicae, ex qua crevissent,
11 tempus commodarent conducerentque ea lege praebenda, quae
ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in aera-
12 rio esset, iis primis solveretur. haec praetor in contione edixit,
quo*que die* vestimenta *ac* frumentum Hispaniensi exercitui prae-
benda quaeque alia opus essent navalibus sociis esset locaturus.
49 ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant homi-
2 num undeviginti, quorum duo postulata fuere: unum, ut militia
vacarent, dum in eo publico essent, alterum, ut, quae in naves
imposuissent, ab hostium tempestatisque vi publico periculo es-
3 sent. utroque impetrato conduxerunt, privataque pecunia res pu-
blica administrata est. ii mores eaque caritas patriae per omnes
4 ordines velut tenore uno pertinebat. quem ad modum conducta
omnia magno animo sunt, sic summa fide praebita, nec quic-
quam *parcius militibus datum, quam* si ex opulento aerario, ut
quondam, alerentur.
5 Cum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab Hasdru-
bale ac Magone et Hannibale, Bomilcaris filio, ob defectionem ad
6 Romanos oppugnabatur. inter haec trina castra hostium Scipio-
nes cum in urbem sociorum magno certamine ac strage obsisten-
tium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat, advexerunt
7 cohortatique oppidanos, ut eodem animo moenia tutarentur, quo
pro se pugnantem Romanum exercitum vidissent, ad castra ma-
8 xima oppugnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt. eodem et
duo duces et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam
9 agi cernentes, convenerunt. itaque eruptione e castris pugnatum
est. sexaginta hostium milia eo die in pugna fuerunt, sedecim
10 circa *a* Romanis. tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures
11 numero, quam ipsi erant, Romani hostium occiderint, ceperint
amplius tria milia hominum, paulo minus mille equorum, unde-
sexaginta militaria signa, septem elephantos, quinque in proelio
12 occisis, trinisque eo die castris potiti sint. Iliturgi obsidione libe-

rato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti suppletis copiis ex provincia ut quae maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces esset, et tum iuventute abundante. iterum 13
signis collatis eadem fortuna utriusque partis pugnatum. supra tredecim milia hostium caesa, supra duo capta cum signis duobus et quadraginta et novem elephantis. tum vero omnes prope 14
Hispaniae populi ad Romanos defecerunt, multoque maiores ea aestate in Hispania quam in Italia res gestae.

T. LIVI
AB VRBE CONDITA
LIBER XXIIII.

1 Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno adiutoribus
et ducibus Bruttiis Graecas urbes temptavit eo facilius in socie-
tate manentes Romana, quod Bruttios, quos et oderant et metue-
2 bant, Carthaginiensium partis factos cernebant. Regium primum
temptatum est, diesque aliquot ibi nequiquam absumpti. interim
Locrenses frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex
agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum praedae hostibus
3 esset, et in dies maior omnibus portis multitudo effundi; postre-
mo ii modo relicti in urbe erant, qui reficere muros portas tela-
4 que in propugnacula congerere cogebantur. in permixtam om-
nium aetatum ordinumque multitudinem et vagantem in agris
magna ex parte inermem Hamilcar Poenus equites emisit, qui
violare quemquam vetiti, tantum ut ab urbe excluderent fuga
5 dissipatos, turmas obiecere. dux ipse loco superiore capto, unde
agros urbem posset conspicere, Bruttiorum cohortem adire mu-
ros atque evocare principes Locrensium ad colloquium iussit et
pollicentes amicitiam Hannibalis adhortari ad urbem tradendam.
6 Bruttiis in colloquio nullius rei primo fides est; deinde ut Poe-
nus apparuit in collibus, et refugientes pauci aliam omnem
multitudinem in potestate hostium esse afferebant, tum metu
7 victi consulturos se populum responderunt. advocataque extem-
plo contione cum et levissimus quisque novas res novamque
societatem mallent, et quorum propinqui extra urbem interclusi
ab hostibus erant, velut obsidibus datis pigneratos haberent ani-
8 mos, pauci magis taciti probarent constantem fidem quam pro-
palam tueri auderent, haud dubio in speciem consensu fit ad
9 Poenos deditio. L. Atilio praefecto praesidii quique cum eo milites
Romani erant clam in portum deductis atque impositis in naves,
ut Regium deveherentur, Hamilcarem Poenosque ea condicione,
ut foedus extemplo aequis legibus fieret, in urbem acceperunt.
10 cuius rei prope non servata fides deditis est, cum Poenus dolo

dimissum Romanum incusaret, Locrenses profugisse ipsum cau-
sarentur. insecuti etiam equites sunt, si quo casu in freto aestus 11
morari aut deferre naves in terram posset. et eos quidem, quos
sequebantur, non sunt adepti; alias a Messana traicientes freto
Regium naves conspexerunt. milites erant Romani a Claudio 12
praetore missi ad obtinendam urbem praesidio. itaque Regio
extemplo abscessum est. Locrensibus iussu Hannibalis data pax, 13
ut liberi suis legibus viverent, urbs pateret Poenis, portus in po-
testate Locrensium esset, societas eo iure staret, ut Poenus
Locrensem Locrensisque Poenum pace ac bello iuvaret.

Sic a freto Poeni reducti frementibus Bruttiis, quod Re- 2
gium ac Locros, quas urbes direpturos se destinaverant, intactas
reliquissent. itaque per se ipsi conscriptis armatisque iuventutis 2
suae quindecim milibus ad Crotonem oppugnandum pergunt ire,
Graecam et ipsam urbem et maritimam, plurimum accessurum 3
opibus, si in ora maris urbem ac portum moenibus validam tenuis-
sent, credentes. ea cura angebat, quod neque non accersere ad 4
auxilium Poenos satis audebant, ne quid non pro sociis egisse
viderentur, et si Poenus rursus magis arbiter pacis quam adiutor
belli fuisset, ne in libertatem Crotonis, sicut ante Locrorum, fru-
stra pugnaretur. itaque optimum visum est ad Hannibalem mitti 5
legatos caverique ab eo, ut receptus Croto Bruttiorum esset.
Hannibal cum praesentium eam consultationem esse respondisset 6
et ad Hannonem eos reiecisset, ab Hannone nihil certi ablatum.
nec enim diripi volebat nobilem atque opulentam urbem et spe- 7
rabat, cum Bruttius oppugnaret, Poenos nec probare nec iuvare
eam oppugnationem appareret, eo maturius ad se defecturos.
Crotone nec consilium unum inter populares nec voluntas erat; 8
unus velut morbus invaserat omnes Italiae civitates, ut plebes ab
optimatibus dissentirent, senatus Romanis faveret, plebs ad Poe-
nos rem traheret. eam dissensionem in urbe perfuga nuntiat 9
Bruttiis: Aristomachum esse principem plebis tradendaeque auc-
torem urbis, et in vasta urbe lateque moenibus disiectis raras
stationes custodiasque senatorum esse; quacumque custodiant
plebis homines, ea patere aditum. auctore ac duce perfuga Brut- 10
tii corona cinxerunt urbem acceptique ab plebe primo impetu
omnem praeter arcem cepere. arcem optimates tenebant prae- 11
parato iam ante ad talem casum perfugio. eodem Aristomachus
perfugit, tamquam Poenis, non Bruttiis auctor urbis tradendae
fuisset.

Urbs Croto murum in circuitu patentem duodecim milia 3
passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam adventum. post vastita- 2
tem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur; flumen, quod

medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca praeterfluebat,
3 et arx procul eis *erat*, quae habitabantur. sex milia aberat ab
urbe nobile templum, ipsa urbe nobilius, Laciniae Iunonis, sanc-
4 tum omnibus circa populis. lucus ibi frequenti silva et proceris
abietis arboribus saeptus laeta in medio pascua habuit, ubi omnis
5 generis sacrum deae pecus pascebatur sine ullo pastore; sepa-
ratimque greges sui cuiusque generis nocte remeabant ad stabula,
6 numquam insidiis ferarum, non fraude violati hominum. magni igi-
tur fructus ex eo pecore capti, columnaque inde aurea solida facta et
sacrata est; inclitumque templum divitiis etiam, non tantum sanc-
7 titate fuit. ac miracula aliqua affingunt, ut plerumque tam in-
signibus locis. fama est aram esse in vestibulo templi, cuius ci-
8 nerem nullus umquam moveat ventus. sed arx Crotonis una parte
imminens mari, altera vergente in agrum, situ tantum naturali
quondam munita, postea et muro cincta est, qua per aversas ru-
9 pes ab Dionysio Siciliae tyranno per dolum fuerat capta. ea tum
arce satis ut videbatur tuta Crotoniatum optimates tenebant se,
10 circumsedente cum Bruttiis eos etiam plebe sua. postremo Bruttii
cum suis viribus inexpugnabilem viderent arcem, coacti necessi-
11 tate Hannonis auxilium implorant. is *his* condicionibus ad dedi-
tionem compellere Crotoniates conatus, ut coloniam Bruttiorum
eo deduci antiquamque frequentiam recipere vastam ac desertam
bellis urbem paterentur, omnium neminem praeter Aristomachum
12 movit. morituros se affirmabant citius quam immixti Bruttiis in
alienos ritus, mores legesque ac mox linguam etiam verterentur.
13 Aristomachus unus, quando nec suadendo ad deditionem satis vale-
bat nec, sicut urbem prodiderat, locum prodendae arcis invenie-
14 bat, transfugit ad Hannonem. Locrenses brevi post legati cum
permissu Hannonis arcem intrassent, persuadent, ut traduci se
15 Locros paterentur nec ultima experiri vellent. iam, hoc ut sibi
liceret, impetraverant ab Hannibale missis ad id ipsum legatis. ita
Crotone excessum est, deductique Crotoniatae ad mare naves con-
scendunt. Locros omnis multitudo abeunt.

16 In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos atque
Hannibalem erat. Luceriae Sempronius consul, Hannibal haud
17 procul Arpis hibernabat. inter eos levia proelia ex occasione aut
opportunitate huius aut illius partis oriebantur, meliorque eis
Romanus et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

4 In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hieronis regnum-
que ad Hieronymum nepotem eius translatum, puerum vixdum
2 libertatem, nedum dominationem modice laturum. eam aetatem,
id ingenium tutores atque amici ad praecipitandum in omnia
vitia acceperunt. quae ita futura cernens Hiero ultima senecta

voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere, ne sub dominatu
puerili per ludibrium bonis artibus partum firmatumque interiret
regnum. huic consilio eius summa ope obstitere filiae, nomen 3
regium penes puerum futurum ratae, regimen rerum omnium
penes se virosque suos Adra*nodorum et Zoippum, qui Syracusa*-
norum primi relinquebantur. non facile erat nonagesimum iam 4
agenti annum, circumsesso dies noctesque muliebribus blanditiis,
liberare animum et convertere ad publicam *a* privata curam. ita- 5
que tutores modo quindecim puero reliquit, quos precatus est
moriens, ut fidem erga populum Romanum quinquaginta annos
ab se cultam inviolatam servarent iuvenemque suis potissimum
vestigiis insistere vellent *et* disciplinae, in qua eductus esset. haec
mandata. cum exspirasset, tutores testamento prolato pueroque in 6
contionem producto — erat autem quindeciem tum ferme anno-
rum — paucis, qui per contionem ad excitandos clamores dispo- 7
siti erant, approbantibus testamentum, ceteris velut patre amisso
in orba civitate omnia timentibus *munus suscipiunt. tum* funus 8
fit regium, magis amore civium et caritate quam cura suorum
cele*bre*. brevi deinde ceteros tutores summovet Adranodorus, 9
iuvenem iam esse dictitans Hieronymum ac regni potentem; de-
ponendoque tutelam ipse, quae cum pluribus communis erat, in
se unum omnium vires convertit.

Vix quidem ulli bono moderatoque regi facilis erat favor 5
apud Syracusanos succedenti tantae caritati Hieronis; verum 2
enim vero Hieronymus, velut suis vitiis desiderabilem efficere
vellet avum, primo statim conspectu omnia quam disparia essent
ostendit. nam qui per tot annos Hieronem filiumque eius Gelo- 3
nem nec vestis habitu nec alio ullo insigni differentes a ceteris
civibus vidissent, ei conspexere purpuram ac diadema ac satelli- 4
tes armatos quadrigisque etiam alborum equorum interdum ex
regia procedentem more Dionysii tyranni. hunc tam superbum 5
apparatum habitumque convenientes sequebantur contemptus
omnium hominum, superbae aures, contumeliosa dicta, *rari*
aditus non alienis modo sed tutoribus etiam, libidines novae, in-
humana crudelitas. itaque tantus omnes terror invaserat, ut qui- 6
dam ex tutoribus aut morte voluntaria aut fuga praeverterent
metum suppliciorum. tres ex iis, quibus solis aditus in domum 7
familiarior erat, Adranodorus et Zoippus, generi Hieronis, et
Thraso quidam, de aliis quidem rebus haud magnopere audie-
bantur; tendendo autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad so- 8
cietatem Romanam, certamine ac studiis interdum in se conver-
tebant animum adulescentis, cum coniuratio in tyranni caput 9
facta indicatur per Callonem quendam, aequalem Hieronymi et

10 iam inde a puero in omnia familiaria iura assuetum. index unum
ex coniuratis Theodotum, a quo ipse appellatus erat, nominare
potuit, qui comprensus extemplo traditusque Adranodoro tor-
quendus de se ipse haud cunctanter fassus conscios celabat.
11 postremo cum omnibus intolerandis patientiae humanae crucia-
12 tibus laceraretur, victum malis se simulans avertit ab consciis in
insontes indicium, Thrasonem esse auctorem consilii mentitus,
nec nisi tam potenti duce confisos rem tantam ausuros *fuisse*;
13 *addit nonnullos* ab latere tyranni, quorum capita vilissima fin-
genti inter dolores gemitusque occurrere. maxime animo tyranni
credibile indicium Thraso nominatus fecit; itaque extemplo tra-
ditur ad supplicium, adiectique poenae ceteri iuxta insontes.
14 consciorum nemo, cum diu socius consilii torqueretur, aut latuit
aut fugit; tantum illis in virtute ac fide Theodoti fiduciae fuit
tantumque ipsi Theodoto virium ad arcana occultanda.
6 Ita, quod unum vinculum cum Romanis societatis erat,
Thrasone sublato e medio extemplo haud dubie ad defectionem
2 res spectabat; legatique ad Hannibalem missi ac remissi ab eo
cum Hannibale nobili adulescente Hippocrates et Epicydes, nati
Carthagine, sed oriundi ab Syracusis exule avo, Poeni ipsi mater-
3 no genere. per hos iuncta societas Hannibali ac Syracusano ty-
4 ranno; nec invito Hannibale apud tyrannum manserunt. Ap.
Claudius praetor, cuius Sicilia provincia erat, ubi ea accepit, ex-
templo legatos ad Hieronymum misit. qui cum sese ad reno-
vandam societatem, quae cum avo fuisset, venisse dicerent, per
ludibrium auditi dimissique sunt ab quaerente per iocum Hiero-
5 nymo, quae fortuna eis pugnae ad Cannas fuisset: vix credibilia
enim legatos Hannibalis narrare; velle, quid veri sit, scire, ut ex
6 eo, utram spem sequatur, consilium capiat. Romani, cum serio
legationes audire coepisset, redituros se ad eum dicentes esse,
monito magis eo quam rogato, ne fidem temere mutaret, profi-
7 ciscuntur. Hieronymus legatos Carthaginem misit ad foedus ex
societate cum Hannibale pacta faciendum. convenit, ut, cum Ro-
manos Sicilia expulissent — id autem brevi fore, si naves atque
exercitum misissent —, Himera amnis, qui ferme dividit insulam,
8 finis regni Syracusani ac Punici imperii esset. aliam deinde in-
flatus assentationibus eorum, qui eum non Hieronis tantum sed
Pyrrhi etiam regis, materni avi, iubebant meminisse, legationem
misit, qua aequum censebat Sicilia sibi omni cedi, Italiae imperium
9 proprium quaeri Carthaginiensi populo. hanc levitatem ac iacta-
tionem animi neque mirabantur in iuvene furioso neque argue-
7 bant, dummodo averterent eum ab Romanis. sed omnia in eo
praecipitia ad exitium fuerunt. nam cum praemissis Hippocrate

atque Epicyde cum binis milibus armatorum ad temptandas ur-
bes, quae praesidiis tenebantur Romanis, et ipse in Leontinos cum 2
cetero omni exercitu — erant autem ad quindecim milia peditum
equitumque — profectus erat, liberas aedes coniurati — et om- 3
nes forte militabant — imminentes viae angustae, qua descen-
dere ad forum rex solebat, sumpserunt. ibi cum instructi arma- 4
tique ceteri transitum exspectantes starent, uni ex eis — Dino-
meni fuit nomen —, quia custos corporis erat, partes datae sunt,
ut cum appropinquaret ianuae rex, per causam aliquam in angu-
stiis sustineret ab tergo agmen. ita ut convenerat, factum est.
tamquam laxaret elatum pedem ab stricto nodo, moratus turbam 5
Dinomenes tantum intervalli fecit, ut, cum in praetereuntem sine
armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius vulneri-
bus quam succurri posset. clamore et tumultu audito in Dino- 6
menem iam haud dubie obstantem tela coniciuntur, in*ter* quae
tamen duobus acceptis vulneribus evasit. fuga satellitum, ut ia- 7
centem videre regem, facta est. interfectores pars in forum ad
multitudinem laetam libertate, pars Syracusas pergunt ad prae-
occupanda Adranodori regiorumque aliorum consilia. incerto 8
rerum statu Ap. Claudius bellum oriens ex propinquo cum cer-
neret, senatum litteris certiorem fecit Siciliam Carthaginiensi
populo et Hannibali conciliari; ipse adversus Syracusana consilia 9
ad provinciae regnique fines omnia convertit praesidia.

Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Puteolos, 10
per bellum coeptum frequentari emporium, communiit praesi-
diumque imposuit. inde Romam comitiorum causa veniens in eum, 11
quem primum diem comitialem habuit, comitia edixit atque ex
itinere praeter urbem in campum descendit. eo die cum sors 12
praerogativae Aniensi iuniorum exisset, eaque T. Otacilium M. Ae-
milium Regillum consules diceret, tum Q. Fabius silentio facto
tali oratione est usus: 'si aut pacem in Italia aut *id* bellum eum- 8
que hostem haberemus, in quo neglegentiae laxior locus esset,
qui vestris studiis, quae in campum ad mandandos, quibus ve-
litis, honores affertis, moram ullam offerret, is mihi parum
meminisse videretur ve*strae* libertatis; sed cum in hoc bello, in 2
hoc hoste numquam ab ullo duce sine ingenti nostra clade erra-
tum sit, eadem vos cura, qua in aciem armati descenditis, inire
suffragium ad creandos consules decet et sibi sic quemque di-
cere: 'Hannibali imperatori parem consulem nomino'. hoc anno 3
ad Capuam Vibellio Taureae, Campano summo equiti, provocanti
summus Romanus eques Asellus Claudius est oppositus. adver- 4
sus Gallum quondam provocantem in ponte Anienis T. Manlium
fidentem et animo et viribus misere maiores nostri. eandem 5

causam haud multis annis post fuisse non negaverim, cur M. Va-
lerio non diffideretur adversus similiter provocantem arma ca-
6 pienti Gallum ad certamen. quem ad modum pedites equitesque
optamus ut validiores, si minus, ut pares hosti habeamus, ita
7 duci hostium parem imperatorem quaeramus. cum, qui est sum-
mus in civitate dux, eum legerimus, tamen repente lectus, in an-
num creatus adversus veterem ac perpetuum imperatorem com-
parabitur, nullis neque temporis nec iuris inclusum angustiis
quo minus ita omnia gerat administretque, ut tempora postula-
8 bunt belli; nobis autem in apparatu ipso ac tantum inchoantibus
9 res annus circumagitur. quoniam quales viros creare vos con-
sules deceat, satis est dictum, restat, ut pauca de eis, in quos
10 praerogativae favor inclinavit, dicam. M. Aemilius Regillus flamen
est Quirinalis, quem neque mittere a sacris neque retinere pos-
11 sumus, ut non deum aut belli deseramus curam. Otacilius soro-
ris meae filiam uxorem atque ex ea liberos habet; ceterum non
ea vestra in me maioresque meos merita sunt, ut non potiorem
12 privatis necessitudinibus rem publicam habeam. quilibet nauta-
rum vectorumque tranquillo mari gubernare potest; ubi saeva
orta tempestas est ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro
13 et gubernatore opus est. non tranquillo navigamus, sed iam ali-
quot procellis summersi paene sumus; itaque quis ad gubernacula
sedeat, summa cura providendum ac praecavendum vobis est.
in minore te experti, T. Otacili, re sumus; haud sane cur ad
14 maiora tibi fidamus, documenti quicquam dedisti. classem hoc
anno, cui tu praefuisti, trium rerum causa paravimus, ut Africae
oram popularetur, ut tuta nobis Italiae litora essent, ante omnia
ne supplementum cum stipendio commeatuque ab Carthagine
15 Hannibali transportaretur. create consulem T. Otacilium, non
dico si omnia haec, sed si aliquid eorum rei publicae praestitit.
sin autem te classem obtinente *ea* etiam velut pacato mari, qui-
bus *opus non erat*, Hannibali tuta atque integra ab domo vene-
16 runt, si ora Italiae infestior hoc anno quam Africae fuit, quid di-
cere potes, cur te potissimum ducem Hannibali hosti opponamus?
17 si consul esses, dictatorem dicendum exemplo maiorum nostrum
censeremus, nec tu id indignari posses, aliquem in civitate Romana
meliorem bello haberi quam te. magis nullius interest quam tua,
T. Otacili, non imponi cervicibus tuis onus, sub quo concidas.
18 ego magnopere suadeo *moneo*que, eodem animo, quo si stantibus
vobis in acie armatis repente deligendi duo imperatores essent,
quorum ductu atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consu-
19 les creetis, quibus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum
20 edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura militent. lacus

Trasumennus et Cannae tristia ad recordationem exempla, sed ad
praecavendas similes *clades* utilia documento sunt. praeco, Ani-
ensem iuniorum in suffragium revoca'. cum T. Otacilius ferociter 9
eum continuare consulatum velle vociferaretur atque obstreperet,
lictores ad eum accedere consul iussit et quia in urbem non ini- 2
erat protinus in campum ex itinere profectus, admonuit cum se-
curibus sibi fasces praeferri. interim praerogativa suffragium iniit, 3
creatique in ea consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Marcellus
tertium. eosdem consules ceterae centuriae sine variatione ulla
dixerunt. et praetor unus refectus Q. Fulvius Flaccus, novi alii 4
creati, T. Otacilius Crassus iterum, Q. Fabius consulis filius, qui
tum aedilis curulis erat, P. Cornelius Lentulus. comitiis prae- 5
torum perfectis senatus consultum factum, ut Q. Fulvio extra
ordinem urbana provincia esset, isque potissimum consulibus ad
bellum profectis urbi praeesset.

Aquae magnae bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inun- 6
davit cum magna strage tectorum pecorumque et hominum per-
nicie.

Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maximus quar- 7
tum, M. Claudius Marcellus tertium consulatum ineuntes plus so-
lito converterant in se civitatis animos; multis enim annis tale
consulum par non fuerat. referebant senes sic Maximum Rullum 8
cum P. Decio ad bellum Gallicum, sic postea Papirium Carvilium-
que adversus Samnites Bruttiosque et Lucanum cum Tarentino
populum consules declaratos. absens Marcellus consul creatus, 9
cum ad exercitum esset; praesenti Fabio atque ipsi comitia ha-
benti consulatus continuatus. tempus ac necessitas belli ac dis- 10
crimen summae rerum faciebant, ne quis aut in *eo* exemplum ex-
quireret aut suspectum cupiditatis imperii consulem haberet; quin 11
laudabant potius magnitudinem animi, quod cum summo impe-
ratore esse opus rei publicae sciret seque eum haud dubie esse,
minoris invidiam suam, si qua ex *ea* re oreretur, quam utilitatem
rei publicae fecisset.

Quo die magistratum inierunt consules, senatus in Capito- **10**
lio est habitus, decretumque omnium primum, ut consules sor- 2
tirentur compararentve inter se, uter censoribus creandis comitia
haberet, priusquam ad exercitum proficisceretur. prorogatum 3
deinde imperium omnibus, qui ad exercitus erant, iussique in
provinciis manere Ti. Gracchus Luceriae, ubi cum volonum ex-
ercitu erat, C. Terentius Varro in agro Piceno, M. Pomponius in
Gallico, et praetores prioris anni pro praetoribus Q. Mucius obtine- 4
ret Sardiniam, M. Valerius ad Brundisium orae maritimae inten-
tus adversus omnes motus Philippi, Macedonum regis, praeesset;

5 P. Cornelio Lentulo praetori Sicilia decreta provincia, T. Otacilio
classis eadem, quam adversus Carthaginienses priore anno ha-
buisset.

6 Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quae, quo magis cre-
debant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntiabantur:
Lanuvii in aede intus Sospitae Iunonis corvos nidum fecisse,
7 in Apulia palmam viridem arsisse, Mantuae stagnum effusum
Mincio amne cruentum visum; et Calibus creta et Romae in foro
8 boario sanguine pluvisse, et in vico Insteio fontem sub terra
tanta vi aquarum fluxisse, ut serias doliaque, quae in eo loco
9 erant, provoluta velut impetu torrentis tulerit; tacta de caelo
atrium publicum in Capitolio, aedem in campo Vulcani, arcem
10 in Sabinis publicamque viam, murum ac portam Gabiis. iam alia
vulgata miracula erant: hastam Martis Praeneste sua sponte pro-
motam, bovem in Sicilia locutum, infantem in utero matris in
Marrucinis 'io triumphe' clamasse; ex muliere Spoletii virum
factum, Hadriae aram in caelo speciesque hominum circum eam
11 cum candida veste visas esse. quin Romae quoque in ipsa urbe
secundum apum examen in foro visum — quod mirabile est, quia
rarum —, affirmantes quidam legiones se armatas in Ianiculo
12 videre concitaverunt civitatem ad arma, cum, qui in Ianiculo
essent, negarent quemquam ibi praeter assuetos collis eius culto-
13 res apparuisse. haec prodigia hostiis maioribus procurata sunt
ex haruspicum responso, et supplicatio omnibus deis, quorum
pulvinaria Romae essent, indicta est.

11 Perpetratis, quae ad pacem deum pertinebant, de re publica
belloque gerendo, et quantum copiarum et ubi quaeque essent,
2 consules ad senatum rettulerunt. duodeviginti legionibus bellum
geri placuit: binas consules sibi sumere, binis Galliam Siciliam-
3 que ac Sardiniam obtineri; duabus Q. Fabium praetorem Apu-
liae, duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam praeesse; sin-
gulas C. Terentio proconsuli ad Picenum et M. Valerio ad classem
4 circa Brundisium relinqui; duas urbi praesidio esse. hic ut nu-
merus legionum expleretur, sex novae legiones erant scribendae.
5 eas primo quoque tempore consules scribere iussi et classem
parare, ut cum eis navibus, quae pro Calabriae litoribus in sta-
tione essent, centum quinquaginta longarum classis navium eo
6 anno expleretur. dilectu habito et centum navibus novis deduc-
tis Q. Fabius comitia censoribus creandis habuit; creati M. Atilius
Regulus et P. Furius Philus.

7 Cum increbresceret rumor bellum in Sicilia esse, T. Otaci-
lius eo cum classe proficisci iussus est. cum deessent nautae,
consules ex senatus consulto edixerunt, ut, qui L. Aemilio C. Fla-

minio censoribus milibus aeris quinquaginta ipse aut pater eius
census fuisset usque ad centum milia, aut cui postea tanta res esset
facta, nautam unum cum sex mensium stipendio daret; qui supra 8
centum milia usque ad trecenta, tres nautas cum stipendio annuo;
qui supra trecenta usque ad deciens aeris, quinque nautas; qui
supra deciens, septem; senatores octo nautas cum annuo stipen-
dio darent. ex hoc edicto dati nautae armati instructique ab domi- 9
nis cum triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. tum
primum est factum, ut classis Romana sociis navalibus privata
impensa paratis compleretur.

Hic maior solito apparatus praecipue conterruit Campanos, 12
ne ab obsidione Capuae bellum eius anni Romani inciperent. ita- 2
que legatos ad Hannibalem oratum miserunt, ut Capuam exerci-
tum admoveret: ad eam oppugnandam novos exercitus scribi
Romae, nec ullius urbis defectioni magis infensos eorum animos
esse. id quia tam trepide nuntiabant, maturandum Hannibal ra- 3
tus, ne praevenirent Romani, profectus Arpis ad Tifata in vete-
ribus castris super Capuam consedit. inde Numidis Hispanisque 4
ad praesidium simul castrorum simul Capuae relictis cum cetero
exercitu ad lacum Averni per speciem sacrificandi, re ipsa, ut
temptaret Puteolos quodque ibi praesidii erat, descendit. Ma- 5
ximus, postquam Hannibalem Arpis profectum et regredi in Cam-
paniam allatum est, nec die nec nocte intermisso itinere ad ex-
ercitum redit et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum copias 6
admovere, Q. Fabium praetorem — is filius consulis erat — Lu-
ceriam Graccho succedere iubet. in Siciliam eodem tempore duo 7
praetores profecti: P. Cornelius ad exercitum, T. Otacilius, qui
maritimae orae reique navali praeesset. et ceteri in suas quisque 8
provincias profecti; et quibus prorogatum imperium erat, easdem
quas priore anno regiones obtinuerunt.

Ad Hannibalem, cum ad lacum Averni esset, quinque nobi- 13
les iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad Trasumennum lacum
partim ad Cannas capti dimissique domos cum eadem comitate,
qua usus adversus omnes Romanorum socios Poenus fuerat. ei 2
memores beneficiorum eius perpulisse magnam partem se iuven-
tutis Tarentinae referunt, ut Hannibalis amicitiam ac societatem
quam populi Romani mallent, legatosque ab suis missos rogare
Hannibalem, ut exercitum propius Tarentum admoveat. si si- 3
gna eius, si castra conspecta a Tarento sint, haud ullam inter-
cessuram moram, quin urbs *in potestatem eius tradatur*; in po-
testate iuniorum plebem, in manu plebis rem Tarentinam esse.
Hannibal collaudatos eos oneratosque ingentibus promissis do- 4
mum ad coepta maturanda redire iubet: se in tempore affutu-

5 rum esse. hac cum spe dimissi Tarentini. ipsum ingens cupido
incesserat Tarenti potiundi. urbem esse videbat cum opulentam
nobilemque tum maritimam et in Macedoniam opportune versam.
regemque Philippum hunc portum, si transiret in Italiam, *quo-*
6 *niam* Brundisium Romani haberent, petiturum. sacro inde perpe-
trato, ad quod venerat, et, dum ibi moratur, pervastato agro Cu-
mano usque ad Miseni promunturium, Puteolos repente agmen
7 convertit ad opprimendum praesidium Romanum. sex milia homi-
num erant, et locus munimento quoque, non natura modo tutus.
triduum ibi moratus Poenus ab omni parte temptato praesidio.
deinde, ut nihil procedebat, ad populandum agrum Neapolitanum
8 magis ira quam potiundae urbis spe processit. adventu eius in
propinquum agrum mota Nolana est plebs, iam diu aversa ab
Romanis et infesta senatui suo. itaque legati ad arcessendum
Hannibalem cum haud dubio promisso tradendae urbis venerunt.
9 praevenit inceptum eorum Marcellus consul a primoribus acci-
tus. die uno Suessulam a Calibus, cum Vulturnus amnis trai-
10 cientem moratus esset, contenderat; inde proxima nocte sex milia
peditum equites *quingentos*, *qui* praesidio senatui essent, Nolam
11 intromisit. et uti a consule omnia impigre facta sunt ad prae-
occupandam Nolam, ita Hannibal tempus terebat, bis iam ante
nequiquam temptata re segnior ad credendum Nolanis factus.

14 Iisdem diebus et Q. Fabius consul ad Casilinum temptan-
dum, quod praesidio Punico tenebatur, venit, et ad Beneventum
velut ex composito parte altera Hanno ex Bruttiis cum magna pe-
ditum equitumque manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria accessit.
2 qui primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem tria milia ferme
ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse et inde agrum po-
pulari audivit, et ipse egressus moenibus mille ferme passus ab
3 hoste castra locat. ibi contionem militum habuit. legiones magna
ex parte volonum habebat, qui iam alterum annum libertatem
tacite mereri quam postulare palam maluerant. senserat tamen
hibernis egrediens murmur in agmine esse quaerentium, en um-
4 quam liberi militaturi essent, scripseratque senatui, non tam quid
desiderarent, quam quid meruissent: bona fortique opera eorum
se ad eam diem usum, neque ad exemplum iusti militis quicquam
5 eis praeter libertatem deesse. de eo permissum ipsi erat, faceret
quod e re publica duceret esse. itaque priusquam cum hoste
manum consereret, pronuntiat tempus venisse eis libertatis, quam
6 diu sperassent, potiundae. postero die signis collatis dimicaturum
puro ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu vera vir-
7 tute geri res posset. qui caput hostis rettulisset, eum se extem-
plo liberum iussurum esse; qui loco cessisset, in eum servili

supplicio animadversurum; suam cuique fortunam in manu esse. 8
libertatis auctorem eis non se fore solum, sed consulem M. Mar-
cellum, sed universos patres, quos consultos ab se de libertate
eorum sibi permisisse. litteras inde consulis ac senatus con- 9
sultum recitavit. ad quae clamor cum ingenti assensu est sub-
latus. pugnam poscebant signumque ut daret extemplo ferociter
instabant. Gracchus proelio in posterum diem pronuntiato con- 10
tionem dimisit. milites laeti, praecipue quibus merces navatae
in unum diem operae libertas futura erat, armis expediendis *diei*
quod reliqum *erat* consumunt. postero die ubi signa coeperunt 15
canere, primi omnium parati instructique ad praetorium con-
veniunt. sole orto Gracchus in aciem copias educit, nec hostes
moram dimicandi fecerunt. decem septem milia peditum erant, 2
maxima ex parte Bruttii ac Lucani, equites mille ducenti, inter
quos pauci admodum Italici, ceteri Numidae fere omnes Maurique.
pugnatum est et acriter et diu; quattuor horis neutro inclinata 3
est pugna. nec alia magis Romanum impediebat res quam capita
hostium pretia libertatis facta; nam ut quisque hostem impigre 4
occiderat, primum capite aegre inter turbam tumultumque abs-
cidendo terebat tempus; deinde occupata dextra tenendo caput
fortissimus quisque pugnator esse desierat, segnibus ac timidis
tradita pugna erat. quod ubi tribuni militum Graccho nuntia- 5
verunt, neminem stantem iam vulnerari hostem, carnificari ia-
centes, et in dextris militum pro gladiis humana capita esse,
signum dari propere iussit, proicerent capita invaderentque ho-
stem: claram satis et insignem virtutem esse nec dubiam liber- 6
tatem futuram strenuis viris. tum redintegrata pugna est, et
eques etiam in hostes emissus. quibus cum impigre Numidae 7
occurrissent, nec segnior equitum quam peditum pugna esset,
iterum in dubium adducta res. cum utrimque duces, Romanus
Bruttium Lucanumque totiens a maioribus suis victos subactos-
que, Poenus mancipia Romana et ex ergastulo militem verbis
obtereret, postremo pronuntiat Gracchus esse nihil, quod de 8
libertate sperarent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent. ea 16
demum vox ita animos accendit, ut renovato clamore, velut alii
repente facti, tanta vi se in hostem intulerint, ut sustineri ultra
non possent. primo antesignani Poenorum, dein signa pertur- 2
bata, postremo tota impulsa acies; inde haud dubie terga data,
ruuntque fugientes in castra adeo pavidi trepidique, ut ne in portis
quidem aut vallo quisquam restiterit; ac prope continenti agmine
Romani insecuti novum de integro proelium inclusi hostium
vallo ediderunt. ibi sicut pugna impeditior in angustiis, ita cae- 3
des atrocior fuit. et adiuvere captivi, qui rapto inter tumultum

ferro conglobati et ab tergo ceciderunt Poenos et fugam impe-
4 dierunt. itaque minus duo milia hominum ex tanto exercitu, et
ea maior pars equitum, cum ipso duce effugerunt; alii omnes
5 caesi aut capti; capta et signa duodequadraginta. ex victoribus
duo milia ferme cecidere. praeda omnis praeterquam hominum
captorum militi concessa est; et pecus exceptum est, quod intra
dies triginta domini cognovissent.

6 Cum praeda onusti in castra redissent, quattuor milia ferme
volonum militum, quae pugnaverant segnius nec in castra irru-
perant simul, metu poenae collem haud procul castris ceperunt.
7 postero die per tribunos militum inde deducti contione militum
8 advocata a Graccho superveniunt. ubi cum proconsul veteres
milites primum, prout cuiusque virtus atque opera in ea pugna
9 fuerat, militaribus donis donasset, tunc, quod ad volones attine-
ret, omnes ait malle laudatos a se dignos indignosque, quam
quemquam eo die castigatum esse. quod bonum faustum felix-
que rei publicae ipsisque esset, omnes eos liberos esse iubere.
10 ad quam vocem cum clamor ingenti alacritate sublatus esset, ac
nunc complexi inter se gratulantesque, nunc manus ad caelum
tollentes bona omnia populo Romano Gracchoque ipsi precaren-
11 tur, tum Gracchus 'priusquam omnes iure libertatis aequassem'
inquit, 'neminem nota strenui aut ignavi militis notasse volui;
12 nunc exsoluta iam fide publica, ne discrimen omne virtutis igna-
viaeque pereat, nomina eorum, qui detractatae pugnae memo-
res secessionem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo ci-
13 tatosque singulos iure iurando adigam, nisi cui morbus causa
erit, non aliter quam stantes cibum potionemque, quoad stipen-
dia facient, capturos esse. hanc multam ita aequo animo feretis,
si reputabitis nulla ignaviae nota leviore vos designari potuisse.'
14 signum deinde colligendi vasa dedit; militesque praedam portan-
tes agentesque per lasciviam ac iocum ita ludibundi Beneventum
15 rediere, ut ab epulis *per* celebrem festumque diem actis, non ex
16 acie reverti viderentur. Beneventani omnes turba effusa cum ob-
viam ad portas exissent, complecti milites, gratulari, vocare in
17 hospitium. apparata convivia omnibus in propatulo aedium fue-
rant; ad ea invitabant Gracchumque orabant, ut epulari permit-
teret militibus. et Gracchus ita permisit, *si* in publico epularentur
18 omnes ante suas quisque fores. prolata omnia. pilleati aut lana
alba velatis capitibus volones epulati sunt, alii accubantes, alii
19 stantes, qui simul ministrabant vescebanturque. digna res visa,
ut simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postquam Romam
rediit, pingi iuberet in aede Libertatis, quam pater eius in Aven-
tino ex multaticia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

Dum haec ad Beneventum geruntur, Hannibal depopulatus 17
agrum Neapolitanum ad Nolam castra movet. quem ubi adven- 2
tare consul sensit, Pomponio propraetore cum eo exercitu, qui
super Suessulam in castris erat, accito ire obviam hosti parat
nec moram dimicandi facere. C. Claudium Neronem cum robore 3
equitum silentio noctis per aversam maxime ab hoste portam
emittit circumvectumque occulte subsequi sensim agmen ho-
stium iubet et, cum coortum proelium videret, ab tergo se obi-
cere. id errore viarum an exiguitate temporis Nero exsequi non 4
potuerit, incertum est. absente eo cum proelium commissum 5
esset, superior quidem haud dubie Romanus erat; sed quia
equites non affuere in tempore, ratio compositae rei turbata est.
non ausus insequi cedentes Marcellus vincentibus suis signum
receptui dedit. plus tamen duo milia hostium eo die caesa tra- 6
duntur, Romani minus quadringenti. solis fere occasu Nero diem 7
noctemque nequiquam fatigatis equis hominibusque ne viso qui-
dem hoste rediens adeo graviter est ab consule increpitus, ut per
eum stetisse diceret, quo minus accepta ad Cannas redderetur hosti
clades. postero die Romanus in aciem descendit, Poenus tacita 8
etiam confessione victus castris se tenuit. tertio die silentio noc-
tis omissa spe Nolae potiundae, rei numquam prospere temp-
tatae, Tarentum ad certiorem spem proditionis proficiscitur.

Nec minore animo res Romana domi quam militiae gere- 18
batur. censores vacui ab operum locandorum cura propter in- 2
opiam aerarii ad mores hominum regendos animum adverterunt
castigandaque vitia, quae, velut diutinis morbis aegra corpora ex
sese gignunt, eo nata bello erant. primum eos citaverunt, qui 3
post Cannensem *cladem deserendae Italiae consilium agitasse* dice-
bantur. princeps eorum M. Caecilius Metellus quaestor tum forte
erat. iusso deinde eo ceterisque eiusdem noxae reis causam di- 4
cere, cum purgari nequissent, pronuntiarunt verba orationemque
eos adversus rem publicam habuisse, quo coniuratio deserendae
Italiae causa fieret. secundum eos citati nimis callidi exsolvendi 5
iuris iurandi interpretes, qui captivorum ex itinere regressi clam
in castra Hannibalis solutum, quod iuraverant rédituros, reban-
tur. his superioribusque illis equi adempti, qui publicum equum 6
habebant, tribuque moti aerarii omnes facti. neque senatu modo 7
aut equestri ordine regendo cura se censorum tenuit; nomina
omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt, qui quadriennio non
militassent, quibus neque vacatio iusta militiae neque morbus
causa fuisset. et ea supra duo milia nominum in aerarios relata 8
tribuque omnes moti, additumque tam truci censoriae notae triste 9
senatus consultum, ut ei omnes, quos censores notassent, pedi-

bus mererent mitterenturque in Siciliam ad Cannensis exercitus reliquias, cui militum generi non prius, quam pulsus Italia hostis
10 esset, finitum stipendiorum tempus erat. cum censores ob inopiam aerarii se iam locationibus abstineret aedium sacrarum tuendarum curuliumque equorum praebendorum ac similium
11 his rerum, convenire ad eos frequentes, qui hastae huius generis assueverant, hortarique censores, ut omnia perinde agerent locarent, ac si pecunia in aerario esset: neminem nisi bello con-
12 fecto pecuniam ab aerario petiturum esse. convenere deinde domini eorum, quos Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat, arcessitosque se ab triumviris mensariis esse dixerunt, ut pretia servorum acciperent; ceterum non ante quam bello con-
13 fecto accepturos esse. cum haec inclinatio animorum plebis ad sustinendam inopiam aerarii fieret, pecuniae quoque pupillares
14 primo, deinde viduarum coeptae conferri, nusquam eas tutius sanctiusque deponere credentibus, qui deferebant, quam in publica fide. inde si quid emptum paratumque pupillis ac viduis
15 foret, a quaestore perscribebatur. manavit ea privatorum benignitas ex urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio stipendium acciperet, mercennariumque increpantes vocarent qui accepisset.

19 Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, quod duum milium Campanorum et septingentorum militum Hannibalis tene-
2 batur praesidio. praeerat Statius Metius missus ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medix tuticus erat, servitiaque et plebem promiscue arm*ar*at, ut castra Romana invaderet intento consule ad
3 Casilinum oppugnandum. nihil eorum Fabium fefellit. itaque Nolam ad collegam mittit: altero exercitu, dum Casilinum oppugna-
4 tur, opus esse, qui Campanis opponatur; vel ipse relicto Nolae praesidio modico veniret, vel, si eum Nola teneret, necdum securae res ab Hannibale essent, se Ti. Gracchum proconsulem a Bene-
5 vento acciturum. hoc nuntio Marcellus duobus militum milibus Nolae in praesidio relictis cum cetero exercitu Casilinum venit,
6 adventuque eius Campani iam moventes sese quieverunt. ita ab duobus consulibus Casilinum oppugnari coepit. ubi cum multa succedentes temere moenibus Romani milites acciperent vulnera, neque satis inceptum succederet, Fabius omittendam rem parvam ac iuxta magnis difficilem abscedendumque inde censebat,
7 cum res maiores instarent; Marcellus multa magnis ducibus sicut non aggredienda, ita semel aggressis non dimittenda esse dicendo, quia magna famae momenta in utramque partem fierent,
8 tenuit, ne irrito incepto abiretur. vineae inde omniaque alia operum machinationumque genera cum admoverentur, Campanique

Fabium orarent, ut abire Capuam tuto liceret, paucis egressis 9
Marcellus portam, qua egrediebantur, occupavit, caedesque pro-
miscue omnium circa portam primo, deinde irruptione facta
etiam in urbe fieri coepta est. quinquaginta fere primo egressi 10
Campanorum, cum ad Fabium confugissent, praesidio eius Ca-
puam pervenerunt. Casilinum inter colloquia cunctationemque
petentium fidem per occasionem captum est; captivique Campa- 11
norum quique Hannibalis militum erant Romam missi atque ibi
in carcere inclusi sunt; oppidanorum turba per finitimos popu-
los in custodiam divisa.

Quibus diebus a Casilino re bene gesta recessum est, eis 20
Gracchus in Lucanis aliquot cohortes in ea regione conscriptas
cum praefecto socium in agros hostium praedatum misit. eos ef- 2
fuse palatos Hanno adortus haud multo minorem, quam ad Be-
neventum acceperat, reddidit hosti cladem atque in Bruttios rap-
tim, ne Gracchus assequeretur, concessit. consules Marcellus 3
retro, unde venerat, Nolam rediit, Fabius in Samnites ad popu-
landos agros recipiendasque armis quae defecerant urbes pro-
cessit. Caudinus Samnis gravius devastatus: perusti late agri, 4
praedae pecudum hominumque actae; oppida vi capta Compulte- 5
ria, Telesia, Compsa inde; Fagifulae et Orbitanium ex Lucanis;
Blanda et Apulorum Aecae oppugnatae. milia hostium in his ur- 6
bibus viginti quinque capta aut occisa, et recepti perfugae tre-
centi septuaginta, quos cum Romam misisset consul, virgis in
comitio caesi omnes ac de saxo deiecti. haec a Q. Fabio intra 7
paucos dies gesta. Marcellum ab gerendis rebus valetudo adversa
Nolae tenuit. a praetore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia 8
erat, Acuca oppidum per eos dies vi captum stativaque ad Arda-
neas communita.

Dum haec aliis locis ab Romanis geruntur, iam Taren- 9
tum pervenerat Hannibal cum maxima omnium, quacumque
ierat, clade; in Tarentino demum agro pacatum incedere agmen 10
coepit. nihil ibi violatum neque usquam via excessum est; ap-
parebatque non id modestia militum aut ducis, sed ad concilian-
dos animos Tarentinorum fieri. ceterum cum prope moenibus 11
successisset, nullo ad conspectum primum agminis, ut rebatur,
motu facto castra ab urbe ferme passus mille locat. Tarenti 12
triduo ante, quam Hannibal ad moenia accederet, a M. Valerio
propraetore, qui classi ad Brundisium praeerat, missus *M. Livius* 13
impigre conscripta iuventute dispositisque ad omnes portas cir-
caque muros, qua res postulabat, stationibus die ac nocte iuxta
intentus neque hostibus neque dubiis sociis loci quicquam prae-
buit ad temptandum. *ita*que diebus aliquot frustra ibi absumptis 14

Hannibal, cum eorum nemo, qui ad lacum Averni se adissent,
aut ipsi venirent aut nuntium litterasve mitterent, vana promissa
15 se temere secutum cernens castra inde movit, tum quoque intacto
agro Tarentino, quamquam simulata lenitas nihildum profuerat,
tamen spe labefactandae fidei haud absistens. Salapiam ut venit,
frumentum ex agris Metapontino atque Heracleensi — iam enim
16 aestas exacta erat et hibernis placebat locus — comportat. prae-
datum inde Numidae Maurique per Sallentinum agrum proximos-
que Apuliae saltus dimissi, unde ceterae praedae haud multum,
equorum greges maxime abacti, e quibus ad quattuor milia do-
manda equitibus divisa.

21 Romani, cum bellum nequaquam contemnendum in Sicilia
oreretur, morsque tyranni duces magis impigros dedisset Syracu-
sanis quam causam aut animos mutasset, M. Marcello alteri con-
2 sulum eam provinciam decernunt. secundum Hieronymi caedem
primo tumultuatum in Leontinis apud milites fuerat vociferа-
tumque ferociter parentandum regi sanguine coniuratorum esse.
3 deinde libertatis restitutae dulce auditu nomen crebro usurpatum,
spes facta ex pecunia regia largitionis militiaeque fungendae
potioribus ducibus et relata tyranni foeda scelera foedioresque libidines adeo mutavere animos, ut insepultum iacere cor-
4 pus paulo ante desiderati regis paterentur. cum ceteri ex con-
iuratis ad exercitum obtinendum remansissent, Theodotus et
Sosis regiis equis quanto maximo cursu poterant, ut ignaros
5 omnium regios opprimerent, Syracusas contendunt. ceterum
praevenerat non fama solum, qua nihil in talibus rebus est ce-
6 lerius, sed nuntius etiam ex regiis servis. itaque Adranodorus
et Insulam et arcem et alia, quae poterat quaeque opportuna
7 erant, praesidiis firmarat. hexapylo Theodotus ac Sosis post solis
occasum iam obscura luce invecti cum cruentam regiam vestem
atque insigne capitis ostentarent, travecti per Tycham, simul
ad libertatem simul ad arma vocantes in Achradinam convenire
8 iubent. multitudo pars procurrit in vias, pars in vestibulis
stat, pars ex tectis fenestrisque prospectant et, quid rei sit, rogi-
9 tant. omnia luminibus collucent strepituque vario complentur.
armati locis patentibus congregantur; inermes ex Olympii Iovis
templo spolia Gallorum Illyriorumque, dono data Hieroni a po-
10 pulo Romano fixaque ab eo, detrahunt precantes Iovem, ut vo-
lens propitius praebeat sacra arma pro patria, pro deum delubris,
11 pro libertate sese armantibus. haec quoque multitudo stationibus
per principes regionum urbis dispositis adiungitur. in Insula in-
12 ter cetera Adranodorus praesidiis firmarat horrea publica; locus
saxo quadrato saeptus atque arcis in modum emunitus capitur

ab iuventute, quae praesidio eius loci attributa erat, mittuntque
nuntios in Achradinam horrea frumentumque in senatus pote-
state esse.

Luce prima populus omnis, armatus inermisque, in Achra- 22
dinam ad curiam convenit. ibi pro Concordiae ara, quae in eo
sita loco erat, ex principibus unus nomine Polyaenus contionem
et liberam et moderatam habuit. servitutis formidines indignita- 2
tesque homines expertos adversus notum malum irritatos esse;
discordia civilis quas importet clades, audisse magis a patribus
Syracusanos quam ipsos vidisse. arma quod impigre ceperint, 3
laudare, magis laudaturum, si non utantur nisi ultima necessi-
tate coacti. in praesentia legatos ad Adranodorum mitti pla- 4
cere, qui denuntient, ut in potestate senatus ac populi sit, portas
Insulae aperiat, reddat praesidium. si tutelam alieni regni suum 5
regnum velit facere, eundem se censere multo acrius ab Adra-
nodoro quam ab Hieronymo repeti libertatem. ab hac contione 6
legati missi sunt. senatus inde haberi coeptus est, quod sicut
regnante Hierone manserat publicum consilium, ita post mor-
tem eius ante eam diem nulla de re neque convocati neque con-
sulti fuerant. ut ventum ad Adranodorum est, ipsum quidem 7
movebat et civium consensus et cum aliae occupatae urbis par-
tes, tum pars Insulae vel munitissima prodita atque alienata. sed 8
evocatum eum ab legatis Damarata uxor, filia Hieronis, inflata
adhuc regiis animis ac muliebri spiritu, admonet saepe usurpa-
tae Dionysii tyranni vocis, qua pedibus tractum, non insidentem 9
equo relinquere tyrannidem dixerit debere. facile esse momento,
quo quis velit, cedere possessione magnae fortunae, facere et pa-
rare eam difficile atque arduum esse. spatium sumeret ad con- 10
sultandum ab legatis; eo uteretur ad arcessendos ex Leontinis
milites, quibus si pecuniam regiam pollicitus esset, omnia in po-
testate eius futura. haec muliebria consilia Adranodorus neque 11
tota aspernatus est neque extemplo accepit, tutiorem ad opes
affectandas ratus esse viam, si in praesentia tempori cessisset.
itaque legatos renuntiare iussit futurum se in senatus ac populi 12
potestate. postero die luce prima patefactis Insulae portis in fo-
rum Achradinae venit. ibi in aram Concordiae, ex qua pridie Po- 13
lyaenus contionatus erat, escendit orationemque eam orsus est,
qua primum cunctationis suae veniam petivit: se enim clausas 14
habuisse portas non separantem suas res a publicis, sed strictis
semel gladiis timentem, qui finis caedibus esset futurus, utrum,
quod satis libertati foret, contenti nece tyranni essent, an, qui-
cumque aut propinquitate aut affinitate aut aliquis ministeriis
regiam contigissent, alienae culpae rei trucidarentur. postquam 15

animadverterit eos, qui liberassent patriam, servare etiam libera-
tam velle atque undique consuli in medium, non dubitasse, quin
et corpus suum et cetera omnia, quae suae fidei tutelaeque essent,
quoniam eum, qui mandasset, suus furor absumpsisset, patriae
16 restitueret. conversus deinde ad interfectores tyranni ac nomine
appellans Theodotum ac Sosin 'facinus' inquit 'memorabile fe-
17 cistis; sed, mihi credite, incheata vestra gloria, nondum perfecta
est, periculumque ingens manet, nisi paci et concordiae consuli-
tis, ne libera efferatur res *publica*'.

23 Post hanc orationem claves portarum pecuniaeque regiae
ante pedes eorum posuit. atque illo quidem die dimissi ex con-
tione laeti circa fana omnia deum supplicaverunt cum coniugi-
bus ac liberis, postero die comitia praetoribus creandis habita.
2 creatus in primis Adranodorus, ceteri magna ex parte interfec-
tores tyranni; duos etiam absentes, Sopatrum ac Dinomenen,
3 fecerunt. qui auditis, quae Syracusis acta erant, pecuniam regiam,
quae in Leontinis erat, Syracusas devectam quaestoribus *ad id*
4 ipsum creatis tradiderunt; et ea, quae *in* Insula erat, Achra-
dinam tralata est; murique ea pars, quae ab cetera urbe nimis
firmo munimento intersaepiebat Insulam, consensu omnium de-
iecta est. secutae et ceterae res hanc inclinationem animorum
ad libertatem.

5 Hippocrates atque Epicydes audita morte tyranni, quam
Hippocrates etiam nuntio interfecto celare voluerat, deserti a
militibus, quia id tutissimum ex praesentibus videbatur, Syra-
6 cusas rediere. ubi ne suspecti obversarentur tamquam novandi
res aliquam occasionem quaerentes, praetores primum, dein per
7 eos senatum adeunt; ab Hannibale se missos praedicant ad Hie-
ronymum tamquam amicum ac socium, paruisse imperio eius,
8 cuius imperator suus voluerit. velle ad Hannibalem redire; cete-
rum cum iter tutum non sit vagantibus passim per totam Sici-
liam Romanis, petere, ut praesidii dent aliquid, quo Locros in
Italiam perducantur. gratiam magnam eos parva opera apud
9 Hannibalem inituros. facile res impetrata; abire enim duces re-
gios cum peritos militiae tum egentes eosdem atque audaces cu-
piebant. sed, quod volebant, non quam maturato opus erat na-
10 viter expediebant. interim iuvenes militares et assueti militibus
nunc apud eos ipsos, nunc apud transfugas, quorum maxima
pars ex navalibus sociis Romanorum erat, nunc etiam apud in-
fimae plebis homines crimina serebant in senatum optimates-
11 que: *illud* moliri clam eos atque struere, ut Syracusae per speciem
reconciliatae societatis in dicione Romanorum sint, dein factio
ac pauci auctores foederis renovati dominentur.

His audiendis credendisque opportuna multitudo maior in 24
dies Syracusas confluebat, nec Epicydi solum spem novanda-
rum rerum sed Adranodoro etiam praebebat. qui fessus tandem 2
uxoris vocibus monentis nunc illud esse tempus occupandi res,
dum turbata omnia nova atque incondita libertate essent, dum
regiis stipendiis pastus obversaretur miles, dum ab Hannibale
missi duces assueti militibus iuvare possent incepta, cum The-
misto, cui Gelonis filia nupta erat, rem consociatam paucos post
dies Aristoni cuidam tragico actori, cui et alia arcana committere
assuerat, incaute aperit. huic et genus et fortuna honesta erant, 3
nec ars, quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea deformabat.
itaque fidem *priorem* potioremque ratus, quam patriae debebat,
indicium ad praetores defert. qui ubi rem haud vanam esse cer- 4
tis indiciis compererunt, consultis senioribus et auctoritate eo-
rum praesidio ad fores posito ingressos curiam Themistum at-
que Adranodorum interfecerunt. et cum tumultus ab re in spe- 5
ciem atrociore causam aliis ignorantibus ortus esset, silentio
tandem facto indicem in curiam introduxerunt. qui cum ordine 6
omnia edocuisset, principium coniurationis factum ab Harmoniae
Gelonis filiae nuptiis, quibus Themisto iuncta esset; Afro- 7
rum Hispanorumque auxiliares instructos ad caedem prae-
torum principumque aliorum, bonaque eorum praedae futura
interfectoribus pronuntiatum; iam mercennariorum manum as- 8
suetam imperiis Adranodori paratam fuisse ad Insulam rursus
occupandam; singula deinde, quae per quosque agerentur, to-
tamque viris armisque instructam coniurationem ante oculos
posuit. et senatui quidem tam iure caesi quam Hieronymus vi-
debantur; ante curiam variae atque incertae rerum multitudinis 9
clamor erat. quam ferociter minitantem in vestibulo curiae cor-
pora coniuratorum eo metu compresserunt, ut silentes integram
plebem in contionem sequerentur. Sopatro mandatum ab senatu 10
et a collegis, ut verba faceret. is, tamquam reos ageret, ab ante 25
acta vita orsus, quaecumque post Hieronis mortem scelestate at-
que impie facta essent, Adranodorum ac Themistum arguit fe-
cisse; quid enim sua sponte fecisse Hieronymum, quid puerum 2
ac vixdum pubescentem facere potuisse? tutores ac magistros
eius sub aliena invidia regnasse; itaque aut ante Hieronymum aut
certe cum Hieronymo perire eos debuisse. at illos debitos iam 3
morti destinatosque alia nova scelera post mortem tyranni mo-
litos, palam primo, cum clausis Adranodorus Insulae portis
hereditatem regni creverit et, quae procurator tenuerat, pro do-
mino possederit; proditus deinde ab eis, qui in Insula erant, cir- 4
cumsessus ab universa civitate, quae Achradinam tenuerit, ne-

quiquam palam atque aperte petitum regnum clam et dolo affec-
5 tare conatus sit et *ne* beneficio quidem atque honore potuerit
vinci, cum inter liberatores patriae insidiator ipse libertatis cre-
6 atus esset praetor. sed animos eis regios regias coniuges fecisse,
7 alteri Hieronis, alteri Gelonis filias nuptas. sub hanc vocem ex
omnibus partibus contionis clamor oritur nullam earum vivere
8 debere nec quemquam superesse tyrannorum stirpis. ea natura
multitudinis est: aut servit humiliter aut superbe dominatur; li-
bertatem, quae media est, nec sumere modice nec habere sciunt.
9 et non ferme desunt irarum indulgentes ministri, qui avidos at-
que intemperantes suppliciorum animos ad sanguinem et caedes
10 irritent; sicut tum extemplo praetores rogationem promulgarunt,
acceptaque paene prius quam promulgata est[1], ut omnes regiae
11 stirpis interficerentur. missique a praetoribus Demaratam Hie-
ronis et Harmoniam Gelonis filiam, coniuges Adranodori et The-
misti, interfecerunt.

26 Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi, qui legatus ab Hie-
ronymo ad regem Ptolemaeum missus voluntarium consciverat
2 exsilium. ea cum ad se quoque veniri praescisset, in sacrarium
ad penates confugit cum duabus filiabus virginibus resolutis cri-
3 nibus miserabilique alio habitu et ad ea addidit preces, nunc
per *deos nunc per* memoriam Hieronis patris Gelonisque fratris,
4 ne se innoxiam invidia Hieronymi conflagrare sinerent: nihil se
ex regno illius praeter exsilium viri habere, neque fortunam suam
eandem vivo Hieronymo fuisse quam sororis neque interfecto eo
5 causam eandem esse. quid quod, si Adranodoro consilia processis-
sent, illa cum viro fuerit regnatura, sibi cum ceteris serviendum?
6 si quis Zoippo nuntiet interfectum Hieronymum ac liberatas Sy-
racusas, cui dubium esse, quin extemplo conscensurus sit navem
7 atque in patriam rediturus? quantum spes hominum falli! in
liberata patria coniugem eius ac liberos de vita dimicare — quid
8 obstantes libertati aut legibus? quod ab se cuiquam periculum,
a sola ac prope vidua et puellis in orbitate degentibus esse? at
enim periculi quidem nihil ab se timeri; invisam tamen stirpem
9 regiam esse. ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque et
asportari Alexandriam iuberent ad virum uxorem, ad patrem filias.
10 aversis auribus animisque cum se *monerent illi*, ne tempus tere-
11 rent, ut ferrum quosdam expedientes cernebat, tum omissis pro
se precibus, puellis ut saltem parcerent orare institit, a qua aetate
etiam hostes iratos abstinere, ne tyrannos ulciscendo, quae odis-
12 sent, scelera ipsi imitarentur. inter haec abstractam a penetra-
libus iugulant; in virgines deinde respersas matris cruore impe-
tum faciunt. quae alienata mente simul luctu metuque velut cap-

tae furore eo cursu se ex sacrario proripuerunt, ut si effugium
patuisset in publicum, impleturae urbem tumultu fuerint. tum 13
quoque haud magno aedium spatio inter medios tot armatos ali-
quotiens integro corpore evaserunt tenentibusque, cum tot ac
tam validae eluctandae manus essent, sese eripuerunt. tandem 14
vulneribus confectae, cum omnia replessent sanguine, exanimes
corruerunt. caedemque per se miserabilem miserabiliorem casus
fecit, quod paulo post nuntius venit mutatis repente ad misericor-
diam animis, ne interficerentur. ira deinde ex misericordia orta, 15
quod adeo festinatum ad supplicium neque locus paenitendi aut
regressus ab ira relictus esset. itaque fremere multitudo et in 16
locum Adranodori ac Themisti — nam ambo praetores fuerant
— comitia poscere, quae nequaquam ex sententia praetorum fu-
tura essent. statutus est comitiis dies; quo necopinantibus om- 27
nibus unus ex ultima turba Epicyden nominavit, tum inde alius
Hippocratem; crebriores deinde hae voces et cum haud dubio
assensu multitudinis esse. et erat confusa contio non populari 2
modo sed militari quoque turba, magna ex parte etiam perfugis,
qui omnia novare cupiebant, permixtis. praetores dissimulare 3
primo et *intenti* trahendae rei esse; postremo victi consensu et
seditionem metuentes pronuntiant eos praetores.

Nec illi primo statim creati nudare, quid vellent, quamquam 4
aegre ferebant et de indutiis dierum decem legatos isse ad Ap.
Claudium et impetratis eis alios, qui de foedere antiquo reno-
vando agerent, missos. ad Murgantiam tum classem navium cen- 5
tum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex caedibus
tyrannorum orti Syracusis, quove eos ageret nova atque insolita
libertas, opperiens. per eosdem dies cum ad Marcellum venien- 6
tem in Siciliam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis
condicionibus pacis Marcellus posse rem convenire ratus et ipse
legatos Syracusas, qui coram cum praetoribus de renovando foe-
dere agerent, misit. et iam ibi nequaquam eadem quies ac tran- 7
quillitas erat. postquam Punicam classem accessisse Pachynum
allatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes nunc apud
mercennarios milites, nunc apud transfugas prodi Romano Syra-
cusas criminabantur. ut vero Appius naves ad ostium portus, 8
quo *Romanae* partis hominibus animus accederet, in statione
habere coepit, ingens in speciem criminibus vanis accesserat fides;
ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo ad prohibendos, 9
si in terram egrederentur.

In hac turbatione rerum in contionem vocari placuit. ubi 28
cum alii alio tenderent nec procul seditione res esset, Apolloni-
des, principum unus, orationem salutarem ut in tali tempore ha-

2 buit: nec spem salutis nec perniciem propiorem umquam civitati
3 ulli fuisse. si enim uno animo omnes vel ad Romanos vel ad
Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum fortunatiorem
4 ac beatiorem fore; si alii alio trahant res, non inter Poenos Ro-
manosque bellum atrocius fore quam inter ipsos Syracusanos,
cum intra eosdem muros pars utraque suos exercitus, sua arma,
5 suos habitura sit duces. itaque ut idem omnes sentiant, summa
vi agendum esse. utra societas sit utilior, eam longe minorem ac
6 levioris momenti consultationem esse; sed tamen Hieronis potius
quam Hieronymi auctoritatem sequendam in sociis legendis, vel
quinquaginta annis feliciter expertam amicitiam nunc incognitae,
7 quondam infideli praeferendam. esse etiam momenti aliquid ad
consilium, quod Carthaginiensibus ita pax negari possit, ut non
utique in praesentia bellum cum eis geratur: cum Romanis ex-
8 templo aut pacem aut bellum habendum. quo minus cupiditatis
ac studii visa est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit. ad-
iectum est praetoribus ac delectis senatorum militare etiam con-
silium, iussi et duces ordinum praefectique auxiliorum simul con-
9 sulere. cum saepe acta res esset magnis certaminibus, postre-
mo, quia belli cum Romanis gerendi ratio nulla apparebat, pacem
fieri placuit cum eis mittique legatos ad rem confirmandam.
29 Dies haud ita multi intercesserunt, cum ex Leontinis legati
praesidium finibus suis orantes venerunt; quae legatio peroppor-
tuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam exoneran-
2 dam ducesque eius ablegandos. Hippocrates praetor ducere eo
transfugas iussus; secuti multi ex mercennariis auxiliis quattuor
3 milia armatorum effecerunt. et mittentibus et missis ea laeta ex-
peditio fuit; nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res
occasio data est, et hi sentinam quandam urbis rati exhaustam
laetabantur. ceterum levaverunt modo in praesentia velut corpus
4 aegrum, quo mox in graviorem morbum recideret. Hippocrates
enim finitima provinciae Romanae primo furtivis excursionibus
vastare coepit; deinde cum ad tuendos sociorum agros missum
ab Appio praesidium esset, omnibus copiis impetum in opposi-
5 tam stationem cum caede multorum fecit. quae cum essent nun-
tiata Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem
ruptam esse dicerent nec belli defuturam umquam causam, nisi
Hippocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo sed tota
6 procul Sicilia ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis ab-
sentis fratris praesens esset aut deesset pro parte sua concitando
bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos adversus po-
pulum Romanum concitatos cernebat, avertere etiam ab Syracu-
7 sanis coepit: nam ita eos pacem pepigisse cum Romanis, ut qui-

cumque populi sub regibus fuissent, suae dicionis essent, nec
iam libertate eos contentos esse, nisi etiam regnent ac dominentur.
renuntiandum igitur eis esse Leontinos quoque aequum censere 8
se liberos esse, vel quod in solo urbis suae tyrannus ceciderit, vel
quod ibi primum conclamatum ad libertatem relictisque regiis
ducibus Syracusas concursum *sit*. itaque aut eximendum id de 9
foedere esse, aut legem eam foederis non accipiendam. facile 10
multitudini persuasum; legatisque Syracusanorum et de caede
stationis Romanae querentibus et Hippocratem atque Epicyden
abire seu Locros seu quo alio mallent, dummodo Sicilia cederent,
iubentibus ferociter responsum est neque mandasse sese Syra- 11
cusanis, ut pacem pro se cum Romanis facerent, neque teneri
alienis foederibus. haec ad Romanos Syracusani detulerunt ab- 12
nuentes Leontinos in sua potestate esse: itaque integro secum
foedere bellum Romanos cum iis gesturos, neque sese defuturos
ei bello, ita ut in potestatem redacti suae rursus dicionis essent,
sicut pax convenisset.

Marcellus cum omni exercitu profectus in Leontinos, Appio 30
quoque accito, ut altera parte aggrederetur, tanto ardore militum
est usus ab ira inter condiciones pacis interfectae stationis, ut
primo impetu urbem expugnarent. Hippocrates atque Epicydes, 2
postquam capi muros refringique portas videre, in arcem sese
cum paucis recepere; inde clam nocte Herbesum perfugiunt. Sy- 3
racusanis octo milium armatorum agmine profectis domo ad
Mylan flumen nuntius occurrit captam urbem esse, cetera falsa 4
mixta veris ferens: caedem promiscuam militum atque oppida-
norum factam, nec quicquam puberum arbitrari superesse; direp-
tam urbem, bona locupletium donata. ad nuntium tam atrocem 5
constitit agmen, concitatisque omnibus duces — erant autem
Sosis ac Dinomenes —, quid agerent, consultabant. terroris spe- 6
ciem haud vanam mendacio praebuerant verberati ac securi per-
cussi transfugae ad duo milia hominum; ceterum Leontinorum 7
militumque aliorum nemo post captam urbem violatus fuerat,
suaque omnia eis, nisi quae primus tumultus captae urbis ab-
sumpserat, restituebantur. nec ut Leontinos irent, proditos ad 8
caedem commilitones querentes, perpelli potuere, nec ut eodem
loco certiorem nuntium exspectarent. cum ad defectionem incli- 9
natos animos cernerent praetores, sed eum motum haud diutur-
num fore, si duces amentiae sublati essent, exercitum ducunt Me-
gara, in*de* ipsi cum paucis equitibus Herbesum proficiscuntur spe 10
territis omnibus per proditionem urbis potiundae. quod ubi 11
frustra eis fuit inceptum, vi agendum rati postero die Megaris
castra movent, ut Herbesum omnibus copiis oppugnarent. Hip- 12

pocrates et Epicydes, non tam tutum prima specie quam unum
spe undique abscisa consilium esse rati, ut se militibus permitte-
rent et assuetis magna ex parte sibi et tum fama caedis commi-
13 litonum accensis, obviam agmini procedunt. prima forte signa
sescentorum Cretensium erant, qui apud Hieronymum meruerant
sub eis et Hannibalis beneficium habebant, capti ad Trasumennum
14 inter Romanorum auxilia dimissique. quos ubi ex signis armorum-
que habitu cognovere, Hippocrates atque Epicydes ramos oleae ac
velamenta alia supplicum porrigentes orare, ut reciperent sese,
receptos tutarentur, neu proderent Syracusanis, a quibus ipsi
31 mox trucidandi populo Romano dederentur. enimvero conclamant, bonum ut animum haberent: omnem se cum illis fortu-
2 nam subituros. inter hoc colloquium signa constiterant tene-
baturque agmen; necdum, quae morae causa foret, pervenerat
ad duces. postquam Hippocratem atque Epicyden *adesse* pervasit
rumor, fremitusque toto agmine erat haud dubie approbantium
adventum eorum, extemplo praetores citatis equis ad prima signa
3 perrexerunt. qui mos ille, quae licentia Cretensium esset, rogi-
tantes colloquia serendi cum hoste iniussuque praetorum mi-
scendi eos agmine suo, comprehendi inicique catenas iusserunt
4 Hippocrati. ad quam vocem tantus extemplo primum a Cretensi-
bus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile, si ultra
5 tenderent, appareret eis timendum esse. solliciti incertique rerum
suarum Megara, unde profecti erant, referri signa iubent nuntios-
6 que de statu praesenti Syracusas mittunt. fraudem quoque Hippo-
crates addit inclinatis ad omnem suspicionem animis et Creten-
sium quibusdam ad itinera insidenda missis velut interceptas litte-
7 ras, quas ipse composuerat, recitat: ‘praetores Syracusani consuli
Marcello’. secundum salutem, ut assolet, scriptum erat recte
eum atque ordine fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset.
8 sed omnium mercennariorum militum eandem esse causam, nec
umquam Syracusas quieturas, donec quicquam externorum auxi-
9 liorum aut in urbe aut in exercitu suo esset. itaque daret ope-
ram, ut eos, qui cum suis praetoribus castra ad Megara haberent,
in suam potestatem redigeret ac supplicio eorum liberaret tan-
10 dem Syracusas. haec cum recitata essent, cum tanto clamore ad
arma discursum est, ut praetores inter tumultum pavidi abequi-
11 taverint Syracusas. et ne fuga quidem eorum seditio compressa
est, impetusque in Syracusanos milites fiebant; nec ab ullo tem-
peratum foret, ni Epicydes atque Hippocrates irae multitudinis
12 obviam issent, non a misericordia aut humano consilio, sed ne
spem reditus praeciderent sibi et cum ipsos simul milites fidos
13 haberent simul obsides, tum cognatos quoque eorum atque ami-

cos tanto merito primum, deim pignore sibi conciliarent. experti- 14
que, quam vana aut levi aura mobile vulgus esset, militem nancti
ex eo numero, qui in Leontinis circumsessi erant, subornant,
ut Syracusas perferret nuntium convenientem eis, quae ad Mylan
falso nuntiata erant, auctoremque se exhibendo ac velut visa, 15
quae dubia erant, narrando concitaret iras hominum.

Huic non apud vulgum modo fides fuit, sed senatum quoque 32
in curiam introductus movit. haud vani quidam homines palam
ferre perbene detectam in Leontinis esse avaritiam et crudelitatem
Romanorum. eadem, si intrassent Syracusas, aut foediora etiam,
quo maius ibi avaritiae praemium esset, facturos fuisse. itaque 2
claudendas cuncti portas et custodiendam urbem censere. sed
non ab iisdem omnes timere nec eosdem odisse, ad militare genus
omne partemque magnam plebis invisum esse nomen Romanum;
praetores optimatiumque pauci, quamquam inflati vano nuntio 3
erant, tamen ad propius praesentiusque malum cautiores esse. et 4
iam ad hexapylum erant Hippocrates atque Epicydes, serebantur-
que colloquia per propinquos popularium, qui in exercitu erant,
ut portas aperirent sinerentque communem patriam defendi ab
impetu Romanorum. iam unis foribus hexapyli apertis coepti 5
erant recipi, cum praetores intervenerunt. et primo imperio mi-
nisque, deinde auctoritate deterrendo, postremo, ut omnia vana
erant, obliti maiestatis precibus agebant, ne proderent patriam ty-
ranni ante satellitibus et tum corruptoribus exercitus. sed surdae 6
ad omnia aures concitatae multitudinis erant, nec minore intus
vi quam foris portae effringebantur, effractisque omnibus toto
hexapylo agmen receptum est. praetores in Achradinam cum 7
iuventute popularium confugiunt. mercennarii milites perfugae-
que et quidquid regiorum militum Syracusis erat agmen hostium
augent. ita Achradina quoque primo impetu capitur, praetorum- 8
que nisi qui inter tumultum effugerunt omnes interficiuntur.
nox caedibus finem fecit. postero die servi ad pilleum vocati et 9
carcere vincti emissi, confusaque haec omnis multitudo Hippo-
craten atque Epicyden creant praetores; Syracusaeque, cum bre-
ve tempus libertas affulsisset, in antiquam servitutem reciderant.

Haec nuntiata cum essent Romanis, ex Leontinis mota sunt 33
extemplo castra ad Syracusas. et ab Appio legati per portum 2
missi forte in quinqueremi erant. praemissa quadriremis cum in-
trasset fauces portus, capitur; legati aegre effugerunt. et iam non 3
modo pacis sed ne belli quidem iura relicta erant, cum Romanus
exercitus ad Olympium — Iovis id templum est — mille et quin-
gentos passus ab urbe castra posuit. inde quoque legatos prae- 4
mitti placuit; quibus, ne intrarent urbem, extra portam Hippocra-

5 tes atque Epicydes obviam cum suis processerunt. Romanus orator
non bellum se Syracusanis, sed opem auxiliumque afferre ait et
eis, qui ex media caede elapsi perfugerint ad se, et eis, qui metu
oppressi foediorem non exsilio solum sed etiam morte servitutem
6 patiantur. nec caedem nefandam sociorum inultam Romanos
passuros; itaque si eis, qui ad se perfugerint, tutus in patriam
reditus pateret, caedis auctores dedantur et libertas legesque suae
Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse; si ea non fiant,
7 quicumque in mora sit, bello persecuturos. ad ea Epicydes, si
qua ad se mandata haberent, responsum eis ait se daturos fuisse;
cum in eorum, ad quos venerint, manu res Syracusana esset, tum
8 reverterentur; si bello lacesserent, ipsa re intellecturos nequaquam idem esse Syracusas ac Leontinos oppugnare. ita legatis relictis portas clausit.
9 Inde terra marique simul coeptae oppugnari Syracusae. terra ab hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu alluitur. et quia, sicut Leontinos terrore ac primo impetu ceperant, non diffidebant vastam disiectamque spatio urbem parte aliqua se invasuros, omnem apparatum oppugnandarum urbium muris
34 admoverunt. et habuisset tanto impetu coepta res fortunam, nisi
2 unus homo Syracusis ea tempestate fuisset, Archimedes. is erat
unicus spectator caeli siderumque, mirabilior tamen inventor ac machinator bellicorum tormentorum operumque, quibus, quicquid hostes ingenti mole agerent, ipse perlevi momento ludificaretur.
3 muros per inaequales ductos colles, pleraque alta et difficilia aditu, summissa quaedam et quae planis vallibus adiri possent, ut cuique aptum visum est loco, ita genere omni tormentorum in-
4 struxit. Achradinae murum, qui, ut ante dictum est, mari al-
5 luitur, sexaginta quinqueremibus Marcellus oppugnabat. ex ceteris navibus sagittarii funditoresque et velites etiam, quorum telum ad remittendum inhabile imperitis est, vix quemquam sine
6 vulnere consistere in muro patiebantur. hi, quia spatio missilibus opus est, procul muro tenebant naves. iunctae aliae binae quinqueremes demptis interioribus remis, ut latus lateri applicaretur,
7 cum exteriore ordine remorum velut una navis agerentur, turres contabulatas machinamentaque alia quatiendis muris portabant.
8 adversus hunc navalem apparatum Archimedes variae magnitudinis tormenta in muris disposuit. in eas, quae procul erant, naves saxa ingenti pondere emittebat, propiores levioribus eoque
9 magis crebris petebat telis; postremo, ut sui vulnere intacti tela in hostem ingererent, murum ab imo ad summum crebris cubitalibus fere cavis aperuit, per quae cava pars sagittis, pars scor-
10 pionibus modicis ex occulto petebant hostem. quae propius

subibant naves, quo interiores ictibus tormentorum essent, in
eas tollenone super murum eminente ferrea manus, firmae cate-
nae illigata, cum iniecta prorae esset gravique libramento plumbi
recelleret ad solum, suspensa prora navem in puppim statuebat;
dein remissa subito velut ex muro cadentem navem cum ingenti 11
trepidatione nautarum ita undae affligebat, ut etiamsi recta re-
ciderat, aliquantum aquae acciperet. ita maritima oppugnatio est 12
elusa omnisque spes eo versa, ut totis viribus terra aggrederen-
tur. sed ea quoque pars eodem omni apparatu tormentorum in- 12
structa erat Hieronis impensis curaque per multos annos, Archi-
medis unica arte. natura etiam adiuvabat loci, quod saxum, cui 14
imposita muri fundamenta sunt, magna parte ita proclive est, ut
non solum missa tormento sed etiam, quae pondere suo provoluta
essent, graviter in hostem inciderent. eadem causa ad subeun- 15
dum arduum aditum instabilemque ingressum praebebat. ita 16
consilio habito, quoniam omnis conatus ludibrio esset, absistere
oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique
commeatibus hostem placuit.

Interim Marcellus cum tertia fere parte exercitus ad reci- 35
piendas urbes profectus, quae in motu rerum ad Carthaginienses
defecerant, Helorum atque Herbesum dedentibus ipsis recepit,
Megara vi capta diruit ac diripuit ad reliquorum ac maxime Sy- 2
racusanorum terrorem. per idem fere tempus et Himilco, qui ad 3
Pachyni promunturium classem diu tenuerat, ad Heracleam,
quam vocant Minoam, quinque et viginti milia peditum, tria equi-
tum, duodecim elephantos exposuit, nequaquam cum quantis co-
piis ante tenuerat ad Pachynum classem. sed postquam ab Hip- 4
pocrate occupatae Syracusae erant, profectus Carthaginem adiu-
tusque ibi et ab legatis Hippocratis et litteris Hannibalis, qui
venisse tempus aiebat Siciliae per summum decus repetendae, et 5
ipse haud vanus praesens monitor facile perpulerat, ut quantae
maximae possent peditum equitumque copiae in Siciliam traice-
rentur. adveniens Heracliam intra paucos inde dies Agrigentum 6
recepit; aliarumque civitatium, quae partis Carthaginiensium
erant, adeo accensae sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos, ut
postremo etiam, qui obsidebantur Syracusis, animos sustulerint.
et parte copiarum satis defendi urbem posse rati ita inter se mu- 7
nera belli partiti sunt, ut Epicydes praeesset custodiae urbis,
Hippocrates Himilconi coniunctus bellum adversus consulem Ro-
manum gereret. cum decem milibus peditum, quingentis equiti- 8
bus nocte per intermissa custodiis loca profectus castra circa
Acrillas urbem ponebat. munientibus supervenit Marcellus ab 9
Agrigento iam occupato, cum frustra eo praevenire hostem festi-

nans tetendisset, rediens, nihil minus ratus quam illo tempore ac
10 loco Syracusanum sibi exercitum obvium fore; sed tamen metu
Himilconis Poenorumque, ut quibus nequaquam eis copiis, quas
habebat, par esset, quam poterat maxime intentus atque agmine
36 ad omnes casus composito ibat. forte ea cura, quae adversus Poe-
nos praeparata *erat*, adversus Siculos usui fuit. castris ponendis
incompositos ac dispersos nanctus eos et plerosque inermes, quod
peditum fuit circumvenit; eques levi certamine inito cum Hippo-
crate Acras perfugit.
2 Ea pugna deficientes ab Romanis cum cohibuisset Siculos,
Marcellus Syracusas redit; et post paucos dies Himilco adiuncto
Hippocrate ad flumen Anapum, octo ferme inde milia, castra po-
3 suit. sub idem forte tempus et naves longae quinque et quinqua-
ginta Carthaginiensium cum Bomilcare classis *praefecto* in ma-
4 gnum portum Syracusas ex alto decurrere, et Romana item classis,
triginta quinqueremes, legionem primam Panormi exposuere;
aversumque ab Italia bellum, adeo uterque populus in Siciliam in-
5 tentus fuit, videri poterat. legionem Romanam, quae exposita Pa-
normi erat, venientem Syracusas praedae haud dubie sibi futuram
6 Himilco ratus via decipitur; mediterraneo namque Poenus itinere
duxit, legio maritimis locis classe prosequente ad Ap. Claudium
7 Pachynum cum parte copiarum obviam progressum pervenit. nec
diutius Poeni ad Syracusas morati sunt; et Bomilcar simul pa-
rum fidens navibus suis duplici facile numero classem habenti-
bus Romanis, simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam
inopiam aggravari sociorum, velis in altum datis in Africam trans-
8 misit, et Himilco secutus nequiquam Marcellum Syracusas, si qua,
priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi esset,
postquam ea nulla contigerat tutumque ad Syracusas et muni-
9 mento et viribus hostem cernebat, ne frustra assidendo spectan-
doque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde movit,
ut, quocumque vocasset defectionis ab Romano spes, admove-
ret exercitum ac praesens suas res foventibus adderet animos.
10 Murgantiam primum prodito ab ipsis praesidio Romano recipit,
ubi frumenti magna vis commeatusque omnis generis convecti
erant Romanis.
37 Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatium ani-
mi, praesidiaque Romana aut pellebantur arcibus aut prodita per
2 fraudem opprimebantur. Henna, excelso loco ac praerupto un-
dique sita, cum loco inexpugnabilis erat, tum praesidium in arce
validum praefectumque praesidii haud sane opportunum insidian-
3 tibus habebat. L. Pinarius erat, vir acer et qui plus in eo, ne
posset decipi, quam in fide Siculorum reponeret; et tum inten-

derant eum ad cavendi omnia curam tot auditae proditiones de-
fectionesque urbium et clades praesidiorum. itaque *die ac* nocte 4
iuxta parata instructaque omnia custodiis ac vigiliis erant, nec ab
armis aut loco suo miles abscedebat. quod ubi Hennensium prin- 5
cipes iam pacti cum Himilcone de proditione praesidii animad-
verterunt nulli occasioni fraudis Romanum patere, vi rati agen-
dum urbem arcemque suae potestatis aiunt debere esse, si liberi 6
in societatem, non servi in custodiam traditi essent Romanis. ita- 7
que claves portarum reddi sibi aequum censent: bonis sociis fidem
suam maximum vinculum esse, et ita sibi populum Romanum
senatumque gratias habiturum, si volentes ac non coacti mansis-
sent in amicitia. ad ea Romanus se in praesidio impositum esse 8
dicere ab imperatore suo clavesque portarum et custodiam arcis
ab eo accepisse, quae nec suo nec Hennensium arbitrio habe-
ret, sed eius, qui commisisset. praesidio decedere apud Romanos 9
capital esse, et nece liberorum etiam suorum eam *noxiam* paren-
tes sanxisse. consulem Marcellum haud procul esse: ad eum
mitterent legatos, cuius iuris atque arbitrii *res* esset. se vero ne- 10
gare illi missuros testarique, si verbis nihil agerent, vindictam
aliquam libertatis suae quaesituros. tum Pinarius: at illi, si ad 11
consulem gravarentur mittere, sibi saltem darent populi conci-
lium, ut sciretur, utrum paucorum ea denunti*atio* an universae
civitatis esset. consensa in posterum diem contio.

Postquam ab eo colloquio in arcem sese recepit, convocatis 38
suis 'credo ego vos audisse, milites' inquit, 'quem ad modum
praesidia Romana ab Siculis circumventa et oppressa sint per
hos dies. eam vos fraudem deum primo benignitate, dein vestra 2
ipsi virtute dies noctesque perstando ac pervigilando in armis
vitastis. utinam reliquum tempus nec patiendo infanda nec facien-
do traduci posset! haec occulta in fraude cautio est, qua usi ad- 3
huc sumus; cui quoniam parum succedit, aperte ac propalam
claves portarum reposcunt; quas simul tradiderimus, Carthagi-
niensium extemplo Henna erit, foediusque hic trucidabimur, quam
Murgantiae praesidium interfectum est. noctem unam aegre ad 4
consultandum sumpsi, qua vos certiores periculi instantis face-
rem. orta luce contionem habituri sunt ad criminandum me
concitandumque in vos populum. itaque crastino die aut vestro 5
aut Hennensium sanguine Henna inundabitur. nec praeoccupati
spem ullam nec occupantes periculi quicquam habebitis. qui
prior strinxerit ferrum, eius victoria erit. intenti ergo omnes 6
armatique signum exspectabitis. ego in contione ero et tempus,
quoad omnia instructa sint, loquendo altercandoque traham. cum 7
toga signum dedero, tum mihi undique clamore sublato turbam

invadite ac sternite omnia ferro et cavete quicquam supersit, cu-
8 ius aut vis aut fraus timeri possit. vos, Ceres mater ac Proser-
pina, precor, ceteri superi infernique di, qui hanc urbem, hos sa-
cratos lacus lucosque colitis, ut ita nobis volentes propitii adsitis,
9 si vitandae, non inferendae fraudis causa hoc consilii capimus. plu-
ribus vos, milites, hortarer, si cum armatis dimicatio futura esset;
inermes, incautos ad satietatem trucidabitis; et consulis castra in
propinquo sunt, ne quid ab Himilcone et Carthaginiensibus timeri
39 possit'. ab hac adhortatione dimissi corpora curant. postero die
alii aliis locis ad obsidenda itinera claudendosque oppositi exi-
tus; pars maxima super theatrum circaque, assueti et ante specta-
2 culo contionum, consistunt. productus ad populum a magistra-
tibus praefectus Romanus cum consulis de ea re ius ac potesta-
3 tem esse, non suam, et pleraque eadem, quae pridie, dixisset,
et primo sensim ac plures reddere claves, dein iam una voce id
omnes iuberent cunctantique et differenti ferociter minitarentur
nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi, tum praefectus toga
4 signum, ut convenerat, dedit, militesque intenti dudum ac parati
alii superne in aversam contionem clamore sublato decurrunt,
5 alii ad exitus theatri conferti obsistunt. caeduntur Hennenses
cavea inclusi coacervanturque non caede solum sed etiam fuga,
cum alii super aliorum capita ruerent, integri sauciis, vivi mor-
6 tuis incidentes cumularentur. inde passim discurritur et urbis
captae modo fugaque et caedes omnia tenet nihilo remissiore
militum ira, quod turbam inermem caedebant, quam si pericu-
7 lum par et ardor certaminis eos irritaret. ita Henna aut malo aut
necessario facinore retenta. Marcellus nec factum improbavit et
praedam Hennensium militibus concessit ratus timore deterritos
8 a proditionibus praesidiorum Siculos. atque ea clades, ut urbis
in media Sicilia sitae claraeque vel ob insignem munimento na-
turali locum vel ob sacrata omnia vestigiis raptae quondam Pro-
9 serpinae, prope uno die omnem Siciliam pervasit. et quia caede
infanda rebantur non hominum tantum sed etiam deorum sedem
violatam esse, tum vero etiam, qui ante dubii fuerant, defecere ad
10 Poenos. Hippocrates inde Murgantiam, Himilco Agrigentum sese
recepit, cum acciti a proditoribus nequiquam ad Hennam exerci-
11 tum admovissent. Marcellus retro in Leontinos redit frumento-
que et commeatibus aliis in castra convectis praesidio modico
12 ibi relicto ad Syracusas obsidendas venit. inde Ap. Claudio Romam
ad consulatum petendum misso T. Quinctium Crispinum in eius lo-
13 cum classi castrisque praeficit veteribus; ipse hibernacula quinque
milia passuum ab hexapylo — Leonta vocant locum — communiit
aedificavitque. haec in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

Eadem aestate et cum Philippo rege, quod iam ante suspec- 40
tum fuerat, motum bellum est. legati ab Orico ad M. Valerium 2
praetorem venerunt, praesidentem classe Brundisio Calabriaeque
circa litoribus, nuntiantes Philippum primum Apolloniam temp-
tasse lembis biremibus centum viginti flumine adverso subvectum;
deinde ut ea res tardior spe fuerit, ad Oricum clam nocte exer- 3
citum admovisse; eamque urbem, sitam in plano neque moeni-
bus neque viris atque armis validam, primo impetu oppressam esse.
haec nuntiantes orabant, ut opem ferret hostemque haud du- 4
bium Romanis mari ac terra maritimis urbibus arceret, quae
ob nullam aliam causam, nisi quod imminerent Italiae, peteren-
tur. M. Valerius duorum milium praesidio *relicto praepositoque* 5
eis P. Valerio legato cum classe instructa parataque et quod
longae naves militum capere non poterant, in onerarias impositis
altero die Oricum pervenit urbemque eam levi tenente praesidio, 6
quod *rex* recedens inde reliquerat, haud magno certamine recepit.
legati eo ab Apollonia venerunt nuntiantes in obsidione sese, 7
quod deficere ab Romanis nollent, esse neque sustinere ultra
vim Macedonum posse, nisi praesidium mittatur Romanum.
facturum se, quae vellent, pollicitus duo milia delectorum militum 8
navibus longis mittit ad ostium fluminis cum praefecto socium
Q. Naevio Crista, viro impigro et perito militiae. is expositis in 9
terram militibus navibusque Oricum retro, unde venerat, ad cete-
ram classem remissis milites procul a flumine per viam minime
ab regiis obsessam duxit et nocte, ita ut nemo hostium sentiret,
urbem est ingressus. diem insequentem quievere, dum praefectus 10
iuventutem Apolloniatium armaque et urbis vires inspiceret. ubi
ea visa inspectaque satis animorum fecere, simulque ab explo-
ratoribus comperit, quanta socordia ac neglegentia apud hostes
esset, silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu egressus castra 11
hostium adeo neglecta atque aperta intravit, ut satis constaret prius
mille hominum vallum intrasse, quam quisquam sentiret, ac, si
caede abstinuissent, pervenire ad tabernaculum regium potuisse.
caedes proximorum portae excitavit hostes; inde tantus terror pa- 12
vorque omnes occupavit, ut non modo alius quisquam arma ca-
peret aut castris pellere hostem conaretur, etiam ipse rex, sicut 13
somno excitus erat, prope seminudus fugiens militi quoque, ne-
dum regi, vix decoro habitu ad flumen navesque perfugerit. eo-
dem et alia turba effusa est. paulo minus tria milia militum in 14
castris aut capta aut occisa; plus tamen hominum aliquanto cap-
tum quam caesum est. castris direptis Apolloniatae catapultas, 15
ballistas tormentaque alia, quae oppugnandae urbi comparata
erant, ad tuenda moenia, si quando similis fortuna venisset, Apol-

Ioniam devexere; cetera omnis praeda castrorum Romanis con-
16 cessa est. haec cum Oricum essent nuntiata, M. Valerius clas-
sem extemplo ad ostium fluminis duxit, ne navibus capessere
17 fugam rex posset. itaque Philippus neque terrestri neque na-
vali certamini satis fore parem se fidens, subductis navibus atque
incensis terra Macedoniam petiit magna ex parte inermi exercitu
spoliatoque. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

41 Eodem anno in Hispania varie res gestae. nam priusquam
Romani amnem Hiberum transirent, ingentes copias Hispano-
2 rum Mago et Hasdrubal fuderunt. defecissetque ab Romanis ul-
terior Hispania, ni P. Cornelius raptim traducto exercitu Hibe-
3 rum dubiis sociorum animis in tempore advenisset. primo ad
Castrum Album — locus est insignis caede magni Hamilcaris
4 — castra Romani habuere. arx erat munita et convexerant ante
frumentum; tamen quia omnia circa hostium plena erant, agmen-
que Romanum impune incursatum ab equitibus hostium fuerat
et ad duo milia aut moratorum aut palantium per agros inter-
fecta, cessere inde Romani propius pacata loca et ad montem Victo-
5 riae castra communivere. eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et
Hasdrubal Gisgonis filius, tertius Carthaginiensium dux, cum
exercitu iusto advenit, contraque castra Romana trans fluvium
6 omnes consedere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad lo-
ca circa visenda haud fefellit hostes, oppressissentque eum in
patentibus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. ibi quo-
7 que circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo,
urbs Hispaniae valida ac nobilis et adeo coniuncta societate
8 Poenis, ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit. Car-
thaginienses Iliturgim oppugnare adorti, quia praesidium ibi Ro-
manum erat, videbanturque inopia maxime eum locum expugna-
9 turi. Cn. Scipio, ut sociis praesidioque ferret opem, cum legione
expedita profectus inter bina castra cum magna caede hostium
urbem est ingressus et postero die eruptione aeque felici pu-
10 gnavit. supra duodecim milia hominum caesa duobus proeliis, plus
mille hominum captum cum sex et triginta militaribus signis. ita
11 ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde urbs — socii et hi Roma-
norum erant — a Carthaginiensibus oppugnari coepta est. eam
42 obsidionem sine certamine adveniens Cn. Scipio solvit. ad Mun-
dam exinde castra Punica mota, et Romani eo confestim secuti
2 sunt. ibi signis collatis pugnatum per quattuor ferme horas;
egregieque vincentibus Romanis signum receptui est datum,
quod Cn. Scipionis femur tragula confixum erat pavorque circa
3 eum ceperat milites, ne mortiferum esset vulnus. ceterum haud
dubia *res* fuit, quin, nisi ea mora intervenisset, castra eo die Pu-

nica capi potuerint. iam non milites solum sed elephanti etiam
usque ad vallum acti erant, superque ipsum novem et triginta
elephanti pilis confixi. hoc quoque proelio ad duodecim milia 4
hominum dicuntur caesa, prope tria capta cum signis militaribus
septem et quinquaginta. ad Auringem inde urbem Poeni recessere, 5
et, ut territis instaret, secutus Romanus. ibi iterum Scipio lecti-
cula in aciem illatus conflixit, nec dubia victoria fuit; minus
tamen dimidio hostium quam antea, quia pauciores superfuerant,
qui pugnarent, occisum. sed gens nata instaurandis reparandisque 6
bellis, Magone ad conquisitionem militum a fratre misso, brevi re-
plevit exercitum animosque ad temptandum de integro certamen
fecit. Galli plerique milites iique pro parte totiens intra paucos 7
dies victa iisdem animis, quibus priores, eodemque eventu pugna-
vere: plus octo milia hominum caesa, haud multo minus quam 8
mille captum et signa militaria octo et quinquaginta; et spolia
plurima Gallica fuere, aurei torques armillaeque, magnus numerus.
duo etiam insignes reguli Gallorum — Moeniacoepto et Vismaro
nomina erant — eo proelio ceciderunt. octo elephanti capti, tres
occisi.

Cum tam prosperae *res* in Hispania essent, verecundia Ro- 9
manos tandem cepit Saguntum oppidum, quae causa belli es-
set, octavum iam annum sub hostium potestate esse. itaque id 10
oppidum vi pulso praesidio Punico receperunt cultoribusque
antiquis, quos ex iis vis reliquerat belli, restituerunt; et Turde- 11
tanos, qui contraxerant eis cum Carthaginiensibus bellum, in
potestatem redactos sub corona vendiderunt urbemque eorum
delerunt.

Haec in Hispania Q. Fabio M. Claudio consulibus gesta. 43
Romae cum tribuni plebis novi magistratum inissent, extemplo 2
censoribus P. Furio et M. Atilio a *M*. Metello tribuno plebis dies
dicta ad populum est. quaestorem eum proximo anno adempto 3
equo tribu moverant atque aerarium fecerant propter coniura-
tionem deserendae Italiae ad Cannas factam. sed novem tribu-
norum auxilio vetiti causam in magistratu dicere dimissique fue-
rant. ne lustrum perficerent, mors prohibuit P. Furii. M. Atilius 4
magistratu se abdicavit.

Comitia consularia habita ab Q. Fabio Maximo consule. crea- 5
ti consules ambo absentes Q. Fabius Maximus, consulis filius, et
Ti. Sempronius Gracchus iterum. praetores fiunt duo, qui tum 6
aediles curules erant, P. Sempronius Tuditanus et Cn. Fulvius
Centimalus *et ex privatis M. Atilius* et M. Aemilius Lepidus. lu- 7
dos scaenicos per quadriduum eo anno primum factos ab curuli-
bus aedilibus memoriae proditur. aedilis Tuditanus hic erat, qui 8

ad Cannas pavore aliis in tanta clade torpentibus per medios
hostes duxit.
9 His comitiis perfectis auctore Q. Fabio consule designati
consules Romam accersiti magistratum inierunt senatumque de
bello ac provinciis suis praetorumque et de exercitibus, qui-
44 bus quique praeessent, consuluerunt. itaque provinciae atque
exercitus divisi: bellum cum Hannibale consulibus mandatum et
exercituum unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter, quem
2 Fabius consul. eae binae erant legiones. M. Aemilius praetor,
cuius peregrina sors erat iuris dictione M. Atilio collegae, prae-
tori urbano, mandata, Luceriam provinciam haberet legionesque
duas, quibus Q. Fabius, qui tum consul erat, praetor praefuerat.
3 P. Sempronio provincia Ariminum, Cn. Fulvio Suessula cum
binis item legionibus evenerunt, ut Fulvius urbanas legiones
4 duceret, Tuditanus a M. Pomponio acciperet. prorogata imperia
provinciaeque, M. Claudio Sicilia finibus eis, quibus regnum
Hieronis fuisset, Lentulo propraetori provincia vetus, T. Otacilio
5 classis — exercitus nulli additi novi —, M. Valerio Graecia Mace-
doniaque cum legione et classe, quam haberet; Q. Mucio cum
vetere exercitu — duae autem legiones erant — Sardinia;
6 C. Terentio *cum* legione una, cui iam praeerat, Picenum. scribi
praeterea duae urbanae legiones iussae et viginti milia sociorum.
his ducibus, his copiis adversus multa simul aut mota aut suspec-
7 ta bella muniverunt Romanum imperium. consules duabus urba-
nis legionibus scriptis supplementoque in alias lecto, priusquam
ab urbe moverent, prodigia procurarunt, quae nuntiata erant.
8 murus ac porta Caietae et Ariciae *et Ariciae* etiam Iovis aedis de
caelo tacta fuerant. et alia ludibria oculorum auriumque credita
pro veris: navium longarum species in flumine Tarracinae, quae
nullae erant, visas, et in Iovis Vicilini templo, quod in Compsano
agro est, arma concrepuisse, et flumen Amiterni cruentum fluxisse.
9 His procuratis ex decreto pontificum profecti consules Sem-
pronius in Lucanos, in Apuliam Fabius. pater filio legatus ad
10 Suessulam in castra venit. cum obviam filius progrederetur,
lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, praeter
undecim fasces equo praevectus senex, ut consul animadvertere
proximum lictorem iussit et is, ut descenderet ex equo, incla-
mavit, tum demum desiliens ‘experiri’ inquit ‘volui, fili, satin
scires consulem te esse’.
45 In ea castra Dasius Altinius Arpinus clam nocte cum tribus
servis venit promittens, si sibi praemio foret, se Arpos prodi-
2 turum esse. eam rem ad consilium *cum* rettulisset Fabius, aliis
pro transfuga verberandus necandusque videri ancipitis animi

communis hostis, qui post Cannensem cladem, tamquam cum
fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem descisset traxis-
setque ad defectionem Arpos, tum, quoniam res Romana contra 3
spem votaque eius velut resurgere ab stirpibus videatur, novam
referre proditionem proditis polliceatur, aliunde stet semper, ali-
unde sentiat, infidus socius, vanus hostis; ad Faleriorum Pyrrhi-
que proditorem tertium transfugis *hoc* documentum esset. contra 4
ea consulis pater Fabius temporum oblitos homines in medio
ardore belli, tamquam in pace, libera de quoque arbitria agere
aiebat, ut, cum illud potius agendum atque cogitandum sit, si 5
quo modo fieri possit, ne qui socii *a* populo Romano desciscant,
aut ut novi concilientur, documentum etiam dicatur statui opor-
tere, si quis resipiscat et antiquam societatem respiciat. quod si 6
abire ab Romanis liceat, redire ad eos non liceat, cui dubium esse,
quin brevi desperata ab sociis Romana res foederibus Punicis
omnia in Italia iuncta visura sit? se tamen non eum esse, qui Alti- 7
nio fidei quicquam censeat habendum, sed mediam secuturum
consilii viam. neque enim pro hoste neque pro socio in praesen- 8
tia habitum libera custodia haud procul a castris placere in ali-
qua fida civitate eum servari per belli tempus: perpetrato bello
tum consultandum, utrum prior defectio plus merita sit poenae,
an hic reditus veniae. Fabio assensum est, Calenisque legatis 9
traditus et ipse et comites; et auri satis magnum pondus, quod
secum attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdiu solu- 10
tum custodes sequebantur, nocte clausum asservabant. Arpis
domi primum desiderari quaerique est coeptus; dein fama per 11
totam urbem vulgata tumultum ut principe amisso fecit, metuque
rerum novarum extemplo nuntii missi. quibus nequaquam offen- 12
sus Poenus, quia et ipsum ut ambiguae fidei virum suspectum
iam pridem habebat et causam nactus erat tam ditis hominis
bona possidendi vendendique; ceterum, ut irae magis quam avari- 13
tiae datum crederent homines, crudelitatem quoque ad aviditatem
addidit coniugemque eius ac liberos in castra accitos, quaestione 14
prius habita primum de fuga Altinii, dein quantum auri argentique
domi relictum esset, satis cognitis omnibus vivos combussit.

Fabius ab Suessula profectus Arpos primum instituit oppu- 46
gnare. ubi cum a quingentis fere passibus castra posuisset, con-
templatus ex propinquo situm urbis moeniaque, quae pars tutissi-
ma moenibus erat, quia maxime neglectam custodia vidit, ea
potissimum aggredi statuit. comparatis omnibus, quae ad urbes 2
oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu de-
legit tribunosque viros fortes eis praefecit et milites sescentos,
quantum satis visum est, attribuit eosque, ubi quartae vigiliae

3 signum cecinisset, ad eum locum scalas iussit ferre. porta ibi
humilis et angusta erat infrequenti via per desertam partem urbis.
eam portam scalis prius transgressos murum aperire ex interiore
parte aut claustra refringere iubet et tenentes partem urbis cor-
nu signum dare, ut ceterae copiae admoverentur: parata omnia
4 atque instructa sese habiturum. ea impigre facta, et quod impe-
dimentum agentibus fore videbatur, id maxime ad fallendum
adiuvit. imber ab nocte media coortus custodes vigilesque dilap-
5 sos e stationibus subfugere in tecta coegit, sonitusque primo
largioris procellae strepitum molientium portam exaudiri prohi-
buit, lentior deinde aequaliorque accidens auribus magnam par-
6 tem hominum sopivit. postquam portam tenebant, cornicines in
via paribus intervallis dispositos canere iubent, ut consulem ex-
7 cirent. id ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet
47 ac paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur. tum
demum hostes excitati sunt iam et imbre conquiescente et pro-
2 pinqua luce. praesidium in urbe erat Hannibalis, quinque milia
ferme armatorum, et ipsi Arpini tria milia hominum armarant.
eos primos Poeni, ne quid ab tergo fraudis esset, hosti opposue-
3 runt. pugnatum primo in tenebris angustisque viis est. cum Ro-
mani non vias tantum sed tecta etiam proxima portae occupassent,
4 ne peti superne ac vulnerari possent, cogniti inter *se* quidam Ar-
pinique et Romani atque inde colloquia coepta fieri percunctanti-
5 bus Romanis, quid sibi vellent Arpini, quam ob noxam Roma-
norum aut quod meritum Poenorum pro alienigenis ac barbaris
Italici adversus veteres socios Romanos bellum gererent et vec-
6 tigalem ac stipendiariam Italiam Africae facerent, Arpinis purgan-
tibus ignaros omnium se venum a principibus datos Poeno, captos
7 oppressosque a paucis esse. initio orto plures cum pluribus col-
loqui; postremo praetor Arpinus ab suis ad consulem deductus,
fideque data inter signa aciesque Arpini repente pro Romanis ad-
8 versus Carthaginiensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo
minus mille homines, nihil praeterea cum consule pacti, quam ut
sine fraude Punicum emitteretur praesidium, ad consulem trans-
9 tulerunt signa. Carthaginiensibus portae patefactae emissique
10 cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt. Arpi sine
clade ullius praeterquam unius veteris proditoris, novi perfugae,
11 restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria dari iussa; opera-
que eorum forti ac fideli persaepe res publica usa est.

12 Cum consul alter in Apulia, alter in Lucanis esset, equites
centum duodecim nobiles Campani per speciem praedandi ex
hostium agro permissu magistratuum ab Capua profecti ad castra
Romana, quae super Suessulam erant, venerunt, stationi militum,

qui essent, dixerunt: colloqui sese cum praetore velle. Cn. Ful- 13
vius castris praeerat; cui ubi nuntiatum est, decem ex eo numero
iussis inermibus deduci ad se, ubi, quae postularent, audivit —
nihil autem aliud petebant, quam ut Capua recepta bona sibi resti-
tuerentur—, in fidem omnes accepti. et ab altero praetore Sem- 14
pronio Tuditano oppidum Atrinum expugnatum. amplius septem
milia hominum capta et aeris argentique signati aliquantum.

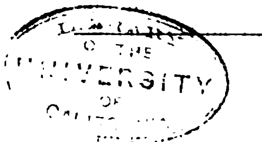
Romae foedum incendium per duas noctes ac diem unum 15
tenuit; solo aequata omnia inter Salinas ac portam Carmentalem
cum Aequimaelio Iugarioque vico, inde templis Fortunae ac matris
Matutae. et extra portam late vagatus ignis sacra profanaque multa 16
absumpsit.

Eodem anno P. et Cn. Cornelii, cum in Hispania res pro- 48
sperae essent multosque et veteres reciperent socios et novos
adicerent, in Africam quoque spem extenderunt. Syphax erat rex 2
Numidarum, subito Carthaginiensibus hostis factus; ad eum cen- 3
turiones tres legatos miserunt, qui cum eo amicitiam societatem-
que facerent et pollicerentur, si perseveraret urguere bello Car-
thaginienses, gratam eam rem fore senatui populoque Romano
et annisuros, ut in tempore et bene cumulatam gratiam referant.
grata ea legatio barbaro fuit; collocutusque cum legatis de ratione 4
belli gerendi, ut veterum militum verba audivit, quam multarum
rerum ipse ignarus esset, ex comparatione tam ordinatae disci-
plinae animum advertit. tum primum, ut pro bonis ac fidelibus 5
sociis facerent, oravit, ut duo legationem referrent ad imperatores
suos, unus apud sese magister rei militaris resisteret: rudem ad
pedestria bella Numidarum gentem esse, equis tantum habilem;
ita iam inde a principiis gentis maiores suos bella gessisse, ita se 6
a pueris insuetos. sed habere hostem pedestri fidentem Marte, cui
si aequari robore virium velit, et sibi pedites comparandos esse.
et ad id multitudine hominum regnum abundare, sed armandi or- 7
nandique et instruendi eos artem ignorare. omnia velut forte con-
gregata vasta ac temeraria esse. facturos se in praesentia, quod 8
vellet, legati respondent fide accepta, ut remitteret extemplo eum,
si imperatores sui non comprobassent factum. Q. Statorio nomen 9
fuit, qui ad regem remansit. cum duobus Romanis rex Numidas
legatos in Hispaniam misit ad accipiendam fidem ab imperatori-
bus Romanis. iisdem mandavit, ut protinus Numidas, qui intra 10
praesidia Carthaginiensium auxiliares *essent*, ad transitionem per-
licerent. et Statorius ex multa iuventute regni pedites conscripsit 11
ordinatosque proxime morem Romanum instruendo et decurren-
do signa sequi et servare ordines docuit et operi aliisque iustis 12
militaribus ita assuefecit, ut brevi rex non equiti magis fideret

quam pediti collatisque aequo campo signis iusto proelio Cartha-
13 giniensem hostem superaret. Romanis quoque in Hispania legatorum regis adventus magno emolumento fuit; namque ad famam eorum transitiones crebrae ab Numidis coeptae fieri. ita cum Syphace Romanis coepta amicitia est.

Quod ubi Carthaginienses acceperunt, extemplo ad Galam in parte altera Numidiae — Maesulii ea gens vocatur — regnantem
49 legatos mittunt. filium Gala Masinissam habebat septem decem annos natum, ceterum iuvenem ea indole, ut iam tum appareret maius regnum opulentiusque, quam quod accepisset, facturum.
2 legati, quoniam Syphax se Romanis iunxisset, ut potentior socie-
3 tate eorum adversus reges populosque Africae esset, docent melius fore Galae quoque Carthaginiensibus iungi quam primum, antequam Syphax in Hispaniam aut Romani in Africam transeant: opprimi Syphacem nihildum praeter nomen ex foedere Romano
4 habentem posse. facile persuasum Galae, filio deposcente id bellum, ut mitteret exercitum; qui Carthaginiensibus legionibus coniunctis magno proelio Syphacem devicit. triginta milia eo proelio
5 hominum caesa dicuntur. Syphax cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Numidas — extremi prope Oceanum adversus Gades colunt — refugit affluentibusque ad famam eius undique
6 barbaris ingentes brevi copias armavit, cum quibus in Hispaniam angusto diremptam freto traiceret. *sed* Masinissa cum victore exercitu advenit; isque ibi cum Syphace ingenti gloria per se sine ullis Carthaginiensium opibus gessit bellum.

7 In Hispania nihil memorabile gestum praeterquam quod Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Carthaginien-
8 sibus erat, imperatores Romani ad se perduxerunt, et nobilissimos Hispanos supra trecentos in Italiam ad sollicitandos populares, *qui* inter auxilia Hannibalis erant, miserunt. [id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est, quod mercennarium militem in castris neminem ante quam tum Celtiberos Romani habuerunt.]

Lipsiae, typis J. B. Hirschfeldi.

T. LIVI
AB URBE CONDITA LIBRI.

RECOGNOVIT

H. J. MUELLER.

PARS VI

LIBROS XXV ET XXVI CONTINENS.

BEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXXXI.

PRAEFATIO.

In locis enumerandis, quibus ea, quae in libris manu scriptis extant, mutanda esse iudicavi, littera P codicem Puteanum, littera Σ Spirensem librosque ei cognatos denotavi. scribendum autem esse intellexit

XXV 1, 7 *abolebantur*] Gronovius; P exhibet: *abotetebantur* (quae man. 2 corrigendi causa superscripsit, ea paucis locis exceptis ubique omisi). — 1, 8 *concessae*] Weifsenbornius; P: *exconcessae*. — 1, 9 *ac publicam*] Weifsenbornius; P: *adpublicam*. — 1, 10 *emovere*] Valla; P: *emoueri*. — 1, 12 *vaticinos*] Madvigius; P: *uaticinios*. — 2, 1 *Papirius C. F. Masso*] ed. Frob. 1 (1531); P: *papiriuslemasso*. — 2, 2 *Flamininus*] Sigonius; P: *flaminius*. — 2, 3 *bello*] Reizius et Vossius; P: *abello*. — 2, 6 *Africano*] Gronovius; P: *africanos*. — 2, 8 *quinquageni* addidit R. Engelmannus. — 3, 5 *Gallia*] Creverius; P: *galliae*. — 3, 18 *summoto*] Rubenius; P: *insummoto*. — 4, 2 *secutura fuerit*] Alschefskius; P: *securafuerit*. — 4, 6 *ipsi sua*] Dukerus; P: *ipsius*. — 4, 7 *accepta*] Madvigius; P: *acta*. — 4, 9 *tribuni plebem rogaverunt*] Gronovius; P: *tr.pllocauerunt*. — 5, 3 *tres*] Valla; P: *res*. — 6, 1 *in Italia iam*] H. J. Muellerus; P: *initaliam*. — 6, 7 *re publica, cui post fugam a Cannis*] Gronovius; P: *rep̄quipostfugamactamnis*. — 6, 9 *libet* addidit Hertzius. — 6, 11 *ut ulla*] Valla; P: *utilla*. — 6, 15 *fuerunt*] Vossius; P: *fuerant*. — 6, 23 *vixerimus*] Al. Harant Gallus; P: *uiximus*. — 7, 3 *videre, cur res publica*] Gronovius; P: *uidereturresp̄*. — 7, 6 *Matutae* addiderunt editiones veteres. — 7, 6 *et Spei*] Weifsenbornius; P: *sedetspei*. — 7, 11 *Tarentinos et Turinos*] Heusingerus; P: *thurinos*, sed man. 2 *hurinos* linea transversa delevit et *arent* superscripsit. — 7, 14 *comitium*] Vossius; P: *comitio*. — 8, 8 *suas* addidit Weifsenbornius. — 8, 10 *reportans*] Madvigius; P: *reportandos*. — 9, 1 *in expeditionem*] Creverius; P: *inpeditione*, sed *ex* super *np* additum est. — 9, 3 *acto*] Sigonius; P: *facto*. — 9, 4 *denuntiato*] Madvigius; P: *nuntiato*. — 9, 7 *ab eo intenta cura*] Vossius; P: *oboedientercura*. — 9, 7 *e* addidit Madvigius. — 9, 10 *spectans, busta aliquantum*] J. Gronovius; P: *spectabestaliquantum*. — 9, 11 *adortus*] Gronovius; P: *adportus*. — 9, 12 *possint*] Dukerus; P: *possent*. — 9, 16 *Tarentinosque duces singulis partibus addit binos*] Hertzius; P: *tarentinos*. — 9, 16 *itinera*] Weifsenbornius et ante eum Gronovius (sed hic: *et itinera*); P: *etinfra*. — 9, 16 *occupari*] Wesenbergius; P: *occupare*. — 10, 5 *eam dubitationem*] H. Weberus; P: *tumdubitationem*. — 11, 1 *a* addidit Gronovius. — 11, 6 *opus*] Madvigius; P: *etopus*. — 11, 8 *simul ut in perficiendo*] J. Perizonius; P: *simulinterficiendo*. — 11, 9 *ceterae*] Creverius; P: *cetera*. — 11, 13 *arce cessuros*] Gronovius; P: *arcessuros*. — 11, 17 *e portu*] Sigonius; P: *inportu*. — 12, 1 *ad* addidit Wesenbergius. — 12, 4 *post rem factam editi comprobata*] Madvigius; P: *postraēmeactadediti-*

cumrato. — 12, 5 *Troiugena*] Sabellicus; P: *troiugenam.* — 12, 5 *fuge Cannam*] G. Hermannus; P: *romanaefugaecandam.* — 12, 7 *flumen ii*] Alschefskius; P: *flumini.* — 12, 9 *partem* addidit Th. Mommsenius. — 12, 10 *his ludis*] H. J. Muellerus; P: *iisludis.* — 12, 13 *hisque*] Gronovius; P: *iisquae.* — 13, 10 *externis*] H. J. Muellerus; P: *iisexternis.* — 14, 1 *multa pernicie*] H. J. Muellerus; P: *militumpernicie.* — 14, 2 *legatis* addidit Alschefskius. — 14, 2 *castra* addidit Creverius. — 14, 4 *proxima forte erat*] Madvigius; P: *proximeportaehostiumerat.* — 14, 4 *Accaus*] Weifsenbornius; P: *acaus.* — 14, 8 *remorando* addidit Weifsenbornius. — 14, 12 *deletis*] Madvigius; P: *deiectis.* — 14, 13 *Accaus Paelignus et T. Pedanius*] Weifsenbornius; P: *accaeuspaelignuspedanius.* — 15, 5 *a Metaponto* addidit Weifsenbornius. — 15, 10 *apte ad tegendas*] Alschefskius; P: *aptegendas.* — 15, 13 *prope*] Creverius; P: *propere.* — 15, 16 *cum in fide alii manendum, alii*] praeeunte Gronovio Hertzius; P: *cumindealii.* — 15, 18 *in herbis*] J. Gronovius; P: *inhibernis.* — 15, 20 *equitis*] Madvigius; P: *equites.* — 16, 2 *adedere*] Gronovius; P: *anaere.* — 16, 3 *ob* addidit Weifsenbornius. — 16, 3 *adlapsos* addidit Weifsenbornius. — 16, 5 *altero* addidit Weifsenbornius. — 16, 7 *angustum; eo cum* addidit H. J. Muellerus. — 16, 7 *ait: Mago*] Alschefskius; P: *amago.* — 16, 8 *armatos et capere eas latebras*] Madvigius; P: *armaresetcapereeaslatebraeubi.* — 16, 12 *ab sese dicta*] Creverius; P: *absesindicta.* — 16, 13 *et* addidit Madvigius. — 16, 14 *concilio iis*] Alschefskius; P: *conciliis.* — 16, 18 *esse*] Glareanus; P: *esset.* — 16, 25 *haec si vera fama*] Madvigius; P: *haecquaerafama.* — 17, 1 *contendant*] Rubenius; P: *ostendant.* — 18, 4 *is tum*] Creverius; P: *stum*, sed *m* superscripta est. — 18, 7 *occurrerit*] Alschefskius; P: *occurrit.* — 19, 6 *a* addidit Weifsenbornius. — 19, 13 *in itinere ex agris*] Madvigius; P: *itinereinagris.* — 19, 13 *res erat*] Madvigius; P: *resest.* — 19, 15 *haud* addidit H. J. Muellerus. — 19, 15 *constante*] Woelfflinius; P: *concitataet.* — 19, 15 *stetit Romana acie*] Sigonius; P: *stetitssetromanamaciem.* — 20, 2 *in eoque et Puteolis id oppidum* addidit H. J. Muellerus, *Puteolis* iam ante eum Creverius. — 20, 3 *M. Iunius*] Glareanus; P: *mutinius.* — 21, 1 *facturos*] G. Hermannus; P: *acturos.* — 21, 8 *dux neque*] Gronovius; P: *duxneq.* — 21, 10 *inde a tergo*] Weifsenbornius; P: *intergo.* — 22, 1 *prospere*] Gronovius; P: *prospe.* — 22, 6 *omnia deportantem molientemque*] Weifsenbornius; P: *omniaindeportantemmolientem.* — 22, 11 *ferrent*] Madvigius; P: *inferrent.* — 23, 3 *ut quam*] Gronovius; P: *umquam.* — 23, 4 *inter defectionem*] editiones veteres; P: *interfectionem.* — 23, 11 *quid*] Gronovius; P: *qui.* — 23, 16 *de* addidit Lipsius. — 24, 1 *muri* addidit Madvigius. — 24, 1 *sunt copiae* addidit Heusingerus. — 24, 2 *inproviso oppressos*] Hertzius; P: *inpressos.* — 24, 3 *ea* addiderunt editiones veteres. — 24, 7 *lucem*] Madvigius; P: *luce.* — 24, 15 *inpellerent*] Weifsenbornius; P: *pellerent.* — 25, 2 *aversus*] Weifsenbornius; P: *uersus.* — 25, 5 *nomina ea partium*] Gronovius; P: *nomineapertium.* — 25, 8 *castra*] Strothius; P: *castraque.* — 25, 8 *testis*] H. Roehlius; P: *tectis.* — 26, 7 *ab pestilentia*] Salvinius; P: *adpestilentia.* — 26, 8 *adsidentis*] editiones veteres; P: *insidentis.* — 26, 12 *corripuerat* a Madvigio, *nam* a Dobreeo, *Romani* ab H. J. Muellero additum. — 27, 1 lacunam significavit Boettcherus, *occupaverant* addidit Weifsenbornius. — 27, 11 *primo*] Dukerus; P: *prima.* — 27, 13 *intra* addidit H. J. Muellerus. — 28, 4 *ad eos*] J. Perizonius; P: *adeo.* — 28, 6 *quaeque*] Alschefskius; P: *quequae.* — 28, 9 *Syracusas esse et*

applicare se Romanis addidit Madvigius. — 29, 1 *ea oratio*] Gronovius; P: *eoratio*. — 30, 4 *secretus*] Aldus; P: *secretum*. — 30, 11 *e medio*] Weifsenbornius; P: *semedio*. — 30, 11 *comperit* addidit Weifsenbornius. — 30, 12 *cum* addidit ed. Frob. 1. — 31, 5 *Romanus servam eam*] *Romanus servam* Sigonius, *eam* Harantius; P: *reseruatam*. — 31, 5 *mercennariorum* addidit Gerlachius. — 31, 7 *tanti eum*] Harantius; P: *tantum*. — 31, 8 *Nasum et* delevit H. J. Muellerus. — 31, 8 *Achradina* addidit Weifsenbornius. — 31, 8 *fuerant*] Gronovius; P: *fuerunt*. — 31, 9 *pavor* addidit Weifsenbornius. — 32, 3 *hostium tres*] Alschefskius; P: *tumtres*. — 32, 10 *P. Scipio*] W. Bauerus; P: *etp.scipio*. — 33, 1 *omnium* delevit Gronovius. — 33, 5 *si vi*] Gronovius; P: *sibi*. — 34, 2 *socius*] Gronovius; P: *eratsocius*. — 34, 10 *et* addidit Creverius. — 35, 1 *si se* addidit Heusingerus. — 35, 7 *et una*] Gronovius; P: *etindeuna*. — 35, 8 *coeperunt*] Madvigius; P: *coeperuntac*. — 36, 11 *trudibus igitur cum*] H. J. Muellerus; P: *traditisdibicum*. — 36, 15 *quia*] N. Hellius; P: *quin*. — 37, 4 *is* addidit Weifsenbornius. — 37, 9 *in pugnam*] Gronovius; P: *inpoenam*. — 37, 13 *tot tam*] Sigonius; P: *totiam*. — 37, 19 *erecturum*] A. Perizonius; P: *erecepturum*. — 38, 4 *licet*] Gronovius; P: *libet*. — 38, 19 *spes aliqua*] Gronovius; P: *peraliqua*. — 39, 7 *raptim a*] Gronovius; P: *raptiua*. — 39, 10 *tenuisset*] Ascensius; P: *tenuissent*. — 40, 1 *urbis signa*] Ascensius; P: *signaurbis*. — 40, 5 *Hippacritanus*] Weifsenbornius; P: *hippacinatus*. — 40, 6 *ferendo*] Rupertius; P: *ferendoque*. — 40, 8 *id* addidit Creverius. — 41, 5 *suomet ipsi*] Weifsenbornius; P: *suoetipli*. — 41, 6 *proelium* addidit Madvigius. — 41, 7 *sex milia* addidit Madvigius. — 41, 12 *C. Calpurnius* addidit Aldus.

XXVI 1, 12 *Sicilia cum*] Alschefskius; P: *sicilicum*. — 2, 2 *auspicandorum*] Madvigius; P: *auspiciatorum*. — 2, 10 *et Cn. Fulvium? Ti. Sempronium* addidit Madvigius. — 2, 12 *cessisse* addidit Gronovius. — 3, 4 *in loca*] Doeringius; P: *noninloca*. — 3, 6 *ducis*] Aldus; P: *uocis*. — 4, 3 *pedite*] Gronovius; P: *pedites*. — 4, 6 *id* addidit H. A. Kochius. — 5, 13 *rupissent*] Creverius; P: *inrupissent*. — 6, 1 *coepit*] Rupertius; P: *coegit*. — 6, 2 *super*] Ussingius; P: *per*. — 6, 4 *quam porta*] Gronovius; P: *quamquoporta*. — 6, 11 *habitu Italico*] Weifsenbornius; P: *habuitalico*. — 6, 13 *medix*] Hier. Columna; P: *media*. — 6, 16 *posse* addidit Alschefskius; *iis, qui nati* inseruit ed. Colon. (1525). — 7, 6 *agenda* addidit Alschefskius. — 7, 9 *subigi ad id*] Gronovius; P: *ubigladio*. — 8, 7 *si ita*] Alschefskius; P: *siet*. — 8, 9 *aegro digrediundum*] Weifsenbornius; P: *aegrediundum*. — 8, 10 *Setiam*] ed. Mogunt.; P: *sediam*. — 9, 2 *Suessanum*] Cluverius; P: *suessulam*. — 9, 2 *Casino*] Ussingius; P: *casinum*. — 9, 6 *quod* addidit Weifsenbornius. — 9, 6 *concursus*] H. J. Muellerus; P: *cursu*. — 11, 5 *spem eius duae aliae parva*] *spemeius* Valla; *duae aliae* Madvigius; *parva* Gronovius; P: *permeiusetaliaeparuae*. — 11, 9 *aliique qui*] Gronovius; P: *alique*. — 11, 9 *ab Ereto*] Sabellicus; P: *acfreto*. — 11, 12 *ducis tanti* addidit Weifsenbornius. — 12, 2 *per Samnium Apuliamque* addidit Luchsius. — 12, 15 *eam*] Dukerus; P: *iam*. — 12, 15 *iam diu*] Sigonius; P: *tamdiu*. — 13, 4 *dedidimus*] Modius; P: *dedimus*. — 13, 9 *inexpiabilis* addidit Alschefskius. — 13, 15 *condar* addidit Alschefskius. — 15, 3 *municipiorum* delevit Madvigius. — 16, 2 *quiritaret* addidit Weifsenbornius. — 16, 2 *vociferaretur*] Harantius; P: *uociferatur*. — 16, 6 *alii* addidit Harantius. — 16, 9 *senatum*] Dukerus; P: *senatus*. — 17, 5 *insedit. Hasdrubal cum* addidit Weifsenbornius. — 17, 5 *emissus*] Mad-

vigius; P: *missus*. — 17, 6 *coram*] Madvigius; P: *romam*. — 17, 6 *tradendis*] Valla; P: *trahendis*. — 18, 10 *nonne*] Madvigius; P: *noui*. — 19, 1 *animadvertit*] Creverius; P: *animamaduertit*. — 19, 4 *visas* Fabrius; P: *uisa*. — 19, 6 *quem* addidit Weifsenbornius. — 19, 11 *ab* addidit Wesenbergius. — 20, 5 *oborti*] Gronovius; P: *oporte*. — 20, 7 *qua*] J. Perizonius; P: *quo*. — 21, 14 *Murgentia et Ergetium urbes defecere*] Weifsenbornius; P: *murgentiaeterre*. — 21, 14 *Macella*] Sabellicus; P: *marcella*. — 21, 14 *et ignobiliores*] Weifsenbornius; P: *stignobilioris*. — 22, 2 *absentem consules dixit* addidit Fabrius, *cum ad Manlium* Weifsenbornius. — 22, 7 *ei*] Madvigius; P: *et*. — 22, 7 *meminisse*] ed. vet.; P: *meminisset*. — 22, 8 *arserint*] Alschefskius; P: *asserint*. — 22, 13 *M*. expunxit Weifsenbornius. — 22, 14 *temperantioresque*] Sigonius; P: *temperatioresque*. — 22, 14 *censeam*] Frob. 2: P: *censeant*. — 23, 1 *Vulso*] Sigonius; P: *ualens*. — 23, 7 *M*.] Sigonius: P: *m̄*. — 24, 2 *Sicilia* addidit Gronovius. — 24, 5 *redacturum*] Gronovius; P: *redactum*. — 24, 12 *fore*] Muretus; P: *eorum*. — 24, 15 *Oeniadas*] Glareanus; P: *oloniadas*. — 24, 16 *Philippumque*] Weifsenbornius; P: *philippumquoq*.. — 25, 12 *ut* addidit Alschefskius. — 25, 2 *eis*] Frob. 1; P: *eius*. — 25, 2 *ab tergo*] Salmasius; P: *saltergo* corr. in *alterno*. — 25, 2 *Oricinorum*] Sabellicus; P: *originorum*. — 25, 3 *Sintiam*] Rubenius; P: *sitam*. — 25, 8 *frangendos*] Fabrius; P: *frangendas*. — 25, 10 *quos*] Frob. 1; P: *quodse*. — 25, 10 *Oeniadas*] Sigonius; P: *moeniadas*. — 25, 10 *amissas*] Gronovius; P: *amissa*. — 25, 12 *adicerentque*] Weifsenbornius; P: *adliberentq*.. — 26, 6 *crimina ficta*] Ussingius; P: *criminaeditaficta*. — 26, 10 *prope quotannis*] Gronovius; P: *prorequodannis*. — 27, 11 *inimicitias*] Ussingius; P: *inimicitiashostilis*. — 27, 12 *quippe*] Friedersdorffius; P: *quia*. — 27, 16 *secutisque*] Weifsenbornius; P: *seculisque*. — 27, 16 *speciem* addidit U. Koehlerus, *questuri de* Harantius. — 29, 3 *domos* addidit Weifsenbornius. — 29, 3 *quosque*] Madvigius; P: *quisque*. — 29, 7 *possit*] Vossius; P: *posset*. — 29, 10 *adversissimas* addidit Madvigius, *pugnas* H. J. Muellerus, *haud* Madvigius. — 31, 2 *defendit*] Rhenanus; Σ: *defendendi*, P om. — 31, 2 *sed quid* addiderunt ed. vet. — 31, 3 *a populo Romano* addidit Boettcherus, *hostibus aperuerunt* Alschefskius. — 31, 4 *rem* addidit Boettcherus. — 31, 10 *necne*] ed. vet.; P: *ne*. — 31, 11 *dimissi*] Alschefskius; P: *dimissis*. — 32, 1 *diu*] Gronovius; P: *diude*. — 32, 5 *acta M*.] Weifsenbornius; P: *ctam*. — 32, 8 *orantes* addidit Weifsenbornius. — 32, 8 *pollicens hoc*] Boettcherus; P: *potensoc*. — 33, 3 *eo se*] Harantius; P: *eos*. — 33, 8 *Paculam*] Mommsenius; P: *fauculam*. — 33, 12 *Q*. addidit Madvigius. — 33, 14 *adsient*] Cobetus; P: *adsidens*. — 35, 8 *et* addidit Alschefskius. — 36, 3 *si* addidit Hertzius. — 36, 3 *ex* addidit Ascensius. — 36, 4 *si* addidit Madvigius. — 36, 5 *aes* addidit ed. Mog. — 36, 5 *omne*] Gronovius; P: *omnes*. — 36, 6 *salinum*] Valla; P: *alinum*. — 36, 11 *aut*] Madvigius; P: *ut*. — 36, 12 *coercitione*] Gronovius; P: *coercitationē*. — 37, 9 *utrisque*] Weifsenbornius; P: *utriusque*. — 38, 4 *pestis* addidit Harantius. — 38, 10 *possit*] Madvigius; P: *posset*. — 38, 11 *quingenti* addidit Sigonius. — 39, 4 *habuit* post *erant* expunxit Dukerus. — 39, 5 *classem viginti*] ed. Mog.; P: *classexxx*. — 39, 6 *pari navium*] Creverius; P: *pariclassinauium*. — 39, 12 *gereretur*] Gronovius; P: *quereretur*. — 39, 13 *pedestres*] Fabrius; P: *pedestris*. — 39, 14 *agminum*] H. A. Kochius; P: *agminis* corr. ex *agminus*. — 39, 16 *atque ille*] ed. vet.; P: *illeatque*. — 39, 18 *ubi*] Woelfflinius; P: *utin*. — 39, 21 *quingentis* addidit Alschefskius. —

39, 22 *nec multum afuit, quin urbs*] Alschefskius; P: *neurps.* — 39, 23 *terra, Tarentinis* addiderunt ed. vet. — 40, 1 *Syracusis*] Gronovius; P: *syracusus*, quod man. 2 in *syracusanus* mutavit. — 40, 6 *ei*] Aldus; P: *et.* — 40, 17 *cum*] Madvigius; P: *etcum.* — 41, 25 *effigiem*] Hertzius; Σ: *exemplumeffigiem.* — 42, 6 *duplex vallum*] Gronovio et Schelio ducibus Weifsenbornius; Σ: *nullumuallum.* — 42, 7 *ad duo milia* addidit Sigonius. — 42, 7 *plus mille et ducentos passus*] Creverio duce Luchsius; Σ: *pluspassuum.* — 43, 8 *huc*] Aldus; Σ: *hoc* vel *hic.* — 44, 2 *insidit*] Madvigius; P: *insedit.* — 44, 3 *emittit*] Luchsius; P: *mittit.* — 44, 5 *fuga*] Gronovius; P: *oga.* — 44, 6 *ubi egressus*] Salmasius; P: *obuereessus.* — 44, 6 *vocant*] Rubenius; P: *umcant.* — 44, 6 *animadvertit*] Salmasius; P: *antiaduertit.* — 44, 10 *adhiberi*] Gronovius; P: *hiberi.* — 44, 11 *raptim*] Creverius; P: *partim.* — 45, 7 *eo secum*] Gronovius; P: *eoseum.* — 45, 7 *quingentos* Creverio praeeunte addidit Weifsenbornius. — 46, 1 *defendentes*] Weifsenbornius; P: *quodeuntis.* — 47, 7 *librae*] Aldus: P: *libras*; Σ: *librales.* — 47, 7 *infecti*] Gronovius; P: *facti.* — 48, 7 *Laelius praefectus classis*] Rhenanus; P: *laeliusq.classis*; Σ: *leliusquetectusclassis.* — 49, 6 *pondere*] Aldus; P: *ponere*; Σ: *numero.* — 49, 6 *veris*] Aldus; P: *ueneris*; Σ: *ueri.* — 51, 2 *quinqueremi*] H. J. Muellerus; PΣ: *quinquerem.* — 51, 2 *atque*] Madvigius; P: *que*; Σ: *cum.* — 51, 4 *iussi*] Gronovius; P: *iussit.*

T. LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER XXV.

Dum haec in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal 1
in agro Sallentino aestatem consumpsit spe per proditionem
urbis Tarentinorum potiundae. ipsorum interim Sallentinorum
ignobiles urbes ad eum defecerunt. eodem tempore in Brittiis ex 2
duodecim populis, qui anno priore ad Poenos desciverant, Con-
sentini et Tauriani in fidem populi Romani redierunt; et plures 3
redissent, ni T. Pomponius Veientanus, praefectus socium, pro-
speris aliquot populationibus in agro Bruttio iusti ducis speciem
nactus tumultuario exercitu coacto cum Hannone conflixisset.
magna ibi vis hominum, sed inconditae turbae agrestium servo- 4
rumque, caesa aut capta est. minimum iacturae fuit, quod prae-
fectus inter ceteros est captus, et tum temerariae pugnae auctor
et ante publicanus omnibus malis artibus et rei publicae et socie-
tatibus infidus damnosusque. Sempronius consul in Lucanis 5
multa proelia parva, haud ullum dignum memoratu fecit et igno-
bilia oppida Lucanorum aliquot expugnavit.

Quo diutius trahebatur bellum et variabant secundae adver- 6
saeque res non fortunam magis quam animos hominum, tanta
religio et ea magna ex parte externa civitatem incessit, ut aut
homines aut dei repente alii viderentur facti. nec iam in secreto 7
modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus, sed in
publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat nec sacri-
ficantium nec precantium deos patrio more. sacrificuli ac vates 8
ceperant hominum mentes; quorum numerum auxit rustica plebs,
ex incultis diutino bello infestisque agris egestate et metu in
urbem conpulsa, et quaestus ex alieno errore facilis, quem velut
concessae artis usu exercebant. primo secretae bonorum indigna- 9
tiones exaudiebantur; deinde ad patres etiam ac publicam queri-
moniam excessit res. incusati graviter ab senatu aediles trium- 10
virique capitales, quod non prohiberent, cum emovere eam mul-
titudinem e foro ac disicere adparatus sacrorum conati essent,
haud procul afuit, quin violarentur. ubi potentius iam esse id 11
malum apparuit, quam ut minores per magistratus sedaretur,
M. Aemilio praetori urbano negotium ab senatu datum est, ut eis

12 religionibus populum liberaret. is et in contione senatus consul-
tum recitavit et edixit, ut, quicumque libros vaticinos precationesve
aut artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnis lit-
terasque ad se ante kal. Apriles deferret, neu quis in publico
sacrove loco novo aut externo ritu sacrificaret.
2 Aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, L. Corne-
lius Lentulus pontufex maximus et C. Papirius C. F. Masso pon-
tifex et P. Furius Philus augur et C. Papirius L. F. Masso decemvir
2 sacrorum. in Lentuli locum M. Cornelius Cethegus, in Papiri Cn.
Servilius Caepio pontifices suffecti sunt, augur creatus L. Quintius
Flamininus, decemvir sacrorum L. Cornelius Lentulus.
3 Comitiorum consularium iam adpetebat tempus, sed quia
consules bello intentos avocare non placebat, Ti. Sempronius
consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Claudium Centonem.
4 ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius Flaccus. dictator
primo comitiali die creavit consules Q. Fulvium Flaccum magi-
strum equitum et Ap. Claudium Pulchrum, cui Sicilia provincia
5 in praetura fuerat. tum praetores creati Cn. Fulvius Flaccus, *C.*
Claudius Nero, M. Iunius Silanus, P. Cornelius Sulla. comitiis
6 perfectis dictator magistratu abiit. aedilis curulis fuit eo anno
cum M. Cornelio Cethego P. Cornelius Scipio, cui post Africano
fuit cognomen. huic petenti aedilitatem cum obsisterent tribuni
plebis negantes rationem eius habendam esse, quod nondum ad
7 petendum legitima aetas esset, 'si me' inquit 'omnes Quirites
aedilem facere volunt, satis annorum habeo'. tanto inde favore
ad suffragium ferendum in tribus discursum est, ut tribuni re-
8 pente incepto destiterint. aedilicia largitio haec fuit: ludi Romani
pro temporis illius copiis magnifice facti et diem unum instau-
9 rati, et congii olei in vicos singulos dati *quinquageni*. L. Villius
Tappulus et M. Fundanius Fundulus aediles plebei aliquot matro-
nas apud populum probri accusarunt, quasdam ex eis damnatas
10 in exilium egerunt. ludi plebei per biduum instaurati et Iovis
epulum fuit ludorum causa.
3 Q. Fulvius Flaccus tertium Ap. Claudius consulatum ineunt.
2 et praetores provincias sortiti sunt P. Cornelius Sulla urbanam
et peregrinam, quae duorum ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus
Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam, M. Iunius Silanus Tuscos.
3 consulibus bellum cum Hannibale et binae legiones decretae:
alter a Q. Fabio, superioris anni consule, alter a Fulvio Centu-
4 malo acciperet; praetorum Fulvi Flacci, quae Luceriae sub
Aemilio praetore, Neronis Claudi, quae in Piceno sub C. Terentio
fuissent, legiones essent. supplementum in eas ipsi scriberent
sibi. M. Iunio in Tuscos legiones urbanae prioris anni datae.

Ti. Sempronio Graccho et P. Sempronio Tuditano imperium 5
provinciaeque Lucani et Gallia cum suis exercitibus prorogatae,
item P. Lentulo qua vetus provincia in Sicilia esset, M. Marcello 6
Syracusae et qua Hieronis regnum fuisset; T. Otacilio classis,
Graecia M. Valerio, Sardinia Q. Mucio Scaevolae, Hispaniae P. et
Cn. Corneliis. ad veteres exercitus duae urbanae legiones a con- 7
sulibus scriptae, summaque trium et viginti legionum eo anno
effecta est.

Dilectum consulum M. Postumi Pyrgensis cum magno prope 8
motu rerum factum impediit. publicanus erat Postumius, qui mul- 9
tis annis parem fraude avaritiaque neminem in civitate habuerat
praeter T. Pomponium Veientanum, quem populantem temere
agros in Lucanis ductu Hannonis priore anno ceperant Cartha-
giniensES. hi, quia publicum periculum erat a vi tempestatis in 10
iis, quae portarentur ad exercitus, et ementiti erant falsa naufragia
et ea ipsa, quae vera renuntiaverant, fraude ipsorum facta erant,
non casu. in veteres quassasque naves paucis et parvi pretii rebus 11
impositis, cum mersissent eas in alto exceptis in praeparatas
scaphas nautis, multiplices fuisse merces ementiebantur. ea 12
fraus indicata M. Aemilio praetori priore anno fuerat ac per eum
ad senatum delata nec tamen ullo senatus consulto notata, quia
patres ordinem publicanorum in tali tempore offensum nolebant.
populus severior vindex fraudis erat, excitatique tandem duo 13
tribuni plebis Sp. et L. Carvilii cum rem invisam infamemque
cernerent, ducentum milium aeris multam M. Postumio dixerunt.
cui certandae cum dies advenisset, conciliumque tam frequens 14
plebis adesset, ut multitudinem area Capitolii vix caperet, pero-
rata causa una spes videbatur esse, si C. Servilius Casca tribunus 15
plebis, qui propinquus cognatusque Postumio erat, priusquam
ad suffragium tribus vocarentur, intercessisset. testibus datis 16
tribuni populum summoverunt, sitellaque lata est, ut sortirentur,
ubi Latini suffragium ferrent. interim publicani Cascae instare, 17
ut concilio diem eximeret; populus reclamare; et forte in cornu
primus sedebat Casca, cui simul metus pudorque animum versa-
bat. cum in eo parum praesidii esset, turbandae rei causa publi- 18
cani per vacuum summoto locum cuneo inruperunt iurgantes
simul cum populo tribunisque. nec procul dimicatione res erat, 19
cum Fulvius consul tribunis 'nonne videtis' inquit 'vos in ordi-
nem coactos esse et rem ad seditionem spectare, ni propere
dimittitis plebis concilium?' plebe dimissa senatus vocatur et 4
consules referunt de concilio plebis turbato vi atque audacia
publicanorum: M. Furium Camillum, cuius exilium ruina urbis 2
secutura fuerit, damnari se ab iratis civibus passum esse; decem- 3

viros ante eum, quorum legibus ad eam diem viverent, multos
4 postea principes civitatis iudicium de se populi passos; Postu-
mium Pyrgensem suffragium populo Romano extorsisse, conci-
lium plebis sustulisse, tribunos in ordinem coegisse, contra
populum Romanum aciem instruxisse, locum occupasse, ut tri-
bunos a plebe intercluderet, tribus in suffragium vocari prohiberet.
5 nihil aliud a caede ac dimicatione continuisse homines nisi pati-
entiam magistratuum, quod cesserint in praesentia furori atque
audaciae paucorum vincique se ac populum Romanum passi sint
6 et comitia, quae reus vi atque armis prohibiturus erat, ne causa
quaerentibus dimicationem daretur, voluntate ipsi sua sustulerint.
7 haec cum ab optimo quoque pro atrocitate rei accepta essent,
vimque eam contra rem publicam et pernicioso exemplo factam
8 senatus decresset, confestim Carvilii tribuni plebis omissa multae
certatione rei capitalis diem Postumio dixerunt ac, ni vades daret,
9 prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt. Postumius
vadibus datis non adfuit. tribuni plebem rogaverunt plebesque
ita scivit, si M. Postumius ante kal. Maias non prodisset citatusque
eo die non respondisset neque excusatus esset, videri eum in
exilio esse bonaque eius venire, ipsi aqua et igni placere interdici.
10 singulis deinde eorum, qui turbae ac tumultus concitatores fue-
11 rant, rei capitalis diem dicere ac vades poscere coeperunt. primo
non dantis, deinde etiam eos, qui dare possent, in carcerem
coiciebant; cuius rei periculum vitantes plerique in exilium
abierunt.

5 Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem audacia prote-
2 gens exitum habuit. comitia inde pontufici maximo creando sunt
habita. ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethegus habuit.
3 tres ingenti certamine petierunt, Q. Fulvius Flaccus consul, qui
et ante bis consul et censor fuerat, et T. Manlius Torquatus, et
ipse duobus consulatibus et censura insignis, et *P.* Licinius
4 Crassus, qui aedilitatem curulem petiturus erat. hic senes hono-
ratosque iuvenis in eo certamine vicit. ante hunc intra centum
annos et viginti nemo praeter P. Cornelium Calussam pontifex
maximus creatus fuerat, qui sella curuli non sedisset.

5 Consules dilectum cum aegre conficerent, quod inopia
iuniorum non facile in utrumque, *ut* et novae urbanae legiones et
6 supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat, senatus absistere
eos incepto vetuit et triumviros binos creari iussit, alteros qui
citra, alteros qui ultra quinquagensimum lapidem in pagis foris-
7 que et conciliabulis omnem copiam ingenuorum inspicerent et,
si qui roboris satis ad ferenda arma habere viderentur, etiamsi
8 nondum militari aetate essent, milites facerent. tribuni plebis, si

iis videretur, ad populum ferrent, ut, qui minores septem decem
annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent, ac
si septem decem annorum aut maiores milites facti essent. ex 9
hoc senatus consulto creati triumviri bini conquisitionem inge-
nuorum per agros habuerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litterae M. Marcelli de postu- 10
latis militum, qui cum P. Lentulo militabant, in senatu recitatae
sunt. Cannensis reliquiae cladis hic exercitus erat, relegatus in
Siciliam, sicut ante dictum est, ne ante Punici belli finem in Ita-
liam reportarentur. hi permissu Lentuli primores equitum cen- 6
turionumque et robora ex legionibus peditum legatos in hiberna
ad M. Marcellum miserunt, e quibus unus potestate dicendi facta:
'consulem te, M. Marcelle, in Ital*ia* iam adissemus, cum primum de 2
nobis etsi non iniquum, certe triste senatus consultum factum est,
nisi hoc sperassemus, in provinciam nos morte regum turbatam
ad grave bellum adversus Siculos simul Poenosque mitti et san- 3
guine nostro vulneribusque nostris senatui satisfacturos esse,
sicut patrum memoria qui capti *a* Pyrrho ad Heracleam erant ad-
versus Pyrrhum ipsum pugnantes satisfecerunt. quamquam quod 4
ob meritum nostrum suscensuistis, patres conscripti, nobis aut
suscensetis? ambo mihi consules et universum senatum intueri 5
videor, cum te, *M.* Marcelle, intueor, quem si ad Cannas consulem
habuissemus, melior et rei publicae et nostra fortuna esset. sine, 6
quaeso, priusquam de condicione nostra queror, noxam, cuius
arguimur, nos purgare. si non deum ira nec fato, cuius lege im-
mobilis rerum humanarum ordo seritur, sed culpa periimus ad
Cannas, cuius tandem ea culpa fuit? militum an imperatorum?
equidem miles nihil umquam dicam de imperatore meo, cui prae- 7
sertim gratias sciam ab senatu actas, quod non desperaverit de
re publica, cui post fugam a Cannis per omnes annos proroga-
tum imperium. ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos tribu- 8
nos militum habuimus, honores petere et gerere et provincias
obtinere audivimus. an vobis vestrisque liberis ignoscitis facile, 9
patres conscripti, in haec vilia capita saevire *libet*? et consuli pri-
moribusque aliis civitatis fugere, cum spes alia nulla esset, turpe
non fuit; milites utique morituros in aciem misistis? ad Alliam 10
prope omnis exercitus fugit, ad Furculas Caudinas ne expertus
quidem certamen arma tradidit hosti, ut alias pudendas clades
exercituum taceam; tamen tantum afuit ab eo, ut ulla ignominia 11
iis exercitibus quaereretur, ut et urbs Roma per eum exercitum,
qui ab Allia Veios transfugerat, reciperaretur, et Caudinae legiones, 12
quae sine armis redierant Romam, armatae remissae in Samnium
eundem illum hostem sub iugum miserint, qui hac sua ignominia

13 laetatus fuerat. Cannensem vero quisquam exercitum fugae aut
pavoris insimulare potest, ubi plus quinquaginta milia hominum
ceciderunt, unde consul cum equitibus septuaginta fugit, unde
14 nemo superest, nisi quem hostis caedendo fessus reliquit? cum
captivis redemptio negabatur, nos vulgo homines laudabant, quod
rei publicae nos reservassemus, quod ad consulem Venusiam
15 redissemus et speciem iusti exercitus fecissemus; nunc deteriore
condicione sumus, quam apud patres nostros fuerunt captivi.
quippe illis arma tantum atque ordo militandi locusque, in quo
tenderent in castris, est mutatus; quae tamen semel navata rei
16 publicae opera et uno felici proelio recuperarunt: nemo eorum
relegatus in exilium est, nemini spes emerendi stipendia adempta,
hostis denique est datus, cum quo dimicantes aut vitam semel aut
17 ignominiam finirent; — nos, quibus, nisi quod commisimus, ut
quisquam ex Cannensi acie miles Romanus superesset, nihil obici
potest, non solum a patria procul Italiaque sed ab hoste etiam
18 relegati sumus, ubi senescamus in exilio, ne qua spes, ne qua
occasio abolendae ignominiae, ne qua placandae civium irae, ne
19 qua denique bene moriendi sit. neque ignominiae finem nec
virtutis praemium petimus; modo experiri animum et virtutem
exercere liceat. laborem et periculum petimus, ut virorum, ut
20 militum officio fungamur. bellum in Sicilia iam alterum annum
ingenti dimicatione geritur; urbes alias Poenus, alias Romanus
expugnat; peditum, equitum acies concurrunt; ad Syracusas terra
21 marique geritur res; clamorem pugnantium crepitumque armo-
rum exaudimus resides ipsi ac segnes, tamquam nec manus nec
arma habeamus. servorum legionibus Ti. Sempronius consul
totiens iam cum hoste signis conlatis pugnavit, operae pretium
22 habent libertatem civitatemque; — pro servis saltem ad hoc bellum
emptis vobis simus, congredi cum hoste liceat et pugnando quae-
rere libertatem. vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus
23 oppugnandis experiri virtutem? asperrima quaeque ad laborem
periculumque deposcimus, ut, quod ad Cannas faciundum fuit,
quam primum fiat, quoniam, quidquid postea vixerimus, id omne
7 destinatum ignominiae est.' sub haec dicta ad genua Marcelli
procubuerunt. Marcellus id nec iuris *nec* potestatis suae esse dixit:
senatui scripturum se omniaque de sententia patrum facturum
2 esse. eae litterae ad novos consules allatae ac per eos in senatu
3 recitatae sunt, consultusque de iis litteris ita decrevit senatus, mi-
litibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantis deseruissent,
4 senatum nihil videre cur res publica committenda esset. si
M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret, quod e re publica
fideque sua duceret, dum ne quis eorum munere vacaret neu

dono militari virtutis ergo donaretur neu in Italiam reportaretur,
donec hostis in terra Italia esset.

Comitia deinde a praetore urbano de senatus sententia ple- 5
bique scitu sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri muris *et*
turribus reficiendis et triumviri bini, uni sacris conquirendis do-
nisque persignandis, alteri reficiendis aedibus Fortunae et matris 6
Matutae intra portam Carmentalem et Spei extra portam, quae
priore anno incendio consumptae fuerant.

Tempestates foedae fuere: in Albano monte biduum conti- 7
nenter lapidibus pluvit. tacta de caelo multa, duae in Capitolio
aedes, vallum in castris multis locis supra Suessulam, et duo
vigiles exanimati; murus turresque quaedam Cumis non ictae modo 8
fulminibus sed etiam decussae. Reate saxum ingens visum voli-
tare, sol rubere solito magis sanguineoque similis. horum prodi- 9
giorum causa diem unum supplicatio fuit; et per aliquot dies con-
sules rebus divinis operam dederunt; et per eosdem dies sacrum
novemdiale fuit.

Cum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hannibali et 10
in suspicione Romanis esset, causa forte extrinsecus maturandae
eius intervenit. Phileas Tarentinus diu iam per speciem legatio- 11
nis Romae cum esset, vir inquieti animi et minime otium, quo
tum diutino senescere videbatur, patientis, aditum sibi ad obsi-
des Tarent*inos et* Thurinos invenit. custodiebantur in atrio Li- 12
bertatis minore cura, quia nec ipsis nec civitatibus eorum fallere
Romanos expediebat. hos crebris conloquiis sollicitatos corrup- 13
tis aedituis duobus cum primis tenebris custodia eduxisset, ipse
comes occulti itineris factus profugit. luce prima volgata per 14
urbem fuga est, missique, qui sequerentur, ab Tarracina compren-
sos omnis retraxerunt. deducti in comitium virgisque adprobante
populo caesi de saxo deiciuntur. huius atrocitas poenae duarum 8
nobilissimarum in Italia Graecarum civitatium animos inritavit
cum publice tum etiam singulos privatim, ut quisque tam foede 2
interemptos aut propinquitate aut amicitia contingebat. ex iis 3
tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniuraverunt, quorum
principes Nico et Philemenus erant. hi priusquam aliquid mo- 4
verent, conloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem
venandi urbe egressi ad eum proficiscuntur. et cum haud procul 5
castris abessent, ceteri silva prope viam sese occuluerunt, Nico
et Philemenus progressi ad stationes comprehensique, ultro id
petentes, ad Hannibalem deducti sunt. qui cum et causas consilii 6
sui et quid pararent exposuissent, conlaudati oneratique promissis
iubentur, ut fidem popularibus facerent praedandi causa se urbe
egressos, pecora Carthaginiensium, quae pastum propulsa essent,

7 ad urbem agere; tuto ac sine certamine id facturos promissum
est. conspecta ea praeda iuvenum est, minusque iterum ac
8 saepius id eos audere miraculo fuit. congressi cum Hannibale
rursus fide sanxerunt liberos Tarentinos leges *suas* suaque omnia
habituros neque ullum vectigal Poeno pensuros praesidiumve in-
9 vitos recepturos; *prodita praesidio Carthaginiensium fore. haec
ubi convenerunt, tunc vero Philemenus consuetudinem nocte
egrediundi redeundique in urbem frequentiorem facere. et erat
venandi studio insignis, canesque et alius apparatus sequebatur;
10 captumque ferme aliquid aut ab hoste ex praeparato adlatum
reportans donabat aut praefecto aut custodibus portarum. nocte
11 maxime commeare propter metum hostium credebant. ubi iam
eo consuetudinis adducta res est, ut, quocumque noctis tempore
sibilo dedisset signum, porta aperiretur, tempus agendae rei
12 Hannibali visum est. tridui viam aberat; ubi, quo minus mirum
esset uno eodemque loco stativa eum tam diu habere, aegrum
13 simulabat. Romanis quoque, qui in praesidio Tarenti erant, su-
9 specta esse iam segnis mora eius desierat. ceterum postquam
Tarentum ire constituit, decem milibus peditum atque equitum,
quos in expeditionem velocitate corporum ac levitate armorum
aptissimos esse ratus est, electis quarta vigilia noctis signa movit
2 praemissisque octoginta fere Numidis equitibus praecepit, ut dis-
currerent circa vias perlustrarentque omnia oculis, ne quis agre-
3 stium procul spectator agminis falleret: praegressos retraherent,
obvios occiderent, ut praedonum magis quam exercitus accolis
species esset. ipse raptim agmine acto quindecim ferme milium
4 spatio castra ab Tarento posuit et ne ibi quidem *de*nuntiato,
quo pergerent, tantum convocatos milites monuit, via omnes
irent nec deverti quemquam aut excedere ordine agminis pate-
rentur et in primis intenti ad imperia accipienda essent neu quid
nisi ducum iussu facerent; se in tempore editurum, quae vellet
5 agi. eadem ferme hora Tarentum fama praevenerat Numidas equi-
tes paucos populari agros terroremque late agrestibus iniecisse.
6 ad quem nuntium nihil ultra motus praefectus Romanus, quam
ut partem equitum postero die luce prima iuberet exire ad arcen-
7 dum populationibus hostem; in cetera adeo nihil ab eo intenta
cura est, ut contra pro argumento fuerit illa procursatio Numi-
8 darum Hannibalem exercitumque *e* castris non movisse. Hannibal
concubia nocte movit. dux Philemenus erat cum solito captae
venationis onere; ceteri proditores ea, quae composita erant,
9 expectabant. convenerat autem, ut Philemenus portula adsueta
venationem inferens armatos induceret, parte alia portam Teme-
10 nitida adiret Hannibal. ea mediterranea regio est orientem spec-

tans, busta aliquantum intra moenia includunt. cum portae ad-
propinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale est reful-
sitque idem redditum ab Nicone signum; extinctae deinde utrim-
que flammae sunt. Hannibal silentio ducebat ad portam. Nico 11
ex improviso adortus sopitos vigiles in cubilibus suis obtruncat
portamque aperit. Hannibal cum peditum agmine ingreditur, 12
equites subsistere iubet, ut, quo res postulet, occurrere libero
campo possint. et Philemenus portulae parte alia, qua commeare 13
adsuerat, adpropinquabat. nota vox eius et familiare iam signum
cum excitasset vigilem, dicente vix sustineri grandis bestiae onus,
portula aperitur. inferentes aprum duos iuvenes secutus ipse 14
cum expedito venatore vigilem incautius miraculo magnitudinis
in eos, qui ferebant, versum venabulo traicit. ingressi deinde 15
triginta fere armati ceteros vigiles obtruncant refringuntque por-
tam proximam, et agmen sub signis confestim inrupit. inde cum
silentio in forum ducti Hannibali sese coniunxerunt. tum duo 16
milia Gallorum Poenus in tres divisa partis per urbem dimittit
Tarentinos*que duces singulis partibus addit binos*. itinera quam
maxume frequentia occupari iubet, tumultu orto Romanos passim 17
caedi, oppidanis parci. sed ut fieri id posset, praecipit iuveni-
bus Tarentinis, ut, ubi quem suorum procul vidissent, quiescere
ac silere ac bono animo esse iuberent. iam tumultus erat cla- 10
morque, qualis esse in capta urbe solet, sed quid rei esset, nemo
satis pro certo scire. Tarentini Romanos ad diripiendam urbem 2
credere coortos; Romanis seditio aliqua cum fraude videri ab
oppidanis mota. praefectus primo excitatus tumultu in portum 3
effugit; inde acceptus scapha in arcem circumvehitur. errorem 4
et tuba audita ex theatro faciebat, nam et Romana erat, a prodi-
toribus ad hoc ipsum praeparata, et inscienter a Graeco inflata,
quis aut quibus signum daret, incertum efficiebat. ubi inluxit, 5
et Romanis Punica et Gallica arma cognita eam dubitationem
exemerunt et Graeci Romanos passim caede stratos cernentes ab
Hannibale captam urbem senserunt. postquam lux certior erat 6
et Romani, qui caedibus superfuerant, in arcem confugerant con-
ticiscebatque paulatim tumultus, tum Hannibal Tarentinos sine
armis convocare iubet. convenere omnes, praeterquam qui 7
cedentis in arcem Romanos ad omnem adeundam simul fortunam
persecuti fuerant. ibi Hannibal benigne adlocutus Tarentinos 8
testatusque, quae praestitisset civibus eorum, quos ad Trasumen-
num aut ad Cannas cepisset, simul in dominationem superbam 9
Romanorum invectus, recipere se in domos suas quemque iussit
et foribus nomen suum inscribere: se domos eas, quae inscriptae
non essent, signo extemplo dato diripi iussurum. si quis in

hospitio civis Romani — vacuas autem tenebant domos — nomen
10 inscripsisset, eum se pro hoste habiturum. contione dimissa cum
titulis notatae fores discrimen pacatae ab hostili domo fecissent,
signo dato ad diripienda hospitia Romana passim discursum est.
et fuit praedae aliquantum.

11 Postero die ad oppugnandam arcem ducit; quam cum et a
mari, quo in paene insulae modum pars maior circumluitur, prae-
altis rupibus et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti saeptam
2 videret eoque nec vi nec operibus expugnabilem esse, ne aut se
ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur, aut
in relictos sine valido praesidio Tarentinos impetum ex arce,
cum vellent, Romani facerent, vallo urbem ab arce intersaepire
3 statuit non sine illa etiam spe, cum prohibentibus opus Romanis
manum posse conseri et, si ferocius procucurrissent, magna caede
ita attenuari praesidii vires, ut facile per se ipsi Tarentini urbem
4 ab iis tueri possent. ubi coeptum opus est, patefacta repente
porta impetum in munientis fecerunt Romani pellique se statio
passa est, quae pro opere erat, ut successu cresceret audacia plu-
5 resque et longius pulsos prosequerentur. tum signo dato coorti
undique Poeni sunt, quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat.
nec sustinuere impetum Romani, sed ab effusa fuga loci angustiae
eos impeditaque alia opere iam coepto, alia apparatu operis mo-
6 rabantur. plurimi in fossam praecipitavere, occisique sunt plures
in fuga quam in pugna. inde opus nullo prohibente fieri coep-
7 tum; fossa ingens ducta, et vallum intra eam erigitur, modico-
que post intervallo murum etiam eadem regione addere parat,
8 ut vel sine praesidio tueri se adversus Romanos possent. reliquit
tamen modicum praesidium, simul *ut* in perficiendo muro adiu-
varet. ipse profectus cum ceteris copiis ad Galaesum flumen —
9 quinque milia ab urbe abest — posuit castra. ex his stativis
regressus ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione eius
celerius creverat, spem cepit etiam arcem expugnari posse. et
est non altitudine, ut ceterae, tuta, sed loco plano posita et ab
10 urbe muro tantum ac fossa divisa. cum iam machinationum
omni genere et operibus oppugnaretur, missum a Metaponto
praesidium Romanis fecit animum, ut nocte ex inproviso opera
hostium invaderent. alia disiecerunt, alia igni corruperunt. isque
11 finis Hannibali fuit ea parte arcem oppugnandi. reliqua erat in
obsidione spes, nec ea satis efficax, quia arcem tenentes, quae in
paene insula posita imminet faucibus portus, mare liberum habe-
bant, urbs contra exclusa maritimis commeatibus propiusque
12 inopiam erant obsidentes quam obsessi. Hannibal convocatis
principibus Tarentinis omnes praesentis difficultates exposuit:

neque arcis tam munitae expugnandae cernere viam neque in
obsidione quicquam habere spei, donec mari hostes potiantur.
quod si naves sint, quibus commeatus invehi prohibeat, extemplo 13
aut arce cessuros aut dedituros se hostis. adsentiebantur Taren- 14
tini; ceterum ei, qui consilium adferret, opem quoque in eam
rem adferendam censebant esse. Punicas enim naves ex Sicilia 15
accitas id posse facere; suas, quae sinu exiguo intus inclusae
essent, cum claustra portus hostis haberet, quem ad modum inde
in apertum mare evasuras? 'evadent' inquit Hannibal; 'multa, 16
quae inpedita natura sunt, consilio expediuntur. urbem in campo
sitam habetis. planae et satis latae viae patent in omnis partis.
via, quae e portu per mediam urbem ad mare transmissa est, 17
plaustris transveham naves haud magna mole. et mare nostrum
erit, quo nunc hostes potiuntur; et illinc mari, hinc terra cir-
cumsedebimus arcem, immo brevi aut relictam ab hostibus aut
cum ipsis hostibus capiemus'. haec oratio non spem modo 18
effectus sed ingentem etiam ducis admirationem fecit. contracta
extemplo undique plaustra iunctaque inter se, et machinae ad
subducendas naves admotae, munitumque iter, quo faciliora
plaustra minorque moles in transitu esset. iumenta inde et 19
homines contracti, et opus inpigre coeptum; paucosque post
dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem et ante os
ipsum portus ancoras iacit. hunc statum rerum Hannibal Ta- 20
renti relinquit regressus ipse in hiberna. ceterum defectio Ta-
rentinorum utrum priore anno an hoc facta sit, in diversum auc-
tores trahunt. plures propioresque aetate memoriae rerum hoc
anno factam tradunt.

Romae consules praetoresque usque *ad* ante diem quintum 12
kal. Maias Latinae tenuerunt. eo die perpetrato sacro in monte 2
in suas quisque provincias proficiscuntur. religio deinde nova
obiecta est ex carminibus Marcianis. vates hic Marcius inlustris 3
fuerat, et cum conquisitio priore anno ex senatus consulto talium
librorum fieret, in M. Aemili praetoris urbani, qui eam rem age-
bat, manus venerant. is protinus novo praetori Sullae tradiderat.
ex huius Marcii duobus carminibus alterius post rem factam editi 4
comprobata auctoritas eventu alteri quoque, cuius nondum tempus
venerat, adferebat fidem. priore carmine Cannensis praedicta 5
clades in haec fere verba erat: 'amnem, Troiugena, fuge Cannam,
ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere manus.
sed neque credes tu mihi, donec compleris sanguine campum, 6
multaque milia occisa tua deferet amnis in pontum magnum ex
terra frugifera; piscibus atque avibus ferisque, quae incolunt
terras, is fuat esca caro tua. nam mihi ita Iuppiter fatus est'. 7

et Diomedis Argivi campos et Cannam flumen ii, qui militave-
8 rant in iis locis, iuxta atque ipsam cladem agnoscebant. tum
alterum carmen recitatum, non eo tantum obscurius, quia incer-
tiora futura praeteritis sunt, sed perplexius etiam scripturae genere.
9 'hostis, Romani, si expellere vultis, vomica quae gentium venit
longe, Apollini vovendos censeo ludos, qui quotannis comiter
Apollini fiant, cum populus dederit ex publico partem, partem
10 privati uti conferant pro se atque suis. his ludis faciendis praeerit
praetor is, qui ius populo plebeique dabit summum. decemviri
Graeco ritu hostiis sacra faciant. hoc si recte facietis, gaudebitis
semper fietque res vestra melior; nam is divus extinguet per-
11 duellis vestros, qui vestros campos pascit placide'. ad id carmen
explanandum diem unum sumpserunt. postero die senatus con-
sultum factum est, ut decemviri de ludis Apollini reque divina
12 facienda inspicerent. ea cum inspecta relataque ad senatum
essent, censuerunt patres Apollini ludos vovendos faciendosque
et, quando ludi facti essent, duodecim milia aeris praetori ad rem
13 divinam et duas hostias maiores dandas. alterum senatus consul-
tum factum est, ut decemviri sacrum Graeco ritu facerent hisque
hostiis, Apollini bove aurato et capris duabus albis auratis, La-
14 tonae bove femina aurata. ludos praetor in circo maximo cum
facturus esset, edixit, ut populus per eos ludos stipem Apollini,
15 quantam commodum esset, conferret. haec est origo ludorum
Apollinarium victoriae, non valetudinis ergo, ut plerique rentur,
votorum factorumque. populus coronatus spectavit, matronae
supplicavere, vulgo apertis ianuis in propatulis epulati sunt, cele-
berque dies omni caerimoniarum genere fuit.

13 Cum Hannibal circa Tarentum, consules ambo in Samnio
essent, sed circumsessuri Capuam viderentur, quod malum diu-
turnae obsidionis esse solet, iam famem Campani sentiebant, quia
2 sementem facere prohibuerant eos Romani exercitus. itaque
legatos ad Hannibalem miserunt orantes, ut, priusquam consules
in agros suos educerent legiones, viaeque omnes hostium prae-
sidiis insiderentur, frumentum ex propinquis locis convehi iube-
3 ret Capuam. Hannibal Hannonem ex Bruttiis cum exercitu in
Campaniam transire et dare operam, ut frumenti copia fieret
4 Campanis, iussit. Hanno ex Bruttiis profectus cum exercitu vi-
tabundus castra hostium consulesque, qui in Samnio erant, cum
Benevento iam adpropinquaret, tria milia passuum ab ipsa urbe
5 loco edito castra posuit; inde ex sociis circa populis, quo aestate
comportatum erat, devehi frumentum in castra iussit praesidiis
6 datis, quae commeatus eos prosequerentur. Capuam inde nun-
tium misit, qua die in castris ad accipiendum frumentum praesto

essent omni undique genere vehiculorum iumentorumque ex
agris contracto. id pro cetera socordia neglegentiaque a Campa- 7
nis actum; paulo plus quadringenta vehicula missa et pauca prae-
terea iumenta. ob id castigatis ab Hannone, quod ne fames qui-
dem, quae mutas accenderet bestias, curam eorum stimulare
posset, alia prodicta dies ad frumentum maiore apparatu peten-
dum. ea omnia, sicut acta erant, cum enuntiata Beneventanis 8
essent, legatos decem extemplo ad consules — circa Bovianum
castra Romanorum erant — miserunt. qui cum auditis, quae 9
ad Capuam agerentur, inter se comparassent, ut alter in Campa-
niam exercitum duceret, Fulvius, cui ea provincia obvenerat, pro-
fectus nocte Beneventi moenia est ingressus. ex propinquo cogno- 10
scit Hannonem cum exercitus parte profectum frumentatum; per
quaestorem Campanis datum frumentum; duo milia plaustrorum,
inconditam inermemque aliam turbam advenisse; per tumultum
ac trepidationem omnia agi, castrorumque formam et militarem
ordinem inmixtis agrestibus externis sublatum. his satis comper- 11
tis consul militibus edicit, signa tantum armaque in proximam
noctem expedirent: castra Punica oppugnanda esse. quarta 12
vigilia profecti sarcinis omnibus impedimentisque Beneventi relic-
tis paulo ante lucem cum ad castra pervenissent, tantum pavoris
iniecerunt, ut, si in plano castra posita essent, haud dubie primo
impetu capi potuerint. altitudo loci et munimenta defenderunt, 13
quae nulla ex parte adiri nisi arduo ac difficili ascensu poterant.
luce prima proelium ingens accensum est. nec vallum modo 14
tutantur Poeni, sed, ut quibus locus aequior esset, deturbant
nitentis per ardua hostes. vincit tamen omnia pertinax virtus, et 14
aliquot simul partibus ad vallum ac fossas perventum est, sed
cum multis volneribus ac multa pernicie. itaque convocatis 2
legatis tribunisque militum consul absistendum temerario incepto
ait: tutius sibi videri reduci eo die exercitum Beneventum, dein
postero *castra* castris hostium iungi, ne exire inde Campani neve
Hanno regredi posset; id quo facilius obtineatur, collegam quo- 3
que et exercitum eius se acciturum totumque eo versuros bellum.
haec consilia ducis, cum iam receptui caneret, clamor militum
aspernantium tam segne imperium disiecit. proxima forte erat 4
cohors Paeligna, cuius praefectus Vibius Accaus arreptum vexil-
lum trans vallum hostium traiecit. execratus inde seque et cohor- 5
tem, si eius vexilli hostes potiti essent, princeps ipse per fossam
vallumque in castra inrupit. iamque intra vallum Paeligni pugna- 6
bant, cum altera parte Valerio Flacco, tribuno militum tertiae
legionis, exprobrante Romanis ignaviam, qui sociis captorum
castrorum concederent decus, T. Pedanius princeps primus cen- 7

turio, cum signifero signum ademisset, 'iam hoc signum et hic
centurio' inquit 'intra vallum hostium erit; sequantur, qui capi
signum ab hoste prohibituri sunt'. manipulares sui primum
8 transcendentem fossam, dein legio tota secuta est. iam et consul
ad conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab revo-
cando *remorando*que ad incitandos hortandosque versus milites,
ostendere, in quanto discrimine ac periculo fortissima cohors so-
9 ciorum et civium legio esset. itaque pro se quisque omnes per
aequa atque iniqua loca, cum undique tela conicerentur, arma-
que et corpora hostes obicerent, pervadunt inrumpuntque. multi
volnerati, etiam quos vires sanguis desereret, ut intra vallum
10 hostium caderent, nitebantur. capta itaque momento temporis
velut in plano sita nec permunita castra. caedes inde, non iam
11 pugna erat omnibus intra vallum permixtis. supra decem milia
hostium occisa, supra septem milia capitum cum frumentatori-
bus Campanis omnique plaustrorum et iumentorum apparatu
capta. et alia ingens praeda fuit, quam Hanno, populabundus
passim cum isset, ex sociorum populi Romani agris traxerat.
12 inde deletis hostium castris Beneventum reditum, praedamque
ibi ambo consules — nam et Ap. Claudius eo post paucos dies
13 venit — vendiderunt diviseruntque. et donati, quorum opera
castra hostium capta erant, ante alios Accaus Paelignus *et T.* Pe-
14 danius, princeps tertiae legionis. Hanno ab Cominio Ocrito, quo
nuntiata castrorum clades est, cum paucis frumentatoribus, quos
forte secum habuerat, fugae magis quam itineris modo in Bruttios
15 rediit. et Campani audita sua pariter sociorumque clade legatos
ad Hannibalem miserunt, qui nuntiarent duos consules ad Bene-
ventum esse, diei iter a Capua, tantum non ad portas et muros
bellum esse: ni propere subveniat, celerius Capuam quam Arpos
2 in potestatem hostium venturam. ne Tarentum quidem, non
modo arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam Carthagini
aequare sit solitus, desertam indefensamque populo Romano tra-
3 dat. Hannibal curae sibi fore rem Campanam pollicitus in prae-
sentia duo milia equitum cum legatis mittit, quo praesidio agros
populationibus possent prohibere.
4 Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis Tarentinae
praesidiique, quod ibi obsideretur, cura est. C. Servilius legatus,
ex auctoritate patrum a P. Cornelio praetore in Etruriam ad fru-
mentum coemendum missus, cum aliquot navibus onustis in
5 portum Tarentinum inter hostium custodias pervenit. cuius ad-
ventu, qui ante in exigua spe vocati saepe ad transitionem ab
hostibus per conloquia erant, ultro ad transeundum hostis voca-
bant sollicitabantque. et erat satis validum praesidium traductis

ad arcem Tarenti tuendam *a Metaponto* militibus. itaque Meta- 6
pontini extemplo metu, quo tenebantur, liberati ad Hannibalem
defecere. hoc idem eadem ora maris et Thurini fecerunt. movit 7
eos non Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque, qui-
bus indidem ex Achaia oriundi etiam cognatione iuncti erant,
quam ira in Romanos propter obsides nuper interfectos. eorum 8
amici cognatique litteras ac nuntios ad Hannonem Magonemque,
qui in propinquo in Bruttiis erant, miserunt, si exercitum ad
moenia admovissent, se in potestatem eorum urbem tradituros
esse. M. Atinius Thuriis cum modico praesidio praeerat, quem 9
facile elici ad certamen temere ineundum rebantur posse non
militum, quos perpaucos habebat, fiducia, quam iuventutis Thu-
rinae; eam ex industria centuriaverat armaveratque ad talis casus.
divisis copiis inter se duces Poeni cum agrum Thurinum ingressi 10
essent, Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem
pergit, Mago cum equitatu tectus collibus apte *ad* tegendas insi-
dias oppositis subsistit. Atinius peditum tantum agmine per ex- 11
ploratores comperto in aciem copias educit et fraudis intestinae
et hostium insidiarum ignarus. pedestre proelium fuit persegne 12
paucis in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis expectanti-
bus magis quam adiuvantibus eventum; et Carthaginiensium acies
de industria pedem referebat, ut ad terga collis ab equite suo in-
sessi hostem incautum pertraheret. quo ubi est ventum, coorti 13
cum clamore equites prope inconditam Thurinorum turbam nec
satis fido animo, unde pugnabat, stantem extemplo in fugam aver-
terunt. Romani, quamquam circumventos hinc pedes, hinc eques 14
urgebat, tamen aliquamdiu pugnam traxere. postremo et ipsi
terga vertunt atque ad urbem fugiunt. ibi proditores conglobati 15
cum popularium agmen patentibus portis accepissent, ubi Roma-
nos fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant instare Poenum,
permixtosque et hostis urbem invasuros, ni propere portas clau-
dant. ita exclusos Romanos praebuere hosti ad caedem, Atinius
tamen cum paucis receptus. seditio inde paulisper tenuit, cum 16
in *fide alii manendum*, alii cedendum fortunae et tradendam
urbem victoribus censerent. ceterum, ut plerumque, fortuna et
consilia mala vicerunt; Atinio cum suis ad mare ac naves de- 17
ducto, magis quia ipsi ob imperium in se mite ac iustum consul-
tum volebant, quam respectu Romanorum, Carthaginienses in
urbem accipiunt.

Consules a Benevento in Campanum agrum legiones ducunt 18
non ad frumenta modo, quae iam in herbis erant, corrumpenda,
sed ad Capuam oppugnandam, nobilem se consulatum tam opu- 19
lentae urbis excidio rati facturos, simul et ingens flagitium impe-

rio dempturos, quod urbi tam propinquae tertium annum inpu-
20 nita defectio esset. ceterum ne Beneventum sine praesidio esset,
et ut ad subita belli, si Hannibal, quod facturum haud dubitabant,
ad opem ferendam sociis Capuam venisset, equitis vim sustinere
possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura
Beneventum venire iubent: legionibus stativisque ad obtinendas
16 res in Lucanis aliquem praeficeret. Graccho, priusquam ex Lu-
2 canis moveret, sacrificanti triste prodigium factum est: ad exta
sacrificio perpetrato angues duo ex occulto adlapsi adedere iocur
3 conspectique repente ex oculis abierunt. *ob* id cum haruspicum
monitu sacrificium instauraretur atque intentius exta reserva-
rentur, iterum ac tertium tradunt *adlapsos* libatoque iocinere in-
4 tactos angues abisse. cum haruspices ad imperatorem id perti-
nere prodigium praemonuissent et ab occultis cavendum homini-
bus consultisque, nulla tamen providentia fatum imminens mo-
5 veri potuit. Flavus Lucanus fuit caput partis eius Lucanorum
— cum pars ad Hannibalem defecisset —, quae cum Romanis
stabat, et iam *altero* anno in magistratu erat, ab iisdem illis crea-
6 tus praetor. is mutata repente voluntate locum gratiae apud
Poenum quaerens neque transire ipse neque trahere ad defectio-
nem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et eiusdem hospitis
7 proditi capite ac sanguine foedus cum hostibus sanxisset. ad
Magonem, qui in Bruttiis praeerat, clam in colloquium venit fide-
que ab eo accepta, si Romanum iis imperatorem tradidisset, libe-
ros cum suis legibus venturos in amicitiam Lucanos, deducit
8 Poenum in locum *angustum; eo cum* paucis Gracchum adductu-
rum ait: Mago ibi pedites equitesque armatos — et capere eas
9 latebras ingentem numerum — occuleret. loco satis inspecto
atque undique explorato dies composita gerendae rei est. Flavus
10 ad Romanum imperatorem venit. rem se ait magnam incohasse,
ad quam perficiendam ipsius Gracchi opera opus esse. omnium
populorum praetoribus, qui ad Poenum in illo communi Italiae
motu descissent, persuasisse, ut redirent in amicitiam Romano-
11 rum, quando res quoque Romana, quae prope exitium clade
Cannensi venisset, in dies melior atque auctior fieret, Hannibalis
12 vis senesceret ac prope ad nihilum venisset. veteri delicto haud
inplacabilis fore Romanos; nullam umquam gentem magis exo-
rabilem promptioremque veniae dandae fuisse. quotiens rebel-
13 lioni etiam maiorum suorum ignotum! haec ab sese dicta; cete-
rum ab ipso Graccho eadem haec audire malle eos praesentis-
14 que contingere dextram *et* id pignus fidei secum ferre. locum
se concilio iis dixisse a conspectu amotum haud procul castris
Romanis; ibi paucis verbis transigi rem posse, ut omne nomen

Lucanum in fide ac societate Romana sit. Gracchus fraudem 15
et sermoni et rei abesse ratus ac similitudine veri captus cum
lictoribus ac turma equitum e castris profectus duce hospite in
insidias praecipitatur. hostes subito exorti, et ne dubia proditio 16
esset, Flavus iis se adiungit. tela undique in Gracchum atque
equites coniciuntur. Gracchus ex equo desilit; idem ceteros 17
facere iubet hortaturque, ut, quod unum reliquum fortuna fecerit, id cohonestent virtute. reliquum autem quid esse paucis a 18
multitudine in valle silva ac montibus saepta circumventis praeter mortem? id referre, utrum praebentes corpora pecorum 19
modo inulti trucidentur, an toti a patiendo expectandoque eventu
in impetum atque iram versi, agentes audentesque, perfusi hostium cruore, inter exspirantium inimicorum cumulata armaque
et corpora cadant. Lucanum proditorem ac transfugam omnes 20
peterent; qui eam victimam prae se ad inferos misisset, eum decus eximium, egregium solacium suae morti inventurum. inter 21
haec dicta paludamento circa laevum brachium intorto — nam
ne scuta quidem secum extulerant — in hostis impetum fecit.
maior quam pro numero hominum editur pugna; iaculis maxime 22
aperta corpora Romanorum, et cum undique ex altioribus locis
in cavam vallem coniectus esset, transfiguntur. Gracchum iam 23
nudatum praesidio vivum capere Poeni nituntur; ceterum conspicatus Lucanum hospitem inter hostis, adeo infestus confertos invasit, ut parci ei sine multorum pernicie non posset.
exanimem eum Mago extemplo ad Hannibalem misit ponique cum 24
captis simul fascibus ante tribunal imperatoris iussit. haec si 25
vera fama est, Gracchus in Lucanis ad campos, qui veteres vocantur, periit. sunt qui in agro Beneventano prope Calorem fluvium 17
contendant a castris cum lictoribus ac tribus servis lavandi causa
progressum, cum forte inter salicta innata ripis laterent hostes, 2
nudum atque inermem saxisque, quae volvit amnis, propugnantem interfectum. sunt qui haruspicum monitu quingentos passus 3
a castris progressum, uti loco puro ea quae ante dicta prodigia
sunt procuraret, ab insidentibus forte locum duabus turmis Numidarum circumventum scribant. adeo nec locus nec ratio
mortis in viro tam claro et insigni constat. funeris quoque 4
Gracchi varia est fama. alii in castris Romanis sepultum ab suis,
alii ab Hannibale — et ea vulgatior fama est — tradunt in
vestibulo Punicorum castrorum rogum extructum esse, armatum 5
exercitum decucurrisse cum tripudiis Hispanorum motibusque
armorum et corporum suae cuique genti adsuetis, ipso Hannibale omni rerum verborumque honore exequias celebrante. haec
tradunt qui in Lucanis rei gestae auctores sunt. si illis, qui ad 6

Calorem fluvium interfectum memorant, credere velis, capitis
7 tantum Gracchi hostes potiti sunt; eo delato ad Hannibalem,
missus ab eo confestim Carthalo, qui in castra Romana ad Cn.
Cornelium quaestorem deferret. is funus imperatoris in castris
celebrantibus cum exercitu Beneventanis fecit.

18 Consules agrum Campanum ingressi cum passim popula-
rentur, eruptione oppidanorum et Magonis cum equitatu territi
et trepidi ad signa milites palatos passim revocarunt et vixdum
instructa acie fusi supra mille et quingentos milites amiserunt.
2 inde ingens ferocia superbae suopte ingenio genti crevit, multis-
que proeliis lacessebant Romanos; sed intentiores ad cavendum
3 consules una pugna fecerat incaute atque inconsulte inita. resti-
tuit tamen his animos et illis minuit audaciam parva una res; sed
in bello nihil tam leve est, quod non magnae interdum rei mo-
4 mentum faciat. T. Quinctio Crispino Badius Campanus hospes
erat, perfamiliari hospitio iunctus. creverat consuetudo, quod
aeger Romae apud Crispinum Badius ante defectionem Campa-
5 nam liberaliter comiterque curatus fuerat. is tum Badius pro-
gressus ante stationes, quae pro porta stabant, vocari Crispinum
iussit. quod ubi est Crispino nuntiatum, ratus conloquium ami-
cum ac familiare quaeri manente memoria etiam in discidio publi-
6 corum foederum privati iuris, paulum a ceteris processit. postquam
in conspectum venere, 'provoco te' inquit 'ad pugnam, Crispine',
Badius; 'conscendamus equos summotisque aliis, uter bello melior
7 sit, decernamus'. ad ea Crispinus nec sibi nec illi ait hostes
deesse, in quibus virtutem ostendant; se, etiamsi in acie occurre-
rit, declinaturum, ne hospitali caede dextram violet; conversus-
8 que abibat. enimvero ferocius tum Campanus increpare molli-
tiam ignaviamque et se digna probra *in* insontem iacere, hospi-
talem hostem appellans simulantemque parcere, cui sciat parem
9 se non esse. si parum publicis foederibus ruptis dirempta simul
et privata iura esse putet, Badium Campanum T. Quinctio Cri-
spino Romano palam duobus exercitibus audientibus renuntiare
10 hospitium. nihil sibi cum eo consociatum, nihil foederatum hosti
cum hoste, cuius patriam ac penates publicos privatosque
11 oppugnatum venisset. si vir esset, congrederetur. diu cunc-
tantem Crispinum perpulere turmales, ne inpune insultare Cam-
12 panum pateretur; itaque tantum moratus, dum imperatores con-
suleret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem
pugnare, permissu eorum arma cepit equumque conscendit et
13 Badium nomine compellans ad pugnam evocavit. nulla mora a
Campano facta est; infestis equis concurrerunt. Crispinus supra
scutum sinistrum umerum Badio hasta transfixit superque delap-

sum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes iacentem conficeret.
Badius priusquam opprimeretur, parma atque equo relicto ad 14
suos aufugit; Crispinus equum armaque capta et cruentam cus- 15
pidem insignis spoliis ostentans cum magna laude et gratulatione
militum ad consules est deductus laudatusque ibi magnifice et
donis donatus.

Hannibal ex agro Beneventano castra ad Capuam cum mo- 19
visset, tertio post die quam venit copias in aciem eduxit haud-
quaquam dubius, quod Campanis absente se paucos ante dies 2
secunda fuisset pugna, quin multo minus se suumque totiens
victorem exercitum sustinere Romani possent. ceterum post- 3
quam pugnari coeptum est, equitum maxime incursu, cum iacu-
lis obrueretur, laborabat Romana acies, donec signum equitibus
datum est, ut in hostem admitterent equos. ita equestre proe- 4
lium erat, cum procul visus Sempronianus exercitus, cui Cn.
Cornelius quaestor praeerat, utrique parti parem metum praebuit,
ne hostes novi adventarent. velut ex composito utrimque signum 5
receptui datum, reductique in castra prope aequo Marte disces-
serunt; plures tamen ab Romanis primo incursu equitum ceci-
derunt. inde consules ut averterent *a* Capua Hannibalem, nocte, 6
quae secuta est, diversi Fulvius in agrum Cumanum, Claudius in
Lucanos abiit. postero die, cum vacua castra Romanorum esse 7
nuntiatum Hannibali esset et duobus agminibus diversos abisse,
incertus primo, utrum sequeretur, Appium institit sequi. ille 8
circumducto hoste, qua voluit, alio itinere ad Capuam rediit.

Hannibali alia in his locis bene gerendae rei fortuna oblata 9
est. M. Centenius fuit cognomine Paenula, insignis inter primi
pili centuriones et magnitudine corporis et animo. is perfunctus 10
militia per P. Cornelium Sullam praetorem in senatum introduc-
tus petit a patribus, uti sibi quinque milia militum darentur: se 11
peritum et hostis et regionum brevi operae pretium facturum et,
quibus artibus ad id locorum nostri et duces et exercitus capti
forent, iis adversus inventorem usurum. id non promissum magis 12
stolide quam stolide creditum, tamquam eaedem militares et impe-
ratoriae artes essent. data pro quinque octo milia militum, pars 13
dimidia cives, pars socii. et ipse aliquantum voluntariorum *in*
itinere ex agris concivit ac prope duplicato exercitu in Lucanos
pervenit, ubi Hannibal nequiquam secutus Claudium substiterat.
haud dubia res erat, quippe inter Hannibalem ducem et centu- 14
rionem exercitusque alterum vincendo veteranum, alterum novum
totum, magna ex parte etiam tumultuarium ac semermem. ut 15
conspecta inter se agmina sunt et neutra pars detrectavit pugnam,
extemplo instructae acies. pugnatum tamen, ut in nulla pari re,

duas *haud* amplius horas constante, donec dux stetit, Romana
16 acie. postquam is non pro vetere fama solum, sed etiam metu
futuri dedecoris, si sua temeritate contractae cladi superesset,
obiectans se hostium telis cecidit, fusa extemplo est Romana
17 acies. sed adeo ne fugae quidem iter patuit omnibus viis ab
equite insessis, ut ex tanta multitudine vix mille evaserint, ceteri
passim alii alia peste absumpti sint.

20 Capua a consulibus iterum summa vi obsideri coepta est,
quaeque in eam rem opus erant comportabantur parabanturque.
2 Casilinum frumentum convectum; ad Volturni ostium, ubi nunc
urbs est, castellum communitum *in eoque et Puteolis — id oppi-*
dum ante Fabius Maximus munierat — praesidium impositum,
3 ut mare proximum et flumen in potestate *essent*. in ea duo mari-
tima castella frumentum, quod ex Sardinia nuper missum erat
quodque M. Iunius praetor ex Etruria coemerat, ab Ostia con-
4 vectum est, ut exercitui per hiemem copia esset. ceterum super
eam cladem, quae in Lucanis accepta erat, volonum quoque exer-
citus, qui vivo Graccho summa fide stipendia fecerat, velut exauc-
toratus morte ducis ab signis discessit.

5 Hannibal non Capuam neglectam neque in tanto discrimine
desertos volebat socios; sed prospero ex temeritate unius Romani
ducis successu in alterius ducis exercitusque opprimendi occa-
6 sionem imminebat. Cn. Fulvium praetorem Apuli legati nun-
tiabant primo, dum urbes quasdam Apulorum, quae ad Hanniba-
lem descivissent, oppugnaret, intentius rem egisse; postea nimio
successu et ipsum et milites praeda impletos in tantam licentiam
7 socordiamque effusos, ut nulla disciplina militiae esset. cum
saepe alias, tum paucis diebus ante expertus, qualis sub inscio
21 duce exercitus esset, in Apuliam castra movit. circa Herdoneam
Romanae legiones et praetor Fulvius erat. quo ubi allatum est
hostis adventare, prope est factum, ut iniussu praetoris signis
convulsis in aciem exirent. nec res magis ulla tenuit quam spes
2 haud dubia suo id arbitrio, ubi vellent, facturos. nocte inse-
quenti Hannibal cum tumultuatum in castris et plerosque feroci-
ter, signum ut daret, institisse duci ad arma vocantis sciret, haud
3 dubius prosperae pugnae occasionem dari, tria milia expedito-
rum militum in villis circa vepribusque et silvis disponit, qui
4 signo dato simul omnes e latebris existerent, et Magonem *ac* duo
ferme milia equitum, qua fugam inclinaturam credebat, omnia
itinera insidere iubet. his nocte praeparatis prima luce in aciem
5 copias educit. nec Fulvius est cunctatus, non tam sua ulla spe
quam militum impetu fortuito tractus. itaque eadem temeritate,
qua processum in aciem est, instruitur ipsa acies ad libidinem

militum forte procurrentium consistentiumque, quo loco ipso-
rum tulisset animus, deinde per libidinem aut metum deserentium
locum. prima legio et sinistra ala in primo instructae, et in 6
longitudinem porrecta acies. clamantibus tribunis nihil intror- 7
sus roboris ac virium esse et, quacumque impetum fecissent,
hostis perrupturos, nihil, quod salutare esset, non modo ad ani-
mum sed ne ad aures quidem admittebat. et Hannibal haudqua- 8
quam similis dux neque simili exercitu neque ita instructo aderat.
ergo ne clamorem quidem atque impetum primum eorum Ro-
mani sustinuere. dux, stultitia et temeritate Centenio par, animo 9
haudquaquam comparandus, ubi rem inclinatam ac trepidantis
suos videt, equo arrepto cum ducentis ferme equitibus effugit;
cetera a fronte pulsa, in*de a* tergo atque alis circumventa acies 10
eo usque est caesa, ut ex duodeviginti milibus hominum duo
milia haud amplius evaserint. castris hostes potiti sunt.

Hae clades super aliam alia Romam cum essent nuntiatae, 22
ingens quidem et luctus et pavor civitatem cepit; sed tamen, quia
consules, ubi summa rerum esset, ad id locorum prospere rem
gererent, minus his cladibus commovebantur. legatos ad consu- 2
les mittunt C. Laetorium, M. Metilium, qui nuntiarent, ut reliquias
duorum exercituum cum cura colligerent darentque operam, ne 3
per metum ac desperationem hosti se dederent, id quod post
Cannensem accidisset cladem, et ut desertores de exercitu volo-
num conquirerent. idem negotii P. Cornelio datum, cui et dilec- 4
tus mandatus erat, isque per fora conciliabulaque edixit, ut con-
quisitio volonum fieret, iique ad signa reducerentur. haec omnia
intentissima cura acta.

Ap. Claudius consul D. Iunio ad ostium Vulturni, M. Aurelio 5
Cotta Puteolis praeposito, qui, ut quaeque naves ex Etruria ac
Sardinia accessissent, extemplo in castra mitterent frumentum,
ipse ad Capuam regressus Q. Fulvium collegam invenit Casilino 6
omnia deportantem molientemque ad oppugnandam Capuam. tum 7
ambo circumsederunt urbem et Claudium Neronem praetorem
ab Suessula ex Claudianis castris exciverunt. is quoque modico 8
ibi praesidio ad tenendum locum relicto ceteris omnibus copiis
ad Capuam descendit. ita tria praetoria circa Capuam erecta;
tres exercitus diversis partibus opus adgressi fossa valloque cir-
cumdare urbem parant et castella excitant modicis intervallis
multisque simul locis cum prohibentibus opera Campanis eo 9
eventu pugnant, ut postremo portis muroque se contineret Cam-
panus. prius tamen, quam haec continuarentur opera, legati ad 10
Hannibalem missi, qui quererentur desertam ab eo Capuam ac
prope redditam Romanis obtestarenturque, ut tunc saltem opem

11 non circumsessis modo sed etiam circumvallatis ferret. consuli-
bus litterae a P. Cornelio praetore missae, ut, priusquam clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis facerent, ut, qui
eorum vellent, exirent a Capua suasque res secum ferrent.
12 liberos fore suaque omnia habituros, qui ante idus Martias exissent; post eam diem quique exissent quique ibi mansissent,
13 hostium futuros numero. ea pronuntiata Campanis atque ita
14 spreta, ut ultro contumelias dicerent minarenturque. Hannibal
ab Herdonea Tarentum duxerat legiones spe aut vi aut dolo
arcis Tarentinae potiundae; quod ubi parum processit, ad
15 Brundisium flexit iter prodi id oppidum ratus. ibi quoque cum
frustra tereret tempus, legati Campani ad eum venerunt querentes simul orantesque. quibus Hannibal magnifice respondit et
antea se solvisse obsidionem et nunc adventum suum consules non
16 laturos. cum hac spe dimissi legati vix regredi Capuam iam
duplici fossa valloque cinctam potuerunt.

23 Cum maxume Capua circumvallaretur, Syracusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam vi ac virtute ducis exercitus-
2 que, intestina etiam proditione adiuta. namque Marcellus initio
veris incertus, utrum Agrigentum ad Himilconem et Hippocraten
3 verteret bellum, an obsidione Syracusas premeret, quamquam
nec vi capi videbat posse inexpugnabilem terrestri ac maritimo
situ urbem nec fame, ut quam prope liberi a Carthagine com-
4 meatus alerent, tamen, ne quid inexpertum relinqueret, transfugas Syracusanos — erant autem apud Romanos aliqui nobilissimi viri inter defectionem ab Romanis, quia ab novis consiliis
abhorrebant, pulsi — conloquiis suae partis temptare hominum
animos iussit et fidem dare, si traditae forent Syracusae, liberos
5 eos ac suis legibus victuros esse. non erat conloquii copia, quia
multorum animi suspecti omnium curam oculosque converterant,
6 ne quid falleret tale admissum. servus unus exulum pro transfuga intromissus in urbem conventis paucis initium conloquendi
de tali re fecit. dein*de in* piscatoria quidam nave retibus operti
circumvectique ita ad castra Romana conlocutique cum transfugis, et iidem saepius eodem modo et alii atque alii. postremo
7 ad octoginta facti. et cum iam composita omnia ad proditionem
essent, indicio delato ad Epicyden per Attalum quendam, indignantem sibi rem creditam non esse, necati omnes cum cruciatu
8 sunt. alia subinde spes, postquam haec vana evaserat, excepit.
Damippus quidam Lacedaemonius, missus ab Syracusis ad Phi-
9 lippum regem, captus ab Romanis navibus erat. huius utique
redimendi et Epicydae cura erat ingens, nec abnuit Marcellus,
iam tum Aetolorum, quibus socii Lacedaemonii erant, amicitiam

adfectantibus Romanis. ad conloquium de redemptione eius 10
missis medius maxime atque utrisque opportunus locus ad por-
tum Trogilorum propter turrim, quam vocant Galeagram, est
visus. quo cum saepius commearent, unus ex Romanis ex pro- 11
pinquo murum contemplans, numerando lapides aestimandoque
ipse secum, quid in fronte paterent singuli, altitudinem muri, 12
quantum proxime coniectura poterat, permensus humilioremque
aliquanto pristina opinione sua et ceterorum omnium ratus esse
et vel mediocribus scalis superabilem, ad Marcellum rem defert.
haud spernenda visa. sed cum adiri locus, quia ob id ipsum in- 13
tentius custodiebatur, non posset, occasio quaerebatur; quam ob- 14
tulit transfuga nuntians diem festum Dianae per triduum agi, et
quia alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari et ab
Epicyde praebito universae plebei et per tribus a principibus
diviso. id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum militum 15
conlocutus electisque per eos ad rem tantam agendam auden-
damque idoneis centurionibus militibusque et scalis in occulto
comparatis, ceteris signum dari iubet, ut mature corpora cura-
rent quietique darent: nocte in expeditionem eundum esse. inde 16
ubi id temporis visum, quo *de* die epulatis iam vini satias princi-
piumque somni esset, signi unius milites ferre scalas iussit; et
ad mille fere armati tenui agmine per silentium eo deducti. ubi 17
sine strepitu ac tumultu primi evaserunt in murum, secuti ordine
alii, cum priorum audacia dubiis etiam animum faceret. iam mille 24
armatorum ceperant partem *muri*, cum ceterae admotae *sunt*
copiae pluribusque scalis in murum evadebant signo ab hexapylo 2
dato, quo per ingentem solitudinem erat perventum, quia magna
pars in turribus epulati aut sopiti vino erant aut semigraves po-
tabant. paucos tamen eorum in*proviso* *op*pressos in cubilibus
interfecerunt. prope hexapylon est portula; *ea* magna vi refringi 3
coepta et e muro ex composito tuba datum signum erat et iam
undique non furtim, sed vi aperte gerebatur res. quippe ad Epi- 4
polas, frequentem custodiis locum, perventum erat, terrendique
magis hostes erant quam fallendi, sicut territi sunt. nam simulac 5
tubarum est auditus cantus clamorque tenentium muros partem-
que urbis, omnia teneri custodes *rati* alii per murum fugere, alii
salire de muro praecipitarique turba paventium. magna pars 6
tamen ignara tanti mali erat et gravatis omnibus vino somnoque
et in vastae magnitudinis urbe partium sensu non satis pertinente
in omnia. sub lucem hexapylo effracto Marcellus omnibus copiis 7
urbem ingressus excitavit convertitque omnes ad arma capienda
opemque, si quam possent, iam captae prope urbi ferendam.
Epicydes ab Insula, quam ipsi Nason vocant, citato profectus 8

agmine, haud dubius, quin paucos per neglegentiam custodum
9 transgressos murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tu-
multum augere eos dictitans et maiora ac terribiliora vero ad-
ferre, postquam conspexit omnia circa Epipolas armis conpleta,
lacessito tantum hoste paucis missilibus retro in Achradinam
10 agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium metuens,
quam ne qua intestina fraus per occasionem oreretur clausasque
11 inter tumultum Achradinae atque Insulae inveniret portas. Mar-
cellus ut moenia ingressus ex superioribus locis urbem omnium
ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam oculis vidit, in-
lacrimasse dicitur partim gaudio tantae perpetratae rei, partim
12 vetusta gloria urbis. Atheniensium classes demersae et duo ingen-
tes exercitus cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant
et tot bella cum Carthaginiensibus tanto cum discrimine gesta,
13 tot tam opulenti tyranni regesque, praeter ceteros Hiero cum
recentissimae memoriae rex, tum ante omnia, quae virtus ei
fortunaque sua dederat, beneficiis in populum Romanum insignis.
14 ea cum universa occurrerent animo subiretque cogitatio, iam
15 illa momento horae arsura omnia et ad cineres reditura, prius-
quam signa Achradinam admoveret, praemittit Syracusanos, qui
intra praesidia Romana, ut ante dictum est, fuerant, ut adloquio
leni inpellerent hostis ad dedendam urbem.

25 Tenebant Achradinae portas murosque maxume transfugae,
quibus nulla erat per condiciones veniae spes; ei nec adire muros
2 nec adloqui quemquam passi. itaque Marcellus, postquam id in-
ceptum inritum fuit, ad Euryalum signa referri iussit. tumulus
est in extrema parte urbis aversus a mari viaeque imminens
ferenti in agros mediterraneaque insulae, percommode situs
3 ad commeatus excipiendos. praeerat huic arci Philodemus Argius
ab Epicyde impositus; ad quem missus a Marcello Sosis, unus
ex interfectoribus tyranni, cum longo sermone habito dilatus per
frustrationem esset, rettulit Marcello tempus eum ad deliberan-
4 dum sumpsisse. cum is diem de die differret, dum Hippocrates atque
Himilco admoverent castra legionesque, haud dubius, si in arcem
accepisset eos, deleri Romanum exercitum inclusum muris posse,
5 Marcellus ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse, inter
Neapolim et Tycham — nomina ea partium urbis et instar ur-
bium sunt — posuit castra timens, ne, si frequentia intrasset
loca, contineri ab discursu miles avidus praedae non posset.
6 legati eo ab Tycha et Neapoli cum infulis et velamentis venerunt
7 precantes, ut a caedibus et ab incendiis parceretur. de quorum
precibus quam postulatis magis consilio habito Marcellus ex om-
nium sententia edixit militibus, ne quis liberum corpus violaret:

cetera praedae futura. castra testis parietum pro muro saepta; 8
portis regione platearum patentibus stationes praesidiaque dispo-
suit, ne quis in discursu militum impetus in castra fieri posset.
inde signo dato milites discurrerunt; refractisque foribus cum 9
omnia terrore ac tumultu streperent, a caedibus tamen tempera-
tum est; rapinis nullus ante modus fuit, quam omnia diuturna
felicitate cumulata bona egesserunt. inter haec et Philodemus, 10
cum spes auxilii nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicy-
den rediret, deducto praesidio tradidit tumulum Romanis. aver- 11
sis omnibus ad tumultum ex parte captae urbis Bomilcar noctem
eam nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in
salo Romana classis non posset, cum triginta quinque navibus 12
ex portu Syracusano profectus libero mari vela in altum dedit
quinque et quinquaginta navibus Epicydae et Syracusanis relictis; 13
edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res Syracusana discri-
mine esset, cum centum navibus post paucos dies redit, multis,
ut fama est, donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

Marcellus Euryalo recepto praesidioque addito una cura 26
liber erat, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta inclusos
inpeditosque moenibus suos turbaret. Achradinam inde trinis 2
castris per idonea dispositis loca spe ad inopiam omnium rerum
inclusos redacturum circumsedit. cum per aliquot dies quietae 3
stationes utrimque fuissent, repente adventus Hippocratis et Hi-
milconis, ut ultro undique oppugnarentur Romani, fecit. nam et 4
Hippocrates castris ad magnum portum communitis signoque iis
dato, qui Achradinam tenebant, castra vetera Romanorum adortus
est, quibus Crispinus praeerat, et Epicydes eruptionem in stati-
ones Marcelli fecit, et classis Punica litori, quod inter urbem et
castra Romana erat, adpulsa est, ne quid praesidii Crispino sub-
mitti a Marcello posset. tumultum tamen maiorem hostes prae- 5
buerunt quam certamen. nam et Crispinus Hippocraten non
reppulit tantum munimentis sed insecutus etiam est trepide
fugientem, et Epicyden Marcellus in urbem compulit. satisque 6
iam etiam in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis
eorum excursionibus periculi foret. accessit et ab pestilentia 7
commune malum, quod facile utrorumque animos averteret a
belli consiliis. nam tempore autumni et locis natura gravibus,
multo tamen magis extra urbem quam in urbe, intoleranda vis
aestus per utraque castra omnium ferme corpora movit. ac primo 8
temporis ac loci vitio et aegri erant et moriebantur; postea curatio
ipsa et contactus aegrorum volgabat morbos, ut aut neglecti de-
sertique qui incidissent morerentur, aut adsidentis curantisque
eadem vi morbi repletos secum traherent cotidianaque funera et 9

mors ob oculos esset et undique dies noctesque ploratus audiren-
10 tur. postremo ita adsuetudine mali efferaverant animos, ut non
modo lacrimis iustoque conploratu prosequerentur mortuos sed
ne efferrent quidem aut sepelirent, iacerentque strata exanima
11 corpora in conspectu similem mortem expectantium mortuique
aegros, aegri validos cum metu, tum tabe ac pestifero odore
corporum conficerent. et ut ferro potius morerentur, quidam in-
12 vadebant soli hostium stationes. multo tamen vis maior pestis
Poenorum castra quam Romana *corripuerat; nam Romani* diu
13 circumsedendo Syracusas caelo aquisque adsuerant magis. ex
hostium exercitu Siculi, ut primum videre ex gravitate loci vol-
14 gari morbos, in suas quisque propinquas urbes dilapsi sunt; et
Carthaginienses, quibus nusquam receptus erat, cum ipsis duci-
bus Hippocrate atque Himilcone ad internecionem omnes perie-
15 runt. Marcellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem
suos, infirmaque corpora tecta et umbrae recreaverant. multi
tamen ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.
27 Deleto terrestri Punico exercitu Siculi, qui Hippocratis mi-
lites fuerant, * * *occupaverant*, haud magna oppida, ceterum et
situ et munimentis tuta; tria milia alterum ab Syracusis, alterum
quindecim abest. eo et commeatus e civitatibus suis comporta-
2 bant et auxilia accersebant. interea Bomilcar iterum cum classe
profectus Carthaginem ita exposita fortuna sociorum, ut spem
faceret non ipsis modo salutarem opem ferri posse, sed Romanos
3 quoque in capta quodam modo urbe capi, perpulit, ut onerarias
naves quam plurumas omni copia rerum onustas secum mitterent
4 classemque suam augerent. igitur centum triginta navibus longis,
septingentis onerariis profectus a Carthagine satis prosperos
ventos ad traiciendum in Siciliam habuit. sed iidem venti supe-
5 rare eum Pachynum prohibebant. Bomilcaris adventus fama
primo, dein praeter spem mora cum gaudium et metum in vicem
6 Romanis Syracusanisque praebuisset, Epicydes metuens, ne, si
pergerent iidem, qui tum tenebant, ab ortu solis flare per dies
7 plures venti, classis Punica Africam repeteret, tradita Achradina
8 mercennariorum militum ducibus ad Bomilcarem navigat. clas-
sem in statione versa in Africam habentem atque timentem navale
proelium, non tam quod impar viribus aut numero navium esset
— quippe etiam plures habebat —, quam quod venti aptiores
Romanae quam suae classi flarent, perpulit tamen, ut fortunam
9 navalis certaminis experiri vellet. et Marcellus cum et Siculum exer-
citum ex tota insula conciri videret et cum ingenti commeatu
classem Punicam adventare, ne simul terra marique inclusus
urbe hostium urgeretur, quamquam impar numero navium erat,

prohibere aditu Syracusarum Bomilcarem constituit. duae classes 10
infestae circa promunturium Pachynum stabant, ubi prima tran-
quillitas maris in altum evexisset, concursurae. itaque cadente 11
iam Euro, qui per dies aliquot saevierat, prior Bomilcar movit,
cuius primo classis petere altum visa est, quo facilius superaret
promunturium. ceterum postquam tendere ad se Romanas naves 12
vidit, incertum, qua subita territus re, Bomilcar vela in altum de-
dit missisque nuntiis Heracleam, qui onerarias retro inde Africam
repetere iuberent, ipse Siciliam praetervectus Tarentum petit.
Epicydes a tanta repente destitutus spe, ne *intra* obsidionem 13
magna ex parte captae urbis rediret, Agrigentum navigat, expec-
taturus magis eventum quam inde quicquam moturus.

Quae ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicyden Sy- 28
racusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam et prope
iterum traditam Romanis, legatos de condicionibus dedendae ur- 2
bis explorata prius per conloquia voluntate eorum, qui obside-
bantur, ad Marcellum mittunt. cum haud ferme discreparet, 3
quin, quae ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis
cetera cum libertate ac legibus suis servarentur, evocatis ad con-
loquium iis, quibus ab Epicyde creditae res erant, missos se 4
simul ad Marcellum, simul ad eos ab exercitu Siculorum aiunt,
ut una omnium, qui obsiderentur quique extra obsidionem fuis-
sent, fortuna esset, neve alteri proprie sibi paciscerentur quicquam.
recepti deinde ab iis, ut necessarios hospitesque adloquerentur, 5
expositis, quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salu-
tis perpulere eos, ut secum praefectos Epicydis Polyclitum et
Philistionem et Epicyden, cui Sindon cognomen erat, adgrede-
rentur. interfectis iis et multitudine ad contionem vocata, in- 6
opiam quaeque ipsi inter se fremere occulti soliti erant conquesti,
quamquam tot mala urgerent, negarunt fortunam accusandam
esse, quod in ipsorum esset potestate, quamdiu ea paterentur.
Romanis causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracu- 7
sanorum, non odium; nam ut occupatas res ab satellitibus Hanni-
balis, deinde Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde, audierint,
tum bellum movisse et obsidere urbem coepisse, ut crudelis
tyrannos eius, non ut ipsam urbem expugnarent. Hippocrate 8
vero interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis et praefectis
eius occisis, Carthaginiensibus omni possessione Siciliae terra
marique pulsis — quam superesse causam Romanis, cur non,
perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanae amicitiae
cultor, incolumis Syracusas esse velint? itaque nec urbi nec 9
hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis esse, si occa-
sionem reconciliandi se Romanis praetermisissent; eam autem,

qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore, si simul liberta-
tas ab impotentibus tyrannis *Syracusas esse et applicare se Ro-
manis* apparuisset.
29 Omnium ingenti adsensu audita ea oratio est. praetores
tamen prius creari quam legatos nominari placuit. ex ipsorum
2 deinde praetorum numero missi oratores ad Marcellum, quorum
princeps 'neque primo' inquit 'Syracusani a vobis defecimus, sed
3 Hieronymus, nequaquam tam in vos impius quam in nos; nec
postea pacem tyranni caede compositam Syracusanus quisquam,
sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes oppressis nobis
hinc metu, hinc fraude turbaverunt. nec quisquam dicere potest
aliquando nobis libertatis tempus fuisse, quod pacis vobiscum
4 non fuerit. nunc certe caede eorum, qui oppressas tenebant
Syracusas, cum primum nostri arbitrii esse coepimus, extemplo
venimus ad tradenda arma, dedendos nos, urbem, moenia, nullam
5 recusandam fortunam, quae imposita a vobis fuerit. gloriam
captae nobilissimae pulcherrimaeque urbis Graecarum dei tibi de-
derunt, Marcelle. quidquid umquam terra marique memorandum
6 gessimus, id tui triumphi titulo accedit. famaene credi velis,
quanta urbs a te capta sit, quam posteris quoque eam spectaculo
esse, quo quisquis terra, quisquis mari venerit, nunc nostra *de*
Atheniensibus Carthaginiensibusque tropaea, nunc tua de nobis
ostendat, incolumesque Syracusas familiae vestrae sub clientela
7 nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas? ne plus apud
vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti faciat, diutius
ille multo amicus fuit quam hic hostis, et illius bene facta etiam
re sensistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit'.
8 omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos; inter ipsos
plus belli ac periculi erat. namque transfugae tradi se Romanis
rati mercennariorum quoque militum auxilia in eundem compu-
9 lere metum; arreptisque armis praetores primum obtruncant,
inde ad caedem Syracusanorum discurrunt quosque fors obtulit,
irati interfecere atque omnia, quae in promptu erant, diripuerunt.
10 tum ne sine ducibus essent, sex praefectos creavere, ut terni
Achradinae ac Naso praeessent. sedato tandem tumultu exequen-
tibus sciscitando, quae acta cum Romanis essent, dilucere id quod
30 erat coepit, aliam suam ac perfugarum causam esse. in tempore
legati a Marcello redierunt falsa eos suspicione incitatos memo-
rantes, nec causam expetendae poenae eorum ullam Romanis esse.
2 erat e tribus Achradinae praefectis Hispanus, Moericus nomine.
ad eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispanorum
auxiliaribus est missus, qui sine arbitris Moericum nanctus pri-
mum, quo in statu reliquisset Hispaniam — et nuper inde ve-

nerat —, exponit: omnia Romanis ibi obtineri armis. posse eum, 3
si operae pretium faciat, principem popularium esse, seu militare
cum Romanis seu in patriam reverti lubeat. contra si malle ob-
sideri pergat, quam spem esse terra marique clauso? motus his 4
Moericus, cum legatos ad Marcellum mitti placuisset, fratrem inter
eos mittit, qui per eundem illum Hispanum secretus ab aliis ad
Marcellum deductus cum fidem accepisset composuissetque agen-
dae ordinem rei, Achradinam redit. tum Moericus ut ab suspi- 5
cione proditionis averteret omnium animos, negat sibi placere
legatos commeare ultro citroque, neque recipiendum quemquam
neque mittendum et, quo intentius custodiae serventur, opportuna
dividenda praefectis esse, ut suae quisque partis tutandae reus sit.
omnes adsensi sunt. partibus dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa 6
fonte usque ad ostium magni portus. id ut scirent Romani, fecit.
itaque Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco 7
quadriremis trahi ad Achradinam iussit exponique milites regione
portae, quae prope fontem Arethusam est. hoc cum quarta vigi- 8
lia factum esset expositosque milites porta, ut convenerat, rece-
pisset Moericus, luce prima Marcellus omnibus copiis moenia
Achradinae adgreditur ita, ut non eos solum, qui Achradinam 9
tenebant, in se converteret, sed ab Naso etiam agmina armatorum
concurrerent relictis stationibus suis ad vim et impetum Roma-
norum arcendum. in hoc tumultu actuariae naves instructae 10
iam ante circumvectaeque ad Nasum armatos exponunt, qui in-
proviso adorti semiplenas stationes et adapertas fores portae, qua
paulo ante excurrerant armati, haud magno certamine Nasum
cepere desertam trepidatione et fuga custodum. neque *in* ullis 11
minus praesidii aut pertinaciae ad manendum quam in trans-
fugis fuit, quia ne suis quidem satis credentes e medio certamine
effugerunt. Marcellus ut captam esse Nasum *comperit* et Achra- 12
dinae regionem unam teneri Moericumque *cum* praesidio suis
adiunctum, receptui cecinit, *ne* regiae opes, quarum fama maior
quam res erat, diriperentur.

Suppresso impetu militum ut iis, qui in Achradina erant, 31
transfugis spatium locusque fugae datus est, Syracusani tandem 2
liberi metu portis Achradinae apertis oratores ad Marcellum mit-
tunt nihil petentis aliud quam incolumitatem sibi liberisque suis.
Marcellus consilio advocato et adhibitis etiam Syracusanis, qui 3
per seditiones pulsi ab domo intra praesidia Romana fuerant,
respondit non plura per annos quinquaginta bene facta Hieronis 4
quam paucis his annis maleficia eorum, qui Syracusas tenuerint,
erga populum Romanum esse. sed pleraque eorum quo debue-
rint recidisse, foederumque ruptorum ipsos ab se graviores

5 multo, quam populus Romanus voluerit, poenas exegisse. se
quidem tertium annum circumsedere Syracusas, non ut populus
Romanus servam eam civitatem haberet, sed ne transfugarum
6 *mercennariorum*que duces captam et oppressam tenerent. quid
potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos esse Syracusanorum,
qui intra praesidia Romana fuerint, vel Hispanum ducem Moeri-
cum, qui praesidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum
7 postremo serum quidem, sed forte consilium. sibi omnium labo-
rum periculorumque circa moenia Syracusana terra marique tam
diu exhaustorum nequaquam tanti eum fructum esse, quod capere
8 Syracusas potuisset. inde quaestor cum praesidio ad [Nasum et]
accipiendam pecuniam regiam custodiendamque missus. *Achra-
dina* diripienda militi data est custodibus divisis per domos eorum,
9 qui intra praesidia Romana fuerant. cum multa irae, multa ava-
ritiae foeda exempla ederentur, Archimeden memoriae proditum
est in tanto tumultu, quantum *pavor* captae urbis in discursu
diripientium militum ciere poterat, intentum formis, quas in pul-
10 vere descripserat, ab ignaro milite, quis esset, interfectum; aegre
id Marcellum tulisse sepulturaeque curam habitam, et propinquis
etiam inquisitis honori praesidioque nomen ac memoriam eius
11 fuisse. hoc maxume modo Syracusae captae; in quibus praedae
tantum fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, cum qua
viribus aequis certabatur.

12 Paucis ante diebus, quam Syracusae caperentur, T. Otacilius
cum quinqueremibus octoginta Uticam ab Lilybaeo transmisit et,
13 cum ante lucem portum intrasset, onerarias frumento onustas
cepit egressusque in terram depopulatus est aliquantum agri
circa Uticam praedamque omnis generis retro ad navis egit.
14 Lilybaeum tertio die, quam inde profectus erat, cum centum
triginta onerariis navibus frumento praedaque onustis rediit
15 idque frumentum extemplo Syracusas misit; quod ni tam in
tempore subvenisset, victoribus victisque pariter perniciosa fames
instabat.

32 Eadem aestate in Hispania, cum biennio ferme nihil admo-
dum memorabile factum esset consiliisque magis quam armis
bellum gereretur, Romani imperatores egressi hibernis copias
2 coniunxerunt. ibi consilium advocatum, omniumque in unum
congruerunt sententiae, quando ad id locorum id modo actum
esset, ut Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tempus
3 esse id iam agi, ut bellum in Hispania finiretur. et satis ad id
virium credebant accessisse viginti milia Celtiberorum ea hieme
4 ad arma excita. hostium tres exercitus erant. Hasdrubal, Gisgo-
nis filius, et Mago coniunctis castris quinque ferme dierum iter

ab Romanis aberant. propior erat Hamilcaris filius Hasdrubal, 5
vetus in Hispania imperator; ad urbem nomine Amtorgim exer-
citum habebat. eum volebant prius opprimi duces Romani, et spes 6
erat satis superque ad id virium esse; illa restabat cura, ne fuso
eo perculsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus montesque
recipientes sese bellum extraherent. optimum igitur rati divisis 7
bifariam copiis totius simul Hispaniae amplecti bellum, ita inter
se diviserunt, ut P. Cornelius duas partes exercitus Romanorum
sociorumque adversus Magonem duceret atque Hasdrubalem,
Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus Celtiberis ad- 8
iunctis cum Hasdrubale Barcino bellum gereret. una profecti 9
ambo duces exercitusque Celtiberis praegredientibus ad urbem
Amtorgim in conspectu hostium dirimente amni ponunt castra.
ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum est copiis substitit; P. Scipio 10
profectus ad destinatam belli partem.

Hasdrubal postquam animadvertit exiguum Romanum exer- 33
citum in castris et spem omnem in Celtiberorum auxiliis esse,
peritus omnis barbaricae et praecipue [omnium] earum gentium, 2
in quibus per tot annos militabat, perfidiae, facili linguae *com-* 3
mercio, cum utraque castra plena Hispanorum essent, per occulta
conloquia paciscitur magna mercede cum Celtiberorum prin-
cipibus, ut copias inde abducant. nec atrox visum facinus; non 4
enim, ut in Romanos verterent arma, agebatur, et merces, quanta
vel pro bello satis esset, dabatur, ne bellum gererent, et cum
quies ipsa, tum reditus domum fructusque videndi suos suaque
grata vulgo erant. itaque non ducibus facilius quam multitudini 5
persuasum est. simul ne metus quidem ab Romanis erat, quippe
tam paucis, si vi retinerent. id quidem cavendum semper Ro- 6
manis ducibus erit, exemplaque haec vere pro documentis ha-
benda, ne ita externis credant auxiliis, ut non plus sui roboris
suarumque proprie virium in castris habeant. signis repente 7
sublatis Celtiberi abeunt nihil aliud quaerentibus causam ob-
testantibusque, ut manerent, Romanis respondentes quam do-
mestico se avocari bello. Scipio, postquam socii nec precibus 8
nec vi retineri poterant, nec se aut parem sine illis hosti esse
aut fratri rursus coniungi vidit posse nec ullum aliud salutare
consilium in promptu esse, retro quantum posset cedere statuit, 9
in id omni cura intentus, necubi hosti aequo se committeret
loco, qui transgressus flumen prope vestigiis abeuntium insistebat.

Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculum maius 34
ab novo hoste urgebat. Masinissa erat iuvenis, eo tempore socius 2
Carthaginiensium, quem deinde clarum potentemque Romana
fecit amicitia. is tum cum equitatu Numidarum et advenienti 3

P. Scipioni occurrit et deinde adsidue dies noctesque infestus
4 aderat, ut non vagos tantum procul a castris lignatum pabulatumque progressos exciperet, sed ipsis obequitaret castris invectusque in medias saepe stationes omnia ingenti tumultu tur-
5 baret. noctibus quoque saepe incursu repentino in portis valloque
trepidatum est, nec aut locus aut tempus ullum vacuum a metu
6 ac sollicitudine erat Romanis, compulsique intra vallum adempto
rerum omnium usu. cum prope iusta obsidio esset futuramque
artiorem eam appareret, si se Indebilis, quem cum septem milibus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Poenis
7 coniunxisset, dux cautus et providens Scipio victus necessitati-
bus temerarium capit consilium, ut nocte Indebili obviam iret et,
8 quocumque occurrisset loco, proelium consereret. relicto igi-
tur modico praesidio in castris praepositoque Ti. Fonteio legato
media nocte profectus cum obviis hostibus manus conseruit.
9 agmina magis quam acies pugnabant, superior tamen, ut in
tumultuaria pugna, Romanus erat. ceterum et equites Numidae
repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab lateribus circum-
10 fusi magnum terrorem intulere, *et* contracto adversus Numidas
certamine novo tertius insuper advenit hostis, duces Poeni adsecuti ab tergo iam pugnantis; ancepsque proelium Romanos circumsteterat incertos, in quem potissimum hostem quamve in par-
11 tem conferti eruptionem facerent. pugnanti hortantique im-
peratori et offerenti se, ubi plurimus labor erat, latus dextrum
lancea traicitur; cuneusque is hostium, qui in confertos circa
ducem impetum fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem nuntian-
12 tes discurrunt imperatorem Romanum cecidisse. ea pervagata
passim vox, ut et hostes haud dubie pro victoribus et Romani pro
13 victis essent, fecit. fuga confestim ex acie duce amisso fieri
coepta est; ceterum ut ad erumpendum inter Numidas levium-
14 que armorum alia auxilia haud difficile erat, ita effugere tantum
equitum aequantium*que* equos velocitate peditum vix poterant;
caesique prope plures in fuga quam in pugna sunt, nec superfuisset quisquam, ni praecipiti iam ad vesperum die nox intervenisset.

35 Haud segniter inde duces Poeni fortuna usi confestim e
proelio vix necessaria quiete data militibus ad Hasdrubalem Hamilcaris citatum agmen rapiunt non dubia spe, *si se* coniunxis-
2 sent, debellari posse. quo ubi est ventum, inter exercitus du-
cesque victoria recenti laetos gratulatio ingens facta imperatore
tanto cum omni exercitu deleto et alteram pro haud dubia parem
3 victoriam expectantes. ad Romanos nondum quidem fama tantae

cladis pervenerat, sed maestum quoddam silentium erat et tacita
divinatio, qualis iam praesagientibus animis inminentis mali
esse solet. imperator ipse praeterquam quod ab sociis se deser- 4
tum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura etiam
et ratione ad suspicionem acceptae cladis quam ad ullam bonam
spem pronior erat: quonam modo enim Hasdrubalem ac Magonem, 5
nisi defunctos suo bello, sine certamine adducere exercitum po-
tuisse? quo modo autem non obstitisse aut ab tergo secutum fra- 6
trem, ut, si prohibere, quo minus in unum coirent et duces et
exercitus hostium, non posset, ipse certe cum fratre coniungeret
copias? his anxius curis id modo esse salutare in praesens cre- 7
debat, cedere inde, quantum posset; et una nocte ignaris hostibus
et ob id quietis aliquantum emensus est iter. luce ut senserunt 8
profectos, hostes praemissis Numidis quam poterant maxime citato
agmine sequi coeperunt. ante noctem adsecuti Numidae nunc ab
tergo, nunc in latera incursantes consistere coegerunt ac tutari
agmen; quantum possent tamen tuto, ut simul pugnarent proce- 9
derentque, Scipio hortabatur, priusquam pedestres copiae adse-
querentur. ceterum nunc agendo, nunc sustinendo agmen cum 36
aliquamdiu haud multum procederetur et nox iam instaret, revo- 2
cat *e* proelio suos Scipio et conlectos in tumulum quendam non
quidem satis tutum, praesertim agmini perculso, editiorem tamen,
quam cetera circa erant, subducit. ibi primo impedimentis et 3
equitatu in medium receptis circumdati pedites haud difficulter
impetus incursantium Numidarum arcebant; dein postquam toto 4
agmine tres imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant
apparebat*que* parum armis ad tuendum locum sine munimento
valituros esse, circumspectare atque agitare dux coepit, si quo 5
modo posset vallum circumicere. sed erat adeo nudus tumulus et
asperi soli, ut nec virgulta vallo caedendo nec terra caespiti faci-
endo aut ducendae fossae aliive ulli operi apta inveniri posset,
nec natura quicquam satis arduum aut abscisum erat, quod hosti 6
aditum ascensumve difficilem praeberet; omnia fastigio leni sub-
vexa. ut tamen aliquam imaginem valli obicerent, clitellas inligatas 7
oneribus velut struentes ad altitudinem solitam circumdabant
cumulo sarcinarum omnis generis obiecto, ubi ad moliendum cli-
tellae defuerant. Punici exercitus postquam advenere, in tumu- 8
lum quidem perfacile agmen erexere; munitionis facies nova
primo eos velut miraculo quodam tenuit, cum duces undique voci- 9
ferarentur, quid starent et non ludibrium illud vix feminis puerisve
morandis satis validum distraherent diriperentque: captum hostem
teneri latentem post sarcinas. haec contemptim duces increpa- 10
bant; ceterum neque transilire nec moliri onera obiecta nec cae-

11 dere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis facile erat. trudi-
bus igitur cum amoliti obiecta onera armatis dedissent viam,
pluribusque idem partibus fieret, capta iam undique castra erant.
12 pauci a multis perculsique a victoribus passim caedebantur;
magna pars tamen militum, cum in propinquas refugisset silvas,
in castra P. Scipionis, quibus Ti. Fonteius legatus praeerat, per-
13 fugerunt. Cn. Scipionem alii in tumulo primo impetu hostium
caesum tradunt, alii cum paucis in propinquam castris turrim
perfugisse; hanc igni circumdatam atque ita exustis foribus,
quas nulla moliri potuerant vi, captam omnisque intus cum ipso
imperatore occisos.

14 Anno octavo postquam in Hispaniam venerat, Cn. Scipio
undetricensimo die post fratris mortem est interfectus. luctus
ex morte eorum non Romae maior quam per totam Hispaniam
15 fuit, quia apud civis partem doloris et exercitus amissi et alienata
16 provincia et publica trahebat clades; Hispaniae ipsos lugebant
desiderabantque duces, Gnaeum magis, quod diutius praefuerat
iis priorque et favorem occupaverat et specimen iustitiae tempe-
rantiaeque Romanae primus dederat.

37 Cum deleti exercitus amissaeque Hispaniae viderentur, vir
2 unus res perditas restituit. erat *in* exercitu L. Marcius, Septimi
filius, eques Romanus, impiger iuvenis animique et ingenii ali-
3 quanto quam pro fortuna, in qua erat natus, maioris. ad summam
indolem accesserat Cn. Scipionis disciplina, sub qua per tot an-
4 nos omnis militiae artis edoctus fuerat. *is* et ex fuga collectis
militibus et quibusdam de praesidiis deductis haud contemnen-
dum exercitum fecerat iunxeratque cum Ti. Fonteio, P. Scipionis
5 legato. sed tantum praestitit eques Romanus auctoritate inter
milites atque honore, ut castris citra Hiberum communitis, cum
6 ducem exercitus comitiis militaribus creari placuisset, subeuntes
alii aliis in custodiam valli stationesque, donec per omnis suffra-
gium iret, ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint.
7 omne inde tempus — exiguum id fuit — muniendis castris con-
vehendisque commeatibus consumpsit; et omnia imperia milites
cum inpigre, tum haudquaquam abiecto animo exequebantur.
8 ceterum postquam Hasdrubalem Gisgonis venientem ad reliquias
belli delendas transisse Hiberum et adpropinquare adlatum est,
signumque pugnae propositum ab novo duce milites viderunt,
9 recordati, quos paulo ante imperatores habuissent quibusque et
ducibus et copiis freti prodire in pugnam soliti essent, flere
omnes repente et offensare capita et alii manus ad caelum ten-
dere deos incusantes, alii strati humi suum quisque nominatim
10 ducem implorare. neque sedari lamentatio poterat excitantibus

centurionibus manipulares et ipso mulcente et increpante Mar-
cio, quod in muliebris et inutiles se proiecissent fletus potius,
quam ad tutandos semet ipsos et rem publicam secum acuerent
animos, et ne inultos imperatores suos iacere sinerent, cum 11
subito clamor tubarumque sonus — iam enim prope vallum
hostes erant — exauditur. inde verso repente in iram luctu dis-
currunt ad arma, ac velut accensi rabie discurrunt ad portas et
in hostem neglegenter atque incomposite venientem incurrunt.
extemplo inprovisa res pavorem incutit Poenis, mirabundique, 12
unde tot hostes subito exorti prope deleto exercitu forent, unde
tanta audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis imperator
duobus Scipionibus caesis exstitisset, quis castris praeesset, quis
signum dedisset pugnae — ad haec tot tam necopinata primo 13
omnium incerti stupentesque referunt pedem, dein valida in-
pressione pulsi terga vertunt. et aut fugientium caedes foeda 14
fuisset aut temerarius periculosusque sequentium impetus, ni
Marcius propere receptui dedisset signum obsistensque ad prima
signa et quosdam ipse retinens concitatam repressisset aciem.
inde in castra avidos adhuc caedisque et sanguinis reduxit. Car- 15
thaginienses trepide primo ab hostium vallo acti, postquam nemi-
nem insequi viderunt, metu substitisse rati contemptim rursus et
sedato gradu in castra abeunt.

Par neglegentia in castris custodiendis fuit; nam etsi pro- 16
pinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse duorum exerci-
tuum ante paucos dies deletorum succurrebat. ob hoc cum om- 17
nia neglecta apud hostis essent, exploratis iis Marcius ad consi-
lium prima specie temerarium magis quam audax animum adiecit,
ut ultro castra hostium oppugnaret, facilius esse ratus unius Has- 18
drubalis expugnari castra quam, si se rursus tres exercitus ac
tres duces iunxissent, sua defendi; simul aut, *si* successisset 19
coeptis, erecturum se adflictas res aut, si pulsus esset, tamen
ultro inferendo arma contemptum sui dempturum. ne tamen 38
subita res et nocturnus terror et iam non suae fortunae consi-
lium perturbaret, adloquendos adhortandosque sibi milites ratus
contione advocata ita disseruit: 'vel mea erga imperatores nostros 2
vivos mortuosque pietas, vel praesens omnium nostrum, milites,
fortuna fidem cuivis facere potest mihi hoc imperium, ut amplum
iudicio vestro, ita re ipsa grave ac sollicitum esse. quo enim
tempore, nisi metus maerorem obstupefaceret, vix ita compos mei 3
essem, ut aliqua solacia invenire aegro animo possem, cogor
vestram omnium vicem, quod difficillimum in luctu est, unus con-
sulere. et ne tum quidem, ubi, quonam modo has reliquias duo- 4
rum exercituum patriae conservare possim, cogitandum est, aver-

5 tere animum ab assiduo maerore licet. praesto est enim acerba
memoria, et Scipiones me ambo dies noctesque curis insomniis-
6 que agitant et excitant saepe somno, neu se, neu invictos per
octo annos in his terris milites suos, commilitones vestros, neu
7 rem publicam patiar inultam, et suam disciplinam suaque insti-
tuta sequi iubent et ut imperiis vivorum nemo oboedientior me
uno fuerit, ita post mortem suam, quod in quaque re facturos
8 illos fuisse maxime censeam, id optimum ducere. vos quoque
velim, milites, non lamentis lacrimisque tamquam extinctos pro-
sequi — vivunt vigentque fama rerum gestarum —, sed quo-
tienscumque occurret memoria illorum, velut si adhortantis
9 signumque dantis videatis eos, ita proelia inire. nec alia profecto
species hesterno die oblata oculis animisque vestris memorabile
illud edidit proelium, quo documentum dedistis hostibus non
10 cum Scipionibus extinctum esse nomen Romanum, et cuius
populi vis atque virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni
11 profecto saevitia fortunae emersuram esse. nunc, quia tantum
ausi estis sponte vestra, experiri libet, quantum audeatis duce
vestro auctore. non enim hesterno die, cum signum receptui
dedi sequentibus effuse vobis turbatum hostem, frangere auda-
ciam vestram, sed differre in maiorem gloriam atque opportuni-
12 tatem volui, ut postmodo praeparati incautos, armati inermes
atque etiam sopitos per occasionem adgredi possetis. nec huius
occasionis spem, milites, forte temere, sed ex re ipsa conceptam
13 habeo. a vobis quoque profecto si quis quaerat, quonam modo
pauci a multis, victi a victoribus castra tutati sitis, nihil aliud
respondeatis, quam id ipsum timentis vos omnia et operibus fir-
14 mata habuisse *et* ipsos paratos instructosque fuisse. et ita se res
habet: ad id, quod ne timeatur fortuna facit, minime tuti sunt
homines, quia, quod neglexeris, incautum atque apertum habeas.
15 nihil omnium nunc minus metuunt hostes, quam ne obsessi modo
ipsi atque oppugnati castra sua ultro oppugnemus. audeamus,
quod credi non potest ausuros nos. eo ipso, quod difficillimum
16 videtur, facilius erit. tertia vigilia noctis silenti agmine ducam
vos. exploratum habeo non vigiliarum ordinem, non stationes
17 iustas esse. clamor in portis auditus et primus impetus castra
ceperit. tum inter torpidos somno paventisque ad necopinatum
tumultum et inermis in cubilibus suis oppressos illa caedes eda-
18 tur, a qua vos hesterno die revocatos aegre ferebatis. scio audax
videri consilium; sed in rebus asperis et tenui spe fortissima
quaeque consilia tutissima sunt, quia, si in occasionis momento,
cuius praetervolat opportunitas, cunctatus paulum fueris, nequi-
19 quam mox omissam quaeras. unus exercitus in propinquo est,

duo haud procul absunt; nunc adgredientibus spes aliqua est, et iam temptastis vestras atque illorum vires; si diem proferimus 20
et hesternae eruptionis fama contemni desierimus, periculum est, ne omnes duces, omnes copiae conveniant. tres deinde duces, tres exercitus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio incolumi exercitu non sustinuit? ut dividendo copias periere duces nostri, 21
ita separatim ac divisi opprimi possunt hostes. alia belli gerendi via nulla est. proinde nihil praeter noctis proximae opportunitatem expectemus. ite deis bene iuvantibus, corpora curate, ut 22
integri vigentesque eodem animo in castra hostium inrumpatis, quo vestra tutati estis'.

Laeti et audiere ab novo duce novum consilium, et, quo 23
audacius erat, magis placebat. reliquum diei expediendis armis et curatione corporum consumptum, et maior pars noctis quieti data est. quarta vigilia movere. erant ultra proxuma castra sex 39
milium intervallo distantes aliae copiae Poenorum. valles cava intererat, condensa arboribus. in huius silvae medio ferme spatio cohors Romana arte Punica abditur et equites. ita medio itinere 2
intercepto ceterae copiae silenti agmine ad proximos hostis ductae, et, cum statio nulla pro portis neque in vallo custodiae essent, velut in sua castra nullo usquam obsistente penetravere. inde 3
signa canunt et tollitur clamor. pars semisomnos hostis caedunt, pars ignes casis stramento arido tectis iniciunt, pars portas occupant, ut fugam intercludant. hostes simul ignis, clamor, caedes 4
velut alienatos sensibus nec audire nec providere quicquam sinunt. incidunt inermes inter catervas armatorum. alii ruunt 5
ad portas, alii obsaeptis itineribus super vallum saliunt. et ut 6
quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt, ubi ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus circumventi caesique ad unum omnes sunt; quamquam, etiam si quis ex ea caede effu- 7
gisset, adeo raptim a captis propioribus castris in altera transcursum castra ab Romanis est, ut praevenire nuntius cladis non posset. ibi vero, quo longius ab hoste aberant, et quia sub 8
lucem pabulatum lignatumque et praedatum quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta invenere, arma tantum in stationibus posita, milites inermes aut humi sedentes accubantesque aut obambulantes ante vallum portasque. cum his tam secu- 9
ris solutisque Romani calentes adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria proelium ineunt. itaque nequaquam resisti in portis potuit. intra portas concursu ex totis castris ad primum clamorem et tumultum facto atrox proelium oritur; diuque tenuisset, 10
ni cruenta scuta Romanorum visa indicium alterius cladis Poenis atque inde pavorem iniecissent. hic terror in fugam avertit omnis; 11

effusique, qua iter est, nisi quos caedes oppressit, exuuntur castris.
ita nocte ac die bina castra hostium expugnata ductu L. Marcii.
12 Ad triginta septem milia hostium caesa auctor est Claudius,
qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum sermonem vertit,
13 captos ad mille octingentos triginta, praedam ingentem partam;
in ea fuisse clipeum argenteum pondo centum triginta septem
14 cum imagine Barcini Hasdrubalis. Valerius Antias una castra
Magonis capta tradit, septem milia caesa hostium; altero proelio
eruptione pugnatum cum Hasdrubale, decem milia occisa, quat-
15 tuor milia trecentos triginta captos. Piso quinque milia homi-
num, cum Mago cedentis nostros effuse sequeretur, caesa ex in-
16 sidiis scribit. apud omnis magnum nomen Marcii ducis est. et
verae gloriae eius etiam miracula addunt: flammam ei contio-
nanti fusam e capite sine ipsius sensu cum magno pavore cir-
17 cumstantium militum; monimentumque victoriae eius de Poenis
usque ad incensum Capitolium fuisse in templo clipeum Marcium
appellatum cum imagine Hasdrubalis.
18 Quietae deinde aliquamdiu in Hispania res fuere utrisque
post tantas in vicem acceptas inlatasque clades cunctantibus peri-
culum summae rerum facere.
40 Dum haec in Hispania geruntur, Marcellus captis Syracusis,
cum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate composuisset,
ut non modo suam gloriam sed etiam maiestatem populi Romani
augeret, ornamenta urbis, signa tabulasque, quibus abundabant
2 Syracusae, Romam devexit: hostium quidem illa spolia et parta
belli iure; ceterum inde primum initium mirandi Graecarum ar-
tium opera licentiaeque hinc sacra profanaque omnia vulgo spo-
liandi factum est, quae postremo in Romanos deos, templum id
3 ipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit. vise-
bantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata a M. Mar-
cello templa propter excellentia eius generis ornamenta, quorum
4 perexigua pars comparet. legationes omnium ferme civitatium
Siciliae ad eum conveniebant. dispar ut causa earum, ita condicio
erat. qui ante captas Syracusas aut non desciverant aut redie-
rant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique; quos metus
post captas Syracusas dediderat, ut victi a victore leges accepe-
5 runt. erant tamen haud parvae reliquiae belli circa Agrigentum
Romanis, Epicydes et Hanno duces reliqui prioris belli et tertius
novus ab Hannibale in locum Hippocratis missus, Libyphoeni-
cum generis Hippacritanus — Muttinen populares vocabant —,
vir inpiger et sub Hannibale magistro omnis belli artes edoctus.
6 huic ab Epicyde et Hannone Numidae dati auxiliares, cum quibus
ita pervagatus est hostium agros, ita socios ad retinendos in fide

animos eorum ferendo in tempore cuique auxilium adiit, ut brevi 7
tempore totam Siciliam impleret nominis sui, nec spes alia maior
apud faventis rebus Carthaginiensium esset. itaque inclusi ad *id* 8
tempus moenibus Agrigenti dux Poenus Syracusanusque non
consilio Muttinis, quam fiducia magis ausi egredi extra muros ad
Himeram amnem posuerunt castra. quod ubi perlatum ad Mar- 9
cellum est, extemplo copias movit et ab hoste quattuor ferme
milium intervallo consedit, quid agerent pararentve, expectatu-
rus. sed nullum neque locum neque tempus cunctationi consi- 10
liove dedit Muttines, transgressus amnem ac stationibus hostium
cum ingenti terrore ac tumultu invectus. postero die prope 11
iusto proelio compulit hostis intra munimenta. inde revocatus
seditione Numidarum in castris facta, cum trecenti ferme eorum
Heracleam Minoam concessissent, ad mitigandos revocandosque
eos profectus magno opere monuisse duces dicitur, ne absente
se cum hoste manus consererent. id ambo aegre passi duces, 12
magis Hanno, iam ante anxius gloria eius: Muttinem sibi modum
facere, degenerem Afrum imperatori Carthaginiensi misso ab
senatu populoque! is perpulit cunctantem Epicyden, ut trans- 13
gressi flumen in aciem exirent: nam si Muttinem opperirentur,
et secunda pugnae fortuna evenisset, haud dubie Muttinis glo-
riam fore. enimvero indignum ratus Marcellus se, qui Hanniba- 41
lem subnixum victoria Cannensi ab Nola reppulisset, his terra
marique victis ab se hostibus cedere, arma propere capere mili-
tes et efferri signa iubet. instruente exercitum decem effusis 2
equis advolant ex hostium acie Numidae nuntiantes populares
suos, primum ea seditione motos, qua trecenti ex numero suo
concesserint Heracleam, dein quod praefectum suum ab obtrec- 3
tantibus ducibus gloriae eius sub ipsam certaminis diem able-
gatum videant, quieturos in pugna. gens fallax promissi fidem 4
praestitit. itaque et Romanis crevit animus nuntio celeri per
ordines misso, destitutum ab equite hostem esse, quem maxime
timuerant, et territi hostes, praeterquam quod maxima parte 5
virium suarum non iuvabantur, timore etiam incusso, ne ab suo-
met ipsi equite oppugnarentur. itaque haud magni certaminis 6
fuit *proelium*; primus clamor atque inpetus rem decrevit. Numi-
dae cum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut terga dan-
tis suos viderunt, fugae tantum parumper comites facti, post- 7
quam omnes Agrigentum trepido agmine petentes viderunt, ipsi
metu obsidionis passim in civitatis proxumas dilapsi. multa milia
hominum caesa, capta *sex milia* et octo elephanti. haec ultima
in Sicilia Marcelli pugna fuit. victor inde Syracusas rediit.
Iam ferme in exitu annus erat; itaque senatus Romae decre- 8

vit, ut P. Cornelius praetor litteras Capuam ad consules mitteret:
9 dum Hannibal procul abesset, nec ulla magni discriminis res ad Capuam gereretur, alter eorum, si ita videretur, ad magistratus
10 subrogandos Romam veniret. litteris acceptis inter se consules compararunt, ut Claudius comitia perficeret, Fulvius ad Capuam
11 maneret. consules Claudius creavit Cn. Fulvium Centimalum et P. Sulpicium Servii filium Galbam, qui nullum antea curulem
12 magistratum gessisset. praetores deinde creati *L. Cornelius Lentulus*, *M.* Cornelius Cethegus, C. Sulpicius, *C. Calpurnius* Piso.
13 Pisoni iuris dictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia, Lentulo Sardinia evenit. consulibus prorogatum in annum imperium est.

T. LIVI

AB URBE CONDITA LIBRI XXV PERIOCHA.

P. Cornelius Scipio, postea Africanus, ante annos aedilis factus. Hannibal urbem Tarenton praeter arcem, in quam praesidium Romanorum fugerat, per Tarentinos iuvenes, qui se noctu venatum ire simulaverant, cepit. ludi Apollinares ex Marci carminibus, quibus Cannensis clades praedicta fuerat, instituti sunt. a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus adversus Hannonem, Poenorum ducem, prospere pugnatum est. Tib. Sempronius Gracchus proconsul, ab hospite suo Lucano in insidias deductus, a Magone interfectus est. Centenius Paenula, qui centurio militaverat, cum petisset a senatu, ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si impetrasset, de Hannibale victoriam, octo milibus acceptis militum dux factus conflixit acie cum Hannibale et cum exercitu caesus est. Capua obsessa est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Cn. Fulvius praetor male adversus Hannibalem pugnavit, in quo proelio viginti milia hominum ceciderunt; ipse cum equitibus ducentis effugit. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit tertio anno et ingentem se virum gessit. in eo tumultu captae urbis Archimedes intentus formis, quas in pulvere descripserat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispania tot rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt, prope cum totis exercitibus caesi anno octavo, quam in Hispaniam ierunt. amissaque eius provinciae possessio foret, nisi L. Marci equitis Romani virtute et industria contractis exercituum reliquiis eiusdem hortatu bina castra hostium expugnata essent. ad viginti septem milia caesa, * ex mille octingentos, praeda ingens capta. dux Marcius appellatus est.

T. LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER XXVI.

Cn. Fulvius Centimalus P. Sulpicius Galba consules, cum idi- 1
bus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vocato de
re publica, de administratione belli, de provinciis exercitibusque
patres consuluerunt. Q. Fulvio Ap. Claudio, prioris anni consuli- 2
bus, prorogatum imperium est atque exercitus, quos habebant,
decreti adiectumque, ne a Capua, quam obsidebant, abscederent
prius quam expugnassent. ea tum cura maxime intentos habebat 3
Romanos, non ab ira tantum, quae in nullam umquam civitatem
iustior fuit, quam quod urbs tam nobilis ac potens, sicut defec- 4
tione sua traxerat aliquot populos, ita recepta inclinatura rur-
sus animos videbatur ad veteris imperii respectum. et praetori- 5
bus prioris anni M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia cum
binis legionibus, quas habuerant, prorogatum est imperium; 6
prorogatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia reliqua belli
perficeret eo exercitu, quem haberet; si supplemento opus esset, 7
suppleret de legionibus, quibus P. Cornelius propraetor in Sicilia
praeesset, dum ne quem militem legeret ex eo numero, quibus 8
senatus missionem reditumque in patriam negasset ante belli
finem. C. Sulpicio, cui Sicilia evenerat, duae legiones, quas 9
P. Cornelius habuisset, decretae et supplementum de exercitu
Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia foede caesus fugatusque erat.
huic generi militum senatus eundem quem Cannensibus finem 10
statuerat militiae. additum etiam utrorumque ignominiae est, ne
in oppidis hibernarent neve hiberna propius ullam urbem decem
milibus passuum aedificarent. L. Cornelio in Sardinia duae legio- 11
nes datae, quibus Q. Mucius praefuerat; supplementum, si opus
esset, consules scribere iussi. T. Otacilio et M. Valerio Siciliae 12
Graeciaeque ora cum legionibus classibusque, quibus praeerant,
decretae. quinquaginta Graecia cum legione una, centum Sicilia
cum duabus legionibus habebant naves. tribus et viginti legioni- 13
bus Romanis eo anno bellum terra marique est gestum.

Principio eius anni cum de litteris L. Marcii referretur, res 2
gestae magnificae senatui visae; titulus honoris, quod imperio

non populi iussu, non ex auctoritate patrum dato 'propraetor
2 senatui' scripserat, magnam partem hominum offendebat: rem
mali exempli esse imperatores legi ab exercitibus et sollemne
auspicandorum comitiorum in castra et provincias procul ab legi-
3 bus magistratibusque ad militarem temeritatem transferri. et
cum quidam referendum ad senatum censerent, melius visum
differri eam consultationem, donec proficiscerentur equites, qui
4 ab Marcio litteras attulerant. rescribi de frumento et vestimentis
exercitus placuit eam utramque rem curae fore senatui; adscribi
autem 'propraetori L. Marcio' non placuit, ne id ipsum, quod
5 consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret. dimissis equi-
tibus de nulla re prius consules rettulerunt, omniumque in unum
sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, pri-
mo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti
placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio impera-
6 tor praefuisset. ea res cum tribunis acta promulgataque est.

7 Sed aliud certamen occupaverat animos. C. Sempronius
Blaesus die dicta Cn. Fulvium ob exercitum in Apulia amissum in
contionibus vexabat, multos imperatores temeritate atque inscitia
8 exercitum in locum praecipitem perduxisse dictitans, neminem
praeter Cn. Fulvium ante conrupisse omnibus vitiis legiones suas,
quam proderet. itaque vere dici posse prius eos perisse, quam
viderent hostem, nec ab Hannibale, sed ab imperatore suo victos
9 esse. neminem, cum suffragium ineat, satis cernere, cui impe-
10 rium, cui exercitum permittat. quid interfuisse inter Ti. Sempro-
nium *et Cn. Fulvium? Ti. Sempronium*, cum ei servorum exercitus
datus esset, brevi effecisse disciplina atque imperio, ut nemo eorum
generis ac sanguinis sui memor in acie esset, praesidio sociis, ho-
stibus terrori essent; Cumas, Beneventum aliasque urbes eos velut
11 e faucibus Hannibalis ereptas populo Romano restituisse; Cn. Ful-
vium Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos, libera-
liter educatos, servilibus vitiis imbuisse. ergo effecisse, ut feroces
et inquieti inter socios, ignavi et inbelles inter hostis essent nec
impetum modo Poenorum, sed ne clamorem quidem sustinere
12 possent. nec hercule mirum esse *cessisse* milites in acie, cum
13 primus omnium imperator fugeret; magis mirari se aliquos
stantis cecidisse et non omnes comites Cn. Fulvi fuisse pavoris
ac fugae. C. Flaminium, L. Paulum, L. Postumium, Cn. ac P. Sci-
piones cadere in acie maluisse quam deserere circumventos ex-
14 ercitus; Cn. Fulvium prope unum nuntium deleti exercitus Ro-
mam redisse. facinus indignum esse Cannensem exercitum, quod
ex acie fugerit, in Siciliam deportatum, ne prius inde dimittatur,
quam hostis ex Italia decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvi legioni-

bus nuper decretum; Cn. Fulvio fugam ex proelio ipsius temeri- 15
tate commisso impunitam esse, et eum in ganea lustrisque, ubi
iuventam egerit, senectutem acturum, milites, qui nihil aliud pec- 16
caverint, quam quod imperatoris similes fuerint, relegatos prope
in exilium ignominiosam pati militiam. adeo imparem libertatem
Romae diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse. reus ab 3
se culpam in milites transferebat: eos ferociter pugnam poscen-
tis productos in aciem, non eo, quo voluerint, quia serum diei
fuerit, sed postero die et tempore et loco aequo instructos seu
famam seu vim hostium non sustinuisse. cum effuse omnes fu- 2
gerent, se quoque turba ablatum, ut Varronem Cannensi pugna,
ut multos alios imperatores. qui autem solum se restantem prod- 3
esse rei publicae, nisi si mors sua remedio publicis cladibus
futura esset, potuisse? non se inopia commeatus in loca iniqua 4
incaute deductum, non agmine inexplorato euntem insidiis cir-
cum*ventum*; vi aperta, armis, acie victum. nec suorum ani-
mos nec hostium in potestate habuisse; suum cuique ingenium
audaciam aut pavorem facere. bis est accusatus pecuniaque an- 5
quisitum; tertio testibus datis cum, praeterquam quod omnibus
probris onerabatur, iurati permulti dicerent fugae pavorisque
initium a praetore ortum, ab eo desertos milites, cum haud va- 6
num timorem ducis crederent, terga dedisse, tanta ira accensa
est, ut capite anquirendum contio succlàmaret. de eo quoque 7
novum certamen ortum; nam cum bis pecunia anquisisset, tertio
capitis se anquirere diceret, tribuni plebis appellati conlegae ne- 8
garunt se in mora esse, quo minus, quod ei more maiorum per-
missum esset, seu legibus seu moribus mallet, anquireret, quoad
vel capitis vel pecuniae iudicasset privato. tum Sempronius per- 9
duellionis se iudicare Cn. Fulvio dixit diemque comitiis ab C. Cal-
purnio praetore urbano petiit. inde alia spes ab reo temptata est, 10
si adesse in iudicio Q. Fulvius frater posset, florens tum et fama
rerum gestarum et propinqua spe Capuae potiundae. id cum per 11
litteras miserabiliter pro fratris capite scriptas petisset Fulvius,
negassentque patres e re publica esse abscedi a Capua, post- 12
quam dies comitiorum aderat, Cn. Fulvius exulatum Tarquinios
abiit. id ei iustum exilium esse scivit plebs.

Inter haec vis omnis belli versa in Capuam erat; obsideba- 4
tur tamen acrius quam oppugnabatur; nec aut famem tolerare
servitia ac plebs poterant aut mittere nuntios ad Hannibalem
per custodias tam artas. inventus est Numida, qui acceptis litte- 2
ris evasurum se professus praestaret promissum. per media
Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis, dum
aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem temptandi.

3 ceterum in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera
faciebant, pedite superabantur. sed nequaquam tam laetum vin-
cere quam triste vinci ulla parte erat ab obsesso et prope expu-
4 gnato hoste. inita tandem ratio est, ut, quod viribus deerat, arte
aequaretur. ex omnibus legionibus electi sunt iuvenes maxime
vigore ac levitate corporum veloces; eis parmae breviores quam
equestres et septena iacula quaternos longa pedes data praefixa
5 ferro, quale hastis velitaribus inest. eos singulos in equos suos
accipientes equites adsuefecerunt et vehi post sese et desilire
6 perniciter, ubi datum signum esset. postquam *id* adsuetudine coti-
diana satis intrepide fieri visum est, in campum, qui medius inter
castra murumque erat, adversus instructos Campanorum equites
7 processerunt, et ubi ad coniectum teli ventum est, signo dato
velites desiliunt. pedestris inde acies ex equitatu repente in ho-
stium equites incurrit, iaculaque cum impetu alia super alia emit-
8 tunt. quibus plurimis in equos virosque passim coniectis per-
multos volneraverunt, pavoris tamen plus ex re nova atque ino-
pinata iniectum est, et in perculsum hostem equites invecti fugam
9 stragemque eorum usque ad portas fecerunt. inde equitatu quo-
10 que superior Romana res fuit. institutum, ut velites in legionibus
essent. auctorem peditum equiti inmiscendorum centurionem
Q. Navium ferunt, honorique id ei apud imperatorem fuisse.

5 Cum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem diver-
sum Tarentinae arcis potiundae Capuaeque retinendae trahebant
2 curae. vicit tamen respectus Capuae, in quam omnium sociorum
hostiumque conversos videbat animos, documento futurae, qua-
3 lemcumque eventum defectio ab Romanis habuisset. igitur ma-
gna parte impedimentorum relicta in Bruttiis et omni graviore
armatu cum delectis peditum equitumque quam poterat aptissi-
mus ad maturandum iter in Campaniam contendit. secuti tamen
4 tam raptim euntem tres et triginta elephanti. in valle occulta
post Tifata montem imminentem Capuae consedit. adveniens
cum castellum Galatiam praesidio vi pulso cepisset, in circum-
5 sedentis Capuam se vertit praemissisque nuntiis Capuam, quo
tempore castra Romana adgressurus esset, ut eodem et illi
ad eruptionem parati portis omnibus sese effunderent, ingentem
6 praebuit terrorem. nam alia parte ipse adortus est, alia Campani
omnes, equites peditesque, et cum iis Punicum praesidium, cui
7 Bostar et Hanno praeerant, erupit. Romani ut in re trepida, ne
ad unam concurrendo partem aliquid indefensi relinquerent, ita
8 inter sese copias partiti sunt: Ap. Claudius Campanis, Fulvius
Hannibali est oppositus; C. Nero propraetor cum equitibus sex
legionum via, quae Suessulam fert, C. Fulvius Flaccus legatus

cum sociali equitatu constitit e regione Volturni amnis. proe- 9
lium non solito modo clamore ac tumultu est coeptum, sed ad
alium virorum, equorum armorumque sonum disposita in muris
Campanorum inbellis multitudo tantum cum aeris crepitu, qualis
in defectu lunae silenti nocte cieri solet, edidit clamorem, ut aver-
teret etiam pugnantium animos. Campanos facile a vallo Appius 10
arcebat; maior vis ab altera parte Fulvium Hannibal et Poeni ur- 11
gebant. legio ibi sexta loco cessit, qua pulsa cohors Hispanorum
cum tribus elephantis usque ad vallum pervasit ruperatque me-
diam aciem Romanorum et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum
in castra perrumperet an intercluderetur a suis. quem pavorem 12
legionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium pri-
imoresque alios centurionum hortatur, ut cohortem hostium sub
vallo pugnantem invadant: in summo discrimine rem verti; aut 13
viam dandam iis esse, et minore conatu, quam condensam aciem
rupissent, in castra inrupturos, aut conficiendos sub vallo esse.
nec magni certaminis rem fore; paucos esse et ab suis interclu- 14
sos, et quae, dum paveat Romanus, interrupta acies videatur,
eam, si se utrimque in hostem vertat, ancipiti pugna medios cir-
cumventuram. Navius, ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi 15
hastati signum ademptum signifero in hostis infert, iacturum in
medios eos minitans, ni se propere sequantur milites et partem
capessant pugnae. ingens corpus erat, et arma honestabant, et 16
sublatum alte signum converterat ad spectaculum cives hostes-
que. ceterum postquam iam ad signa pervenerat Hispanorum, 17
tum undique in eum tragulae coniectae et prope tota in unum
acies versa; sed neque multitudo hostium neque telorum vis ar-
cere impetum eius viri potuerunt. et M. Atilius legatus primi 6
principis ex eadem legione signum inferre in cohortem Hispanorum
coepit; et qui castris praeerant L. Porcius Licinus et T. Popilius
legati pro vallo acriter propugnant elephantosque transgredi-
entes in ipso vallo conficiunt. quorum corporibus cum op- 2
pleta fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto transitum hosti-
bus dedit. ibi *su*per stragem iacentium elephantorum atrox edita
caedes. altera in parte castrorum iam inpulsi erant Campani 3
Punicumque praesidium, et sub ipsa porta Capuae, quae Vultur-
num fert, pugnabatur; neque tam armati inrumpentibus Romanis 4
resistebant, quam porta ballistis scorpionibusque instructa mis-
silibus procul hostis arcebat. et suppressit impetum Romanorum 5
vulnus imperatoris Ap. Claudi, cui suos ante prima signa ad-
hortanti sub laevo umero summum pectus gaeso ictum est. magna
vis tamen hostium ante portam est caesa, ceteri trepidi in urbem
conpulsi. et Hannibal postquam cohortis Hispanorum stragem 6

vidit summaque vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione
recipere signa et convertere agmen peditum obiecto ab tergo
7 equitatu, ne hostis instaret, coepit. legionum ardor ingens ad
hostem insequendum fuit; Flaccus receptui cani iussit satis ad
utrumque profectum ratus, ut et Campani, quam haud multum
8 in Hannibale praesidii esset, et ipse Hannibal sentiret. caesa eo
die, qui huius pugnae auctores sunt, octo milia hominum de Han-
nibalis exercitu, tria ex Campanis tradunt, signaque Carthaginien-
9 sibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis. apud alios
nequaquam tantam molem pugnae inveni plusque pavoris quam
certaminis fuisse, cum inopinato in castra Romana Numidae
10 Hispanique cum elephantis inrupissent, elephanti per media ca-
stra vadentes stragem tabernaculorum ingenti sonitu ac fugam
11 abrumpentium vincula iumentorum facerent; fraudem quoque
super tumultum adiectam inmissis ab Hannibale, qui habitu Ita-
lico gnari Latinae linguae iuberent consulum verbis, quoniam
amissa castra essent, pro se quemque militum in proxumos mon-
12 tis fugere; sed eam celeriter cognitam fraudem oppressamque
13 magna caede hostium; elephantos igni e castris exactos. hoc
ultimum — utcumque initum finitumque est — ante deditionem
Capuae proelium fuit.
Medix tuticus, qui summus magistratus apud Campanos est,
eo anno Seppius Loesius erat, loco obscuro tenuique fortuna
14 ortus. matrem eius quondam pro pupillo eo procurantem fami-
liare ostentum, cum respondisset haruspex summum quod esset
15 imperium Capuae perventurum ad eum puerum, nihil ad eam
spem agnoscentem dixisse ferunt: 'ne tu perditas res Campa-
norum narras, ubi summus honos ad filium meum perveniet.'
16 ea ludificatio veri et ipsa in verum vertit; nam cum fame ferro-
que urgerentur, nec spes ulla superesset sisti *posse iis, qui nati*
17 in spem honorum erant, honores detrectantibus, Loesius queren-
do desertam ac proditam a primoribus Capuam summum magi-
stratum ultimus omnium Campanorum cepit.
7 Ceterum Hannibal, ut nec hostis elici amplius ad pugnam
2 vidit neque per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne
suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere
3 inrito incepto et movere a Capua statuit castra. multa secum,
quo iam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus caput
ipsum belli Romam petendi, cuius rei semper cupitae praeter-
missam occasionem post Cannensem pugnam et alii vulgo freme-
4 bant et ipse non dissimulabat: necopinato pavore ac tumultu non
5 esse desperandum aliquam partem urbis occupari posse; et si Ro-
ma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros aut ambo im-

peratores Romanos aut alterum ex iis, et, si divisissent copias,
utrumque infirmiorem factum aut sibi aut Campanis bene geren-
dae rei fortunam daturos esse. una ea cura angebat, ne, ubi abs- 6
cessisset, extemplo dederentur Campani. Numidam promptum
ad omnia *agenda* audendaque donis perlicit, ut litteris acceptis
specie transfugae castra Romana ingressus altera parte clam Ca-
puam pervadat. litterae autem erant adhortatione plenae: profec- 7
tionem suam, quae salutaris illis foret, abstracturam ad defen-
dendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus
Romanos. ne desponderent animos: tolerando paucos dies totam 8
soluturos obsidionem. inde navis in flumine Vulturno conpre- 9
hensas subigi ad id, quod iam ante praesidii causa fecerat, castel-
lum iussit. quarum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traici 10
posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum praeparatis
deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem traiecit.

Id priusquam fieret, ita futurum conpertum ex transfugis 8
Fulvius Flaccus senatui Romam cum scripsisset, varie animi ho-
minum pro cuiusque ingenio adfecti sunt. ut in re tam trepida 2
senatu extemplo vocato P. Cornelius, cui Asinae cognomen erat,
omnes duces exercitusque ex tota Italia neque Capuae neque ul-
lius alterius rei memor ad urbis praesidium revocabat; Fabius 3
Maximus abscedi a Capua terrerique et circumagi ad nutus com-
minationesque Hannibalis flagitiosum ducebat: qui ad Cannas 4
victor ire tamen ad urbem ausus non esset, eum a Capua repul-
sum spem potiundae urbis Romae cepisse! non ad Romam ob- 5
sidendam, sed ad Capuae liberandam obsidionem ire. Romam
cum eo exercitu, qui ad urbem esset, Iovem, foederum ruptorum
ab Hannibale testem, deosque alios defensuros esse. has diversas 6
sententias media sententia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei
memor imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit,
quid ad urbem praesidii esset, quantas autem Hannibal copias
duceret aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset,
ipsos scire. si ita Romam e ducibus alter et exercitus pars mitti 7
posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur,
inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua, 8
utri ad probibendam obsidione patriam Romam veniundum esset.
hoc senatus consulto Capuam perlato Q. Fulvius proconsul, cui, 9
collega ex vulnere ae*gro*, *di*grediundum Romam erat, e tribus ex-
ercitibus milite electo ad quindecim milia peditum mille equites
Vulturnum traducit. inde cum Hannibalem Latina via iturum sa- 10
tis comperisset, ipse per Appiae municipia quaeque propter eam
viam sunt, Setiam, Coram, Lavinium praemisit, ut commeatus pa- 11
ratos et in urbibus haberent et ex agris deviis in viam proferrent

praesidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique res publica in
manu esset.
9 Hannibal quo die Vulturnum est transgressus, haud procul
2 a flumine castra posuit; postero die praeter Cales in agrum Si-
dicinum pervenit. ibi diem unum populando moratus per Sues-
sanum Allifanumque et Casinatem agrum via Latina ducit. sub
3 Casino biduo stativa habita et passim populationes factae. inde
praeter Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad Lirim
fluvium ventum, ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi
4 itineris causa invenit. et Fulvium Vulturnus tenuerat amnis na-
vibus ab Hannibale incensis rates ad traiciendum exercitum in
5 magna inopia materiae aegre comparantem. traiecto ratibus ex-
ercitu relicuum Fulvio expeditum iter non per urbes modo sed
circa viam expositis benigne commeatibus erat, alacresque milites
alius alium, ut adderet gradum memor ad defendendam iri patri-
6 am, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius diem noctemque
itinere continuato ingentem attulit terrorem; tumultuosius, quam
quod allatum erat, *con*cursus hominum adfingentium vana auditis
7 totam urbem concitat. ploratus mulierum non ex privatis solum
domibus exaudiebatur, sed undique matronae in publicum effusae
circa deum delubra discurrunt crinibus passis aras verrentes, nixae
8 genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes orantesque,
ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent matresque Ro-
9 manas et liberos parvos inviolatos servarent. senatus magistrati-
bus in foro praesto est, si quid consulere velint. alii accipiunt
imperia disceduntque ad suas quisque officiorum partes, alii offerunt
se, si quo usus operae sit. praesidia in arce, in Capitolio, in muris,
circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Aefulana ponun-
10 tur. inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem profectum cum
exercitu Capua adfertur; cui ne minueretur imperium, si in urbem
venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus impe-
11 rium esset. Hannibal infestius perpopulato agro Fregellano propter
intercisos pontis per Frusinatem Ferentinatemque et Anagninum
12 agrum in Labicanum venit. inde Algido Tusculum petiit, nec re-
ceptus moenibus infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit. inde
in Pupiniam exercitu demisso octo milia passuum ab Roma po-
13 suit castra. quo propius hostis accedebat, eo maior caedes fiebat
fugientium praecedentibus Numidis, pluresque omnium generum
atque aetatium capiebantur.
10 In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena cum exercitu
Romam ingressus media urbe per Carinas Esquilias contendit;
inde egressus inter Esquilinam Collinamque portam posuit ca-
2 stra, aediles plebis commeatum eo conportarunt. consules sena-

tusque in castra venerunt. ibi de summa re publica consultatum.
placuit consules circa portas Collinam Esquilinamque ponere
castra, C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio atque arci
praeesse et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam
subitis rebus consulto opus esset.

Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium tria milia passuum 3
ab urbe castra admovit. ibi stativis positis ipse cum duobus mili-
bus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis templum est
progressus atque unde proxume poterat moenia situmque urbis
obequitans contemplabatur. id eum tam licenter atque otiose fa- 4
cere Flacco indignum visum est; itaque immisit equites summo-
verique atque in castra redigi hostium equitatum iussit. cum com- 5
missum proelium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum
in Aventino ad mille et ducenti erant, media urbe transire Esqui- 6
lias iusserunt nullos aptiores inter convalles tectaque hortorum et
sepulcra et cavas undique vias ad pugnandum futuros rati. quos
cum ex arce Capitolioque clivo Publicio in equis decurrentis qui-
dam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. ea res tantum 7
tumultum ac fugam praebuit, ut, nisi castra Punica extra urbem
fuissent, effusura se omnis pavida multitudo fuerit; tunc in do-
mos atque in tecta refugiebant vagosque in viis suos *pro* hostibus
lapidibus telisque incessebant. nec comprimi tumultus aperiri- 8
que error poterat refertis itineribus agrestium turba pecorum-
que, quae repentinus pavor in urbem compulerat. equestre proe- 9
lium secundum fuit, summotique hostes sunt. et quia multis
locis comprimendi tumultus erant, qui temere oriebantur, pla-
cuit omnes, qui dictatores, consules censoresve fuissent, cum
imperio esse, donec recessisset a muris hostis. et diei quod re- 10
liquum fuit et nocte insequenti multi temere excitati tumultus
sunt compressique.

Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnis 11
copias eduxit, nec Flaccus consulesque certamen detrectavere.
instructis utrimque exercitibus in eius pugnae casum, in qua 2
urbs Roma victori praemium esset, imber ingens grandine mix-
tus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra
sese receperint nullius rei minore quam hostium metu. et po- 3
stero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit.
ubi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate
oriebatur. in religionem ea res apud Poenos versa est, auditaque 4
vox Hannibalis fertur, potiundae sibi urbis Romae modo mentem
non dari, modo fortunam. minuere etiam spem eius duae aliae, 5
parva magnaque, res: magna illa, quod, cum ipse ad moenia urbis
Romae armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum

6 Hispaniae profectos audiit; parva autem, quod *per* eos dies eum
forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse nihil ob id de-
7 minuto pretio cognitum ex quodam captivo est. id vero adeo
superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse bello cap-
tum possideret haberetque, inventum Romae emptorem, ut ex-
templo vocato praecone tabernas argentarias, quae circa forum
8 Romanum essent, iusserit venire. his motus ad Tutiam fluvium
castra rettulit sex milia passuum ab urbe. inde ad lucum Fero-
9 niae pergit ire, templum ea tempestate inclutum divitiis; Cape-
nates aliique, *qui* accolae eius erant, primitias frugum eo dona-
que alia pro copia portantes multo auro argentoque id exornatum
habebant. iis omnibus donis tum spoliatum templum. aeris
acervi, cum rudera milites religione inducti iacerent, post profec-
10 tionem Hannibalis magni inventi. huius populatio templi haud
dubia inter scriptores est. Coelius Romam euntem ab Ereto de-
vertisse eo Hannibalem tradit iterque eius ab Reate Cutiliisque
11 et ab Amiterno orditur; ex Campania in Samnium, inde in Pae-
lignos pervenisse praeterque oppidum Sulmonem in Marrucinos
transisse, inde Albensi agro in Marsos, hinc Amiternum Foru-
12 losque vicum venisse. neque ibi error est, quod tanti *ducis tanti*-
que exercitus vestigia intra tam brevis aevi memoriam potuerint
13 confundi — isse enim ea constat —, tantum id interest, ve-
neritne eo itinere ad urbem, an ab urbe in Campaniam redierit.

12 Ceterum non quantum Romanis pertinaciae ad premendam
2 obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam Hannibali. nam-
que *per Samnium Apuliamque* et Lucanos in Bruttium agrum ad
fretum ac Regium eo cursu contendit, ut prope repentino adven-
3 tu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo segnius obsessa per eos
dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit, et admiratio orta est
4 non simul regressum Hannibalem. inde per conloquia intellexe-
runt relictos se desertosque et spem Capuae retinendae deplora-
5 tam apud Poenos esse. accessit edictum proconsulis ex senatus
consulto propositum vulgatumque apud hostis, ut, qui civis Cam-
6 panus ante certam diem transisset, sine fraude esset. nec ulla
facta est transitio metu magis eos quam fide continente, quia
maiora in defectione deliquerant, quam quibus ignosci posset.
7 ceterum quem ad modum nemo privato consilio ad hostem transi-
8 bat, ita nihil salutare in medium consulebatur. nobilitas rem
publicam deseruerant neque in senatum cogi poterant; in magi-
stratu erat, qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua
9 vim ac ius magistratui, quem gerebat, dempsisset; iam ne in foro
quidem aut publico loco principum quisquam apparebat; domibus
10 inclusi patriae occasum cum suo exitio in dies expectabant; sum-

ma curae omnis in Bostarem Hannonemque, praefectos praesidii
Punici, versa erat suo, non sociorum periculo sollicitos. ii con- 11
scriptis ad Hannibalem litteris non libere modo sed etiam aspere,
quibus non Capuam solam traditam in manum hostibus, sed se
quoque *et* praesidium in omnis cruciatus proditos incusabant: ab- 12
isse eum in Bruttios velut avertentem sese, ne Capua in oculis eius
caperetur; at hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis Ro-
manae abstrahi a Capua obsidenda potuisse; tanto constantiorem 13
inimicum Romanum quam amicum Poenum esse. si redeat Ca-
puam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos paratos erup-
tioni fore. non cum Reginis neque Tarentinis bellum gesturos 14
transisse Alpis; ubi Romanae legiones sint, ibi et Carthaginien-
sium exercitus debere esse. sic ad Cannas, sic ad Trasumennum
rem bene gestam coeundo conferundoque cum hoste castra, for-
tunam temptando. in hanc sententiam litterae conscriptae Numi- 15
dis proposita mercede eam professis operam dantur. ii specie
transfugarum cum ad Flaccum in castra venissent, ut inde tem-
pore capto abirent, famesque, quae iam diu Capuae erat, nulli
non probabilem causam transitionis faceret, mulier repente Cam- 16
pana in castra venit, scortum transfugarum unius, indicatque im-
peratori Romano Numidas fraude composita transisse litterasque
ad Hannibalem ferre: id unum ex iis, qui sibi rem aperuisset, 17
arguere sese paratam esse. productus primo satis constanter
ignorare se mulierem simulabat; paulatim dein convictus veris
cum tormenta posci et parari videret, fassus id ita esse, litterae-
que prolatae, et additum etiam indicio, quod celabatur, et alios 18
specie transfugarum Numidas vagari in castris Romanis. ii su- 19
pra septuaginta comprensi et cum transfugis novis mulcati vir-
gis manibusque praecisis Capuam rediguntur. conspectum tam
triste supplicium fregit animos Campanorum. concursus ad cu- 13
riam populi factus coegit Loesium senatum vocare; et primori-
bus, qui iam diu publicis consiliis aberant, propalam minabantur,
nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros se et in pu-
blicum omnis vi extracturos esse. is timor frequentem senatum
magistratui praebuit. ibi cum ceteri de legatis mittendis ad im- 2
peratores Romanos agerent, Vibius Virrius, qui defectionis auc-
tor ab Romanis fuerat, interrogatus sententiam negat eos, qui 3
de legatis et de pace ac deditione loquantur, meminisse, nec quid
facturi fuerint, si Romanos in potestate habuissent, nec quid
ipsis patiendum sit. 'quid? vos' inquit 'eam deditionem fore 4
censetis, qua quondam, ut adversus Samnites auxilium impetra-
remus, nos nostraque omnia Romanis dedidimus? iam e me- 5
moria excessit, quo tempore et in qua fortuna a populo Romano

defecerimus? iam quem ad modum in defectione praesidium,
quod poterat emitti, per cruciatum et ad contumeliam necari-
6 mus? quotiens in obsidentis quam inimice eruperimus, castra
oppugnarimus, Hannibalem vocaverimus ad opprimendos eos?
hoc quod recentissimum est, ad oppugnandam Romam hinc
7 eum miserimus? age contra, quae illi infeste in nos fecerint, re-
petite, ut ex eo quid speretis habeatis. cum hostis alienigena in
Italia esset et Hannibal hostis, et cuncta bello arderent, omissis
omnibus, omisso ipso Hannibale ambo consules et duo consu-
8 lares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. alterum an-
num circumvallatos inclusosque nos fame macerant et ipsi no-
biscum ultima pericula et gravissimos labores perpessi, circa
vallum ac fossas saepe trucidati ac prope ad extremum castris
9 exuti. sed omitto haec; vetus atque usitata res est in oppugnan-
da hostium urbe labores ac pericula pati. illud irae atque odii
10 execrabilis *inexpiabilis*que indicium est: Hannibal ingentibus
copiis peditum equitumque castra oppugnavit et ex parte cepit:
tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione; profectus trans
Vulturnum perussit Calenum agrum: nihil tanta sociorum clade
11 avocati sunt; ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit:
eam quoque tempestatem imminentem spreverunt; transgressus
Anienem amnem tria milia passuum ab urbe castra posuit, po-
stremo ad moenia ipsa et ad portas accessit, Romam se adempp-
turum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit: non omiserunt.
12 feras bestias caeco impetu ac rabie concitatas, si ad cubilia et
13 catulos earum ire pergas, ad opem suis ferendam avertas: Ro-
manos Roma circumsessa, coniuges liberi, quorum ploratus hinc
prope exaudiebantur, arae foci, deum delubra sepulcra maiorum
temerata ac violata a Capua non averterunt: tanta aviditas sup-
14 plicii expetendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis. nec
iniuria forsitan; nos quoque idem fecissemus, si data fortuna
esset. itaque quoniam aliter dis immortalibus est visum, cum mor-
tem ne recusare quidem debeam, cruciatus contumeliasque, quas
parat hostis, dum liber, dum mei potens sum, effugere morte,
15 praeterquam honesta, etiam leni possum. non videbo Ap. Clau-
dium et Q. Fulvium victoria insolenti subnixos neque vinctus per
urbem Romanam triumphi spectaculum trahar, ut deinde in car-
cerem *condar* aut *ad* palum deligatus lacerato virgis tergo cervicem
securi Romanae subiciam, nec dirui incendique patriam videbo
nec rapi ad stuprum matres Campanas virginesque et ingenuos
16 pueros. Albam, unde ipsi oriundi erant, a fundamentis proruе-
runt, ne stirpis, ne memoria originum suarum extaret, nedum
eos Capuae parsuros credam, cui infestiores quam Carthagini

sunt. itaque quibus vestrum ante fato cedere, quam haec tot 17
tam acerba videant, in animo est, iis apud me hodie epulae in-
structae parataeque sunt. satiatis vino ciboque poculum idem, 18
quod mihi datum fuerit, circumferetur; ea potio corpus a cru-
ciatu, animum a contumeliis, oculos auris a videndis audiendis-
que omnibus acerbis indignisque, quae manent victos, vindicabit.
parati erunt, qui magno rogo in propatulo aedium accenso cor-
pora exanima iniciant. haec una via et honesta et libera ad mor- 19
tem. et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et Hannibal fortis socios
sciet ab se desertos ac proditos esse'. hanc orationem Virri plu- 14
res cum adsensu audierunt, quam forti animo id, quod probabant,
exsequi potuerunt; maior pars senatus multis saepe bellis ex- 2
pertam populi Romani clementiam haud diffidentes sibi quoque
placabilem fore legatos ad dedendam Romanis Capuam decre-
verunt miseruntque. Vibium Virrium septem et viginti ferme 3
senatores domum secuti sunt epulatique cum eo et, quantum
facere potuerant alienatis mentibus vino ab imminentis sensu
mali, venenum omnes sumpserunt; inde misso convivio dextris 4
inter se datis ultimoque conplexu conlacrimantes suum patriae-
que casum alii, ut eodem rogo cremarentur, manserunt, alii
domos digressi sunt. inpletae cibis vinoque venae minus effica- 5
cem in maturanda morte vim veneni fecerunt; itaque noctem
totam plerique eorum et diei insequentis partem cum animam
egissent, omnes tamen prius quam aperirentur hostibus portae
expirarunt.

Postero die porta Iovis, quae adversus castra Romana erat, 6
iussu proconsulis aperta est. ea intromissa legio una et duae
alae cum C. Fulvio legato. is cum omnium primum arma tela- 7
que, quae Capuae erant, ad se conferenda curasset, custodiis ad
omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti posset, praesi-
dium Punicum comprehendit, senatum Campanum ire in castra
ad imperatores Romanos iussit. quo cum venissent, extemplo 8
iis omnibus catenae iniectae, iussique ad quaestores deferre, quod
auri atque argenti haberent. auri pondo duo milia septuaginta
fuit, argenti triginta milia pondo et mille ducenta. senatores 9
quinque et viginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum
missi, quorum de sententia maxime descitum ab Romanis con-
stabat. de supplicio Campani senatus haudquaquam inter Fulvi- 15
um Claudiumque conveniebat; facilis impetrandae veniae Clau-
dius, Fulvi durior sententia erat. itaque Appius Romam ad senatum 2
arbitrium eius rei totum reiciebat: percunctandi etiam aequum 3
esse potestatem fieri patribus, num communicassent consilia cum
aliquis sociorum Latini nominis [municipiorum], et num ope

4 eorum in bello forent adiuti. id vero minime committendum esse Fulvius dicere, ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi et subicerentur indicibus, quis *neque quid dicerent*, neque quid facerent, quicquam umquam pensi fuisset; itaque se
5 eam quaestionem oppressurum extincturumque. ab hoc sermone cum digressi essent et Appius quamvis ferociter loquentem collegam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma expecta-
6 turum, Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens praetorium tribunis militum ac praefectis socium imperavit, uti duobus milibus equitum delectis denuntiarent, ut ad
7 tertiam bucinam praesto essent. cum hoc equitatu nocte Teanum profectus prima luce portam intravit atque in forum perrexit; concursuque ad primum equitum ingressum facto magistratum Sidicinum citari iussit imperavitque, ut produceret Campanos, quos in custodia haberet. producti omnes virgisque caesi ac se-
8 curi percussi. inde citato equo Cales percurrit; ubi cum in tribunali consedisset productique Campani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma venit litterasque a C. Calpurnio praetore
9 Fulvio et senatus consultum tradit. murmur ab tribunali totam contionem pervasit, differri rem integram ad patres de Campanis. et Fulvius id ita esse ratus acceptas litteras neque resolutas cum in gremio reposuisset, praeconi imperavit, ut lictorem lege agere iuberet. ita de iis quoque, qui Calibus erant, sumptum suppli-
10 cium. tum litterae lectae senatusque consultum serum ad inpediendam rem actam, quae summa ope adproperata erat, ne impe-
11 diri posset. consurgentem iam Fulvium Taurea Vibellius Campanus per mediam vadens turbam nomine inclamavit et, cum mira-
12 bundus, quidnam sese vellet, resedisset Flaccus, 'me quoque' inquit 'iube occidi, ut gloriari possis multo fortiorem, quam ipse
13 es, virum abs te occisum esse'. cum Flaccus negaret profecto satis compotem mentis esse, modo prohiberi etiam se, si id vellet,
14 senatus consulto diceret, tum Vibellius 'quando quidem' inquit 'capta patria, propinquis amicisque amissis, cum ipse manu mea coniugem liberosque interfecerim, ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis quidem copia eadem est, quae his civibus meis,
15 petatur a virtute invisae huius vitae vindicta'. atque ita gladio, quem veste texerat, per adversum pectus transfixus ante pedes imperatoris moribundus procubuit.

16 Quia et quod ad supplicium attinet Campanorum et pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum Ap. Clau-
2 dium sub deditionem Capuae quidam tradunt. hunc quoque ipsum Tauream neque sua sponte venisse Cales neque sua manu interfectum, sed, cum inter ceteros ad palum deligatus *quiritaret*,

quia parum inter strepitus exaudiri possent, quae vociferaretur,
silentium fieri Flaccum iussisse; tum Tauream illa, quae ante me- 3
morata sunt, dixisse, virum se fortissimum ab nequaquam pari
ad virtutem occidi; sub haec dicta iussu proconsulis praeconem
ita pronuntiasse: 'lictor, viro forti adde virgas et in eum primum
lege age'. lectum quoque senatus consultum, priusquam securi 4
feriret, quidam auctores sunt; sed quia adscriptum in senatus
consulto fuerit, si ei videretur, integram rem ad senatum reiceret,
interpretatum esse, quid magis e re publica duceret, aestimationem
sibi permissam.

Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia in dedi- 5
tionem acceptae. ibi quoque in eos, qui capita rerum erant, ani-
madversum. ita ad septuaginta principes senatus interfecti, trecenti 6
ferme nobiles Campani *alii* in carcerem conditi, alii per sociorum
Latini nominis urbes in custodias dati variis casibus interierunt;
multitudo alia civium Campanorum venum data. de urbe agroque 7
reliqua consultatio fuit quibusdam delendam censentibus urbem
praevalidam, propinquam, inimicam. ceterum praesens utilitas
vicit; nam propter agrum, quem omni fertilitate terrae satis
constabat primum in Italia esse, urbs servata est, ut esset aliqua
aratorum sedes. urbi frequentandae multitudo incolarum liberti- 8
norumque et institorum opificumque retenta; ager omnis et tecta
publica populi Romani facta. ceterum habitari tantum tamquam 9
urbem Capuam frequentarique placuit, corpus nullum civitatis
nec senatum nec plebis concilium nec magistratus esse: sine 10
consilio publico, sine imperio multitudinem, nullius rei inter
se sociam, ad consensum inhabilem fore. praefectum ad iura
reddenda ab Roma quotannis missuros. ita ad Capuam res com- 11
positae consilio ab omni parte laudabili. severe et celeriter in
maxime noxios animadversum; multitudo civium dissipata in
nullam spem reditus; non saevitum incendiis ruinisque in tecta
innoxia murosque, et cum emolumento quaesita etiam apud so- 12
cios lenitatis species incolumitate urbis nobilissimae opulentissi-
maeque, cuius ruinis omnis Campania, omnes, qui Campaniam
circa accolunt, populi ingemuissent; confessio expressa hosti, 13
quanta vis in Romanis ad expetendas poenas ab infidelibus so-
ciis et quam nihil in Hannibale auxilii ad receptos in fidem tuen-
dos esset.

Romani patres perfuncti, quod ad Capuam attinebat, cura 17
C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas ad Capuam habuerat,
sex milia peditum et trecentos equites, quos ipse legisset, et socium
Latini nominis peditum numerum parem et octingentos equites
decernunt. eum exercitum Puteolis in naves inpositum Nero in 2

Hispaniam transportavit. cum Tarraconem navibus venisset ex-
positisque ibi copiis et navibus subductis socios quoque navalis
3 multitudinis augendae causa armasset, profectus ad Hiberum
flumen exercitum ab Ti. Fonteio et *L.* Marcio accepit. inde pergit
4 ad hostis ire. Hasdrubal Hamilcaris ad Lapides atros castra ha-
bebat; in Ausetanis is locus est inter oppida Iliturgim et Mentis-
5 sam. huius saltus fauces Nero *insedit. Hasdrubal, cum* in arto
res esset, caduceatorem misit, qui promitteret, si inde emissus
6 foret, se omnem exercitum ex Hispania deportaturum. quam
rem cum laeto animo Romanus accepisset, diem posterum Has-
drubal conloquio petivit, ut coram leges conscriberentur de
tradendis arcibus urbium dieque statuenda, ad quam praesidia
7 deducerentur suaque omnia sine fraude Poeni deportarent. quod
ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte
quod gravissimum exercitus erat, Hasdrubal, quacumque posset,
8 evadere *e* saltu iussit. data sedulo opera est, ne multi ea nocte ex-
irent, ut ipsa paucitas cum ad hostem silentio fallendum aptior,
9 tum ad evadendum per artas semitas ac difficilis esset. ventum
insequenti die ad conloquium est; sed loquendo plura scribendo-
que dedita opera, quae in rem non essent, die consumpto in po-
10 sterum dilatum est. addita insequens nox spatium dedit et alios
11 emittendi. nec postero die res finem invenit. ita aliquot dies dis-
ceptando palam de legibus noctesque emittendis clam e castris
Carthaginiensibus absumptae. et postquam pars maior emissa
exercitus erat, iam ne iis quidem, quae ultro dicta erant, staba-
12 tur minusque ac minus cum timore simul fide decrescente
conveniebat. iam ferme pedestres omnes copiae evaserant e sal-
tu, cum prima luce densa nebula saltum omnem camposque cir-
ca intexit. quod ubi sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem, qui in
posterum diem conloquium differret: illum diem religiosum Car-
13 thaginiensibus ad agendum quicquam rei seriae esse. ne tum
quidem suspecta fraus cum esset, data venia eius diei extemploque
Hasdrubal cum equitatu elephantisque castris egressus sine ullo
14 tumultu in tutum evasit. hora ferme quarta dispulsa sole nebula
aperuit diem, vacuaque hostium castra conspexerunt Romani.
15 tum demum Claudius Punicam fraudem adgnoscens, ut se dolo
captum sensit, proficiscentem instituit sequi paratus confligere
16 acie; sed hostis detrectabat pugnam; levia tamen proelia inter
extremum Punicum agmen praecursoresque Romanorum fiebant.
18 Inter haec Hispaniae populi nec qui post cladem acceptam
2 defecerant redibant ad Romanos, nec ulli novi deficiebant. et
Romae senatui populoque post receptam Capuam non Italiae iam
3 maior quam Hispaniae cura erat et exercitum augeri et impera-

torem mitti placebat. nec tamen, quem mitterent, satis constabat, 3
quam illud, ubi duo summi imperatores intra dies triginta ceci-
dissent, qui in locum duorum succederet, extraordinaria cura de-
ligendum esse. cum alii alium nominarent, postremum eo decur- 4
sum est, ut populus proconsuli creando in Hispaniam comitia
haberet; diemque comitiis consules edixerunt. primo expectave- 5
rant, ut, qui se tanto imperio dignos crederent, nomina profite-
rentur. quae ut destituta expectatio est, redintegratus luctus ac-
ceptae cladis desideriumque imperatorum amissorum. maesta 6
itaque civitas, prope inops consilii, comitiorum die tamen in
campum descendit; atque in magistratus versi circumspectant
ora principum aliorum alios intuentium fremuntque adeo per-
ditas res desperatumque de re publica esse, ut nemo audeat in
Hispaniam imperium accipere, cum subito P. Cornelius, *P. Cor-
nelii*, qui in Hispania ceciderat, filius quattuor et viginti ferme
annos natus, professus se petere in superiore, unde conspici
posset, loco constitit. in quem postquam omnium ora conversa 8
sunt, clamore ac favore ominati extemplo sunt felix faustumque
imperium. iussi deinde inire suffragium ad unum omnes non 9
centuriae modo sed etiam homines P. Scipioni imperium esse
in Hispania iusserunt. ceterum post rem actam, ut iam resederat 10
impetus animorum ardorque, silentium subito ortum et tacita
cogitatio, quidnam egissent? nonne favor plus valuisset quam
ratio? aetatis maxime paenitebat; quidam fortunam etiam do- 11
mus horrebant nomenque ex funestis duabus familiis in eas
provincias, ubi inter sepulcra patris patruique res gerendae
essent, proficiscentis. quam ubi ab re tanto impetu acta sollici- 19
tudinem curamque hominum animadvertit, advocata contione ita
de aetate sua imperioque mandato et bello, quod gerundum esset,
magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum, qui resederat, 2
excitaret rursus novaretque *et* impleret homines certioris spei,
quam quantam fides promissi humani aut ratio ex fiducia rerum
subicere solet. fuit enim Scipio non veris tantum virtutibus mi- 3
rabilis, sed arte quoque quadam ab iuventa in ostentationem ea-
rum compositus, pleraque apud multitudinem aut per nocturnas 4
visas species aut velut divinitus mente monita agens, sive et ipse
capti quadam superstitione animi, sive ut imperia consiliaque velut
sorte oraculi missa sine cunctatione exsequerentur. ad hoc iam 5
inde ab initio praeparans animos, ex quo togam virilem sumpsit,
nullo die prius ullam publicam privatamque rem egit, quam in
Capitolium iret ingressusque aedem consideret et plerumque solus
in secreto ibi tempus tereret. hic mos, *quem* per omnem vitam 6
servabat, seu consulto seu temere vulgatae opinioni fidem apud

7 quosdam fecit stirpis eum divinae virum esse rettulitque famam
in Alexandro Magno prius vulgatam, et vanitate et fabula parem,
anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo matris
eius visam persaepe prodigii eius speciem, interventuque homi-
8 num evolutam repente atque ex oculis elapsam. his miraculis
numquam ab ipso elusa fides est; quin potius aucta arte quadam
nec abnuendi tale quicquam nec palam adfirmandi. multa alia
eiusdem generis, alia vera alia adsimulata, admirationis humanae
9 in eo iuvene excesserant modum; quibus freta tunc civitas aetati
haudquaquam maturae tantam rerum molem tantumque imperium
permisit.
10 Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania habebat
quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem milia
militum et *mille* equites adduntur; et M. Iunius Silanus proprae-
11 tor adiutor ad res gerendas datus est. ita cum triginta navium
classe — omnes autem quinqueremes erant — *ab* ostiis Tiberinis
profectus praeter oram Tusci maris, Alpes atque Gallicum sinum
et deinde Pyrenaei circumvectus promunturium Emporiis, urbe
Graeca — oriundi et ipsi a Phocaea sunt —, copias exposuit.
12 inde sequi navibus iussis Tarraconem pedibus profectus conven-
tum omnium sociorum — etenim legationes ad famam eius ex
13 omni se provincia effuderant — habuit. naves ibi subduci iussit
remissis quattuor triremibus Massiliensium, quae officii causa ab
14 domo prosecutae fuerant. responsa inde legationibus suspensis
varietate tot casuum dare coepit ita elato ab ingenti virtutium
suarum fiducia animo, ut nullum ferox verbum excideret in-
gensque omnibus, quae diceret, cum maiestas inesset tum fides.
20 profectus ab Tarracone et civitates sociorum et hiberna exercitus
adiit conlaudavitque milites, quod duabus tantis deinceps cladi-
2 bus icti provinciam obtinuissent nec fructum secundarum rerum
sentire hostis passi omni cis Hiberum agro eos arcuissent so-
3 ciosque cum fide tutati essent. Marcium secum habebat cum
tanto honore, ut facile appareret nihil minus quam vereri, ne
4 quis obstaret gloriae suae. successit inde Neroni Silanus, et in
hiberna milites novi deducti. Scipio omnibus, quae adeunda
agendaque erant, mature aditis peractisque Tarraconem conces-
5 sit. nihilo minor fama apud hostis Scipionis erat quam apud ci-
vis sociosque et divinatio quaedam futuri, quo minus ratio ti-
6 moris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens metum. in
hiberna diversi concesserant, Hasdrubal Gisgonis usque ad Ocea-
num et Gadis, Mago in mediterranea maxime supra Castulonen-
sem saltum; Hasdrubal, Hamilcaris filius, proximus Hibero circa
Saguntum hibernavit.

Aestatis eius extremo, qua capta est Capua et Scipio in Hi- 7
spaniam venit, Punica classis ex Sicilia Tarentum accita *ad* ar-
cendos commeatus praesidii Romani, quod in arce Tarentina
erat, clauserat quidem omnis ad arcem a mari aditus, sed adsi- 8
dendo diutius artiorem annonam sociis quam hosti faciebat. non 9
enim tantum subvehi oppidanis per pacata litora apertosque por-
tus praesidio navium Punicarum poterat, quantum frumenti clas-
sis ipsa turba navali mixta ex omni genere hominum absumebat,
ut arcis praesidium etiam sine invecto, quia pauci erant, ex ante 10
praeparato sustentari posset, Tarentinis classique ne invectum
quidem sufficeret. tandem maiore gratia quam venerat classis 11
dimissa est. annona haud multum laxaverat, quia remoto mari-
timo praesidio subvehi frumentum non poterat.

Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Sicilia provincia cum 21
ad urbem venisset, a C. Calpurnio praetore senatus ei ad aedem
Bellonae datus est. ibi cum de rebus ab se gestis disseruisset, 2
questus leniter non suam magis quam militum vicem, quod pro-
vincia confecta exercitum deportare non licuisset, postulavit, ut
triumphanti urbem inire liceret. id non impetravit. cum multis 3
verbis actum esset, utrum minus conveniret, cuius nomine ab-
sentis ob res prospere ductu eius gestas supplicatio decreta foret
et dis immortalibus habitus honos, ei praesenti negare trium-
phum, an quem tradere exercitum successori iussissent, quod 4
nisi manente in provincia bello non decerneretur, eum quasi de-
bellato triumphare, cum exercitus testis meriti atque immeriti
triumphi abesset, medium visum, ut ovans urbem iniret. tribuni 5
plebis ex auctoritate senatus ad populum tulerunt, ut M. Marcel-
lo, quo die urbem ovans iniret, imperium esset. pridie quam ur- 6
bem iniret, in monte Albano triumphavit; inde ovans multam
prae se praedam in urbem intulit: cum simulacro captarum 7
Syracusarum catapultae ballistaeque et alia omnia instrumenta
belli lata et pacis diuturnae regiaeque opulentiae ornamenta, ar- 8
genti aerisque fabrefacti vis, alia supellex pretiosaque vestis et
multa nobilia signa, quibus inter primas Graeciae urbes Syracu-
sae ornatae fuerant; Punicae quoque victoriae signum octo ducti 9
elephanti; et non minimum fuere spectaculum cum coronis au-
reis praecedentes Sosis Syracusanus et Moericus Hispanus, quo- 10
rum altero duce nocturno Syracusas introitum erat, alter Nasum
quodque ibi praesidii erat prodiderat. his ambobus civitas data 11
et quingena iugera agri, Sosidi in agro Syracusano, qui aut re-
gius aut hostium populi Romani fuisset, et aedes Syracusis cuius
vellet eorum, in quos belli iure animadversum esset; Moerico Hi- 12
spanisque, qui cum eo transierant, urbs agerque in Sicilia ex iis,

13 qui a populo Romano defecissent, iussa dari. id M. Cornelio
mandatum, ut, ubi ei videretur, urbem agrumque eis adsignaret.
in eodem agro Belligeni, per quem inlectus ad transitionem Moe-
ricus erat, quadringenta iugera agri decreta.

14 Post profectionem ex Sicilia Marcelli Punica classis octo
milia peditum, tria Numidarum equitum exposuit.` ad eos Mur-
gentia et Er*getium urbes defece*re. secutae defectionem earum
15 Hybla et Macella et ignobiliores quaedam aliae. et Numidae prae-
fecto Muttine vagi per totam Siciliam sociorum populi Romani
16 agros urebant. super haec exercitus Romanus iratus, partim
quod cum imperatore non devectus ex provincia esset, partim
quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni fungebantur militia,
17 magisque eis auctor ad seditionem quam animus deerat. inter has
difficultates M. Cornelius praetor et militum animos nunc conso-
lando, nunc castigando sedavit et civitates omnis, quae defecerant,
in dicionem redegit atque ex iis Murgentiam Hispanis, quibus
urbs agerque debebatur, ex senatus consulto attribuit.

22 Consules cum ambo Apuliam provinciam haberent, minus-
que iam terroris a Poenis et Hannibale esset, sortiri iussi Apu-
liam Macedoniamque provincias. Sulpicio Macedonia evenit, isque
2 Laevino successit. Fulvius Romam comitiorum causa arcessitus
cum comitia consulibus rogandis haberet, praerogativa Veturia
iuniorum T. Manlium Torquatum et T. Otacilium *absentem con-*
3 *sules dixit. cum ad Manlium,* qui praesens erat, gratulandi causa
turba coiret, nec dubius esset consensus populi, magna circum-
4 fusus turba ad tribunal consulis venit petitque, ut pauca sua verba
audiret centuriamque, quae tulisset suffragium, revocari iuberet.
5 erectis omnibus expectatione, quidnam postulaturus esset, ocu-
6 lorum valetudinem excusavit: impudentem et gubernatorem et
imperatorem esse, qui, cum alienis oculis ei omnia agenda sint,
7 postulet sibi aliorum capita ac fortunas committi. proinde, si
videretur ei, redire in suffragium Veturiam iuniorum iuberet et
meminisse in consulibus creandis belli, quod in Italia sit, tem-
8 porumque rei publicae. vixdum requiesse auris a strepitu et tu-
multu hostili, quo paucos ante menses arserint prope moenia
Romana. post haec cum centuria frequens succlamasset nihil se
9 mutare sententiae eosdemque consules dicturos esse, tum Tor-
quatus 'neque ego vestros' inquit 'mores consul ferre potero, ne-
que vos imperium meum. redite in suffragium et cogitate bellum
10 Punicum *in* Italia et hostium ducem Hannibalem esse'. tum cen-
turia et auctoritate mota viri et admirantium circa fremitu petiit
11 a consule, ut Voturiam seniorum citaret: velle sese cum maiori-
bus natu conloqui et ex auctoritate eorum consules dicere. cita-

tis Voturiae senioribus datum secreto in Ovili cum iis conloquendi
tempus. seniores de tribus consulendum dixerunt esse, duobus 12
plenis iam honorum, Q. Fabio et M. Marcello, et, si utique novum
aliquem adversus Poenos consulem creari vellent, M. Valerio Lae-
vino: egregie adversus Philippum regem terra marique rem ges-
sisse. ita de tribus consultatione data senioribus dimissis iuniores 13
suffragium ineunt. [M.] Marcellum Claudium fulgentem tum Si-
cilia domita et M. Valerium absentis consules dixerunt. auctori-
tatem praerogativae omnes centuriae secutae sunt. eludant nunc 14
antiqua mirantis; non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam
docti fingunt magis quam norunt, aut principes graviores tempe-
rantioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam
censeam fieri posse. centuriam vero iuniorum seniores consulere 15
voluisse, quibus imperium suffragio mandaret, vix ut veri simile
sit, parentium quoque hoc saeculo vilis levisque apud liberos auc-
toritas fecit. praetoria inde comitia habita. P. Manlius Vulso et 23
L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cincius Alimentus creati
sunt. forte ita incidit, ut comitiis perfectis nuntiaretur T. Otaci- 2
lium, quem T. Manlio, nisi interpellatus ordo comitiorum esset,
conlegam absentem daturus fuisse videbatur populus, mortuum
in Sicilia esse.

Ludi Apollinares et priore anno fuerant et eo anno ut fierent, 3
referente Calpurnio praetore, senatus decrevit, ut in perpetuum
voverentur.

Eodem anno prodigia aliquot visa nuntiataque sunt. in aede 4
Concordiae Victoria, quae in culmine erat, fulmine icta decussa-
que ad Victorias, quae in antefixis erant, haesit neque inde pro-
cidit. et Anagniae et Fregellis nuntiatum est murum portasque 5
de caelo tactas, et in foro Subertano sanguinis rivos per diem to-
tum fluxisse, et Ereti lapidibus pluvisse, et Reate mulam peperisse.
ea prodigia hostiis maioribus sunt procurata, et obsecratio in unum 6
diem populo indicta et novemdiale sacrum.

Sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt novique 7
suffecti: in locum M'. Aemili Numidae decemviri sacrorum M. Ae-
milius Lepidus, in locum M. Pomponi Mathonis pontificis C. Li-
vius, in locum Sp. Carvili Maximi auguris M. Servilius. T. Ota- 8
cilius Crassus pontifex quia exacto anno mortuus erat, ideo no-
minatio in locum eius non est facta. C. Claudius flamen Dialis,
quod exta perperam dederat, flamonio abiit.

Per idem tempus M. Valerius Laevinus temptatis prius per 24
secreta conloquia principum animis ad indictum ante ad id ipsum
concilium Aetolorum classe expedita venit. ubi cum Syracusas 2
Capuamque captam in fidem in Italia *Sicilia*que rerum secun-

3 darum ostentasset adiecissetque iam inde a maioribus traditum
morem Romanis colendi socios, ex quibus alios in civitatem at-
que aequum secum ius accepissent, alios in ea fortuna haberent,
4 ut socii esse quam cives mallent; Aetolos eo in maiore futuros
honore, quod gentium transmarinarum in amicitiam primi venis-
5 sent; Philippum eis et Macedonas gravis accolas esse, quorum se
vim ac spiritus et iam fregisse et eo redacturum esse, ut non iis
modo urbibus, quas per vim ademissent Aetolis, excedant, sed
6 ipsam Macedoniam infestam habeant; et Acarnanas, quos aegre
ferrent Aetoli a corpore suo diremptos, restituturum se in anti-
7 quam formulam iurisque ac dicionis eorum —: haec dicta pro-
missaque a Romano imperatore Scopas, qui tum praetor gentis
erat, et Dorimachus, princeps Aetolorum, adfirmaverunt auctori-
tate sua, minore cum verecundia et maiore cum fide vim maiesta-
8 temque populi Romani extollentes. maxime tamen spes potiundae
movebat Acarnaniae. igitur conscriptae condiciones, quibus in
9 amicitiam societatemque populi Romani venirent, additumque, ut,
si placeret vellentque, eodem iure amicitiae Elei Lacedaemonii-
que et Attalus et Pleuratus et Scerdilaedus essent, Asiae Attalus,
10 hi Thracum et Illyriorum reges; bellum ut extemplo Aetoli cum
Philippo terra gererent; navibus ne minus viginti quinque quin-
11 queremibus adiuvaret Romanus; urbium Corcyrae tenus ab Ae-
tolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Aetolorum, alia
omnis praeda populi Romani esset, darentque operam Romani, ut
12 Acarnaniam Aetoli haberent. si Aetoli pacem cum Philippo fa-
cerent, foederi adscriberent, ita ratam fore pacem, si Philippus
arma ab Romanis sociisque quique eorum dicionis essent absti-
13 nuisset; item, si populus Romanus foedere iungeretur regi, ut ca-
14 veret, ne ius ei belli inferendi Aetolis sociisque eorum esset. haec
convenerunt, conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis, in
Capitolio ab Romanis, ut testata sacratis monumentis essent, sunt
15 posita. morae causa fuerant retenti Romae diutius legati Aetolo-
rum. nec tamen impedimento id rebus gerendis fuit; et Aetoli
extemplo moverunt adversus Philippum bellum, et Laevinus Za-
cynthum — parva insula est propinqua Aetoliae, urbem unam
eodem, quo ipsa est, nomine habet —, eam praeter arcem vi cepit,
16 et Oeniadas Nasumque Acarnanum captas Aetolis contribuit; Phi-
lippumque satis implicatum bello finitimo ratus, ne Italiam Poe-
nosque et pacta cum Hannibale posset respicere, Corcyram ipse
se recepit.

25 Philippo Aetolorum defectio Pellae hibernanti allata est;
2 itaque, quia primo vere moturus exercitum in Graeciam erat, ut
Illyrios finitumasque eis urbes ab tergo metu quietas Macedonia

haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque Apolloniatium
fines fecit egressosque Apolloniatas cum magno terrore ac pa-
vore compulit intra muros. vastatis proximis Illyrici in Pelago- 3
niam eadem celeritate vertit iter; inde Dardanorum urbem Sin-
tiam, in Macedoniam transitum Dardanis facturam, cepit. his 4
raptim actis memor Aetolici iunctique cum eo Romani belli per
Pelagoniam et Lyncum et Bottiaeam in Thessaliam descendit — ad 5
bellum secum adversus Aetolos capessendum incitari posse ho-
mines credebat — et relicto ad fauces Thessaliae Perseo cum quat-
tuor milibus armatorum ad arcendos aditu Aetolos ipse, prius- 6
quam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam atque inde
in Thraciam exercitum ac Maedos duxit. incurrere ea gens in 7
Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum externo bello ac
sine praesidio esse regnum sensisset. ad frangendos igitur va- 8
stare agros et urbem Iamphorynnam, caput arcemque Maedicae,
oppugnare coepit. Scopas, ubi profectum in Thraciam regem 9
occupatumque ibi bello audivit, armata omni iuventute Aetolorum
bellum inferre Acarnaniae parat. adversus quos Acarnanum 10
gens, et viribus impar et iam Oeniadas Nasumque amissas cer-
nens Romanaque insuper arma ingruere, ira magis instruit
quam consilio bellum. coniugibus liberisque et senioribus su- 11
per sexaginta annos in propinquam Epirum missis, ab quindecim
ad sexaginta annos coniurant nisi victores se non redituros: qui 12
victus acie excessisset, eum ne quis urbe tecto, mensa lare recipe-
ret, diram execrationem in popularis, obtestationem quam sanc-
tissimam potuerunt adversus hospites composuerunt precatique 13
simul Epirotas sunt, ut, qui suorum in acie cecidissent, eos uno
tumulo contegerent adicerentque humatis titulum: 'hic siti sunt 14
Acarnanes, qui adversus vim atque iniuriam Aetolorum pro patria
pugnantes mortem occubuerunt'. per haec incitatis animis castra 15
in extremis finibus suis obvia hosti posuerunt. nuntiis ad Philip-
pum missis, quanto res in discrimine esset, omittere Philippum
id, quod in manibus erat, coegerunt bellum Iamphorynna per de-
ditionem recepta et prospero alio successu rerum. Aetolorum im- 16
petum tardaverat primo coniurationis fama Acarnanicae, deinde
auditus Philippi adventus regredi etiam in intimos coegit finis. nec 17
Philippus, quamquam, ne opprimerentur Acarnanes, itineribus
magnis ierat, ultra Dium est progressus. inde, cum audisset redi-
tum Aetolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit. Laevinus veris 26
principio a Corcyra profectus navibus superato Leucata promun-
turio cum venisset Naupactum, Anticyram inde se petiturum
edixit, ut praesto ibi Scopas Aetolique essent. sita Anticyra est 2
in Locride laeva parte sinum Corinthiacum intranti. breve terra

3 iter eo, brevis navigatio ab Naupacto est. tertio ferme post die
utrimque oppugnari coepta est. gravior a mari oppugnatio erat,
quia et tormenta machinaeque omnis generis in navibus erant,
et Romani inde oppugnabant. itaque intra paucos dies recepta
urbs per deditionem Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis
4 cessit. litterae Laevino redditae, consulem eum absentem declara-
tum, et successorem venire P. Sulpicium. ceterum diuturno ibi
morbo inplicitus serius spe omnium Romam venit.

5 M. Marcellus, cum idibus Martiis consulatum inisset, senatum
eo die moris modo causa habuit professus nihil se absente con-
6 lega neque de re publica neque de provinciis acturum. scire se
frequentis Siculos prope urbem in villis obtrectatorum suorum
esse; quibus tantum abesse ut per se non liceat palam Romae
7 crimina ficta ab inimicis vulgare, ut, ni simularent aliquem sibi
timorem absente conlega dicendi de consule esse, ipse eis ex-
templo daturus senatum fuerit. ubi quidem conlega venisset, non
passurum quicquam prius agi, quam ut Siculi in senatum intro-
8 ducantur. dilectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habi-
tum, ut quam plurumi questum de se Romam venirent; eundem
litteris falsis urbem inplesse, bellum in Sicilia esse, ut suam lau-
9 dem minuat. moderati animi gloriam eo die adeptus consul se-
natum dimisit; ac prope iustitium omnium rerum futurum videba-
10 tur, donec alter consul ad urbem venisset. otium, ut solet, excitavit
plebis rumores: belli diuturnitatem et vastatos agros circa urbem,
qua infesto agmine isset Hannibal, exhaustam dilectibus Italiam
11 et prope quotannis caesos exercitus querebantur, et consules belli-
cosos ambo viros acresque nimis et feroces creatos, qui vel in pace
tranquilla bellum excitare possent, nedum in bello respirare civi-
tatem forent passuri.

27 Interrupit hos sermones nocte, quae pridie Quinquatrus
2 fuit, pluribus simul locis circa forum incendium ortum. eodem
tempore septem tabernae, quae postea quinque, et argentariae,
3 quae nunc novae appellantur, arsere; conprehensa postea pri-
vata aedificia — neque enim tum basilicae erant —, conprehen-
4 sae lautumiae forumque piscatorium et atrium regium. aedis
Vestae vix defensa est tredecim maxime servorum opera, qui in
publicum redempti ac manu missi sunt. nocte ac die continua-
5 tum incendium fuit; nec ulli dubium erat humana id fraude fac-
tum esse, quod pluribus simul locis et iis diversis ignes *coorti*
6 essent. itaque consul ex auctoritate senatus pro contione edixit,
qui, quorum opera id conflatum incendium, profiteretur, prae-
7 mium fore libero pecuniam, servo libertatem. eo praemio induc-
tus Campanorum Calaviorum servus — Manus ei nomen erat —

indicavit dominos et quinque praeterea iuvenes nobiles Campanos,
quorum parentes a Q. Fulvio securi percussi erant, id incendium
fecisse vulgoque facturos alia, ni conprehendantur. conprehensi 8
ipsi familiaeque eorum. et primo elevabatur index indiciumque:
pridie eum verberibus castigatum ab dominis discessisse, per
iram ac levitatem ex re fortuita crimen commentum; ceterum 9
ut coram coarguebantur, et quaestio ex ministris facinoris foro
medio haberi coepta est, fassi omnes, atque in dominos servosque
conscios animadversum est. indici libertas data et viginti
milia aeris.

Consuli Laevino Capuam praetereunti circumfusa multitudo 10
Campanorum est obsecrantium cum lacrimis, ut sibi Romam
ad senatum ire liceret oratum, si qua misericordia tandem flecti
possent, ne se ad ultimum perditum irent nomenque Campanorum
a Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus sibi privatam simul- 11
tatem cum Campanis negare ullam esse; publicas inimicitias et
esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum Romanum
sciret. nullam enim in terris gentem esse, nullum infestiorem 12
populum nomini Romano. ideo se moenibus inclusos tenere eos;
quippe, si qui evasissent aliqua, velut feras bestias per agros vagari
et laniare et trucidare, quodcumque obvium detur. alios ad Han- 13
nibalem transfugisse, alios ad Romam incendendam profectos.
inventurum in semusto foro consulem vestigia sceleris Campanorum.
Vestae aedem petitam et aeternos ignes et conditum in 14
penetrali fatale pignus imperii Romani. se minime censere tutum
esse Campanis potestatem intrandi Romana moenia fieri.
Laevinus Campanos iure iurando a Flacco adactos quinto die, 15
quam ab senatu responsum accepissent, Capuamredituros, sequi
se Romam iussit. hac circumfusus multitudine, simul Siculis 16
obviam egressis secutisque Romam, praebuit *speciem questuri de*
clarissimarum urbium excidio ac celeberrimis viris victos bello
accusatores in urbem adducentis.

De re publica tamen primum ac de provinciis ambo con- 17
sules ad senatum rettulere. ibi Laevinus, quo statu Macedonia 28
et Graecia, Aetoli, Acarnanes Locrique essent, quasque ibi res
ipse egisset terra marique, exposuit: Philippum, inferentem bel- 2
lum Aetolis, in Macedoniam retro ab se conpulsum ad intuma
penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse; classem
satis esse ad arcendum Italia regem. haec de se deque provincia,
cui praefuerat, consul; tum de provinciis communis relatio 3
fuit. decrevere patres, ut alteri consulum Italia bellumque cum
Hannibale provincia esset, alter classem, cui T. Otacilius praefuisset,
Siciliamque provinciam cum L. Cincio praetore obtineret.

4 exercitus eis duo decreti, qui in Etruria Galliaque essent; eae
quattuor erant legiones; urbanae duae superioris anni in Etruriam,
duae, quibus Sulpicius consul praefuisset, in Galliam mitteren-
5 tur; Galliae et legionibus praeesset, quem consul, cuius Italia
6 provincia esset, praefecisset; in Etruriam C. Calpurnius post
praeturam *pro*rogato in annum imperio missus. et Q. Fulvio
Capua provincia decreta prorogatumque in annum imperium;
7 exercitus civium sociorumque minui iussus, ut ex duabus legio-
nibus una legio, quinque milia peditum et trecenti equites essent,
8 dimissis qui plurima stipendia haberent, et sociorum septem
milia peditum et trecenti equites relinquerentur eadem ratione
9 stipendiorum habita in veteribus militibus dimittendis. Cn. Ful-
vio consuli superioris anni nec de provincia Apulia nec de exer-
citu, quem habuerat, quicquam mutatum; tantum in annum pro-
rogatum imperium est. P. Sulpicius, conlega eius, omnem exer-
10 citum praeter socios navalis iussus dimittere est. item ex Sicilia
exercitus, cui M. Cornelius praeesset, ubi consul in provinciam
11 venisset, dimitti iussus. L. Cincio praetori ad obtinendam Sici-
12 liam Cannenses milites dati duarum instar legionum. totidem le-
giones in Sardiniam P. Manlio Vulsoni praetori decretae, quibus
13 L. Cornelius in eadem provincia priore anno praefuerat. urba-
nas legiones ita scribere consules iussi, ne quem militem face-
rent, qui in exercitu M. Claudii, M. Valerii, Q. Fulvi fuisset, neve
eo anno plures quam una et viginti Romanae legiones essent.

29 His senatus consultis perfectis sortiti provincias consules.
Sicilia et classis Marcello, Italia cum bello adversus Hannibalem
2 Laevino evenit. quae sors velut iterum captis Syracusis ita ex-
animavit Siculos expectatione sortis in consulum conspectu stan-
tis, ut comploratio eorum flebilesque voces et extemplo oculos
3 hominum converterint et postmodo sermones praebuerint. cir-
cumibant enim senatorum *domos* cum veste sordida adfirmantes
se non modo suam quosque patriam, sed totam Siciliam relictu-
4 ros, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset. nullo suo me-
rito eum ante inplacabilem in se fuisse: quid iratum, quod Ro-
mam de se questum venisse Siculos sciat, facturum! obrui Aetnae
ignibus aut mergi freto satius illi insulae esse quam velut dedi
5 noxae inimico. hae Siculorum querellae domos primum nobilium
circumlatae celebrataeque sermonibus, quos partim misericordia
Siculorum, partim invidia Marcelli excitabat, in senatum etiam
6 pervenerunt. postulatum a consulibus est, ut de permutandis
provinciis senatum consulerent. Marcellus, si iam auditi ab se-
natu Siculi essent, aliam forsitan futuram fuisse sententiam suam
7 dicere; nunc, ne quis timore frenari eos dicere possit, quo minus

de eo libere querantur, in cuius potestate mox futuri sint, si conlegae nihil intersit, mutare se provinciam paratum esse. de- 8
precari senatus praeiudicium; nam cum extra sortem conlegae optionem dari provinciae inicum fuerit, quanto maiorem iniuriam, immo contumeliam esse, sortem suam ad eum transferri? ita 9
senatus, cum, quid placeret, magis ostendisset quam decresset, dimittitur. inter ipsos consules permutatio provinciarum, rapiente fato Marcellum ad Hannibalem, facta est, ut, ex quo primus 10
post *adversissimas pugnas haud* adversae pugnae gloriam ceperat, in eius laudem postremus Romanorum imperatorum prosperis tum maxime bellicis rebus caderet.

Permutatis provinciis Siculi in senatum introducti multa de 30
Hieronis regis fide perpetua erga populum Romanum verba fecerunt in gratiam publicam avertentes: Hieronymum ac postea 2
Hippocraten atque Epicyden tyrannos cum ob alia, tum propter defectionem ab Romanis ad Hannibalem invisos fuisse sibi. ob eam causam et Hieronymum a principibus iuventutis prope publico consilio interfectum, et in Epicydis Hippocratisque caedem 3
septuaginta nobilissimorum iuvenum coniurationem factam; quos Marcelli mora destitutos, quia ad praedictum tempus exercitum ad Syracusas non admovisset, indicio facto omnis ab tyrannis interfectos. eam quoque Hippocratis et Epicydis tyrannidem Marcel- 4
lum excitasse Leontinis crudeliter direptis. numquam deinde prin- 5
cipes Syracusanorum desisse ad Marcellum transire pollicerique se urbem, cum vellet, ei tradituros; sed eum primo vi capere maluisse; dein cum id neque terra neque mari omnia expertus potuis- 6
set, auctores traditarum Syracusarum fabrum aerarium Sosim et Moericum Hispanum, quam principes Syracusanorum habere, totiens id nequiquam ultro offerentis, praeoptasse, quo scilicet iustiore de causa vetustissimos socios populi Romani trucidaret ac diriperet. si non Hieronymus ad Hannibalem defecisset, sed po- 7
pulus Syracusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani publice et non oppressis Syracusanis tyranni eorum Hippocrates et Epicydes clausissent, si Carthaginiensium animis bellum cum populo Romano gessissent, quid ultra quam quod fecerit, nisi ut 8
deleret Syracusas, facere hostiliter Marcellum potuisse? certe 9
praeter moenia et tecta exhausta urbis et refracta ac spoliata deum delubra, dis ipsis ornamentisque eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse. bona quoque multis adempta, ita ut ne nudo 10
quidem solo reliquiis direptae fortunae alere sese ac suos possent. orare se patres conscriptos, ut, si nequeant omnia, saltem quae compareant cognoscique possint restitui dominis iubeant. talia 11
conquestos cum excedere ex templo, ut de postulatis eorum patres

12 consuli possent, Laevinus iussisset, 'maneant immo' inquit Mar-
cellus, 'ut coram iis respondeam, quando ea condicione pro vobis,
patres conscripti, bella gerimus, ut victos armis accusatores habea-
mus, duae captae hoc anno urbes, Capua Fulvium reum, Mar-
cellum Syracusae habeant'.

31 Reductis in curiam legatis tum consul 'non adeo maie-
statis' inquit 'populi Romani imperiique huius oblitus sum, pa-
tres conscripti, ut, si de meo crimine ambigeretur, consul dictu-
2 rus causam accusantibus Graecis fuerim. sed non quid ego fe-
cerim, in disquisitionem venit, — nam quidquid in hostibus feci,
ius belli defendit —, *sed quid* isti pati debuerint. qui si non
fuerunt hostes, nihil interest, nunc an vivo Hierone Syracusas
3 violaverim. sin autem desciverunt *a populo Romano, hostibus
aperuerunt* portas, legatos nostros ferro atque armis petierunt,
urbem ac moenia clauserunt exercituque Carthaginiensium ad-
versus nos tutati sunt, quis passos esse hostilia, cum fecerint,
4 indignatur? tradentis urbem principes Syracusanorum aversatus
sum; Sosim et Moericum Hispanum, quibus tantam crederem
rem, potiores habui. non estis extremi Syracusanorum, quippe
5 qui aliis humilitatem obiciatis: quis est vestrum, qui se mihi portas
aperturum, qui armatos milites meos in urbem accepturum pro-
miserit? odistis et exsecramini eos, qui fecerunt, et ne hic
quidem contumeliis in eos dicendis parcitis; tantum abest, ut et
6 ipsi tale quicquam facturi fueritis. ipsa humilitas eorum, patres
conscripti, quam isti obiciunt, maximo argumento est me neminem,
qui navatam operam rei publicae nostrae vellet, aversatum esse.
7 et antequam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis, nunc
ad conloquium eundo temptavi pacem et posteaquam neque legatos
violandi verecundia erat, nec mihi ipsi congresso ad portas cum
principibus responsum dabatur, multis terra marique exhaustis
8 laboribus tandem vi atque armis Syracusas cepi. quae captis
acciderint, apud Hannibalem et Carthaginienses victos iustius
9 quam apud victoris populi senatum quererentur. ego, patres con-
scripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, numquam spoliis
earum urbem Romam exornarem. quae autem singulis victor
aut ademi aut dedi, cum belli iure, tum ex cuiusque merito satis
10 scio me fecisse. ea vos rata habeatis, patres conscripti, necne,
magis rei publicae interest quam mea. quippe mea fides exsoluta
est; ad rem publicam pertinet, ne acta mea rescindendo alios in
11 posterum segniores duces faciatis. et quoniam coram et Siculorum
et mea verba audistis, patres conscripti, simul templo excedemus,
ut me absente liberius consuli senatus possit'. ita dimissi Siculi,
32 et ipse in Capitolium ad dilectum discessit. consul alter de po-

stulatis Siculorum ad patres rettulit. ibi cum diu sententiis certatum esset, et magna pars senatus principe eius sententiae T. Manlio Torquato cum tyrannis bellum gerendum fuisse censerent, 2
hostibus et Syracusanorum et populi Romani, et urbem recipi, non capi et receptam legibus antiquis et libertate stabiliri, non fessam miseranda servitute bello adfligi: inter tyrannorum et ducis 3
Romani certamina praemium victoris in medio positam urbem pulcherrimam ac nobilissimam perisse, horreum atque aerarium quondam populi Romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus, hoc denique ipso Punico bello adiuta ornataque res publica esset. si ab inferis existat rex Hiero, fidissimus im- 4
perii Romani cultor, quo ore aut Syracusas aut Romam ei ostendi posse, cum, ubi semirutam ac spoliatam patriam respexerit, ingrediens Romam in vestibulo urbis, prope in porta spolia patriae suae visurus sit? — haec taliaque cum ad invidiam consulis mi- 5
serationemque Siculorum dicerentur, mitius tamen decreverunt patres: acta M. Marcelli, quae is gerens bellum victorque egisset, 6
rata habenda esse; in relicum curae senatui fore rem Syracusanam, mandaturosque consuli Laevino, ut, quod sine iactura rei publicae fieri posset, fortunis eius civitatis consuleret. missis duobus sena- 7
toribus in Capitolium ad consulem, uti rediret in curiam, et introductis Siculis senatus consultum recitatum est, legatique benigne 8
appellati ac dimissi ad genua se Marcelli consulis proiecerunt *orantes* et obsecrantes, ut, quae deplorandae ac levandae calamitatis causa dixissent, veniam eis daret et in fidem clientelamque se urbemque Syracusas acciperet. pollicens hoc consul clementer appellatos eos dimisit.

Campanis deinde senatus datus est, quorum oratio misera- 33
bilior, causa durior erat. neque enim meritas poenas negare po- 2
terant, nec tyranni erant, in quos culpam conferrent; sed satis pensum poenarum tot veneno absumptis, tot securi percussis senatoribus credebant: paucos nobilium superesse, quos nec sua 3
conscientia, ut quicquam de se gravius consulerent, impulerit nec victoris ira capitis damnaverit; eo se libertatem sibi suisque et bonorum aliquam partem orare cives Romanos, adfinitatibus plerosque et propinquis iamiam cognationibus ex conubio vetusto iunctos. summotis deinde e templo paulisper dubitatum, an ar- 4
cessendus a Capua Q. Fulvius esset — mortuus enim post captam Claudius consul erat —, *ut* coram imperatore, qui res gessisset, sicut inter Marcellum Siculosque disceptatum fuerat, disceptaretur. dein cum M. Atilium, C. Fulvium, fratrem Flacci, 5
legatos eius, et Q. Minucium et L. Veturium Philonem, item Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus adfuerant, in senatu vide-

rent nec Fulvium avocari a Capua nec differri Campanos vellent,
6 interrogatus sententiam M. Atilius Regulus, cuius ex iis, qui ad
7 Capuam fuerant, maxima auctoritas erat, 'in consilio' inquit
'arbitror me fuisse consulibus, Capua capta cum quaereretur,
ecqui Campanorum bene meritus de re publica nostra esset.
8 duas mulieres conpertum est, Vestiam Oppiam Atellanam Capuae
habitantem et Paculam Cluviam, quae quondam quaestum corpore fecisset, illam cotidie sacrificasse pro salute et victoria
populi Romani, hanc captivis egentibus alimenta clam suppedi-
9 tasse; ceterorum omnium Campanorum eundem erga nos animum quem Carthaginiensium fuisse, securique percussos a Q. Fulvio esse magis quorum dignitas inter alios quam quorum culpa
10 eminebat. per senatum agi de Campanis, qui cives Romani sunt,
iniussu populi non video posse, idque et apud maiores nostros
in Satricanis factum esse, cum defecissent, ut M. Antistius tribunus plebis prius rogationem ferret sciretque plebs, uti senatui de
11 Satricanis sententiae dicendae ius esset. itaque censeo cum tribunis plebis agendum esse, ut eorum unus pluresve rogationem
ferant ad plebem, qua nobis statuendi de Campanis ius fiat'.
12 L. Atilius tribunus plebis ex auctoritate senatus plebem in haec
verba rogavit: 'omnes Campani, Atellani, Calatini, Sabatini, qui
se dediderunt in arbitrium dicionemque populi Romani Q. Fulvio
13 proconsuli, quosque una secum dedidere, quaeque una secum
dedidere, agrum urbemque, divina humanaque, utensiliaque sive
quid aliud dediderunt, de iis rebus quid fieri velitis, vos rogo,
14 Quirites.' plebes sic iussit: 'quod senatus iuratus, maxima pars,
34 censeat, qui adsient, id volumus iubemusque'. ex hoc plebei scito
senatus consultus Oppiae Cluviaeque primum bona ac libertatem
restituit: si qua alia praemia petere ab senatu vellent, venire
2 eas Romam. Campanis in familias singulas decreta facta, quae
3 non operae pretium est omnia enumerare. aliorum bona publicanda, ipsos liberosque eorum et coniuges vendendas extra filias,
quae enupsissent, priusquam in populi Romani potestatem veni-
4 rent; alios in vincula condendos ac de iis posterius consulendum;
aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt, publi-
5 canda necne bona essent; pecua captiva praeter equos et mancipia
praeter puberes virilis sexus et omnia, quae solo non continerentur, restituenda censuerunt dominis. Campanos omnis, Atellanos,
6 Calatinos, Sabatinos, extraquam qui eorum aut ipsi aut parentes
7 eorum apud hostis essent, liberos esse iusserunt ita, ut nemo eorum civis Romanus aut Latini nominis esset, neve quis eorum,
qui Capuae fuisset, dum portae clausae essent, in urbe agrove
Campano intra certam diem maneret, locus, ubi habitarent, trans

Tiberim, qui non contingeret Tiberim, daretur; qui nec Capuae 8
nec in urbe Campana, quae a populo Romano defecisset, per
bellum fuissent, eos cis Lirim amnem Romam versus, qui ad 9
Romanos transissent, priusquam Capuam Hannibal veniret, cis
Volturnum emovendos censuerunt, ne quis eorum propius mare
quindecim milibus passuum agrum aedificiumve haberet. qui 10
eorum trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum us-
piam pararent haberentve, nisi in Veiente, Sutrino Nepesinove
agro, dum ne cui maior quam quinquaginta iugerum agri mo-
dus esset. senatorum omnium quique magistratus Capuae, Atel- 11
lae, Calatiae gessissent, bona venire Capuae iusserunt, libera
corpora, quae venum dari placuerat, Romam mitti ac Romae
venire. signa, statuas aeneas, quae capta de hostibus diceren- 12
tur, quae eorum sacra ac profana essent, ad pontificum colle-
gium reiecerunt. ob haec decreta maestiores aliquanto, quam 13
Romam venerant, Campanos dimiserunt. nec iam Q. Fulvii saevi-
tiam in sese, sed iniquitatem deum atque execrabilem fortunam
suam incusabant.

Dimissis Siculis Campanisque dilectus habitus. scripto de- 35
inde exercitu de remigum supplemento agi coeptum; in quam 2
rem cum neque hominum satis, nec, ex qua pararentur stipen-
diumque acciperent, pecuniae quicquam ea tempestate in publico
esset, edixerunt consules, ut privati ex censu ordinibusque, sicut 3
antea, remiges darent cum stipendio cibariisque dierum triginta.
ad id edictum tantus fremitus hominum, tanta indignatio fuit, ut 4
magis dux quam materia seditioni deesset: secundum Siculos
Campanosque plebem Romanam perdendam lacerandamque sibi
consules sumpsisse. per tot annos tributo exhaustos nihil reliqui 5
praeter terram nudam ac vastam habere. tecta hostis incendisse,
servos agri cultores rem publicam abduxisse nunc ad militiam
parvo aere emendo, nunc remiges imperando; si quid cui argenti 6
aerisve fuerit, stipendio remigum et tributis annuis ablatum. se,
ut dent, quod non habeant, nulla vi, nullo imperio cogi posse.
bona sua venderent, in copora, quae reliqua essent, saevirent.
ne unde redimantur quidem quicquam superesse. haec non in 7
occulto, sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum
ingens turba circumfusi fremebant, nec eos sedare consules nunc 8
castigando, nunc consolando poterant. spatium deinde iis tridui
se dare ad cogitandum dixerunt; quo ipsi ad rem inspiciendam
et expediendam usi sunt. senatum postero die habuerunt de re- 9
migum supplemento. ubi cum multa disseruissent, cur aequa
plebis recusatio esset, verterunt orationem eo, ut dicerent priva-
tis id seu aequum, seu iniquum onus iniungendum esse; nam 10

unde, cum pecunia in aerario non esset, paraturos navalis socios? quo modo autem sine classibus aut Siciliam obtineri aut
36 Italia Philippum arceri posse aut tuta Italiae litora esse? cum in hac difficultate rerum consilium haereret, ac prope torpor qui-
2 dam occupasset hominum mentes, tum Laevinus consul: magistratus senatui et senatum populo, sicut honore praestent, ita ad omnia, quae dura atque aspera essent, subeunda duces debere
3 esse. 'si quid iniungere inferiori velis, *si* id prius in te ac tuos ipse iuris statueris, facilius omnis oboedientis habeas. nec impensa gravis est, cum *ex* ea plus quam pro virili parte sibi quem-
4 que capere principum vident. itaque *si* classes habere atque ornare volumus populum Romanum, privatos sine recusatione
5 remiges dare: nobismet ipsis primum imperemus. aurum, argentum, *aes* signatum omne senatores crastino die in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis, et filio bullam, et, quibus uxor filiaeve sunt, singulas uncias pondo
6 auri relinquant; argenti, qui curuli sella sederunt, equi ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa habere pos-
7 sint, ceteri senatores libram argenti tantum; aeris signati quina
8 milia in singulos patres familiae relinquamus: ceterum omne aurum, argentum, aes signatum ad triumviros mensarios extemplo deferamus nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria conlatio et certamen adiuvandae rei publicae excitet ad aemulandum
9 animos primum equestris ordinis, dein reliquae plebis. hanc unam viam multa inter nos conlocuti consules invenimus. ingredimini dis bene iuvantibus. res publica incolumis et privatas res facile salvas praestat; publica prodendo tua nequiquam ser-
10 ves'. in haec tanto animo consensum est, ut gratiae ultro con-
11 sulibus agerentur. senatu inde misso pro se quisque aurum et argentum et aes in publicum conferunt tanto certamine iniecto, ut prima aut inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse, ut nec triumviri accipiundo nec scribae referundo suffi-
12 cerent. hunc consensum senatus equester ordo est secutus, equestris ordinis plebs. ita sine edicto, sine coercitione magistratus nec remige in supplementum nec stipendio res publica eguit; paratisque omnibus ad bellum consules in provincias profecti sunt.

37 Neque aliud [magis] tempus belli fuit, quo Carthaginienses Romanique pariter variis casibus immixtis magis in ancipiti spe
2 ac metu fuerint. nam Romanis et in provinciis, hinc in Hispania adversae res, hinc prosperae in Sicilia, luctum et laetitiam miscue-
3 rant; et in Italia cum Tarentum amissum damno et dolori, tum
4 arx cum praesidio retenta praeter spem gaudio fuit; et terrorem

subitum pavoremque urbis Romae obsessae et oppugnatae Capua
post dies paucos capta in laetitiam vertit. transmarinae quoque 5
res quadam vice pensatae: Philippus hostis tempore haud satis
opportuno factus, Aetoli novi adsciti socii Attalusque, Asiae rex,
iam velut despondente fortuna Romanis imperium orientis. Car- 6
thaginienses quoque Capuae amissae Tarentum captum aequa-
bant, et ut ad moenia urbis Romanae nullo prohibente se perve-
nisse in gloria ponebant, ita pigebat inriti incepti pudebatque 7
adeo se spretos, ut sedentibus ipsis ad Romana moenia alia porta
exercitus Romanus in Hispaniam duceretur. ipsae quoque Hi- 8
spaniae, quo propius spem venerant tantis duobus ducibus exer-
citibusque caesis debellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse,
eo plus ab L. Marcio, tumultuario duce, ad vanum et inritum vic-
toriam redactam esse indignationis praebebant. ita aequante 9
fortuna suspensa omnia utrisque erant integra spe, integro me-
tu, velut illo tempore primum bellum inciperent.

Hannibalem ante omnia angebat, quod Capua pertinacius 38
oppugnata ab Romanis quam defensa ab se multorum Italiae
populorum animos averterat, quos neque omnis tenere praesi- 2
diis, nisi vellet in multas parvasque partis carpere exercitum,
quod minime tum expediebat, poterat, nec deductis praesidiis
spei liberam vel obnoxiam timori sociorum relinquere fidem.
praeceps in avaritiam et crudelitatem animus ad spolianda, quae 3
tueri nequibat, ut vastata hosti relinquerentur, inclinavit. id foe- 4
dum consilium cum incepto, tum etiam exitu fuit. neque enim
indigna patientium modo abalienabantur animi, sed ceterorum
etiam; quippe ad pluris exemplum quam *pestis* pertinebat. nec 5
consul Romanus temptandis urbibus, sicunde spes aliqua se
ostendisset, deerat. Salapiae principes erant Dasius et Blattius; 6
Dasius Hannibali amicus, Blattius, quantum ex tuto poterat, rem
Romanam fovebat et per occultos nuntios spem proditionis fe-
cerat Marcello; sed sine adiutore Dasio res transigi non poterat.
multum ac diu cunctatus et tum quoque magis inopia consilii 7
potioris quam spe effectus Dasium appellabat. at ille cum ab re
aversus, tum aemulo potentatus inimicus rem Hannibali aperit.
arcessito utroque Hannibal cum pro tribunali quaedam ageret 8
mox de Blattio cogniturus, starentque summoto populo accusa-
tor et reus, Blattius de proditione Dasium appellabat. enimvero 9
ille velut in manifesta re exclamat sub oculis Hannibalis secum
de proditione agi. Hannibali atque eis, qui aderant, quo audacior
res erat, minus similis veri visa est: aemulationem profecto at- 10
que odium esse, et id crimen adferri, quod, quia testem habere
non possit, liberius fingenti sit. ita inde dimissi sunt. nec Blat- 11

tius ante abstitit tam audaci incepto, quam idem obtundendo
docendoque, quam ea res ipsis patriaeque salutaris esset, pervicit,
ut praesidium Punicum — *quingenti* autem Numidae erant —
12 Salapiaque traderetur Marcello. nec sine caede multa tradi potuit.
longe fortissimi equitum toto Punico exercitu erant. itaque
quamquam inprovisa res fuit nec usus equorum in urbe erat,
tamen armis inter tumultum captis et eruptionem temptaverunt
13 et, cum evadere nequirent, pugnantes ad ultimum occubuerunt;
nec plus quinquaginta ex his in potestatem hostium vivi vene-
14 runt. plusque aliquanto damni haec ala equitum amissa Hanni-
bali quam Salapia fuit; nec deinde umquam Poenus, quo longe
plurimum valuerat, equitatu superior fuit.

39 Per idem tempus cum in arce Tarentina vix inopia tolera-
bilis esset, spem omnem praesidium, quod ibi erat, Romanum
praefectusque praesidii atque arcis M. Livius in commeatibus ab
2 Sicilia missis habebant, qui ut tuto praeterveherentur oram Ita-
3 liae, classis viginti ferme navium Regii stabat. praeerat classi
commeatibusque D. Quinctius, obscuro genere ortus, ceterum
4 multis fortibus factis militari gloria inlustris. primo quinque na-
ves, quarum maximae duae triremes, a Marcello ei traditae erant
[habuit]; postea rem impigre saepe gerenti tres additae quinque-
5 remes; postremo ipse a sociis Reginisque et a Vellia et a Paesto
debitas ex foedere exigendo classem viginti navium, sicut ante
6 dictum est, effecit. huic ab Regio profectae classi Democrates cum
pari navium Tarentinarum numero quindecim milia ferme ab
7 urbe ad Sapriportem obvius fuit. velis tum forte inprovidus fu-
turi certaminis Romanus veniebat; sed circa Crotonem Sybarim-
que suppleverat remigio navis instructamque et armatam egregie
8 pro magnitudine navium classem habebat. et tum forte sub idem
tempus et venti vis omnis cecidit et hostes in conspectu fuere,
ut ad componenda armamenta expediendumque remigem ac mili-
9 tem ad imminens certamen satis temporis esset. raro alias tantis
animis iustae concurrerunt classes, quippe cum in maioris dis-
10 crimen rei, quam ipsae erant, pugnarent: Tarentini, ut recuperata
urbe ab Romanis post centesimum prope annum arcem etiam
liberarent, spe commeatus quoque hostibus, si navali proelio
11 possessionem maris ademissent, interclusuros; Romani, ut retenta
possessione arcis ostenderent non vi ac virtute, sed proditione ac
12 furto Tarentum amissum. itaque ex utraque parte signo dato
cum rostris concurrissent neque retro navem inhiberent nec
dirimi ab se hostem paterentur, quam quis indeptus navem erat
ferrea iniecta manu, ita conserebant ex propinquo pugnam, ut
non missilibus tantum, sed gladiis etiam prope conlato pede gere-

retur res. prorae inter se iunctae baerebant, puppes alieno remi- 13
gio circumagebantur. ita in arto stipatae erant naves, ut vix ullum
telum in mari vanum intercideret; frontibus velut pedestres acies
urgebant, perviaeque naves pugnantibus erant. insignis tamen 14
inter ceteras pugna fuit duarum, quae primae agminum con-
currerant inter se. in Romana nave ipse Quinctius erat, in Taren- 15
tina Nico, cui Perconi fuit cognomen, non publico modo sed
privato etiam odio invisus atque infestus Romanis, quod eius
factionis erat, quae Tarentum Hannibali prodiderat. hic Quinc- 16
tium simul pugnantem hortantemque suos incautum hasta trans-
figit. atque ille praeceps cum armis procidit ante proram; victor 17
Tarentinus in turbatam duce amisso navem inpigre transgressus
cum summovisset hostis, et prora iam Tarentinorum esset, puppim
male conglobati tuerentur Romani, repente et alia a puppe tri-
remis hostium apparuit. ita in medio circumventa Romana navis 18
capitur. hinc ceteris terror iniectus, ubi praetoriam navem captam
videre; fugientesque passim aliae in alto mersae, aliae in terram re-
mis abreptae mox praedae fuere Thurinis Metapontinisque. ex one- 19
rariis, quae cum commeatu sequebantur, perpaucae in potestatem
hostium venere, aliae ad incertos ventos hinc atque illinc obliqua
transferentes vela in altum evectae sunt. nequaquam pari fortuna 20
per eos dies Tarenti res gesta. nam ad quattuor milia hominum
frumentatum egressa cum in agris passim vagarentur, Livius, qui 21
arci praesidioque Romano praeerat, intentus in omnis occasiones
gerendae rei C. Persium, inpigrum virum, cum duobus milibus et
quingentis armatorum ex arce emisit, qui vage effusos per agros 22
palatosque adortus cum diu passim cecidisset, paucos ex multis
trepida fuga incidentis semiapertis portarum foribus in urbem
compulit, nec *multum afuit, quin* urbs eodem impetu caperetur.
ita aequatae res ad Tarentum Romanis victoribus *terra*, *Taren-* 23
tinis mari. frumenti spes, quae in oculis fuerat, utrosque fru-
strata pariter.

Per idem tempus Laevinus consul iam magna parte anni 40
circumacta in Siciliam veteribus novisque sociis expectatus cum
venisset, primum ac potissimum omnium ratus Syracusis nova
pace inconditas componere res. Agrigentum inde, quod belli 2
reliquum erat tenebaturque a Carthaginiensium valido praesidio,
duxit legiones. et adfuit fortuna incepto. Hanno erat imperator 3
Carthaginiensium, sed omnem in Muttine Numidisque spem re-
positam habebant. per totam Siciliam vagus praedas agebat ex 4
sociis Romanorum neque intercludi ab Agrigento vi aut arte
ulla nec, quin erumperet, ubi vellet, prohiberi poterat. haec eius 5
gloria, quia iam imperatoris quoque famae officiebat, postremo

in invidiam vertit, ut ne bene gestae quidem res iam Hannoni
6 propter auctorem satis laetae essent. postremo praefecturam eius
filio suo dedit ratus cum imperio auctoritatem quoque ei inter
7 Numidas erepturum. quod longe aliter evenit. nam veterem fa-
vorem eius sua insuper invidia auxit, neque ille indignitatem
iniuriae tulit confestimque ad Laevinum occultos nuntios misit
8 de tradendo Agrigento. per quos ut est facta fides compositusque
rei gerendae modus, portam ad mare ferentem Numidae cum oc-
cupassent pulsis inde custodibus aut caesis, Romanos ad *id* ipsum
9 missos in urbem acceperunt. et cum agmine iam in media urbis
ac forum magno tumultu iretur, ratus Hanno *non* aliud quam
tumultum ac secessionem, id quod et ante acciderat, Numidarum
10 esse ad conprimendam seditionem processit. atque ille, cum *ei*
multitudo maior quam Numidarum procul visa et clamor Romanus
haudquaquam ignotus ad auris accidisset, priusquam ad ictum teli
11 veniret, capessit fugam. per aversam portam emissus adsumpto
comite Epicyde cum paucis ad mare pervenit, nactique opportune
parvum navigium relicta hostibus Sicilia, de qua per tot annos
12 certatum erat, in Africam traiecerunt. alia multitudo Poenorum
Siculorumque ne temptato quidem certamine, cum caeci in fugam
13 ruerent, clausique exitus essent, circa portas caesa. oppido re-
cepto Laevinus, qui capita rerum Agrigenti erant, virgis caesos
14 securi percussit, ceteros praedamque vendidit; omnem pecuniam
Romam misit. fama Agrigentinorum cladis Siciliam cum per-
vasisset, omnia repente ad Romanos inclinaverunt. prodita brevi
sunt viginti oppida, sex vi capta, voluntaria deditione in fidem
15 venerunt ad quadraginta. quarum civitatium principibus cum pro
cuiusque merito consul pretia poenasque exsolvisset coegissetque
Siculos positis tandem armis ad agrum colendum animos con-
16 vertere, ut esset non incolarum modo alimentis frugifera insula,
sed urbis Romae atque Italiae, id quod multis saepe tempestatibus
fecerat, annonam levaret, ab Agathyrna inconditam multitudinem
17 secum in Italiam transvexit. quattuor milia hominum erant, mixti
ex omni conluvione, exules, obaerati, capitalia ausi plerique, cum
in civitatibus suis ac sub legibus vixerant, et postquam eos ex
variis causis fortuna similis conglobaverat Agathyrnam, per latro-
18 cinia ac rapinam tolerantes vitam. hos neque relinquere Lae-
vinus *in* insula tum primum nova pace coalescente velut materiam
novandis rebus satis tutum ratus est, et Reginis usui futuri erant
ad populandum Bruttium agrum adsuetam latrociniis quaerentibus
manum. et quod ad Siciliam attinet, eo anno debellatum est.

41 In Hispania principio veris P. Scipio navibus deductis evo-
catisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis classem onera-

riasque ostium inde Hiberi fluminis petere iubet. eodem legio- 2
nes ex hibernis convenire cum iussisset, ipse cum quinque mili-
bus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. quo cum
venisset, adloquendos maxime veteres milites, qui tantis super-
fuerunt cladibus, ratus contione advocata ita disseruit: 'nemo ante 3
me novus imperator militibus suis, priusquam opera eorum usus
esset, gratias agere iure ac merito potuit; me vobis, priusquam 4
provinciam aut castra viderem, obligavit fortuna, primum quod ea
pietate erga patrem patruumque meum vivos mortuosque fuistis,
deinde quod amissam tanta clade provinciae possessionem integram 5
et populo Romano et successori mihi virtute vestra obtinuistis.
sed cum iam benignitate deum id paremus atque agamus, non ut 6
ipsi maneamus in Hispania, sed ne Poeni maneant, nec ut pro
ripa Hiberi stantes arceamus transitu hostis, sed ut ultro transeamus
transferamusque bellum, vereor, ne cui vestrum maius id audacius- 7
que consilium quam aut pro memoria cladium nuper acceptarum
aut pro aetate mea videatur. adversae pugnae in Hispania nullius 8
in animo quam meo minus oblitterari possunt, quippe cui pater
et patruus intra triginta dierum spatium, ut aliud super aliud
cumularetur familiae nostrae funus, interfecti sunt; sed, ut famili- 9
aris paene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica cum
fortuna, tum virtus desperare de summa rerum prohibet. ea fato
quodam data nobis sors est, ut magnis omnibus bellis victi vice-
rimus. vetera omitto, Porsinam, Gallos, Samnites; a Punicis bellis 10
incipiam. quot classes, quot duces, quot exercitus priore bello
amissi sunt! iam quid hoc bello memorem? omnibus aut ipse adfui 11
cladibus, aut, quibus afui, maxime unus omnium eas sensi. Trebia,
Trasumennus, Cannae quid aliud sunt quam monumenta occisorum
exercituum consulumque Romanorum? adde defectionem Italiae, 12
Siciliae maioris partis, Sardiniae; adde ultimum terrorem ac pavo-
rem, castra Punica inter Anienem ac moenia Romana posita, et
visum prope in portis victorem Hannibalem: — in hac ruina
rerum stetit una integra atque immobilis virtus populi Romani,
haec omnia strata humi erexit ac sustulit. vos omnium primi, 13
milites, post Cannensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpis Ita-
liamque, qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen
esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obstitistis; et
hae secundae res illas adversas sustinuerunt. nunc benignitate 14
deum omnia secunda, prospera, in dies laetiora ac meliora in Ita-
lia Siciliaque geruntur; in Sicilia Syracusae, Agrigentum captum, 15
pulsi tota insula hostes receptaque provincia in dicione populi
Romani est; in Italia Arpi recepti, Capua capta; iter omne ab 16
urbe Roma trepida fuga emensus Hannibal in extremum angu-

lum agri Bruttii conpulsus nihil iam maius precatur deos, quam
17 ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra liceat. quid igi-
tur minus conveniat, milites, quam, cum aliae super alias clades
cumularentur ac di prope ipsi cum Hannibale starent, vos hic
cum parentibus meis — aequentur enim etiam honore nominis
— sustinuisse labantem fortunam populi Romani, nunc eosdem,
18 cum illic omnia secunda laetaque sunt, animis deficere? nuper
quoque *quae* acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam * * *
nunc di immortales, imperii Romani praesides, qui centuriis omni-
bus, ut mihi imperium iuberent dari, fuere auctores, iidem augu-
riis auspiciisque et per nocturnos etiam visus omnia laeta ac
19 prospera portendunt. animus quoque meus, maximus mihi ad hoc
tempus vates, praesagit nostram Hispaniam esse, brevi extorre
hinc omne Punicum nomen maria terrasque foeda fuga impletu-
20 rum. quod mens sua sponte divinat, idem subicit ratio haud
fallax. vexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant,
tres duces discordantes, prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam
21 exercitum in diversissimas regiones distraxere: eadem in illos
ingruit fortuna, quae nuper nos adflixit; nam et deseruntur ab
sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus, quae patri
22 patruoque meo causa exitii fuit. nec discordia intestina coire
eos in unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt. vos
modo, milites, favete nomini Scipionum, suboli imperatorum ve-
23 strorum velut accisis recrescenti stirpibus. agite, veteres milites,
novum exercitum novumque ducem traducite Hiberum, traducite
24 in terras cum multis fortibus factis saepe a vobis peragratas. brevi
faciam, ut, quem ad modum nunc noscitatis in me patris patruique
25 similitudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita ingenii,
fidei virtutisque effigiem vobis reddam, ut revixisse aut renatum
sibi quisque Scipionem imperatorem dicat.'
42 Hac oratione accensis militum animis, relicto ad praesidium
regionis eius M. Silano cum tribus milibus peditum et trecentis
equitibus, ceteras omnes copias — erant autem viginti quinque
milia peditum, duo milia quingenti equites — Hiberum traiecit.
2 ibi quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tris tam diversas re-
giones discessissent Punici exercitus, proximum adgrederetur,
periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes contraheret
nec par esset unus tot exercitibus, Carthaginem Novam interim
3 oppugnare statuit, urbem cum ipsam opulentam suis opibus, tum
hostium omni bellico apparatu plenam — ibi arma, ibi pecunia,
4 ibi totius Hispaniae obsides erant —, sitam praeterea cum op-
portune ad traiciendum in Africam, tum super portum satis am-
plum quantaevis classi et nescio an unum in Hispaniae ora, qua

nostro adiacet mari. nemo omnium, quo iretur, sciebat praeter 5
C. Laelium. is classe circummissus ita moderari cursum navium
iussus erat, ut eodem tempore Scipio ab terra exercitum ostenderet
et classis portum intraret. septimo die ab Hibero Carthaginem 6
ventum est simul terra marique. castra ab regione urbis, qua in
septemtrionem versa est, posita; his ab tergo — nam frons natura
tuta erat — duplex vallum obiectum. etenim sita Carthago sic 7
est: sinus est maris media fere Hispaniae ora, maxime Africo vento
oppositus, *ad duo milia* et quingentos passus introrsus retractus,
paulo plus *mille et ducentos* passus in latitudinem patens. huius 8
in ostio sinus parva insula obiecta ab alto portum ab omnibus
ventis praeterquam Africo tutum facit. ab intimo sinu paene insula
excurrit, tumulus is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis
et a meridie cincta mari; ab occasu stagnum claudit paulum
etiam ad septemtrionem fusum, incertae altitudinis, utcumque
exaestuat aut deficit mare. continenti urbem iugum ducentos fere 9
et quinquaginta passus patens coniungit. unde cum tam parvi
operis munitio esset, non obiecit vallum imperator Romanus, 10
seu fiduciam hosti superbe ostentans, sive ut subeunti saepe ad
moenia urbis recursus pateret. cetera, quae munienda erant, cum 43
perfecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque osten-
tans obsidionem, instruxit; circumvectusque classem cum mo-
nuisset praefectos navium, ut vigilias nocturnas intenti servarent,
omnia ubique primo obsessum hostem conari, regressus in ca- 2
stra, ut consilii sui rationem, quod ab urbe potissimum oppu-
gnanda bellum orsus esset, militibus ostenderet et spem potiundae
cohortando faceret, contione advocata ita disseruit: 'ad urbem 3
unam oppugnandam si quis vos adductos credit, is magis operis
vestri quam emolumenti rationem exactam, milites, habet. oppu-
gnabitis enim vere moenia unius urbis, sed in una urbe univer-
sam ceperitis Hispaniam. hic sunt obsides omnium nobilium re- 4
gum populorumque; qui simul in potestate vestra erunt, extem-
plo omnia, quae nunc sub Carthaginiensibus sunt, in dicionem
tradent; hic pecunia omnis hostium, sine qua neque illi gerere 5
bellum possunt, quippe qui mercennarios exercitus alant, et
quae nobis maximo usui ad conciliandos barbarorum animos erit;
hic tormenta, arma, omnis apparatus belli est, qui simul et vos 6
instruet et hostis nudabit. potiemur praeterea cum pulcherrima 7
opulentissimaque urbe, tum opportunissima portu egregio, unde
terra marique quae belli usus poscunt suppeditentur. quae cum
magna ipsi habebimus, tum dempserimus hostibus multo maiora.
haec illis arx, hoc horreum, aerarium, armamentarium, hoc om- 8
nium rerum receptaculum est; huc rectus ex Africa cursus est,

haec una inter Pyrenaeum et Gades statio; hinc omni Hispaniae
imminet Africa. * *'
44 * armaverat. cum terra marique instrui oppugnationem
2 videret, et ipse ita copias disponit: oppidanorum duo milia ab ea
parte, qua castra Romana erant, opponit, quingentis militibus
arcem insidit, quingentos tumulo urbis in orientem verso inponit;
multitudinem aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, inten-
3 tam ad omnia occurrere iubet. patefacta deinde porta eos, quos
in via ferente ad castra hostium instruxerat, emittit. Romani
duce ipso praecipiente parumper cessere, ut propiores subsidiis
4 in certamine ipso summittendis essent. et primo haud impares
stetere acies; subsidia deinde identidem summissa e castris non
averterunt solum in fugam hostis, sed adeo effusis institerunt,
ut, nisi receptui cecinisset, permixti fugientibus inrupturi fuisse
5 in urbem viderentur. trepidatio vero non in proelio maior quam
tota urbe fuit. multae stationes pavore atque fuga desertae sunt
relictique muri, cum, qua cuique erat proximum, desiluissent.
6 quod ubi egressus Scipio in tumulum, quem Mercuri vocant,
animadvertit, multis partibus nudata defensoribus moenia esse,
omnis e castris excitos ire ad oppugnandam urbem et *ferre* sca-
7 las iubet. ipse trium prae se iuvenum validorum scutis oppo-
sitis — ingens enim iam vis omnis generis telorum e muris vo-
labat — ad urbem succedit, hortatur, imperat quae in rem sunt,
8 quod*que* plurimum ad accendendos militum animos intererat,
9 testis spectatorque virtutis atque ignaviae cuiusque adest. ita-
que in vulnera ac tela ruunt, neque illos muri neque superstantes
10 armati arcere queunt, quin certatim ascendant. et ab navibus eo-
dem tempore ea, quae mari adluitur, pars urbis oppugnari coep-
ta est. ceterum tumultus inde maior quam vis *ad*hiberi poterat.
11 dum adplicant, dum raptim exponunt scalas militesque, dum, qua
cuique proximum est, in terram evadere properant, ipsa festina-
45 tione et certamine alii alios inpediunt. inter haec repleverat iam
Poenus armatis muros, et vis magna ex ingenti copia congesta
2 telorum suppeditabat. sed neque viri nec tela nec quicquam aliud
aeque quam moenia ipsa sese defendebant. rarae enim scalae
altitudini aequari poterant, et quo quaeque altiores, eo *infirmio-*
3 *res* erant. itaque cum summus quisque evadere non posset,
subirent tamen alii, onere ipso frangebantur. quidam stantibus
scalis, cum altitudo caliginem oculis offudisset, ad terram delati
4 sunt. et cum passim homines scalaeque ruerent et ipso suc-
cessu audacia atque alacritas hostium cresceret, signum receptui
5 datum est; quod spem non praesentis modo ab tanto certamine
ac labore quietis obsessis sed etiam in posterum dedit, *scalis et*

corona capi urbem non posse, opera et difficilia esse et tempus
datura ad ferendam opem imperatoribus suis.
Vix prior tumultus conticuerat, cum Scipio ab defessis iam 6
vulneratisque recentis integrosque alios accipere scalas iubet *et* vi
maiore adgredi urbem. ipse, ut ei nuntiatum est aestum dece- 7
dere, quod per piscatores Tarraconenses nunc levibus cumbis,
nunc, ubi eae siderent, vadis pervagatos stagnum conpertum
habebat, facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum
armatos *quingentos* duxit. medium ferme diei erat, et ad id, quod 8
sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer etiam
septemtrio ortus inclinatum stagnum eodem, quo aestus, ferebat
et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi
genua vix superaret. hoc cura ac ratione compertum in prodi- 9
gium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare
verterent et stagna auferrent viasque ante numquam initas hu-
mano vestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi
ac medio stagno evadere ad moenia. ab terra ingens labor suc- 46
cedentibus erat; nec altitudine tantum moenium impediebantur,
sed defendentes ad ancipitis utrimque ictus subiectos habebant
Romanos, ut latera infestiora subeuntibus quam adversa corpora
essent. at parte in alia quingentis et per stagnum facilis trans- 2
itus et in murum ascensus inde fuit; nam neque opere emuni-
tus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni praesidio satis creditum fo-
ret, nec ulla armatorum statio aut custodia opposita intentis
omnibus ad opem eo ferendam, unde periculum ostendebatur.
ubi urbem sine certamine intravere, pergunt inde, quanto maximo 3
cursu poterant, ad eam portam, circa quam omne contractum
certamen erat. in quod adeo intenti omnium non animi solum 4
fuere sed etiam oculi auresque pugnantium spectantiumque et
adhortantium pugnantis, ut nemo ante ab tergo senserit captam 5
urbem, quam tela in aversos inciderunt, et utrimque ancipitem
hostem habebant. tunc turbatis defensoribus metu et moenia 6
capta, et porta intus forisque pariter refringi coepta; et mox cae-
dendo confectis ac distractis, ne iter inpediretur, foribus armati
impetum fecerunt. magna multitudo et muros transcendebat, 7
sed ii passim ad caedem oppidanorum versi; illa, quae portam
ingressa erat, iusta acies cum ducibus, cum ordinibus media
urbe usque in forum processit. inde cum duobus itineribus fugi- 8
entis videret hostis, alios ad tumulum in orientem versum, qui
tenebatur quingentorum militum praesidio, alios in arcem, in quam
et ipse Mago cum omnibus fere armatis, qui muris pulsi fuerant,
refugerat, partim copiarum ad tumulum expugnandum mittit,
partim ipse ad arcem ducit. et tumulus primo impetu est captus,

9 et Mago arcem conatus defendere, cum omnia hostium plena vi-
deret neque spem ullam esse, se arcemque et praesidium dedidit.
10 quoad dedita arx est, caedes tota urbe passim factae, nec ulli
puberum, qui obvius fuit, parcebatur; tum signo dato caedibus
finis factus, ad praedam victores versi, quae ingens omnis gene-
ris fuit.

47 Liberorum capitum virile secus ad decem milia capta. inde
qui cives Novae Carthaginis erant dimisit urbemque et sua omnia,
2 quae reliqua eis bellum fecerat, restituit. opifices ad duo milia
hominum erant; eos publicos fore populi Romani edixit cum spe
propinqua libertatis, si ad ministeria belli enixe operam navas-
3 sent. ceteram multitudinem incolarum iuvenum ac validorum
4 servorum in classem ad supplementum remigum dedit; et auxerat
navibus octo captivis classem. extra hanc multitudinem Hispa-
norum obsides erant, quorum, perinde ac si sociorum liberi essent,
5 cura habita. captus et apparatus ingens belli: catapultae maximae
6 formae centum viginti, minores ducentae octoginta una, ballistae
maiores viginti tres, minores quinquaginta duae, scorpionum maio-
rum minorumque et armorum telorumque ingens numerus; signa
7 militaria septuaginta quattuor. et auri argentique relata ad impera-
torem magna vis: paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex,
librae ferme omnes pondo; argenti infecti signatique decem et
octo milia et trecenta pondo, vasorum argenteorum magnus nu-
8 merus. haec omnia C. Flaminio quaestori adpensa adnumerataque
sunt. tritici quadringenta milia modium, hordei ducenta septua-
9 ginta. naves onerariae sexaginta tres in portu expugnatae captae-
que, quaedam cum suis oneribus, frumento, armis, aere praeterea
ferroque et linteis et sparto et navali alia materia ad classem aedi-
10 ficandam, ut minimum omnium inter tantas opes belli captas Car-
thago ipsa fuerit.

48 Eo die Scipio C. Laelio cum sociis navalibus urbem custo-
2 dire iusso ipse in castra legiones reduxit fessosque milites om-
nibus uno die belli operibus, quippe qui et acie dimicassent et
capienda urbe tantum laboris periculique adissent, et capta cum
iis, qui in arcem confugerant, iniquo etiam loco pugnassent, cu-
3 rare corpora iussit. postero die militibus navalibusque sociis
convocatis primum dis immortalibus laudes gratesque egit, qui
se non urbis solum opulentissimae omnium in Hispania uno die
compotem fecissent, sed ante eo congessissent omnis Africae at-
que Hispaniae opes, ut neque hostibus quicquam relinqueretur,
4 et sibi ac suis omnia superessent. militum deinde virtutem con-
laudavit, quod eos non eruptio hostium, non altitudo moenium,
non inexplorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm,

non munitissima arx deterruisset, quo minus transcenderent om-
nia perrumperentque. itaque quamquam omnibus omnia de- 5
beret, praecipuum muralis coronae decus eius esse, qui primus
murum ascendisset: profiteretur, qui se dignum eo duceret dono.
duo professi sunt, Q. Tiberilius, centurio legionis quartae, et Sex. 6
Digitius socius navalis. nec ipsi tam inter se acriter contende-
bant, quam studia excitaverant uterque sui corporis hominum.
sociis C. Laelius, praefectus classis, legionariis M. Sempronius 7
Tuditanus aderat. ea contentio cum prope seditionem veniret, 8
Scipio tris recuperatores cum se daturum pronuntiasset, qui co-
gnita causa testibusque auditis iudicarent, uter prior in oppidum
transcendisset, C. Laelio et M. Sempronio, advocatis partis utrius- 9
que, P. Cornelium Caudinum de medio adiecit eosque tris recu-
peratores considere et causam cognoscere iussit. cum res eo 10
maiore ageretur certamine, quod amoti tantae dignitatis non tam
advocati quam moderatores studiorum fuerant, C. Laelius relicto
consilio ad tribunal ad Scipionem accedit eumque docet rem 11
sine modo ac modestia agi ac prope esse, ut manus inter se con-
ferant. ceterum, etiam si vis absit, nihilo minus detestabili exem-
plo rem agi, quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis.
stare hinc legionarios milites, hinc classicos, per omnis deos 12
paratos iurare magis quae velint, quam quae sciant vera esse,
et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed signa
militaria et aquilas sacramentique religionem. haec se ad eum de 13
sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre. Scipio conlaudato
Laelio ad contionem advocavit pronuntiavitque se satis comper-
tum habere Q. Tiberilium et Sex. Digitium pariter in murum
escendisse seque eos ambos virtutis causa coronis muralibus
donare. tum reliquos, prout cuiusque meritum virtusque erat, 14
donavit; ante omnis C. Laelium praefectum classis et omni genere
laudis sibimet ipse aequavit et corona aurea ac triginta bubus
donavit.

Tum obsides civitatium Hispaniae vocari iussit; quorum 49
quantus numerus fuerit piget scribere, quippe cum alibi trecen-
tos ferme, alibi tria milia septingentos viginti quattuor fuisse in-
veniam. aeque et alia inter auctores discrepant. praesidium Pu- 2
nicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum
milium fuisse scribit. capta alibi decem milia capitum, alibi su-
pra quinque et viginti invenio. scorpiones maiores minoresque 3
ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Graecum sequar Si-
lenum; si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex milia,
minorum decem et tria milia; adeo nullus mentiendi modus est.
ne de ducibus quidem convenit. plerique Laelium praefuisse clas- 4

5 si, sunt qui M. Iunium Silanum dicant; Arinen praefuisse Punico
praesidio deditumque Romanis Antias Valerius, Magonem alii
6 scriptores tradunt. non de numero navium captarum, non de
pondere auri atque argenti et redactae pecuniae convenit. si ali-
7 quis adsentiri necesse est, media simillima veris sunt. ceterum
vocatis obsidibus primum universos bonum animum habere ius-
8 sit: venisse enim eos in populi Romani potestatem, qui benefi-
cio quam metu obligare homines malit exterasque gentis fide ac
9 societate iunctas habere quam tristi subiectas servitio. deinde
acceptis nominibus civitatium recensuit captivos, quot cuiusque
populi essent, et nuntios domum misit, ut ad suos quisque reci-
10 piendos veniret. si quarum forte civitatium legati aderant, eis
praesentibus suos restituit; ceterorum curam benigne tuendorum
11 C. Flaminio quaestori attribuit. inter haec e media turba ob-
sidum mulier magno natu, Mandoni uxor, qui frater Indibilis,
Ilergetum reguli, erat, flens ad pedes imperatoris procubuit obte-
starique coepit, ut curam cultumque feminarum impensius custo-
12 dibus commendaret. cum Scipio nihil defuturum iis profecto
diceret, tum rursus mulier: 'haud magni ista facimus' inquit;
'quid enim huic fortunae non satis est? alia me cura aetatem
harum intuentem — nam ipsa iam extra periculum iniuriae mulie-
13 bris sum — stimulat'. et aetate et forma florentes circa eam
Indibilis filiae erant aliaeque nobilitate pari, quae omnes eam pro
parente colebant. tum Scipio 'meae populique Romani disciplinae
14 causa facerem' inquit, 'ne quid, quod sanctum usquam esset, apud
15 nos violaretur; nunc, ut id curem inpensius, vestra quoque virtus
dignitasque facit, quae ne in malis quidem oblitae decoris matro-
16 nalis estis'. spectatae deinde integritatis viro tradidit eas tuerique
haud secus verecunde ac modeste quam hospitum coniuges ac
matres iussit.

50 Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta virgo
adeo eximia forma, ut, quacumque incedebat, converteret om-
2 nium oculos. Scipio percunctatus patriam parentesque inter cetera
accepit desponsam eam esse principi Celtiberorum; adulescenti
3 Allucio nomen erat. extemplo igitur parentibus sponsoque ab
domo accitis, cum interim audiret deperire eum sponsae amore,
ubi primum venit, accuratiore eum sermone quam parentis ad-
4 loquitur: 'iuvenis' inquit 'iuvenem appello, quo minor sit inter
nos huius sermonis verecundia. ego, cum sponsa tua capta a
militibus nostris ad me ducta esset audiremque tibi eam cordi
5 esse et forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo ae-
tatis praesertim in recto et legitimo amore et non res publica
animum nostrum occupasset, veniam mihi dari sponsam impen-

sius amanti vellem, tuo, cuius possum, amori faveo. fuit sponsa 6
tua apud me eadem, qua apud soceros tuos parentisque suos,
verecundia; servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque
dari tibi donum posset. hanc mercedem unam pro eo munere 7
paciscor: amicus populo Romano sis et, si me virum bonum
credis esse, qualis patrem patruumque meum iam ante hae gen-
tes norant, scias multos nostri similes in civitate Romana esse
nec ullum in terris hodie populum dici posse, quem minus tibi 8
hostem tuisque esse velis aut amicum malis.' cum adulescens si- 9
mul pudore et gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens, deos om-
nis invocaret ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi ne-
quaquam satis facultatis pro suo animo atque illius erga se merito
esset, parentes inde cognatique virginis appellati; qui, quoniam 10
gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam satis magnum
attulissent auri pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum acci- 11
peret, coeperunt haud minorem eius rei apud se gratiam futuram
esse adfirmantes, quam redditae inviolatae foret virginis. Scipio, 12
quando tanto opere peterent, accepturum se pollicitus poni ante
pedes iussit vocatoque ad se Allucio 'super dotem' inquit, 'quam
accepturus a socero es, haec tibi a me dotalia dona accedent'
aurumque tollere ac sibi habere iussit. his laetus donis honori- 13
busque dimissus domum implevit popularis laudibus meritis Sci-
pionis: venisse dis simillimum iuvenem vincentem omnia cum ar-
mis, tum benignitate ac beneficiis. itaque dilectu clientium habi- 14
to cum delectis mille et quadringentis equitibus intra paucos dies
ad Scipionem revertit.

Scipio retentum secum Laelium, dum captivos obsidesque 51
et praedam ex consilio eius disponeret, satis omnibus compositis 2
data quinqueremi e captivis *at*que Magone et quindecim fere se-
natoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem inpositis
nuntium victoriae Romam mittit. ipse paucos dies, quibus mo- 3
rari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pedestribusque
copiis absumpsit. primo die legiones in armis quattuor milium 4
spatio decurrerunt; secundo die arma curare et tergere ante ten-
toria iussi; tertio die rudibus inter se in modum iustae pugnae
concurrerunt praepilatisque missilibus iaculati sunt; quarto die
quies data; quinto iterum in armis decursum est. hunc ordinem 5
laboris quietisque, quoad Carthagine morati sunt, servarunt. re- 6
migium classicique milites tranquillo in altum evecti agilitatem
navium simulacris navalis pugnae experiebantur. haec extra ur- 7
bem terra marique corpora simul animosque ad bellum acue-
bant; urbs ipsa strepebat apparatu belli fabris omnium generum
in publica officina inclusis. dux cuncta pari cura obibat: nunc 8

in classe ac navali erat, nunc cum legionibus decurrebat, nunc
operibus aspiciendis tempus dabat, quaeque in officinis quaeque
in armamentario ac navalibus fabrorum multitudo plurima in sin-
9 gulos dies certamine ingenti faciebat. his ita incohatis refectisque,
quae quassata erant muri, dispositisque praesidiis ad custodiam
urbis Tarraconem est profectus a multis legationibus protinus in
10 via aditus, quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim dis-
tulit Tarraconem, quo omnibus novis veteribusque sociis edixerat
conventum. et cuncti fere qui cis Hiberum incolunt populi, multi
11 etiam ulterioris provinciae convenerunt. Carthaginiensium duces
primo ex industria famam captae Carthaginis compresserunt; dein-
de ut clarior res erat, quam ut tegi ac dissimulari posset, elevabant
12 verbis: necopinato adventu ac prope furto unius diei urbem unam
Hispaniae interceptam, cuius rei tam parvae praemio elatum inso-
lentem iuvenem inmodico gaudio speciem magnae victoriae inpo-
13 suisse; at, ubi adpropinquare tres duces, tres victores hostium
exercitus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum fune-
14 rum memoriam. haec in vulgus iactabant haudquaquam ipsi
ignari, quantum sibi ad omnia virium Carthagine amissa de-
cessisset.

T. LIVI

AB URBE CONDITA LIBRI XXVI PERIOCHA.

Hannibal ad tertium lapidem ab urbe Roma super Anienem castra posuit. ipse cum duobus milibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut situm urbis exploraret, obequitavit. et cum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit; nam cum in castra redisset, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. principes Campanorum veneno sibi mortem consciverunt. cum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur, literas a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus iubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit et lege agi iussit et supplicium peregit. cum comitiis apud populum quaereretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium, nullo id volente suscipere P. Scipio, P. filius eius, qui in Hispania ceciderat, professus est se iturum et suffragio populi consensuque omnium missus Novam Carthaginem expugnavit, cum haberet annos viginti quattuor videreturque divina stirpe creatus, quia et ipse, postquam togam acceperat, cotidie in Capitolio erat, et in cubiculo matris eius anguis saepe videbatur. res praeterea gestas in Sicilia continet et amicitiam cum Aetolis iunctam bellumque gestum adversus Acarnanas et Philippum, Macedoniae regem.

Lipsiae, typis I. B. Hirschfeldi.

